

Биљана Стојић

**ФРАНЦУСКА И БАЛКАНСКИ РАТОВИ
(1912–1913)**

INSTITUTE OF HISTORY

Monographs
Volume 69

Biljana Stojić

**FRANCE AND THE BALKAN WARS
(1912–1913)**

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

Belgrade
2017

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

Посебна издања
књига 69

Биљана Стојић

**ФРАНЦУСКА И БАЛКАНСКИ РАТОВИ
(1912–1913)**

уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд
2017

Рецензенти:

Проф. др Милош Ковић
Др Александар Растовић
Др Станислав Сретеновић

Објављивање ове књиге финансијски је помогло

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА
ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

(евиденциони број пројекта 177031)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
I. УВОД	19
Француска у систему европских савеза	19
Балкан у спољнополитичким плановима Француске (1893–1912)	40
II. ФРАНЦУСКА И ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ	66
Стварање Балканског савеза	66
Уплетеност великих сила у постанак Балканског савеза	87
На путу ка рату	99
Реакције великих сила на победе Балканског савеза	115
Први балкански рат на страницама штампе	136
Судбина Цариграда и излазак Србије на Јадранско море	144
Прохаскина афера	173
Проглашење Албаније	176
Преговори и потписивање примирја	187
Француске војне мисије на балканским ратиштима	203
III. ЛОНДОНСКА МИРОВНА КОНФЕРЕНЦИЈА	223
Рад на припреми мировне конференције. Париз или Лондон? ..	223
Почетак преговора	242
Наставак рата и повратак за преговарачки сто	264
Француска и Скадарска криза	277
Лондонски мировни уговор	304
Финансијска комисија у Паризу	324
Конференција у Петрограду	336
IV. ФРАНЦУСКА И ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ	348
Рад француске дипломатије на одржању Балканског савеза ..	348
Неуспех руске арбитраже и распад Балканског савеза	355
Међусавезнички рат	367
Мировна конференција у Букурешту	378

Црвени крст и католичке мисије под француском заштитом у вртлогу ратова	404
Француска и питање ратних злочина. Савремена француска историографија о балканским ратовима	419
V. ЗАКЉУЧАК	437
France and the Balkan Wars (1912–1913) (Summary)	442
Извори и литература	447
Именски регистар	470
Географски регистар	485

*Мојим родитељима Зори и Љуџомиру
којима све дујујем и који су за све заслужни*

ПРЕДГОВОР

Балкански ратови, вођени од октобра 1912. до августа 1913. године, били су догађај од изузетне, ако не и пресудне важности за политичко сазревање балканских народа. Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора су се по први пут у својој историји ујединиле око заједничког циља – потпуног и трајног истискивања Османског царства са Балканског полуострва. Повезане билатералним споразумима ове четири државе су за неколико месеци војне и дипломатске кампање, ослобођењем сународника у Тракији, Македонији, Епиру, на Косову и Метохији и у Рашкој области, заокружиле свој државотворно-национални развој, и успеле да се макар на кратко, наметну европским силама као равноправни партнери на међународној политичкој сцени.

За констелацију снага међу великим силама и њихове међусобне односе два балканска рата били су мање судбоносни, али, опет, врло важни догађаји. Још је савременик Габријел Аното приметио да су балкански ратови „вођени руком малих сила, али главом великих“,¹ чиме је јасно подвукао умешаност великих сила у њихов ток, ако не на војном плану, онда у разрешењу бројних криза које су ратови проузроковали. Балкански ратови су држали Европу на ивици рата пуних десет месеци, затегли до тачке пуцања односе унутар и између два блока великих сила, увели Европу у завршну фазу трке за наоружањем и, најважније, најавили скори обрачун великих сила до кога је дошло непуних годину дана касније. Не без разлога, Жан Жорес је опомињао савременике да рат на Балкану треба схватити као „генералну пробу за свеопшти сукоб“.² Ипак, ако се у војном погледу и могу назвати „генералном пробом“, у домену дипломатије балкански ратови представљају узоран модел сарадње и компромиса. У балканским ратовима свих шест великих сила показале су способност да државничке и уско националне интересе оставе по страни и зарад очувања општег мира учине уступке за своје „ривале“. Посматрано из угла европске дипломатије, балкански ратови су били успех великих сила које су, уместо на бојном пољу, излаз из свих проблема пронашле за преговарачким столом кроз механизме старог концерта великих сила.

У дипломатском посредовању и мировним преговорима који су се бавили проблемима балканских ратова, важно место имала је Францу-

---

¹ G. Hanotaux, *La guerre des Balkans et l'Europe 1912-1913*, Paris 1914, 365-371.

² V. Duclert, *La République imaginée 1870-1914*, Paris 2010, 526.

ска, чија дипломатска активност представља главну тему ове књиге. Формално, истраживање је ограничено на домете француске дипломатије, на конкретне кораке које је држава предузимала према конкретним догађајима. Међутим, како деловање француске Треће републике није било једносмерно и ограничено само на домен „високе“ дипломатије, тако се и делокруг истраживања није могао стриктно ограничити. Промене и „скретања“ у француској политици којих је током 1912. и 1913. године било доста диктирали су ток истраживања. Економија и култура биле су две најзначајније сфере утицаја Француске на Балкану у периоду пре Првог светског рата, а у великој мери и након њега. Због тога смо се трудили да не занемаримо ни ова два аспекта француског деловања, али, узевши у обзир да је због ванредних ратних околности већина пројеката из ових области била суспендована, питања економске и културне природе била су заступљена у мањој мери и готово увек испреплетена са општим контекстом француске дипломатске активности.

У вези са економским развојем стајао је и развој француске војне индустрије која је неколико деценија пре Првог балканског рата, заједно са финансијским продором, пронашла свој пут до армија балканских земаља. Победе балканских држава омогућиле су француској војној индустрији да демонстрира своју надмоћ над артиљеријским наоружањем ривалске немачке војне индустрије, због чега су успеси балканских армија у војним круговима Француске били пригрњени као да су успеси француске војске. Та околност привукла је на балканска ратишта мноштво француских војних стручњака и официра, који су о својим запажањима оставили белешке и извештаје. До једног броја тих забелешки смо успели доћи и оне су нашем истраживању пружиле значајан увид у војни аспект балканских ратова из француског угла.

У приказу догађаја из 1912. и 1913. године нисмо губили из вида чињеницу да Француска није спадала у ред најзаинтересованијих држава за простор Балканског полуострва. Кроз читав XIX и на почетку XX века њено интересовање за простор Балкана развијало се постепено, можемо рећи обазриво и са доста прекида на најмањи наговештај измењених политичких околности. Исто тако, није занемарена чињеница да је Француска у време балканских ратова била повезана савезом са Русијом и срдачним споразумом са Великом Британијом. По свом карактеру ове две везе су биле посве различите, али су свака на свој начин давале потпору француској политици, али и ограничавале њену слободу деловања. Из тог разлога смо, у складу са расположивом архивском грађом, објављеним документима и релевантном литературом, настојали да улогу Француске осветлимо из угла њеног чланства у Тројном споразуму, претечи Антанте. За контекст нашег истраживања најважнији је однос Француске са Руском царевином. Руска империја, као традиционални заштитник држава

на Балкану, пре свега словенских, сматрала је да су балканска дешавања део њених виталних националних интереса што ју је сврставало, заједно са Аустроугарском, у ред најзаинтересованијих држава за балканска питања. Имајући на уму ову околност трудили смо се да сваки сегмент балканских ратова сагледамо кроз призму француско-руског савезништва. Овај увид нам је омогућио да целовитије истражимо и разумемо колико саме ратове, толико и природу и суштину француско-руског односа у предвечерје Првог светског рата.

Осим спољнополитичких чинилаца, битан утицај на деловање Француске у балканским ратовима имао је и њен буран унутрашњи политички живот током 1912. и 1913. године. Несталност влада била је једна од главних карактеристика политичког живота Треће републике. За мање од годину дана трајања балканских ратова, у Француској су се на позицији председника Републике сменили Арман Фалијер и Ремон Поенкаре, на месту председника владе Ремон Поенкаре, Аристид Бријан и Луј Барту, а на положају министра спољних послова чак три кандидата Ремон Поенкаре, Шарл Селистен Жонар и Стефан Пишон. Сваки од ових државника дао је лични печат потезима француске државе у односу на балканске ратове, стога смо доста пажње посветили истраживању утицаја истакнутих појединаца, првенствено Ремона Поенкареа, на обликовање француске политике током 1912. и 1913. године.

У складу са напред наведеним, трудили смо се да одговоримо на питања у коликој мери су околности балканских ратова приморале Француску да одступи од својих прокламованих ставова и задатака с почетка рата, какав утицај су ратове имали на развој унутрашњег политичког живота Француске, њен однос са Русијом и другим великим силама, и на крају какве последице су ратове 1912. и 1913. године оставили по односе унутар два блока великих сила и на општу равнотежу снага у Европи. Чињеница да француски витални интереси нису били угрожени балканским ратовима омогућили су јој да делује као објективни арбитар, кохезиони фактор између Британије и Русије, али и као мост између два супротстављена блока великих сила. На овај начин су француски државници, активни током балканских ратова, разумели и поставили главни задатак Француске током 1912. и 1913. године – заштита општег мира по сваку цену. Други задатак Француске у решавању балканске кризе произлазио је из првог – требало је спречити ескалацију сукоба ван Балканског полуострва и одложити сукоб великих сила до тренутка када је Француска спремна за њега. За Француску и Велику Британију то је значило да држе Русију на одређеној дистанци од балканског сукоба и не дозволе јој директну конфронтацију са Аустроугарском и Тројним савезом. Као трећи и четврти крупан задатак француске државе 1912. и 1913. године издвојили бисмо очување равнотеже снага у источном делу

Средоземног мора и заштиту верско-образовних институција под француским протекторатом али и уложеног капитала француских банака у мрежу железничких пруга и државни дуг Османског царства.

Балкански ратови нису непозната тема у српској и иностраној историографији. По свом географском одређењу и историјском значају тема је више привлачила пажњу балканских него европских или ваневропских истраживача. Тематски, знатичељу истраживача углавном су заокупљала два аспекта ратова: војне операције и анализирање догађаја са позиција појединачних држава – учесница. Са друге стране, малобројни истраживачи ван Балканског полуострва који су се дотicali историје балканских ратова најчешће су их разматрали у контексту криза које су послужиле великим силама као увод у Први светски рат. У погледу разматрања удела великих сила, до данас су највише истражене улога Русије и Аустроугарске које су неоспорно имале највише утицаја на ток оба рата. Удео осталих сила је мање привлачио пажњу истраживача, па је тако улога Француске, слободно можемо рећи, разматрана успутно, у оквиру општег контекста међународних односа и руске спољне политике. Главни задатак књиге *Француска и балкански ратови* је да попуни ову празнину.

Како Француска није била сила непосредно уплетена у ратове, сматрали смо да је најцелисходније да њену политичку активност разматрамо у већ утврђеном хронолошком оквиру балканских ратова у који смо политику Француске тематски уклапали према расположивој архивској грађи. Коришћени извори и литература навели су нас на закључак да је француска дипломатија, самостално или у садејству са другим силама, била активна за време трајања балканских ратова, али није за сва питања показивала једнак интерес. Док је сва питања економске природе сматрала проблемима од највишег приоритета, дотле је проблему прерасподеле ослобођене територије придавала мањи значај. Имајући ово на уму, зарад свеобухватније анализе трудили смо се да дамо изнијансирану слику француске политике у свим фазама балканских ратова, укључујући ту и она питања у којима је Француска била пасивна или по страни догађаја.

Окосницу истраживања чини архивска грађа, како иностраних тако и српских архива. Најважнији документи за нашу тему похрањени су у Дипломатском архиву у Паризу (*Les Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères*). Документи за период који смо истраживали смештени су у фонд *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série 1896–1918*, док се документи о самим балканским ратовима налазе у оквиру подфонда *Турска*. Досијеа из овог подфонда углавном се састоје од извештаја и депеша које су француски посланици из престоница балканских држава (Леон Деко, Андре Панафије, Габријел Девил, Ремон Ајнар, Камил Блондел, Морис Бомпар) слали Министарству спољних послова, допуњени значајним извештајима амбасадора из Лондона, Бер-

лина, Петрограда, Беча и Рима. Осим подфонда *Турска*, у истраживању смо користили и друге подфондове – *Србија*, *Бујарска*, *Црна Гора*, *Грчка*, *Русија*, *Алданија*, *Румунија* који су нам помогли да разумемо појединачна питања у којима су интереси Француске били уплетени. Исто тако, од великог значаја су нам била досијеа о војним и медицинским мисијама које је Француска слала на Балкан, као и протоколи и материјал који је коришћен током заседања финансијске комисије у Паризу похрањени у библиотеци Дипломатског архива.

Осим фонда *Correspondance politique et commerciale* од непроцењиве важности за наше истраживање били су документи из фонда *Personnel, dossiers individuels de carrière, deuxième série, fin XIXe–1939* који садржи лична досијеа француских државника и дипломата. Највећи значај за наше истраживање имали су досијеи Пола и Жила Камбона који су током балканских ратова били на кључним дипломатским позицијама, први на месту амбасадора у Лондону а други у Берлину. Њих двојица су учествовали у доношењу свих битних државних одлука. То посебно важи за Пола Камбона, који је заступао Француску на Амбасадорској конференцији у Лондону и међу својим личним хартијама сачувао богату документацију везану за рад конференције. Преписка његовог брата Жила била је од изузетне важности за разумевање деликатних односа Француске и Немачке током балканских ратова. Такође, досије Жила Камбона садржи његову личну преписку са братом Полом и другим француским државницима.

Француске дипломатске документе допунили смо архивском грађом из архива балканских држава. Најзначајнији документи за нашу тему похрањени су у фондovima Архива Србије у оквиру Министарства иностраних дела (Политичко одељење). Такође, у Архиву Србије смо користили стране серије које се чувају на микрофилмовима, као што је случај са документима француског посланства у Београду и документима посланства Велике Британије. Свакако треба споменути личне фондове Николе Пашића, Стојана Новаковића, Мирослава Спалајковића, Јована Жујовића и хартије Милована Миловановића, који су нам, такође, били од велике помоћи при изради овог рада.

Иако војни аспект ратова није примарно био у фокусу нашег истраживања, архивска грађа Војног архива у Београду, нарочито Пописник бр. 2 који чува документе ратних архива Првог и Другог балканског рата, допунили су истраживање о страним војним мисијама које су боравиле на балканским ратиштима 1912. и 1913. године.

Даље, као драгоцену издвојили бисмо збирку Јована Јовановића Пијона која се налази у Архиву Југославије. У Архиву Српске академије наука и уметности (АСАНУ) пронашли смо обиље докумената похрањених

у заоставштинама Николе Пашића, Војислава Маринковића, Шарла Лоазоа и Лује Војновића.

Документе прикупљене у архивима Француске и Србије допунили смо грађом Државног архива Бугарске (Централен државен архив) у Софији. Овде смо користили документе из фонда Министарства спољних послова и вера (Министерство на вњшните работи и изповеданията), као и документе посланстава Краљевине Бугарске у Паризу и Бечу.

Значајне документе о нашој теми, првенствено о односу Румуније и Бугарске током 1912. и 1913. године пронашли смо у Националном архиву Румуније (Arhivele Naționale ale României) у Букурешту, у оквиру фонда двора (Casa Regală) где се чува сва преписка краља Карола са румунским државницима и страним посланицима који су службовали у Румунији.

Сматрали смо да је важан аспект истраживање одјека балканских ратова изван ратом захваћеног подручја, пре свега његов уплив на словенски живаљ који је живео под влашћу Аустроугарске монархије. Стога смо у истраживање укључили документа из Хрватског државног архива (ХДА) у Загребу који у оквиру фонда *Предсједништво земаљске владе (1869–1921)* чува неколико фасцикли документа о реакцији на балканске ратова на просторима краљевина Хрватске и Славоније.

Осим у државним архивским институцијама, наше истраживање смо употпунили документима из архива специјалне намене као што је Архив католичких конгрегација (Archives de la Maison-Mère à Paris) у Паризу који чува документе монашких заједница (конгрегација) које су деловале на простору Балкана (Лазаристи, Милосрдне кћери, Сестре милосрднице итд.) и које је Француска, као једна од заштитница католика на Истоку, штитила и помагала и током 1912. и 1913. године.

Осим необјављене архивске грађе, од великог значаја за нашу тему биле су домаће и стране збирке објављених докумената. Готово све државе, учеснице ратова, као и велике силе, објавиле су збирке докумената посвећене историји балканских ратова. На првом месту споменули бисмо збирку француских докумената *Documents diplomatiques français (1871–1914)*³ која је од значаја за нас, јер су приређивачи, осим дипломатских, публиковали и документе из Министарства трговине, Министарства рата и Министарства морнарице, која су знатно употпунила слику француске политике у периоду 1912. и 1913. године. За наше истраживање велики значај имала је британска збирка докумената под

³ Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914*, Première série: 1871–1900, 16 volumes; Deuxième série: 1901–1911, 14 volumes; Troisième série: 1911–1914, 11 volumes, Paris, 1929–1959.

називом *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*,⁴ као и *Документи о сјољној њолијици Краљевине Србије 1903-1914*.⁵ Поред поменутих, овде бисмо још додали и збирку коју је 1913. године објавило Министарство спољних послова Румуније,⁶ као и недавно објављену турску збирку докумената о политици Османског царства током балканских ратова.⁷ У случају две последње збирке приметна је потреба издавача да прикажу своју државну политику у најбољем светлу, стога документа публикована у овим двама збиркама нису увек комплементарна са онима објављеним у другим збиркама. То се нарочито односи на збирку *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One* где су поједини документи изван сваке сумње редиговани са циљем да се прикаже слика Османског царства – жртве националистичких побуда балканских држава.

Битан допринос разумевању периода балканских ратова дала је и мемоарска литература – дневници и успомене савременика ових догађаја. Многи значајни актери из периода балканских ратова оставили су за собом писани траг у спомен на тај турбулентни период. За нашу тему најзначајније су вишетомне успомене које је иза себе оставио председник владе, министар спољних послова и председник Републике Ремон Поенкаре.⁸ Поенкаре је своје успомене писао 20-их година XX века, док су утисци још били свежи, и имао је на располагању аутентичне документе из личне и државне архиве. Писао је детаљно и аргументовано, али не увек и објективно, јер је на свакој страници његових мемоара уочљива потреба да се у послератном периоду обрачуна са бројним критичарима који су га маркирали као главног кривца за избијање рата 1914. године.⁹

Од великог значаја је, такође, и дневник Поенкареовог првог сарадника у Министарству спољних послова Мориса Палеолога, који је током балканских ратова обављао дужност шефа Политичког одељења.¹⁰ Пале-

⁴ *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Vol. IX, I-II, ed. by G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933.

⁵ *Документи о сјољној њолијици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. V, св. 3 (5/18. октобар – 31. децембар/13. јануар 1913), прир. М. Војводић; књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март/13. април 1913), прир. Д. Лукач; књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јуни/13. јули 1913), прир. Д. Лукач; књ. VI, св. 3 (1/14 јули – 31. децембар 1913/13. јануар 1914), прир. К. Џамбазовски, Београд 1981-1986.

⁶ Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkanique. L'action de la Roumanie (septembre 1912 – août 1913)*, Bucarest 1913.

⁷ *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912-1913*, I-II, ed. by S. Kunalalp and G. Tokay, Istanbul 2012.

⁸ R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs*, Tome II: *Balkan en feu: 1912*; Tome III: *L'Europe sous les armes: 1913*, Paris 1926.

⁹ J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997, 140.

¹⁰ M. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913-1914 (1er Janvier 1913 – 28 Juin 1914)*, Paris 1947.

олог није био детаљан у својим белешкама попут Поенкареа, али његов дневник за наше истраживање има подједнак значај јер је његов аутор био једна од најјутицајнијих личности Министарства спољних послова и особа од највишег поверења Ремона Поенкареа. Када је реч о дипломатском кору, објављена преписка и мемоари Пола Камбона незаобилазан су извор за расветљавање француске дипломатске активности.¹¹

Поред архивских докумената и мемоарских записа користили смо велики број стручних историографских радова домаће и стране провенијенције. Од радова српске историографије, који су представљали полазну основу нашег истраживања, издвојили бисмо дела Димитрија Ђорђевића, Саве Скока, Владимира Ђоровића, Михаила Војводића, Љиљане Алексић Пејковић и других, који су нам били значајан путоказ за сагледавање улога Србије и Црне Горе у различитим сегментима балканских ратова. Детаљан преглед коришћених радова дат је на крају књиге.

Најзад, ваља нам споменути да је последњих година у оквиру обележавања стогодишњице од избијања балканских ратова порасло интересовање за ове догађаје не само у историографијама балканских држава, већ и у француској историографији. Посебно бисмо издвојили два зборника радова на француском језику који су објављени у Бриселу и Паризу 2014. године: *Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires* који је уредила Катрин Орел и зборник *Les guerres balkaniques 1912–1913*, који су као уредници потписали Жан-Пол Блед и Жан-Пјер Дешо.¹² Оба зборника су произашла из рада научних конференција одржаних 2012. године, на којима су учешће узели и истраживачи из Србије и других балканских држава. Радови објављени у овим два публикацијама не представљају само повећани интерес за балканске ратове, већ нам неки од њих нуде савремено тумачење француске и европске историографије о њима, битно различито од тумачења пре сто година.

Поред докумената, мемоарских студија и литературе трудили смо се да не запостављамо ни француску јавност, чији се ставови нису увек поклапали са званичном политиком. Анализирање новинских чланака пружило је нашем истраживању већу разноврсност погледа. За потребе овог рада анализирали смо неколико најјутицајнијих француских листова, као и изванредан број домаћих дневних новина. Трудили смо се да не запоставимо ни чланке који су се на тему балканских ратова појављивали у недељним и месечним ревијама. Од француских дневних листова и часописа користили смо *Le Temps*, *Le Figaro*, *Le Petit Journal*, *Journal des Débats*,

¹¹ P. Cambon, *Correspondance 1870-1924*, III (1912-1914), Paris 1946; P. Cambon, *Un diplomate*, Paris 1937.

¹² *Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014; *Les guerres balkaniques 1912–1913*, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, Université Paris-Sorbonne 2014.

Revue des deux Mondes, Revue d'artillerie итд. Праћење француске штампе је у великој мери било олакшано захваљујући сајту Националне библиотеке Француске (Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires). За преглед остале иностране штампе основани смо се на новинске исечке секције Пресбиро која је функционисала у оквиру српског Министарства иностраних дела, и која се данас чува у Архиву Србије. Осим страних, пратили смо писање српских листова *Политике, Пијемонта* и *Самоуправе*. Званични радикалски лист *Самоуправа* се није убрајао у ред најчитанијих листова у Србији, али је за нас био од значаја јер му је француско посланство у Београду поклањало велику пажњу. Посланик Деко је *Самоуправу* сматрао званичним владиним листом, и на основу њеног писања често је током 1912. и 1913. године изводио закључке о политици Николе Пашића и његове владе, писао своје извештаје, чак је и преводио поједине чланке и у интегралном облику их достављао Министарству спољних послова Француске. Значајан увид у то како је функционисала јавност у Француској и које ставове је подржавала пружиле су нам хартије Гргура Јакшића, похрањене на одељењу Посебних фондова Народне библиотеке Србије. Јакшић је током 1912. и 1913. године био ангажован од стране Србије да заступа српске интересе у француском јавном мњењу и одржава добре односе са тамошњим интелектуалним круговима са којима је развио добре везе у време својих студија. Осим листова из Србије за потребе рада анализирали смо писање црногорског листа *Глас Црнојорца*.

Теми каква је *Француска и балкански рајнови* истраживачки се може приступити са различитих методолошких аспеката. Ми смо имали на уму речи француског историчара Жан-Батиста Дирозела да „историчар није обични сакупљач чињеница: већ је његова улога да бира између важног и мање важног“.¹³ У средишту нашег истраживања је Француска, те је наш примарни задатак био да сместимо интересе француске државе у контекст самих балканских ратова, али и ширих политичких дешавања на Балкану и у Европи током 1912. и 1913. године. Деловању и политици осталих великих сила посвећена је онолика пажња колику им је у датом тренутку придавала Француска. Но, будући да је свеукупна активност Француске током балканских ратова била тесно повезана и испреплетена са делатношћу других сила, истраживање ове студије превазилази границе једностраног виђења догађаја само једне велике силе.

Књига *Француска и балкански рајнови* представља допуњену и прилагођену докторску тезу која је под идентичним насловом одбрањена 1. јула 2015. године на Филозофском факултету у Београду пред комисијом

¹³ J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris 1964, 5, 10.

у саставу проф. др Милош Ковић, проф. др Мира Радојевић, др Славенко Терзић и др Станислав Сретеновић. Израда дисертације урађена је под менторством проф. др Милоша Ковића, чији савети и стручно усмерење су значајно допринели квалитету докторске тезе, као и ове књиге. Велику захвалност ауторка дугује колегама из Историјског института, посебно др Славенку Терзићу и сарадницима пројекта *Европа и Срби (1804–1918): Подстицај и искушења европске Модерне* (евиденциони број 177031), у оквиру кога је настала и ова монографија. Појекат финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Велика захвалност иде и рецензентима књиге проф. др Милошу Ковићу, др Станиславу Сретеновићу и др Александру Растовићу. Драгоцене савете и највећу подршку током година истраживања добила сам од драгих пријатеља и колега др Милана Гулића, Јелене Илић, др Александре Колаковић, Александра Лукића, др Милоша Ивановића и Огњена Крешића који су нашли времена да књигу у целости или њене делове прочитају у рукопису. Најдубљу захвалност дугујем својим родитељима и породици који су ме несебично подржавали. Искрена захвалност породици Ристивоја и Мице Бјелановић из Париза, без чије помоћи се истраживање у архивима Француске не би могло обавити. Хвала и запосленима у архивима и библиотекама у земљи и иностранству који су ми олакшали посао прикупљања грађе, посебно колективу Народне библиотеке Србије у чијим просторијама је највећи део ове књиге и настао.

У Београду, септембра 2017. године

I. УВОД

Француска у систему европских савеза

Трећа република која је произашла као последица тешког пораза код Седана, парадоксално, била је најстабилнији политички поредак у Француској још од Револуције 1789. године.¹⁴ Ипак, новорођена Република, проглашена фебруара 1871. године, имала је много противуречности и мањкавости. На првом месту, била је прокламована од стране монархистичке скупштинске већине која је у републиканском режиму видела бег од потенцијалних сукоба око будућег монарха који би додатно дестабилизовали државу. Даље, створена је као прелазно решење, стога за њу није донет устав, већ је легитимитет заснивала на корпусу уставотворних закона који су у највећој мери донети током 1875. и 1876. године.¹⁵ У европским оквирима пруска победа из 1871. године значила је победу новоствореног Немачког царства и наметање система моћи и дипломатије пруског канцелара Ота фон Бизмарка. Све до 90-их година XIX века Француска је, услед пораза код Седана, била изолована у Бизмарковом систему сила и сведена на државу другог реда.¹⁶ Њена другоразредна позиција међу великим силама посебно је дошла до изражаја у време тзв. Великоисточне кризе 1875–1878. године. Конгрес у Берлину био је врхунац моћи немачког „гвозденог“ канцелара, који је заједно са британским премијером Бенџамином Дизраелијем био главни актер скупа, док је француски представник Вилијам Анри Вадингтон био тек један од делегата чије мишљење није консултовано ни око једног главног питања које се нашло на дневном реду.¹⁷

Осим „прекрајања“ карте Европе, конгрес у Берлину поставио је основу за изградњу новог политичког поретка међу великим силама. Страхујући од француског реваншизма, немачки канцелар Бизмарк је, током заседања у Берлину, покренуо иницијативу да се створи савез између две германске силе – Немачке и Аустроугарске. Савез између њих званично је потписан 7. октобра 1879. године и периодично је обнављан све до распада два царства. Осовини германских сила се 1882. годи-

¹⁴ D. Barjot, J-P. Chaline, A. Encrevé, *La France au XIXe siècle 1814–1914*, Paris 1995, 331–340.

¹⁵ V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010, 121–124.

¹⁶ J-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 140–145; H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 112–138.

¹⁷ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 341.

не прикључила Италија из разлога како би добила аустро-немачку подршку за ширење утицаја на северу Африке који се у том периоду оштро сукобљавао са француским империјалним продором.¹⁸ Наредне, 1883. савезу Немачке, Аустроугарске и Италије прикључила се и Румунија, али је она фигурирала као тајни партнер, будући да је, осим краља Карола I, за савез знала неколицина румунских политичара блиских краљу.¹⁹ Тајновитост није била главна одлика закљученог савеза, већ бројне противуречности које су биле проузроковане супротстављеним интересима држава чланица. Италија је ушла у савез са Аустроугарском иако је отворено претендовала на Трентино и Трст, док је Румунија од исте савезнице потраживала Буковину, Банат и Трансилванију.²⁰ Као такав, Тројни савез је дубоко задирао у национално тело својих чланица и није пружао никакве гаранције да су његове одредбе истински оствариве у пракси.

Гурнута у други план, млада француска Република је почетком 80-их година XIX века фокус интересовања у спољној политици усмерила на ширење колонијалног царства у северној и централној Африци, Индокини и другде широм света. Ширење политичког, економског и културног утицаја ван европског континента убрзо је постао општеприхваћен тренд од стране свих великих сила. Изузетак је била Аустроугарска која је правац своје империјалне експанзије усмерила унутар Европе – на Балканско полуострво. Тај период у историографији познат је као епоха „новог империјализма“, или пежоративније „светска грабеж за колонијама“.²¹ Француска је у ширењу утицаја ван Европе видела могућност да поврати свој изгубљени престиж на континенту, стога се у овај подухват упустила под паролом „цивилизацијске мисије“ (*mission civilisatrice*).²² Држава се након 1871. године суочила са јаким таласом национализма који је проистекао из пораза код Седана. Компоненте национализма и повређеног поноса давали су француској колонијалној експанзији одређену специфичност. На темељу ове посебности Алан Тејлор је сматрао да „фран-

¹⁸ G. Merlicco, *La calda estate del 1940. La comunità italiana in Tunisia dalla guerra italo-francese all'armistizio*, *Altretalia* 53 (luglio – dicembre 2016) 29–59.

¹⁹ J.-B. Duroselle, *La Grande guerre des Français*, Paris 1994, 41.

²⁰ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007, 40.

²¹ Нови империјализам је дефинисало неколико фактора. Свака од сила која се упуштала у колонијалну трку желела је да на тај начин подигне углед своје државе. Ипак, важније од престижа било је да се пре осталих такмаца дође до економски богатих, неискоришћених територија и над њима успостави политичка, економска па и културна супремација која је гарантовала дугорочан приступ јефтиним сировинама и тржиште за пласман индустријских производа из државе-матице (А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 248–249).

²² Више о томе видети: W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*, Oxford University Press 1982; D. Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press 2003; E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd 2002.

цуска колонијална експанзија није била доказ државне снаге, као што је био случај код других сила, већ је настала као резултат државне слабости, њен својеврсни одбрамбени механизам“.²³

Било да су дошла као одраз снаге или пак као нуспроизвод политичке инфериорности у Европи, ваневропска тржишта и пораст трговинске размене ојачали су економску позицију Француске, што је помогло и у смиривању унутрашњих прилика. Још увек нестабилна, Трећа република је успела да преживи ударе у виду афере генерала Буланжера и Драјфусове афере, које су оставиле дубок траг на политичком животу државе, али је нису оборили. Насупрот сталним унутрашњополитичким кризама, спољнополитичка позиција Француске почела се поправљати, нарочито од 1890. године и пада са власти „гвозденог канцелара“ у Немачкој. Пад Бизмарка омогућио је Француској излаз из изолације и у европским оквирима. Оријентација на колонијалну политику упућивала је Француску да у Европи обезбеди заштитни систем који ће јој бити гаранција да је Немачка неће напасти с леђа док је она заузета прекоморским подухватима. Страх од Немачке приближио ју је Руском царству. Са друге стране, Руска империја је била привучена идејом да би приближавањем Француској добила приступ њеном моћном финансијском тржишту.²⁴

Савез Француске и Русије био је на помолу након што је Русија у октобру 1888. године закључила свој први зајам са француским банкама. Већ у јануару наредне године поднела је захтев за куповину француских пушака, уз обећање да их никада неће употребити против Француза.²⁵ Посета француске ескадре Кронштату јула 1891. године била је срдечно дочекана, а цар Александар III је гологлав поздравио интонацију *Марсељезе*. У августу исте године је дошло до размене писама између влада двеју земаља, а француски министар спољних послова Александар Рибо је овај чин пропратио речима: „дрво је посађено“. Иако то још увек није био формалан савез, био је добар почетак и прави пут за његово закључење. Наредни догађаји одвијали су се брзо и јасно указали да је склапање савеза само питање тренутка. У августу 1892. склопљена је тајна војна конвенција, а наредне, 1893. године, Русија је узвратила посету пославши своју ескадру у Тулон – седиште француске медитеранске флоте. Приликом те посете договорени су детаљи савеза који је руски цар ратификовао у децембру. Француска скупштина је то учинила почетком 1894. године. Склапајући савез Француска и Русија су у текст о

²³ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 271; W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880-1914*, 55-59.

²⁴ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд 2008, 245; N. Narotchnitzky, *Deux tendances dans l'histoire des relations franco-russes (Bilan des recherches et des problèmes)*, *Revue historique* 481 (1967) 99-125.

²⁵ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 307.

савезништву унеле клаузулу „да ће савез трајати онолико дуго колико буде трајао Тројни савез“, имплицирајући тиме шта је за обе стране био главни мотив за његово закључење.²⁶ Колико је било значајно за Париз, склопљено савезништво је и за Петроград било најлогичнији потез при новој констелацији снага, према којој је на европском континенту јасно била уочљива моћ Немачког царства. Посматрано из руског угла, Доминик Ливен сматра да је савезништво са Француском био најзначајнији потез руске спољне политике у дугом временском периоду од уједињења Немачке до Првог светског рата.²⁷

Док су потписнице савеза у њему виделе само бенефите, дотле је такав споразум изазвао буру изненађења за све остале европске државе. Државници су му давали мале шансе за опстанак. Говорило се да се Француска као „колевка националних и либералних идеја“ противприродно удружила са монархистичком и у многим сферама назадном Руском царевином. Но, упркос лошим прогнозама, успонима и падовима републиканско-царистички савез је преживео сва искушења. Поетично, на двадесетогодишњицу од склапања савеза која је пала 1913. године лист *Le Petit Journal* писао је: „Два велика народа, који су попут носећих стубова Европе, смештени, један на Истоку, други на Западу, са циљем одбране од заједничких непријатеља ујединила су се у један дуговечан и плодан савез.“²⁸

У први мах савезнички уговор није донео очекиване плодове ни једној ни другој страни. Руски интереси у Источном питању и на Балкану нису били узети у обзир при закључењу савеза. Са друге стране, склопљени савез не само да није обухватао питање Алзаса и Лорене, већ је фактички учврстио одредбе Франкфуртског мировног уговора. Уласком у савез са Руском империјом Француска се на изванредан начин обавезала да ће прекинути са пустиловинама и да више неће „сањати“ да изгубљене области поврати оружјем. Званично, од тренутка када је ушла у савез са Русијом Француска је започела политику „достојанственог чекања“, што је значило да ће стрпљиво сачекати на повољан тренутак обнављања територијалног јединства земље. Манифестација такве политике дошла је убрзо, када је једна француска ескадра јуна 1895. године по први пут од рата са Пруском присуствовала свечаностима поводом отварања Килског канала.²⁹

Ипак, јавно прокламована политика „достојанственог чекања“ није спречавала Француску да у потаји покушава да расформира, или бар

²⁶ *Ibidem*, 308–323; A. Z. Manfred, *Quelle fut la cause de l'Alliance franco-russe?*, Cahiers du monde russe et soviétique 1 (mai 1959) 148–164.

²⁷ D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York 1983, 24–25.

²⁸ *Chez nos Allies: Avant l'Alliance Franco-Russe*, *Le Petit Journal* № 18426 (le 8 juin 1913) 1.

²⁹ *Историја Француске*, II, Београд 1961, 447–448 (Ж. Лефевр, Ш. Х. Путас, М. Бомон).

ослаби Тројни савез. Постојала је јака струја унутар Француске која је сматрала да је најслабија карика Тројног савеза Италија и да се управо ту савез може најлакше прекинути. Пошто је Италија зависила од француског банкарског система где је добијала зајмове и кредите, Француска је сматрала да ће мало јачи финансијски притисак бити довољан да Италија прекине политичке везе са Немачком и Аустроугарском. Француско-италијанско приближавање започело је 1896. године италијанским признањем француског протектората над Тунисом, а две године касније уследило је склапање споразума о трговинским олакшицама. Одлучујући потез предузео је 1900. године министар спољних послова Теофил Делкасе отворено поручивши Италији да, ако жели да и даље добија новац од француских банкара, мора променити савезнички уговор који има са Немачком, тако да оштрица тог савеза не буде више уперена против Француске.³⁰

Чинило се да је Француска надамак успеха јер је исте године потписан споразум који се односио на поделу Медитеранског басена на зоне утицаја, а 1902. године уследио је споразум који је у будућности знатно ограничио снагу Тројног савеза. Италија је споразумом из 1902. године дала обећање Француској да ће остати неутрална у случају да нека трећа држава нападне Француску или Немачку.³¹ Споразум је био резултат дугогодишње дипломатске активности француског амбасадора у Риму Камија Барера,³² који је склопљени споразум сматрао личном заслугом. Барер се није зауставио на постојећем уговору већ је наредне године настојао да домете споразума прошири, али у томе није имао успеха, као ни претерану подршку Париза, јер су званичне власти увиделе да се неутрализовањем Италије неће нанети никаква штета Тројном савезу, који је већински почивао на војној моћи и политичком утицају Немачког царства, док је Италија била партнер без много утицаја.³³

³⁰ D. Barjot, J-P. Chaline, A. Encrevé, *op. cit.*, 559-560.

³¹ E. Weber, *The nationalist revival in France, 1905-1914*, Berkeley-Los Angeles 1959, 26-27.

³² Камиј Барер (Camille Barrère, 1851-1940), публициста и дипломата. Прве две деценије живота провео је у Великој Британији, домовини своје мајке, где се породица склонила након државног удара Наполеона III. Године 1870. вратио се у Француску. Био је уплетен у Париску комуни, писао је за лист екстремне левице *La Sociale*. Након пропасти Париске комуне вратио се у Велику Британију где је писао за листове *Manchester Guardian* и *Fortnightly Review*. Као специјални дописник листа *Times* извештавао је о Руско-турском рату 1877. На позив Леона Гамбете вратио се у Француску и 1880. ступио у дипломатску службу. Био је генерални конзул у Каиру, Стокхолму, Минхену и Берну. За амбасадора у Риму је именован 1897, где је остао све до 1924. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, Nouvelle série, tome XXXII, Paris 1914, 161-162; M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898-1914*, Oxford University Press 1993, 88-89).

³³ J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, London 1983, 56-58.

Пресудан корак у креирању новог политичког правца поново је предузео министар Делкасе, који је увидео да је Француској уместо слабљења позиција противничког блока потребније да још више ојача своју позицију у Европи. Делкасе је имао на уму унутрашњу и спољашњу реорганизацију Француске. На унутрашњем плану ослонац је нашао у тројници најутицајнијих амбасадора у дипломатској служби браћи Полу и Жилу Камбону и већ поменутом Камију Бареру. Пол Камбон³⁴ и Барер су на положају амбасадора у Великој Британији и Италији боравили од средине 90-их година XIX века, захваљујући својим изузетним способностима, а с годинама су изградили велики углед и утицај у британском и италијанском политичком животу. Управо од времена Делкасеа почео је да расте и њихов утицај не само на спољну, већ и на унутрашњу политику. Њих тројица су постали Делкасеови саветници за сва политичка питања, што је само по себи био преседан. Публициста и аутор једне историје Треће републике Ремон Рекули сматрао је да су Пол и Жил Камбон³⁵ и Камиј Барер у деценији пред избијање Првог светског рата представљали „арматуру дипломатије Треће републике“.³⁶

Стварањем јаког упоришта на унутрашњем плану, који му је омогућио да на положају министра спољних послова остане пуних седам година, Делкасе је могао да се посвети јачању француског спољнополитичког положаја. У првом реду Делкасе је променио однос према Русији. За разлику од свог политичког узора Леона Гамбете, који је био подозрив према Русији, Делкасе је, као германофоб, веровао да је једини спас за Француску јачање веза са Русијом.³⁷ Управо је он најодговорнији за почетак темељне трансформације француско-руског савезништва која је окончана деценију

³⁴ Пол Камбон (Paul Cambon, 1843–1924), дипломата. Био је први министар-резидент у Тунису у периоду 1882–1886. У периоду од 1886. до 1891. био је француски амбасадор у Мадриду, одакле је премештен у Цариград где је службовао до 1898. Исте године је именован за амбасадора у Лондону где је боравио наредне 22 године, до 1920. Имао је запажену улогу у приближавању Француске и Велике Британије и склапању *Entente cordiale* (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, 180; М. В. Хајне, *op. cit.*, 79–80).

³⁵ Жил Камбон (Jules Cambon, 1845–1935), дипломата. Пре дипломатске каријере радио је као адвокат, учествовао је у рату против Пруске. У периоду од 1875. до 1879. радио је у канцеларији за цивилне послове у Алжиру. Године 1891. поново се вратио у Алжир као гувернер, одатле је премештен у амбасаду у Вашингтон 1897. Узео је активног учешћа у дипломатским преговорима између Шпаније и Сједињених Америчких Држава након рата 1898. Године 1902. премештен је у Мадрид, где је боравио до 1907. Из Шпаније је премештен на место амбасадора у Немачкој, где је остао до избијања рата 1914. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, 180; М. В. Хајне, *op. cit.*, 86).

³⁶ R. Recouly, *La troisième République*, Paris 1927, 204.

³⁷ М. В. Хајне, *op. cit.*, 96–97.

касније за време премијерског мандата његовог политичког следбеника и пријатеља Ремона Поенкареа.³⁸

Први корак у трансформацији савезништва било је увођење трећег партнера. Делаксе је дошао до закључка да Француска мора да закопа ратне секире на свим другим странама јер је Немачко царство њен једини непријатељ у Европи. Већ првих месеци на новој дужности, Делкасе је користио сваку прилику да увери британског амбасадора у Паризу сер Едмунда Монсона да је неопходно да Француска, Русија и Велика Британија постигну споразум о сарадњи и неком облику „срдечног споразумевања“ за она питања где имају истоветне интересе.³⁹ Након разрешења британско-француског инцидента у Фашоди 1898. године, околности за остварење Делкасеовог наума постале су повољније. Још једна околност ишла је на руку Делкасеовом плану. На почетку новог века, Велика Британија је својим потезима у спољној политици јасно ставила до знања континенталним силама да је спремна да напусти политику „сјајне изолваности“ (*splendid isolation*), и да оне убудуће морају рачунати на њен суд.⁴⁰ Први доказ да је ова политика напуштена био је савез са Јапаном, склопљен 1902. године. Други показатељ било је смањење анимозитета у британској јавности у односу на Француску. Британија је почела веровати да Француска искрено жели изградњу пријатељских односа са њом, веровало се „да је мали човек“⁴¹ [Делкасе, прим. аут.] искрен у ономе што говори“ како је то сер Монсон написао у једном од својих извештаја лорду Солзберију.⁴²

Срдачни споразум о пријатељству између Велике Британије и Француске, познат као *Entente cordiale* потписан је 8. априла 1904. године, и њиме је Француска остварила двоструку добит. С једне стране окончала је ривалитет у колонијалној политици што јој је омогућило да сву пажњу усмери на европске послове, а са друге, што је још важније, могла је са другом државом да подели терет савезништва са Русијом и финансирање њених скувих државних зајмова и инфраструктурних пројеката.⁴³ Иако се склопљени споразум Француске и Британије, уско посматрано, није односио на Европу и њене проблеме, ипак је дугорочно наговештавао

³⁸ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 24; J. Chastenet, *Raymond Poincaré*, Paris 1948, 126.

³⁹ Ch. Andrew, *Théophile Delcassé and the making of the Entente Cordiale*, New York 1968, 91.

⁴⁰ А. Момбауер, *Узроци Првој светској рата. Спорезања и сагласности*, Београд 2013, 10-11.

⁴¹ Делкасе је био познат по свом малом расту, што су особито користили његови противници који су га у јавним дебатама погрдно називали „гномом Фашоде“ или „диплупутанцем који халуцинира“ (М. В. Хауне, *op. cit.*, 58).

⁴² Ch. Andrew, *op. cit.*, 91.

⁴³ М. Ковић, *Србија у борби за оцшанак (1903-1914)*, Два века модерне српске дипломатије, ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић, Београд 2013, 145-159.

да ће државе потписнице водити политику компромиса у европским и ваневропским пословима.⁴⁴

У тренутку склапања „Срдачног споразума“, Француска је више страховала од последица склопљеног савеза по Русију, имајући у виду разбуктали руско-британски антагонизам у средњој Азији. Осим тога, односи Британије и Русије били су заоштрени услед руског пораза 1905. године у рату са Јапаном, када се Британија ставила на јапанску страну. Француској је више од свега било потребно да има функционалне и стабилне везе са обе партнерске стране, и стога се одмах након склапања Срдачне антанте дипломатски ангажовала да разреши несугласице на релацији Лондон-Петроград. Добри, или барем подношљиви, односи између Британије и Русије гарантовали су Француској већу безбедност и отварали могућност да једнога дана три државе изграде чврст трилатерални савез који ће у свему парирати Тројном савезу. Залагањем Француске и уз искрену жељу Русије и Британије да разреше део несугласица три године касније, 31. августа 1907. године склопљен је споразум између Русије и Велике Британије који се суштински односио само на поделу интересних сфера у Персији и Авганистану, али с обзиром на догађаје који су се ређали у међународним односима, био је најприближнија верзија француској замисли о тројном савезништву.⁴⁵ Постојање два савеза које је шест великих сила поделило у супротстављене таборе, био је јединствен преседан у модерној историји Европе. Из тог разлога је Жан-Батист Дирозел тај период називао добом „оружаног“, односно лажног мира.⁴⁶

У тренутку када је Француска склапала „Срдачни споразум“ са Великом Британијом није ни слутила да ће њиме изазвати немачки противудар у Африци. Када је немачки цар Вилхелм II упловио у мароканску луку Тангер 31. марта 1905. године Немачка је желела да покаже да она не може бити игнорисана ни у ком делу света.⁴⁷ Француска је била неспрем-

⁴⁴ P. Cambon, *Un diplomate*, Paris 1937, 186, 214–216; J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 156–157.

⁴⁵ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 405–406. Јасно се подвлачи чињеница да је реч о француској замисли савеза, јер у Великој Британији имамо сасвим различито тумачење срдачног споразума које је било преовлађујуће све до 1914. Британски дипломата Ајра Кроу је 1911. реагујући на један чланак у француском листу *Le Temps* изјавио да је „фундаментална чињеница да Антанта није савез. У случају неке опасности у Антанти би се могле пронаћи неке компоненте савеза, али то не би променило чињеницу да је Антанта само *a frame of mind*, ништа више до заједнички став две државе о питањима од општег интереса“ (K. A. Hamilton, *Great Britain and France, 1911–1914*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 1977, 324–341).

⁴⁶ J.-B. Duroselle, *L'Europe: Histoire de ses peuples*, Paris 1990, 504; J. В. Романова, *Балкан у међублоковским пројивуречносћима великих сила*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 71–82.

⁴⁷ J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 158.

(Punch, or the London charivari (February 26, 1913) 163)

на за такав удар, што је Делкасеа принудило да води двоструку политику. С једне стране морао је да задовољи интересе присталица колонијалне политике, који су претили да ће отказати подршку савезу са Британијом, а са друге, морао је умирити Немачку али на такав начин да не унизи понос француске нације. О оружаном отпору се није ни размишљало јер је француска армија била у врло лошем стању, а руска војска јој није могла помоћи јер се опорављала од последица великих пораза код Мукдена и Цушима на Далеком истоку.⁴⁸

Ово није био једини удар Немачке, већ је убрзо уследио и други. Тежиште новог удара био је француско-руски савез. У финском заливу недалеко од Берјозовских острва 23. и 24. јула дошло је до тајног сусрета Вилхема II и руског цара Николаја II. Немачки кајзер је понудио руском цару уговор о савезу који је био противуречан савезу са Француском. Како је Вилхелм рекао Велика Британија је одобравала и подржавала такав споразум. Заведен елоквентношћу свог рођака, без консултација са

⁴⁸ М. В. Науе, *op. cit.*, 58.

министром спољних послова грофом Ламсдорфом који га није пратио на путовању, Николај II је без премишљања ставио потпис на понуђени споразум. По повратку у Петроград цар је упознао Ламсдорфа са исходом сусрета. Сазнање је оставило Ламсдорфа и све остале министре у стању потпуног шока. Предузете су мере да се уговор обезвреди, после много притисака цар је био приморан да повуче потпис са Бјорског споразума.⁴⁹ Када се бура стишала, гроф Ламсдорф је у кратким цртама обавестио тадашњег француског амбасадора у Русији Мориса Бомпара и француску владу о минулом инциденту.

Читав догађај је унео додатну дозу узнемирености и неповерења у Делкасеа и француску владу, али се пред њима налазио већи и опаснији пожар у северној Африци који је требало угасити пре разматрања потенцијалне штете коју је лична политика руског цара нанела савезништву. Уместо директних преговора са Француском, Немачка је захтевала да се питање Марока изнесе пред међународну конференцију где је очекивала подршку Аустроугарске и Италије, док је за остале силе које буду узеле учешће у раду конференције очекивала да ће остати по страни. Требало је да конференција више послужи као демонстрација немачке силе, него као средство за решење мароканског питања.⁵⁰ Међутим, од избијања афере до организације конференције прошло је неколико месеци, те је током месеци припреме криза изгубила на оштрини. Конференција је одржана у Алгесирасу јануара 1906. године, а споразум је закључен тачно годину дана од избијања афере 31. марта. Француска је споразумом задржала контролу над полицијом, заједно са Шпанијом као партнером, што је значило да су јој врата Марока и даље остала отворена. Немачки план да на конференцији Француску раздвоји од Британије, и без рата је баци на колена, тиме је пропао.⁵¹

Имајући у виду да је исход конференције био далеко повољнији него што се могло очекивати у жеку саме кризе и повлачења Делкасеа са власти, Француска је била спремна да заборави на марокански инцидент. Године 1907. у Берлин је као нови амбасадор послат Жил Камбон, присталица француско-немачког приближавања. Жил Камбон је био експонент јаке струје у Француској коју су предводили економски експерт Шарл Амбер и Морис Ажо, директор Друштва за трговинску сарадњу Француске и Немачке, који су, уместо заоштравања односа и политике „реваншизма“, заговарали тешњу сарадњу са Немачком.⁵² Међутим, по-

⁴⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*, vol. 1 (July, 1914 – June 2nd, 1915), trans. by F. A. Holt, New York 1925, 125–126.

⁵⁰ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 391–393.

⁵¹ *Ibidem*, 400–401; Ch. Andrew, *op. cit.*, 302–303.

⁵² E. Malcolm Carroll, *French public opinion and Foreign affairs 1870–1914*, London 1931, 256.

новно отварање Источног питања анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске 1908, као и изазивањем још једне мароканске кризе 1911. године изгеди да ће између Француске и Немачке доћи до мирне коегзистенције сасвим су ишчезли.

Француска је искрено желела темељно реформисање Османског царства. Била је спремна на све потезе који ће спречити избијање још једне Великоисточне кризе и директне аустро-руске конфронтације. У наредном поглављу ћемо се детаљније бавити интересима Француске на Балканском полуострву, стога ћемо само истаћи да су од 1878. године до почетка XX века француски интереси на Балкану и Османском царству вишеструко повећани. Са повећањем интереса увећавао се удео француске дипломатије у разрешавању проблема који су искрсавали у оквиру Османског царства. У вези са тим, Француска је 1902. године израдила план за сузбијање корупције међу османским чиновницима и правилније располагање вилајетским приходима.⁵³ Била је укључена, али у мањој мери, и у израду програма реформи из октобра 1903. године у Мирцштегу, који је између осталог предвидео реорганизацију жандармерије, увео надзор великих сила и поделу Македоније⁵⁴ на

⁵³ J. M. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938, 11.

⁵⁴ Данашња Македонија обухвата само онај део простора који је након балканских ратова припао Србији, то је тзв. Вардарска Македонија. Остале делове, Пиринску и Егејску Македонију, присајединиле су Бугарска и Грчка. Источна граница Македоније, према Бугарској, почиње од врха Коприве, северно од Криве Паланке па се пружа преко Осогова, Пастуше и Малешких планина. Јужна граница, према Грчком, протеже се од Беласице, одакле се спушта према Дојранском језеру, које пресеца, те се са његове јужне стране спушта у долину Вардара. Одатле се пружа према Ници и спушта у Пелагонију, преко планине Бабе (Перистерере) одакле избија на Преспанско језеро. Са македонско-грчко-албанске тромеђе граница даље избија на Охридско језеро код Светог Наума. Западна граница, према Албанији, пружа се од Охридског језера преко Јабланице до врха Радуча, одакле иде њеним источним венцима, одатле избија на Црни Дрим и дуж њега се простира до Дебарског поља. Северна граница према Србији почиње у близини Корапских врата, пружајући се према североистоку. Граница даље пресеца планинске врхове Шар-планине и иде на исток ка Качаничкој клисури до Лепенца. Од Црног врха, граница се спушта у Прешевско-кумановску удолину, на исток се пружа преко планине Козјак, сече Пчињу и њене леве притоке до границе са Бугарском. Граница са Албанијом дефинитивно је утврђена 1925. Са окончањем Првог светског рата Краљевина СХС је отворила питање границе, тражећи да се у њену корист исправи граница тако да манастир Св. Наум буде у њеним границама. Спор је пренет на процену међународног суда правде у Хагу, да би потом био изнет пред комисију за разграничење која је заседала у Паризу. Уз посредовање Хага и комисије, југословенски и албански делегати су 6. августа 1925. парафирали споразум према коме је Св. Наум припао Југославији а село Пишкупија Албанији. Исти протокол је регулисао олакшице српском и албанском становништву на потезу од Гусиња и Подгорице до Врмоше на албанској страни. Албанска скупштина је споразум ратификовала 14. октобра 1925. о чему је француски председник владе Аристид Бријан обавестио српског амбасадора у Паризу Мирослава Спалајковића (Архив Србије

секторе.⁵⁵ Надзор великих сила је требало да гарантује да ће у европском делу Царства бити спроведене темељне реформе које ће поправити положај хришћанског становништва. Ипак то није био случај. Младотурска револуција из јула 1908. године окончала је комитске акције Србије, Бугарске и Грчке на простору Македоније, али и међународни надзор великих сила над три вилајета (Скопски, Битољски и Солунски).⁵⁶

Младотурска револуција била је увод у нову источну кризу коју је у јесен 1908. године изазвала Аустроугарска одлуком да анектира Босну и Херцеговину, коју је добила на управу на Берлинском конгресу. Символично, чин анексије је прокламован 7. октобра на шездесету годишњицу ступања на престо цара Фрање Јосифа. Када је избила, Анексиона криза је из основа уздрмала европски мир и оставила за собом крупне последице.⁵⁷

Француска је одмах по избијању кризе увидела опасност коју је она унела у међународне односе, али је за разлику од Русије која је реаговала импулсивно сматрала да су околности далеко комплексније од повређеног националног поноса Србије и да читавом проблему треба приступити далеко обазривије.⁵⁸ Дан пре објаве анексије Бугарска је прогласила

(АС), лични фонд Мирослава Спалајковића, МС-126, А. Briand – М. Spalaikovitch, Paris, le 26 avril 1925; МС-126, А. Briand – М. Spalaikovitch, le 6 août 1925; МС-126, А. Briand – М. Spalaikovitch, le 11 novembre 1925; МС-126, Н. Пашић – М. Спалајковићу, Карлове Вари, 12. август 1925; *Enciklopedija Jugoslavije*, V, Zagreb 1962, 623–624).

⁵⁵ D. Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966, 115; Colonel Lamouche, *Quinze ans d'histoire balkanique (1904–1918)*, Paris 1928, 48–66. Главни творци програма реформи који је направљен у пољском граду Мирцштегу октобра 1903. били су Русија и Аустроугарска. Мирцштешки реформни план је садржао одредбе о преуређењу жандармерије са страним официрима и прегруписавању административних јединица по начелу народности. Исто тако, план је подразумевао преустројење административних и судских власти у сарадњи са локалним самоуправама, обнављање опустошених крајева, као и распуштање башибозука. Главни надзор над спровођењем реформи био је препуштен Русији и Аустроугарској (Архив Југославије (АЈ), збирка Јована Јовановића Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 255 и 256).

⁵⁶ P. A. Argyropoulo, *La Grèce et la situation internationale du Moyen-Orient*, Politique étrangère 4 (1948) 305–314; Ch. Fragistas, *The Balkan Wars. Their meaning in the history of Greece*, *Balkan Studies* 3 (1962) 247–257; A. Otetea, D. Berindei, E. Campus, N. Fotino, C. Mureşan, *La situation internationale et la politique étrangère de l'Autriche-Hongrie pendant les premières vingt années du XXe siècle, La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise 1900–1918*, dir. C. Daicovicu et M. Constantinescu, Bucarest 1964, 213–243.

⁵⁷ О томе више видети: Р. Грујић, *Айолопија српскога народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989; А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 247–250; *Стоогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, ур. Р. Кузмановић, Д. Живојиновић и Р. Михаљчић, Бања Лука 2009; S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope: Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlin-skog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Beograd 2005, 128.

⁵⁸ Покушавајући да заинтересује британску владу за проблем анексије српском посланику у Лондону Славку Грујићу је речено да се ту више ништа не може учинити јер

пуну независност у односу на Цариград, а два дана касније, Крићани су прокламовали уједињење са Грчком. Османска власт се рушила као кула од карта. Све је упућивало на закључак да су ова три догађаја тесно повезана и међусобно условљена, стога је Француска проценила је да је у датом тренутку најбоље да остане суздржана. На првом месту ту је било питање приоритета, како је француски амбасадор у Бечу Крозије објаснио тамошњем руском војном аташеу „било би изузетно компликовано објаснити француском грађанину да треба да маршира за тамо неку Босну и Херцеговину, а не за Алзас и Лорену.“⁵⁹ Све ако би Француска занемарила чињеницу да анексија две балканске провинције не угрожава њене виталне државотворне интересе, није могла занемарити своју неспремност за рат, као што за окршај није била спремна ни Русија, која се још увек опорављала од последица пораза и револуције из 1905. године.

Међутим, суздржаност Француске и на крају отворено ускраћивање подршке Русија је тумачила не као обазривост, већ као издају савезништва. Када је Анексиона криза избила, француски министар спољних послова Стефан Пишон ставио је до знања руском министру спољних послова Александру Извољском да неће дозволити да Француска буде увучена у оружани сукоб због овог проблема.⁶⁰ Иако је Извољски у више наврата претио да ће раскинути савезништво, уз подршку председника Републике Жоржа Клемансоа Пишон је остао истрајан.⁶¹ Суштински, Пишон је знао да ће Анексиона криза оставити последице по француско-руске односе, али исто тако је био сигуран да Русија неће без француске подршке загазити сама у рат, чак ни по цену одбране свог престижа на Балкану.⁶²

Анексиона криза је била заједнички аустроугарско-немачки дипломатски успех, али краткотрајан. По њеном окончању, марта 1909. године подвојеност између два блока сила била је драстично продубљена. Већ је у политичким разматрањима из времена Првог светског рата Анексиона криза била означена као прекретница у међународном политичком животу, као и то да је са њоме почео след догађаја који је довео до оружаног разрешења несугласица које су постојале између два блока сила.⁶³ Чак је и

су Босна и Херцеговина биле изгубљене за Србију и пре него што су формално анектиране (B. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806-1914*, Cambridge University Press 1991, 242).

⁵⁹ M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908-1909) et les puissances européennes*, I, Paris 1937, 361-363.

⁶⁰ У. Татић, *Француска у анексионој кризи 1908-1909*, Зборник Матице српске (МС) за историју 81 (2010) 23-42.

⁶¹ R. Girault, *Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912*, *Revue historiques* 513 (1975) 155-185.

⁶² B. Jelavich, *op. cit.*, 242.

⁶³ D. Dakin, *op. cit.*, 426; Д. Ђорђевић, *Поретак и историја из нове српске историје*, Београд 1997, 194; А. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Београд 1981, 61; Ј. В. Романова, *нав. дело*, 71-82.

убеђени аустрофил, попут Владана Ђорђевића, сматрао анексију Босне и Херцеговине „судбоносном погрешком аустроугарске политике“.⁶⁴ Сличну констатацију изрекао је аустроугарски министар спољних послова гроф Леополд Берхтолд октобра 1912. године, непосредно пред почетак Првог балканског рата рекавши: „Заваравамо се ако нећемо да се суочимо са чињеницом да је начин на који смо анектирали Босну и Херцеговину дао први подстрек стварању Балканског савеза...“⁶⁵ Слично је приметио и Пол Камбон који је истакао да је Анексиона криза најодговорнија за избијање рата 1912. године. Главни актери дешавања били су исти, приметио је Камбон, с тим што је криза 1908–1909. године у Србији, Русији и Аустроугарској оставила осећај међусобног неповерења, који је оптерећивао њихове преговоре у циљу мирног разрешења кризе у Првом балканском рату.⁶⁶ У разматрањима узрочно-последичне везе између Анексионе кризе и Балканског рата Камбон није ишао тако далеко да преиспитује улогу Француске, будући да је 1912. остао при истом становишту као 1908. године, а то је „да Француска не треба да се превише експонира на Балкану“, али на његову жалост на челу Француске је тада био Поенкаре који није делио тај став.⁶⁷

Данашња француска историографија је врло блиска Камбоновом тумачењу француске балканске политике. Савремени француски историчари политику француске Републике у Анексионој кризи дефинишу као добар пример мудрих и промишљених потеза које су током 1908. и 1909. године начинили Клемансо и Пишон. Својом политиком они нису угрозили француско-руски савез, а опет су успели мирним путем захваљујући дипломатским средствима да разреше озбиљну кризу. То је став који суверено заступа доајен француске историографије Жорж-Анри Суту.⁶⁸ На ову тврдњу надовезује се Сутуова дискретна критика Поенкара и његове политике који у балканским ратовима није у довољној мери заштитио француске интересе, већ је учинио супротно, везао је судбину Француске за Русију и тиме изложио земљу бројним опасностима.⁶⁹

Како су Пишон и француске дипломате процениле, француско-руско савезништво је са мноштвом ожиљака ипак преживело буру Анек-

⁶⁴ В. Ђорђевић, *Куда су се ујујила Аустроугари?*, Београд 1913, 3–4.

⁶⁵ L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Београд 2005, 506–507; V. Duclert, *op. cit.*, 516.

⁶⁶ Archives des Ministère des affaires étrangères (AMAE), Nouvelle série 1896–1914 (NS), su-série Turquie, doss. 244, № 133–144, Londres, le 13 novembre 1912.

⁶⁷ G-H. Soutou, *La France et le concert européen dans la crise bosniaque, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 21–36.

⁶⁸ *Ibidem*, 21–36.

⁶⁹ *Ibidem*.

сионе кризе. Русија је била понижена ултиматумом Немачке и већ 1909. године започела је реорганизацију својих оружаних снага.⁷⁰ Непосредна последица раскорака у односима две савезнице током 1908–1909. године био је руско-италијански споразум склопљен у Ракоњиђију у јесен 1909. године.⁷¹ Споразум је био тајан, а Русија својој француској савезници никада није отворено признала његово постојање. Споразумом у Ракоњиђију почеле су се оцртавати нове контуре у разрешењу Источног питања, пошто је њиме Русија признала трећој сили, у овом случају Италији, право да одлучује у балканским питањима, право које је до тада било резервисано за њу и Аустроугарску.⁷² Овај састанак и споразум иза леђа Француској био је јасан показатељ кризе у односима Русије и Француске, а пошто је својом политиком нашкодила савезу на Француској је било да поново задобије поверење своје савезнице.⁷³

Споразум из Ракоњиђија био је један од последњих подухвата министра Александра Извољског, кога је 1910. године сменио његов дотадашњи заменик Сергеј Сазонов. Нови министар је био живог темперамента, говорио је тринаест језика, али је за разлику од свог претходника у политици био далеко опрезнији и обазривији. Политичко наслеђе које је примио од Извољског било је врло сложено, понајвише јер је супарништво Русије и Аустроугарске на Балкану постало вишеструко опасније од када су „аустријске замисли добиле покровитељство Немачке“. У стању опште војне неспремности, Сазонов је сматрао да је Русији неопходан дуготрајан мир, што га је упућивало да, упркос претрпљеном понижењу, са Немачком тражи *modus vivendi* који би омогућио да две државе одржавају добросуседске односе за дуги низ година. За ту политику Сазонов је добио подршку двора, владе, политичких и војних кругова.⁷⁴

У пратњи новог министра, цар Николај II је новембра 1910. године посетио немачког кајзера у Потсдаму. Том приликом двојица суверена потписала су споразум о Багдадској железници и Персији.⁷⁵ Споразум је био без већег значаја за руско-немачке односе, али је за Француску био сигнал да криза у односима и даље траје, као и то да њена савезница води двоструку игру. Ако је било наговештаја да ће промена министра спољних послова у Русији допринети смањењу напетости у руско-немачким односима, то никако није значило и враћање француско-руских

⁷⁰ J.-C. Caron, M. Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des nations aux nationalismes (1815–1914)*, Paris 2011, 386–387; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 414.

⁷¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 229, № 36, Saint-Pétersbourg, le 1er février 1912.

⁷² B. Ђоровић, *Наше њодеге*, Београд 1929, 12–13.

⁷³ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 88.

⁷⁴ С. Живанов, *Русија у међународним кризама (1908–1914)*, Зборник МС за историју 73 (2006) 89–141.

⁷⁵ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 88.

односа на период пре Анексионе кризе. Неповерење се продубило, а Француска је након овог руско-немачког сусрета почела да сумња у руску оданост њој и савезу. Избијање нове кризе у Мароку у лето 1911. године ставило је француско-руско савезништво на нову проверу.

У мају 1911. године Французи су под своју контролу ставили град Фез у Мароку, што је уплашило немачког секретара спољних послова Алфреда фон Кидерлен-Вехтера да ће Француска заузети цео Мароко пре него Немачкој плати компензацију договорену на конференцији у Алгесирасу. У духу Бизмаркове политике Кидерлен-Вехтер је сматрао да ће Французи попустити једино под претњом. Немачка топовњача *Панџер* која је 1. јула 1911. године упловила у луку Агадир била је Кидерленово „дипломатско средство“ да примора Француску на преговарање. Присуство топовњаче у агадирском пристаништу супротно очекивањима Немачке није изазвало велико узбуђење у Француској. Истога дана Жозеф Кајо је изабран за премијера и уместо да подигне узбуну у јавности, одлучио је да се упусти у тајне преговоре са Немачком који су требали довести до прихватљивог компромиса за обе стране.⁷⁶

Тајни преговори су до септембра смекшали Кидерленову првобитну одлучност и он је, под притиском финансијске кризе која је захватила Немачку, показивао спремност да се нагоди. Немачка је признала право Француској на протекторат у Мароку, а у замену је добила део територије у француском Конгу и концесију у изградњи Багдадске железнице. Добијена концесија била је наставак улагања Немачке у железничке пројекте широм Османског царства.⁷⁷ Споразум који је потписан 4. новембра значио је малу победу Немачке јер је Француска, којој је исто колико и Британији сметао немачки капитал у Османском царству, била приморана да призна Немачку као кооперанта и равноправног економског такмаца на Блиском истоку. Међутим, јавност обе државе је очекивала много више од склопљеног споразума који је одмах наишао на осуду националних струја у обема државама. У Француској је влада Жозефа Кајоа била кажњена губитком поверења бирачког тела.⁷⁸ Кајо је смењен већ на изборима у децембру, а на његово место, јануара 1912. године, дошло је министарство тзв. националног буђења (*réveil national*) предвођено Ремоном Поенкареом.⁷⁹

⁷⁶ J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 159–160; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 422–423.

⁷⁷ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 4–5, 253–256.

⁷⁸ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 427.

⁷⁹ Ремон Поенкаре (Raymond Poincaré, 1860–1934), правник и политичар. У политику је ушао током студија. Прву министарску службу обављао је 1894. у звању министра финансија у влади Шарла Дипија (мај 1894 – јун 1894). Након тога се повукао из извршне

Поенкаре је за кандидата предложен од стране радикалног крила Републиканске странке. Нова влада чинило се да неће бити ишта другачија од свих претходних, осим што је нови премијер најавио да ће заступати интересе тзв. Колонијалне партије. Но, одмах на почетку Поенкаре је направио преседан када је поред премијерске функције уместо ресора унутрашњих послова или правде, што је била пракса, преузео Министарство спољних послова, иако није имао никакво пређашње искуство у тој сфери.⁸⁰

Такође, његов долазак на власт јануара 1912. године значио је велику победу ратне индустрије. Индустријска струја је ојачала током Делкасеовог мандата, али је са Поенкареом, који је радио као адвокат фирме *Шнајгер* из Крезоза која се бавила производњом артиљеријског наоружања, освојила потпуну превласт у политичком животу Француске. Осим што је био правни саветник за *Шнајгер*, био је и заступник интереса лоренске филијале фирме *Comité des Forges*. Министар рата у Поенкареовој влади Александар Милеран је такође радио као адвокат за *Шнајгер* и сам је био истакнути протагониста већег утицаја војне индустрије на политику.⁸¹

Свака промена у државном врху једне или друге савезнице била је праћена упознавањем са будућим плановима новог државника. То је био случај и са Поенкареом. За две државе се усклађивање ставова наметало као алармантно, будући да се од септембра 1911. године на простору Триполиса водио рат између Италије и Османског царства. Иако Балкан у првом тренутку није био погођен ратом било је питање тренутка када ће

власти ради дужности потпредседника Народне скупштине. У кабинету Жана Сарријана 1906. поново је добио портфељ финансија. Прву самосталну владу оформио је 1912. а наредне 1913. премијерску дужност заменио је председничком. На месту председника Републике остао је до 1920. У време министарске кризе 1922. председник Републике Александар Милеран га је позвао да поново преузме дужност председника владе и министра спољних послова. У том својству је 1923. донео одлуку да Француска окупира Рурску област јер је Немачка престала са исплатом ратних репарација. Са власти је оборен заједно са Милераном наредне 1924, али се на исту функцију вратио у периоду 1926–1929. Његове послератне године биле су обележене борбом против бројних оптужби пласираних од стране француских, немачких и совјетских ревизиониста да је одговоран за изазивање Првог светског рата. У тим оптужбама француска политика на Балкану током балканских ратова и Јулске кризе имала је врло важно место. Осим државничке каријере био је и плодан писац. Објавио је следеће радове: *Questions et figures politiques* (1921); *Les Origines de la guerre* (1921); *Histoire politique, chroniques de quinzaine* (IV volumes, 1921–1922); *Au service de la France: Neuf années de souvenirs*, (X volumes, 1926–1934) (*Larousse du XXe siècle*, V, dir. P. Augé, Paris 1932, 661; J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997).

⁸⁰ J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 127–129.

⁸¹ С. Todorova, *La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В Чубриловић, Београд 1976, 371–386.

се последице рата прелити на Полуострво и активирати Источно питање. Нарочито је Русија са забринутошћу посматрала расплет и премештање ратних дешавања из Африке у Европу почетком 1912. године, бојећи се да рат не захвати и државе Балкана. Руски министар спољних послова Сергеј Сазонов сматрао је да Русија у садејству са савезницом Француском треба што хитније да се укључи у посредовање око окончања рата. Сазонова је, нарочито, забрињавала помисао да би Италија могла у Албанији да испровоцира побуне против османске власти, све у циљу да што пре натера Османско царство на потписивање мира у складу са италијанским интересима.

Због Италијанско-турског рата и погоршања опште спољнополитичке ситуације, Сазонов је био вољан да попусти и смањи напетост у односима између Петрограда и Париза која није ишчезла од времена Анексионе кризе. С тим у вези, Сазонов је 14. фебруара, посредством амбасадора у Петрограду Жоржа Луја, проследио Поенкареу списак питања од интереса за обе државе. Кључна тема која је интересовала руског министра била је источна политика две савезнице. Прецизније, Сазонов је желео да зна како би Француска поступила у случају продубљивања унутрашње кризе у Османском царству или у случају да Аустроугарска поведе офанзивнију политику на Балкану, сличну оној коју је водила у Анексионој кризи. О овим питањима Сазонов је желео „академски“ да разговара само као о „евентуалностима“ да би био уверен да су две савезнице вољне да воде комплементарну политику.⁸²

У каснијим нацртима, из марта месеца, придодато је још једно питање: „како би Француска реаговала у случају оружаног конфликта између Османског царства и балканских држава Црне Горе, Грчке и Бугарске?“⁸³ Поенкаре је био узнемирен због питања које је добио од свог руског колеге, тражио је да о њима добро промисли и разговара са својим министрима пре него што на њих одговори.⁸⁴ Листу тема од интереса за односе две државе Поенкаре је изнео пред министрима владе који су заједнички констатовали да је примарни интерес Француске одржање мира у Европи, а самим тим и на Балкану. Чланови владе су се оградиле да, иако је Француска непоколебљиво за то да се одржи *status quo*, она мора водити рачуна о интересима своје савезнице којој, сматрали су, треба обећати садејство деловања и условну дипломатску потпору.⁸⁵ Француски амбасадор у Русији Жорж Луј је, преносећи став своје владе

⁸² *Documents diplomatiques français (1871-1914) (DDF), 3e série (1911-1914), II, Paris 1931, № 37, Saint-Petersbourg, le 15 février 1912, 32-33.*

⁸³ *DDF, 3e série, II, № 202, Paris, le 14 mars 1912, 198-199.*

⁸⁴ E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965, 115.

⁸⁵ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 349.

о размотреним питања, додао да француска јавност никада не би одобрила да Француска подржи Русију у неком питању које није примарно њен национални интерес.⁸⁶ Приликом сусрета са царем Николајем, Луј је још једном поновио став своје владе, а од цара је добио уверење да Русија има намеру да води мудру политику која ће бити у интересу обе државе. С тим у вези Русија нема намеру да подстиче немире на Балкану и истакао да је из Бугарске и Србије добио обећања да неће предузети никакве исхитрене потезе.⁸⁷

Ако бисмо судили стриктно по форми одговора из Париза, порука Русији била је јасна: у случају нове балканске кризе Француска би задржала исти став и водила исту политику као у време Анексионе кризе, али би се потрудила да покаже више разумевања за руске интересе него 1909. године. Било је то магловито обећање које Француску није обавезивало ни у ком погледу. Међутим, оно што је Поенкареа разликовало од Пишона и 1909. године било је уверење да је таква политика нашкодила не само Русији, већ и Француској и да је једина победница кризе била Немачка. Немачка је након 1909. године била самоуверенија више него раније, а доказ за то је био Агадирски инцидент. Као ученик Делкасеа и његов близак пријатељ и Поенкаре је веровао да политика помирења коју су водиле све француске владе после 1905. године и Делкасеовог пада са власти није Француској донела никакву корист. Он сам није био германофоб попут Делкасеа, али је сматрао да Француска не сме више да узмиче пред Немачком.⁸⁸

Након размене мишљења посредством амбасадора Жоржа Луја и Александра Извољског, а под наговором у првом реду министара Аристиде Бријана и Леона Буржоа, Поенкаре је предложио Сазонову званични сусрет и разговор „у четири ока“. Поенкареови сарадници су сматрали да у односима Француске и Русије недостаје поверења са обе стране и да је на новој француској влади да поправи „пукотине“ у савезништву јер их је она и створила.⁸⁹ Такав приступ годио је и Сазонову који је важио за „отвореног, поштеног и правог човека који је увек ишао правим путем и није волео тајне кривудава путеве ни код других“.⁹⁰ Сусрет двојице државника заказан је за август 1912. године.

⁸⁶ E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, 115.

⁸⁷ *Международные отношения в эпоху империализма (МО). Документны из архивов царској и временной правительств 1878–1917. Серия вторая (1900–1913): Т. XX. Ч. I. (14 мая – 13 августа 1912), 1939, № 243, Петербург, 29/16 июня 1912 г., 235–236.*

⁸⁸ M. V. Hayne, *op. cit.*, 266.

⁸⁹ R. Poincaré, *Au service de la France - Neuf années de souvenirs; Les Balkans en feu 1912*, II, Paris 1926, 99.

⁹⁰ Д. Поповић, *Балкански рајнови 1912–1913*, прир. Д. Т. Батаковић, Београд 1993, 62–63.

Пре сусрета у Петрограду генералштабови Русије и Француске потписали су Поморску конвенцију у Паризу 16. јула која је представљала допуну војне конвенције и уговора о савезништву из 1893. године. Поморска конвенција је била први споразум такве врсте потписан између две државе.⁹¹ Руска јавност је придавала велики значај склапању конвенције очекујући да ће она додатно учврстити односе две државе који су током две деценија прошли кроз различите фазе. „У првим годинама постојања опстанак и карактер француско-руског савезништва много је више био условљен емоцијама, а много мање разумом“, писао је почетком августа 1912. године руски лист *Новое время*. Међутим, изазови попут Руско-јапанског рата и две кризе у Мароку распршили су илузије и емоције у обе државе и омогућили да савезништво опстане и очврсне на темељима рационалности, био је закључак овог листа.⁹²

Подстицај за сусрет државног врха Француске и Русије и за потписивање Конвенције дало је и непрестано јачање немачке поморске моћи. Рајхстаг је средином марта 1912. године усвојио два закона, од којих је први повећавао број ефективних војних јединица са 720.000 на 860.000, а други је предвиђао интензивирање поморског програма са већим издавањима и бржом изградњом бродова.⁹³ Процене су говориле да, уколико настави са изградњом ратних бродова и подморница, Немачка ће бити спремна за велики обрачун до 1915. године. Управо због тога руско-француски циљ било је удруживање снага и бржа изградња флоте која би до 1917. године требало да буде приправна за поморски сукоб. Велики проблем била је географска удаљеност између две савезничке државе и чињеница да се између њихових флота налазила немачка. Да би извршиле спајање својих снага на мору, Француска и Русија су прво морале да елиминишу немачку балтичку флоту.⁹⁴

Обрачун са немачком поморском силом у лето 1912. године био је проблем будућности, у међувремену двема државама није преостајало ништа друго него да раде на јачању савезништва. Сусрет двојице министара спољних послова који је одржан од 5. до 20. августа у Петрограду и био је пре свега манифестација јединства. Сусрет званичника, као и потписана Поморска конвенција били су јасан показатељ да се реорганизација савезништва одвијала независно од догађаја на Балка-

⁹¹ АМАЕ, NS, su-série Russie, Microfilm (MF) P 10933, doss. 41, № 217, Saint-Petersbourg, le 15 août 1912; МО, Серия вторая 1900-1913, части I (14 мая - 13 августа 1912 г), № 299, Проект франко-русской морской конвенции, 16/3 июля 1912 г., 297-302.

⁹² АМАЕ, NS, Russie, MF P 14494, doss. 22, № 5-9, Saint-Petersbourg, le 4 août 1912.

⁹³ *Documents diplomatiques 1914. La guerre européenne. Pièces relatives aux négociations qui ont précédé les déclarations de guerre de l'Allemagne à la Russie (1er août 1914) et à la France (3 août)*, Paris 1915, № 1, Berlin, le 17 mars 1913, 1-2; Anexe II, Berlin, le 15 mars 1913, 5-6.

⁹⁴ АМАЕ, NS, Russie, MF P 14494, doss. 22, № 9-11, Saint-Petersbourg, le 5 août 1912.

ну.⁹⁵ Реорганизација је довршена годину дана касније потписивањем војне конвенције која је изменила карактер савеза из дефанзивног у офанзивни, што су Поенкаре, тада у својству председника Републике, и Сазонов потврдили и усмено приликом свог другог сусрета у Петрограду у јулу 1914. године.⁹⁶

Пут за јачање спољнополитичке позиције Француске Поенкаре је видео и у јачању пријатељских веза са Великом Британијом. У време док су Париз и Петроград „академски“ размењивали мишљења о питањима од обостраног интереса, Поенкаре је иницирао разговоре између Француске и Велике Британије о будућности њиховог срдачног споразума. За такав поступак имао је подстицај британске јавности. Поједини британски листови као што су: *Morning Post*, *Daily Chronicle*, *Observer*, *Manchester Guardian* писали су о потреби прецизнијег дефинисања односа две државе. Конзервативни *Morning Post* заступао је гледиште да је неопходно да се *Entente cordiale* трансформише у формални савез Француске и Британије.⁹⁷ За разлику од конзервативних кругова, либерални су били против било каквог чвршћег везивања за Француску. Управо супротно, за њих срдачна антанта никада није имала форму и снагу савеза. Став ове групације је на најбољи начин исказао Ајра Кроу, дипломата, који је 1911. реагујући на један чланак у француском листу *Le Temps* изјавио да је „фундаментална чињеница да Антанта није савез. У случају неке опасности у Антанти би се могле пронаћи неке компоненте савеза, али то не би променило чињеницу да је Антанта само *a frame of mind*, ништа више до заједнички став две државе о питањима од општег интереса“.⁹⁸

Подвојена између оштрих критичара и оних који су подржавали француско-британско приближавање, британска спољна политика је до избијања Првог светског рата балансирао између ова два супротстављена мишљења. Преговори око ближег дефинисања савеза који су се одвијали кроз читаву 1912. годину, независно од кризе на Балкану, довели су до потписивања споразума о поморској сарадњи (22. и 23. новембра 1912)

⁹⁵ R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 166-167.

⁹⁶ У лето 1913, начелници руског и француског генералштаба Жилински и Жофр састали су се и 13. јула потписали још конвенцију која је касније послужила као основа ратног плана на почетку Првог светског рата. Конвенција је била склопљена под претпоставком да ће Немци истовремено дејствовати против Француске и против Русије. С тим у вези начелници генералштабова су се сагласили да клаузулу о дефанзивном рату треба изменити, јер су догађаји наметали обавезу обема државама да буду припремне за вођење офанзивног рата (AMAE, NS, Russie, MF P 10933, doss. 41, № 134-137, 3ème Conference entre les Chefs d'État-Major des armées française et russe, le 13 juillet 1913; P. Томас, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd 1973, 41).

⁹⁷ A. Gauvain, *L'Europe au jour le jour, La première guerre balkanique*, IV, Paris 1918, 35-36.

⁹⁸ K. A. Hamilton, *op. cit.*

између француског и британског Адмиралитета.⁹⁹ Овим споразумом Велика Британија је препустила француској флоти контролу и заштиту њених интереса у западним делу Медитерана да би највећи део своје флоте пребацила у Северно море, јер је главна претња долазила од Немачке. Овај споразум је крајем јануара 1913. године допуњен још једном поморском конвенцијом која је регулисала поморску сарадњу Француске и Британије на Далеком истоку. Конвенција је симболично закључена на територији француске колоније Кочинчине (јужног Вијетнама).¹⁰⁰ Према ова два споразума, који су били једини писани трагови француско-британског савеза, нису имали чврсте гаранције за потписнике нити су били обавезујућег карактера, чињеница је да су били јача спона од „мисаоног оквира“.

Балкан у спољнополитичким плановима Француске (1893–1912)

Са своје прве званичне посете Руској империји Ремон Поенкаре се вратио онеспокојен, али спреман да се дипломатски ангажује у корист интереса француско-руског савезништва и општег мира. Разговори са министром Сазоновим јасно су му нагостили да на Балкану треба очекивати скоре немире. Међутим, у ишчекивању нових изазова Француска је одлучила да се заједно са осталим силама посвети постојећем сукобу који се пуних десет месеци водио између Османског царства и Италије. У размени мишљења са својим дипломатама, Поенкаре је усвојио гледиште амбасадора у Берлину Жила Камбона, који је сматрао да Италија и Османско царство никада неће сами склопити мир, већ да „остале силе морају на то да их присиле“.¹⁰¹

У складу са овим ставом, Поенкаре се удружио са британским министром спољних послова лордом Едвардом Грејом и дипломатским средствима вршио притисак на владе у Риму и Цариграду да отпочну мировне преговоре у циљу окончања рата. Истовремено, будући да није имао искуства у спољној политици, предано се трудио да се што је могуће боље упозна са предисторијом тог тзв. Источног питања и интересима које је француска држава имала на простору Балкана и Османског царства.

Прво питање које се наметало било је шта је уопште Источно питање? Иако се Европа неколико деценија у континуитету бави-

⁹⁹ P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 155.

¹⁰⁰ DDF, 3e série, t. V, № 303, Saïgon, le 31 janvier 1913, 385–390.

¹⁰¹ AMAE, Fonds nominatifs (FN), Jules Cambon (J. Cambon), doss. 49, № 53–57, Berlin, le 30 juin 1912.

ла решавањем бројних источних криза, није постојала јединствена дефиниција Источног питања. За француског амбасадора у Лондону Пола Камбона није било сумње да је „Источно питање старо колико и сама историја Балкана“.¹⁰² Уколико овај Камбонов став упоређујемо са закључцима српске историографије увиђамо да је до сличног закључка дошао и Станоје Станојевић напоменувши да је „оно [Источно питање, прим. аут.] постојало још у старом веку, није скидано са дневног реда кроз цео средњи век, а задавало је једну од најозбиљнијих брига државницима свих држава и народа у модерно доба.“¹⁰³ Васиљ Поповић је заступник теорије да је Источно питање старо колико и присуство исламске религије на европском континенту, односно да је га проузроковао продор Турака у Европу.¹⁰⁴ Продор ислама у Европу чини један део овог проблема, слаже се и Милорад Екмечић, док би његов други део била стална прерасподела моћи између западноевропских држава и Русије. Имајући ово на уму Екмечић Источно питање дефинише као: „питање прерасподеле утицаја, моћи и територија између консолидоване западне Европе и Русије, на рачун Османлијског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923. године“.¹⁰⁵ И за француску историографију *La question d'Orient* неодвојиви је део Османског царства и његово разрешење тесно је скопчано са судбином „болесника на Босфору“.¹⁰⁶ Немачки историчар Винфрид Баумгарт сматра да се, поједностављено, Источно питање може објаснити кроз три кључне компоненте које су се током времена искристалисале у његовом исходишту. Прву компоненту чине национална буђења народа под османском влашћу, првенствено народа на Балканском полуострву. Национално освешћивање бивших поданика проузроковало је урушавање османске власти изнутра. И на крају, трећу компоненту Источног питања представља стално уплитање великих сила у спољашње и унутрашње кризе Царства, што је додатно убрзавало његову пропаст.¹⁰⁷

Сам термин је искован на конгресу Свете алијансе у Верони 1822. године када се решавало о судбини грчке револуције. Пре него је на Веронском конгресу искристалисан назив Источно питање, европске државе су од средине XVIII века различите кризе на Истоку називале грчким, грчко-турским, египатским питањима, а заједничко им је било да су све

¹⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 176-178, Londres, le 30 octobre 1912.

¹⁰³ С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928, 1.

¹⁰⁴ В. Поповић, *Источно питање. Историјски уредбени додаци око описанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 8.

¹⁰⁵ В. Поповић, *нав. дело*, 26.

¹⁰⁶ W. Baumgart, *Les antécédents de la crise bosniaque de 1908, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 15-21.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

имале исходиште унутар Османског царства.¹⁰⁸ Од конгреса у Верони до периода који је предмет нашег разматрања Источно питање се мењало под утицајем политичких околности, али и измењеног односа снага у Европи. Током Велике источне кризе дотадашњи проблем примарно политичког карактера, добио је и културну димензију која се манифестовала као сусрет поданика Османског царства са новом индустријском, европском цивилизацијом.¹⁰⁹

У вези са Источним питањем и судбином Османског царства, чије су се територије непрестано осипале, почетком XIX века појавила се идеја да онога тренутка када Османско царство не буде више у стању да се одржи самостално треба по сваку цену спречити Русију и Хабзбуршку монархију да територију Царства поделе између себе. Да би се такав сценарио осујетио требало је допустити народима Османског царства да на његовом тлу оснују своје самосталне државе. Идеју је први формулисао војвода Виктор де Брољи, министар спољних послова Јулске монархије, у говору који је одржао у Народној скупштини маја 1833. године. Ова, за тај тренутак необична мисао је током шездесетих година XIX века искристалисана кроз паролу *Балкан – балканским народима* и као таква варирала је у политичким комбинацијама европских и балканских држава све до 1912. године, када је коначно остварена у Првом балканском рату.¹¹⁰

Како је и сама била створена на темељима националне идеје, Француска није била имуна на националне покрете осталих европских народа. Подржала је буђење грчке нације и стварање Италије, али, како смо већ нагласили, пораз у рату са Пруском и национално уједињење Немачке на рушевинама француског Другог царства одредили су другачији развојни пут националном идентитету Треће републике.¹¹¹ Јуџин Вебер сматра да је све до Агадирске кризе 1911. године национализам у Француској био више стање духа него стварни покрет, уз то и доста ограничен, углавном на Париз и његову околину.¹¹² Од државе која је помагала и у извесној мери обликовала националне покрете европских народа, Француска се претворила у државу која „достојанствено чека“ на тренутак свог својеврсног националног реванша. Поразом и падом Другог царства, била је угрожена и француска „цивилизацијска улога“ коју је традицио-

¹⁰⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 6–7, 27.

¹⁰⁹ М. Ковић, *Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и Српски књижевни гласник 1901–1911*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 595–625.

¹¹⁰ Љ. Алексић Пејковић, *Балкан балканским народима – Између легијимистичкој и националној принципиа*, Ислам, Балкан и Велике силе (XIV–XX век), ур. С. Терзић, Београд 1997, 139–159.

¹¹¹ А-М. Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe –XXe siècle*, Paris 2001.

¹¹² Е. Weber, *op. cit.*, 107–108.

нално баштинила у Европи и ван ње.¹¹³ Тако је француски интелектуалац Огист Говен међу последице пораза код Седана убрајао и „зауостављено ширење франкофилског покрета у земљама Балкана, које су своје политичке узоре почеле да траже у Немачкој и Швајцарској“.¹¹⁴

Потиснута из сфере културних утицаја, током Треће републике Француска се окренула јачању економије, а када је финансијски сектор довољно изнутра ојачао, капитал француског порекла почео је да се шири Европом. До 1914. године Француска је израсла у највећег европског зајмодавца и повериоца, што је утицало да приватни банкарски сектор донекле одређује правац француској спољној политици. Француски капитал у разним облицима постепено је продирао и у финансијске структуре балканских држава где је, за неколико деценија, обезбедио доминантну позицију.¹¹⁵

Окренутост Треће републике ка финансијском продору погодовала је и младим балканским државама Србији, Црној Гори и Румунији које су 1878. године добиле политичку и економску независност.¹¹⁶ Бугарска је остала под влашћу султана, подељена на Кнежевину Бугарску и Источну Румелију која је добила статус аутономне области. Аустроугарска је у знатнијој мери продрла на Балкан добивши на управу од Османског царства Босну и Херцеговину и право да држи стратешке позиције

¹¹³ Друштво пријатеља Француске, *Књига о Француској*, Београд 1940.

¹¹⁴ А. Gauvain, *op. cit.*, IV, 3; Д. Вуксановић Анић, *Француске војне мисије у Србији 1853–1886. године и ишшање народне војске*, Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (*Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*), ур. С. Терзић, Београд 1990, 120–130.

¹¹⁵ Љ. Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 15.

¹¹⁶ Независност Румуније је *de facto* од стране великих сила призната тек 1880. За Француску и Велику Британију је био споран 7. члан румунског Устава из 1866. који није признавао нехришћане за равноправне грађане. Ова уставна одредба је нарочито погађала јеврејско становништво које се од краја XIX века масовно досељавало из Русије и које је у градовима чинило око 2/5 укупног становништва. Адолф Кремијо, председник *L' Alliance israélite universelle*, је током заседања конгреса у Берлину скренуо пажњу великим силама на овај члан у румунском уставу и затражио његово брисање. Велике силе су 44. чланом Берлинског уговора наметнуле Румунији обавезу да призна све конфесије које живе у Румунији за пуноправне грађане. Влада Јонела Братијануа Старијег се противила примени ове одредбе Берлинског конгреса, што је довело до дипломатског спора на релацији Букурешт-Париз-Лондон који је окончан октобра 1879. када је Братијануова влада усвојила амандман да Јевреји, али само они рођени у Румунији или натурализовани, имају право власништва над земљом. Амандман је био компромисно решење које је делимично задовољило Француску и Велику Британију јер је велики део јеврејског становништва и даље био обесправљен. У знак добре воље оне су фебруара 1880. званично признале независност румунске државе (G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIV–XX siècle)*, Paris 1991, 337–338; L. Stavrijanos, *op. cit.*, 461–462).

на простору некадашњег Новопазарског санцака,¹¹⁷ тој „политичкој земљоузини на коју су управиле своје погледе све три земље око њега Србија, Аустрија и Црна Гора“. Аустроугарска је у остварењу претензија имала највише успеха, па јој је пошло за руком да на основу одлуке донете у Берлину 1878, наредне године постави гарнизоне у Прибоју, Пријепољу и Пљевљама.¹¹⁸

Државе које су добиле политичку и економску самосталност на Берлинском конгресу желеле су да одмах отпочну са модернизацијом и увођењем својих држава у развијеније индустријске оквире. За спрово-

¹¹⁷ Ђ. Јеленић, *Новопазарски санџак и његова политичка равнотежа на Балкану*, Дело – лист за науку, књижевност и друштвени живот 56 (јул 1910) 41–65; Е. Ј. Цветић, *Новопазарски санџак*, Јагодина 1912², 4; *Une histoire du monde au XIXe siècle*, dir. Th. Zeldin, Paris 2008, 398; G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 322. Одлуке Берлинског конгреса утицале су на нову административну организацију санџака на Балкану. Порта је 1880. одлучила да издвоји подручје где су биле стациониране аустроугарске трупе у посебан Пљеваљски санџак са казама Пљевља и Пријепоље (у оквиру које је била нахија Прибој). Овом новом поделом Порта је желела да ограничи аустроугарска права само на област новоствореног Пљеваљског санџака. Остатак старог Новопазарског санџака је задржао име, али је његов центар из Новог Пазара премештен у Сјеницу. Граница између Пљеваљског и Новопазарског санџака ишла је Лимом од Прибоја до Бродарева код Пријепоља, отуда се спуштала ка југозападу до црногорске границе. Овако организован Новопазарски санџак је 1901. по жељи становника Новог Пазара преименован у Сјенички санџак, из кога је Новопазарска каза издвојена и присаједињена Приштинском санџаку. Таквом реорганизацијом Рашка област је дочекала ослобођење 1912. подељена у 4 санџака: Пљеваљски (Пљеваљска и Пријепољска каза и нахија Прибој), Сјенички (Сјеничка, Бјелополска, Нововарошка и Колашинска каза), Пећки (Беранска, Гусињска и Трговишка каза) и Приштински (Новопазарска каза). Суштински, у времену које је предмет нашег истраживања Новопазарски санџак није постојао као посебна административна јединица. Међутим, иако административно Новопазарски санџак не постоји већ више од деценије, у говорном и дипломатском језику он је остао присутан до балканских ратова, а као такав се задржао и до данашњег дана. Учестало се појављује у турским и аустроугарским документима с краја XIX и почетка XX века одакле улази у речник свих европских дипломата. Без икаквог преиспитивања и разјашњења користе га и француске дипломате (И. Косанчић, *Новопазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 1; М. Дашић, *Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санџак*, Области Старе Рашке крајем XIX и почетком XX века, ур. П. Влаховић, С. Гојковић, Пријепоље 1994, 13–37; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 4–15; С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век): драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд 2012, 34–44).

¹¹⁸ Ђула Андраши био је први државник Аустроугарске који је схватио велику важност Новопазарског санџака, зато се на Берлинском конгресу оштро успротивио његовој подели између Србије и Црне Горе. Сматрао је да окупација читавог простора премашује војно-економску снагу Монархије, па се задовољио додељеним правом војног запоседања три утврђења. Продор Монархије у ову област био је у ствари „демаскирани напад“ у правцу Солуна. Како се италијански утицај ширио у јадранском а руски на црноморском приморју, Егејско море је било једино топло море ослобођено утицаја друге велике силе. Та чињеница била је пресудан разлог да Аустроугарска претендује

ђење опсежних модернизацијских мера балканским државницима требао је новац, који су потраживале од европских банака. Из угла великих сила, новац који су банке позајмљивале балканским државама био је много више од потпоре модернизацији, превасходно је био посматран као корисно средство за њихов империјални продор. За разлику од Африке, где су између великих сила дељене територије, на Балкану се супарништво великих сила изражавало у економском и политичком ривалитету. Јефтине и приступачне сировине из балканских држава (свиње из Србије, дуван из Бугарске, жито из Румуније, суво грожђе из Грчке итд.) биле су општеприсутне на европском тржишту. Заузврат, балканске државе су, истиче Жорж Кастелан, добијале политичке идеје за моделе грађанских држава, државне кредите и зајмове како би убрзале индустријски развој, изградиле железнице и модернизовале војску.¹¹⁹

Јачину свог финансијског сектора Француска је доказала када је ратну одштету од пет милиона златних франака исплатила Немачкој шест месеци пре задатог рока. Упркос богатим ресурсима, млада Трећа република није желела да срља у непознато тржиште какво је било балканско, стога је своју финансијску превласт над Балканом стицала споро и опрезно, избегавајући конфронтације са другим силама. Неколико покушаја српске и црногорске државе током 80-их и 90-их година XIX века да добију зајам у Паризу били су неуспешни јер их је Француска сматрала сувише ризикантним за самостална улагања.¹²⁰ Уместо самосталног финансирања, француски банкари су се удруживали са банкарима Аустроугарске и Немачке и са њима делили ризик балканских зајмова.¹²¹

До промене и већег поверења Француске према балканским државама дошло је након 1893. године и склапања савеза са Русијом. Од тада, француске банке постају пријемчивије за зајмове балканским државама. Од 90-их година XIX века сваки потенцијални балкански позајмљивач у Паризу се подвргавао процени не само француског већ и руског Министарства спољних послова.¹²² Од овог времена, политика француске државе у погледу одобравања кредита и зајмова балканским државама била је таква да они нису сматрани само простим финансијским операцијама, већ пречицама за политичко везивање примаоца зајма за Француску као кредитора.¹²³

баш на продор ка Солуну (Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новозазарске железнице*, Историјски часопис (ИЧ) 7 (1957) 213–248).

¹¹⁹ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 341.

¹²⁰ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 2008, 45–52.

¹²¹ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014, 37–38.

¹²² Љ. Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 42–43.

¹²³ С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на њелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011, 203.

Две деценије пред избијање Првог светског рата Француска је извозила шестину свог укупног националног богатства, односно око 45 милијарди франака.¹²⁴ Удео француског капитала у балканским државама и Османском царству непрестено је био у порасту. На почетку XX века укупни француски капитал у балканским државама износио је 0,97 милијарди франака, да би до 1913. године порастао на око 3 милијарде франака. И више, према једном меморандуму који је Морис Бомпар саставио наводи се да је удео француског капитала на Балкану, укључујући ту и Османско царство, до лета 1914. године износио 5.746.236.881 франака. Наспрам цифре од 45 милијарди ова од пет милијарди делује врло скромно, но ипак, она је сврставала Балкан на друго место по висини укупног француског улагања. Прво место је неприкосновено држала Русија где је у разне пројекте до Првог светског рата било уложено између 12 и 13 милијарди франака.¹²⁵

Учешћем у зајмовима и државним кредитима Француска је отвара ла тржиште Балкана за своје производе, а најзначајнији производ који су балканске државе куповале на тржишту Француске било је артиљеријско наоружање.¹²⁶ Узрочно-последична веза зајмова и наоружања им је била наметнута од стране Француске. Француска је у поређењу са другим европским државама касно почела да улаже у војну индустрију, тек након пораза у рату са Пруском. Због тога њени производи нису били конкурентни на европском тржишту и били су скупљи у односу на производе осталих војних индустрија. Да би војној индустрији отворила пут, Француска је условљавала државе које је кредитирала да један део добијеног зајма утроше на поруџбине њених војних фабрика. Како смо истакли у претходном поглављу, спрега војних и политичких структура била је јака. Не треба заборавити да су неки од најутицајнијих политичара попут Поенкареа и Милерана радили као правни саветници војних фабрика, а они, свакако, нису били изузетак. На почетку XX века још једна околност ишла је на руку Француској и њеној војној индустрији. Француско наоружање, као и организација војске према француском моделу добили су већи углед у балканским државама након 1905. године и пораза који је Русија претрпела у рату са Јапаном, а који се одразио на њен престиж у балканским државама, првенствено словенским, које су до тог времена

¹²⁴ L. Stavrijanos, *op. cit.*, 396–397.

¹²⁵ A. Mitrović, *Les intérêts français en Serbie, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 231–250; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, 345–346.

¹²⁶ Детаљније о развоју војне индустрије у Француској: F. Crouzet, *Recherches sur la production d'armements en France (1815–1913)*, *Revue historique* 509 (1974) 45–84; F. Crouzet, *Remarques sur l'industrie des armements en France (du milieu du XIXe siècle 1914)*, *Revue historique* 510 (1974) 409–422.

војни систем организовале према руском моделу. Након 1905. године све више питомца балканских држава је поред Русије и германских земаља одлазило у Француску на обуку, посебно из области ваздухопловства и других иновативних области у војсци.¹²⁷

Потпомогнуте страним капиталом све будуће чланице Балканског савеза су до 1912. године делимично или потпуно модернизовале своје армије. Процес модернизације је у свим државама започео отприлике у исто време. Бугарска је темељну реорганизацију војске покренула након уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије 1885. године. Од свих балканских држава, она је прва кренула са увођењем модерног наоружања, један део је куповала од француске фабрике *Шнајгер* а други од немачког *Крупа*. Само у периоду од новембра 1904. до новембра 1907. године од поменутих фабрика Бугарска је извршила поруцбине артиљеријских оруђа у вредности од 26 и 23,4 милиона франака. Новац за поруцбине добила је из два зајма од 100 и 145 милиона франака са већинским учешћем француског капитала.¹²⁸

Попут Бугарске и Србија је следила тренд преоружавања и модернизације своје војске. У извесном смислу тај посао је започела убрзо по стицању независности, али су лоше финансијске прилике утицале да тај процес буде дуготрајан. Модернизација војске започела је 1878. године оснивањем комитета који су представљали војнонаучне установе надлежне за сва теоријска и техничка питања из области артиљерије и инжењерије. Установе оваквог типа у Француској су постојале од 1790. године, а до средине XIX појавиле су се и у свим осталим европским државама. Модернизацијски ток српске војске наставио се следеће 1879. године када је усвојен Закон о устројству оружаног фонда који је обезбедио сталан новчани прилив и олакшице за набавку савременог ватреног наоружања. За овим је 1883. године уследило увођење мешовитог система који је омогућио несметан развој сталном војном кадру, од обучене резерве до војне формације. Први уговори о набавци нових пушака закључени су 1880. године. Према њима Србија је до 1884. године из Оберндорфа у Немачкој добила испоруку од 100.000 једнометних пушака типа „маузер-кока“ М.80 калибра. Овај тип пушке био је изабран од стране Артиљеријског комитета, а њихову израду надгледала је посебно за ту сврху формирана комисија која је постављала врло ригорозне захтеве за квалитет материјала и израду. То је за последицу имало висок квалитет пушки које су популарно назване „кокинке“. Прецизно су гађале и имале добар домет, због чега су биле у употреби српске војске и након пре-

¹²⁷ E. J. Erickson, *Defeat in Detail*, 68.

¹²⁸ С. Дамянов, *Българија във франскаџа џолиџика 1878–1918*, Софија 1985, 335.

правки у петометне пушке калибра 7 мм. Коришћене су и у балканским ратовима, па чак и у Првом светском рату до евакуације војске на Крф.¹²⁹

Паралелно санооружавањем пешадије текао је процес преоружавања артиљерије. Артиљеријски комитет је одмах по установљењу 1879. године закључио да је постојећи фонд артиљеријског оружја застарео и дотрајао, али се у набавци савременијег арсенала јавио проблем да су нови гвоздени топови који су се полако уводили у употребу у европским армијама били превише скупи. Српској артиљерији је стога једино преостајало да се определи за набавку бронзаних топова који су били лакши и јефтинији за израду, али по ефикасности и издржљивости далеко испод нивоа гвоздених. Други проблем који је успоравао решење овог питања био је недостатак артиљеријски стручних официра, стога се набавци топова могло приступити тек пошто су четири официра завршила двогодишњу специјализовану обуку за руковање савременим артиљеријским оруђима. Један питомац био је послат у Белгију, а преостала тројица у Русију. За разлику од набавки ситног наоружања, сада је комисија у надметању немачке и француске индустрије комисија одлучила да да предност француском *Де Банж* (De Bange) пољском топу М.85 калибра 85 мм. Фабрика је израду наручених 45 пољских и седам брдских топова отпочела 1885. а довршила 1886. године. Пољски М.85 топ је у наоружању остао до 1910. године када је замењен брзометним, такође, француским топом система *Шнајдер*. Међутим, и након ове године, преостали *Де Банж* топови остали су у употреби. Коришћени су у балканским ратовима где није било брзометних и на тешко доступним положајима, као и 1914. и 1915. године за одбрану положаја, нарочито при одбрани Београда. Након повлачења српске војске у зиму 1915. године пали су у руке непријатеља, али су претходно били онеспособљени за дејство.¹³⁰

Сталне политичке кризе и разорене финансије које су обележиле последњу деценију XIX века знатно су успориле модернизацију и преображавање српске војске. Криза око Крита и краткотрајни Грчко-турски рат 1897. године дали су подстицај војном и политичком врху Србије да са више енергије приступи модернизацији војске. Међутим, политичке и финансијске прилике да се застарело наоружање замени новим, модернијим, стекле су се тек са династичком сменом 1903. године. На-

¹²⁹ С. Ратковић Костић, *Усвајање савремених система наоружања у српској војсци крајем XIX века*, Војно-историјски гласник 1-2 (2005) 11-43; *Kokinka*, *Vojni leksikon*, Београд 1981, 918.

¹³⁰ С. Ратковић Костић, *нав. дело*, 11-43; А. Troude, *La France et la Serbie 1915-1918: coopération militaire, implantation économique et échanges culturels*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870-1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 337-360.

силно уклањање последњег Обреновића и долазак Петра Карађорђевића на „окрвављени“ престо изазвали су осуду свих европских држава, од којих су многе прекинуле дипломатске везе са Србијом. Дипломатска затегнутост лако се пренела на унутрашњи живот српске краљевине и на све сегменте живота, стога не чуди да се питање модернизације армије поново покренуто 1904. године од војнотехничког и финансијског, претворило у трогодишњу политичку кризу која је довела до сукоба, а убрзо и до расцепа Радикалне странке, најјаче политичке партије у земљи. Након много обрта, тзв. топовско питање разрешено је у јесен 1906. године добијањем зајма са већинским француским капиталом који је омогућио поруцбину 60 брзометних и 25 брдских батерија од фабрике *Шнајгер*.¹³¹

Са друге стране, разрешење топовског питања било је увод у Царински рат са Аустроугарском (1906–1911), који је раскинуо последњу, али најјачу економску нит која је везивала Србију са суседном Монархијом.¹³² Истискивање аустроугарског капитала отворило је простор осталим европским државама да пласирају свој капитал на српско тржиште. Србија је у јесен 1909. године закључила још један кредит са француским банкарима у вредности од 150 милиона динара како би санирала последице Анексионе кризе.¹³³ Кредит је закључен под неповољним условима, али је омогућио Србији да изврши нове војне поруцбине и темељно реорганизује своју војску. Новцем од овог кредита Србија је 1910. године извршила набавке ратног материјала поново од француске фабрике *Шнајгер* у вредности од 50 милиона франака. У исто време, за набавку муниције, највише шрапнела, утрошено је око 35 милиона франака. Такође, француска трикотажна фабрика *Séville et Demarchy* била је ангажована за шивење војничких униформи за српску војску.¹³⁴ Захваљујући улагањима из 1909–1910. године, као и другим системским мерама за непуне три године српска војска се трансформисала у добро опремљену и способну армију, што је демонстрирала у рату 1912. године.¹³⁵

За разлику од Србије, француски капитал је у много мањој мери био присутан у Црној Гори, где су углавном доминирали утицаји из Ита-

¹³¹ Детаљније о наоружању српске војске, набавкама пушака, митраљеза и топова: Н. Ђокић, Р. В. Радвановић, *Наоружање Српске војске њед Први балкански рат*, Записи 1 (2012) 118–132; Д. Шаренац, *Той, војник и сећање*, Београд 2014, 53; D. Stevenson, *Armaments and the coming of War. Europe, 1904–1914*, Oxford University Press 2004, 132.

¹³² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 75; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

¹³³ Д. Боаров, *Ајосџоли српских финансија*, Београд 1997, 133.

¹³⁴ АС, Француско посланство у Београду (S/F), Микрофилм (MF) 61, № 236–238, Paris, le 15 novembre 1911.

¹³⁵ D. T. Bataković, *Le modèle français en Serbie avant 1914*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 13–101.

лије и Русије. Италијански капитал је контролисао прехрамбену и дуванску индустрију, а од 1905. године једна италијанска фирма је резервисала право коришћења пристаништа у Бару.¹³⁶ Док су остале балканске државе предност давале француском моделу организације армија, Црна Гора је у области војне сарадње учвршћивала односе са Русијом, тако је реорганизација црногорске војске од 1903. године стављена под надлежност руске војне мисије на челу са генералом Николајем Михаиловичем Потаповим. Децембра 1910. године Црна Гора је са Русијом склопила уговор којим је руским инструкторима препуштала војну спремност црногорске војске. Овим уговором Русија се обавезала да помогне Црној Гори слањем инструктора за обуку, док се Црна Гора обавезала да неће предузимати никакве војне операције без претходног споразума са царском владом.¹³⁷ Упркос раду од скоро једне деценије, мисија генерала Потапова није успела да до 1912. године доврши започету реорганизацију црногорске војске. Највише пропуста начињено је управо у употреби артиљеријских оруђа. Црногорска војска је располагала различитим типовима артиљеријских оруђа, најчешће застарелих модела. Француски војни аташе пуковник Пјер-Виктор Фурније¹³⁸ који је током марта 1913. године обилазио положаје црногорске војске код Скадра, приметио је шаренило у артиљеријској спреми црногорске војске, од застарелих италијанских топова од бронзе, хаубица различитог порекла, до Крупових брдских топова, као и руских пољских мерзера. У извештају који је упутио у Париз Фурније није ставио примедбу само на „велику различитост демодираниг оружја“ већ и на „малу способност црногорских артиљераца да га искористе...“. Управо неискуству црногорских артиљераца Фурније је приписивао лоше руковање, чак и оним добрим артиљеријским оруђима које им је српска војска

¹³⁶ *Историја српског народа (ИСН)*, VI-1, *Од Берлинској конферса до Уједињења 1878-1918*, Београд 1994, 235 (Д. Ђорђевић); Р. М. Распоповић, *Црна Гора и Русија на њочейку XX вијека*, Црна Гора и Русија. Огледи и есеји, Београд–Подгорица 2005, 275–299; F. Guida, *Vico Mantegazza, l'Italie et la crise bosniaque*, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 91–99.

¹³⁷ *ИСН*, VI-1, 217–218; Р. М. Распоповић, *Династије Романових и Пејровића у сљонојлоишничком живоју Црне Горе у друјој њоловини XIX и њочейком XX вијека*, Црна Гора и Русија. Огледи и есеји, Београд–Подгорица 2005, 175–187.

¹³⁸ Пјер Виктор Фурније (Pierre-Victor Fournier, 1867–1945) дипломата и официр. Школовао се у Политехничкој школи у Паризу. У чину капетана био је при француском посланству у Мексику, а за војног аташеа при посланствима у Румунији, Србији и Црној Гори је именован 22. јуна 1912. За време Првог балканског рата седиште му је било у Београду, где је децембра 1912. унапређен у чин потпуковника, а убрзо и пуковника. Са дужности је разрешен у фебруару 1916. Припадао је Другом обавештајном бироу француског Генералштаба. Умро је у Паризу 7. марта 1945. године (К. Спасић, *Дневник њојњуковника П. В. Фурнијеа, француској војној ањашеа за Србију и Црну Гору, о бордама за Бињољ 1912. њодине*, Мешовита грађа (Miscellanea) 15 (1986) 137–152).

ставила на располагање. У погледу размештаја артиљерије оштро примећује: „очигледно је да ни једна разумна метода није управљала постављањем ове артиљерије. Чудна целина оружја старог модела са којима располажу Црногорци и погрешан распоред неколико брзометних топова које су им Срби ставили на располагање учинили су скоро немоћном ову артиљерију...“.¹³⁹

Без обзира на ове оштре опаске војног аташеа, чињеница је да Француска није стајала на путу интересима своје савезнице у Црној Гори,¹⁴⁰ а осим тога, отежавајућа околност за успостављање било каквих ближих односа са најмањом балканском државом била је та да Француска није имала резиденцијалног посланика у Црној Гори. Све до 1910. године представници Француске задужени за Црну Гору боравили су у Дубровнику јер им „рурална црногорска престоница није пружала адекватне услове за живот“.¹⁴¹ Тек са изградњом зграде посланства 1910. године Цетиње је постало њихово стално седиште, али од тада до почетка Првог балканског рата Француска није успела да развије значајнији утицај на владарску кућу Петровић-Његош и црногорску политику.

За разлику од Црне Горе, Грчка је била важан део економског и политичког система француске спољне политике. Њен посебан међународни положај под заштитом великих сила, независност коју су јој прибавиле велике силе, али пре свега излазак на море чинили су је врло привлачним за ширење француског економског и политичког утицаја. Као и у копненом делу Балкана, и овде су преовлађавали интереси финансијске природе. Но, још важније је било то да је Грчка била део француских геостратешких планова у погледу одржања равнотеже снага у источном Медитерану. Грчка је увиђала колико је њен географски положај предност у односу на балканске суседе, те је и сама врло интензивно радила током лета 1907. године да заинтересује Француску за склапање политичке и поморске конвенције.¹⁴² Међутим, Француска није желела никакав формални уговор који јој не би донео већу корист и утицај од оног који је

¹³⁹ Д. Вујовић, *Француски војни аташе, њуковник Фурније, о операцијама око Скадра 1912. и 1913. године*, Области Старе Рашке крајем XIX и почетком XX века, ур. П. Влаховић, С. Гојковић, Пријепоље 1994, 267-302.

¹⁴⁰ Занимљиво је да је италијански новинар и путописац Вико Мантегеца ставио исту примедбу на односе Русије и Француске још 1896. када је посетио Црну Гору. Тако Мантагаца о пословима француског посланства на Цетињу каже следеће: „Излишно је спомињати да су односи између црногорске владе и француског посланства одлични, као и то да г. Деспре није преоптерећен послом будући да је његов главни задатак да слијепо и без говора прати све што руски амбасадор предузима“ (В. Мантегаца, *У Црној Гори: белешке и уписи*, превод В. Андрејевић, Подгорица 2008, 79).

¹⁴¹ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, 271-278.

¹⁴² АМАЕ, NS, su-série Grèce, vol. 7, Relations avec la France (1906-1913), MF P18566, № 114-116, Madrid, le 20 juillet 1907.

већ имала у Грчкој захваљујући свом капиталу.¹⁴³ Још важније, француски интереси у источном делу Средоземља оцењени су као „осредњи“, како је писало у извештајима француских посланика са Балкана, самим тим недовољни да би склопила конвенцију са државом која је била „политички нестабилна и са невеликим економским потенцијалом“. На другом месту било је уверење истих дипломата да, уколико би Француска склапањем уговора издвојила Грчку од осталих балканских држава, њен положај на Балкану би могао бити нарушен, јер је тиме могла јаче гурнути Румунију у загрљај Тројног савеза, а Србију поново вратити под окриље Аустроугарске.¹⁴⁴ Уместо политичког везивања Француска је охрабривала Грчку да попут осталих балканских држава улаже у модернизацију државе, посебно војске.

Грчка је са процесом модернизације војске отпочела након пораза у рату са Османским царством 1897. године. У периоду од 1908. до 1911. године старије поруцбине артиљеријских оруђа од немачког *Круиџа* биле су допуњене поруцбинама брзометних топова система француског *Шнајгера*. Захваљујући томе, процењивало се да је Грчка 1911. године располагала са 144 брзометна пољска топа модела *Шнајгер*, калибра 75 мм, модел 1908 и 36 Шнајдер–Данглис брзометних топова истог калибра и модела.¹⁴⁵ У наредне две године Грчка је на модернизацију војске потрошила додатних 58,2 милиона франака, и из тог разлога је на почетку Првог балканског рат њена војска важила за најумељанију и најсавременије опремљену.¹⁴⁶ У истом периоду извршена је реорганизација Врховне команде, подела земље на војне округе, разврставање артиљеријских јединица по типу оруђа, израђен је нови план мобилизације, створене су резервне јединице, сашивене нове униформе итд.¹⁴⁷ Реорганизација грчке војске посебно је интензивирана од доласка на чело владе и Министарства спољних послова Елефтериоса Венизелоса,¹⁴⁸ октобра 1910. године. Венизелос је инсистирао да се обука војске и морнарице повери француским и британским мисијама. Предлог је изазвао противљење престолонаследника Константина и војних кругова блиских њему, који су хтели да се за тај посао ангажују немачки инструктор-

¹⁴³ AMAE, NS, Grèce, vol. 7, MF P18566, № 126–127, Saint-Petersbourg, le 20 juillet 1907.

¹⁴⁴ AMAE, NS, Grèce, vol. 7, MF P18566, № 130–131, Thérapia, le 17 août 1907.

¹⁴⁵ С. Скоко, *Други балкански рај 1913: Узроци и први време раја*, I, Београд 1968, 261; *A history of the Hellenic Army 1821–1997*, Hellenic Army General Staff – Athens 1999, 90.

¹⁴⁶ R. Girault, *op. cit.*

¹⁴⁷ *A history of the Hellenic Army 1821–1997*, 77, 81.

¹⁴⁸ Елефтериос Венизелос (1864–1936), адвокат и државник. Пореклом из угледне трговачке породице са Крита. Име које у преводу значи Слободан дао му је игуман манастира Хрисиопиги у нади да ће ослободити Крит од османске власти. Као главни политички вођа учествовао је у свим устаничким борбама за ослобођење Крита од 1896/7. па надаље. На положају председника владе био је до 1915. (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Еврoпа*, Београд 2009).

тори. Ипак, Венизелос је остао истрајан у свом науму, јер је у ангажовању француских и британских мисија видео корист не само за модернизацију војске, већ и могућност да преокрене спољнополитичку оријентацију земље ка овим двома западноевропским државама.¹⁴⁹ Две мисије које су дошле у Грчку исте године значајно су допринеле организацији и обуци војске и морнарице. Обука копнене војске била је поверена француском генерал-мајору Едуу, док је за обуку грчке морнарице био задужен британски адмирал Тафнел.¹⁵⁰

За разлику од балканских држава, Француска није имала значајнијег утицаја на војно устројство Османског царства, које је своје војне поруџбине већински узимало од немачких војних фабрика. Немачка се у реорганизацију османске војске укључила већ 1882. године када је у Цариград послала прву војну мисију под заповедништвом генерала фон Кехлера. У наредним деценијама, од мисије генерала фон Кехлера до маршала фон Голца, утицај Немачке на османски армијски систем се стално повећавао.¹⁵¹ Османско царство је по препоруци главног инструктора маршала фон Голца у своје наоружање уводило најсавременије брзопотезне топове, као и друге врсте брдске и пољске артиљерије. Осим увођења у употребу модерних војних оруђа, 1910. године османски Генералштаб је започео темељну реорганизацију свих родова војске која је имала за циљ да коренито промени војну структуру армије. Међутим, није било времена да се реформе спроведу до краја, пошто је у септембру 1911. године Италија напала Триполис, а годину дана касније избио је рат на Балкану.¹⁵² За разлику од војске, у области финансија Француска је задржала водећу позицију у Османском царству, пошто је имала највећи удео у капиталу *Ошманске банке* као и у државном дугу Царства.¹⁵³

Иако је била део германске зоне утицаја, Француска је од краја XIX века покушавала да Румунију преведе под утицај свог банкарског система. Из француског угла, погодности за инвестирање у Румунију биле су веће и боље него у осталим балканским државама јер је она била солвентнија и велике силе нису надзирале њене финансије. Захваљујући томе, ризик инвестирања је био мањи, а Румунија је као поверилац

¹⁴⁹ Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 57-58.

¹⁵⁰ *A history of the Hellenic Army 1821-1997*, 86; В. Петковић, *Грчке рајне ојерације у Првом балканском рају*, Лесковачки зборник 53 (2013) 151-169.

¹⁵¹ Е. Ј. Erickson, *Defeat in Detail*, 10. Фон Голц се представљао као настављач ратне доктрине Карла фон Клаузевица. Његова доктрина и методе рада су биле запажене и у Србији. Влада Владана Ђорђевића у време реформе војске из 1898-1900. нудила је фон Голцу место начелника Генералштаба (М. Милићевић, *Балкански рајнови*, Београд 2014, 18).

¹⁵² Е. Ј. Erickson, *Defeat in Detail*, 51-53.

¹⁵³ Е. Ј. Erickson, *Ordered to Die: a History of the Ottoman Army in the First World War*, London 2001, 231-235.

могла добијати повољније кредите са мањим каматним стопама. Ипак, за разлику од Србије, Бугарске и Грчке, у Румунији је немачки капитал имао доминантнију улогу, док је француски минимално учествовао у финансирању румунских зајмова и кредита.¹⁵⁴

Упркос погодностима и уложеним напорима, Француска је постигла мало успеха. До избијања рата 1914. године односи између ових држава више су почивали на узајамним „симпатијама“ и културним везама, него на конкретној основи. До Првог светског рата, све своје државне кредите и зајмове Румунија је добијала од немачких банака уз мањинско учешће француског капитала. Немачка је имала највећи удео у спољнополитичком дугу Румуније са 52%, док је француски удео износио 32%. Између Француске и Румуније су постојале две трговинске конвенције, једна из 1893, а друга из 1907. године, које су регулисале увоз и извоз добара. Трговинске прописе и царинске олакшице контролисала је трговинска агенција, по једна у обе државе. Румунија је у Француску највише извозила житарице, првенствено пшеницу, петролеј, поврће и дрво.¹⁵⁵ Са друге стране, на листи добара које је Румунија увозила производи из Француске били су тек на седмом месту. Године 1911. са француске стране спроведено је једно истраживање о могућностима проширења економске сарадње две државе, али је резултат као и сви претходни указивао да је Румунија веран партнер Тројног савеза, а самим тим непоуздано тржиште за француску привреду.¹⁵⁶

И у погледу модернизације румунске војске немачка војна индустрија је предњачила у односу на француску. Први уговор о набавци наоружања од француске фабрике *Шнајгер* Румунија је склопила фебруара 1912. године. Радило се о набавци артиљеријских батерија у вредности од око 2,5 милиона франака. Уговор је имао више политички, него војни и економски значај јер је представљао победу присталица француско-румунског зближавања предвођених либералом Јоном Братијануом Млађим. Посматрано из угла обима индустријске размене са Немачком, вредност овог склопљеног посла са Француском била је готово безначајна.¹⁵⁷

¹⁵⁴ L. Stavrijanos, *op. cit.*, 469. Процењивало се да је пре Првог балканског рата немачка привреда годишње извозила у Румунију производе у висини од 138 милиона франака, док се увоз производа француске привреде процењивао на скромних 25 милиона франака.

¹⁵⁵ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 341.

¹⁵⁶ V. Vesa, *Les relations politiques roumano-françaises au début du XXe siècle (1900–1916)*, București 1986, 19–20.

¹⁵⁷ V. Vesa, *op. cit.*, 22; A. Karvar, *La formation des élèves Roumains dans les écoles militaires françaises: Un enjeu de politique extérieure dans les Balkans?*, Anuarul Institutului de Istorie G. Bariț 45 (2006) 71–83.

Са порастом броја профранцуских присталица на челу са Братигануом Румунија је постепено мењала и свој однос према Русији. Све гласније се у руској јавности говорило да Трансилванија треба да буде присаједињена Румунији, што је био добар пут да се придобије румунска политичка елита, али и јавност. Истовремено, незадовољство Румуније према Аустроугарској све више је расло. Анексија Босне и Херцеговине изазвала је отворене критике аустроугарске политике широм Румуније. Током трајања Анексионе кризе румунски лидери су у више наврата осуђивали политику своје савезнице и изражавали симпатије према Русији и Србији, док је савез са Аустроугарском посматран као лични савез краља Карола I.¹⁵⁸ Конкретан показатељ приближавања Русији била је званична посета румунских официра Русији 1910. године коју је руски војни врх узвратио већ наредне године. Током ових сусрета се разговарало о потписивању једне војне конвенције између Русије и Румуније, али ништа није било конкретно предузето у том правцу.¹⁵⁹

Међутим, један догађај је повукао Русију са пута приближавања Румунији и успорио процес њеног уласка у сферу руско-француског утицаја. Јула 1910. године у посету Букурешту је дошла војна мисија из Османског царства. Током те посете размењени су изрази пријатељства, истакнути заједнички интереси двеју држава, а широм Европе су се пронели гласови да је том приликом дошло и до потписивања војне конвенције између Румуније и Османског царства којом су постављене основе будуће војне сарадње између две државе, а можда и уласка Османског царства у Тројни савез. Вест о потписаној конвенцији никада није потврђена, али је унела велику узнемиреност у све европске државе. Свакако, највећу забринутост показивали су балкански суседи Румуније, пре свих Бугарска. Грчка је сматрала да је иза Румуније стајала Немачка која ју је користила као посредника за стварање чвршћих односа са Османским царством.¹⁶⁰ Заједно са Бугарском и Грчком и Француска је до краја 1913. године остала дубоко у уверењу да је конвенција склопљена, што је утицало да буде додатно обазрива према Румунији током балканских ратова. Осим тога, посета османске делегације је била јасан показатељ Француској и Русији да Румунија тежи другачијој, независнијој спољној политици у односу на Аустроугарску и Немачку.¹⁶¹

За разлику од Бугарске, Србије и Грчке где су током 1910. и 1911. године власт преузеле политичке странке које су се залагале за бољу сарадњу са другим балканским државама, у Румунији је 1910. године

¹⁵⁸ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 340.

¹⁵⁹ V. Vesa, *op. cit.*, 32-33.

¹⁶⁰ AMAE, NS, su-série Roumanie, MF P 18711, doss. 5, № 267, Budapest, le 29 septembre 1910.

¹⁶¹ AMAE, NS, Roumanie, MF P 18711, doss. 5, № 376, Thérapia, le 27 septembre 1910.

Либералну партију Јон Братијануа сменила Конзервативна партија која се залагала за учвршћење односа са Тројним савезом, пре свега са Аустроугарском.¹⁶² За разлику од Братијануа који је сматрао да Румунија треба да буде више укључена у „балкански проблем“ из два разлога: са становишта одржања политичке равнотеже и због румунског становништва у Македонији, конзервативна влада није делила такво мишљење. Високо на листи приоритета конзервативних лидера Титу Мајорескуа и Таке Јонескуа било је избегавање сукоба и конфликта, односно одржање постојећег стања по сваку цену.¹⁶³

Осим јачања војних потенцијала балканских држава, Француска је имала значајан удео и у систему тзв. источних железница, од којих је, заједно са осталим великим силама, убирала приходе.¹⁶⁴ Осим ове највеће и најзначајније железничке мреже у Османском царству, француска предузећа су самостално, или у сарадњи са другим страним друштвима, учествовала у трасирању локалних железничких пруга на Балкану. Француски капитал је био врло отворен за инвестиције у железничку инфраструктуру јер се радило о сигурном послу са ниским ризиком. У круговима француских финансијера још од краја XIX века била је позната анегдота да су српски железнички папири „прослављени као сигурни и захваљујући којима се остварују велике зараде“.¹⁶⁵

¹⁶² Од 29. децембра 1910. на власти је конзервативни кабинет Петера Карпа, кога је 28. марта 1912. сменио други конзервативни кабинет Титу Мајорескуа. Коначно, непосредно пред почетак Првог балканског рата 14. октобра формирана је коалициона влада Титу Мајорескуа и Таке Јонескуа, које је потрајала до 29. децембра 1913. (A. Iordache, *Criza politică din România și războaiele balcanice (1911–1913)*, București 1998, 162–280).

¹⁶³ *La Roumanie et la question balkanique. Opinions nationales-libérales*, Bucarest 1913, 7.

¹⁶⁴ Под источним железницама подразумевају се оне железнице које је градио барон Хирш у Османском царству. То су железнице: Солун-Митровица, Скопље-Ристовац, Белова-Цариград са огранком за Дедеагач. Барон Хирш је уз помоћ Аустроугарске 1869. закључио конвенцију са Портом о изградњи пруга у Османском царству. Конвенција је имала два дела. Први је обавезивао барона Хирша да сагради главне пруге: Цариград-Једрене-Пловдив-Софија-Ниш-Приштина-Митровица-Сарајево-аустројска граница. По другом делу барон Хирш је био у обавези да изгради огранке главних пруга: Једрене-Дедеагач, Солун-Приштина и Пловдив-Бургас. Србија је у првом тренутку била изузета из трасе источних железница, али је 1874. од Порте добила везу са источним железницама код Ниша. Након Берлинског конгреса Србија је преузела обавезу да на својој територији изгради железнице које ће везати Исток са Западом, односно османске железнице код Ристовца са аустроугарским код Земуна. Спајањем српских са бугарским железницама код Цариброда 1888. веза Запада и Истока била је остварена, а читав железнички систем је добио међународни значај (П. Миленковић, *Историја тражења железница и железничка јолишика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 24–25, 34, 60; Д. Милић, *Модернизација саобраћаја на Балкану јосле 1878. године*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 505–518).

¹⁶⁵ Д. Боаров, *нав. дело*, 126.

Најзамашнији железнички пројекат с почетка XX века у коме је Француска узела учешће била је Јадранска железница.¹⁶⁶ Пројектована железничка траса требало је да омогући Србији самосталан економски и политички излаз на Јадранско море, док би преко Дунава и српско-румунског моста код Кладова била остварена веза са румунским и даље руским железницама.¹⁶⁷ Пројекат је 1906. године предложила једна мултинационална компанија коју је финансирао британски, француски и италијански капитал. Италијани су показивали највише интересовања за остварење овог плана, чак су предузели иницијативу да придобију подршку Беча и Цариграда за његово остварење.¹⁶⁸ Међутим, услед избијања Анексионе кризе пројекат је суспендован, али га је Русија оживела по њеном окончању. Руски пројекат је био замишљен као контрапредлог аустроугарском пројекту тзв. Санџачке железнице¹⁶⁹ која је била пројектована као најкраћа веза Беча са Солуном. Према руској замисли, концесију за изградњу Јадранске железнице, која је аустроугарски пројекат пресекала на пола и омогућавала Србији излазак на море преко једне албанске луке, требало је да, са већинским уделом од 55%, добије француско предузеће које је већ радило на изградњи пруге Солун-Цариград. Француски амбасадор у Цариграду Морис Бомпар¹⁷⁰ ангажо-

¹⁶⁶ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804–1914)*, Београд 1995, 113–114; Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице*, 213–248; М. Милићевић, *Рај за море, дејства српских тигра у северној Алданији и на јриморју од 23. октобра до 30. априла 1913. године*, Београд 2011, 11–38.

¹⁶⁷ Д. Арнаутовић, *Историја Српских железница 1850–1918*, Београд 1934, 324.

¹⁶⁸ F. Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870–1915)*, Split 1933, 56–57.

¹⁶⁹ Реч је о пројекту новопазарске железнице који се 60-их година XIX века јавио у Османском царству као последица тежње Царства да се јаче ослони на западноевропске земље у периоду након Кримског рата. Први пројекат је израђен 1867. и предвиђао је спајање са аустријском железничком мрежом преко Србије и Босне. Пројекат је замро услед противљења Србије и Русије и услед француско-пруског рата. Поново је оживљен 1900. Главни иницијатор тада био је Бењамин Калај. Међутим, сада је реализацију пројекта суспендовала Немачка која је заузета градњом багдадске железнице ускратила Аустрији подршку. Идеју је васкрсао Ерентал 1906. Но, тада је Русија истакла свој контрапројекат Јадранске железнице што је ово питање увело у контекст борбе око престижа. Проф Берхтолд се овој старој идеји вратио на почетку Првог балканског рата, а коначно је подела Рашке области између Србије и Црне Горе ставила тачку на овај пројекат (Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице*, 213–248).

¹⁷⁰ Морис Бомпар (Maurice Compard, 1854–1935), дипломата. У дипломатску службу је ступио 1880., две године касније Пол Камбон га је именовано за шефа кабинета у време када је он био префект у Тунису. По повратку у Министарство спољних послова управљао је тзв. Афричком секцијом. У периоду 1895–1902. управљао је Секцијом за трговину у кабинету министра спољних послова Теофила Делкасеа. Важио је за великог економског стручњака. Године 1902. именован је на дужност амбасадора у Русији, одакле је 1909. премештен на положај амбасадора у Османском царству. Током његове службе у

вао се и успео да са представницима Порте и француске фирме *Jonction Salonique–Constantinople* потпише споразум о проширењу концесије и за изградњу Јадранске железнице.¹⁷¹ Бомпар и Француска су подстицали реализацију овог пројекта јер пројектована линија која би повезала Дунав са Јадранским морем није имала само локални карактер. Њоме би Француска добила нови улаз за увоз својих производа на балканско, а преко њега и на руско тржиште.¹⁷² Потписаним споразумом фирма *Jonction Salonique–Constantinople* је добила концесију за изградњу дела пруге од Мердара, односно српско-османске границе до Светог Јована Медовског на Јадрану, као и за пругу која би повезала Скадар са Дебром и Призреном. Задатак Србије је био да изгради пругу преко своје територије, односно од Ниша до Мердара. Србија је новац за овај пројекат требало да добије кроз зајам *Француско-српске банке* која је, иако је постојала тек од 1910, до краја 1911. године контролисала већи део српског финансијског сектора.¹⁷³ Међутим, Париз је убрзо добио информације о потешкоћама са којима се пројекат могао суочити на неприступачном терену, као и о могућим проблемима са албанским племенима која су могла да ометају изградњу пруге, због чега је пројекат поново био суспендован.¹⁷⁴

Пројекат је поново оживљен три године касније када је у пролеће 1912. године барон де Маргарит, инжењер Управе француских железница (*Régie Générale Française des Chemines des fer*), заједно са својим сарадницима стигао у Приштину са циљем да започне трасирање договореног дела Јадранске железнице. Крак који је поверен за трасирање барону де Маргариту требало је да повеже Мердаре на српској граници, преко Скадра, са Љешом на обали Јадранског мора. Друга група француских инжењера требало је да трасира пругу Битољ–Охрид–Дебар, која би се на северу повезана са пругом Призрен–Ђаковица. Трећа група француских инжењера била је послата да започне трасирање пруге од бугарске гра-

Петрограду било је доста контроверзи, а као један од разлога за његову смену навођено је да је био анатемисан у руском високом друштву јер је био у блиском односу са Павелом Миљуковим. У Цариграду је остао све до 1919. када се повукао из дипломатске службе. Остатак живота је посветио унапређењу односа Француске и Ватикана (М. В. Наупе, *op. cit.*, 68–70; Д. Поповић, *нав. дело*, 81–82).

¹⁷¹ *La Campagne du Chemin de fer Ottoman Jonction Salonique–Constantinople* је грађевинско предузеће, основано 1893. капиталом *Banques Impériale Ottomane* и *Banque de Paris et des Pays–Bas*. Седиште компаније било је у Цариграду, док је у Паризу заседао административни одбор. Капитал предузећа се у 1913. години процењивао на 15 милиона франака (АМАЕ, *Commission financière des affaires balkaniques, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités*, Paris 1913, 138–140).

¹⁷² Д. Арнаутовић, *нав. дело*, 327; Д. Ђорђевић, *Аустиро-српски сукоб око пројекта новозаварске железнице*, 213–248.

¹⁷³ АС, S/F, № 236–238, Paris, le 15 novembre 1911.

¹⁷⁴ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 56–57.

нице у правцу Кочана и Штипа где је требало да пресече пругу Скопље–Солун и стигне до коначног одређишта – Прилепа.¹⁷⁵ Исто предузеће је добило концесију за трасирање три железничке пруге унутар Србије. То су биле пруге Крушевац–Тулари, Ваљево–Осечина и Краљево–Рашка. Радовима је координирала канцеларија овог друштва из Београда, а отпочели су, такође, у пролеће 1912. године.¹⁷⁶ Инжењери су прекинули посао у јесен 1912. године због почетка Првог балканског рата.

На кратко, пројекат је у теорији поново оживљен у децембру 1912. године као компензација Србији за ускраћени територијални приступ Јадранском мору, али као и претходних пута до реализације пројекта није дошло. До помака у овом питању је дошло у пролеће 1913. године када је Народна скупштина на двадесет четвртом редовом сазиву који је одржан 7. маја усвојила предлог закона о грађењу нових железница, а у које су спадале пруге Ниш–Прокупље–Мердаре, Крагујевац–Краљево–Рашка, Крушевац–Јанкова Клисуре до везе са железницом Ниш–Прокупље–Мердаре, као и пруга уског колосека Ваљево–Осечина. Влада се обавезала да ће за грађење ових и других мањих деоница одредити кредит у износу од 650.000 динара и да ће се сваке године за ову намену одвајати одређена сума из државног буџета. Влада је овим законом добила овлашћење да о изградњи пруга закључи уговор са Француско–српским друштвом за индустријска предузећа и јавне радове са седиштем у Паризу.¹⁷⁷ Међутим, ни овога пута се није отишло даље у реализацији плана.

Занимљиво је да се овај пројекат у измењеном облику појавио у касно лето 1915. године. Припремајући терен за искрцавање француске и британске војске у Солуну, француски Генералштаб је крајем августа формирао инжењерску мисију чији задатак је био да унапреди железничку и путну везу Србије и Солуна и олакша спајање савезничке и српске армије на македонском ратишту. Даље, задатак мисије је био да испита могућност успостављања железничког система Ђевђелија–Ниш–Дунав који би даље преко румунског система железница повезао Француску и Велику Британију са Русијом. Била је то амбициозна замисао, која би да се реализовала, значила успоставу најкраће копнене везе западних савезника и Русије. Мисију од 30 чланова је предводио пуковник Бускије, командант 260 пешадијске дивизије. Међутим, идеја је дошла сувише доцкан. Мисија је у Србију стигла почетком септембра, непуних месец дана касније отпочео је удружени аустро–немачки напад, а убрзо и напад Бугарске која је брзим продором у Македонију пресекла везе српске и Источне армије у Солуну. Потиснута са истока и севера, Србија је била

¹⁷⁵ АС, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД – ПО), ролна 367, Пов. Бр. 873, Скопље, 29. март/11. април 1912.

¹⁷⁶ П. Миленковић, *нав. дело*, 168; А. Mitrović, *Les intérêts français en Serbie*, 231–250.

¹⁷⁷ *Закон о грађењу нових железница*, Српске новине № 92 (27. април/10. мај 1913) 1.

принуђена да се преко Албаније и Црне Горе повуче на обалу Јадрана. Заједно са српском војском евакуисала се и француска инжењерска мисија која је у децембру из Албаније пребачена у Солун и уполсена на пословима фортификације градског одбрамбеног система.¹⁷⁸

У погледу модернизације железничке инфраструктуре и Црна Гора је рачунала на француски капитал. Намеравала је да заинтересује један француски конзорцијум да изгради пругу која би повезала Цетиње са Скадром. Идеју за ову трасу краљ Никола I је саопштио руском цару Николају I током посете Петрограду у јануару 1912. године. Цар је идеју прихватио, те је задужио своју владу да посредује у Паризу да се пројекат реализује. У пролеће исте године су у Црну Гору дошла три француска инжењера који су проучавали терен неколико недеља. Даље од овога, пројекат није отишао јер се Италија, која је већ градила пругу Бар–Вирпазар, успротивила и обуставила даљу сондажу терена.¹⁷⁹

Експлоатација богатог рудног богатства балканских држава била је, такође, једна од области где је Француска инвестирала свој капитал. До 1912. године француска или мешовита француско-белгијска друштва контролисала су највећи део експлоатације руда на територији Србије, нарочито када је реч о налазиштима бакра. Друштво под називом *La Société anonyme Française des Mines de cuivre de Valiévo* основано је крајем XIX века са француским капиталом у вредности од 2 милиона франака. Његова базична делатност била је експлоатација руде бакра у рудницима Ребел и Вис који су се налазили у близини Ваљева.¹⁸⁰ Осим у ваљевском крају, Француска је експлоатисала рудник бакра Студена код Ниша, Рипањ код Голупца, а недалеко од Бора било је налазиште бакра Марков камен. У поређењу са овима, Борски рудник је био и остао најзначајније упориште француског капитала у Србији.¹⁸¹ У њему је француска група *Mirabaud* имала уложених седам милиона франака.¹⁸²

¹⁷⁸ AC, S/F, № 3 VI (août 1915 – février 1918), № 45, *Ministre des Affaires Etrangères à Ministre français à Athènes, Paris, le 6 septembre 1915*; AC, S/F, № 3 VI (août 1915 – février 1918), № 48-49, *Ordre concernant la Mission militaire de Serbie, Paris, le 7 septembre 1915*; *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватша и Словенаца (1915. године)*, XIII, Београд 1927, 290; В. Стојић, *French Military Missions in Serbia during 1915, The Great War in 1915*, ed. by D. Denda, M. Ch. Ortner, Belgrade 2017, 254–274.

¹⁷⁹ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, 384–386.

¹⁸⁰ AC, S/F, MF 61, № 265–268, Paris, le 2 juin 1910.

¹⁸¹ А. Mitrović, *Les intérêts français en Serbie*, 231–250. Француска колонија у Борском руднику била је међу најбројнијима, у време евакуације српске војске новембра 1915. бројала је 120 чланова.

¹⁸² AC, S/F, MF 61, № 236–238, Paris, le 15 novembre 1911. Главни одбор акционара Борских рудника био је врло активан у пружању хуманитарне помоћи током балканских ратова. Акционари су 16-ог новембра од прикупљених 100.000 динара у Београду основали индивидуални фонд за помоћ „породицама и нејачи најсиромашнијих инвалида српских“ (*Највећи људи за српске рајнике*, Самоуправа № 282 (7/20. новембар 1912) 3).

Експлоатацију рудног богатства Француска није запостављала ни током ратних операција 1912. и 1913. године, чак је спроводила истраживања у циљу проналажења нових рудних налазишта. Тако су у првој половини 1913. године два неименована Француза стигла и до Пештерске висоравни. Ту их је довела информација из „једне стручне књиге на француском“ да у селу Мелаје, недалеко од Тутина, има трагова сребра. О овом, за ратне прилике, необичном подухвату двојице Француза Врховну команду је известио начелник новопазарског округа Миливој Ј. Петровић маја 1913. године. У свом извештају Петровић не говори какав је био исход подухвата, односно да ли је двојици Француза пошло за руком да у селу Мелаје пронађу трагове сребрне руде.¹⁸³ Овај случај нам више од упитног рудног потенцијала Рашке области илустративно показује предузетнички дух Француза, који су свега неколико месеци након ослобођења овог краја пожурили да поставе темеље пословне активности коју ће развијати по окончању рата. Осим Србије, и Грчка је била позната по свом рудном богатству. Једна француско-италијанска компанија је од 1874. године експлоатисала руду сребра у познатом басену Лаурион на Атици.¹⁸⁴

Стварањем упоришта у индустријским предузећима и експлоатацији руда, француски капитал је у деценији пред почетак Првог балканског рата био довољно јак да одговори противуспехом на сваки успех који би немачки капитал остварио на Балкану. Тако су француски банкарски осујетили покушај немачких банака да у Атини оснују *Banque d'Orient*. Одмах пошто је немачким капиталом отворена *Крегивна банка* у Софији, француски банкарски одговорили отварањем *Ойшије бујарске банке (Banque Générale de Bulgarie)*. У *Banca Marmorosch, Blanc e Co* из Букурешта је после неколико месеци као члан конзорцијума ушла банка *Pariba* са већинским француским капиталом. Противудар није изостао ни у Србији. На претварање *Банке Андријевић* у акционарско друштво априла 1908. уз помоћ немачког капитала, одговорено је противударом у јулу 1910. године када је створена *Француско-српска банка (Banque Franco-Serbe)* са номиналним капиталом од 12 милиона (стварно 4 милиона) франака. Седиште новоосноване банке је било у Паризу, док је у Београду радила филијала. Новостворена банка је, према проценама тадашњих банкара, бар три пута била јача од мађарско-немачке *Банке Андријевић*. Такође, пошто је уложени капитал био искључиво француски, новооснована банка је била најснажнија испостава француског капитала на читавом Балкану.¹⁸⁵

¹⁸³ С. Терзић, *Пешићер и околнина у ојлегалу историјске демографије: истраживачки проблеми*, Милешевски записи 9 (2012) 183-199.

¹⁸⁴ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 343.

¹⁸⁵ R. Poidevin, *Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914*, *Revue historique* 232 (1964) 49-67; А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878-1914: историјска, економска, европски оквири*, Београд 2004, 66-67, 92-93.

Понајвише захваљујући економском оснаживању франкофилија је доживела нови узлет у земљама Балкана почетком XX века.¹⁸⁶ Непосредно пред почетак Првог балканског рата, директор француске школе у Пловдиву, посредством посланства у Београду, предложио је отварање сличне школе у Србији. Постојање такве школе омогућило би лакше и брже ширење француског језика и културе, било је наглашено у допису. Замисао предлагача била је да школа буде приватна и да има једнака права као верско-школске установе у Бугарској. Међутим, у Србији није постојала ниједна приватна страна средња школа, док су од основних постојале по једна немачка и лутеранска, као и једна француско-хрватска која је радила у капели католичке цркве у Београду и која се од 1909. године налазила под заштитом француског посланства у Србији. Било је бојазни да би верски, а нарочито католички карактер школе, изазвао велики отпор у српској јавности. Француски посланик Леон Деко¹⁸⁷ сма-

¹⁸⁶ Када говоримо о културним утицајима пре свега мислимо на утицај на српску и елите других балканских држава. Због опсежности ове теме, као и њене неvezаности стриктно за проблематику балканских ратова ову проблематку нисмо укључили у опсег нашег истраживања. Више о томе: Љ. Трговчевић, *Планирана елиита: о стиудентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003; М. Павловић, *У двоструком олегалу француско-српске културне и књижевне везе*, Београд 1996; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци–Нови Сад 1994; Д. Т. Батаковић, *Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четри генерације Паризлија*, Зборник МС за историју 57 (1997) 73–95; М. Ковић, *Зайагноевропске ипоитичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, Београд 2003. (магистарски рад у рукопису); М. Ковић, *La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 186–204; М. Ковић, *Источно ипипање као културни проблем: Свешислав Симић и Српски књижевни гласник 1901–1911*, 595–625; А. Колаковић, *У служби отаџдине: Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Београд 2016; А. Kolaković, *L'Élite serbe et le modèle culturel français dans la revue Delo (L'Œuvre) de 1894 à 1915*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 205–216; А. Колаковић, *Француски интелектуалци и Балкански рајови (1912–1913)*, Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао, I, прир. А. Растовић, Ниш 2013, 413–429.

¹⁸⁷ Леон Кулар Деко (Léon Coullard-Descos, 1863–1931), дипломата и књижевник. Дипломатску каријеру је започео као аташе за штампу при посланствима у Атини (1885) и Цариграду (1886). Као секретар треће класе био је у дипломатским мисијама у Каракасу, Пекингу, Бечу, Каиру и Мадриду. Као секретар прве класе службовао је у француском посланству у Букурешту (1898). Прву службу као опуномоћени посланик добио је у Србији. Акредитивна писма српској влади предао је 16. јула 1907. Из дипломатске службе се повукао добровољно, услед нервне растројености и хроничне депресије, у јулу 1914. године. Повукавши се из дипломатије посветио се писању. Аутор је неколико књига, од којих се две односе на Велику Британију и њену управу у Индији и Египту. Британски посланик у Београду сер Ралф Пеџет је за Декоа истицао да „се он пре може описати као писац или политиколог него као прави дипломата“, док га је османски посланик у Београду Норадунгијан називао „писцем емеритусом“. Исти посланик је за њега записао

трао је Србе ревноснијим православцима од осталих балканских народа јер „своју вероисповест поистовећују са нацијом, док католичанство поистовећују са Аустроугарском“, стога, узевши у обзир политичку климу, одговорио је директору пловдивске школе да тренутак за оснивање такве школе није најпогоднији.¹⁸⁸

Упркос овом неуспеху утицај Француске у сфери образовања није био нимало занемарљив. Почев од 1909. године на Београдском универзитету је као лектор за француски језик радио Гастон Гравије, а француски језик је у престоници и унутрашњости Србије готово у потпуности потиснуо немачки. Гравије је дошао у Београд на препоруку Емила Омана, и за кратко време постао је омиљен и поштован у српској средини. Имао је одлучујућу улогу у оснивању *Société littéraire de Belgrade*, друштва са примарним задатком да ради на промовисању француског језика и културе. Друштво је основано 1911. године, за његовог председника био је изабран бивши министар и члан Српске краљевске академије Јован Жујовић, док је Гравије именован на дужност секретара. Друштво се врло брзо проширило ван Београда и основало своје читаонице у Шапцу, Ваљево и Нишу.¹⁸⁹ За кратко време свог боравка у Србији Гравије је успоставио блиске и срдчане контакте са свим виђенијим и ученијим људима Србије. О степену срдчаности довољно говори једно писмо Богдана Поповића писано Министарству иностраних дела почетком маја 1915. године. Поповић је, из Лондона, тражио да Министарство интервенише и врати Гравијеа у Београд да би као „Француз од утицаја“ наставио да ради на ојачавању француско-српских веза и током Првог светског рата. Но, Министарство није имало прилике да размотри Поповићев предлог јер је свега неколико недеља касније, 30. маја, стигла вест да је Гравије погинуо у борбама на северу Француске.¹⁹⁰

Велики број професора Универзитета и политичара школовани су у Француској или Белгији и они су били у највећој мери заслужни за популаризацију како француског језика, тако и француских писаца. Краљ Петар I, који је један део свог прогонства провео у Француској, уз

у својим успоменама да је у сфери дипломатије једино веће интересовање показивао за борбу панславизма и пангерманизма на Балкану што је био чест мотив и у његовим романима (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, 196–197; AC, серија Great Britain (GB), MF 220, № 31, Belgrade, May 9, 1913; H. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique*, Istanbul 1950, 14; R. Poincaré, *Au service de la France. L'Union sacrée 1914*, IV, Paris 1929, 302).

¹⁸⁸ AC, S/F, MF 66, № 22–24, Belgrade, le 4 septembre 1912.

¹⁸⁹ A. Demangeon, *Nécrologie: Gravier (Gaston)*, *Annales de Géographie* 23 (1915) 454–458.

¹⁹⁰ А. Лаиновић, *Бојдан Поповић и Гастјон Гравје*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 41 (1975) 108–111.

коју се борио у рату против Пруске, подстицао је јачање политичких, економских и интелектуалних веза између Србије и Француске.¹⁹¹ У личности краља Петра I, који је дошао на престо 1903. године, Француска је добила оданог савезника. Као бивши ученик артиљеријске школе Сен-Сир у Мецу и носилац Легије части за заслуге у рату 1870. године краљ Петар I је у Србију донео чврсте везе у француским друштвеним круговима, које је након 1903. године настојао да прошири и учврсти. У склопу ојачавања пријатељских односа била је уприличена посета његових другова из Сен-Сира Београду у октобру 1904, као и краљева посета француској престоници новембра 1911. године.¹⁹²

Још једна од сфера утицаја Француске на политику балканских држава остваривана је кроз масонске ложе. Анексиона криза проузроковала је сукоб, убрзо и раскид сарадње између српске масонске ложе *Побрајимсџиво* и Велике симболичке ложе Мађарске под чијим покровитељством је она била од оснивања 1891. године.¹⁹³ Током 1910. године ложа *Побрајимсџиво* је раскинула све везе са Будимпештом и наставила да функционише самостално. Од новембра 1908. године једна група угледних привредника и интелектуалца предузела је иницијативу да се оснује нова масонска ложа под патронатом једне „латинске државе“.¹⁹⁴ Захваљујући интелектуалцима који су школовани у Француској, у Србији је, под патронатом Велике ложе Француске, 1909. године организована нова масонска ложа *Уједињење*. За председника је изабран по-

¹⁹¹ AC, S/F, MF 66, № 236–238, Paris, le 15 novembre 1911.

¹⁹² Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у оцаџдини 1903–1914. године*, Београд 2003, 440–443; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 40; Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић: ирансењер српске дипломатије*, Београд 2008, 273–283; V. Pavlović, *La Serbie dans le systeme des Alliances Françaises lors des guerres Balkaniques 1912–1913*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 109–142.

¹⁹³ Ложа *Побрајимсџиво* била је четврта по реду масонска ложа основана у Србији. Пре ње, 1876. под покровитељством Италијанске велике ложе основана је ложа *Свејлосџи Балкана*, радила је до 1882. када је према масонским одредбама и терминологији донета одлука да се ложа „успава“. Друга масонска ложа под именом *Српска задруга* основана је 1881. На њеном челу био је професор Велике школе Емилијан Јосимовић, а као чланови помињали су се Светомир Николајевић, Михајло Вујић, Лазар Пачу. Рад ложе био је краткотрајан, и она је „успавана“ већ наредне 1882. Ложа *Слоја, Рад и Посџојаносџи*, трећа по реду, основана је 1883. и за разлику од претходне две ова ложа ће опстати до 1939/1940. када је под притиском нацистичке Немачке њен рад био суспендован. Истовремено када је угашен рад ложе *Слоја, Рад и Посџојаносџи* престала је са радом и ложа *Побрајимсџиво*. Годину дана касније у Нишу је основана ложа *Немања* која је окупила велики број нишких чланова ложе *Побрајимсџиво*. На чело нишке ложе био је изабран угледни трговац и банкар Ђорђе Нешић (А. Раденић, *О масонерији и масонима у Србији*, ИЧ 42–43 (1995–1995) 169–226).

¹⁹⁴ AC, S/F, MF 83, № 148, Belgrade, le 1 novembre 1908.

знати српски индустријалац Васа Јовановић,¹⁹⁵ а чланови су били француски посланик у Београду Леон Деко, који је помогао њено оснивање, као и начелник Пресбиороа Светислав Стефановић.¹⁹⁶ Ложа је на почетку имала свега двадесетак чланова, углавном бивших француских ђака, али је Деко предвиђао пораст њеног утицаја не само у Србији, већ и да ће се проширити на суседне државе.¹⁹⁷

Међутим, рат који је септембра 1911. године избио између Италије и Османског царства, а у наредној години се проширио до самих капија Цариграда, по страни је оставио домен културних утицаја и изградњу железничких пруга и подстакао балканске државе да се спремају за рат.

---

¹⁹⁵ Пре него је постао старшина ложе Уједињење, Васа Јовановић је по свему судећи био члан најмање једне од претходно основаних ложа, али је, исто тако, био познат и као четник. Касније је постао један од првака организације *Уједињење или смрт*, уредник листа *Пијемонт*, а током Првог светског рата био је један од главних саветника Николе Пашића и владе у избеглиштву (А. Раденић, *нав. дело*, 169–226).

¹⁹⁶ АС, S/F, MF 83, № 30, Belgrade, le 4 mars 1912.

¹⁹⁷ АС, S/F, MF 79, № 53, Belgrade, le 5 mai 1909.

II. ФРАНЦУСКА И ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

Стварање Балканског савеза

Идеја о балканском савезу стара је колико и сама борба хришћанских народа на Балканском полуострву против власти Османског царства.¹⁹⁸ Ипак, интензивније и реалније се на остварењу ове идеје могло радити тек од друге половине XIX века када је дошло до буђења националне свести у свим балканским државама.¹⁹⁹ Балкански уговори склопљени у периоду од 1866. до 1868. године који су чинили основу тзв. првог савеза балканских држава, представљали су израз тежњи националне, друштвене и економске еманципације балканских држава.²⁰⁰ Основу овог споразума чинио је савез Србије и Грчке, а његов циљ био је да се уз ослона на остале ослободилачке покрете балканских народа, пре свих бугарски и румунски, цео Балкан подстакне на заједничку националну револуцију која би уништила османску власт на читавом полуострву.²⁰¹ Као што је случај са савезом из 1912. године и овај први настао је као потреба балканских држава да удруживањем сопствених снага доврше процес свог националног уједињења и да се одбране од растућег притиска ванбалканских снага. Мањкавост савеза била је у несразмери између тежњи и зацртаних националних циљева и стварних снага да се ти циљеви реализују. Устанак на Криту 1866–1868. и још више смрт главног идејног творца савеза кнеза Михаила Обреновића изнели су на површину несразмеру између жеља и могућности, те је као такав овај пројекат савезништава остао само мртво слово на папиру. Иако неостварена, идеја окупљања балканских држава временом је постала важан чинилац колективне политичке свести свих балканских држава, те је савез 1866–1868. био идејна потка за балкански савез из 1912. године.²⁰² Савез балканских држава

¹⁹⁸ С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928, 35.

¹⁹⁹ *Исто*, 37.

²⁰⁰ О томе више видети: Г. Јакшић, В. Вучковић, *Свољна историја Србије за време кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963; М. Војводић, *Идеја Балканског савеза у српској историјској мисли крајем XIX и почетком XX века*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 187–199; У. Тагић, *Француска и Србија (1860–1868)*, одбрањена докторска дисертација (март 2017).

²⁰¹ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, 57–75.

²⁰² С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903) – Борба за Балкан*, Београд 1992, 136–137.

онакав какав је створен 1912. године обликован је приликама колико на самом Балкану, толико и у Европи.²⁰³

Да је савез са Бугарском као највећом балканском државом неопходност слагали су се, без изузетка, сви водећи политичари у Србији. Предуслов за развој ове идеје дао је нови облик национализма који се у годинама пред балканске ратове почео развијати у Србији. Национални покрет је полако из елитног прерастао у масовни и као такав попримао нове форме.²⁰⁴ Јован Скерлић је писао да „национализам новог нараштаја не треба узети у уском смислу једнога политичког правца, ни у смислу оног романтичарског, антизападњачког, и више вербалног национализма од пре пола века“. Нови национализам је „био вишег реда и ширих видика, није био онај стари, традиционалистички и фаталистички који је веровао да ће спас доћи од састанака царева и конгреса дипломата већ је он значао веру у себе, ослањање на сопствену снагу“.²⁰⁵

Стојан Новаковић, вођа Напредне странке, још је 90-их година XIX века изнео мишљење да се српско питање „може решити искључиво у оквиру свеукупног балканског питања, јер се односи Србије са српским и осталим народима, не могу издвојити из целине тих односа“. Новаковић је био уверен да је излаз Србије из аустроугарске зоне утицаја лежао у ближој сарадњи са западноевропским државама, у првом реду са Француском. Сматрао је да би Француска могла да одигра улогу значајног чиниоца у пружању економске и дипломатске подршке Србији. Настојећи да заинтересује Француску за српско извозно тржиште 1895–1896. године, Новаковић је покушао да уз помоћ новца француских банака реши финансијске проблеме и наоружавање српске војске. Ипак, овај први

²⁰³ Ј. Томић, *Рајн на Косову и Сјарој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913, 47. Идеја националног уједињења заокупљала је пажњу не само Срба у слободној Србији, већ у истој мери или чак и више Срба који су живели у оквирима Османског и Хабзбуршког царства. Источно питање било је у жижи интересовања политике и деловања Светозара Милетића, који је веровао да се оно једино може разрешити кроз остварење политике „Балкан балканским народима“. Сматрао је да се Источно питање може окончати истовременом оружаном борбом свих балканских народа против Османског царства, коју ће предводити Србија. У том погледу рат против Османског царства 1875–1878. био је прекретница, сматрао је Милетић, за националну еманципацију балканских народа Срба, Румуна, Бугара и Грка који ће се када довољно ојачају своје националне државе међусобно повезати у неку врсту балканске федерације (В. Ћ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 284–285).

²⁰⁴ М. Екмечић, *Дуго крейшање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2010, 341–342; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 56–57.

²⁰⁵ М. Радојевић, *Научник и јолићика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 78–79.

покушај привредног повезивања са Француском није донео жељене резултате.²⁰⁶

Истовремено са овим настојањима, код Новаковића је сазрела идеја да балканске државе морају између себе да се повежу, и да таква сарадња не треба да почива на основи некаквог „етно географског сентиментализма“, него на принципу „равнотеже снага“.²⁰⁷ На темељу тог начела Новаковић је личним ангажовањем било као посланик у Цариграду, министар или председник владе дао велики допринос повезивању Србије са њеним суседима. И поред тога што су површински биле највеће државе, Србију и Бугарску је од споразума делило највише несугласица, стога је Новаковић сматрао да ће се Србија лакше и брже споразумети са Грчком, и да из корена српско-грчког савеза може изнићи савез балканских држава какав је својевремено створио кнез Михаило. У том погледу, Новаковић је 1890. као српски посланик у Цариграду иницирао преговоре са тамошњим грчким посланством који су са прекидима вођени до 1893. године. Упуштајући се у преговоре, Новаковић је имао на уму да је сваки споразум са Васељенском патријаршијом немогућ докле год Србија нема подршку Грчке, а да би је добила, требало је да прво реши питање поделе интересних сфера у Македонији. Док су у погледу постављања српских владика у Призрену, Скопљу и осталим местима са већински српским становништвом показивали предусретљивост и подршку, у питању поделе сфера утицаја у Македонији Грци су заузели врло ригидан став. Признавали су Србији само северну зону Македоније, док су себи присвајали централну и јужну, уз примедбу да су „Битољ, Крушево, Струмица и Охрид за Грчку питање опстанка“.²⁰⁸

Преговори су се на овим тачкама прекинули исте године, да би били настављени 1892. године, опет на иницијативу Србије. Долазак Харилаоса Трикуписа на чело владе у јуну 1892. године повољно је утицао на наставак преговора. По његовом налогу Стефанос Драгумис, министар спољних послова, обновио је преговоре са Србијом. Међутим, иако су преговори обновљени позиција Грчке остала је иста као пре две године, грчка влада је и даље чврсто стајала при становишту да се грчка сфера утицаја протеже све до Дебра и Струге, и да су њени захтеви *conditio sine qua non*. Српска влада је кроз контрапредлог покушала да ублажи грчке

²⁰⁶ М. Војводић, *Финансије Србије и наоружавање војске: два значајна ијитињања из ироирама владе Сјојана Новаковића (1895–1896)*, Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку, Београд 1999, 79–89; М. Војводић, *О иолиитичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године*, Путеви српске дипломатије, 217–230.

²⁰⁷ М. Ковић, *Србија у борби за ойсјанак (1903–1914)*, 145–159.

²⁰⁸ АС, лични фонд Стојана Новаковића, СН-108, Ст. Новаковић - П. Маринковићу, 18/31. маја 1896.

захтеве, али покушај није успео. Контрапредлог је у целости одбачен након што га је грчка влада три месеца разматрала. Преговори су поново, овога пута и дефинитивно прекинути. Грчка страна ни наредних година није показивала жељу за компромисом, али је Новаковић, увиђајући да би постигнути споразум Србије и Грчке далеко премашио уске националне аспирације једен или друге државе наставио да заобилазним путем испишава вољу грчке владе. Маја 1896. године, тада у својству председника владе, наложио је српском посланику у Атини Павлу Маринковићу да неслужбено и дискретно испита да ли има промена у расположењу владе и невладиних, првенствено пропагандистичких кругова о евентуалном споразуму са Србијом. Није био превелики оптимиста, али је желео да исцрпи све могућности, дубоко уверен да би такав споразум донео корист обема странама. Но, како су Грци остали при пређашњим „неумереним захтевима“, Србија је врата према Грчкој дефинитивно затворила и окренула се преговорима са Бугарском.²⁰⁹ По други пут на челу посланства у Цариграду Новаковић је 1900. године записао да „стварност упућује Србе и Бугаре на споразумевање и да се они не смеју свађати јер ће Европа, самостално, без њих, наћи решење за Македонију“.²¹⁰

Око неопходности стварања савеза балканских држава, чија би основа био савез две најјаче државе Балкана – Србије и Бугарске – била је окупљена и српска интелигенција, шира јавност као и екстремна национална струја у српској војсци коју су предводили завереници из 1903. године. Једино у чему није било консензуса између поменутих струја је у начину како доћи до савеза и на којим принципима тај споразум треба да буде заснован. Два најважнија такмаца и идеолога у том питању били су Милован Миловановић и Никола Пашић. Пашић је у основи прихватао и подржавао идеју приближавања две државе, али на супрот Миловановићу није био спреман да „зарад несигурне подршке плати сувише високу цену“. За разлику од Миловановића који је хтео закључење савеза пошто-пото, јер га је сматрао средством за борбу против Аустроугарске, Пашић је био мање спреман на попуштање јер је, према његовом мишљењу, савез требало да буде средство за продирање на југ, у Македонију. Миловановићева уверавања и обећања великих добитака на западу, у правцу Јадранског мора, нису му била довољна компензација за територијалне уступке које је Србија требало да да Бугарској у Македонији.²¹¹ У суштини, Пашић је сматрао да је Македонија кључна

²⁰⁹ АС, лични фонд Стојана Новаковића, СН-108, Ст. Новаковић – П. Маринковићу, 18/31. маја 1896.

²¹⁰ М. Војводић, *Научници и Први балкански рат*, Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987, ур. В. Стојанчевић, Београд 1991, 33-53.

²¹¹ Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године*, ИЧ 9-10 (1959) 466-487.

географска тачка на Балкану. Сматрао је да онај ко држи Македонију, тај држи кључеве највећег балканског утицаја и због тога није хтео олако да те кључеве преда у руке Бугарској.²¹² Једнако неповерење владало и са бугарске стране. Попут Србије, и Бугарска је с почетком новог века била спремна да се упусти у ризикантне спољнополитичке потезе, али је за ризик очекивала довољно велику награду.²¹³

Пре 1912. године, иза Србије и Бугарске већ су била два пропала савеза. Српско-бугарски уговори из 1897. и 1904. године нису испунили свој задатак из више разлога. Потписивању уговора, односно Угодбе из 1897. године „није претходила обилна, свестрана исцрпна дискусија у којој би се јасно одредила становишта једне и друге стране, те да се после издвоје, ако би било могућности, додирне тачке на којима би се везали српски и бугарски интереси.“²¹⁴ Из ових разлога потписана Угодба никада није заживела у пракси. Здравнице два владара, краља Александра Обреновића и бугарског кнеза Фердинанда, њихово позивање на „братство“ и „заједничку будућност“ два народа били су само маска испод које су се прикривали ривалство и суревњивост две државе.²¹⁵ Договор из 1904, на који је Србију и Бугарску охрабрила Италија, у начелу је предвиђао да се очува *status quo*. Такође, давао је подршку спровођењу реформи из Мирцтешког програма реформи усвојеног октобра 1903. године. У пратећем протоколу овог споразума Бугарска је обећала Србији подршку да напредује у правцу Старе Рашке, односно Сјеничког и Пљеваљског санцака. Осим тога, споразум је предвиђао економску сарадњу две државе у виду склапања једне царинске уније.²¹⁶

Међутим, ни овај споразум није заживео у пракси, највише због противљења Аустроугарске која је преговоре и склопљени споразум искористила за почетак Царинског рата против Србије. Тиме је споразум био стављен ван снаге. Иако је овај покушај пропао, искуство је указало српским и бугарским државницима да ниједан српско-бугарски уговор неће бити остварив или ефикасан без заштите једне велике силе. Сматрало се да, колико год балканске државе имале добру вољу да сарађују, њихови планови ће увек бити осујећени од стране великих сила. За патрона савеза словенских држава као логичан избор наметала се Русија, која је сматрана традиционалном пријатељском државом како у Србији

²¹² М. Екмечић, *Рајини циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 35.

²¹³ Sir G. Buchanan, *My mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, I, London–New York–Toronto–Melbourne 1923, 64.

²¹⁴ АС, лични фонд Милована Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, преписао начелник МИД-а Ј. Јовановић, Београд, 31. март/13. април 1912.

²¹⁵ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 216.

²¹⁶ D. Dakin, *op. cit.*, 422.

тако и у Бугарској. Једино је она својим ауторитетом имала способност да помири супротстављене интересе две државе.²¹⁷

Русија није показивала интерес да учествује у стварању балканског савеза 1904. године, тим пре јер је политичка ситуација у Србији била нестабилна због насилне смене династија претходне године. Да се отворено умешала у преговоре Србије и Бугарске велике силе би је с правом оптужиле да је шуровала у завери против Обреновића да би довела на власт Петра I и отворила пут проруском српско-бугарском споразуму. Осим овог, још је један разлог руске неактивности у преговорима 1904. године, а то је далекоисточна политика у коју се Русија упустила након Јапанско-кинеског рата 1894–1895. године. Кина је претрпела тежак пораз и била је принуђена да преда Јапану Тајван, Пескадорска острва и полуострво Љаодонг, као и да плати огромну ратну одштету. У покушају да парира јапанској империји и извуче користи за себе у пројекту Манџуријске железнице Русија је иницирала рат са Јапаном који је резултирао њеним поразом 1905. године. На пораз се надовезала револуција, која је додатно уздрмала саме темеље царства Романових. Покушај да се у Анексионој кризи врати на Балкан завршио се новим дипломатским поразом и понижењем, и тек након овог неуспеха Русија је била спремна да из основа реорганизује своју балканску политику и без задршке подржи балканске државе у међусобном приближавању.²¹⁸ Највећу предузимљивост у том погледу показао је руски министар спољних послова Александар Извољски, који је Анексиону кризу доживео као свој лични пораз. Киван на Аустроугарску, а ништа мање и на своју савезницу Француску, Извољски је прижељкивао освету, а најкраћи пут да до ње дође водио је преко савеза балканских држава.²¹⁹ Да би подстакao такав развој догађаја, Извољски је с јесени 1909. за посланика у Београду послао некадашњег руског посланика у Техерану Николаја Хартвига,²²⁰ а по-

²¹⁷ АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, Београд, 31. март/13. април 1912.

²¹⁸ *ИСН*, VI-1, 183.

²¹⁹ L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, I, trans. by I. M. Massey, Oxford University Press 1952, 364–365.

²²⁰ Николај Херникович Хартвиг (Николаи Генрихович Гартвиг, 1853–1914), русификовани Немац пореклом са Кавказа. Након што је стекао диплому на Новоросијском универзитету у Одеси 1874, наредне године је ступио у дипломатску службу. У дипломатским мисијама боравио је на Цетињу (1876), а од 1881. до 1884. службовао је у руском конзулату у Варни. Као директор Првог департмана у Министарству спољних послова учествовао је 1906. у мировним преговорима са Јапаном, за шта је био и награђен. Био је конкурент Извољском 1906. за место министра спољних послова, након неуспеха послат је у Техеран, одакле је опозван већ 1907. због инцидента са британским послаником. Дужност посланика у Србији је преузео 15. септембра 1909. Помогао је рестаурацији угледа Русије након Анексионе кризе, а 1912. имао је кључну улогу у стварању Балканског савеза. Умро је у жеку Јулске кризе 10. јула 1914. у аустроугарском

четком 1911. године његов наследник Сергеј Сазонов је за посланика у Софији именовано Анатолија Некљудова.²²¹ Наименовање Хартвига био је један од последњих потеза Извољског као министра спољних послова. Компромитован догађајима из Анексионе кризе, он је већ 1909. године припремао свог заменика Сазонова да га замени на министарској дужности. Наредне године, смрћу Александра Нелидова, упразнило се место амбасадора у Француској, довољно угледна служба за бившег министра спољних послова. Извољски се склонио у Париз, а свог наследника је оставио да се носи са последицама његове политике и предузетих потеза.

За кратко време обојица руских посланика придобила су поверење влада и водећих државника у Србији и Бугарској. Бугарски краљ Фердинанд²²² и влада Ивана Гешова (формирана марта 1911. године) су у личности Некљудова нашли верног савезника за своје планове. Француски посланик у Софији Андре Панафије²²³ у својим извештајима истицао је да су и краљ и влада беспоговорно следили савете Некљудова, не преиспитујући да ли су они одражавали истинску вољу руског Министарства спољних послова. Истина, сматрао је Панафије, таква слепа вера довела их је до савеза са Србијом и победа у Првом балканском рату, али их је у Другом балканском рату одвела право у пораз.²²⁴

Миловановић је у Хартвигу добио савезника и снажну подршку за развој својих идеја о стварању „савеза солидарности“ између Србије

посланству у Београду (Ђ. Ђурић, *Никола Харџивић – Портрет руској дипломатије у Србији 1909–1914*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 267–276; Ђ. Ђурић, *Руски посланик у Србији Николај Харџић и балкански рајови*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 203–212).

²²¹ Анатолиј Васиљевич Некљудов (Анатолий Васиљевич Неклюдов, 1856–1934), руски дипломата. У дипломатску службу је ступио одмах по завршетку Московског универзитета 1881. Прво наименовање добио је у руском конзулату у Призрену, одатле је премештен за другог секретара руског посланства у Бугарској. Године 1900. постао је први секретар посланства у Београду. У Софију је 1911. дошао са места саветника руске амбасаде у Француској (<http://www.rusdiplomats.narod.ru/nekludov-av.html> новембар 2016).

²²² Фердинанд I Кобуршки владар Бугарске од 1887. се 1908. након прогласа бугарске независности прогласио за цара Бугара. Царска титула му није била призната ван граница државе, нити је Бугарска признавала за царевињу. Из тог разлога ми смо се у даљем тексту одлучили да га ословљавамо титулом краља како се наводи у француским и другим документима која смо користили у изради рада.

²²³ Хектор Андре Панафије (Hector-André de Panafieu, 1865–1926), дипломата. Дипломатску службу је започео је 1888. Био је у дипломатским мисијама у Цариграду 1892, Софији 1896, Бангкоку, Токију, Пекингу. Прву службу као опуномоћени посланик је добио у Петрограду 1907, одакле је фебруара 1912. премештен за посланик у Бугарску. На тој дужности је остао до 1920. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, t. XXXII, Paris 1914, 272).

²²⁴ АМАЕ, NS, su-série Bulgarie, doss. 9, № 150–152, Sofia, le 12 janvier 1914.

и Бугарске на чијем остварењу је радио од завршетка Анексионе кризе. Хартвиг је био довољно утицајан на руском двору, још важније сам је себи дао слободу да у Београду води политику која је била на граници службене и личне. Амбициозан и славољубив, Хартвиг је у Миловановићевом пројекту српско-бугарског савеза видео акцију која је премашивала локалне балканске оквире.²²⁵ За кратко време је постао убеђени србофил и баш на тој чињеници се заснивала његова велика популарност у Србији.²²⁶

Био је то исход којем се Миловановић надао. Србија није добила обећане компензације 1909. године, али је Миловановић успео да „српски програм убади у политику сила које су се противиле немачком продору на исток.“ У пројекту стварања балканског савеза пошло му је за руком оно што није три године раније, да Русију толико веже за српске интересе, да се питање части Србије изједначавало са руским престижем.²²⁷ Међутим, Миловановић није имао на уму само ослонац на Русију, већ на Русију у савезништву са Француском „јер нас историја учи да је на Истоку Русија са својим плановима имала само онда успеха, када је уз њу стајала Француска“, написао је Миловановић у једној расправи објављеној 1894. године.²²⁸ Миловановићева идеја водиља била је, како се сам једном приликом изразио, „да српску барку чвршће привеже за велики брод Антанте.“²²⁹ Још један наук је Миловановић извукао из горког искуства Анексионе кризе – уместо ка западу, он је тежиште српске спољне политике окренуо ка југу, ка Македонији, где су се интереси Србије сукобљавали са претензијама Грчке и Бугарске.²³⁰ Уместо сукоба, Миловановић је имао на уму поделу интересних сфера између три заинтересоване стране, те је након Анексионе кризе све своје активности подредио стварању српско-бугарског савеза који је постао његова опсесија.²³¹

Несумњиво да је нови руски министар спољних послова могао бити задовољан предузимљивошћу својих посланика у Србији и Бугарској, који су за кратак временски период обновили углед Русије у два највећим државама Балкана, али је њихова самовоља нанела доста штете положају Русије међу европским силама.²³² Сазонов се често жалио да је

²²⁵ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 143.

²²⁶ Г. Н. Трубецки, *Рајн на Балкану 1914–1917. и руска дијипломатија*, Београд 1994, 35; Ђ. Ђурић, *Руски јосланик у Србији Николај Харви и балкански рајшови*, 203–212.

²²⁷ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 126.

²²⁸ С. Јовановић, *Милован Миловановић (II)*, Српски књижевни гласник (СКГ) 51, 3 (1937) 172–180.

²²⁹ С. Скоко, *Војвода Рагомир Пушник*, II, Београд 1984, 18.

²³⁰ G. Castellan, *Histoire des Balkans*, 366.

²³¹ Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, 215.

²³² Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912. године*, Београд 1956, 62.

Хартвиг „званичну политику тумачио на свој начин“.²³³ Управо у време када се у Београду и Софији потписивао уговор о савезу, руски лист *Воља* пренео је следеће Сазоновљеве речи: „Мене је Хартвиг стално варао. Његова болесна амбиција ради неуморно да увуче Русију у најсмелије балканске комбинације. То ме је натерало да више не отварам рапорте из Београда, који је најинтригантскији град на свету“.²³⁴ Деко је описивао Хартвига као „интелигентног, енергичног и немилосрдног“, посланика коме је пошло за руком да „своју позицију и српску ствар употреби као средство против своје Владе“.²³⁵ Но, не можемо да се не запитамо уколико се није слагао са политиком свог подређеног зашто га није сменио? У својим успоменама, Сазонов је признао да је „Русија знала да њено уплитање у балканске послове неће добити здрушну подршку Француске, али да Русија није могла да одбије да морално подржи Србију и Бугарску у одсудном тренутку борбе за словенску ствар у Турској“. Русија то није могла да учини из разлога јер је „сваки аустро-немачки напад на балканске Словене у стварности био напад усмерен ка Русији“.²³⁶

Спремност Бугарске и Србије да склопе савезништво, уз сву подршку Русије не би били довољни да није било спољнополитичких околности које су процес приближавања балканских држава убрзале. Охрабрење балканским државама, првенствено Србији, да отпочну смелију политику сигурно је дала и смена у државном врху Аустроугарске. Прво је почетком децембра 1911. године дошло до промене у војном врху. Дотадашњи начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф смењен је фелдмаршалом Блазијусом Шемуом. Будући да је генерал Хецендорф сматран једним од главних лидера тзв. ратне странке ова чињеница је тумачена као пораз агресивне политике, и као могућ заокрет аустроугарске државне политике.²³⁷

Друга коренита промена у аустроугарском руководству уследила је почетком наредне 1912. године, када је са политичке сцене нестао главни иницијатор анексије Босне и Херцеговине, министар спољних послова гроф Ерентал. Његова смрт, жаљена широм Аустроугарске, у историји приближавања балканских држава била је значајан датум.²³⁸ Са Ерента-

²³³ S. Sazonov, *Les années fatales, Souvenirs des Ancien Ministre des Affaires étrangères de Russie (1910-1916)*, Paris 1927, 87.

²³⁴ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 5, јануар - јун 1912, преглед штампе за 23. март/5. април 1912.

²³⁵ *DDF*, tome X, № 511, Belgrade, le 14 juillet 1914, 734-735.

²³⁶ S. Sazonov, *op. cit.*, 58-59.

²³⁷ A. Gauvain, *op. cit.*, IV, 6-7.

²³⁸ Иронија судбине је да је Ерентал сахрањен у једној барокној цркви у Доксанију у чијој непосредној близини је казнионица Терезин где је Гаврило Принцип био утамничен. Пука случајност је тако повезала најодговорнијег за анексију 1908. и онога који је убиством надвојводе Франца Фердинанда окончао власт Аустроугарске над Босном и

лом, кога је Карло Сфорца називао „последњим слугом Аустроугарске“, нестао је последњи аустријски државник који се усудио да води независну политику у односу на Берлин.²³⁹ Његов наследник није имао снаге ни воље да истраје на његовом путу. Гроф Ерентал је умро од леукемије 17. фебруара, а на месту министра спољних послова заменио га је гроф Леополд Берхтолд, који је зарад овог наименовања био опозван са положаја амбасадора у Петрограду.²⁴⁰ За разлику од грофа Ерентала, који је углавном радио сам, Берхтолд се ослањао на армију подсекретара који су решавали проблеме за њега, због чега је лако потпадао под туђи утицај и мишљење.²⁴¹

Септембра 1911. године отпочео је рат између Италије и Османског царства који је отворио ново поглавље у историји Источног питања. Дајући италијанској савезници зелено светло за окупацију Триполитаније, Аустроугарска је имала само један услов: да Италија локализује рат на простор Северне Африке, односно да сукоб не изазове било какве турбуленције на Балкану.²⁴² Аустроугарски министар спољних послова гроф Ерентал није имао много избора у овом случају, јер га је Сан Ђулијано о намерама своје владе обавестио свега дан раније пре него што је дошло до предаје ултиматума. Рим је 27. септембра предао ултиматум Порти, а инвазија на Триполис је отпочела два дана касније.²⁴³ Аустроугарска није била једина која се плашила утицаја Италијанско-турског рата на увек нестабилно Балканско полуострво. И Француска

Херцеговином и отворио пут њеном нестанку са светске и историјске позорнице (P. B. Miller, *From Annexation to Assassination. The Sarajevo Murders*, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 239–253).

²³⁹ К. Сфорца, *Неимари савремене Европе*, Загреб 1932, 59–71.

²⁴⁰ Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 109. Према неким мишљењима Берхтолдово службовање у Русији је било пресудно за избор за министра спољних послова, јер је Аустроугарској, након искуства са Анексионом кризом, на челу дипломатије био потребан човек добро упознат са политичком ситуацијом у Русији. Са друге стране, има тумачења према којима је овај племић чешког порекла био избор Немачке која је желела министра „без сопствених погледа и без правог познавања ствари“, како би био њен „бриљантни секундант“. Италијански председник владе Ђовани Ђолити није много ценио Берхтолда ни његове способности. Сматрао је да нема ауторитета, ни утицаја у Министарству спољних послова, што је омогућило војној странци да преузме главну реч у држави (A. Gauvain, *op. cit.*, IV, 10–11; Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новозазарске железнице*, 213–248; E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Oxford University Press 1938, 176; Д. Поповић, *нав. дело*, 98–100; G. Giolitti, *Mémoires de ma vie*, trad. par J. Carrère, Paris 1923, 303).

²⁴¹ L. Albertini, *op. cit.*, 383.

²⁴² G. Giolitti, *op. cit.*, 219; В. Ђоровић, *Борба за независношћу Балкана*, Београд 1937, 150. Аустроугарска није била једина сила која се сагласила са планом Италије да окупира Триполитанију и Киренаику. Исту сагласност Италија је добила од Русије 1909. и Француске 1910. (S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 95–96).

²⁴³ Dž. D. Tredveј, *op. cit.*, 97–106.

је страховала да би Италија могла да подигне балканске државе на устанак и у своју корист. Бојазни нису биле сасвим неутемељене, будући да је имала поуздане информације да је Италија имала покушаје такве природе. Француски амбасадор у Берлину Жил Камбон је из добро обавештених извора дознао да италијанска влада агитује у балканским престоницама, подстичући их на рат против Османског царства. Сама Италија је запала у многобројне потешкоће у свом рату против Османског царства на простору Северне Африке и овим потезом желела је да себи обезбеди савезнике, а Порти донесе још непријатеља, како је извештавао Камбон. Исти маневар Италија је покушала и са великим силама, али ниједна није желела да уђе у рат зарад „сумњивих италијанских интереса“.²⁴⁴

Италија је агитовала на Балкану против османске власти, али није желела да буде директно повезана у случају да њен план уроди плодом. Из тог разлога одбила је отворену понуду грчког премијера Елефтериоса Венизелоса који је председнику италијанске владе Ђованију Ђолитију предлагао да се Грчка удружи са Италијом и да заједно прошире рат на простор Македоније где би Грчка ангажовала 50.000 војника. Ђолити је одбио Венизелосову понуду, и саветовао му да не нарушава мир.²⁴⁵ Пошто није успео да интересе Грчке веже за Италију, Венизелос је за свој наум пронашао савезнике међу својим балканским суседима, што је био сценарио који је Италији највише одговарао јер би Османско царство било приморано да дели снаге за рат на два фронта. Но, балканским државама није било у интересу да се укључе у рат као савезнице Италије и да на крају са њом преговарају око евентуалних добити. Уместо импулсивног срљања у рат, балкански државници су чекали на боље прилике, а околност да је Балкан остао неутралан истицана је пред великим силама као кључни доказ мирољубивости балканских држава које „нису желеле рат са Турском à tout prix“. Са друге стране, Јован Цвијић истиче да је Први балкански рат по своме карактеру посве супротан карактеру италијанско-турског рата и да није било основа да му се балканске државе прикључе. За разлику од италијанско-турског који је био империјалистички, Балкански рат је почео не као последица хегемоних тежњи балканских држава, већ је био резултат околности које им је Османско царство наметнуло небригом за своје хришћанске поданике.²⁴⁶

Састанци и разговори између балканских лидера вођени током Италијанско-турског рата нису остали непримећени од стране Османског царства. Француски амбасадор у Цариграду Бомпар новембра 1911. године је извештавао о забринутости Порте да ће рат у Триполису балканске државе схватити као подстицај да створе савез уперен про-

²⁴⁴ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 13, Berlin, le 15 mai 1913.

²⁴⁵ G. Giolitti, *op. cit.*, 301.

²⁴⁶ J. Цвијић, *Балкански рај и Србија*, Београд 1912, 6–8.

тив Османског царства, који ће се темељити на старој девизи *Балкан – балканским народима*. Руски посланик у Цариграду Николај Чариков током свог мандата амбасадора 1909–1912. године у више наврата је покушао да иницира стварање балканске конфедерације (под руским покровитељством) која би обухватила не само балканске државе Србију, Бугарску, Грчку и Црну Гору већ и Османско царство. Ипак, овај пројекат нико, осим Чарикова, није узимао за озбиљно ни у Русији ни на Балкану.²⁴⁷ Порта је знала, истиче Бомпар, да су Бугарска и Србија почеле преговоре о стварању савеза још пре две године, када се новембра 1909. године бугарски краљ Фердинанд на повратку из Беча задржао у посети Србији.²⁴⁸ Судићи према белешкама Јована Жујовића до посете бугарског владара дошло је крајем октобра. Пошто је краљ изразио жељу да посети Копаоник тадашњи председник владе Стојан Новаковић замолио је Жујовића да он дочека краља Фердинанда и да га као геолог упозна са геолошким одликама ове планине. Жујовић је био зачуђен необичном жељом бугарског краља да у јесен када су временске прилике неповољне посети „високу планину“, и предложио Новаковићу да га уместо њега на тој екскурзији прате Цвијић, који га може упознати са географијом, професор Кошанин, који познаје биљни свет планине, и професор Сава Урошевић, познавалац стена. Новаковић је предлог прихватио. До сусрета је дошло 26. октобра, Владу је представљао Љуба Јовановић, министар унутрашњих дела. По повратку са Копаоника Цвијић је рекао Жујовићу да је „састанак са бугарским краљем на Копаонику у сваком погледу био безначајан“. За разлику од Цвијића, српски политички кругови су овој посети придавали велики значај, јер је њима било јасно да је Фердинанд хтео да изазове подозрење Аустрије да између Србије и Бугарске постоји некакво приближавање. На тај начин је посету бугарског суверена тумачио Јован Јовановић који је ову „стручну екскурзију“ сматрао врло битном у процесу стварања Балканског савеза, посебно истичући да је посета „направила у Бечу рђав утисак, а на наше врло добар“.²⁴⁹ Миловановић је узвратио посетом у пролеће 1910. године када се по повратку из Цариграда задржао у Софији да би разговарао са краљем Фердинандом.²⁵⁰ Од тада, према Бомпаровим сазнањима, преговори нису много одмакли, али су се османски државници прибојавали да ће умешаност Царства у

²⁴⁷ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 25, 51–52. Почетком италијанско-турског рата Чариков је самоиницијативно ступио у преговоре са Портом и понудио да јој Русија војно помогне у рату са Италијом, а да мореузи остану отворени за пролаз руских бродова. Руско министарство спољних послова није одобрило овај самовољни чин свог дипломате, тако да је он фебруара 1912. опозван из Цариграда.

²⁴⁸ DDF, 3e série, t. I, № 47, Thérapia, le 7 novembre 1911, 50–52.

²⁴⁹ АС, лични фонд Јована М. Жујовића, арх. јед. 56, л. 29, Краљ Фердинанд на Копаонику; Исто, арх. јед. 93, Дневник II (1908–1914), л. 39.

²⁵⁰ ИСН, VI–1, 184.

постојећи рат бити значајан подстицај балканским државама да доврше започете преговоре.²⁵¹

Стрепње амбасадора Бомпара и Порте показале су се као оправдане. Управо је Италијанско-турски рат био пресудан догађај који је коначно преломио држање бугарског краља и покренуо преговоре са мртве тачке из пролећа 1910. године. Бугарска влада је крајем септембра 1911. године у својству специјалног преговарача послала Димитра Ризова, бившег посланика Бугарске у Србији и великог приврженика бугарско-српског приближавања, да започне озбиљне преговоре са српском страном.²⁵² У име српске владе преговоре су водили Миловановић, Пашић и Љубомир Стојановић. Док је Миловановић питање разграничења у Македонији хтео да остави за касније, Ризов и Пашић су инсистирали да се то питање одмах реши.

Даље преговоре наставили су председници влада Миловановић и Гешов.²⁵³ Приликом тајног састанка који се догодио у железничком вагону на прузи Београд–Лапово, двојица државника су се сложила по питању улоге Русије и закључили да „циљ и смисао нашега наслона на Русију и јесте управо у томе, да, везујући наше интересе с интересима њеним и њене групе Сила, осигурамо да оне, у моменту када ми будемо створили нашу судбоносну акцију противу Турске, приволе Аустро-Угарску и њену групу да остану неутралне и не ометају нас у послу“. У Миловановићевим плановима Русија је у Србији требало да одигра исту улогу коју је имала Француска у процесу италијанског уједињења.²⁵⁴ Миловановић је у новембру 1911. године пратио краља Петра I у посети Француској. Председник Републике Арман Фалијер и председник владе Жозеф Кајо, поздравили су пацифизам и добро држање Србије у односу на османско-италијански сукоб и охрабрили политичко приближавање Србије са другим балканским државама, а у првом реду са Бугарском.²⁵⁵

Преговори између Србије и Бугарске настављени су почетком фебруара 1912. године у Софији на свечаности поводом пунолетства принца Бориса. Свечаност у Софији је окупила све будуће творце Савеза, а британски посланик Хенри Бакс-Ајронсајд је том приликом приметио да „од краља Фердинанда нема нико умешнији да искористи присуство угледнијих личности у својој престоници за званични почетак прегово-

²⁵¹ DDF, 3e série, I, № 47, Thérapia, le 7 novembre 1911, 50–52.

²⁵² О улози Димитра Ризова у стварању савеза између Бугарске и Србије вид: С. А. Радоева, *Дојринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану (1904–1913)*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 17–30).

²⁵³ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 164–166.

²⁵⁴ *Истио*, 130.

²⁵⁵ R. Girault, *op. cit.*; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, 348.

ра“. Према Ајронсајдовим сазнањима краљ Фердинанд је управо на тој прослави успео да убеди грчког престолонаследника Константина да се Грчка прикључи преговорима Бугарске и Србије.²⁵⁶

Преговори између Србије и Бугарске вођени су у строгој тајности, за њих је знала неколицина људи блиских Миловановићу и Гешову. Када је слао инструкције посланику Спалајковићу у Софију, после Миловановића најупућенијем у детаље преговора, Миловановић их је слао по специјалном куриру који је инструкције писане руком предавао директно Спалајковићу.²⁵⁷ Разговори између Србије и Бугарске окончани су 13. марта потписивањем уговора о савезу који је, према Миловановићевим речима, значао „велики дан за Србију и Бугарску и за сав Балкански Полуострв“.²⁵⁸

Уговор се састојао из јавног и тајног дела и војне конвенције. Уговор је дефинисао компатибилност интереса двеју краљевина, предвиђао обавезу да „једна другој притекну целокупном својом снагом у помоћ у случају да која велика сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посести, макар то само и привремено било, ма који део балканске територије, који данас стоји под влашћу Турске“. Даље, уговор је предвиђао склапање војне конвенције која ће детаљније дефинисати војне обавезе потписница уговора у случају рата. Било је предвиђено да уговор и конвенција важе до 31. децембра 1920. године. Тајни додатак уговору о пријатељству и савезу био је директно уперен против Османског царства, а предвиђао је да у случају када *status quo* на Балканском полуострву буде неодржив потписнице уговора размене мишљења о покретању оружане акције. О томе ће претходно обавестити Русију и тражити њену процену, али ако је Русија против оружане акције, Србија и Бугарска нису у обавези да послушају њен суд. Све територијалне тековине заједнички стечене у рату до њихове коначне поделе потпадаће под заједничку власт (*condominium*). Будући да су обе државе полагале право на Македонију, 3. члан Тајног додатка прецизно је дефинисао интересне сфере. Према њему Србија је признавала Бугарској неоспорно право на територију која се простирала источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији територију северно и западно од Шар-планине. У односу на територију која се налазила између Шар-планине, Родопа, Архипелага и Охридског језера уговор је прецизирао следеће: „ако би се обе стране увериле да

²⁵⁶ В. Н. Штрандман, *Балканске усјомене*, пр. Ј. Качаки, Београд 2009, 113.

²⁵⁷ МО, Серия вторая 1900-1913, часты I (14 мая - 13 августа 1912 г), № 137, Белград, 4 июня/22 мая 1912 г, 126-128.

²⁵⁸ АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, Београд, 31. март/13. април 1912; Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Николе Пашића, бр. 14924/56, Уговор Србије и Бугарске са тајним додатком.

је организовање те територије у засебну аутономну област немогућно, с обзиром на опште интересе српске и бугарске народности или из других спољашњих или унутрашњих разлога, што ће се у погледу те територије постићи на основи следећих изјава: Србија се обавезује да не тражи ништа преко линије обележене на приложеној карти која почиње од турско-бугарске границе са Голема врха (северно од Криве Паланке) и пружа се у опште у југозападном правцу до Охридскога језера, прелазећи преко врха Китке између села Метежева и Подржикоња, виса источно од села Нерава, вододелницом до виса 1000 северно од села Баштево (Градац планина) преко села Баштева, између села Лубенци и Петраљице, преко виса Острић 1000 (Лисац планина), на вис 1050 између села Драча и Опиле преко села Талишманци и Живаљева, на вис 1050, вис 1000, преко села Кешани, главном вододелницом Градиште планине на вис Гориште, преко виса 1023 вододелницом између Иванковаца и Логинаца, преко Ветерскога и Сопота на Вардар, преко Вардара планинским венцима ка вису 2550, затим на Поропоље планину њеном вододелницом између села Крапе и Барбараса, на вис 1200 између села Јакренова и Дренова, на врх Чесма (1254), вододелницом Баба-планином и Крушка-тепеси, између села Сопа и Црске, на врх Протајске планине источно од села Белице преко Брежана на вис 1200 (Илинска планина), вододелницом преко виса 1330 на вис 1217, и између села Ливоништа и Горенци до Охридског језера код манастира Губовци.²⁵⁹ Територија између наведене линије сматрана је спорном и за њену поделу била је предвиђена арбитража руског цара Николаја, који ће се као врховни арбитар и у складу са „правима и интересима обеју страна“ изјаснити у корист граничне линије између Србије и Бугарске које су обавезне да ту линију разграничења прихвате као дефинитивну.²⁶⁰ Војна конвенција између Србије и Бугарске потписана је 12. маја, док су споразуми између два Генералштаба закључени 1. и 2. јула и 28. септембра.²⁶¹ Француско посланство у Београду је сматрало да је великог удела у изради карте и исцртавању линије разграничења имао Јован Цвијић, угледни географ и етнолог, чије савете је Пашић слушао, и чији ставови су били врло цењени у српском јавном мњењу.²⁶²

²⁵⁹ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 14924/56, Уговор Србије и Бугарске са тајним додатком.

²⁶⁰ Војни архив (ВА), Пописник бр. 2, Ратне архиве Првог и Другог балканског рата 1912. и 1913. године, кутија бр. 8, група докумената 4, Пов. Бр. 24138; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, I (1876–1918), прир. М. Стојковић, Београд 1998, № 104–106, 285–293.

²⁶¹ DDF, 3e série, III, № 235, Sofia, le 1er août 1912, 312; Iv. E. Guéchoff, *La genèse de la guerre mondiale, La débâcle de l’alliance balkanique*, Berne 1919, 31–36; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 108, 109, 114, 295–301, 309–310.

²⁶² АС, Француска серија S/F, полна бр. 6/VIII, № 45, Note, sans date.

Други део Балканског савеза чинио је савез Бугарске и Грчке. О преговорима који су вођени између Грчке и Бугарске био је обавештен и француски посланик у Атини Габријел Девил²⁶³ који је почетком априла обавестио Министарство да стварање Балканског савеза није окончано и да Србија и Бугарска преговарају са грчком владом да се и она прикључи споразуму.²⁶⁴ Девил је информације, како је сам истакао, скупљао дуго и са разних страна, а у томе су му највише помогли бивши министар спољних послова у грчкој влади Димитриос Калергис (јануар – октобар 1910) и српски посланик у Атини Матеја Бошковић. Девил је истакао да је управо министар Калергис у лето 1910. године први покренуо побољшање односа између Грчке и Бугарске. Његов први корак је био да побољша сарадњу са тадашњим бугарским представником у Атини Добревим, који је и сам био присталица приближавања двеју држава. До размене личних писама између две владе дошло је у септембру 1910. године. Кабинет Елефтериоса Венизелоса, који је на власт дошао октобра исте године, наставио је започете размене писама са Бугарском и тада је почела да се разматра идеја склапања формалног савеза, али се и даље остало у домену приватних контаката. Иницијативу да преговори званично отпочну дао је дописник листа *Times* за Балкан Ирац Џејмс Баучер, Венизелосов лични пријатељ и велики бугарофил.²⁶⁵

Када је крајем априла 1911. године једна група бугарских студената посетила Атину свима је постало јасно да се између Бугарске и Грчке развија интензивнија сарадња. У мају 1912. године Бугарска је послала мајора Самарзијева да присуствује војним маневрима грчке војске. Током боравка у Грчкој мајор Самарзијев је обилазио касарне и војне магацине, што је Девила и остале стране посланике у Атини упутило на закључак да су две државе у преговорима око склапања савеза и да Бугарска жели да се увери у војну способност грчке војске. Коначно, споразум између

²⁶³ Габријел Пјер Девил (Gabriel-Pierre Deville, 1854–1940), дипломата. Био је секретар комисије која је спроводила одвајање цркве од државе (јун 1903 – јул 1905). Као делегат Француске учествовао је у раду Европске дунавске комисије априла 1907. Дипломатску каријеру је започео као опуномоћени министар у Етиопији, а у Атини је именован за опуномоћеног министра јуна 1909, где је остао до 1915. Објавио је неколико дела из историје права, и био је познат као истакнути теоретичар социјализма (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, Paris 1913, 196).

²⁶⁴ DDF, 3e série, II, № 311, Sofia, le 9 avril 1912, 323.

²⁶⁵ У знак захвалности за све што је учинио за бугарски народ, проглашен је националним херојем и Бугарска му је 1920. године приредила државну сахрану у Рилском манастиру (D. Cain, *Journalisme et diplomatie dans les Balkans. James David Bourchier et les guerres balkaniques*, Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 277–287; J. Zametica, *The Macedonian question among British contemporaries: Serbophiles and Bugarophiles (1897–1920)*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 321–337; D. Dakin, *op. cit.*, 436–437).

Грчке и Бугарске закључен је 29. маја, али је по својој садржини био знатно ужи од српско-бугарског.²⁶⁶

Према Девилловим сазнањима склопљени савез је био строго дефанзиван и ниједном клаузулом није предвиђао заједнички рат Грчке и Бугарске против Османског царства.²⁶⁷ У име Грчке потписао га је грчки посланик у Софији Димитриос Панас, а у име Бугарске Иван Гешов.²⁶⁸ Сва питања разграничења две државе су оставиле за решавање након завршетка рата, због чега је дошло до многобројних несугласица између Бугарске и Грчке још током трајања ратне кампање.²⁶⁹ Војна конвенција потписана је непосредно пред почетак ратних операција, 5. октобра.²⁷⁰ Иако су уговори о савезу били потписани још у пролеће 1912. године, велики број питања остао је неразрађен. Резимирајући догађаје који су уследили Девил није могао да се отме утиску да је „главна одлика највећег догађаја у историји Балкана била општа забуна и пометеност код балканских држава које су главни актери“. Девил је нарочито био забринут због будућих потеза грчког министра спољних послова Ламброса Коромиласа коме, сматрао је Девил, амбициозности није недостајало, али су га изнад свега одликовали ускогрудост и „зеленашки шовинизам“.²⁷¹

У својим плановима о стварању савеза балканских држава Миловановић је увек истицао да у те планове треба укључити и Румунију

²⁶⁶ ИСН, VI–1, 187.

²⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 272–277, Athènes, le 5 novembre 1912.

²⁶⁸ Грчки посланик Панас је био упознат са чињеницом да су месец дана раније Бугарска и Србија склопиле савез, о томе га је лично обавестио председник владе Гешов. Међутим, судећи према тврдњама Хелен Гардикас Кацидакис, Гешов је саопштио Панасу непотпуне информације, рекавши му да је суштина савеза признање обостраних интереса и обећање да ће две државе једна другој притећи у помоћ у случају заједничке опасности. Према половично добијеним информацијама Панас је закључио да склопљени споразум није од већег значаја, да има чисто дефанзивни карактер. Те погрешне информације је проследио својој влади. Да је Гешов био потпуно искрен са Панасом, Грчка би, сматра иста ауторка, са другачијих позиција ушла у преговоре са Бугарском и Србијом, а могуће је да не би ни склопила савезе са њима (Н. Gardikas-Katsiadakis, *Greek-Serbian Relations 1912–1913: Communication Gap or Deliberate Policy*, Balkan Studies Thessaloniki 1 (2004) 23–38).

²⁶⁹ *British Documents on the Origins of the War 1898–1914 (BD)*, vol. IX, part II, ed. by G. P. Gooch and H. Temperley, London, 1934, № 461, Sofia, January 6, 1913, 360–368.

²⁷⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 230, № 266–273, Sofia, le 22 septembre 1912. Између Србије и Грчке војна конвенција није ни склопљена. Две владе су током септембра размениле неколико нацрта конвенције. Да би споразум најзад био склопљен, Грчка је почетком октобра упутила у Београд генерала Јоаниса Метаксаса са задатком да са српским властима усагласи детаље. У међувремену, док је генерал стигао до Београда рат је већ почео, па је грчка влада хитно опозвала Метаксаса назад. Српска влада је 23. октобра изнела нови предлог конвенције, али је у стању опште офанзиве у Македонији, Венизелос рекао да је у тој фази рата било какав документ непотребан, већ да између два Генералштаба треба успоставити директну везу, што је и учињено (Н. Gardikas-Katsiadakis, *op. cit.*, 23–38).

²⁷¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 272–277, Athènes, le 5 novembre 1912.

јер би она могла користити Србији као противтежа „у њеној игри са Бугарском“. У погледу држања Румуније, Миловановић се није слагао са „мрачним“ Гешовљевим прогнозама да она са Османским царством има војну конвенцију из 1910. године која ју је обавезивала да ратује на његовој страни.²⁷² Миловановић је са сигурношћу сматрао да је Румунији „пријатнији програм *Балкан – балканским народима*, него ли аустроугарски освајачки поход на Солун“ и да при разрешењу балканског проблема Румунија не би тражила ништа више од „просте исправке границе у Добруци, искључиво у чисто стратегијском интересу“.²⁷³

Добро упућен у политичку ситуацију у Румунији, Миловановић је знао да од актуелног тренутка никада није била погоднија прилика за њено приближавање балканским државама. Упркос Миловановићевој жељи да буде део савеза, Румунија је сматрала да њен државни просперитет лежи у окриљу савеза великих сила. У тренутку када се склапао српско-бугарски савез, марта 1912. године, румунска влада на челу са председником и министром спољних послова Титу Мајорескуом тек је била реформисана у коалициону владу у коју је као коалициони партнер и министар унутрашњих послова ушао други лидер Конзервативно-демократске странке Таке Јонеску.²⁷⁴ Упркос мрачним слутњама бугарског председника владе, и Бугарска је у два наврата нудила Румунији улазак у Балкански савез. Румунија је у савезу са Бугарском и Србијом била гаранција да се неће удружити са Османским царством против њих. Први позив из Бугарске је дошао крајем септембра, али се румунска страна изјаснила за неутралност. Други позив дошао је 18. октобра. Бугарски посланик у Букурешту Калинков предао је Мајорескуу вербалну ноту тражећи да се још једном изјасни о држању Румуније у предстојећем рату. Калинкову је одговорено 29. октобра да ће Румунија „природно“ задржати неутралност у односу на актуелна дешавања на Балкану.²⁷⁵ Посланик Калинков је о држању Румуније разговарао и са краљем Каролом који је изнео исти став као и румунска влада, али је нагласио да његова држава може променити своје држање у наставку рата, нарочито у случају било каквих територијалних промена на Балкану.²⁷⁶

²⁷² АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-14, Београд, 14/27. септембар 1910.

²⁷³ АС, лични фонд М. Миловановића, ММ-33, „Историк преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, 31. март/13. април 1912.

²⁷⁴ Arhivele Naționale ale României (ANR), Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 25-26, Sâmbăta, 2/15 februarie 1913; G. Zbucnea, *România și războaiele balcanice 1912-1913, pagini de istorie sud-est europeană*, București 1999, 78; Ч. Ц. Волицка, *Тајне Балкана. Седам година дипломатској службодвања у еишценцију евројске олује*, превео и прир. О. Потезица, Београд 2009, 113.

²⁷⁵ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 7, Bucarest, 16/29 octombrie 1912.

²⁷⁶ *Documents diplomatiques, Les événements de la péninsule balkanique, L'action de la Roumanie (septembre 1912 - août 1913)*, Bucarest 1913, № 7, Bucarest, le 16/29 octobre 1912, 6.

Попут балканских држава и Османско царство је покушавало да придобије наклоност румунске владе. Османски посланик у Букурешту Сефа-бег интензивно је разговарао са Мајорескуом током септембра 1912. године да Румунија не остане неутрална већ да у случају рата заради уз Османско царство, као „*amie de la Turquie*“. Сефа-бег се позивао на преговоре из 1910. године, али, као што је рекао Калинкову, Мајореску је и османском посланику саопштио да је Румунија одлучна да чува своју неутралност.²⁷⁷

Да би био сигуран да румунски краљ неће прекршити дато обећање и поклекнути пред обећањима Османског царства и позивима Бугарске, цар Фрања Јосиф је октобра 1912. године послао у летњи двор краља Карола у Синаји, генерала фон Хецендорфа да са румунским краљем још једном размотри позицију Румуније. Краљ Карол је одговорио да ће се Румунија понашати као лојалан савезник Аустроугарске и Тројног савеза.²⁷⁸ Но, преокрет у рату и неочекивани исход утицали су на Румунију да почне да преиспитује исправност своје одлуке о неутралности.

Последње савезничке уговоре склопила је Црна Гора. Током посете Петрограду почетком 1912. године црногорски краљ Никола I је добио савет да је пут просперитета Балкана могућ само кроз сарадњу са другим балканским државама. Црногорски краљ је од Руске империје тражио гаранције за добијање једног зајма у Француској, али уместо помоћи саветовано му је „да престане са интригама“.²⁷⁹ Уместо што подстиче албанске устанке и подржава их оружаном и новчано, краљу Николи је саветовано да побољша своје односе са Србијом уместо „што ровари против Османског царства и Аустроугарске“.²⁸⁰

Према оцени француског посланика на Цетињу Пјера Етијена Гандеракса краљ Никола I се из посете Русији вратио „бесан“, очигледно незадовољан њеним исходом. Међутим, догађаји који су уследили уверили су нас да је црногорски краљ озбиљно размишљао о савету који је добио у Петрограду. На тај закључак нас упућује један симболички догађај који је био увод у савез двеју држава. Тај симболички догађај била је церемонија преноса посмртних остатака кнегиње Зорке, кћерке краља Николе и супруге краља Петра, са Цетиња у Србију. Церемонија је обављена 26. марта уз све религијске и државничке почести.²⁸¹ Пре-

²⁷⁷ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 1-2, Sinaia, le 20 septembre/3 octobre 1912.

²⁷⁸ V. Maciu, *La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie (Octobre 1912 - Août 1914)*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, 265-283.

²⁷⁹ AMAE, NS, su-série Monténégro, doss. 4, № 94-96 Cettigné, le 18 février; ibidem, № 100-101, Budapest, le 28 février; ibidem, № 109-111, Cettigné, le 5 mars 1912.

²⁸⁰ DDF, 3e série, II, № 154, Cettigné, le 4 mars 1912, 144-149.

²⁸¹ AMAE, NS, Monténégro, doss. 4, № 115-117, Cettigné, le 26 mars 1912.

ма мишљењу Гандеракса овај догађај је био само један у низу показатеља блискости и њихове будуће успешне сарадње у рату против Османског царства.

Међутим, посланик Гандеракс, као ни други странци, није био у довољној мери упознат са трвењима између краљева Николе и Петра. Управо су ову епизоду поједини аутори сматрали најнижом тачком у односима две државе од доласка краља Петра на власт. Џон Тредвеј наводи да је краљ Никола био огорчен због захтева да се посмртни остаци пренесу у Србију, описавши то као „неучтиво понашање Србијанца“.²⁸² Исто наводи и Драгољуб Живојиновић, који истиче да је због осетљивости српско-црногорских односа првобитно било најављено да ће лично краљ Петар присуствовати церемонији на Цетињу, али је због мањег могућег удара отказао долазак. Краљ Никола је због отказивања био бесан на свог зета, тим пре јер није присуствовао његовој инаугурацији за краља две године раније. Специјална комисија је ковчег са посмртним остацима донела до Земуна и предала га српским властима, али је, упркос позиву руског посланика Хартвига, одбила да пређе у Србију и присуствује њиховом сахрањивању на Опленцу. Све до повлачења краља Петра са власти, односи двојице владара се након овог догађаја, упркос повременој размени писама, нису поправили.²⁸³ Без обзира ком се тумачењу приклонимо, чињеница је да рђави лични односи двојице суверена нису били препрека сарадњи Србије и Црне Горе током преговора о склапању савеза, као ни током самог рата.

Односи са Србијом били су исувише сложени, стога је Црна Гора прву додирну тачку за сарадњу пронашла са Бугарском. Са њом је разменила предлоге споразума током августа и септембра 1912. године, али без формалног обавезивања. Две стране су усмено постигле договор о заједничкој акцији против Османског царства, почетку операција, општим условима за мир, као и о начину решавања евентуалних спорова.²⁸⁴ Чести сусрети и разговори у другој половини 1912. године између бугарског војног аташеа на Цетињу Колушева и црногорског краља Николе и чланова владе нису остали непримећени од стране новог француског посланика Ремона Ајнара, и наводили су га на закључак да су по среди преговори о ближој сарадњи две државе. Током лета 1912. године бугарски посланик доста је путовао до Софије и назад, али ни сво дипломатско умеће посланика Ајнара није било довољно да наведе једну и другу страну да причају о детаљима разговора које су водили.²⁸⁵ Преговори Србије и Црне Горе започети су половином септембра разменом нота, а настављени су у Луцерну,

²⁸² Dž. D. Tredvej, *op. cit.*, 111.

²⁸³ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у оцаџбини*, 419.

²⁸⁴ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 111, 301-305.

²⁸⁵ АМАЕ, NS, Monténégro, doss. 4, № 225, Cettigné, le 1er septembre 1912.

како не би изазивали сумњу код Порте и европских сила. У име Црне Горе преговоре је водио Јован Пламенац док је Србија послала потпуковника Петра Пешића. Две државе су 27. септембра закључиле политичку, а војну конвенцију 6. октобра 1912. године. Размена ратификованих конвенција извршена је на Цетињу 4. новембра.²⁸⁶

Разгледница из Првог балканског рата – Бугарска

Стварањем Балканског савеза 1912. године балканско питање, отворено ослободилачким револуцијама на почетку XIX века, ушло је у своју последњу фазу. Балканске државе су стварајући овај савез успеле коначно да постигну војно-политичку снагу, која је недостајала првом савезу балканских држава. Рат ће показати да је савез из 1912. године бар за кратко био довољно јак и јединствен да сруши османску власт у неослобођеном делу Балкана или како је у својим сећањима записао Милутин Лазаревић „најзад се догодило оно чега су се највише бојали: Бог је сјединио ђауре“.²⁸⁷

²⁸⁶ Ж. Г. Павловић, *Ойсада Скадра 1912–1913*, Београд 1926, 29–35; *Први балкански рат 1912–1913 (ојерације српске војске)*, I, ур. В. Терзић, Београд 1959, 127–128; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 16–17; S. Štedimljija, *Rusija i Balkanski savez 1912*, *Anali* 2 (februar 1937) 39–48.

²⁸⁷ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, 138; М. Д. Лазаревић, *Наши ратнови за ослобођење и уједињење. Српско-шурски рат 1912. године*, I, Београд 1929, 3.

Уплетеност великих сила у постанак Балканског савеза

У тренутку када су чланице Балканског савеза (Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка) 8. односно 17. октобра 1912. године започињале ратну кампању против Османског царства европски политичари су се са зебњом питали да ли се рат могао спречити. Већина њих се у потоњим успоменама и мемоарима здушно трудила да оправда своју улогу у догађајима 1912. и 1913. године, углавном истичући да је за рат највише крива Русија или самовољно деловање балканских држава. Тврдња да је од свих великих сила једино Русија била упозната са намерама балканских држава, а да су остале биле лоше или никако информисане, не стоји. Захваљујући архивској грађи, објављеним дипломатским документима и мемоарима савременика поуздано се може рећи да су, без изузетка, све велике силе знале за постојање савезничких уговора између балканских држава. До тог сазнања силе су долазиле различитим путевима и у различито време, али је сигурно да су до лета 1912. године Централне и силе Антанте знале да је међу балканским државама дошло до склапања савеза чије су одредбе уперене против Османског царства.

Србија и Бугарска су се, након склапања споразума, сложиле да он треба остати тајан, али да се пријатељским државама може дискретно навестити да је дошло до приближавања међу њима. Обе стране су стајале на становишту да је Француска једна од тих пријатељски наклоњених држава, те да о резултатима вођених преговора треба обавестити француске посланике у Београду и Софији Леона Декоа и Андреа Панафијеа. Декоа је лично обавестио председник владе Миловановић. Међутим, Миловановић није упознао Декоа са детаљима потписаних уговора већ је известио француског посланика да је између Србије и Бугарске „постигнут споразум о солидарности интереса две државе“.²⁸⁸ Декоа је, ипак, из неодређеног саопштења наслућивао да се иза споразума о солидарности налази конкретније дефинисан однос две државе, те је наставио да

²⁸⁸ DDF, 3e série, II, № 225, Belgrade, le 19 mars 1912, 229-230. Заједно са страним посланицима за постојање српско-бугарског уговора полако су сазнавали српски и бугарски дипломатски представници у иностранству. У циљу што веће тајности, српски и бугарски преговарачи су у ток преговора укључили минималан број посредника и сарадника. На тајновитости је нарочито инсистирала српска влада. Посланик Србије Миленко Веснић се жалио да ни на почетку рата није знао све детаље уговора са Бугарском, што му је отежавало рад у Француској. Посланик у Берлину Милош Богичевић је о склопљеном савезу са Бугарском сазнао у марту, одмах по његовом закључењу, и то лично од престолонаследника Александра. Када је сазнао, Миловановић је био врло незадовољан због престолонаследникове индискреције, сматрајући да није на њему да одаје такве тајне (M. Bogitshevich, *Causes of the War: an examination into the causes of the European War, with special reference to Russia and Serbia*, London 1929, 29).

инсистира на добијању више информација о српско-бугарском споразуму од 13. марта и њиховим даљим заједничким плановима.

У разговорима на исту тему током априла, Миловановић је наста-вио да инсистира да приближавање Бугарске и Србије нема „конкретну форму, нити је прецизно дефинисано“, већ да се односи на поделу зона утицаја две државе на простору Македоније. Миловановићеве речи је потврђивао и руски посланик Хартвиг, што је Декоа још јаче уверавало да споразум има већи значај од оног који му је предочен. Сумњао је да је Русија била посредник у приближавању две државе и вероватно патрон тог савезништва. Хартвиг и Миловановић су негирали те наводе, али је Деко средином априла 1912. године у извештају свом Министарству са сигурношћу писао да је Русија уплетена у овај догађај.²⁸⁹ Међутим, Деко добијене информације није делио са аустроугарским и немачким посланицима, већ је стрпљиво пратио развој догађаја у Србији и на Балкану, не покушавајући да их предупреди.

Осим сопствених тумачења и сумњи, Деко до почетка рата није знао све детаље потписаног уговора из марта 1912. године, али то није умањило његово интересовање. Штавише, Деко је наставио да истражује и у јеку самог рата. Пишући новембра 1912. године о стварању Балканског савеза приметио је да се Пашић успешно наметнуо за „идејног вођу српског народа“, преузевши ту улогу од Миловановића. Припремајући Србију за улазак у рат против Османског царства Пашић је вешто скривао детаље савезничких уговора не само од странаца већ и од својих најближих сарадника. То је био случај са Миленком Веснићем, српским послаником у Паризу. Деко лично није много ценио Веснића, сматрао га је „играчком у рукама Извољског и румунских масонских ложа“, али је признавао да му је велика неправда учињена јер је био неупућен у детаље српско-бугарског савезништва.²⁹⁰

Иако су се сложили да обавесте француске посланике о склопљеном споразуму, посланик Републике у Софији Андре Панафије је прве информације о склопљеном савезу добио почетком априла, не директно од бугарске владе, већ из Париза. По налогу своје владе Извољски је 1. априла информисао Ремона Поенкареа о постојању тајног савеза између Србије и Бугарске. Извољски му је том приликом доставио и грубе нацрте два потписана документа, а Поенкаре их је проследио својим посланицима у Београду и Софији како би они потврдили њихову истинитост. Према првом документу две државе су се сагласиле да ће чувати *status*

²⁸⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 169-171, Belgrade, le 16 avril 1912.

²⁹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44-45, Belgrade, le 6 novembre 1912. Веснић није уживао велики углед ни у српским политичким круговима, где му се замерала присност са краљем који је био његов венчани кум. Они који га нису симпатисали у разговорима су га иронично звали „кум Веснић“ (АС, лични фонд Ј. М. Жујовић, арх. јед. 56, л. 61).

quo на Балкану, а према другом да неће предузимати никакве мере без знања Русије.²⁹¹ Добијена вест је за Панафијеа била право изненађење, те је он одмах затражио потврду од Гешова.²⁹² До потврде добијених вести Панафије је морао да сачека јер је Гешов у то време био болестан и није примао посете. До сусрета је дошло 17. априла, а у свом извешатју Панафије је истакао да је Гешов био изненађен када га је француски посланик питао о природи потписаног уговора са Србијом, али да није имао избора до да потврди информације које му је Панафије предочио. Гешов је истакао да се детаљи склопљеног уговора држе у строгој тајности, али да је његов претходник Морис Палеолог,²⁹³ који је јануара 1912. године напустио место посланика у Софији да би преузео дужност шефа Политичког одељења у Министарству спољних послова у Паризу, био упућен у намеру Бугарске да склопи један одбрамбени савез са Србијом.²⁹⁴

На основу информација добијених из Београда и Софије, Париз је строго поверљивом нотом обавестио своје дипломате у другим европским престоницама о створеном савезништву Бугарске и Србије, тражећи од њих да сазнају више детаља од влада код којих су акредитовани. Радећи у складу са добијеним инструкцијама, амбасадор у Бечу Алфред Димен²⁹⁵ је 16. маја известио Министарство у Паризу да има утисак

²⁹¹ DDF, 3e série, II, № 284, Paris, le 1er avril 1912, 285.

²⁹² DDF, 3e série, II, № 297, Sofia, le 3 avril 1912, 304-307.

²⁹³ Морис Палеолог (Maurice Paléologue, 1859-1944), дипломата и писац. Натурализован Француз од оца Грка и мајке Јеврејке пореклом из Белгије. Крштен је у грчкој православној цркви, а грађанин Француске је постао са пунолетством. Од гимназијских дана био је пријатељ са Поенкареом и Милераном, а у дипломатску службу га је увео Теофил Делкасе (1880). Пол Камбон је сматрао да он није погодна личност за дипломату у иностранству јер је више био склон „имагинацији него практичности“. Са Камбонима је био родбински повезан, пошто је једна од његових сестара била удата за Жила Камбона. У периоду од 1907. до 1912. обављао је дужност француског посланика у Бугарској. Са те позиције је опозван да би преузео дужност шефа политичког одељења у кабинету свог пријатеља Ремона Поенкареа. Јануара 1914. сменио је Делкасеа на месту амбасадора у Петрограду где је остао до 1917. Из дипломатске службе се повукао 1920. Након повлачења из дипломатије посветио се писању историјских романа. Најзначајнији објављени радови били су: *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre* (3 volumes, 1921) и једна биографија италијанског државника Камила Кавура *Un grande réaliste* (1926) (М. В. Хауне, *op. cit.*, 117-119; М. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente, Journal 1913-1914 (1er Janvier - 28 Juin 1914)*, Paris 1947; *Larousse du XXe siècle*, V, 324; Б. Стојић, *Морис Палеолог (1859-1944) - њоследњи француски амбасадор у царској Русији*, Историјски часопис 66 (2017) 477-507).

²⁹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 175-177, Sofia, le 17 avril 1912.

²⁹⁵ Алфред Димен (Alfred Chilhaund-Dumaine, 1852-1930), дипломата. У дипломатску службу је ушао 1877. на подстицај оца који је такође био каријерни дипломата. Прву службу је добио при амбасади у Цариграду 1878, да би од 1887. до 1891. службовао у Берлину, а од 1892. до 1896. у Бриселу. Био је оштро антибритански оријентисан, није знао нити једну реч енглеског а 1895. је одбио службу у Лондону. Био је близак пријатељ са Морисом Палеологом. За амбасадора у Бечу именован је почетком 1912. Године 1921. објавио је мемоаре под

да Беч није упознат са постојањем савеза. Напротив, сви државници са Балпалаца уверавали су Димена да између Србије и Бугарске постоји непрестив ривалитет због Македоније, те да је било какав савез између њих немогућ. Димен је сматрао да француска влада треба да достави информације о склопљеном савезу Аустроугарској и осталим великим силама, јер у случају активирања клаузула савеза, које су Француској још увек непознате, боље да све силе заједнички деле политичку одговорност. Исто тако, сматрао је да би то био добар начин да се Француска заштити од „Сазоновљеве опскурне и несталне политике“.²⁹⁶

За разлику од Димена, француски амбасадор у Берлину Жил Камбон је располагао са више информација о спорном уговору. О томе сведочи један Камбонов извештај од 15. маја 1912. године. Српски отпавник послова у Берлину Милош Богвић је у поверењу открио Камбону да је „успостављен савез између Србије, Бугарске и Грчке“. Истакао је да потписнице уговора немају намеру да изазивају нереде на Балканском полуострву, већ да буду спремне уколико дође до промене политичких околности, алудирајући на могућност да се рат Италије и Османског царства прошири на Балкан. Камбон је сматрао да такво савезништво не може потрајати, јер су му савезничке државе приступиле са посве различитим интересима. Према информацијама које је добио, Жил Камбон је дошао до закључка да Бугарска намерава да оштрицу савеза окрене ка Македонији, док је за Србију савез представљао заклон од Аустроугарске. При том, сама идеја да су се Грци ујединили са Бугарима и да ће се раме уз раме са њима борити за присаједињење Македоније Бугарској била је сулуда и неприхватљива за овог дипломату.²⁹⁷ Више од намера балканских држава, Камбона је, као и Декоа, мучила зебња због уплетености Русије у стварање савезништва и увек опасно питање да ли ће та умешаност донети невоље Француској.²⁹⁸

За разлику од својих дипломата, Поенкаре није показивао превелику забринутост. Није се дао заварати речима и обећањима Извољског, кога је, према сведочењима Мориса Палеолога, лично дубоко презирао, и стога је одлучио да не пренагљује и да разјашњење балканских догађаја потражи директно од Сергеја Сазонова.²⁹⁹ Прилика за то била

насловом *Dernière ambassade de France en Autriche*. Друштво дипломатске историје га је 1924. именовало за свог председника, али се са ове дужности као и из дипломатије убрзо повукао због лошег здравља (М. В. Најне, *op. cit.*, 73–75; R. Barraoux, *Alfred Chilhaud-Dumaine*, *Bibliothèque de l'école des chartes* 91 (1930) 235–236).

²⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 264–265, Vienne, le 16 mai 1912; R. Poincaré, *Balkans en feu*, II, 31–32.

²⁹⁷ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 58–59, Berlin, le 18 juillet 1912.

²⁹⁸ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 58–59, Berlin, le 18 juillet 1912.; E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, 133.

²⁹⁹ M. Paléologue, *op. cit.*, 67.

је званична посета француског државног врха Петрограду, договорена за 9. август. Био је то први сусрет француских и руских државника од када је јануара 1912. године Поенкаре дошао на чело владе. Судаћи према наводима које је дао у својим успоменама, једна од тема разговора било је и Источно питање, конкретно, разјашњење српско-бугарског и бугарско-грчког уговора. Сазонов је показао Поенкареу текст уговора између Србије и Бугарске на руском и превео му на француски његове одредбе, укључујући ону о линији разграничења српских и бугарских области у Македонији. Поенкаре је одмах руском колеги ставио до знања да га брине то што је оштрица савеза усмерена не само против Османског царства, већ и против Аустроугарске. Такође, испоставило се да је био у праву што није поверовао у објашњење Извољског јер је по свему савез био много више офанзиван него дефанзиван, како га је Извољски окарактерисао. Као такав био је изузетно опасан по општи мир, пошто је руски вето једина и недовољна гаранција да Србија и Бугарска неће поступати самоиницијативно, закључио је Поенкаре. Иако му није било по вољи све што је чуо, Поенкаре је истакао „без обзира што Француска није била консултована нити учествовала у потписивању савезничких уговора, био је ред на мене да преузем део одговорности у том питању“. Још је изјавио да ће се Француска свим дипломатским средствима потрудити да спречи избијање рата на Балкану јер „француска јавност никада не би допустила војно ангажовање Републике у искључиво балканском проблему“.³⁰⁰ Ипак, оно што је Поенкаре разликовало од Стефана Пишона који је био на челу Министарства спољних послова у време Анексионе кризе је много већа дипломатска тактичност коју је показао при овом сусрету и коју је задржао и током балканских ратова. Иако је било јасно да је савез балканских држава у супротности са интересима Републике, Поенкаре није желео да затвори врата Русији као што је то учинио Пишон. Раскорак у Анексионој кризи унео је у односе Француске и Русије неповерење и довео савезништво до тачке пуцања, а Поенкаре је добро знао да после те и Агадирске кризе из 1911. године Француска није могла да допусти да остане без савезника. Односи са Великом Британијом били су недефинисани, а срдачни споразум из 1904. године није имао снагу савеза нити је државе потписнице обавезивао на помоћ у случају рата. При таквој констелацији политичких снага у Европи Француска се суштински могла ослонити једино на Русију, и Поенкаре је био одлучан да то пријатељство не доведе поново у искушење.

Вративши се из Петрограда, поред Сазонова, Поенкаре је био најупућенији државник у дешавања на Балкану. Он не само да је знао да су савези између Србије и Бугарске и Бугарске и Грчке склопљени, већ

³⁰⁰ Poincaré, *Les Balkans en feu*, II, 114-117.

је знао за све детаље тих уговора, укључујући и тајни додатак бугарско-српског савеза. Иако је рекао Сазонову да се Република никада неће отворено умешати у чисто балкански проблем, ипак је одлучио да о свему ћути. Добијене информације није поделио са Владом или Скупштином. Уместо тога изабрао је да мирно одгледа развој ситуације и да тек у случају ескалације делује у корист мира или рата. Овакав став произилазио је из његових, као и личних уверења његовог првог сарадника Палеолога. Обојица су сматрали да је дужност Француске да, без обзира на природу сукоба и проблема у Европи, на себе преузме улогу својеврсног арбитра. Према Поенкареу и Палеологу Француска треба да је „мудра, одмерена и истрајна“, и да у том својству посредује у измирењу супротстављених интереса Централних и сила Антанте.³⁰¹

Након одласка француске делегације, Сазонов је имао све разлоге да буде задовољан протеклим сусретом. Уместо тајне политике коју је практиковао његов претходник и ментор Извољски, он се определио за политику потпуне транспарентности према савезници Француској. Стављање оригиналног српско-бугарског уговора у руке Поенкареа био је ризичан, али ипак и врло срачунат потез. Сазонов је знао да у међународним односима надлази нова бура и хтео је да зна да ли Русија може потпуно да се ослони на француско савезништво. Испоставило се да може. У детаљном извештају који је поднео цару, Сазонов је истакао да је задовољан протеклом посетом и да „Русија у личности Поенкареа има верног пријатеља“ а да у случају било каквих „критичних момената у европској политици Русија има срећу да се на челу савезничке државе налази човек као што је Поенкаре, који свим питањима приступа трезвено и хладнокрвно“, закључио је Сазонов.³⁰²

Велика Британија је о комешању на Балкану сазнала посредством своје дипломатске мреже и то много раније него што су је о томе обавестили Русија и Француска. После Русије, Британија је била најупућенија у генезу Балканског савеза, те је тако знала за постојање српско-бугарског савеза много пре него што је 6. априла руски амбасадор у Лондону гроф Александар Бекендорф званично обавестио Форин офис. Главни извор информација био је британски посланик у Софији сер Хенри Бакс-Ајронсајд, који је уз руског посланика Некљудова и војног аташеа Романовског, од свих страних дипломата у Бугарској био најупућенији у преговоре који су вођени између Београда и Софије. Бакс-Ајронсајд није учествовао у разговорима, али је о њиховој садржини по свему судећи био извештен од стране српског посланства. Од доласка на чело британске мисије 1911. године Бакс-Ајронсајд је врло брзо стекао углед „вели-

³⁰¹ M. Paléologue, *op. cit.*, 86–87.

³⁰² МО, Серия вторая 1900–1913, часть II (14 августа – октября 1912 г.), 1940 г, № 489, Докладная записка министра иностранных дел Николаю II, 17/4 августа 1912 г, 29–35.

ког србофила“³⁰³. Српски посланици у Софији укључујући и Мирослава Спалајковића, потписника уговора о савезу, сматрали су га пријатељем српског народа и радо су с њим делили информације, као и обрнуто. Са друге стране, Бакс-Ајронсајд је био неверљив према француском посланику Панафијеу кога је називао „омађијаним бугарофилом“.³⁰³ У октобру 1911. године известио је Форин офис о сусрету Гешова и Миловановића, а 14. марта, свега дан након потписивања споразума, послао је у Лондон резиме уговора. Са садржином резимеа упознали су се једино лорд Греј и подсекретар Артур Николсон, али ни они, као ни француско Министарство спољних послова нису ништа од тога проследили у Беч и Берлин.³⁰⁴

Упркос дискрецији балканских држава и сила Антанте, склопљени савез балканских држава није остао тајна ни за Централне силе. Ђурђе Јеленић, у време балканских ратова секретар престолонаследника Александра, је ишао и даље тврдећи да је Аустроугарска знала за балканске уговоре у време њиховог склапања. О томе ју је обавештавала Бугарска, тврди Јеленић, која је осим савеза са Србијом и Грчком у истом периоду склопила низ других засебних савеза под руским протекторатом, али са знањем Аустроугарске.³⁰⁵ Званична кореспонденција показује да су до почетка лета у Бечу, Берлину и Букурешту знали за створене савезе на Балкану.³⁰⁶ Да вест о склопљеном српско-бугарском савезу није била тајна за немачко Министарство спољних послова сведочи једно писмо Кидерлен-Вехтера упућено румунском краљу Каролу 15. априла.³⁰⁷ Претпоставља се да се вест о савезу из Букурешта проширила и до аустроугарског Министарства спољних послова, а отуда и до Рима. Италијанска историографија са сигурношћу тврди да италијански посланик у Београду Карло Бароли није знао да су Србија и Бугарска потписале споразум, штавише, у својим извештајима које је током пролећа и

³⁰³ Б. Симић, *Дипломатски двобој на Балкану у 1914. и 1915. години*, СКГ 51, 4 (1937) 289–294; Љ. Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 561–562.

³⁰⁴ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 60–62; R. J. Crampton, *The Balkans, 1909–1914*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 1977, 256–271.

³⁰⁵ Ђ. Јеленић, *Нова Србија и Југославија. Историја националној ослобођења и уједињења Срба, Хрватша и Словенаца од Кочине крајине до Видовданској устави (1788–1921)*, Београд 1923, 287.

³⁰⁶ *ИСН*, VI–1, 188.

³⁰⁷ В. Торовић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 354. Постоји још једна теорија како је Немачка сазнала за савез између Србије и Бугарске. Према њој Немачка је о овом уговору сазнала индискрецијом српског посланика у Берлину Милоша Богичевића, а да је секретар Кидерлен-Вехтер ту информацију пренео румунском краљу, а не обрнуто (В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, II, Београд 1990, 162).

лета слао у Рим, односе међу њима је описивао као врло хладне.³⁰⁸ Исто се може претпоставити и за италијанског војног аташеа мајора Карла Папа ди Костиљоле Д'Асти који у својим извештајима није оставио никакав наговештај међусобног приближавања балканских народа, иако је био близак српској Врховној команди и Двору.³⁰⁹ На основу докумената које су Немачка и Аустрија публиковале у едицијама *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914* и *Österreich-Ungarns Aussenpolitik* поуздано се зна да је једна од тема при званичној посети грофа Берхтолда Берлину 24–26. маја био савез између Србије и Бугарске.³¹⁰ Француски отправник послова при амбасади у Берлину у свом извештају од 8. јуна писао је да је Берлин добро упознат са чињеницом да је између Србије и Бугарске потписан савез, и да је та вест изазвала велико запрепашћење у немачком државном врху. Управо у тренутку када је отправник писао овај извештај, бугарски краљ Фердинанд боравио је у званичној посети цару Вилхелму, али се ван Потсдама ништа није знало о циљу посете и детаљима разговора двојице владара. Утицајни лист *Zeitung von Köln* је објавио чланак у коме је спекулисао да је бугарски краљ дошао у Берлин да придобије подршку Немачке и Аустроугарске за своју агресивну политику коју намерава да поведе у наредном периоду.³¹¹ Пре доласка у Берлин, краљ Фердинанд је био у званичној посети Бечу, али је, за разлику од немачке, бечка штампа ову, као и посету црногорског краља Николе у истом периоду, тумачила као доказ лојалности, односно као знак подршке да се ове две државе придружују аустријској балканској политици очувања *status quo* на Балкану.³¹² Занимљиво је да је јуна 1912. године, непосредно пред посету бугарског краља Бечу и Берлину, француски лист *Le Temps* објавио кратко саопштење да између Србије и Бугарске постоји

³⁰⁸ G-P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Giuliano (1852–1914)*, Rubbitteno Editore 2007, 543–544.

³⁰⁹ A. Becherelli, *Serbia and the Balkan Wars in the Reports of the Italian Military Attaché in Belgrade*, *Serbian-Italian relations: History and Modern Times*, ed. S. Rudić, A. Biagini, Belgrade 2015, 65–101.

³¹⁰ *DDF*, 3e série, II, № 302, Saint-Pétersbourg, le 5 avril 1912, 313.

³¹¹ *DDF*, 3e série, III, № 83, Berlin, le 8 juin 1912, 103–104. Џон Тредвеј сматра да случајни сусрет црногорског и бугарског владара у Бечу ни најмање није био случајан, већ да су две делегације том приликом договориле основе црногорско-бугарског савеза, који је створен „такорећи испред носа“ цара Фрање Јосифа и грофа Берхтолда. Суштински, Никола и Фердинанд се нису срели, већ су разговори вођени између Стојана Данева и бугарског амбасадора у Риму Димитра Ризова, који је наменски допутовао из Италије, са делегатима који су били у пратњи краља Николе. Ризов је био погодан саговорник јер је службовао на Цетињу од 1903. до 1905. и био ожењен Црногорком (Dž. D. Tredvej, *op. cit.*, 118–119).

³¹² *Политички љрепег*, СКГ 18 (1912) 951–954; Исти утисак немачке јавности пренела је и француска штампа (*La visite du roi de Bulgarie à Berlin*, *Le Temps* № 18602 (le 7 juin 1912) 2).

уговор о подели Македоније, али та вест није изазвала јавну реакцију аустроугарске владе и јавности.³¹³

Узимајући у обзир наведене информације да су и Беч и Берлин, различитим путевима, до почетка лета знали да је дошло до склапања савеза између Србије и Бугарске намеће се питање зашто Аустроугарска није предузела конкретне кораке да тај савез поништи, као што је учинила 1904. године? То питање је мучило и остале европске силе, које су са зебњом очекивале будуће потезе аустроугарске државе на Балкану. Европски политичари су се слагали у претпоставци да би тај потез сасвим извесно могао бити уништење Балканског савеза. Као прва на удару и непосредно угрожена, Србија је посредством својих дипломатских представника настојала да скрене пажњу пријатељским силама на своју деликатну позицију у односу на Аустроугарску и њене претензије. О овој теми крајем маја српски посланик у Софији Мирослав Спалајковић разговарао је са Панафијеом. Добијени извештај о овом разговору министар Поенкаре је проследио свим посланицима у иностранству да би и они били упознати са стањем у Србији и на Балкану.

Француски амбасадор у Цариграду Морис Бомпар је у коментару на Панафијеов извештај истакао да дели мишљење српског посланика Спалајковића, као и његове бојазни, да је дугорочну политику Аустроугарске на Балкану немогуће предвидети. Осим ове примедбе, Бомпар је указао на још једну очигледну чињеницу, да је Аустроугарска „као држава која има у свом саставу Далмацију, Херцеговину, Босну, Хрватску и Славонију више српска држава по структури својих становника него што је то Србија“. Он је изразио наду да какав год био карактер склопљеног савеза да ће се та „балканска комбинација брже развити од аустроугарске машинерије јер су у супротном балканске државе осуђене на пропаст“.³¹⁴

Да Аустроугарска није намеравала да ток балканских догађаја препусти пуком случају показала је иницијатива грофа Берхтолда од 13. августа. Без претходног консултовања са другим великим силама, аустроугарски министар спољних послова дошао је на идеју да се стање у европском делу Османског царства може поправити децентрализацијом административне управе.³¹⁵ На овај потез био је подстакнут због нереда у Македонији почетком августа, који су затегли односе између балканских држава и Османског царства готово до тачке пуцања. Велике силе су прихватиле његову иницијативу, али не и балканске државе које су сматрале да се иза овог предлога крије намера Аустроугарске да издејствује аутономију Албанцима, као и да унесе раздор међу Србе, Грке и Бугаре на

³¹³ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 68.

³¹⁴ DDF, 3e série, III, № 97, Péra, le 13 juin 1912, 120-121.

³¹⁵ J. M. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, 74.

путу њихове сарадње.³¹⁶ Уместо смирења ситуације, Берхтолдов покушај децентрализације, како је констатовоа Јован Јовановић Пижон, само је убрзао ратне припреме балканских држава и довео до њихових још затегнутијих односа са Османским царством.³¹⁷

Пол Камбон, француски амбасадор у Лондону, сматрао је да ће, уп-крос коалицији балканских држава, исход догађаја ићи у корист Аустроугарске, као што је до тада увек био случај. Камбон је био мишљења да је Аустроугарска, и након пропасти Берхтолдове иницијативе, могла да спречи избијање рата на Балкану, али да то није учинила јер је веровала у победу Османског царства.³¹⁸ У сигурну победу Османског царства Аустроугарска је убедила и Румунију. Француски амбасадор у Петрограду Луј дознао је да су приликом посете грофа Берхтолда Румунији у августу 1912. године савезнице заједнички одлучиле да Румунија остане неутрална у случају рата на Балкану. За неутралност, гроф Берхтолд је обећао краљу Каролу да ће се лично заложити да, када Османско царство победи, Румунија буде награђена проширењем своје територије.³¹⁹ Овај закључак амбасадора Луја потврђује и збирка дипломатских докумената коју је румунско Министарство спољних послова објавило убрзо по закључењу мира у Букурешту.³²⁰ Важно је истаћи и да је француска дипломатија здружено радила да задржи Румунију изван потенцијалног рата на Балкану. Најважнији задатак француског посланика у Букурешту Камија Блондела током пролећа и лета 1912. године био је да осигура румунску неутралност. Са становишта Француске ако би се Румунија уплела у рат на Балкану то би значило посредно уплитање Аустроугарске и читавог Тројног блока, а у том случају се ток догађаја више не би могао исконтролисати и европска равнотежа снага би била неповратно уништена. Блонделов посао је био олакшан чињеницом да ни сама Румунија није била спремна на рат. Она је била једина држава на Балкану која није делила границу са Османским царством и самим тим није имала никаквих територијалних претензија. Са друге стране румунска лука Констанца на Црном мору била је главна транзитна тачка за османске транспорте који су долазили из Немачке и западне Европе. Гледано са те позиције, Румунија је имала више користи да ступи у рат на страни Османског цар-

³¹⁶ АЈ, збирка Јована Јовановића Пиждона, бр. 80, фас. 1, арх. јед. 123–125, Пашићев циркулар којим се обратио влади, 8/21. септембар 1912; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, 75.

³¹⁷ АЈ, збирка Ј. Ј. Пиждона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 5–18, *Последња ојомена Србије (уочи раја 1912)*; *Политички преглед*, СКГ 19 (1912) 459–462.

³¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 168–174, Londres, le 4 décembre 1912.

³¹⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 181, Saint-Petersbourg, le 4 décembre 1912.

³²⁰ *Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkaniques. L'action de la Roumanie (septembre 1912 – août 1913)*, Bucarest 1913.

ства него да се придружи балканском табору. Ипак, увиђајући колико јој њена политичка позиција и географски положај доноси предности у односу на Османско царство и блок балканских држава, Румунија је одлучила да прокламује своју „стриктну неутралност“, али и да њом тргује са оба блока великих сила. Док је од Аустроугарске добила обећање да ће бити награђена делом бугарске територије, од Француске је добила гаранције да ће верска и просветна права румунске мањине у Македонији бити заштићена и да ће се Француска заложити да у тој сфери осигура Румунији већи утицај, без обзира на исход рата.³²¹

Судећи према недавно објављеним дипломатским документима за савез балканских држава једино није знало Османско царство.³²² Амбасадор Османског царства у Паризу Рифат-паша писао је 15. маја свом колеги у Београду да му потврди вест да су „Србија и Бугарска пре три седмице склопиле један савез који има за циљ одржање *statusa quo* на Балканском полуострву“. Фуад Хикмет-бег, посланик Османског царства у Србији, није знао за постојање било каквог савеза између ове две државе.³²³ Штавише, Фуад Хикмет-бег је 6. јуна у Цариград доставио исечке из српских листова *Мали Журнал*, *Сйража*, *Трибина* и *Балкан* који су са доста резервисаности и критичности писали о Бугарској и спољној политици коју је она водила. Хикмет-бег је навео да у Србији има мало присталица за пројекат царинске уније са Бугарском, који се већ дуже времена спомиње у јавности, а да о постојању стварног, политичког савеза не може бити ни говора.³²⁴

У Цариграду нису знали да је између Србије и Бугарске дошло до потписивања некаквог уговора о савезу. Циркуларном депешом министар спољних послова Асим-бег је затражио од својих посланика у Берлину, Лондону, Бечу, Петрограду, Софији и Београду да се по овом питању консултују са владама код којих су били акредитовани. Наби-

³²¹ G. Zbucnea, *România și războaiele balcanice 1912–1913, pagini de istorie sud-est europeană*, București, 1999, 68; I. Bulei, *Brève histoire de la Roumanie*, trans. Ileana Cantunari, Bucarest 2006, 130; B. Stojić, *French diplomacy toward Romania during the Balkan Wars (1912–1913)*, *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, ed. by M. Gheboianu, C. Ioniță, Universităţii din Bucureşti 2016, 31–53.

³²² *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912–1913*, I–II, ed. by S. Kunalalp and G. Tokay, Istanbul 2012. Данашњи турски историчари акценат стављају на положај Турака и исељавање становништва током и након балканских ратова. Тако Енис Тулча са Универзитета Галатасарај износи тврдњу „да није било балканских ратова, не би било ни депортације становништва током Првог светског рата, нити клаузуле о размени становништва у уговору из Лозане 1923“ (E. Tulça, *Une étude et militaire de la défaite rapide des armées ottomanes lors de la Première Guerre balkanique*, *Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 19–25).

³²³ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 27a, Paris le 29 mai; *Ibidem*, № 27b, Constantinople le 30 mai; *ibidem*, № 27c, Vienne, le 31 mai 1912, 46–48.

³²⁴ *Ibidem*, I, № 28d, Belgrade, le 6 juin 1912, 51.

бегу, отправнику послова у Софији, у бугарској влади је саопштено да су две владе у септембру 1911. године, на почетку Италијанско-турског рата, размениле вербалне ноте о очувању постојећег стања на Балкану. Осим овог саопштења, Наби-бег, а ни остали посланици Османског царства, нису добили никакву другу потврду да између Србије и Бугарске постоји савез.³²⁵ Аустроугарски посланик у Софији гроф Тарановски се свесрдно трудио да увери своје колеге из дипломатског кора да не треба ни најмање да придају пажње гласинама о „некаквом политичком савезу Србије и Бугарске“. Гроф Тарановски је сматрао да је циљ оваквих гласина да уздрмају позицију Аустроугарске на Балканском полуострву и да је по среди још једна „интрига балканских русофила“ и ништа више од тога.³²⁶

Да нема места забринутости због политичке ситуације на Балкану тврдио је и амбасадор Османског царства у Русији Турхан-паша који је на ту тему 27. јуна разговарао са руским министром спољних послова Сергејем Сазоновим. Сазонов је током тог разговора уверавао Турхан-пашу да ни Србија ни Бугарска неће ни на који начин пореметити постојеће стање и констелацију снага на Балканском полуострву. Сазонов је још додао да има „безрезервно поверење у црногорског краља Николу, као промућурног и проруски оријентисаног владара“ да ни он неће предузимати ништа против власти Османског царства.³²⁷

Једини „глас разума“ који је упозоравао Порту да не одбацује олако гласине о српско-бугарском савезу био је амбасадор у Берлину Осман Низами-паша. Он је у више наврата током лета 1912. године писао министру спољних послова Асим-бегу и његовом наследнику Габријелу Норандунгијану да је савез стваран и врло опасан. Низами-паша је средином августа упозоравао да су Грчка и Бугарска разговарале о аутономији Албаније и да су на путу да разреше све своје несугласице.³²⁸

На срећу балканских држава, Низами-паша није био схваћен озбиљно, те је тек септембар донео отрежњење Османском царству у погледу ситуације на Балкану. Резимирајући догађаје из Првог балканског рата, Зеки-паша је у својим *Успоменама* истакао да „наша политика пре Балканског рата није видела ни разумела Балкански савез и није умела благовремено да оцени политичку ситуацију и да између држава разликује, које су државе према нама непријатељски а које пријатељски наклоњене“. Он је кривицу једнако бацао на Министарство спољних послова и Генералштаб, сматрајући да су били лоше координирани, због чега нису „умели да створе времена колико је за прибирање наше војске

³²⁵ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 28c, Constantinople, le 5 juin 1912, 50-51.

³²⁶ *Ibidem*, I, № 44, Sofia, le 2 juillet 1912, 63.

³²⁷ *Ibidem*, I, № 43, Saint-Petersbourg, le 27 juin 1912, 62.

³²⁸ *Ibidem*, I, № 54, Berlin, le 15 août 1912, 68.

било потребно³²⁹. Средином септембра 1912. године готово сви европски листови су писали да је рат на Балкану неизбежан.³³⁰ Када је Османско царство постало свесно развоја догађаја било је прекасно да се њихов ток заустави.

SITUATION DES BALKANS EN 1911, AVANT LES GUERRES BALKANIQUES

Карта Балкана 1911. године

На путу ка рату

После непуне четири године владавине, младотурски режим је доживео неуспех у свим деловима Османског царства. Комитет уједињења и напретка дефинитивно је изгубио контролу над свим царским провинцијама након абдикације „црвеног цара“ Абдул Хаида у априлу 1909. године, а обећана уставна монархија остала је само замисао.³³¹ Нови режим је пре реформи морао да се избори са анархијом која је владала у свим деловима Царства, од Балкана до азијских провинција. Уме-

³²⁹ Зеки-паша, *Моје усјомене из Балканској рајиа 1912. јодине*, Ратник 8–9 (август – септембар 1925) 29–60.

³³⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 79–80, Berlin, 17 septembre 1912, 80–81.

³³¹ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 90–93.

сто либералних реформи и признања националних мањина, власти су одлучиле да централизују државни систем и 1910. године донеле уредбу о разоружању становништва. Уместо смирења ситуације, ова одлука је широм Румелијског вилајета довела до избијања низа побуна, које су на изванредан начин представљале најаву рата 1912. године.³³²

Сам почетак 1912. године био је обележен експлозијама две бомбе у трговачкој четврти Битоља, а до лета ситуација је сваким даном бивала све драматичнија.³³³ Почетком августа на пијаци у Кочанима, група, претпостављало се, бугарских националиста поставила је бомбу која је усмртила преко 50, ранила 180 особа, од којих су 160 били Бугари.³³⁴ Овај чин је требало да пробуди национални дух хришћана и ослаби ауторитет османских власти. Међутим, власт није устукнула пред ударом. У одмазди која је уследила, одреди жандармерије су усмртили око стотину хришћана. Уместо смирења ситуације инцидент у Кочанима је узбунио не само Македонију, већ и балканске државе, пре свих Бугарску.³³⁵

Док је званична Бугарска оклевала шта да предузме поводом немира у Македонији, бугарска јавност је кочански масакр сматрала довољно великим и оправданим поводом за рат. Широм Бугарске организовани су протести на којима су се чули повици „живео рат“, као и оптужбе на рачун владе да је „слаба и неспособна“. Упркос јаком притиску јавности, Бугарска је сматрала да тренутак за почетак ратних операција није добар јер се приближавала двадесет пета годишњица крунисања Фердинанда за суверена, а између балканских држава још увек нису биле склопљене војне конвенције које су требале да прецизирају војнички аспект будућег рата.³³⁶

Пред осудом и притиском јавног мњења председник владе Гешов је затражио од бугарског посланика у Цариграду да уручи демарш Порти, а од руског посланика у Софији Некљудова да Русија јавно осуди овај инцидент и подржи Бугарску пред Портом.³³⁷ Међутим, август није

³³² *Turkey in the Modern World*, IV, ed. by R. Kasaba, Cambridge University Press 2008, 62–72; *La Première Guerre mondiale*, I, dir. P.-M. de la Groce, Paris 1991, 20.

³³³ AMAE, Turquie, doss. 229, № 135, Monastir, le 31 janvier 1912. Осим на Балкану, ситуација је постајала све драматичнија и у рату између Италије и Османског царства. Италија је до лета 1912. окупирала већи део егејских острва, а како је касније у својим сећањима забележио Ђовани Ђолити Италија је за тај чин добила зелено светло директно од Француске. Француска се касније оправдавала да је Италији дала сагласност само да запрети Османском царству окупацијом или да стратешки заузме једно острво, али да никако није било у њеном интересу да подржава Италију у јачању њене позиције у источном Медитерану (G. Giolitti, *op. cit.*, 248; M. Moukhtar Pacha, *La Turquie. l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin jusqu'à la Guerre Mondiale*, Paris 1924, 133).

³³⁴ В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 151.

³³⁵ AMAE, NS, su-série Bulgarie, doss. 9, № 15–17, Sofia, le 9 août 1912.

³³⁶ BD, IX–II, № 461, Sofia, January 6, 1913, 360–368.

³³⁷ AMAE, FN, PA-AP 134 André Panafieu, vol. 3, № 87, Sofia, le 9 août 1912.

био погодан ни из угла Русије за отпочињање рата, тим пре јер су избори за Думу били заказани за септембар.³³⁸ Уместо у Цариград, Русија је Бугарској послала демарш саветујући јој да не предузима никакве исхитрене потезе према Османском царству и не угрожава мир на Балкану.³³⁹

За овакву реакцију Русије постојали су јасни разлози. На првом месту, Русија није била војнички приправна за рат, реформа руске војске која је била започета након рата са Јапаном, није била ни близу краја.³⁴⁰ Ожиљци од пораза у Руско-јапанском рату још увек су били свежи. Иако се рат водио на Далеком истоку, поразом у њему Русија је изгубила нешто од свог престижа и на другом крају света, на свом традиционалном пољу деловања - Балкану. Руско урушавање престижа створило је вакуум моћи који су Аустроугарска и Немачка настојале да попуне.³⁴¹ Последња борба за престиж била је анексија Босне и Херцеговине. Још један такав дипломатски пораз Русија себи није могла да приушти. Осим тога, унутрашња политичка ситуација је била нестабилна. Револуционарна упоришта су и даље тињала широм земље и било је само питање тренутка када ће доћи до новог револуционарног таласа, већег од оног из 1905. године.³⁴²

Међутим, иако Русија није била спремна да ухвати корак са националним побудама балканских народа, једном започети немири нису се могли лако сузбити. Крајем августа немири су се из Албаније пренели и у

³³⁸ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 359-360. За разлику од званичних власти, руско јавно мњење, посебно словенофилски листови здушно су подржавали идеју рата на Балкани. Сазонов је у њима оштро критикован да више заступа страну Аустроугарске него сународника на Балкану (Е. С. Thaden, *Public opinion and Russian foreign policy toward Serbia, 1908-1914*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 218-232).

³³⁹ АМАЕ, FN, PA-AP 134, А. Panafieu, vol. 3, № 114, Sofia, le 9 août 1912. Посматрајући споља, европске силе, нарочито чланице Тројног савеза, нису веровале у искреност покушаја Русије да одврати балканске државе од рата. Управо супротно, највећи број страних дипломата био је уверен да је цар Николај главни присталица рата и да је управо у лето и јесен 1912. потпао под изузетно јак утицај словенофила и свог рођака великог војводе Николаја Николајевича. Због свега тога, када је рат избио у Бечу и Берлину су сва упозорења руских дипломата балканским државама и сарадња са осталим силама на томе да се очува *status quo* у Европи изгледали само као фасада и покушај Русије да се ограда од догађаја које је сама инсценирала (D. С. В. Lieven, *op. cit.*, 59).

³⁴⁰ Одмах након Анексионе кризе Русија је усвојила *Велики програм војне изградње*, чија реализација је до 1917. требало да претвори Русију у моћну војну силу. У периоду од 1909. до 1913. Русија је у модернизацију војне силе уложила четири милијарде рубаља. Три милијарде утрошено је на осавремењавање копнене војске, а преостала милијарда била је намењена ратној флоти (S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 129; Д. Поповић, *нав. дело*, 57).

³⁴¹ М. Ковић, *Србија у борби за ојсџанак (1903-1914)*, 145-159; S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 95-96.

³⁴² Д. Поповић, *нав. дело*, 57.

област Старе Рашке. У Сјеници је 26. августа убијен берански кајмакам.³⁴³ Попут инцидента у Кочанима, српске власти су, према мишљењу британског посланика Ралфа Пецета,³⁴⁴ покушале да искористе овај инцидент у сврху психолошке припреме српске јавности и европских држава за рат против Османског царства.³⁴⁵ Осим психолошких, Србија је предузимала и друге конкретне мере које су требале да јој олакшају предстојећи рат. Од њих од највећег значаја био је покушај приближавања и сарадње са албанским вођама Исом Бољетинцем, Хасаном Приштином, Пренк Биб Додоом и другима, чији актуелни устанак су Србија и Црна Гора материјално и финансијски помагале.³⁴⁶ Велики албански устанак из маја 1912. године³⁴⁷ прво је избио у ђаковачкој Малесији, али се брзо проширио на простор од Корче, Колоње и Чамерје до Велике Малесије, Подујева и Ѓилана. До августа устанак се проширио и на Скопље и околину. Хасан Приштина је 9. августа специјалној комисији из Османског царства поднео устаничке захтеве, формулисане у четрнаест тачака. Комисија је захтеве начелно усвојила што је резултирало расцепом међу албанским првацима од којих су се поједини залагали за наставак устанка, а други за његово окончање. Србија која је финансијски помагала устанак настојала да тај расцеп продуби и темељно испита расположење албанских првака за војну сарадњу у већ спремном рату против Османског царства.³⁴⁸ У ту сврху, министарство војно и влада су формирали специјалну мисију на челу са генералштабним мајором Драгутином Димитријевићем Апи-

³⁴³ МО, Серия вторая 1900-1913, часты II (14 августа - октября 1912 г), № 554, Белград, 25/12 августа 1912 г, 87.

³⁴⁴ Ралф Пецет (Ralph Spencer Paget, 1864-1940), дипломата. Пореклом из угледне аристократске породице која је дала Великој Британији неколико генерација дипломата. Своју дипломатску службу започео је 1888. Службовао је у Бечу, Каиру, Вашингтону, шест година у Токију, а исто толико је у првој деценији XX века провео у Сијаму. На место британског посланика у Београду дошао је 1910. када је био на врхунцу своје дипломатске каријере. У Србији је остао до лета 1913. када је, по окончању Другог балканског рата, опозван и постављен за помоћника подсекретара за спољне послове. У српским круговима није био омиљен. Сматран је „дипломатом туркофилске оријентације“. Поново се вратио на Балкан 1915. у својству комесара Црвеног крста. Ову дужност је обављао заједно са супругом леди Пецет која је била ангажована у хуманитарним мисија још за време балканских ратова (АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 14; С. Antić, *Ralph Paget: A diplomat in Serbia*, Belgrade 2006, 17-28, 95).

³⁴⁵ АС, GB, MF 205, № 52, Annual Report, 1912, Belgrade, June 6, 1913.

³⁴⁶ А. Фишер, *На српском фронту 1912*, прир. М. Јагодић, Београд 2007, 10; Ж. Г. Павловић, *Удео Србије у балканским рајовима 1912. и 1913. године*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935) 92-105.

³⁴⁷ Ово је био трећи устанак албанског становништва на истом подручју. Први је избио у пролеће 1910. да би за њим наредне 1911. уследио још један (М. Милићевић, *Балкански рајови*, 12).

³⁴⁸ А. Животић, *Ајис на Косову 1912. године*, Војно-историјски гласник 1-2 (2005) 44-57.

сом која је средином августа из Београда отпутовала до села Бољетина на састанак са Исом Бољетинцем. Поред Аписа, мисију су још чинили Богдан Раденковић и капетан Милан Завађил. Резултат преговора није задовољио српске емисаре, који су се надали конкретнијем договору са Бољетинцем и његовим саплеменицима. Уместо тога, добили су неодређено обећање Исе Бољетинца да племена под његовом командом неће ратовати против српске војске, односно да ће бити неутрална. Даље од овога Бољетинац није хтео иде, одбијајући понуду да отворено стане уз Србију и њене савезнице у рату против Османског царства.³⁴⁹ За разлику од албанских првака у Албанији који су кокетирали са својим балканским суседима, за Албанце који су живели у емиграцији није било дилеме да је судбина албанског народа неодвојиво везана за опстанак Османског царства. Иако је албанско становништво предњачило у бунама против Османског царства, Исмаил Кемал-бег бивши члан османског парламента, се на прагу Првог балканског рата изјаснио за подршку званичној власти. Овакав став Исмаил-бега био је руковођен страхом да ће евентуалним поразом Османског царства муслиманско становништво изгубити све повластице. „Нема више албанског питања“, изјавио је он у Цариграду једном немачком новинару, „сада треба бранити ислам који је у опасности“, била је његова порука сународницима на Балкану.³⁵⁰

Озбиљност ситуације додатно су погоршале османске власти својом непромишљеном одлуком од 22. септембра да позову 100.000 резервиста на војне маневре у околини Једрена, на 70 км од границе са Бугарском.³⁵¹ Овај маневар османске владе балканске државе су протумачиле као „маскирану мобилизацију турске војске“, и убрзо (30. септембра) и саме одговориле мобилизацијом својих војних снага.³⁵² Након објаве мобилизације у балканским државама, у Османском царству нису били сигурни да ли је ова истовремена мера значила да међу њима постоји један уговор или је у питању случајност.³⁵³ Одмах након објаве мобилизације, Порта је затражила од великих сила да се умешају и спрече избијање рата на Балкану.³⁵⁴ Министар спољних послова Норадунгијан ефендија³⁵⁵ је 2.

³⁴⁹ *Истио*.

³⁵⁰ Ђ. Микић, *Албанци и Србија у Балканским рајтовима 1912–1913*, Историјски гласник 1–2 (1985) 55–80.

³⁵¹ D. Stevenson, *op. cit.*, 232.

³⁵² МО, Серия вторая 1900–1913, части II (14 августа – октября 1912 г), № 827, 829, Софии, 30/17 сентября 1912 г, 316–317; *Политички њрејед*, СКГ 29 (1/14. октобар 1912) 544–548; У Србији је за први дан мобилизације означен 3. октобар (С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Сћеја Сћејановић у рајтовима Србије 1878–1918*, I, Београд 1984, 189).

³⁵³ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 124, Constantinople, le 2 octobre 1912, 103–104.

³⁵⁴ МО, Серия вторая 1900–1913, части II (14 августа – октября 1912 г), № 855, Constantinople, le 2 octobre/19 septembre 1912, 331–332.

³⁵⁵ Габријел Норадунгијан (1852–1936) био је један од тројице хришћана који су заузимали високо место у хијерархији Османског царства XIX и прве половине XX века. Пре

октобра циркуларном нотом од влада у Петрограду, Лондону и Паризу затражио да пошаљу део своје флоте у помоћ Царству како би спровели блокаду црногорске, грчке и бугарске обале. Од Аустроугарске је, осим флоте, тражио да уведе Србији репресивне мере.³⁵⁶

За разлику од министра Норадунгијана, Француска је знала да истовремени потези балканских држава нису случајност. Моменат када је француски министар спољних послова Поенкаре схватио да треба да буде забринут због ситуације на Балкану био је 22. септембар када је руски амбасадор у Цариграду поверљиво разговарао са челницима Османског царства. Османска страна, и поред тога што је тражила од европских сила да се умешају, била је сигурна у своју надмоћност над балканским државама, те није пружила ни најмање охрабрење амбасадору Бомпару да ће учинити све што је неопходно да се криза разреши мирним путем. Француски министар спољних послова је био изненађен апатијом османских државника, који су, чинило му се, више наде полагали у срећу него што су предузимали кораке да спрече избијање рата. Стога је Поенкаре преузео ствари у своје руке. Истога дана је предложио да Русија, Велика Британија и Француска удружено сугеришу Немачкој и Аустроугарској да све силе, са изузетком Италије која је формално још била у рату са Османским царством, издају заједничко саопштење базирано на четири тачке. Балканским државама, предлагао је Поенкаре, треба саветовати да буду помирљиве, а Порти да без даљег одлагања спроведе обећане реформе на Балканском полуострву. Уколико се балканске државе и Османско царство оглуше о савете великих сила треба им ставити до знања да у случају рата неће добити никакво увећање својих територија и да ће рат ако до њега и дође бити географски строго локализован. Последња тачка Поенкареовог нацрта односила се на велике силе које су заједничком декларацијом требале прокламовати неутралност у односу на евентуални рат и обавезу да без заједничке сагласности свих сила неће предузимати било какву војну или поморску демонстрацију, односно да се неће директно уплитати у рат уколико до њега дође.³⁵⁷ Аустроугарска је имала примедбе на текст нацрта који је коначно уз све сугестије био уобличен до 8. октобра, након што су га редиговали немачки државни секретар Кидерлен-Вехтер и француски амбасадор у Берлину Жил Камбон.³⁵⁸

њeга то су били Александрос Каратеодори (1833–1906) дипломата, министар од 1877. до 1878. и префект острва Самоса од 1885. до 1894. и Сава-паша (1832–1904) који је од 1879. до 1880. био министар спољних послова а од 1885. до 1887. префект Крита (E. Tulça, *op. cit.*, 19–25).

³⁵⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 125, Constantinople, le 2 octobre 1912, 104–106.

³⁵⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 138–154, Londres, le 29 novembre 1912; МО, Серия вторая 1900–1913, части II (14 августа – октябрь 1912 г.), № 732, Париж, 22/4 сентября 1912 г, 239–240.

³⁵⁸ АС, МИД – ПО, ролна 367, Пов. Бр. 2148, лично, Берлин, 27. септембар/9. октобар 1912.

Према претходном договору, требало је 8. октобра да Русија и Аустроугарска текст демарша предају у Београд, Цетиње, Софију и Атину, а сутрадан све силе заједнички влади у Цариграду. Лорд Греј је 8. октобра рекао османском амбасадору у Лондону Тефик-паши да је демарш балканским државама писан „више у пријатељском, него у претећем тону“.³⁵⁹ Тефик-паша је био видно разочаран, и стога је одмах након разговора са државним секретаром послао телеграм у Цариград сугеришући Порти да треба наставити са започетим војним припремама и мобилизацијом трупа, јер није ни најмање наде полагао у то да ће интервенција Аустроугарске и Русије одвратити балканске државе од рата.³⁶⁰

На дан предаје демарша балканским државама 8. октобра, Црна Гора је објавила рат Османском царству. У прокламацији Црногорцима, краљ Никола I је навео да се „тужни вапај који допире из Старе Србије од тамошње потлачене браће, не може даље подносити“, позвао их је да га следе у „заштиту мученика испреко границе“ уз поклич „уз нас је правда, а коцка је бачена, па што Бог да и срећа јуначка!“ Црногорском отправнику послова у Цариграду наређено је да се врати на Цетиње, а велике силе су обавештене да је њихов демарш закаснио.³⁶¹ Не базирући се на то, представници Русије и Аустроугарске предали су балканским државама унапред припремљени демарш, а сутрадан и ноту османској влади. Према сугестији Аустроугарске, Поенкаре је 10. октобра предложио одржање једног дипломатског састанка на коме би велике силе разговарале о реформисању Османског царства према закону из 1880. године. Два дана касније предлог је допунио тако да би предложени дипломатски састанак требало да има форму конференције, а велике силе улогу медијатора између балканских држава и Османског царства.³⁶²

Због одлуке да зарати са Османским царством Црна Гора је била изгубљена за велике силе, али су се оне још увек надале да ће одговорити бар преостале три балканске државе да не пођу за црногорским примером. Но, и за то је било мало наде. Европска јавност је, такође, врло мало вере полагала у то да ће велике силе дипломатским путем спречити преостале три балканске државе да следе пут Црне Горе. Од почетка сеп-

³⁵⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 186, Londres, le 8 octobre 1912, 138.

³⁶⁰ *Ibidem*, I, № 186, Londres, le 8 octobre 1912, 138; AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 38a, Sofia, le 8 octobre 1912.

³⁶¹ *BD*, IX-II, № 1, Péra, October 8 1912, 1; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 193, Berlin, le 9 octobre 1912, 141; *Министарство војно 1879–1916*, зборник докумената, прир. С. Бурзановић, Подгорица 2010, 480–481; *Рајина објава Црне Горе*, Илустрована ратна кроника, св. 3 (1/14. новембар 1912) 1.

³⁶² AMAE, NS, Turquie, doss. 239, № 11, Saint-Petersbourg, le 16 octobre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138–154, Londres, le 29 novembre 1912.

тембра, без изузетка, сви европски листови доносили су вести о почетку кризе на Балкану уз најаве скорог рата.³⁶³ Француски лист *Le Figaro* је у броју од 9. октобра писао да су само практични разлози омели Србију, Бугарску и Грчку да уђу у рат против Османског царства истовремено када и Црна Гора. Као најмањој, Црној Гори је било најлакше да изврши мобилизацију своје војске, истакао је *Le Figaro*, јер је „њој доста један дан да из мирног пређе у мобилно стање, као што онај који има мало намештаја лако изврши селидбу“. За свега неколико дана треба очекивати да ће и преостале балканске државе прећи у офанзиву, а догађаји који ће уследити имаће значајних последица по све европске државе, закључио је овај лист.³⁶⁴ Једино је Русија и даље веровала да својим ауторитетом може обуздати балканске државе. Српски посланик у Берлину Милош Богићевић је руску дипломатију тих дана описивао „као кочијаша који је изгубио дизгине из руку“.³⁶⁵

Преостале три државе су се интензивно спремале за рат, а услед кратког временског размака многе припремне мере наставиле су да спроводе и након што је рат отпочео. Бугарска је одмах након потписивања уговора са Србијом и Грчком отпочела преговоре са европским банкама о зајму који би јој олакшао припрему за рат. По молби Бугарске руско Министарство спољних послова било је гарант зајма који је одобрен 3. јуна 1912. године. Зајам је склопљен са *Banque de Paris et Banque des Pays-Bas*, износио је 180 милиона франака, са роком отплате од 60 година и годишњом каматом од 4,5%. Зајам је требало да буде реализован кроз трезорске бонове у року од шест месеци.³⁶⁶ Међутим, одмах након што је зајам одобрен Поенкаре је тражио од Министарства финансија да замрзне исплату новца док он не буде уверен да тај новац није намењен финансирању рата.³⁶⁷ Након састанка са Сазоновим у августу на којем је добио уверавања да новац неће бити употребљен за рат, Поенкаре је одлучио да скине забрану са уговорене финансијске операције. Међутим, упркос свим уверавањима и гаранцијама да новац од зајма неће бити

³⁶³ Енглеско јавно мњење и балканска криза, Самоуправа № 203 (10/23. септембар 1912) 1.

³⁶⁴ *La Guerre*, *Le Figaro* № 283 (le 9 octobre 1912) 1; АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар - децембар 1912, преглед штампе за 1/14. октобар 1912.

³⁶⁵ АС, МИД-ПО, ролна 367, Пов. Бр. 2136, лично, Берлин, 25. септембар/8. октобар 1912.

³⁶⁶ Централен државен архив (ЦДА), Министарство на вњшните работи и изповеданията (МВРИ), Легација вџ Парижџ, ф. 382К, оп. 2, а. е. 525, л–16–19, Paris, le 14 mai 1912; ЦДА, МВРИ, Легација вџ Парижџ, ф. 382К, оп. 2, а. е. 525, л–20–21, София, 2 јуни 1912; АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 5, јануар - јун 1912, преглед штампе за 14/27. мај 1912.

³⁶⁷ *DDF*, 3e série, II, № 289, Paris, le 2 avril 1912, 295; Poincaré, *Les Balkans en feu*, II, 58–59.

искоришћен за предстојећи рат, Бугарска је првог дана рата прекршила обећање и преусмерила новац за војни буџет.³⁶⁸

Осим овог зајма, Бугарска је 6. октобра на седници Народне скупштине изгласала један ванредни кредит намењен војсци од око 80 милиона франака.³⁶⁹ Британски посланик у Софији Хенри Бакс-Ајронсајд је 8. октобра разговарао са краљем Фердинандом и председником владе Гешовим о намерама Бугарске. Обојица су га уверавали да чине све напоре да избегну рат, али да им је немогуће да се одупру притиску бугарског јавног мњења. Краљ је истакао да је подлегао притиску јавности када је потписао указ о мобилизацији, а да то није учинио, уверавао је Бакс-Ајронсајда, изгубио би престо заједно са свим симпатијама бугарског народа. Гешов је у више наврата нудио оставку свог кабинета, али су је одбили и краљ као и руски посланик у Софији Некљудов, који је био упућен у сва политичка дешавања у земљи.³⁷⁰

Припреме Србије за рат биле су ометене изненадном смрћу председника владе и министра спољних послова Милована Миловановића 18. јуна. Његову смрт жалили су колико балкански лидери, толико и европски државници. За немачког државног секретара Алфреда фон Кидерлен-Вехтера управо је смрт Милована Миловановића, кога је сматрао „јединим драгоценим заштитником мира на Балкану“ била пресудан показатељ надолазећих немира на Балкану. Велико поштовање према Миловановићу имао је и француски амбасадор у Берлину Жил Камбон који је Миловановића сматрао „јединим Србином који је водио рачуна шта Европа мисли.“³⁷¹

За разлику од Жила Камбона и немачког државног секретара, француски посланик Леон Деко није много жалио за смрћу свог некадашњег блиског пријатеља. Последњих година своје политичке каријере Милован Миловановић није био омиљена личност француског посланства у Београду. Француски посланик Деко је сматрао да је од краја Анексионе кризе Миловановић све више нагињао Немачкој и да је постајао све више германофил. Након Анексионе кризе Деко је Миловановића описивао као „наметљивог и неверног човека, без скрупула, без принципа, хедонисту“. У једном од својих извештаја Деко је, са дозом цинизма, писао да „сваког лета, трећу годину од како је министар спољних послова господин Миловановић проводи у бањама Централне Европе. Од туда

³⁶⁸ Француско Министарство спољних послова је због тога на почетку рата протестовало у Петрограду да је Француска била обманута од стране Русије у овом питању, али упркос протестима Бугарска је према договору добијала договорене рате зајма.

³⁶⁹ AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 37a, Sofia, le 7 octobre 1912.

³⁷⁰ BD, IX-II, № 24, Sofia, October 13, 1912, 17-18.

³⁷¹ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 54-58, Berlin, le 3 juillet 1912.

се у Београд врати мало угојенији и као све отворенији германофил.“ На месту министра спољних послова Миловановића је сменио Марко Трифковић, а 12. септембра се на чело владе вратио Никола Пашић, што су многи у земљи и иностранству тумачили као стварање „ратног кабинета“ и најаву скорог рата.³⁷²

У склопу ратних припрема Србија је почетком октобра упутила две војне комисије у Мађарску да купе добре ратне коње, којих јој је недостајало. Међутим, одмах након објаве рата мађарске власти су их натерале да напусте територију њихове земље, а испоруке коња није било.³⁷³ Србија није имала среће ни да добије поручени товар наоружања послат из Марсеја. Средином септембра товар од 810 тона наоружања произведеног у француској фирми *Шнајгер* приспео је на француском броду *Дунав* у солунску луку, одакле је железницом требало да се транспортује до Скопља и даље до Србије. Ратно наоружање било је на листи производа које је Османско царство дозволило Србији да превози преко њене територије. Упркос потребним документима које су српске власти имале, османске власти су сав товар заплениле по хитној наредби Порте издатој 20. септембра. Уз забрану стигло је обавештење да Србија има непријатељске намере и да ратни материјал намерава да употреби у рату са Османским царством.³⁷⁴ Уместо у Србију, 810 тона ратног материјала средином октобра стигло је у Цариград и предато Генералштабу османске војске на располагање.³⁷⁵

За разлику од Србије која је свој товар изгубила, Османско царство је, уз интервенцију Француске, успело да добије својих 12 вагона разноврсног ратног материјала послатог из исте француске фабрике 16. октобра. Товар који је транспортован железницом зауставиле су швајцарске власти у кантону Бак. Након што се француско Министарство финансија позвало на седми члан Хашке конвенције из 1907. године који је прописивао да „неутрална држава не сме спречавати транзит

³⁷² МО, Серия вторая 1900-1913, часты II (14 августа - октября 1912 г), № 762, Белград, 24/11 сентября 1912 г, 266-268.

³⁷³ AC, GB, MF 205, № 52, Annual Report for 1912, Belgrade, June 6, 1913.

³⁷⁴ AC, GB, MF 119, № 313, Memorandum, October 7, 1912; МО, Серия вторая 1900-1913, часты II (14 августа - октября 1912 г), № 795, Белград, 27/14 сентября 1912 г, 294; *Неоиправдан корак*, Самоуправа № 205 (12/25. септембар 1912).

³⁷⁵ AC, GB, MF 120, № 42, Constantinople, October 18, 1912; GB, MF 223, № 62, Memorandum on the Embargo laid by the Ottoman Authorities on Servian War Material in course of transit. Упркос томе што наоружање није испоручено Србији, фирма *Шнајгер* је тражила наплату послатог товара. Притисци су долазили и из француског посланства у Београду. Србија се, свакако, томе противила, неколико демарша које је упутила Порту нису уродили плодом, те је српска влада захтевала од фирме *Шнајгер* и француске државе да оне интервенишу у Цариграду да се наоружање врати у посед Србије или да плаћање товара пређе на Царство (AC, S/F, MF 81, № 90, Péra, le 10 mars 1913).

ратног материјала, муниције намењен војсци или флоти некој држави која је у стању рата“, Швајцарска је издала дозволу за даљи транспорт наоружања.³⁷⁶ Швајцарске федералне власти су у истом периоду биле зауставиле и транспорт француског ратног материјала који је био намењен бугарској војсци. Али је након интервенције француског Министарства спољних послова и у овом случају Швајцарска попустила и дозволила пролаз оружја за Бугарску.³⁷⁷

Склопљени савези допуњени војним конвенцијама, објављена мобилизација и набавка наоружања биле су мере које су значиле да код балканских држава нема премишљања да ли ће заратити или не, али искуство претходних пораза изазивало је много зебње у балканским престоницама. Ентузијазам који је Атина показивала у августу када је вршила притисак на Србију и Бугарску да рат отпочну одмах након кочанског масакра и немира у Сјеници, до почетка октобра претворио се у страх од пораза. Грчка је имала најсвежије искуство рата против Османског царства. „Ноћна мора“ Тридесетодневног рата из 1897. године још увек је прогонила грчког краља Ђорђа и велики део државног и војног руководства у Атини.³⁷⁸ Габријел Девил, француски посланик у Атини, писао је почетком октобра да је град тих дана био у стању потпуне панике, атмосфера је била до те мера хаотична да га је једна угледна госпођа, супруга једног од најважнијих припадника краљеве свите, питала да ли може да се склони у француску амбасаду када „Турци буду ушли у Атину“.³⁷⁹ Међутим, страх је превладан, тако да је Грчка пратила Србију и Бугарску у свим потезима.

На демарш, који су велике силе уручиле 8. октобра, владе Србије, Бугарске и Грчке сложено су одговориле наглашавајући да немају вере да ће велике силе испунити дата обећања. Исказана је сумња у то да ће натерати Османско царство да спроведе потребне реформе у складу са чланом 23. Берлинског уговора. Своје одговоре три државе су предале представницима Аустроугарске и Русије 13. октобра.³⁸⁰ Истога дана посланици Бугарске и Грчке у Цариграду предали су Порти заједничку ноту са листом од девет захтева за неопходним реформама у европском делу Царства.³⁸¹

Упркос негативном одговору балканских држава, Поенкаре није губио веру у моћ дипломатије. Још једном је покушао да придобије

³⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 192, Paris, le 25 octobre 1912.

³⁷⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 133-134, Berne, le 24 octobre 1912.

³⁷⁸ L. Stavrijanos, *op. cit.*, 449-450.

³⁷⁹ Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 65.

³⁸⁰ AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 154, Sofia, le 16 octobre 1912.

³⁸¹ МО, Серия вторая 1900-1913, части II (14 августа - октябрь 1912 г), № 1013, 13 октября/30 сентября 1912 г, 441-443.

подршку великих сила да се одржи конференција на којој ће оне бити медијатори између балканских држава и Османског царства. Међутим, велике силе нису прихватиле предлог. Лорд Греј није био за преурањено отворено уплитање великих сила. Амбасадору Камбону, који му је предложио предлог свог Министарства, одговорио је да треба сачекати „прави тренутак“ за посредовање јер би велике силе испале „смешне“ уколико би Османско царство и државе Балканског савеза одбиле њихово добронамерно уплитање.³⁸² Немачко Министарство спољних послова делило је мишљење лорда Греја. Немачка је била уверена да се Аустроугарска, упркос претећим вестима из Беча, неће умешати у рат на Балкану све и уколико би „Срби умарширала на простор Санџака“.³⁸³

Колико су балканске државе биле неповерљиве према добронамерности великих сила, толико је Османско царство губило наду да се рат може избећи преговорима и обећањима. Осим тога, иако је било ослабљено у рату са Италијом, Османско царство је и даље у односу на мале државе Балканског полуострва било империја коме углед није дозвољавао да буде понижавано и уцењивано. Пред претњама балканских држава Порта није хтела да устукне. Уместо одговора на поднету јој ноту, 15. октобра наложила је својим посланицима у Београду и Софији да, без одлагања и без формалног обавештења владама, напусте територије Србије и Бугарске, али није затражила од представника балканских држава да учине исто.³⁸⁴

У складу са добијеним инструкцијама, посланик Фуад Хикмет-бег, као и први секретар Норадунгијан отпутовали су из Београда 17. октобра, предавши архиву посланства на старање немачком посланику барону Гризингеру.³⁸⁵ Османски посланик у Атини је опозван са даном закашњења 18. октобра јер је Порта веровала да Грчка неће следити Србију и Бугарску у рат. Порта је очекивала да ће повлачење посланика, као и нагомилавање војске дуж граница са балканским државама, уплашити балканске државе и да ће оне устукнути пред ратом. На почетку рата Велики везир Тамил-паша, на тој дужности од 29. октобра, у британском листу *Daily News* рат је назвао „бесмисленим, јер уколико ми победимо Аустроугарска ће извући корист, а уколико изгубимо Русија.“ У сваком случају Велики везир је био уверен да, какав год буде исход рата, он ће највише штетити Османском царству и чланицама Балканског савеза, док ће велике силе убирати за себе политичке поене.³⁸⁶

³⁸² *BD*, IX–II, № 28, London, October 14, 1912, 21.

³⁸³ *BD*, IX–II, № 29, Berlin, October 14, 1912, 21–22.

³⁸⁴ *BD*, IX–II, № 34, London, October 15, 1912, 24; *AJ*, збирка J. J. Пиџона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 17.

³⁸⁵ H. Noradounghian, *op. cit.*, 59–60.

³⁸⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, Introduction 13–14.

Балканске државе су на повлачење посланика одговориле ратним прокламацијама. Српски краљ Петар I је 17. октобра у *Српским новинама* објавио ратни проглас. Истога дана, бугарски суверен је објавио своју ратну прокламацију, која је штампана у званичном владином листу *Мирњ*, 19. октобра. Грчку прокламацију краљ Ђорђе је свечано прочитао пред посланицима Скупштине 18. октобра.³⁸⁷ Француски посланик у Београду Деко похвално је известио своје Министарство о тексту српске ратне прокламације, истакавши да је била састављена „једноставно и умерено“. Стил прокламације одговарао је свим потезима које је српска влада предузела од тренутка „када је вољом царске Русије увучена у ову авантуру“, навео је Деко у свом извештају министру Поенкареу. Објављеном прокламацијом Србија се није позивала на хришћанска начела, нити је предстојећи рат окарактерисала као крсташки.³⁸⁸ Уместо тога краљ Петар је подсетио српски народ „на недаће њихове сабраће у Старој Србији које трају вековима“, а којима ће српска војска донети „слободу, братство и једнакост“, односно начела Француске револуције из 1789. године.³⁸⁹ Никола Пашић је, обраћајући се влади крајем септембра, говорећи о Старој Србији истакао следеће: „Територија, на којој данас живе Срби у Отоманској империји јесте Стара Србија. У њој су Срби живели, у њој су се развијали, у њој су дочекали своју славу и своју пропаст, у њој су од пропасти до данас чували, како-тако своје име, језик и традиције.“³⁹⁰

³⁸⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 199-202, Athènes, le 25 octobre 1912; *Грчка објава рата – краљева прокламација*, Самоуправа № 227 (8/21. октобар 1912) 2; *Bugariska objava rata Turskoj*, Балкански уговорни односи, I, № 123 (17. октобар 1912) 319; *Манифест к њм бџларския народ*, Балканските војни по страниците на бџларския печат 1912-1913, подбрала П. Кишкилова, Софија 1999, № 6, 40-41.

³⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

³⁸⁹ *Српском народу*, Српске новине № 226 (6/19. октобар 1912) 1-2; *Српском народу*, Самоуправа № 225 (6/19. октобар 1912) 1-2.

³⁹⁰ АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 1, арх. јед. 128-129. Пашићев циркулар којим се обратио влади, 8/21. септембар 1912. Између осталог, Пашић је истакао да је име Стара Србија, као географски појам, настало у XIX веку када се Кнежевина Србија као засебна област појавила на картама. Географи су морали створити нов географски назив за оне области средњовековне српске државе које нису ушле у састав Кнежевине. Временом се овај појам проширио на све неослобођене области старе српске државе, стога је таквој нејасно дефинисаној територији било тешко одредити међе. У свом обраћању влади септембра 1912. Пашић је оцртао границе Старе Србије на које Србија претендује у рату против Османског царства: „Та област данас обухвата цео косовски вилајет заједно са старим новопазарским санџаком, северо-западни део скадарскога вилајета с обалом јадранском (Драч, Љеш, С. Ђ. Медуа ит.д) северни и источни део битовскога вилајета (Дебар, Пореч, Прилеп). Географска граница те територије била би оваква. Од тромеђе на српско-бугарско-турској граници од Патарице на југ вододелницом између Злетовске и Брегалнице, а од утока злетовске реке Брегалницом до утока у Вардар, а одатле Бабуном тако да Прилеп и Кичево са Охридом и њиховом околином улазе у састав њен. Од Охридског језера донекле Црним Дримом па онда реком Шкумбом.“ У Пашићевој

Балкански савез (*Federation balcanique*) – разгледница
(Дигитална збирка фотографија Народне библиотеке Србије)

Слично су је видели и српски интелектуалци, тако Александар Белић, професор Универзитета за Стару Србију каже: „...она није само центар

дефиницији реч је о претендованим границама. У широј јавности било је прихваћено мишљење да Стара Србија обухвата простор Рашке области, Косова и Метохије и северне Македоније. Јасно је да је територија Старе Србије била кључ моравско-вардарске долине и тачка сустицања две најважније балканске комуникације, раскрснице путева за Јадранско и Егејско море. Са друге стране, овако дефинисан простор националних претензија српске државе странцима је био посве нејасан. Стога они често, под утицајем епских песама Косовског циклуса као синоним за Стару Србију користе термин „Косово“. Имајући у виду да је овај простор од 1878. до ослобођења 1912. био организован као једна административна целина под називом Косовски вилајет, можемо рећи да њихова логика није била погрешна. Након ослобођења, код српских етногеографа брзо је заживео термин Нова Србија који се односио на све области које су до рата сачињавале Стару Србију (Ј. Дедијер, *Стара Србија: георграфска и етногеографска слика*, Београд 1912, 4–5; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 3; G. Gravier, *Les frontières historiques de la Serbie*, Paris 1915; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990, 36–37; С. Терзић, *Стара Србија – настајанак имена и знање о њој до 1912*, Историјски часопис 42–43 (1995–1996) 91–110; С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 15–38, 39–44; М. Екмечић, *Дуго крейшање између клања и орања*, 307; М. Екмечић, *Француска наука и Србија 1914*, *Летопис МС* 460, 5 (1997) 665–675; D. T. Bataković, *Les Français et la Vieille Serbie*, Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (*Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*), ур. С. Терзић, Београд 1990, 138–150; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 7).

некадашње државе и самосталности наше, колевка наше прошлости и најлепши и највиднији споменик наше некадашње снаге и величине; она је нешто више за нас. Она је мати Србијина, она је извор нацијоналне снаге Србијине, она је најдубљи и најскривенији део душе њезине“.³⁹¹

Управо у областима које су чиниле језгро Старе Србије почели су први сукоби српске и војске Османског царства. До првих мањих сукоба између српске и османске војске дошло је већ средином октобра у Врањском, Рашком и Јаворском пограничном рејону.³⁹² На српској граници Зибевче–Ристовац османске власти су прекинуле погранични саобраћај и допустиле Арнаутима и редовној војсци да пуцају на српску пограничну стражу и то два дана пре званичне објаве рата.³⁹³ Генерални конзул Србије у Скопљу Гавриловић и вицеконзул Вучковић 14. октобра су добили наређење да у најкраћем року напусте Скопље и отпутују у Солун. Француски и руски конзули Карлије и Калмиков испратили су Гавриловића и Вучковића на железничку станицу. Истога дана, наређење да напусти своје место добио је и бугарски конзул Добрев.³⁹⁴

Ове пограничне чарке већ су 18. октобра прерасле у прве веће сукобе.³⁹⁵ Рат се распламсао великом брзином. Већ првога дана ратовања Бугари су ослободили Мустафа Пашу (Свиленград), а Грци Еласону.³⁹⁶ Балканске армије су напредовале у складу са својим усвојеним ратним плановима. Српска војска је била подељена у три армије: Прва армија, под командом престолонаследника Александра, била је концентрисана у долини Јужне Мораве, у ширем рејону Враћа са задатком да дејствује у моравско-вардарском правцу; Друга, под командом генерала Степе

³⁹¹ А. Белић, *Србија и Сџара Србија*, Илустрована ратна кроника, св. 2 (25. октобар/7. новембар 1912) 10–11. У међуратном периоду уџбеници историје су представљали балканске ратове као директну везу модерног доба са средњим веком, потомака са прецима. На темељу балканских ратова, „косовски завет“ или „испуњење косовског завета“ постали су саставни део образовног система и друштвене терминологије. На изванредан начин балкански ратови су послужили као калуп за обликовање историјске свести српског народа (Д. Стојановић, *Калуп за историјско ђамћење: Балкански рајдови у српским уџбеницима историје (1920–2013)*, Годишњак за друштвену историју 3 (2012) 91–103).

³⁹² Наведене рејоне Србија је формирала након Анексионе кризе а који су створени са циљем да буду својеврсни обавештајни центри и да нагледају границе са Османским и, према Босни, са Аустроугарским царством. Надзорни официри ових рејона пред избијање рата били су капетан Божин Симић за Врањски, капетан Радоје Пантић за Рашки, и за Јаворски рејон био је задужен капетан Милан Видојевић (А. Животић, *Ајис на Косову 1912. године*, 44–57).

³⁹³ *Први сукоби на српско-џурској граници*, Илустрована ратна кроника, св. 4 (8/21. новембар 1912) 27.

³⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 241, № 9, Belgrade, le 27 octobre 1912.

³⁹⁵ *Напад на српску границу*, Самоуправа № 220 (1/14. октобар 1912) 3.

³⁹⁶ Зеки-паша, *Моје усвојене из Балканској раји 1912. године*, 28–58.

Степановића, била је концентрисана на простору Ђустендил–Дупница, бочно од Прве, са задатком да дејствује криворечко-брегалничким правцем; Трећа, под командом генерала Божицара Јанковића, била је груписана у рејону Медвеђе и Тупалског виси, оперативно је имала наредбу да се развија у правцу Косова и Метохије. Осим три армије ту су још биле Ибарска војска, којом је командовао генерал Михаило Живковић, која је била концентрисана у рејону Рашке и Јаворска бригада била је концентрисана на Јавору. Ибарска војска и Јаворска бригада су имале задатак да дејствују у правцу Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља ради ослобођења Старе Рашке и обезбеђења десног бока и позадине Треће армије на косовском правцу.³⁹⁷ Главни правци бугарског продирања били су: западна Тракија према Једрену; према Егејском мору, Кавали и Солуну; а део снага је био послат у источну Македонију. Грчка војска је оперисала у правцу Епира и Тесалије, где је главни стратешки циљ била тврђава Јањина; према истоку ка Солуну и Светој гори. Касније, дејствовањем грчке флоте, операције су се прошириле и на острва у Егејском и Јонском мору. Занимљиво је да је осим регуларне грчке армије учешће узео и необичан добровољачки одред који је организовао и водио млађи син славног револуционарног борца за независност Италије Ђузепеа Гарибалдија, генерал Рићоти Гарибалди који је учествовао и у рату 1897. године. Гарибалди је предводио одред од 1.200 Филхелена и 1.1000 Грка – добровољаца а били су познати као Црвенокошуљаши, због црвених униформи које су носили.³⁹⁸ Црна Гора је своју војску послала у дејствовање у два стратешка правца: први је био усмерен ка Скадру и Тарабошу; а други ка северу према Бијелом Пољу, Пљевљама и Метохији где се почетком новембра сусрела са Трећом српском армијом.

Са уласком у рат и преостале три чланице Балканског савеза, дипломатија француског председника владе Ремона Поенкаре претрпела је први неуспех. Остали европски државници нису схватили његове идеје које су биле превише смеле и преурађене. Стога је Поенкаре 18. октобра повукао свој предлог мера који је изнео пред велике силе три дана раније, темељно га је изменио и из свих тачака изоставио термин конференције.³⁹⁹ У складу са сугестијама чекао је на повољан тренутак за посредовање, а до тада, као и други европски државници, само је посматрао развој рата.

³⁹⁷ С. Скоко, *Војвода Радомир Пућник*, I, Београд 1985, 244; *Србија и Црна Гора у Балканским рајовима 1912–1913*, I, Београд 1972, 45 (Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко); Ж. Г. Павловић, *Удео Србије у балканским рајовима 1912. и 1913. године*, 92–105.

³⁹⁸ *A history of the Hellenic Army 1821–1997*, 100.

³⁹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138–154, Londres, le 29 novembre 1912.

Униформе зараћених страна
(Le Petit Journal – supplément illustré № 1 144 (20 octobre 1912) 6)⁴⁰⁰

Реакције великих сила на победе Балканског савеза

Француска је међу првима објавила декларацију о неутралности. Декларација је објављена 23. октобра у службеним новинама. Њоме је Француска истакла да нема никаквих територијалних претензија у актуелном Балканском рату. Декларација се није односила само на француску државу, већ и на све француске држављане који су боравили у балканским државама и Османском царству, као и на становништво француских колонија.⁴⁰¹ Декларацијом је Француска упозорила држављане да се ни на који начин не мешају у рат, да се не пријављују као добровољци, да не достављају оружје зараћеним странама или им уступају бродове, итд. Декларација је била састављена по угледу на декларацију о неутралности с почетка Италијанско-турског рата, која је објављена 12. октобра

⁴⁰⁰ Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

⁴⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 77, Paris, le 23 octobre, 1912.

1911. године. Штавише, текст обе декларације је истоветан, осим што су промењени датуми и називи држава на које се проглас односио.⁴⁰²

У склопу ноте о неутралности, објављена је и одлука владе о обустави свих финансијских пројекта са балканским државама и Османским царством за време трајања рата.⁴⁰³ Суспензија је званично отпочела 25. октобра.⁴⁰⁴ Исту меру о суспензији финансијских операција донеле су и остале велике силе, али је она била без икакве тежине, будући да су, у пракси, све државе наставиле са својим пословањем као у мирнодопско време. *Ошманска банка* је већ крајем октобра упутила апел француским, немачким и британским банкарима да ревидирају своје одлуке о суспензији финансијских послова са Царством. Реагујући на позив у помоћ *Ошманске банке*, централне финансијске институције на Истоку, у којој је Француска имала уложених преко 60% капитала, министар финансија Луј-Луисијан Клоц упозорио је Поенкареа на француски капитал уложен у њу и државни дуг Османског царства. Са становишта економије и финансија, Клоц је сматрао да је одлука о замрзавању свих финансијских операција погубна и да је Француска мора ревидирати. Формално, одлука о суспензији није повучена, али је Француска ревидирала своју одлуку и наставила са финансијским операцијама на ратом захваћеном подручју.⁴⁰⁵

Осим прогласа о неутралности и предузимања мера које ће заштити француска улагања, Француска је предузела и друге потезе да се у сваком

⁴⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 195, Paris, le 25 octobre 1912. Следећи пример Француске, још неке државе су почетком Балканског рата објавиле своје декларације да се неће ни на који начин уплитати у актуелни сукоб. Швајцарски Федерални савет је своју декларацију о немешању у рат објавио 21. октобра, а Португал је то учинио 26. октобра. Без обзира на прокламовану неутралност, Швајцарска је имала свог посматрача у табору бугарске војске. Био је то пуковник Лојс, командант 1. пешадијске бригаде, коме је бугарски Генералштаб средином октобра издао дозволу да прати бугарску војску на тракијском ратишту (AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 255-257, Lisbonne, le 26 octobre 1912; *Ibidem*, № 133-134, Berne, le 24 octobre 1912).

⁴⁰³ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 258, Londres, le 26 octobre 1912.

⁴⁰⁴ Пре него што је издата ова уредба француска јавност је разматрала питање финансијске ликвидности балканских држава. Лист *Le Figaro* је већ 9. октобра објавио један чланак са подацима о висини прикупљеног новца, страног капитала и меница у оптицају у Србији, Грчкој, Бугарској и Румунији у првом кварталу 1912. Објављивањем ових цифара видимо практичност француских банкарских кругова који су хтели да процене да ли су балканске државе финансијски способне за рат и, још важније, да ли су способне да наставе са отплатама рата зајмова и кредита (*La situation des Banques d'émission des Etats balkaniques*, *Le Figaro* № 283 (le 9 octobre 1912) 2).

⁴⁰⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 64-65, Londres, le 6 novembre 1912. Банкарски кругови Велике Британије су такође сматрали да држава мора одлучније да штити банкарске интересе и уложени капитал британских банака. Банкари су почетком новембра подсетили лорда Греја да су трошкови Руско-јапанског рата стигли за наплату на берзе Лондона, Париза и Берлина и да исти сценарио треба очекивати и у случају рата на Бал-

погледу дистанцира од рата на Балкану. Министарство морнарице је 28. октобра поднело Поенкареу нацрт инструкција које је морнарица планирала превентивно да спроведе у односу на зараћене стране. Садржај нацрта био је идентичан ономе усвојеном за време Италијанско-турског рата претходне године.⁴⁰⁶

Након што је објавила декларацију о неутралности Француска је показала спремност да крене и даље од тога. Сматрала је својим задатком да увери преосталих пет великих сила да крену њеним примером, тј. да све силе заједно објаве колективну декларацију којом ће се оградити од рата између балканских држава и Османског царства. Поново је иницијативу преузео лично председник владе и министар спољних послова Ремон Поенкаре. Напор који је француска влада улагала у изразу јединствене декларације о неутралности свих европских држава био је препознат и похваљен од стране *Bureau International de la Paix* из Берна.⁴⁰⁷ Ова организација је 25. октобра Поенкареу упутила ноту којом је похвалила његово и залагање француске владе на изналажењу мирног решења за сукоб на Балкану. Иако европска дипломатија није успела да спречи избијање рата, Међународна канцеларија за мир је позвала Поенкареа да, заједно са својим европским колегама, настави да дела у пацифистичком духу. Организација је подсетила француског министра да даљи посао треба да настави у складу са усвојеним нормама: „Односи између народа су уређени истим правима и моралним нормама као односи између појединаца“, и да је „аутономија народа неповредива“.⁴⁰⁸

Исти подстицај Поенкаре је добио и од масонске организације *Велика ложа Француске*. У ноти од 26. октобра адресираној на Поенкареа истакнуто је да француска масонерија жели очување европског мира и да ће у складу са својим моћима помоћи у остварењу тог задатка. Истовремено, француски масони су позвали државу да заједно са осталим европским силама настави већ започети посао посредовања међу зараћеним државама, и да својим дипломатским залагањем спречи ширење рата на остатак Европе.⁴⁰⁹ Уз ову ноту, *Велика ложа Француске* објавила је апел свим масонским ложама света и позвала их да се удруже и да заједно са својим владама окончају „расни и верски“ рат који се водио на простору Балкана. Овај Апел *Велике ложе Француске* био је формулисан кроз текст који је био написан и надахнут паролом пацифистичког покрета *Guerre à*

кану. Сходно томе сматрали су да треба предузети мере које ће заштитити британске инвестиције.

⁴⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 50, Ministère de la Marine, Paris, le 28 octobre 1912.

⁴⁰⁷ Међународна канцеларија за мир била је најстарија мировна организација, основана на Трећем мировном конгресу у Риму 1891.

⁴⁰⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 203, Berne, le 25 octobre 1912.

⁴⁰⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 245, Paris, le 26 octobre 1912.

la guerre.⁴¹⁰ Исти став делила су бројна удружења радника и социјалиста у Француској и широм Европе, који су у одбрану мира а против рата на Балкану устали на интернационалном конгресу социјалиста одржаном у Базелу 24. и 25. новембра 1912. године.⁴¹¹

За разлику од *Велике ложе Француске* која је настојала да сачува објективност према рату, не приклањајући се ниједној страни, масонске ложе зараћених држава настојале су да у први план истакну „оправдане“ интересе својих држава. Такву пристрасну иницијативу предузела је ложа српских слободних зидара *Шумадија*, на челу са Ђорђем Вајфертом гувернером *Народне данке*, која се циркуларним писмом обратила европским масонским ложама тражећи од њих да „узму у заштиту балканске хришћане против турског фанатизма и варварства“.⁴¹²

Нажалост, велике силе су спорије од Међународне канцеларије за мир и *Велике ложе Француске* прихватиле иницијативу Француске за објављивањем заједничке ноте о неутралности. Русија у први мах није ни прихватила нити одбацила Поенкареов предлог, већ је чекала на реакције других држава. Сазонов је сугерисао Поенкареу да сачека са таквом иницијативом до првих битака у рату, истичући да балканским државама треба пружити шансу да се опробају на бојном пољу, а да им у случају пораза медијација пријатељских сила буде појас за спасавање.⁴¹³ Више од подршке Русије, Поенкаре је очекивао да ће на овом задатку имати Велику Британију као савезника, будући да је она имала индиректан политички интерес на Балкану и најслабије економске везе са балканским државама. Као таква имала је кредибилитет да се заједно са њом издвоји као медијатор зараћеним странама, али и великим силама.⁴¹⁴ Међутим, на почетку Балканског рата, Британија није била на страни Француске у овом питању, јер је лорд Греј остао при свом уверењу да је тренутак за интервенцију преурањен.

Уместо са Француском, Британија је у првом тренутку налазила више додирних тачака са Немачком. Немачки канцелар Теобалд фон Бетман-Холвег је у више наврата истицао неопходност да велике силе делују јединствено, пре свих Немачка, Француска и Велика Британија као три силе најмање заинтересоване за простор Балкана. Сматрао је стога да су у циљу очувања општег мира, управо оне најпозваније да удруже снаге

⁴¹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 247-248, Paris, le 26 octobre 1912.

⁴¹¹ J.-P. Deschodt, *Le patriotisme de l'internationale à l'épreuve de la première guerre balkanique*, Les guerres balkaniques, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, Paris 2014, 103-113.

⁴¹² AC, S/E, MF 83, № 217-220, Belgrade, le 4 octobre 1911; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 61.

⁴¹³ DDF, 3e série, IV, № 135, Paris, le 12 octobre 1912, 132-133; BD, IX-II, № 54, Saint Petersburg, October 22, 1912, 43.

⁴¹⁴ Ć. Antić, *op. cit.*, 65-66.

и држе под контролом своје савезнике Русију и Аустроугарску како не би предузеле „непромишљене потезе“ у односу на балканску политичку ситуацију. Али попут лорда Греја и Бетман-Холвега је сматрао да тренутак за наметање воље зараћеним странама још није дошао.⁴¹⁵

За разлику од канцелара, који је био за обазривију политику, његовог државног секретара Алфреда фон Кидерлен-Вехтера нису много водиле моралне скрупуле. Сматрао је да по сваку цену треба спречити ширење рата и да за остварење тог циља треба прибећи свим расположивим средствима. У свакодневним разговорима са амбасадором Жилом Камбоном истицао је да је на Француској и Немачкој да држе своје савезнике на „повоцу“ и обуздавају их. У више наврата Кидерлен-Вехтер је предлагао Камбону да Француска пошаље демарш упозорења у Петроград у којем би стајало да Француска неће следити Русију у политици која води општем сукобу, док би Немачка демарш истог садржаја предала аустроугарској влади у Бечу. Другим речима, Немачка је спремна да дипломатски изолује своју савезницу уколико би то Француска учинила са Русијом. Након тог корака Француска, Велика Британија и Немачка би саме наставиле преговоре о декларацији, предлагао је Кидерлен-Вехтер. Исту идеју немачки државни секретар је поделио и са британским амбасадором у Берлину Едвардом Гошеном.⁴¹⁶

Међутим, овај немачки предлог, који је искључивао из балканских послова две најзаинтересованије државе – Русију и Аустроугарску, наишао је на критику код Поенкареа и код лорда Греја. Оба државника су наводну помирљивост Немачке тумачили као још један у низу покушаја да се разбије савезништво и пријатељство између Француске, Русије и Велике Британије. Тим пре, јер ни Поенкаре, ни лорд Греј нису били убеђени да ће Немачка искључити своју савезницу из предложених трилатералних тајних разговора.⁴¹⁷ Лорд Греј је сматрао да је прикладније да Русија и Аустроугарска, уместо да буду искључене, предводе процес посредовања и измирења између балканских држава и Османског царства. Та улога би задовољила њихову сујету и спречила их да се директно умешају у рат и угрозе мир у остатку Европе.⁴¹⁸

Поенкаре се сложио са овом идејом лорда Греја, међутим, његов даљи рад на нацрту пројекта који би добио подршку свих великих сила прекинуле су вести о првим победама балканских армија над Османским царством, које су се попут пожара прошириле Европом и из корена промениле међународне околности. Након победа више није могло бити речи о окончању рата на темељу *status quo ante belum*, већ су ве-

⁴¹⁵ BD, IX–II, № 62, Foreign Office, October 25, 1912, 49–51.

⁴¹⁶ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 142, Berlin, le 25 octobre, 1912.

⁴¹⁷ BD, IX–II, № 71, Paris, October 28, 1912, 56–57.

⁴¹⁸ BD, IX–II, № 82, Foreign Office, October 30, 1912, 69.

лике силе у своје дипломатске калкулације морале укључити и интересе победничких балканских држава. Дописник француског листа *Journal* Анри Барби записао је да је „Европа била успавана и слепа пред сталним напретком балканских народа која их је сматрала као децу под њеним старатељством.[...]Међутим време је учинило своје. Мали су порасли. С узрастом добили су и вољу да постану господари своје судбине и своје будућности“.⁴¹⁹

За разлику од Европе, јавност балканских држава са одушевљењем је поздравила почетак дуго очекиваног рата.⁴²⁰ Српски радикални лист *Самоуправа* усхићено је писао 20. октобра: „Грмите, дакле, грмите сви балкански хришћански топови, јер ће ваша грмљавина одјекивати из века у век, по свима разбојиштима, дизати сене легија палих јунака и незнатих мученика да вас благосиљају, будити одјеке од молитава за победу над Турцима, који бораве преко пет стотина година у старим храмовима јевропејским...“⁴²¹

Објављени рат на први поглед ни на који начин није изменио лице српске престонице, писао је 23. октобра француски посланик Леон Деко. Београд је био уобичајено миран, није било ни патриотских повика ни истакнутих застава, ништа није одавало утисак да неколико стотина километара даље бесни рат. Осим звоњаве црквених звона, молитви које су се у црквама читале, ништа друго није реметило уобичајену атмосферу српске престонице, навео је Деко у свом извештају. Одмах по објави рата, краљ Петар је у Пашићевој пратњи отпутовао за Врање. Руски посланик у Београду Николај Хартвиг, заједно са митрополитом српским Димитријем, испратио је краља и председника владе на станицу. Француски посланик, иако је често био врло критичан према српској средини и њеним политичарима, није могао да не истакне да је управо одлука да заједно са Бугарском, Грчком и Црном Гором поведе рат против Османског царства декларисала краља Петра као „истинског суверена Србије“. Србија је, оправдано, стрепела каква ће бити аустроугарска реакција на овај потез, али упркос страховању у рат је ушла „надахнута панславизмом руског посланства у Београду“ и одлучна да одбаци етикету „руске испоставе“ како су је подсмешљиво називали у Бечу, писао је Деко сре-

⁴¹⁹ А. Барби, *Брејалница: српско-бугарски рај 1913*, Београд 1914, 1.

⁴²⁰ О огромном усхићењу које је владало на Балкану писали су сви учесници и посматрачи Првог балканског рата. Уредник новосадског листа *Застава* Јаша Томић који је пратио операције Треће српске армије, забележио је следећу сцену са мобилизације у Србији: „Многи се јављају командантима, а у списковима је убележено: „Умро је“. – Па за тебе овде, брате, пише да си умро! Он оборио главу и ћути. Јест, умро за војене веџбе, али је жив кад треба светити Косово. Говорили су, да је таквих било неколико хиљада. Па то и мртви устају из гробова да свете Косово!“ (Ј. Томић, *Рај за Косово и Сјару Србију*, 64).

⁴²¹ *Балкански рај*, Самоуправа № 227 (8/21. октобар 1912) 1.

дином октобра. Уз подршку Хартвига, Србија је претендовала, оценио је Деко, да „у балканским оквирима постане Русија“.⁴²²

Јован Јовановић Пижон, начелник Министарства иностраних дела, са којим је Деко био највише у контакту тих ратних дана, рекао му је „да није тајна да уласком у рат против Османског царства Србија окреће читаву Европу против себе, и Србија зна да је та иста Европа спремнија да интервенише у корист Османске царевине, него у корист балканских држава“.⁴²³ Деко је упозоравао Јовановића да Србија треба да обрати пажњу на своје савезнице, а нарочито је изражавао велику сумњу у то да је бугарски краљ Фердинанд истински одбацио своје поуздане аустроугарске везе зарад непоузданог савеза под руским покровитељством.⁴²³

Деко је сматрао да, колико је одговорност за избијање рата на Србији и њеним савезницима, толико је и на Аустроугарској и Немачкој, пре свега на њиховим посланствима у Србији који су својом пасивношћу доста помогли и олакшали балканским државама ступање у рат. У разговорима са Декоом, аустроугарски посланик Стефан Угрон⁴²⁴ није скривао своје дивљење према вештини којом је Русија „иза леђа читавој Европи“ успела да организује Балкански савез. При том, он је увиђао да постојање таквог савеза на Балкану јесте истинска опасност по Аустроугарску, јер може подстаћи на побуну словенско становништво које живи у Монархији. Ипак, био је мишљења да у садашњој ситуацији Аустроугарска не треба ништа да предузима и уверавао је Декоа да неће бити никакве војне интервенције са њене стране. Декоу се чинило да се Угрон те јесени 1912. године више бавио спекулацијама да ли ће се Сазонов одржати на својој позицији или ће бити смењен због „иницирања рата“ на Балкану, него самим ратом.⁴²⁵

Слично мишљење делио је и британски посланик у Србији сер Ралф Пецет, који је попут Угрона сматрао да је већи проблем од новог рата уплетеност Русије у балканске догађаје. Пецета је, такође, више интересовало какве ће последице рат оставити на положај Русије на Балкану и по самог Сазонова. Он је сматрао да је постојећи покрет балканских на-

⁴²² AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

⁴²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

⁴²⁴ Стефан фон Угрон (Stephan von Ugron zu Ábránfala, 1862–1948), био је аустроугарски посланик у Србији од априла 1911. до новембра 1913. Београд је био његово прво посланичко наименовање, претходна служба му је била на позицији саветника у посланству у Букурешту. За разлику од свог претходника грофа Форгача, Угрона према мишљењу Ралфа Пецета није красила ни амбициозност ни интелигенција, али је његова помирљивост у знатној мери допринела смиривању напетости у аустро-српским односима током балканских ратова. Новембра 1913. на положају посланика у Србији Угрона је сменио Владимир Гизл фон Гизлинген (AC, GB, MF 220, № 31, Belgrade, May 9, 1913).

⁴²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 84-87, Belgrade, le 23 octobre 1912.

рода подстакнут и обликован од стране „руских панслависта“. Да је читав покрет „организован и вођен споља“ сер Пецета су убедили разговори које је водио са представницима српске владе који по њему нису показивали ни најмање усхићење због започетог рата, већ извесну дозу апатије скоро као да су „против своје воље приморани да ратују“. Од Пашића, Јовановића и осталих српских државника веће одушевљење ратом показивао је руски посланик Хартвиг који пред Пецетом није крио своје задовољство развојем ситуације. Једном приликом Хартвиг му је рекао да је рат балканских држава против Османског царства испуњење руске балканске политике.⁴²⁶ Свега неколико дана након објављивања ратних прокламација за сер Пецета и сав дипломатски кор у Србији Хартвигове речи добиле су потврду када су стигле вести о првим победама. Брзе победе балканских армија оставиле су у неверици читаву Европу. Без изузетка, све велике силе су очекивале да ће Османско царство однети брзу и лаку победу над савезом балканских држава, али је стварност била битно другачија.

У Европи се прво чула вест о бугарској победи код Лозенграда (данас Киркларели у Турској) која се одиграла 22–23. октобра у којој су победници запленили 58 топова и велику количину муниције.⁴²⁷ Поред Бугарске прве победе забележиле су остале армије. Грци су 23. октобра извојевали велику победу у Битољском вилајету код Серфиће (данас Сервија у Грчкој).⁴²⁸ Нешто северније одатле, Прва српска армија је однела велику победу код Куманова у ноћи 23/24. октобра. Прве вести које су о бици код Куманова стигле до француског конзулата у Скопљу биле су контрадикторне. Ујутро 24. октобра француски вице-конзул Пјер-Леон Карлије⁴²⁹ примио је вест да се српска војска повлачи са позиција недалеко од Куманова.⁴³⁰ Исту информацију као хитну телеграфисао је у Париз. Међутим, већ око поднева испоставило се да је ситуација потпуно другачија. Са положаја код Куманова није се повлачила српска, већ

⁴²⁶ BD, IX–II, № 48, Belgrade, October 19, 1912, 39–40.

⁴²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 4, Constantinople, le 27 octobre 1912; E. Ch. Helmsreich, *op. cit.*, 195.

⁴²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 211, Salonique, le 25 octobre 1912.

⁴²⁹ Пјер-Леон Карлије (Pierre-Léon Carlier, 1877–1923), дипломата. Дипломатску каријеру је започео 1901. у француском конзулату у Цариграду као опуномоћени аташе. За заменика конзула у Смирни именован је 1905, а 1909. је постављен за заменика конзула у Барселони. За француског конзула у Скопљу постављен је марта 1911. и на тој служби је остао до 1913. (*Francuzi o Srbima i Srbiji, 1912–1918, izbor, uvodni tekstovi, pr. i kom. M. Pavlović; [Temoignages Français sur les Serbes et la Serbie, 1912–1918. Choix de textes, notes de presentation, traduction et commentaires par M. Pavlović], Beograd 1988, 229; <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/personnel-2e-serie.pdf> (новембар 2016)).*

⁴³⁰ Б. Стојић, *Скопље од Кумановске бишке до усјосјављања српске власћи*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36 (2015) 303–319.

османска војска и то у врло критичном стању и да су Срби ти који су однели апсолутну победу.⁴³¹ Са поразом османске војске код Куманова нестало је и војне и цивилне власти у Скопљу. Једини ауторитет била су четири конзула, представници Француске, Русије, Аустроугарске и Велике Британије који су самоиницијативно, уз помоћ добровољаца, организовали ноћне патроле да, колико год је могуће, сачувају ред и мир у Скопљу до доласка победника.⁴³²

Необични обичаји суверена Србије, Црне Горе и Бугарске

- 1: Le Petit Journal – supplément illustré № 1149 (24 novembre 1912)⁴³³
 2: Le Petit Journal – supplément illustré № 1146 (3 novembre 1912)⁴³⁴
 3: Le Petit Journal – supplément illustré № 1147 (10 novembre 1912)⁴³⁵

Дивизија редифа под командом Кадри-паше,⁴³⁶ која је била остављена као одступница у Скопљу, разбежала се чим су се у околини града зачули први пуцњи. Санитарна ситуација у Скопљу погоршавала се из сат у сат. Због великог броја рањених који нису престајали да пристижу у град данима након битке, свака школа у Скопљу била је претворена у болницу Црвеног полумесеца. Велики број рањеника и болести које су се шириле градом нису биле једине бриге преосталог скопског становништва. Попут ветра, градом се ширила паника и страх због очекиваног

⁴³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 9, Belgrade, le 27 octobre 1912.

⁴³² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 50, Uskub, le 26 octobre 1912.

⁴³³ Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

⁴³⁴ *Ibidem.*

⁴³⁵ *Ibidem.*

⁴³⁶ Редиф као резервни војни кадар у османској војсци званично је био укинут 31. августа 1912. Међутим, тај закон је у пракси заживео тек 1914, па су зато редифске јединице учествовале у балканским ратовима заједно са низагом, односно редовном војском (О. Думић, *Сјање у османској војсци непосредно ђред балканске рајћове*, Весник 36 (2009) 144–154).

уласка победника у град. Лажне вести су се непрестано шириле Скопљем како српска артиљерија маршира према граду и да ће Срби масакрирати све који нису хришћани. Османска војска која се враћала од Куманова, при проласку кроз Скопље преносила је свакакве гласине и тиме доприносила распиривању страха и панике у граду. Такве лажне вести изазивале су стање хистерије код муслиманског и јеврејског становништва које је масовно бежало из града у правцу Солуна или тражило уточиште у зградама страних посланстава, наводио је конзул Карлије у својим извештајима.⁴³⁷

Када је српска војска предвођена престолонаследником Александром била надомак Скопља, четворица конзула су са белим заставама изашли у сусрет српској војсци. Престолонаследник Александар, који је примио заставу, прво је поздравио француског вице-конзула Карлијеа речима: „Конзуле Француске, срећан сам да Вам могу рећи да су француски топови добили битку код Куманова“.⁴³⁸ Престолонаследник је одмах предузео све мере да се стање у граду смири и колико је било могуће врати на редовно. Већ сутрадан је за војног управитеља Скопља именован капетан Милетић, а за цивилног бивши српски конзул Михаило Ристић. За Ристићевог заменика именован је један од виђенијих скопских муслимана, чије име Карлије није навео.⁴³⁹

Док су европске силе сумирале утиске остварених победа, балканске армије нису губиле време већ су незадрживо напредовале ка остварењу зацртаних ратних циљева. Црногорска војска је од 22. октобра почела са бомбардовањем положаја османске војске на Тарабошу код Скадра.⁴⁴⁰ Упркос оптимизму црногорских војника и краља Николе, француски посланик на Цетињу Ремон Ајнар предвиђао је да ће опсада бити дуготрајна јер је османски гарнизон у Скадру, којим је командовао Есад-паша Топтани, располагао добрим артиљеријским наоружањем,

⁴³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 50, Uskub, le 26 octobre 1912; Potpukovnik P. Bukabej, *Balkansko-turski rat 1912 (Trakija–Makedonija–Albanija–Epir)*, prev. M. A. Ivanišević, Paris 1913, 37.

⁴³⁸ Капетан Риперт де Алозије који је током априла и маја 1913. године заједно са капетаном Беланжером и пуковником Мондезиром обилазио бојишта битака у Македонији и Тракији тврдио је да је вице-конзул Карлије учинио Србима велику услугу јер је током Кумановске битке у општој пометњи која је владала у Скопљу од градског валије узео кључеве свих барутана и складишта са муницијом који је војска требало да уништи пре уласка српских трупа у град. Међутим, до тога није дошло, те је Карлије кључеве предао Моравској дивизији првог позива која је прва, 26. октобра ујутру, ушла у напуштено Скопље (R. d'Alauzier, *Sur les pas des alliés. Andriople, Thrace, Macédoine*, Paris 1914, 222; С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Сийеја Сийејановић у рајтовима Србије 1878–1918*, I, 209).

⁴³⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 50, Uskub, le 26 octobre 1912.

⁴⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 162, Péra, le 24 octobre 1912.

а сам град је био добро опскрбљен залихама хране. У граду је био стациониран и главнокомандујући османским трупама у читавом скадарском вилајету пуковник Хасан Риза-бег кога је аташе Фурније означио за »душу скадарске одбране«. ⁴⁴¹ О доброј браћености Скадра извештавао је тамошњи француски конзул Леон Крајевски. До средине новембра, после више од четрдесет дана ратовања, црногорске трупе су успеле да заузму само Тузи и неколико мањих утврђења у близини Скадра, писао је Крајевски, али браниоцима града није начињена велика сметња, чак су успели да одбију три црногорска напада на град. ⁴⁴²

Северни крак црногорске војске, који је предводио пуковник Јанко Вукотић, имао је много више успеха. Француски конзул на Цетињу Ајнар извештавао је да се Вукотићева војска »готово ушетала у средиште земље која је дочекала црногорску војску уз клицање«. Пред сам улазак Вукотићеве војске у Беране, из града се разбежало 4.000 војника низама и 3.000 из нерегуларних јединица. У исто време стигла је вест о српској победи код Скопља која је олакшала црногорској војсци ослобођење Пећи и Ђаковице. ⁴⁴³ Француски публициста Шарл Лоазо је са великим задовољством истакао да је »црногорски краљ Никола ослобођењем Пећи успео да под својим скиптаром уједини два најзначајнија хришћанска града-симбола на Балкану: Бар као престоницу католичанства *primatus Serbiae* који је присајединио 1878. и Пећ, престоницу српских патријарха и православља, 1912. године«. ⁴⁴⁴

Славље у Београду након победе код Куманова и ослобођења северне Македоније било је притајено, јер српске власти нису желеле да прославу победе Аустроугарска протумачи као изазивање. Споља је Београд изгледао мирно као било који други европски град, извештавао је Деко. Престолонаследник Александар је након кумановске победе стекао чин потпуковника, начелник Генералштаба генерал Радомир Путник добио је највише војничко звање војводе, а у звању су напредовали и многобројни пуковници, мајори итд. Међутим, Декоу је најупадљивија била промена односа према завереницима из Мајског преврата који су након притиска Велике Британије 1906. године склоњени из близине краља Петра и Двора. Након победе код Куманова нису изостале почаст и за њих, што је за њега био јасан показатељ да их је српска влада политички рехабилитовала. Највеће почаст добио је пуковник Дамњан Поповић, који је био

⁴⁴¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 46-49, Scutari d'Albanie, le 21 novembre 1912.

⁴⁴² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 46-49, Scutari d'Albanie, le 21 novembre 1912.

⁴⁴³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 21-25, Cettigné, le 1er novembre 1912.

⁴⁴⁴ АСАНУ, Заоставштина Шарла Лоазоа и Лује Војновића, 14427-III-202, *Rapport au Département du 18 octobre 1913 sur la situation au Montenegro*.

дугогодишњи представник у *Société Française des Munitions* и француске фирме *Шнајгер* из Крезона.⁴⁴⁵

За своју победу код Куманова Срби су највеће заслуге приписивали управо артиљерији. Француске топове војска и народ су од милоште прозвали „нашим Французима“, а француски представник *Шнајгера* за Србију инжењер Арман Лењел преко ноћи је постао херој свих престоничких кафана, писао је Деко.⁴⁴⁶ Не само француски посланик, већ су и други уочавали значајну улогу артиљеријског наоружања у кумановској бици. Тако је дописник руског листа *Новое время* Јероним Табурно закључио да је за успех српске војске код Куманова, осим савремених војних оруђа, било пресудно и поверење које је владало између пешадије и артиљерије.⁴⁴⁷

Док се у Србији славила победа код Куманова, велика победа код Лозенграда свечано је прослављана широм Бугарске. Француски војни аташе у Бугарској, мајор Матарел је 25. октобра присуствовао свечаности у цркви у Старој Загори поводом победе код Лозенграда. Том приликом је разговарао са генералом Иваном Фичевим, начелником Генералштаба, који му је на његове честитке одговорио да је победа остварена код Лозенграда „колико бугарска толико и француска“ и да је француска војна школа тријумфовала над немачком.⁴⁴⁸ Слично мишљење је изрекао генерал Радко Димитријев дописнику листа *Le Temps* Рене Пинону рекавши му: „Ми смо ваши ученици, јер смо војну вештину примењену у рату учили само од француских војних стручњака“.⁴⁴⁹

Војничке победе балканских савезника оставиле су исто толико јак утисак и на круг француских интелектуалца који су деценијама уна-

⁴⁴⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 162, Paris, le 8 novembre 1912.

⁴⁴⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 278–279, Belgrade, le 5 novembre 1912; P. de Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes*, Paris 1916, 224–225.

⁴⁴⁷ Ј. П. Табурно, *О српским дивизијама: ујисци очеваци из српско-ћурској раји 1912. године*, Београд 1913, 58. Руски новинар Јероним Табурно је, иначе, све до почетка децембра и склапања примирја боравио у Македонији, заједно са Главним штабом Прве српске армије. Присуствовао је биткама код Куманова и Прилепа. Био је један од малобројних странаца који су добили приступ првој линији фронта (*Књижевност – О српским дивизијама*, Самоуправа № 327 (5/18. децембар 1912) 3).

⁴⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 20, Stara-Zagora, le 27 octobre 1912.

⁴⁴⁹ С. Дамянов, *op. cit.*, 348–349. Пораз османске војске у Првом балканском рату у очима Европе значио је слабљење војничке позиције и престижа обе германске силе – Немачке и Аустроугарске. Међутим, Немачка је спремно реаговала и усвојила неколико нових закона који су повећали војни буџет и у перспективи требало да обезбеде већу ефикасност немачке армије у будућности. И у Француској је постојала јака, али малобројна струја која је сматрала да Француска треба да реагује на исти начин као Немачка и да извуче поуке из војног искуства рата на Балкану. Међутим, за разлику од Немачке где је повећање војног буџета за јавно мњење било неупитно и општеприхваћено,

зад развијали присне односе са интелектуалним круговима на Балкану, пре свега у Србији и Бугарској. Након сјајних војничких победа које су оствариле српска и бугарска војска, француски интелектуалац Луј Леже усхићено је изјавио „да ће XX век бити век Словена“ и да су „до јуче омаловажавани Јужни Словени преко ноћи свима показали да заслужују да буду политички, али и морално уважавани и цењени“. Оствареним победама на бојном пољу Јужни Словени су положили свој „испит зрелости“, записао је овај уважени Француз.⁴⁵⁰

Због позитивног утиска који су победе бугарске војске код Лозенграда и српске код Куманова оставиле на председника Поенкареа, амбасадор Османског царства у Француској Рифат-паша био је у исто време разочаран и забринут. Забрињавало га је усхићење које је Поенкаре показивао у односу на војничке победе балканских армија, због чега одржавање конференције и медијацију великих сила, које је он први предложио, више пред њим није ни спомињао. Рифат-паша је са жаљењем писао министру спољних послова Норадунгијану да „Поенкаре, као ни остатак Европе не разумеју колике је жртве Османско царство поднело одричући се Скопља“.⁴⁵¹

Османски представник у Лондону Тефик-паша, попут свог колеге у Паризу, није скривао забринутост због неочекиваног развоја рата, о чему је разговарао са Полом Камбоном. И поред низа пораза Тефик-паша је уверавао Камбона да ће се ратна срећа окренути на страну Османског царства. На предлог османског амбасадора да велике силе што је пре могуће отпочну медијацију међу зараћеним странама, Камбон је одговорио да Османско царство или балканске државе морају упутити великим силама званичан позив да се умешају у сукоб. Само у том случају велике силе би интервенисале, и то пошто би се претходно утврдили принципи посредовања. Камбон је упозорио Тефик-пашу да би велике силе неизоставно од Османског царства прво затражиле гаранције да ће на простору читаве Румелије спровести неопходне и обећане реформе. Исто тако, скренуо му је пажњу да су балканске државе ушле у рат са циљем да поделе територију бившег Румелијског вилајета по етничкој основи, и да је нереално очекивати да ће се повући из рата у коме побеђују, и прихватити реформе или аутономију за делове Тракије и Македонију, што је

републиканска већина у Француској је морала да се бори са јавним мњењем као и са социјалистима предвођеним сјајним оратором Жаном Жоресом и за најмање повећање издатака за војску. Поенкареова иницијатива из марта-августа 1913. да се активна војна служба врати на три, уместо дотадашње две године, отворила је политичку кризу у француском друштву која је потрајала до избијања Првог светског рата (J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 123-125).

⁴⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 174-175, Moscou, le 19 novembre 1912.

⁴⁵¹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 286, Paris, le 29 octobre 1912, 184.

био максимум који је Порта била спремна дати. Камбон је нагласио да би Порта прво требало да размисли да ли је спремна да плати толику цену, а тек онда да апелује на помоћ европских сила.⁴⁵² Ни британски премијер, лорд Асквит није могао обећати Тефик-паши оно што је овај желео да чује – да ће велике силе заштити Османско царство по сваку цену. Уместо подршке изјавио је да ће „овај велики балкански рат донети више промена него што је Аустерлиц донео!“⁴⁵³

Победе код Лозенграда и Куманова развејале су и љутњу Русије на балканске државе због уласка у рат упркос њеним саветима. На вест о победи код Куманова руски министар спољних послова Сазонов није скривао одушевљење и српском посланику у Петрограду Димитрију Поповић је рекао: „Статус кво је мртав и сахрањен. Ја ћу сада бити ваш најбољи адвокат, ни српски министар спољних послова неће моћи боље бранити вашу ствар“.⁴⁵⁴

Попут Француске и њених савезница и Италија је помно пратила догађања на Балкану. Први утисак који је почетак Првог балканског рата оставио у италијанском јавном мњењу била је збуњеност и помало осећај посрамљености због брзих успеха балканских војски над Османским царством јер је, у поређењу са тим победама, лоше ратовање Италије у Либији још више дошло до изражаја. Традиционално, Италијани су са симпатијама посматрали борбе за национално осамостаљење балканских народа. Изузетак није био ни Први балкански рат. Упркос симпатијама, Италија није желела поделу османског наслеђа међу малим балканским државама, писао је Кампиј Барер из Рима.⁴⁵⁵

Чињеница да је маршал ван дер Голц, главни немачки инструктор у османској војсци, био врло непопуларан у Италији ишла је у прилог појачаној наклоности Италије према балканским хришћанима. Током Италијанско-турског рата немачки маршал се у више наврата подсмевао војничкој неспособности италијанске војске у Либији, а те изјаве му италијанско јавно мњење није заборавило. Француски амбасадор у Риму је, говорећи о атмосфери у Италији на почетку Балканског рата, истакао да је италијанска јавност показивала велики степен нетрпељивости према својој аустроугарској савезници, чак до те мере да се савезништво, више него икада раније, налазило на самој ивици да буде раскинуто.⁴⁵⁶

Румунија је, такође, своје незадовољство усмеравала према Аустроугарској. Пободе балканских савезника су и у румунској јавности изазвале помешане реакције ентузијазма – због успеха балканских хришћана,

⁴⁵² AMAE, NS, Turquie, doss. № 241, № 59–62, Londres, le 28 octobre 1912.

⁴⁵³ Balkanicus, *Срби и Бујари у Балканском рату*, Београд 1913, 81.

⁴⁵⁴ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 20.

⁴⁵⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 128, Rome, le 29 octobre 1912.

⁴⁵⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 128, Rome, le 29 octobre 1912.

али и очајања јер Румунија није стала раме уз раме са победницима.⁴⁵⁷ За то, јавност је окривљивала Аустроугарску која је румунску владу одговорила од уласка у рат, обећавши Румунији награду када Османско царство победи. Међутим, након свега десетак дана рата, победа Османског царства и награда Румунији били су далеко од реалности.

Француска није имала дилему шта треба предузети у односу на Румунију – једину државу на Балкану неумешану у сукоб. И даље, главни задатак француског посланика у Букурешту Камија Блондела⁴⁵⁸ био је да држи Румунију ван сукоба на Балкану. Неочекиване победе балканских држава биле су први велики тест за његову дипломатску вештину јер је један део румунске јавности позивао владу да ревидира своју одлуку о немешању у рат. Блондел је 26. октобра известио своју владу да је добио уверавања од румунских државника да се Румунија неће придружити осталим балканским државама, али да је за рат спремна. Румунски војни врх је предузео све војне припреме са циљем олакшавања мобилизације војске у најкраћем времену, уколико то буде било потребно. По угледу на војне припреме које су се спроводиле у суседној Мађарској, румунско Министарство за јавне послове ставило је на располагање Министарству рата све брзе возове и вагоне који су требали послужити за превоз војске и коморе. Истовремено, румунски Генералштаб је даноноћно радио на припреми наређења за мобилизацију, а инструкције командантима у случају објаве мобилизације, биле су припремљене. Упркос овим, за једну неутралну државу, озбиљним војним припремама, Блондел је и даље веровао у обећања Таке Јонескуа и краља Карола да ће Румунија задржати строгу неутралност у односу на тренутни сукоб који је пламтео на Балкану.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ R. Pinon, *L'Autriche et la guerre balkanique*, Revue des deux Mondes 3 (février 1913) 577-609.

⁴⁵⁸ Камиј Блондел (Jules-Charles François Blondel, 1887-1975), дипломата. Дипломатску службу је започео у Лондону 1880. као секртар треће класе. Након ове службе, обављао је различите дипломатске дужности у Мадриду, Тангеру, западној Африци, Риму, Рио де Жанеиру итд. Године 1907. именован је за опуномоћеног посланика у Румунији где је остао до јануара 1914. Била је то прва Блонделова дипломатска служба вишег ранга. Од јануара 1914. до маја 1915. године у звању аташеа блиско је сарађивао са амбасадором Полом Камбоном у Лондону, одакле је средином 1915. премештен на чело француске амбасаде у Вашингтону. На тој дужности је остао до краја Првог светског рата. Године 1938. именован је за представника Француске у Бугарској. На тој дужности је дочекао Други светски рат. Године 1942. је напустио Бугарску да би се придружио покрету генерала Де Гола који га је након рата именован за гувернера Француске у Алжиру, амбасадора у Норвешкој и представника Француске у Уједињеним нацијама. Из дипломатске службе се повукао 1952. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, 165).

⁴⁵⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 92-93, Bucarest, le 23 octobre 1912; *BD*, IX-II, № 441, Bucharest, December 30, 1912, 340-342.

С обзиром на то да је последњи усвојени буџет Румуније имао суфицит од 112 милиона франака (који су утрошени на развој индустрије и трговине), Блондел је сматрао да ће осетан развој привреде, као и очуване резерве новца, утицати на Румунију да озбиљно размотри улазак у Балкански рат, нарочито ако се увери колике ће последице рат оставити по привреду зараћених држава. Блондел је признао да је међу румунским државницима било доста оних који су подстицали владу да крене примером Бугарске и уз заштиту Русије и сама зарати против Османског царства. Иако су краљ Карол и министар спољних послова Мајореску на почетку рата успешно одолевали тим притисцима, било је само питање колико ће дуго истрајати у томе.⁴⁶⁰

Османско царство је управо и рачунало да ће румунске државнике издати стрпљење пред јаким притисцима јавног мњења и да ће се укључити у рат. Порта још увек није губила наду да ће преокренути ток рата у своју корист. Османски посланик у Букурешту Сефа-бег је и током новембра наставио да врши снажан притисак на Румунију да одбаци неутралност. Османски посланик у Букурешту је нарочито појачао свој притисак када су Бугари започели продор према Чаталци. Сефа-бег је 4. новембра тражио од министра Мајорескуа да румунска влада предузме све мере које су у њеној моћи не би ли спречила улазак бугарске војске у Цариград.⁴⁶¹

Упркос свим притисцима, Румунија је била решена да неће подржавати поражену страну у рату. Исто тако Румунија је била одлучна да неће једина да остане без добити. Румунски краљ Карол је сматрао да је румунска неутралност највише допринела локализовању рата и очувању општег мира, због чега би било праведно да Румунија буде адекватно награђена. Политички кругови су као праведну награду од краја октобра почели да истичу део Јужне Добруџе са градом Силистријом који је на Берлинском конгресу уступљен Кнежевини Бугарској. Осим овог територијалног, Румунија је истакла још један захтев који се односио на заштиту права Цинцара (Куцовлаха) насељених у Македонији и Епирју. Под заштитом њихових права Румунија је подразумевала опстанак цинцарских школа под истим статусом као под османском влашћу, као и оснивање једне епископије која би била под јурисдикцијом Румунске православне цркве. Своја два захтева румунска влада је проследила великим силама. Француска је захтеве сматрала прихватљивим и нису јој се чинили као довољно озбиљни разлози да би се Румунија за њихово остварење морала укључити у рат.⁴⁶² Поенкаре је понудио Румунији

⁴⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 92–93, Bucarest, le 23 octobre 1912.

⁴⁶¹ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 22/1912, № 1–2, București, 22 octombrie/5 noiembrie 1912.

⁴⁶² AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 92–93, Bucarest, le 23 octobre 1912.

дипломатску подршку ради остварења ових захтева, а чак јој је обећао учешће на међународној мировној конференцији која ће решавати проблеме Балканског рата када дође погодан тренутак да се она одржи.⁴⁶³ До тада су Поенкаре и француска влада очекивали да Румунија буде стрпљива.

Упркос обећању да ће бити по страни балканског сукоба, и да ни на који начин неће погоршавати ситуацију на Балкану, румунско Министарство спољних послова је 30. октобра обавестило све представнике великих сила да је Румунија одлучила да упути два пука војске у румунски део Добруце.⁴⁶⁴ Један пук је био пешадијски, а други коњички и они су имали задатак да штите румунску границу од евентуалних упада османских или других одреда или евидентирања избеглица из Бугарске. Овај потез румунске владе био је оправдан заштитом румунске територије и Румунија га није сматрала почетком мобилизације.⁴⁶⁵ Вести о стационарању румунске војске у Добруци и дуж границе са Бугарском могле су се пронаћи и у европској, нарочито мађарској штампи. Поједини листови, као што је случај са листом *Budapesti Hírlap*, извештавали су да је Румунија до почетка новембра на овом подручју сконцентрисала око 26.000 војника и да ће они отпочети офанзиву одмах након пада Једрена у бугарске руке.⁴⁶⁶

Наоружавање и потајно мобилисање војске Румунија је наставила током новембра. Иако је Блондел уверавао своје Министарство да такве мере не значе да ће Румунија заратити са Бугарском, Француска такве активности није одобравала. Незадовољство је постало веће када се у Паризу сазнало да Румунија тајно доставља у Цариград ратни материјал и коње. Према сазнањима Блондела, од почетка рата Румунија је дозволила преко своје територије и лука на Црном мору превоз неколико товара ратног материјала за Османско царство. Блондел је саветовао румунској влади да прекине са том праксом, јер је помоћ коју је пружала Царству највише штетила Бугарској.⁴⁶⁷ Против ових потеза своје савезнице протествовала је и Аустроугарска. Њена политика да држи Румунију изван сукоба остала је непромењена, иако се у Бечу није скривало разочарење због пораза Османског царства.

Међутим, европске дипломате су знале да се иза настојања Беча да држи Румунију изван сукоба не налази искрена жеља да се рат што је више могуће локализује и оконча, већ другачији политички маневар. Управо је непредвидивост Аустроугарске била оно што је највише пла-

⁴⁶³ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 155-158, Bucarest, le 3 novembre 1912.

⁴⁶⁴ Ministry of Foreign Affairs, *The Bulgarian question and the Balkan states*, Sofia 1919, 79.

⁴⁶⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 144, Bucarest, le 30 octobre 1912.

⁴⁶⁶ АС, МИД - Пресбиро (1903-1918), фас. бр. 7, октобар - децембар 1912, преглед штампе за 23. октобар/5. новембар.

⁴⁶⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 43-44, Bucarest, le 26 novembre 1912.

шило Француску. Доајен француске дипломатије Пол Камбон, највише упућен у питања међународних односа, са забринутостију је писао да је „балканско-турски рат пореметио рачуницу аустријским државницима“. Камбон је констатовао да је „већ два века главни циљ аустроугарске спољне политике било проширење утицаја Монархије ка Истоку, на рачун територија Османског царства“. Међутим, поразом Османског царства, када је било сасвим извесно да ће дотадашњи европски поседи Османског царства бити подељени између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе, уништене су све наде да ће Аустроугарска свој циљ икада досегнути. Иако су, након оваквог развоја догађаја, аустроугарски дипломатски представници уверавали остатак Европе да прихватају фактичко стање, Камбон је сматрао да је „бирокупатска аустроугарска држава још увек верна својој традицији и зацртаним политичким задацима“ и да ће бити тешко одвојити је од тог зацртаног циља.⁴⁶⁸

Без обзира на Камбонове примедбе, у првом тренутку Француској и остатку Европе се чинило да су победе балканских савезника извршиле преокрет и у аустроугарској спољној политици. Вест о српским и бугарским победама пратила је неверица у званичним круговима у Бечу, као и у јавности, али осим негодовања није било других показатеља да ће се Аустроугарска војно умешати у рат. Полузванични клерикални лист *Reichspost* са огорчењем је констатовао да је „Балкански сатус кво мртав, и никаква дипломатска вештина га не може поново васкрснути“.⁴⁶⁹

Француски амбасадор у Бечу Алфред Димен је извештавао крајем октобра да је опасност да Балкански рат прерасте у европски сукоб сведена на минимум. У врло кратком временском периоду, Димен је тврдио да се променио свеукупни став Аустроугарске монархије: „На почетку рата реч *Санџак* је била на уснама свих Аустријанаца, док је, чини се, свега петнаестак дана касније била потпуно заборављена, као да никада није ни постојала“. Уместо на дешавања на Балкану, сва пажња Аустроугарске преусмерила се на предложени Поенкареов пројекат о посредовању великих сила. У овој, може се рећи, за њу другој фази рата све своје интересе Аустроугарска је подредила економским, настојећи да на Балканском полуострву осигура даљи повлашћени положај својој трговини. Поверљиви извор из Италије, са којим је разговарао француски амбасадор Димен, сматрао је да постоји неколико разлога за ову наглу промену става Аустроугарске према Балканском рату. У првом реду, извор француског амбасадора сматрао је да је ратна странка још увек недовољно јака да би могла да наметне своју вољу остатку владе.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

⁴⁶⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 189-192, Vienne, le 30 octobre 1912.

⁴⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 211-212, Vienne, le 31 octobre 1912.

У прилог овој Дименовој тврдњи говори одсечан одговор грофа Берхтолда начелнику Генералштаба генералу Блазијусу Шемуи који му је сугерисао да Аустроугарска треба поново да окупира Санцак, из ког је повукла војску 1908. године. Гроф Берхтолд је 26. октобра, на генералову сугестију, одговорио да Аустроугарска дефинитивно напушта Сјенички и Пљеваљски санцак, јер не жели компликације са Русијом, и да сву своју пажњу концентрише на Албанију. Један од вођа ратне странке, престолонаследник Франц Фердинанд, за разлику од генерала Хецендорфа није био присталица рата, сматрајући да је аустроугарска војска још увек неспремна, и да је у горем стању него што је била 1866. године.⁴⁷¹

Осим неспремности аустроугарске војске чије лоше стање је надвојвода без сумње преувеличавао, Димен је указао на још један битан фактор у аустроугарској политици, а то је став Берлина. Немачка се у сличној ситуацији налазила 1909. године, када је, да би заштитила интересе своје савезнице, ушла у отворен дипломатски конфликт са Русијом. Димен је од истог извора из Италије добио уверавања да се Немачка неће излагати поновном ризику, као што је то учинила у Анексионој кризи.⁴⁷² И на крају, Димен је истицао да не треба занемарити информације које је редовно добијао од војног аташеа Фурнијеа, његовог личног пријатеља, који га је у својим писмима са сигурношћу уверавао да „уколико би дошло до рата, Аустријанци би били побеђени од Срба иако су несумњиво бројчано надмоћнији од њих“. До своје процене пуковник је дошао посматрајући дисциплину и осећај оданости отаџбини који је красио српског војника. Војнички квалитети попут храбрости, борбености и издржљивости су такође, сматрао је, били својствени српском војнику и стављали су га у ранг најбољих.⁴⁷³ Имајући на уму ову констатацију, Димен је сматрао да Аустроугарска и нема избор осим да се помири са стањем таквим какво јесте.

Да има трага истине у сазнањима амбасадора Димена потврђивао је разговор који је Жил Камбон водио са немачким државним подсекретаром Цимерманом 1. новембра. Цимерман га је уверавао да Аустроугарска показује највећу могућу предусретљивост, не само према Бугарској већ и према Србији. Као што је прихватила победе и територијалне претензије Бугарске, Цимерман је био уверен да ће прихватити и претензије Србије.

⁴⁷¹ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 186-187; L. Albertini, *op. cit.*, 387-388. Аника Момбауер примећује да је иронија да је Франц Фердинанд током балканских ратова и уопште током већег дела живота био противник рата и велики опонент Хецендорфу у том питању, а да је Беч управо његову смрт искористио као изговор за рат са Србијом јула 1914. (А. Момбауер, *нав. дело*, 17).

⁴⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 211-212, Vienne, le 31 octobre 1912.

⁴⁷³ A. Dumaine, *La dernière ambassade de France en Autriche: notes et souvenirs*, Paris 1921, 46.

С тим у вези, немачка влада је подстакла Аустроугарску да се директно обрати Србији и покаже јој своју добру политичку вољу.⁴⁷⁴

Исте информације добио је и француски амбасадор у Петрограду Жорж Луј који је незванично разговарао са тамошњим аустроугарским представником грофом Турном, иначе присним пријатељом грофа Берхтолда. Аустроугарски амбасадор гроф Турн-Дуглас Валзасин рекао је Лују да је сасвим јасно да је враћање на старо на Балкану немогуће. Захваљујући својим успесима, Бугарска је достигла санстефанске границе, чак и више од тога, јер је извесно да ће се у оквирима бугарске државе по први пут наћи и Једрене, а Грчка је била на путу да добије Епир. Престиж је, према томе, био на страни балканских држава. Упркос таквом развоју догађаја аустроугарски посланик је уверавао свог француског колегу да Аустроугарска нема никаквих територијалних претензија на Балканском полуострву, већ да намерава да убудуће штити само своје трговинске интересе на том простору.⁴⁷⁵

Француски посланик у Бечу Димен је сматрао да је гроф Берхтолд имао на уму да посредством царинске уније веже за Монархију једну или обе словенске државе.⁴⁷⁶ Био је сасвим уверен да је Аустроугарска жртвовала свој престиж одустајањем од одбране некадашњег Новопазарског санџака, а све како би заштитила своје економске интересе на Балкану. Текстови у аустроугарској штампи су писали о надокнади за коришћење железничких пруга које су се налазиле у власништву Аустроугарске. На основу оваквих наслова Димен је слутио да је Аустроугарска већ започела преговоре са Србијом о намирењу својих потраживања. Постизање оваквог споразума ишло је у прилог и Србији. Да би показала своју добру вољу, Србија је почетком новембра најавила смену свог дотадашњег посланика у Бечу Ђорђа Симића, кога је Димен високо ценио. На његово место био је наименован дотадашњи начелник у Министарству иностраних дела Јован Јовановић Пижон, коме је Пашић наложио да пружа што је могуће снажнији отпор Аустроугарској, али да по сваку цену избегне сукоб.⁴⁷⁷ Димен није познавао Јовановића пре његовог доласка у Беч, али је знао да је он близак Николи Пашићу што га је наводило на закључак да је Србија слањем таквог човека у Беч и сама желела договор који ће задовољити аустроугарске апетите а њој дати одрешене руке у остварењу прокламованих ратних циљева.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 13, Berlin, le 1er novembre 1912.

⁴⁷⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 6, Saint-Petersbourg, le 1er novembre 1912.

⁴⁷⁶ L. Albertini, *op. cit.*, 391.

⁴⁷⁷ Д. Ђорђевић, *Порџреџи из новије српске историје*, 433.

⁴⁷⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 35–36, Vienne, le 1er novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44–45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

До најављене смене српског посланика у Бечу је дошло тек у пролеће 1913. године. На први поглед, Димен није био импресиониран изгледом новог српског представника који му са „својом коврцавом, дивљом косом, тамним очима и брковима који су му покривали лице“ није уливао ни најмање поверење. Бечом се проносила гласина да је Јовановић „подстицао немире 1908. године против анексије Босне и Херцеговине, чак и лично командовао једним одредом четника“. Ипак, није био заплашен овом и сличним гласинама већ се са Јовановићем сусрео одмах по његовом доласку, и већ након неколико разговора закључио да је он „умерен и разуман у патриотским амбицијама и да разумно расуђује у свему“.⁴⁷⁹ То је био почетак врло блиске сарадње између српског посланства и француске амбасаде која је у више наврата интервенисала за српске интересе на Балплацу.

Једино што је почетком новембра доносило немир француској амбасади у Бечу и Министарству у Паризу били су преусмерени напади аустроугарске јавности на Француску. У броју од 1. новембра лист *Zeit* је, између осталог, написао да је „француско јавно мњење, као и много пута пре, жртва своје ирационалне антипатије, која је јуче била уперена против Немачке, а данас против Аустроугарске“.⁴⁸⁰ На овакве оптужбе, које су се свакодневно могле прочитати у аустроугарској дневној штампи, Министарство спољних послова није реаговало, али француски интелектуални кругови јесу. Тако је угледни историчар Рене Пинон у једном од својих чланака објављених у *Revue des deux Mondes* између осталог написао: „Француска је та која треба да одржи баланс снага у Европи. Француска се залаже за јаку Аустроугарску јер је њено постојање пресудно за баланс европских снага, али је против Аустроугарске која гуши права народа који у њој живе и која због своје експанзионистичке политике прети да сруши читав европски поредак“.⁴⁸¹

Са друге стране, ватрени говор који је Поенкаре одржао у Нанту 26. октобра изазвао је велику узнемиреност у аустроугарској и немачкој јавности. Митинг који је Поенкаре одржао у Нанту био је почетак председничке кампање, што значи да је све изречено било ради унутрашње политичке употребе. Ипак, под утицајем затегнутих односа међу великим силама услед рата на Балкану, део француске и европске јавности је у говору Ремона Поенкареа видео много више од изборне кампање. Француска је најзад видела спремност својих државника да се супротставе доминацији германизма, да бране своја права и интересе уместо да чине уступке и повлаче се пред сваким немачким насртајем. За разлику од Француске, Немачка и Аустроугарска су говор оцениле као провока-

⁴⁷⁹ A. Dumaine, *op. cit.*, 79–81.

⁴⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 35–36, Vienne, le 1er novembre 1912.

⁴⁸¹ R. Pinon, *op. cit.*, 577–609.

тивну претњу у духу Сократове мудрости *Si vis pacem, para bellum* (Ако желиш мир, сјремај се за рат).⁴⁸² Као посебно забрињавајуће, листови су издвајали следеће Поенкареове речи: „Не зависи од нас [Француске, прим. аут.] очување мира. За очување мира потребно је много стрпљења, енергије, поноса читавог народа који не жели рат, али га се и не плаши. Једна мирољубива нација, каква је Француска, изгубиће свој углед уколико своју судбину препусти случају.“⁴⁸³

Поенкаре се није дао застрашити критикама. Свега неколико дана касније, 31. октобра се у истом тону обратио посланицима француске Народне скупштине, где је истакао „да је Француска неспособна да буде непоуздана или неверна“, а затим додао: „Ми нећемо покушавати да мењамо наша пријатељства, јер сматрамо да нација велика као што је Француска, дугује сама себи то, да покаже у управљању својих спољних послова, сталност својих идеја и чврстину у својим намерама. Остајемо присно везани за Русију, нашу савезницу и за Енглеску, нашу пријатељицу: за њих нас везују везе неразориве и нераскидиве: осећање, интереси и политичко поштење“. У току актуелног рата на Балкану, оценио је Поенкаре, Француска је сјајно доказала своју присебност, умереност и лојалност у својим мирољубивим намерама, а да при том није напустила своје интересе и права.⁴⁸⁴

Док су овакви иступи првог министра Француске били схваћени као ратоборни у Белину и Бечу, у престоницама балканских држава ове речи су узимане као охрабрење и значајна подршка у рату против Османског царства, и још важније, биле су најавна темељне промене у француском јавном мњењу након њихових првих војничких победа.

Први балкански рат на страницама штампе

Рат на Балкану није био само предмет интересовања дипломата, већ је привукао пажњу читаве европске јавности.⁴⁸⁵ Током припрема за рат и на његовом почетку француска јавност је углавном била суздржа-

⁴⁸² J. Chastenet, *op. cit.*, 114; R. Girault, *op. cit.*

⁴⁸³ *L'Unanimité*, Le Temps № 18745 (le 29 octobre 1912) 1.

⁴⁸⁴ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар - децембар 1912, преглед штампе за 18/31. октобар 1912.

⁴⁸⁵ О значају и утицају дневних листова на политички живот Француске видети: E. Malcolm Carroll, *French public opinion and Foreign affairs 1870–1914*, London 1931; A. Billy, J. Piot, *Le Monde des Journaux: tableau de la presse française contemporaine*, Paris 1924; P. Albert, F. Terrou, *Histoire de la Presse*, Paris 1970, 33–82; N. Pitsos, *La presse française commente la question macédonienne à l'aube des guerres balkaniques*, Cahiers balkaniques 38–39 (2011) 181–196.

на у односу на процене исхода. У малобројним прогнозама француски листови су предност углавном давали Османском царству, које је имало боље тренирану и наоружану војску од балканских савезника, те се очекивало да ће османска војска однети брзу и лаку победу.⁴⁸⁶

Доба *Belle Époque* обележила је „доминација папира“ па због тога није било никакво изненађење када су, након првих битака, на Балкан похрлили новинари и извештачи из свих делова Европе.⁴⁸⁷ Од чувене „Емске депеше“ штампа је сматрана моћним оружјем не само јавног мњења већ и владајућих структура, али никада пре балканских ратова на пропагандном раду није била ангажована толика армија новинара и ратних извештача који су се за све време сукоба жучно надметали у објављивању вести и фотографија. Поједини новинари су пристигли у престонице балканских земаља још у време објава мобилизације, и стрпљиво су чекали на почетак операција и добијање дозвола за одлазак на фронт. Као и у случају војних мисија, балканске државе нису са одобравањем прихватиле идеју да странцима одмах на почетку рата дозволе потпуни увид у своје војне редове и стање на фронту, али се нису усуђивале да им то право ускрате јер „ниједна држава, ма колико била моћна, [...] не може игнорисати расположење јавног мњења европских народа, јер су интереси свих држава и свих народа испреплетени“, најезгровитије је то приметио дописник Табурно.⁴⁸⁸ Дозволу да посете попришта битака добијали су углавном новинари „пријатељских држава“, док су остали остајали у позадини и информације добијали од Пресбирора.⁴⁸⁹ Број ратних дописника и извештача се за две недеље толико увећао да је Порта била приморана да 8. новембра изда званично саопштење о забрани примања нових, и ограничи број постојећих, ратних дописника у таборима османске војске на ратиштима широм Балкана.⁴⁹⁰

Из Београда је прва група новинара отпутовала за Ниш 20. октобра, одатле у Врање, а крајем октобра стигла је на одредиште у Скопље. Српска Врховна команда им је ставила на располагање хотел и један вагон воза који је био опремљен телеграфима и другом опремом неопходном за рад. Међу њима је била неколицина француских новинара: дописник листа *Le Matin* Матијо, дописник листа *Le Journal* Анри Барби, као и лектор на

⁴⁸⁶ *Le Temps* № 18733 (le 17 octobre 1912); *Le Petit Journal* № 18187 (le 12 octobre 1912); *Journal des Débats* № 284 (le 12 octobre 1912).

⁴⁸⁷ V. Duclert, *op. cit.*, 668.

⁴⁸⁸ J. Табурно, *нав. дело*, 98.

⁴⁸⁹ L. Trotsky, *Les guerres balkaniques 1912-1913*, Paris 2002; А. Л. Шемјакин, *Лав Троцки о Србији и Србима током балканских ратова (1912-1913)*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 111-124; Б. Стојић, *Први балкански рат у очима француске јавности*, Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао, прир. А. Растовић, Ниш 2013, 341-355.

⁴⁹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 143, Péra, le 8 novembre 1912.

Београдском универзитету и дописник париских листова *Le Figaro* и *Le Matin* Гастон Гравије. Новинарима и војним аташеима био је дозвољен приступ попришту Кумановске битке и осталим ратиштима, али уз пратњу официра одређених од стране Врховне команде српске војске.⁴⁹¹ Гравије је, заједно са својим пријатељем новинаром Пјером де Ланиксом, дописником *Nouvelle Revue Française*, после неколико дана проведених у Скопљу, уз дозволу Генералштаба, отпутовао у Призрен како би пратио операције III армије под командом генерала Божидара Јанковића.⁴⁹²

Победе српске и бугарске војске код Куманова и Лозенграда, које су дошле у исто време, умногоме су утицале да се промени расположење према Балканском савезу у француској јавности. Вести о победама српске и бугарске армије објављене су на насловним странама свих најчитанијих дневних листова, а лист *Le Temps* их је назвао „прекретницом у историји читавог Балкана“.⁴⁹³ Француска штампа је писала да је „српски топ, направљен у Француској, срушио немачку хегемонију у Европи, и захваљујући њему Срби су спровели у дело давнашњи француски сан о сламању немачке доминације“.⁴⁹⁴

Пре 1912. године Срби су у очима већине Француза најчешће били „утопљени у заједничку скупину балканских народа и са извесном дозом презира декларисани као насилни источњаци“.⁴⁹⁵ Међутим, победе Балканског савеза утицале су да се промени речник и терминологија француске штампе. Од краја октобра у најтиражнијим листовима широм Француске Србија је све чешће називана „победничком“, а Аустроугарска „највећим реметилачким фактором у Европи“.⁴⁹⁶ Свеопште је стваран утисак да би, за случај рата, удружене балканске армије могле саме зауставити Аустроугарску. Такав смео сценарио је свакако ишао у корист Француској која би добила одрешене руке да се бори само са Немачком.⁴⁹⁷

Јавност у Француској, пре свега штампа, тесно је била повезана са Министарством спољних послова. Та веза је била нетипична за друге европске државе. Ова посебност је обезбеђивала француској штампи и јавности велики утицај на друштво, који је некада био већи од утицаја

⁴⁹¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 162, Paris, le 8 novembre 1912; P. de Lanux, *op. cit.*, 61.

⁴⁹² ВА, Пописник бр. 2, кутија бр. 52, Команда III армије – Врховној команди, ОБр. 1242, Призрен 22. децембар 1912/4. јануар 1913. године.

⁴⁹³ *Le Temps* № 18742 (le 26 octobre 1912) 1–3.

⁴⁹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44–45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

⁴⁹⁵ F. Dessberg, *French historiography and the recent research and debates on the Great War and Alliance between France and Serbia*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 395–410.

⁴⁹⁶ *Le Petit Journal* № 18216 (le 10 novembre 1912) 2; *Le Temps* № 18774 (le 27 novembre 1912) 1; *Journal des Débats* № 322 (le 19 novembre 1912) 1.

⁴⁹⁷ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јагранско море*, 19–20.

државе.⁴⁹⁸ Овакав утицај проистичао је и из чињенице да су поједини значајни француски политичари пре запажених државничких каријера радили као новински дописници. Такав пример су браћа Камбон, Камииј Барер, Габријел Аното, Стефан Пишон, Ремон Поенкаре и многи други. Стога је наклоност француске штампе успесима балканских војски имала велики значај за „ствар“ балканских држава у државним круговима.

У креирању француског јавног мњења запажену улогу је имао Андре Тардије, уредник полузваничног листа *Le Temps*, који је, неретко (чак и изван Француске), називан „седмом великом силом у Европи“.⁴⁹⁹ Пре него што се посветио новинарској каријери, Тардије је радио у тајној служби Министарства спољних послова, а касније када је званично напустио службу био је редовни посетилац Министарства. У своје најблискије пријатеље убрајао је државнике попут Ремона Поенкареа, Стефана Пишона, Филипа Бартелоа, Жоржа Луја и зато не изненађује изузетна обавештеност, у неким случајевима чак и провокативност, у писању *Le Temps*-а у периоду балканских ратова.⁵⁰⁰ За разлику од писања из времена Анексионе кризе, *Le Temps* је 1912. године заузео сасвим супротан став у односу на Србију и њене савезнице. Ту промену први је уочио угледни француски интелектуалац Огист Говен. Од почетка кризе лист је ватрено и упорно бранио интересе балканских држава и подржавао их у остварењу зацртаних ратних циљева. У више наврата, констатовао је Говен, „више је *Le Temps* био наклоњен балканским државама од кабинета у Петрограду“.⁵⁰¹ *Le Temps* је, према оцени српског посланика у Француској Миленка Веснића, од свих француских листова био највише наклоњен Србима и „најотворенији заступник наших интереса“.⁵⁰²

Управо та смелост која је годила Србији, Русији је највише сметала јер је поткопавала њен углед на Балкану. Тако је писање листа *Le Temps* било честа тема у руском Министарству спољних послова, као и у разговорима министра Сазонова и амбасадора Луја. На једном од састанака, Сазонов је рекао француском амбасадору да он има поверење у Француску и у савезништво Русије и Француске и да он не обраћа пажњу на писање француске штампе која није ни најмање благонаклона према Русији. Признао је Лују да се често „уплаши“ наслова које види у *Le Temps*.⁵⁰³ Пристрасност у писању био је повод да Сазонов у више наврата

⁴⁹⁸ М. В. Науне, *op. cit.*, 43.

⁴⁹⁹ Пол Камбон је 1909. године тврдио да је Тардије тај који води спољну политику Француске „јер он долази када хоће у Ке Д Орсеј који, као ни председник Клемансо никада нису демантовали ниједну његову објављену вест“.

⁵⁰⁰ М. В. Науне, *op. cit.*, 45-46.

⁵⁰¹ А. Gauvain, *op. cit.*, V, Paris 1918, 222.

⁵⁰² АС, МИД - ПО, Пов. Бр. 4516, Париз 20. новембар/3. децембар 1912. године.

⁵⁰³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 191, Saint-Petersbourg, le 4 novembre 1912.

апелује на француску владу да држи под контролом писање своје штампе.⁵⁰⁴ Писањем француских листова није био задовољан ни француски амбасадор у Берлину Жил Камбон који се једном приликом пожалио српском посланику Милошу Богвићевићу да понекад уопште и не пошаље извештај о актуелним дешавањима, а да, ипак, у сутрашњем издању *Le Temps*-а пронађе опширан текст о свим актуелним збивањима.⁵⁰⁵

Савезничке победе и пораз османске војске отвориле су питање традиционалне туркофилије у Француској. Наиме, имајући у виду велика улагања која је Француска имала широм Османског царства и чињеницу да је француска јавност са симпатијама поздравила победе балканских држава, унутар дипломатских кругова се повела жива дискусија да ли се Француска „одрекла“ Османског царства, а самим тим и својих интереса. Француске дипломате су добиле инструкције да на питања оваквог типа одговарају да се Француска и даље залаже за опстанак Османског царства и да ће свим силама настојати да спречи његову пропаст.⁵⁰⁶

Осим француског, победе балканских држава преокренуле су и ставове у британском јавном мњењу. Најутицајнији туркофилски лист *Daily Telegraph* начинио је грешку објављујући да је у бици код Лозенграда победила османска, а не бугарска војска. Демантована вест унела је, у први мах, доста забринутости у британске политичке кругове да би рат против Османског царства могао подстаћи милионе муслимана из британског колонијалног царства на немире у знак солидарности са муслиманским сународницима на Балкану. Но, након што су стигле вести о другим победама Балканаца и потпуном војном поразу Османског царства, ни традиционално туркофилско јавно мњење Велике Британије није могло остати имуно на успехе балканских хришћана. Пол Камбон је крајем октобра 1912. године извештавао Поенкареа да британско јавно мњење све више нагиње балканским државама, иако та промена става још увек није видљива у писању свих утицајнијих острвских листова. Неочекиване победе бугарске, српске и грчке војске утицале су на национални дух Британаца, који су са уважавањем почели говорити о војној снази балканских држава. Такође, балкански хришћани су стекли велику подршку у утицајним пацифистичким круговима који су све отвореније заступали „право хришћана из Румелијског вилајета да се ослободе турског јарма“. Гласноговорници овог покрета су постајали све популарнији у широј јавности, путовали су Великом Британијом, и попут покретних биоскопа приказивали портрете краљева Србије, Бугарске и Грчке које је народ увек са клицањем поздрављао, док је појаву султановог портрета

⁵⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 26, Saint-Petersbourg, le 6 novembre 1912.

⁵⁰⁵ АС, МИД - ПО, Пов. Бр. 2136, Берлин, 25. септембар/8. октобар 1912.

⁵⁰⁶ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 36-37, Berlin, le 29 janvier 1913; A. Dumaine, *op. cit.*, 43.

пратила тишина или звиждуци. За разлику од шире јавности, Камбон је приметно да се у вишим класама расположење у корист балканских држава много спорије мењало. Богатији људи, нарочито они који су имали улагања у Османском царству, са далеко више опреза посматрали су расплет рата на Балкану. Ипак, Камбон је примећивао да и међу њима има све више оних који су се нескривено радовали поразу Османског царства.⁵⁰⁷ Најдуже се промени односа према балканским народима опирао лист *Times* који је сматрао да треба бити опрезан у заузимању страна. Редакција листа је сматрала да је важно да се британска јавност држи резервисано, а да нарочито штампа мора остати неутрална. Разлог за такву суздржаност је опасност да Балкански рат прерасте у општи. Но, победе балканских државе смекшале су ригидне ставове овог и других конзервативнијих листова. Рат на Балкану добија значајан простор у писањима свих острвских листова. *Westminster Gazette*⁵⁰⁸ покреће нову рубрику под називом *Рајн на Балкану*, а *Times* у броју од 28. октобра усхићено пише о ослобођењу Скопља: „Срби су после пет векова поново мачем заузели своју стару престоницу. Цео тај приказ је представљао један од најдраматичнијих догађаја у свакој историји“.⁵⁰⁹

У престоницама сила Тројног савеза вест о победама балканских држава није изазвала исто одушевљење као у Паризу, Лондону и Петрограду. Вест о бугарској победи над султановом војском код Лозенграда у берлинским политичким и друштвеним круговима дочекана је са неповерљивошћу.⁵¹⁰ Белгијски посланик у Берлину Бејнс је забележио да је државни секретар Кидерлен-Вехтер ту вест примио са неверицом и да је узвикнуо „то је немогуће, да једна сељачка војска туче трупе доказане снаге“.⁵¹¹ За разлику од свог министра, немачки цар Вилхелм одмах је поздравео победе балканских држава спреман да окрене леђа Османском царству. Један број немачких листова је рат балканских држава против Османског царства окарактерисао као „пљачку“, истичући да се балканске хришћанске државе „у својој журби да распарчају Царство нису прецизно договориле по ком принципу ће између себе поделити задобијени плен“.⁵¹² Листови какав је био *Reichspost* нису се устручавали да победе

⁵⁰⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 171–175. Londres, le 30 octobre 1912.

⁵⁰⁸ *Westminster Gazette* је спадао у ред листова намењених информисаној публици. Тираж листа никада није прелазно више од 20.000 дневно продатих примерака. Од 1908. политику листа водила је група богатих чланова и симпатизера Либералне партије (К. G. Robbins, *Public opinion and pressure groups*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. F. H. Hinsley, Cambridge University Press 1977, 70–89).

⁵⁰⁹ А. Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд 2015, 202.

⁵¹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 183, Berlin, le 25 octobre 1912.

⁵¹¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јагранско море*, 19.

⁵¹² АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар - децембар 1912, преглед штампе за 7/21. октобар.

балканских народа над османском војском пропрате коментаром: „статус кво на Балкану је мртав и више га никаква дипломатска вештина не може оживети“.⁵¹³ Немачки амбасадор у Лондону принц Карл Макс Лихновски је без много сентименталности констатовао да је „Први балкански рат окончан сломом Турске а, самим тиме, и поразом наше политике која је већ годинама била у вези са Турском“.⁵¹⁴

Узбуђење на Вилхелмштрасеу и у целокупном немачком јавном мњењу због победа балканских савезника, нарочито оних бугарске војске, није јењавало до краја октобра. Постојала је слабашна нада да ће у наставку рата војска Османског царства преокренути ток рата једном одлучујућом победом. Са друге стране, према мишљењу немачких званичника са којима је Жил Камбон разговарао, чињеница коју Европа није смела више пренебрегавати била је да балканске државе имају, зарад својих победа, право на територијалну компензацију на рачун Османског царства. Немачка је поразе османских снага доживљавала и као своје поразе. Османску војску је тренирао Немац фелдмаршал Колмар фон дер Голц, османски официри су се већим делом усавршавали у немачким војним школама, и, на крају, османска војска је користила углавном немачко наоружање. Насупрот њима, балканске државе су користиле наоружање француских војних фабрика, њихови официри су се усавршавали у руским и француским војним школама. Театар балканског ратишта је био посредан сукоб француско-немачке војне вештине, у којем је немачка војна доктрина поражена.⁵¹⁵

Војни кругови у Немачкој у својим иступима углавном су се ограђивали од одговорности за поразе које је трпела султанова војска, неретко пребацујући одговорност на официре Османског царства, па и на самог султана и Порту.⁵¹⁶ Главни аргумент немачких војних стручњака у вези са овим био је тај да, иако је османски Генералштаб био организован према немачком моделу, османска војска никада није суштински германизована. Упркос официрима који су школовани у немачким војним школама, османска војска у основи није изменила свој карактер, није се преобразила у модерну армију европског модела, иако је била предвођена од стране Голц-паше и других немачких инструктора.⁵¹⁷

⁵¹³ АС, МИД - Пресбирио (1903–1918), фас. бр. 7, октобар - децембар 1912, преглед штампе за 14/28. октобар.

⁵¹⁴ *Мемоар принца Лихновској с коментаром Алберта Томе*, прев. Н. П. Петровић, Београд 1918, 19.

⁵¹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. № 240, № 253–254, Berlin, le 26 octobre 1912.

⁵¹⁶ АМАЕ, FN, J. Cambon, doss. 49, № 141, Berlin, le 25 octobre 1912; M. Moukhtar Pacha, *op. cit.*, 186.

⁵¹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 59–61, Paris, sans date.

У немачкој јавности се увредило мишљење да је највише разлога за задовољство због избијања Првог балканског рата и првих успеха које су постигле балканске државе имао руски посланик у Паризу Александар Извољски. Немачки лист *Frankfurter zeitung* писао је да је Извољски био главни мозак сложене машинерије познате као Балкански савез, који је осмишљен нигде другде до у француској престоници. Према мишљењу овог франкфуртског листа, друга најактивнија личност у стварању Балканског савеза био је председник грчке владе Елефтериос Венизелос. Иако рат није почео добро по Османско царство, Турци су се надали да ће велике силе одржати дато обећање да се у сукоб на Балкану неће непосредно уплитати. У немачкој јавности је, с друге стране, оцењено да ће рат донети мноштво последица по балкански, али и по општи мир, без обзира на то коме буде припала победа на бојном пољу. Немачка је страховала да ће се Русија умешати у рат у случају да Османско царство однесе победу, а уколико победа буде у рукама балканских држава тада да ће бити тешко, готово немогуће, задржати Аустроугарску по страни догађаја.⁵¹⁸ Исти страх Немачке делиле су и остале велике сила, а потврда је стигла већ почетком новембра.

Аустроугарска је, пратећи догађаје на Балкану, страховала и над сопственом судбином. Цар Фрања Јосиф је од почетка рата на Балкану био врло песимистички расположен и забринут због пада престижа Аустроугарске у иностранству. Иста апатија је владала и у већем делу аустријске јавности. Листови, попут клерикалног католичког недељника *Österreich-Ungarn*, су писали да су „међу мртвима у Балканском рату и *status quo* и Аустријанци“.⁵¹⁹

Први балкански рат је распламсао страсти не само у престоницама шест великих сила већ и у малим, неутралним земљама попут Белгије. Победе балканских држава оставиле су врло јак утисак у белгијској јавности и подстакле живу расправу у војним круговима око заслуга француске артиљерије у победама Балканског савеза. Артиљеријско наоружање и методе ратовања из француских војних школа, које су користиле балканске државе, били су хваљени у војним и политичким круговима Белгије, док се немачком наоружању, као и војној вештини маршала Колмара фон дер Голца, отворено подсмевало. Показана надмоћ француске артиљерије подстакла је расправу у белгијској јавности у којој је исказана забринутост јер је већи део белгијске артиљерије био пореклом из немачке фабрике *Круи*. Околности и времена која долазе била су таква да ни неутралне државе, попут Белгије, нису смеле себи допустити

⁵¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 240, № 59–61, Paris, sans date.

⁵¹⁹ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 100.

луксуз да буду војнички неспремне, суштина је новинских чланака који су у јесен 1912. године пунили ступце белгијских листова.⁵²⁰

Судбина Цариграда и излазак Србије на Јадранско море

Вести о успесима балканских држава над Османским царством наставиле су да пуне странице европских листова и на почетку другог месеца рата. Сукоб се незадрживо ширио и захватао чак и оне територије за које су велике силе сматрале да су изван претензија балканских држава. Размена мишљења између европских престоница је настављена, али сваки пут када би велике силе приближиле своје позиције искрсавала је нова криза која је их у преговорима враћала корак уназад. На почетку новембра, из угла европске дипломатије, на балканском ратишту искрсла су два проблема која су озбиљно запретила да у вртлог рата увуку најмање две велике силе – Русију и Аустроугарску. Прву кризу изазвала је Бугарска истицањем амбиције да усмери војску ка Цариграду, а другу Србија слањем војске ка Јадранском мору да би тамо, посредством једне албанске луке отворила себи излаз на море. Објављене претензије изазвале су праву узбуну у Петрограду и Бечу, у толикој мери да су обе државе разматрале идеју да се умешају у сукоб. Русија у циљу заштите Цариграда, а Аустроугарска у својству мандатора Албанаца, чврсто решена да запречи Србији излазак на море. Позиција Француске у оба случаја била је врло деликатна. Сматрала је да је најбоље решење у оба случаја одржање дипломатских контаката, јер је знала да ће онога тренутка када утихне разговор на сцену ступити оружје. У жељу обе кризе настојала је да буде у току дешавања, да помирљивим саветима смирује разбуктале страсти и одржи контакте међу европским силама живим до организације заједничког састанка.

Након победе код Лозенграда, бугарска војска је наставила да ниже победе на тракијском ратишту. Уследила је битка код Лиле-Бургаса 28. октобра, која се завршила бугарском победом 3. новембра. Захваљујући њој, бугарска војска је у незадрживом победничком налету 4. новембра стигла до Чаталце, на свега 30 км од Цариграда.⁵²¹ На

⁵²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 42-43, Bruxelles, le 11 novembre 1912.

⁵²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 118-119, État-Major de l'Armée, le 7 novembre 1912. Ова битка бугарске војске је према тврдњи Едварда Хутона толико подигла углед бугарске војске у Француској, да је наводно Александар Милеран, министар рата изјавио да је бугарска војска најбоља у Европи и да би он више волео за савезнике 10.000 бугарских војника него било коју другу европску армију (E. R. Hooton, *Prelude to the First World War: The Balkan Wars 1912-1913*, Fonthill Media 2014, 69).

путу потпуне победе „цару Бугара“ Фердинанду налазило се једино Једрене, друга престоница Османског царства, које се под бугарском опсадом нашло одмах након пада Мустафа Паше. Оригинални део текста „марш, марш, с генерала наш“, популарног бугарског „Марша Черњајев“, који је написан 1876. године у част руског генерала Михаила Черњајева, бугарски војници на тракијском ратишту мењали су у „Марш, марш Цариград е наш“, бодрећи се за очекивани велики тријумф.⁵²²

Властољубље бугарског владара било је општепознато у балканским и европским оквирима. Јован Дучић је још 1911. године приметио да „најважнија амбиција краља Фердинанда није Македонија, већ Цариград“. Амбицију да буде господар најјаче државе на Балкану, што је Дучић оцењивао као „наслеђену германску црту његовог карактера“, краљ Фердинанд је отворено показивао, а Цариград је требало да буде посебан дијамант у његовој круни „цара Бизантинаца“.⁵²³ Једном приликом је француског посланика Мориса Палеолога оставио да чека на пријем десет минута у једној дворани где је била изложена панорамска слика Цариграда и Босфора, али је читав приказ у засенак бацала краљева грандиозна фигура на коњу.⁵²⁴ Током службовања у Бугарској, Палеолог је добро упознао не само амбиције краља, већ и његов карактер. Краљ је по Палеологовом сведочењу испољавао расположења од меланхолије, преко фикс идеја и халуцинација до мегаломаније, чак „ни реч лудак не би била прејака за њега“, рекао је Сазонову у једном разговору који су водили августа 1914. године у Петрограду.⁵²⁵ Далеко од тога да Русија није познавала амбиције и карактер суверена Бугарске, али је веровала да га може држати под контролом. Ипак, чим је запретила опасност да Бугарска, упркос саветима Русије, делује самовољно, била је врло одлучна да је заустави, ако је потребно и ратом. Коначно Цариград је био главни спољнополитички циљ руске политике од времена Петра Великог, а слободан пролаз кроз црноморске мореузе током XIX века постао је

⁵²² Colonel Lamouche, *op. cit.*, 128.

⁵²³ АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 1, арх. јед. 525-533, Софија, 27. јануар/9. фебруар 1911.

⁵²⁴ L. Stavrijanos, *op. cit.*, 417.

⁵²⁵ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, 74. Палеолог је још био уверен да је бугарски краљ за све време своје владавине гајио дубоку мржњу према Русији која је посебно кулминирала након пораза Бугарске у Другом балканском рату. У својим дневничким белешкама које је водио током Првог светског рата, Палеолог је забележио да је краљ током његовог службовања у Софији много пута пред њим изговорио отворене увреде на рачун Русије. Због тога Палеолог ни најмање није био изненађен држањем Бугарске током Првог светског рата, нити њеним уласком у рат на страни Централних сила. Једино је жалио што је Русија била несвесна игре коју је играо бугарски краљ и није помогла Србији да је превентивним нападом избаци из рата у лето 1915. што је он у више наврата предлагао (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*, tran. by F. A. Holt, II, New York 1925⁴, 22-23).

главни задатак руске спољне политике, која је на Црно море гледала као на своје *mare clausum*, и није намеравала икоме да препусти тај стратешки положај, а понајмање владару Бугарске.⁵²⁶

Од почетка новембра Русија је преузела примат у дипломатским преговорима и почела да врши снажан притисак на Француску и остале силе да рат што пре окончају и тиме спрече пад Цариграда.⁵²⁷ Руска дипломатија је одлучила да промени своју тактику чекања. Крајем октобра, Извољски је пренео одговор своје владе да Русија прихвата иницијативу француског председника. Као услов за улазак у преговоре поставила је захтев да се султанов суверенитет одржи над Цариградом и свим европским провинцијама Османског царства у којима би се, под контролом великих сила, спровеле неопходне реформе.⁵²⁸ Осим дипломатских мера, Русија је тражила од своје савезнице и да интервенише у Софији, односно да саветује бугарску владу да се заустави пред Чаталцом. Поводом овог предлога, Поенкаре је одговорио Извољском да Француска нема начина, а ни моралног основа, да шаље упозорења победничкој бугарској војсци. Уколико се Русија не слаже са ратним планом Бугарске треба директно да се обрати Софији, децидиран је био Поенкаре.⁵²⁹

Ако француско Министарство спољних послова није у бугарском краљу видело опасност по општи мир, један део француских интелектуалних кругова јесте. Српски посланик Веснић извештавао је Министарство иностраних дела да се по париским кружоцима спекулише да између краља Фердинанда и Беча постоји некакав нарочит споразум о Цариграду. Према тим нагађањима, краљ Фердинанд је требало само симболично да умаршира у Цариград како би у цркви свете Софије присуствовао заједничкој служби патријарха и егзарха, а затим би била обављена церемонија његовог преласка у православље, након чега би се он повукао из града. Према мишљењу српског посланика Веснића, овај сценарио је изгледао превише „фантастично“ да би био стваран. Но, ипак су у ову причу према његовим сазнањима „веровали врло озбиљни људи“ француског друштва.⁵³⁰

Иако званична Француска није веровала у овакве гласине, Министарство спољних послова је постало врло забринута када је Аустроугарска, посредством бугарског посланика у Русији Стефана Бобчева, понудила Бугарској подршку у новцу и наоружању и јасно јој ставила до знања да се неће противити њеном територијалном проширењу.⁵³¹ За

⁵²⁶ S. B. Fay, *Les Origines de la Guerre Mondiale*, tran. Ch. Jacob, I, Paris 1930, 331–332.

⁵²⁷ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 200.

⁵²⁸ AMAE, Turquie, doss. 240, № 220, Paris, le 26 octobre 1912.

⁵²⁹ DDF, 3e série, IV, № 389, Paris, le 8 novembre 1912, 408–409.

⁵³⁰ *Документи о спољној политици*, V–3, № 131, 262–264.

⁵³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 159–160, Paris, le 30 octobre 1912.

Француску је то био сигнал да је Аустроугарска увидела да је *status quo* неповратно нарушен, због чега је покушавала да се приближи балканским државама и извуче корист за себе. Фрања Јосиф је од раније високо ценио „мудрост бугарског краља“, за кога је говорио да је „једини успео да изгради државу која је пример реда и стабилности на Балкану“.⁵³²

Такође, Француска је добро знала да је управо овакав помирљив и пријатељски приступ Немачка саветовала својој савезници од почетка рата. Саветовала јој је да води мудру политику, окрене рат у своју корист, и да од Русије преотме покровитељство над Балканским савезом. Немачки цар Вилхелм II је прижељкивао да Аустроугарска под својим скиптаром обједини четири балканске државе које би могле бити као „Сједињене америчке државе Балкана“ и да оне тако уједињене под аустроугарским покровитељством постану пуноправни члан Концерта Европе као „седма велика сила“.⁵³³ Но, Француска сигурно није тако далековидо размишљала као цар Вилхелм, више је веровала да овим гестом Аустроугарска потајно ради на одвајању Бугарске од Балканског савеза, пре свега од савеза са Србијом. Такође, приближавањем једној од балканских држава, Аустроугарска је показивала спремност да одбаци свој првобитни непријатељски став према Првом балканском рату, јер је увидела да је истрајавање у том правцу може коштати губитка свих позиција на Балканском полуострву. Гроф Берхтолд и остали аустроугарски званичници су трезвеним расуђивањем увидели да је, након војничког краха Османског царства, боље да буду уз победнике. Подршком балканским државама, Аустроугарска је изразила спремност да учествује у успеху балканских савезница и да не допусти да, као патрон савеза балканских држава, Русија једина тријумфује.

Сама идеја да би бугарска војска могла да умаршира у Цариград као савезница Аустроугарске, или по њеном налогу, натерала је Русију да интензивира притисак у Паризу и другим европским престоницама да заједнички зауставе „овај аустро-бугарски поход“. Руске дипломате су добиле инструкције да убеде владе да удружено посредују код Бугара и одговоре их од намере да крену ка престоници Османског царства. Лорд Греј није журио да подупре руску иницијативу, јер је након њихових победа на бојном пољу наклоност британског јавног мњења у потпуности прешла на страну балканских држава.⁵³⁴ Осим тога, он је страх Русије сматрао ирационалним. Исти став имало је и француско Министарство спољних послова.

⁵³² A. Dumaine, *op. cit.*, 23.

⁵³³ J. C. G. Röhl, *Jetzt oder nie! The Resurgence of Serbia and Germany's first „Blank Cheque“ of November 1912*, Срби и Први светски рат 1914-1918, ур. Д. Р. Живојиновић, Београд 2015, 63-87.

⁵³⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 249, Londres, le 5 novembre 1912.

За разлику од спокојности лорда Греја и Поенкареа, помисао да би Бугарска могла да стави Цариград под своју власт и да велике силе неће ништа предузети да то спрече доводила је руског амбасадора Извољског у стање безнађа. Но, уместо утехе или подршке, Морис Палеолог је сваки пут хладно одговарао Извољском да „све што се догодило и што ће се догодити ваша је грешка. Да ваша влада није инспирисала, спонзорисала балканске уговоре ми се данас не бисмо суочавали са овим хаосом....“⁵³⁵ Палеолог у критиковању није био ништа блажи ни према бугарском посланику у Паризу Димитру Станчову који му је често долазио по савет, сматрајући га пријатељем бугарског народа због петогодишње дипломатске службе у Софији. Марш бугарске војске ка Цариграду Палеолог је отворено називао „лудошћу која је далеко превазилазила војничку спрему војске“ и, још важније, предочио му је да претендујући да освоји Цариград Бугарска ризикује да окрене против себе Русију коју је сама одредила за врховног арбитра у свим споровима са својим савезницима. Палеолог је саветовао Станчову да Бугарска смањи амбиције пре него што буде лишена плодова свих својих сјајних победа.⁵³⁶ Руска дипломатска иницијатива наишла је на одјек једино у Букурешту. Краљ Карол је француском посланику Блонделу рекао да Румунија у случају да Бугари уђу у Цариград не би „седела скрштених руку“.⁵³⁷

Бојазан Русије је, осим Румуније, најбоље разумело Османско царство где је, пробојем бугарске војске до Чаталце, завладала паника да велике силе неће спречити Бугарску у њеном маршу ка Цариграду и да ће се Османско царство само суочити са непријатељем под зидинама своје престонице. Османски министар спољних послова Норадунгијан упозорио је амбасадора Француске Бомпара да се Европа мора умешати на време, ако не због судбине Цариграда и Османског царства, онда због хришћана у Азији. Изјавио је да Порта неће сносити одговорност за евентуална насиља над хришћанским становништвом која би могли починити муслимани у одмазди због осећаја угрожености.⁵³⁸ У стању панике Рифат-паша је тражио од Поенкареа да Француска пошаље ултиматум Бугарској. Тај предлог је за Поенкареа био неприхватљив. Рифат-паша је био врло незадовољан одговором који је добио, те је својој влади истога дана послао телеграм да више „не рачуна на помоћ и заштити Француске“.⁵³⁹

У самом Цариграду дошло је до политичких трзавица између владе и опозиције. Комитет уједињења и напретка је, посредством штам-

⁵³⁵ M. Paléologue, *op. cit.*, 83–84.

⁵³⁶ *Ibidem*, 98–99.

⁵³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 155–158, Bucarest, le 3 novembre 1912.

⁵³⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 253, Péra, le 5 novembre 1912.

⁵³⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 317, № 319, Paris, le 5 novembre 1912, 200–201.

пе и јавног мњења, вршио притисак на владу да код Чаталце пружи енергичнији отпор бугарској војсци или да поднесе оставку. Под таквим притиском влада је у правцу Чаталце упутила нове, свеже групе, а чак је и војсци дала налог да може употребити Шнајдрове топове намењене Србији које су османске власти заплениле у солунској луци септембра 1912. године.⁵⁴⁰

Нови, велики ударац за Царство стигао је 8. новембра, када се сазнало да се Солун предао грчкој војсци.⁵⁴¹ Губитак једног од најзначајнијих османских градова у европском делу Царства представљао је пораз несagleдивих размера за Порту, али и за бугарског краља Фердинанда који га је желело за себе. Понашање грчке војске након уласка у Солун, као и изјава грчког краља Ђорђа да град неће напустити ни по коју цену и да бугарску војску, која је свега неколико сати касније умарширала у град, прима као „драге госте“, изазвало је велико огорчење код бугарског краља. Француски посланик Панафије је сматрао да је улазак грчке војске у Солун био главни окидач за Бугарску и краља Фердинанда да свим силама крену ка Цариграду, како би се освајањем престонице реванширали краљу Ђорђу за освајање Солуна.⁵⁴²

Међутим, да је руски и османски страх од пада Цариграда био претеран доказују и извештаји француских дипломатских представника из Цариграда, Једрена и Филипопоља. Они су са сигурношћу извештавали да су шансе да бугарска војска у скорије време стигне до Цариграда изузетно мале. Бугарска војска је већ неколико дана стајала на истим позицијама на Чаталци, на положају који је био око 30–40 км удаљен од Цариграда. Када би успела да савлада Чаталцу, због неприступачног терена до Цариграда би је чекао марш од неколико дана.⁵⁴³

Осим тога, до страних посланика стизале су гласине да је између бугарског Генералштаба и краља Фердинанда било неслагања око тактике. Према информацијама којима су располагали француски дипломатски представници, генерал Михаил Савов је желео да прво освоји Једрене и да, уз заплешену тешку артиљерију османске војске и осигуране положаје у позадини, настави марш ка Цариграду. Било је и других гласина попут оних да је краљ Фердинанд одустао од офанзиве на Цариград, јер је увидео да му даље жртвовање бугарске војске не би донело очекивани исход.⁵⁴⁴ Како било, француске процене су се показале као истините. Бугарско напредовање је стагнирало након 4. новембра, а последњи велики напад, предузет средином новембра, завршен је неуспешно, као и

⁵⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 184, Péra, le 9 novembre 1912.

⁵⁴¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 103, Salonique, le 18 novembre 1912.

⁵⁴² AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 98–99, Salonique, le 18 novembre 1912.

⁵⁴³ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 40–41, État-Major de l'Armée, le 6 novembre 1912.

⁵⁴⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 86, L'État-Major de l'Armée, le 12 novembre 1912.

сви претходни.⁵⁴⁵ Војни стручњаци су сматрали да није случајно што је бугарски брзи продор заустављен управо на линији Чаталца. Своју важну стратешку позицију, Чаталца је доказала и током Кримског рата, као и током Руско-турског рата 1877. године. Назив „град-виљушка“ оправдавао је своје име у потпуности, јер је био опасан високим планинама које су се издизале изнад њега као зупци виљушке.⁵⁴⁶

Кроз неколико месеци на светло дана изаћи ће друге последице неуспеха Бугара да се пробију до Цариграда. Одбијена од Цариграда Бугарска није имала другог излаза осим да се окрене ка Македонији. Међутим, у ослобођење Македоније није ни приближно уложила снаге и војничког капацитета као у поход на Цариград, стога ју је тамо у касну јесен дочекала Србија чија војска је за непуних месец дана ослободила све градове и вароши од српско-турске границе код Ристовца до Битоља и Прилепа. Македонија је и Србији била резервна карта, будући да је и сама током новембра доживела неуспех у покушају да добије излаз на Јадранско море. Бугарској је пробој запретила Русија, Србији је то урадила Аустроугарска, обе силе су их усмериле да потврду својих националних интереса траже у Македонији. Конфронтација интереса, као и немогућност да се споразумеју мирним путем неминовно је одвела савезнице у крвави епилог Другог балканског рата.

Додатни проблем представљало је то што се бугарска војска, готово од почетка рата, борила са заразним болестима међу којима је колера нарочито узимала маха.⁵⁴⁷ Први случајеви колере у бугарској војсци забележени су одмах након битке код Лиле Бургаса.⁵⁴⁸ За разлику од страних војних и цивилних извештача који су, током боравка под зидинама Једрена, опширно извештавали о појави заразе у редовима бугарске војске, Генералштаб је ретко у јавности говорио о санитарним условима који су владали у бугарској војсци. Међутим, до почетка децембра ситуација је била толико озбиљна, да се број оболелих од колере све теже могао сакрити од бугарске и европске јавности. Француски дипломатски представник у Пловдиву Санти је од поузданог извора дознао да је број

⁵⁴⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 44, Péra, le 17 novembre 1912.

⁵⁴⁶ AC, GB, MF 120, № 448, Péra, le 10 novembre 1912.

⁵⁴⁷ Colonel Lamouche, *op. cit.*, 126-127.

⁵⁴⁸ У Османском царству епидемија колере је почела још 1910. када се та болест проширила са Кавказа. Од половине јула 1910. до половине јануара 1911. у Османском царству је било регистровано 4.023 умрле особе и на десетине хиљада заражених. Процене су говориле да је за три године харања колере број умрлих у Османском царству износио око 16.000 људи. Војни маневри које је Царство одржало лета 1911. у Тракији само су допринели унапредовањем ширењу заразе у европски део државе. Почетком рата у јесен 1912. са тракијског ратишта колера се од османске, преко бугарске војске проширила и на све остале стране у рату (A. Nedok, *Balkanski ratovi 1912–1913: rad srpskog vojnog saniteta*, Beograd 2012).

оболелих од колере у бугарској војсци само на тракијском фронту достигао цифру од 15.000.⁵⁴⁹ Билтен Међународне организације Црвеног крста објавио је још драматичније податке о 35.000 оболелих и 4.615 преминулих и то само током новембра.⁵⁵⁰

Упркос паници Русије и сталним притисцима које је наставила да врши на Француску и остале велике силе да се предузму превентивне мере заштите Цариграда, чињеница је да је ова криза изгубила на својој оштрини још средином новембра. Управо у том тренутку разбуктавала се друга, по суду Француске, далеко опаснија криза на западном делу балканског ратишта. Окидач за кризу биле су истакнуте претензије Србије на један део јадранске обале. Криза је била озбиљнија јер француска дипломатија није као у случају Русије имала утицај на одлуке и ставове Аустроугарске. Колико је Русију могла добронамерним саветима да одврати од исхитрених потеза, толико је у случају Аустроугарске та опција била потпуно искључена. Поступци Беча се нису могли предвидети, што је читаву кризу чинило изузетно опасном не само по Балкан, већ и по читаву Европу.

Од свих балканских држава које су узеле учешће у рату против Османског царства, једино Србија није имала директан излаз на море. Српска држава била је укљештена између Аустроугарске и Османског царства, пред опасношћу да буде угушена, јер су се њихови узајамни интереси непрестано сукобљавали. Излазак Србије на море, уз ослобођење Старе Србије, означен је као други најважнији ратни циљ, чије остварење би Србији донело вишеструке користи. Пре свега, слободним изласком на море Србија би се ослободила економске зависности у односу на Аустроугарску и Османско царство, добила би непосреднији приступ светским тржницама, а у политичком смислу излазак на море повећао би престиж и углед државе јер би јој пружио могућност да се сврста у ред медитеранских сила.⁵⁵¹ У студији под називом *Излазак Србије на Јадранско море* штампаној у немачком географском листу *Petermann's Mitteilungen* децембра 1912. године Јован Цвијић се позвао на речи британског новинара Џејмса Гарвина који је положај Србије пре Балканског рата објаснио речима: „Србија представља опкољену земљу, а њено становништво ухапшени народ“. Цвијић је сматрао да ова реченица на најбољи начин објашњава и оправдава неопходност изласка на морску обалу, без којег је Србијин економски и политички напредак немогућ.⁵⁵²

⁵⁴⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 4, Plovdiv, le 1er décembre 1912.

⁵⁵⁰ *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge* № 176 (Genève, octobre 1913) 291.

⁵⁵¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 3-4.

⁵⁵² Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, Гласник Српског географског друштва 2 (1913) 192-204.

Са географског гледишта Србија је имала два пута до мора, један је водио преко Моравско-вардарске удолине према Солунском заливу и Егејском мору, док је други ишао удолином река Дрим и Маћа и избијао на јадранска пристаништа Драч и Медову, односно на Јадранско море. То су уједно биле две главне саобраћајне артерије Балканског полуострва које су кроз сва историјска раздобља имале велику вредност за све земље у њиховој близини.⁵⁵³ Иако би по свим параметрима Солун био најприродније пристаниште, према замисли идејног творца Балканског савеза Милована Миловановића, Србија је свој пут ка слободи требало да трасира преко територије насељене Албанцима до једне луке на обали Јадранског мора. У време стварања Савеза, Миловановића су опомињали да је његов план сувише ризикант и да Србија продором на територију насељену албанским становништвом ризикује да изазове реакције Аустроугарске, али и Италије, које су деценијама уназад контролисале ову област Османског царства посредством разгранате мреже конзулата и тајних агената. Упркос опоменама, Миловановић је остао при својој идеји, препустио је Македонију бугарском утицају, док је кормило српске спољне политике усмерио ка југозападу полуострва.

Након успешних борби за ослобођење Старе Србије и Македоније, Србија се, почетком новембра, нашла на корак од изласка на Јадранско море. Одмах након ослобођења Призрена 3. новембра, српска Врховна команда је издала наредбу да Трећа армија, под командом генерала Божићара Јанковића, формира два одреда и припреми их за дејство преко северне Албаније ка Јадранском мору.⁵⁵⁴ До овог тренутка у рату продор ка Јадрану је у војсци и српском народу био опште прихваћен не само као пожељан већ преко потребан циљ. Учесник марша кроз Албанију Димитрије Динић је истицао да су северна и средња Албанија („дивља Албанија“) природно увезане са Србијом и да по својим одликама „овај део Албаније има највише сличности са Бретањом коју је Француска асимилувала“, те је посве природно да исто уради и Србија.⁵⁵⁵ Исто је истицао и Цвијић истакавши да географски „области око Дрима и Маће чине једну природну, историјску целину са Старом Србијом, док су географски сасвим стране областима средње и јужне Албаније“.⁵⁵⁶

Ипак, знајући колико је спољнополитичка позиција Србије деликатна, Врховна команда је строго водила рачуна да се покрет српске војске ка

⁵⁵³ Исто.

⁵⁵⁴ Б. Ратковић, М. Буришић, С. Скоко, *нав. дело*, 128–133; М. Ј. Милићевић, *Српска ујрава у северној Албанији и на јриморју током Првој балканској раји*, Баштина 23 (2007) 255–278.

⁵⁵⁵ Д. М. Динић, *Први њућ кроз Албанију са Шумадијским одредом 1912*, Крагујевац 1922, 92.

⁵⁵⁶ Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 192–204.

мору одвија брзо и да не привлачи велику пажњу јавности. Интендантска служба није била уврштена у састав припремљених одреда јер би их само успоравала у маршу, стога су војници сами носили најнеопходнију храну и одећу. Сваки војник је добио следовање од шест obroка, 500 метака по пушци, резервну обућу и башлике (капуљачу за заштиту од кише и других временских непогода). Због брзине припрема није извршена замена товарних коња, нити је понето довољно лекова, пре свега кининских таблета, као ни оних против пролива и повраћања. Узевши у обзир околност да се војска упућује на територију са другачијом етничко-верском структуром и да ће непријатељски расположене државе користити ту чињеницу у сврху манипулације, друга ствар о којој се водило рачуна је да се дисциплина најстроже поштује. Тако је командант Шумадијске дивизије пешадијски потпуковник Димитрије Булић у наредби коју је 8. новембра издао својим војницима нагласио следеће: „У овим приликама дисциплина мора бити најстрожа. Нека нико не смеће с ума, да ће се сваки преступ казнити најстроже, јер од најмањег нереда може произаћи само велика несрећа. Ни један војник не сме становницима ништа дирнути, па ма каква оскудица била“.⁵⁵⁷

Пре него што су формиран војни одреди, Србија је код пријатељских држава припремала дипломатски терен за остварење овог наума. Русија, као покровитељ Савеза, несумњиво је са ратним планом српске државе била упозната од почетка рата. Телеграфишући 24. октобра Димитрију Поповићу, српском посланику у Петрограду, Пашић му је наложио да саопшти цару Николају „да Србија без излаза на Јадранско море не може опстати као самостална држава“.⁵⁵⁸ Друге две пријатељске државе, Француску и Велику Британију Србија је о свом науму обавестила 1. новембра. Посланици Веснић и Грујић обавестили су француску и британску владу да Србија претендује на један део јадранске обале „од Љеша до испод Драча“, замоливши их да њену акцију дипломатски подрже.⁵⁵⁹

Недељу дана касније, 7. новембра, Србија се званичном нотом обратила преосталим силама обавештавајући их о својим намерама и претензијама. Текст ноте пратила је дипломатска акција њених посланика у европским престоницама да се придобије подршка или бар обећање да Србија неће бити спречена да оствари овај свој ратни задатак. У Министарству спољних послова Француске, Веснић је нагласио да је српска влада спремна на велике жртве како би остварила успех у тој акцији, док је посланик у Лондону Грујић без околишања нагласио да је за Србију добијање луке „питање живота и смрти“. Решеност Србије да без обзира на жртве истраје у свом науму на исти начин је описао и Деко, који је

⁵⁵⁷ Д. М. Динић, *нав. дело*, 8–9.

⁵⁵⁸ *Документи о спољној политици*, V–3, № 22, 167.

⁵⁵⁹ *Документи о спољној политици*, V–3, № 65, 206; *истио*, № 93, 231.

истакао да ће Србија за остварење својих права ратовати „ако треба против Аустроугарске, Европе, читавог универзума“.⁵⁶⁰

У првом часу, Француска и Велика Британија нису имале јасно дефинисан став о захтеву Србије. Сматрале су да треба сачекати реакције осталих сила, пре свих Аустроугарске, и тек онда донети рационалну одлуку на општу добробит. Нота српске владе од 7. новембра, према мишљењу Француске и Британије, била је оштра и исхитрена и олако је могла да буде схваћена као провокација европском миру, као и изјаве које је председник српске владе Пашић давао појединим страним листовима. У Форин офису су били уверени да је творац и инспиратор „оштрог речника“ у ноти српске владе нико други до руски посланик у Београду Николај Хартвиг. Грујићу је речено да Велика Британија разуме природну потребу Србије да обезбеди економску слободу својој привреди и да се ослободи зависности од аустроугарског тржишта, али је упозорен да Аустроугарска страхује да би лука коју би Србија евентуално добила могла доћи под контролу Русије или федерације балканских држава што би нарушило однос снага у медитеранском басену. Према ставу британског Министарства спољних послова олакшавајућа оклоност била је та да Аустроугарска још увек није истакла захтев за даљим територијалним проширењем ка унутрашњости Балкана, нити је затражила луку за себе на обали Јадранског мора, и да се задовољавајуће решење по све стране може још увек пронаћи, али да Србија мора бити стрпљива.⁵⁶¹

Грујић је на исту тему разговарао и са председником владе лордом Асквитом који је изразио велике симпатије за успехе балканских држава, док је дипломатску ситуацију оценио као лошу. За лошу ситуацију Асквит није кривио зараћене стране већ велике силе, које су, сматрао је, разједињене и мисле само на сопствене интересе. Да би се резрешила кризна ситуација на Балкану и у Европи, лорд Асквит је сматрао неопходним да све силе покажу јединство и добру вољу да уваже мишљења друге стране. Ипак, Асквит је сматрао да би, колико год да је ситуација у Европи хаотична, било сурово лишити победнике у рату плодова њихових остварених победа.⁵⁶²

Решеност Србије да истраје у питању добијања луке на обали Јадранског мора изазивала је забринутост и у француском Министарству спољних послова. Француска је првенствено била забринута због реакције Русије, која је на почетку ставила до знања својој савезници да је спремна да подржи Србију у њеном напору за економско и политичко осамостаљење. Постављало се питање колико је Русија спремна далеко да иде у својој потпори Србије, што је са друге стране повлачило питање

⁵⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44-45, Belgrade, le 6 novembre 1912.

⁵⁶¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 148-153, Paris, le 8 novembre 1912.

⁵⁶² AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 251-254, Londres, le 10 novembre 1912.

(не)обавезе Француске да следи политику своје савезнице. На овом питању се француска политичка јавност поделила на две струје: једна, на челу са браћом Полом и Жилом Камбоном, била је противна значајнијем уплитању Француске у било какав балкански проблем; и друга, на челу са Поенкареом, Александром Милераном и Теофилом Делкасеом, која је сматрала да је дужност Француске да испуни савезничке обавезе према Русији по сваку цену.⁵⁶³ Струја која се залагала за подршку Француске Русији била је наклоњена и Србији. У разговорима са Делкасеом, Милераном и министром финансија Клоцом, Веснић је стекао утисак да су они врло наклоњени Србији, чије интересе су бранили и на седницама Министарског савета. Осим што је непосредно разговарао са утицајним личностима француског друштва, Веснић се у придобијању француске јавности ослањао на пријатеље Србије као што су били Шарл Лоазо и Максим Шублије.⁵⁶⁴ Од пресудне важности била је подршка Емила Омана који се од почетка рата здушно ставио на страну Србије, и који је личним ангажовањем желео да допринесе промени француског става. Током 1912. и 1913. године одржао је велики број предавања на скуповима у Паризу, Лилу, Ремсу, Компјењу и свуда широм Француске, и несумњиво је учинио много на задобијању јавног мишљења за интересе Србије и њених савезника.⁵⁶⁵

Но, Веснић је знао да подршка јавности и дела француске владе не значи много и да је за формирање става Француске у ствари била пресудна одлука Русије и став који ће она заузети у овом питању. Међутим, и у самој Русији одлука се ломила између неколико струја. У незваничном разговору који је водио 9. новембра са француским амбасадором Лујем, Сазонов је са сетом истакао да је Русија доведена, не својом вољом, у врло незавидан положај и пред својом савезницом и пред супарничким силама. Додао је да Русија није никада обећала помоћ Србији да изађе на Јадранско море, већ јој је обећала подршку у пројекту Јадранске железнице. Србија је, са друге стране, искористила сентименталност Русије према славизму да се заклони иза ње у овом питању. До коначне одлуке, Сазонов је наложио Хартвигу да апелује код српских државника на практичност и мудрост, као и да их посаветује „да не срљају у пропаст због свог самољубља“. Још му је сугерисано да искористи свој велики углед и

⁵⁶³ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 40.

⁵⁶⁴ *Документи о спољној политици*, V-3, № 190, 310-311.

⁵⁶⁵ М. Војводић, *Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првој светској рата*, Српско-француски односи 1904-2004, ур. М. Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 21-31; М. Милојевић, *Milenko Vesnich et la France intellectuelle*, Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (*Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*), ур. С. Терзић, Београд 1990, 244-247.

да српским властима саветује да размотри могућност да, уместо луке на Јадранској обали, заузврат добију компензације на некој другој страни.⁵⁶⁶

Док се чекало на коначну одлуку руске дипломатије, француски посланици у балканским престоницама добили су инструкције да буду обазриви у својим иступима и саветима. Француском посланику у Србији Леону Декоу је саветовано да утиче на српску владу да у својим захтевима буде умерена. Деко је имао задатак да не допусти да се Русија и њен представник Николај Хартвиг заклоне иза Француске у разговорима са српском владом и да је не искористе као изговор за ускраћивање подршке Србији у овом, за њу, врло важном питању.⁵⁶⁷

За разлику од Русије, која је била растрзана између одговорности према својој савезници и симпатија према Србији, Аустроугарска је одмах одредила свој став према овом питању и од њега није одступила до краја кризе. На вест да је српска војска ушла у Призрен, бечка штампа је 4. новембра објавила коминике да Србија „нема више ни националног, ни војног интереса да са својим продором наставља даље од Призрена“. Из угла аустроугарске, али и европске јавности, овај коминике је сматран озбиљним упозорењем Србији да поштује територију насељену Албанцима.⁵⁶⁸ Сличан текст објавио је и полуслужбени орган бечке владе *Fremdenblatt* поручујући српској влади да су „са падом Призрена завршена српска освајања према западу“.⁵⁶⁹

Још један бечки лист, такође близак владајућим круговима *Neue Freie Presse*, био је још директнији у погледу претензија Србије. У чланку под називом *Austro-ungarische und serbische marsch über Albanien*, између осталог, писало је следеће: „Манифест који је објавио српски краљ Петар на почетку рата против Османског царства обећао је српском народу ослобођење сународника од турског јарма и да ће се у српским рукама поново наћи градови Нови Пазар, Приштина, Призрен и Скопље. Ти градови су већ у оквирима српске државе, чиме је српски сан са војног аспекта у потпуности остварен“.⁵⁷⁰ Међутим, краљ у поменутом манифесту, стоји у наставку чланка, није споменуо захтев Србије „да добије део територије која је од памтивека насељена Албанцима“. Србија је упозната са чињеницом да две велике силе, Аустроугарска и Италија, имају уговор да заједнички уређују политичке и друге прилике у Албанији. Србија и остале државе које је подржавају у њеном науму, не знају колики значај има Јадранско море за очување општег мира. Постојећи однос снага у медитеранском басену је деликатан већ дуго времена, те би појава нове

⁵⁶⁶ DDF, 3e série, t. IV, № 411, Saint-Petersbourg, le 10 novembre 1912, 427-430.

⁵⁶⁷ R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 325-326.

⁵⁶⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 184, Vienne, le 4 novembre 1912.

⁵⁶⁹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 36-37.

⁵⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 50-52, *Noue Freie Presse*, le 5 novembre 1912.

поморске силе, ма колико она мала била, на албанској обали нарушила ову осетљиву равнотежу и отворила далеко већи проблем од свих оних које је донео Балкански рат, закључио је лист *Neue Freie Presse*.⁵⁷¹

Од самог почетка, позиција Аустроугарске била је повољнија у односу на позицију Русије, јер је она лако обезбедила подршку својих савезница Немачке и Италије. У циљу усклађивања политика Тројног савеза, италијански министар спољних послова Сан Ђулијано допутовао је почетком новембра у Берлин. Немачка се још једном поставила у улогу посредника између Аустроугарске и Италије, настојећи пре свега да њене савезнице усагласе заједнички став у односу на албански проблем. Како је Жилу Камбону од раније било познато, Аустроугарска је инсистирала да се оснује независна албанска кнежевина на челу са једним муслиманским принцом. Сан Ђулијано није благонаклоно гледао на овај аустроугарски предлог. У погледу српског изласка на море, Камбон је имао утисак да, за разлику од Аустроугарске, Немачка и Италија имају вољу да изађу у сусрет захтеву Србије, с том разликом што је Италија пристајала да Србија оствари територијални излазак на Јадранско море појасом који би раздвајао Црну Гору и Албанију, док је Немачка пристајала само на економски излаз неутрализованом железницом или уступањем једне луке на обали Егејског мора. Прецизније, немачка замисао, коју је Кидерлен-Вехтер 8. новембра поделио са Жилом Камбоном, била је та да уколико велике силе дају Србији дозволу за изградњу јадранске железнице, Србија не би смела имати контролу над том трасом, као што ни Русији није дато право да контролише железницу кроз Манџурију.⁵⁷² Ако је већ била приморана да се приклони ставу једне од својих савезница, Аустроугарска је изабрала да у овом тренутку подржи немачки предлог, знајући да га Србија неће прихватити.⁵⁷³

Француски амбасадор у Бечу Димен у више наврата је покушавао да „омекша“ ригидност Беча у односу на Србију, али се сваки његов покушај завршавао неуспехом. Сви аустријски званичници били су у дубоком уверењу да „зарад виталних интереса на Балкану Србију треба разорити као Картагину“, и управо овакви ратоборни ставови највише су забрињавали Димена.⁵⁷⁴

Маркиз Сан Ђулијано је након своје службене посете Берлину, из које се вратио 10. новембра, обавестио француског амбасадора у Риму Камија Барера да је став Аустроугарске по питању српске луке на Јадранском мору непромењен и непоколебљив. Аустроугарска је спрем-

⁵⁷¹ *Ibidem*.

⁵⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 141, Berlin, le 8 novembre 1912.

⁵⁷³ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 170, Berlin, le 4 novembre 1912; *Ibidem*, № 247, Berlin, le 5 novembre 1912.

⁵⁷⁴ A. Dumaine, *op. cit.*, 79-81.

на, тврдио је Сан Ђулијано, да се на све начине, чак и оружано бори да Србија не добије излаз на море.⁵⁷⁵ Исто је потврђивао и Ђовани Ђолити, председник италијанске владе, који је нагласио Бареру да је „Италија врло резервисана према Аустроугарској и њеним плановима у Албанији, више је наклоњена интересима Србије, али Италијани не могу бити већи Балканци од Руса.“⁵⁷⁶ За разлику од владе, италијанска јавност је показивала мање обзира према Аустроугарској. Већина италијанских листова похвално је и са симпатијама писала о победама балканских држава над Османским царством, док се ширење аустроугарског утицаја на источну обалу Јадрана здушно критиковало.⁵⁷⁷

Међутим, Ђолитијево мишљење и његову резервисаност према Аустроугарској нису делили ни сви италијански посланици. Тако је на пример италијански конзул у Скопљу Галанти био велики присталица аутономне Албаније. Средином новембра 1912. године у разговору са француским вицеконзулом Карлијеом, Галанти је истакао да би „стварање аутономне Албаније био природан потез, јер Албанци чине сасвим засебну етничку групу на Балканском полуострву“. Истом приликом је додао и то да би за њега било „чудно да се Драч додели Србији кад у читавој драчкој области нема ниједног Србина“.⁵⁷⁸

По Италију је ситуација око Албаније тим је више била комплекснија јер су две државе имале уговор који је Висконти Веноста са грофом Голуховским склопио 1896, а који су Рим и Беч писмено верификовали 1900/1. године разменом дипломатских нота. Две државе су уговором договориле заједнички рад на очувању целовитости албанске територије, али и то да, уколико изађе из оквира Османског царства, Албанија треба бити аутономна, односно независна држава.⁵⁷⁹ Барер је у својим извештајима оцењивао да је уговор из 1901. године био више заштита италијанских интереса од Аустроугарске, него што је значио компатибилност политика две државе. Уколико би се Италија одрекла одредби уговора, Аустроугарска би је потпуно искључила из албанског питања, а Србија ни тада не би имала користи. Бареру је више пута стављено до знања да Италија нема намеру да прекрши тај уговор, али да ће се потрудити да Србија уместо луке добије достојну надокнаду.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 240, Rome, le 10 novembre 1912.

⁵⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 124, Rome, le 13 novembre 1912.

⁵⁷⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 93–94, Rome, le 12 novembre 1912.

⁵⁷⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 36–37, Uskub, le 16 novembre 1912.

⁵⁷⁹ *Austro-Italian Agreement concerning Albania* 1900, *The secret treaties of Austria-Hungary 1879–1914*, ed. by A. F. Pribram, Oxford University Press 1920, № 19, 196–201; Ferdo Šišić, *op. cit.*, 44.

⁵⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 241, Rome, le 10 novembre 1912.

За разлику од Италије, која је имала дилема да ли да пружи безусловну подршку бечкој дипломатији, Немачка је по први пут од избијања рата здушно стала раме уз раме са Аустроугарском. Немачки државни секретар Алфред фон Кидерлен-Вехтер је у поверљивом разговору са амбасадорима Француске и Велике Британије Камбоном и Гошеном 7. новембра рекао да је коначна одлука Аустроугарске да не дозволи Србији приступ Јадранском мору и да Немачка нема другог избора осим да подржи своју савезницу. Секретар је истакао да му се чини да Бугарска превише охрабрује Србију, гурајући је у правцу Јадрана обећањем да ће је војно помоћи, и стога је предложио двојици амбасадора да владе Француске и Велике Британије пријатељски утичу на Бугарску да јој ускрати обећану помоћ. Без подршке својих балканских савезника и без охрабрења од стране Русије, Србија неће имати другог избора осим да одустане. Кидерлен-Вехтер је, такође, истакао како Немачка није противна да Србија добије економски излаз на Јадран железничком пругом или да преко долине Вардара оствари везу са Егејским морем, уколико за то добије сагласност свих осталих великих сила.⁵⁸¹

Историчар Џон Рел мишљења је да је Немачка за све време Првог балканског рата играла двоструку игру. Двострукост немачке дипломатије нарочито је дошла до изражаја у албанском питању. Док су Аустроугарска и Русија мобилисале један део својих трупа и због тога наишле на осуду осталих држава, дотле је Немачка пред остатком света тврдила да зауздава Аустроугарску, тражећи исто од Француске да чини са Русијом, док ју је у стварности потајно подржавала. Подупирала је њену агресивну политику према Србији и била спремна да је војно подупре уколико криза ескалира у сукоб.⁵⁸²

Релово мишљење дели и Луиђи Албертини, који је сматрао да је Аустроугарска водила и одлучнију политику у балканским питањима, Немачка би је у свему подржала. Проблем није био у недовољној лојалности Немачке, већ у неодлучности Аустроугарске, уверен је Албертини. Теорија да је Немачка одговорна за губитак аустроугарског престижа и позиције на Балкану у балканским ратовима, према Албертинију исконструисана је касније када су се сами аустроугарски државници суочили са оптужбама својих сународника да су водили погрешну политику и тиме покушали да кривицу баце на Берлин и немачку политику.⁵⁸³ Немачко јавно мњење је без икакве дилеме подржавало ставове своје владе. Подршку јавности најбоље илуструје један чланак из келнских новина који је амбасадор Жил Камбон проследио свом Министарству почетком

⁵⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 83-84, Berlin, le 7 novembre 1912; R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 315.

⁵⁸² J. C. G. Röhl, *op. cit.*, 63-87.

⁵⁸³ L. Albertini, *op. cit.*, 397-398.

децембра. Као посебно значајан подвукао је следећи део чланка: „Немачка не зна где је Драч, нити је то занима. Немачку не занима ни ко је краљ Шпаније, али је спремна да без размишљања уђе у рат зарад интереса своје савезнице“.⁵⁸⁴

О заједничком ставу усвојеном у Берлину силе Тројног савеза обавестиле су Србију нотом која се састојала од седам тачака. Ноту је српској влади, у име све три силе, уручио аустроугарски посланик у Београду Стефан Угрон. Он је почетком новембра отпутовао у Пешту, да се тамо „обавести о ситуацији и да добије инструкције шта ће даље радити“. Након примљене ноте и инструкција вратио се у Београд и 11. новембра поподне састао са Пашићем. Угрон је разговор започео помирљивим тоном, честитајући српском председнику владе на ратним успесима, истакавши да су ти успеси били „неочекивани и да нико није веровао да је Турска тако слаба и толико растројена“. Подсетио је Пашића да Аустроугарска у дотадашњем рату није чинила Србији никакве сметње кад је она „пошла да ослобађа своју браћу“ и да ниједног војника није мобилисала чак ни онда када је „српска војска ушла у Новопазарски санџак иако су наши интереси тамо јако ангажовани“. Да се Аустроугарска није тако држала, Србија не би могла те успехе добити, и додао „па и сада, кад сте такве успехе постигли ми вам не би чинили никакве представке, да нисте пошли у туђе земље, да нисте ушли у арбанашке крајеве, да нисте пошли на Јадранско море, где живе чисти Арбанаси“. Тим својим потезом Србија је погазила, истакао је Угрон, начело *Балкан – балканским народима*. Пашић је покушао да убеди Угрона да је пут преко Албаније једини пут до мора, и да је Србија тим путем пошла да ослободи Стару Србију која излази на Јадранско море, додавши да су то „наше земље које је Турска од нас отела, и ми сад ту земљу ослобађамо“. Србији је излаз на море неопходан да се држава може мирно и спокојно развијати. Затражио је од Угрона да обавести своју владу да уколико Аустроугарска не запречи пут Србији у овоме, да ће стећи велике симпатије не само код Срба, већ и код осталих савезника Србије, и да ће јој се отворити сва трговинска врата западног Балкана. У односу на албанско становништво Пашић је обећао да ће оно уживати сва права и заштите под окриљем српске државе која ће поштовати „њихов језик, школе, њихову веру и обичаје“. Угрон је одговорио да се Аустроугарска не противи изласку Србије на море, штавише она ће је у томе и подржати, у том смислу нуди јој комерцијални транзит преко територије Босне и Херцеговине у Метковићу или преко Сплита. Додао је да се његова влада не противи ни да Србија добије излаз на Егејско море Вардарском долином, или на крају крајева, излаз на Јадранско море

⁵⁸⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 235-236, Berlin, le 5 décembre 1912; A. Mitrović, *Germany's attitude toward the Balkans 1912-1914*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 295-316.

али преко територије Рашке и Црне Горе. Једино чему се противи и од чега неће одустати је излаз преко територије насељене Албанцима који су „иако староседеоци на Балкану, млад народ. Тај народ је под заштитом Беча који штити тамошње католике и подиже њихове цркве и школе.“ Још је подсетио Пашића да се Аустроугарска заједно са Италијом обавезала да ће помоћи Арбанасима да створе арбанашку државу и да ту обавезу мора испунити. На предлоге аустроугарског посланика Пашић је одговорио да за Србију нема другог излаза на море до оног који води преко северне Албаније, тај пут је најприроднији, најкраћи и што је најважније лежи у области Старе Србије. Међутим, увидевши да Угрон неће одступити од добијених инструкција и првобитног става Пашић је ноту само примио и избегао да одмах да свој коначан одговор, рекавши Угрону да прима његов захтев и представку, али да пре него му саопшти свој одговор мора прво о свему реченом да се консултује са краљем и савезницима.⁵⁸⁵

Већ истога дана Пашић је отпутовао за Скопље, наводно ради консултација са краљем Петром. У престоницу се вратио 16. новембра.⁵⁸⁶ Током Пашићевог одсуства политичка ситуација се по Србију из корена променила. Уместо чврстог става да стаје иза Србије, Русија је заузела становиште да се ситуација не сме даље компликовати већ да Србија питање луке на Јадрану мора препустити великим силама. Речи свог министра невољно је потврдио и Хартвиг са којим је Пашић разговарао одмах пошто је стигао у Београд. Истога дана је одговорио на ноту посланицима Аустроугарске, Немачке и Италије истакавши да Србија не може да разговара о албанском питању све док се непријатељства не окончају, као и да коначно решење овог питања препушта на решавање великим силама.⁵⁸⁷

Јован Јовановић, начелник у Министарству, који је замењивао Пашића током његовог одсуства из Београда, изјавио је француском посланику Декоу 11. новембра да је српска влада одбацила идеју да Србија, уместо изласка на Јадранско добије луку на Егејском мору. Предлог је био неприхватљив, јер би он довео Србију у конфликт са Бугарском, а то Србија никако није желела.⁵⁸⁸ И Русија је сматрала да је усмеравање Србије ка Егејском мору покушај обмане. Сазонов је сматрао да су тим предлогом силе Тројног савеза покушавале да посвађају Србију са Бу-

⁵⁸⁵ АС, лични фонд Николе Пашића, кут. бр. 7, арх. јед. 16, 28. октобар/10. новембар 1912, Разговор између Угрона, посланика аустроугарског, и Пашића.

⁵⁸⁶ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 65.

⁵⁸⁷ DDF, 3e série, t. IV, № 486, Belgrade, le 18 novembre 1912, 493; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 75, Saint-Pétersbourg, le 22 novembre 1912.

⁵⁸⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 29, Belgrade, le 11 novembre 1912.

гарском и Грчком и разбију Балкански савез. При том, на Егејском мору није било српског становништва, тако да је овај аустроугарско-немачки предлог на сваки начин био неутемељен. Сазонов је као врло „опасан и неостварив“ оценио и предлог о коме је спекулисала европска јавност да се као засебне аутономне области оснују „три Албаније: муслиманска, католичка и православна“.⁵⁸⁹

У исто време када су обавестили владу у Београду, посланици Аустроугарске и Немачке о својој одлуци обавестили су и владе у Француској и Русији. Барон Шен, немачки амбасадор у Паризу, у више наврата је о овој теми тражио да лично разговара са Поенкареом. Упозоравао га је да даље заоштравање односа између два блока великих сила лако може довести до избијања европског рата, а све то због, како је говорио, неважног проблема какав је „извоз српских свиња“.⁵⁹⁰ У циљу попуштања напетости, владе Француске и Велике Британије су 9. новембра затражиле од Берлина да утиче на своју савезницу да не предузима никакве непријатељске мере према Србији, уз обећање да ће исте мере предузети у Петрограду.⁵⁹¹

Да би одобровољили Аустроугарску, лорд Греј и Поенкаре су предложили Немачкој да саопшти Бечу да Француска и Британија сматрају сва освајања балканских држава остварена током рата „окупацијом привременог карактера“ и да ће се о њиховој коначној судбини одлучивати тек по окончању свих непријатељстава. На исти начин би се третирали и територија коју би запосели Срби на простору Албаније. Као најважније, нагласили су потребу да се избегне стране уплитање у рат, односно да се по сваку цену спречи директни обрачун Аустроугарске и Србије.⁵⁹²

Оштрина речника Балплаца, као и дискретно дистанцирање Француске и Велике Британије били су јасан сигнал Русији у ком правцу треба да формира свој коначан став у питању српске луке на Јадрану. Није смела себи да допусти да подлегне провокацијама од стране Централних сила, али није имала намеру ни да допусти Србији да је, против њене воље, увуче у срж кризе. Деликатност ситуације најбоље показује реакција министра Сазонова на једну несмотрену изјаву српског посланика у Берлину Милоша Богићевића. Богићевић је пред немачким државним секретарима

⁵⁸⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 194, Saint-Petersbourg, le 20 novembre 1912.

⁵⁹⁰ Поенкаре је у својим мемоарима записао да је тачна формулација амбасадора фон Шена била „porcs serbes“. Поенкаре је забележио да се амбасадор поиграо са речима, јер је оваква формулација могла и пежоративно значити „српске свиње“ (R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 320).

⁵⁹¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 83, Paris, le 12 novembre 1912.

⁵⁹² AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 64, Londres, le 22 novembre 1912; DDF, 3e série, t. IV, № 394, Londres, le 8 novembre 1912, 412-413.

ром Кидерлен-Вехтером изјавио да Србија у свом науму да добије једну луку на јадранској обали има „безрезервну подршку једне велике силе и својих балканских савезника“. Схватајући Богићевићеву алузију, Кидерлен-Вехтер му је одговорио врло одсечно да, уколико Русија војно подржи Србију, чак и ако то учини сама, без помоћи својих савезника, онда ће и Немачка са својом војском стати иза Аустроугарске.⁵⁹³ Богићевићева несмотреност је разљутила Сазонова који му је поручио да Русија има свог амбасадора у Берлину да заступа њене интересе, а истовремено је затражио од Пашића да демантује изјаву свог посланика код Аустроугарске и других великих сила.⁵⁹⁴

Осим у Русији, речник и став који је посланик Богићевић заузео у Берлину, наишли су на оштру критику и у другим дипломатским круговима. Немачки амбасадор у Паризу барон Вилхелм фон Шен Богићевићево понашање је оценио као „скандалозно“. Шен је о овом догађају и ситуацији на Балкану захтевао да разговара поверљиво са Морисом Палеологом, шефом Политичког одељења. Палеолог је покушао да умири немачког амбасадора речима да је другачије информације добио од српског посланика у Паризу Веснића од кога је чуо да Србија није добила обећање од Русије да ће је војно заштити у случају сукоба са Аустроугарском, већ савет да буде мудрија и умеренија у свом захтеву. Палеолог није порицао да питање српског изласка на Јадранско море у Петрограду сматрају веома значајним. Амбасадор Шен је у наставку разговора инсистирао да Француска настави са својом улогом посредника и помиритеља у односима између Русије и Аустроугарске. Уверавао је Шена да ће председник Поенкаре и даље давати све од себе да очува мир у Европи. Закључујући разговор, Палеолог је нагласио да Француска подржава Русију, рекавши му „да различите невоље доводе савезништва пред искушења, али да је Француска сигурна у опстанак свог са Русијом“.⁵⁹⁵ У овом случају, као и много пута током 1912. и 1913. године до изражаја је дошла Палеологова прагматичност који је, за разлику од својих колега који су били уплашени за општи мир, у Балканском рату видео и могућност да Петроград обнови свој углед и утицај пољуљан у Анексионој кризи. Још важније, рат је, према мишљењу Палеолога, давао одличну прилику Француској да „затегне“ своје везе са Русијом и Британијом и још јаче их привеже за себе и савез.⁵⁹⁶

Иако је Русија имала јако упориште и велики број присталица за своју балканску политику у Француској, знала је да везе између Петрограда и Париза не сме превише да „затеже“. За разлику од Сазонова и

⁵⁹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 91, Berlin, le 7 novembre 1912.

⁵⁹⁴ *Документи о савезној политици*, V-3, № 157, 292.

⁵⁹⁵ AMAE, NS, doss. 243, № 145-147, Paris, le 8 novembre 1912.

⁵⁹⁶ M. B. Hayne, *op. cit.*, 253-254.

његове уздржаности, руски посланик у Београду није имао дилему да ли је потребно да у овом, по Србију судбинском питању пружи своју подршку или не. Истицао је да политика Сазонова није политика руског народа и подстицао је Србију да истраје у својој акцији. Због оваквих ставова је добио „титулу“ српског вицекраља. Међутим, према оцени Јовановића Пижона, Хартвиг је оваквим испадима само штетио интересима српске владе, јер јој је пружао лажна обећања о подршци Русије, док је у стварности делао на своју руку. У једном од разговора Јовановић је Декоу рекао следеће: „Ако Хартвиг није имао формалних инструкција да поступа онако како је чинио, он се понашао криминално јер је учинио Србију зависном од Русије и водио нас или у рат, или у још горе понижење.“⁵⁹⁷

До сличног закључка у вези са Хартвигом и његовом политиком дошао је и француски амбасадор у Лондону Пол Камбон који је у једном од својих приватних писма констатовао да су „Срби на путу да изгубе главу, а на том путу их предводи руски посланик Хартвиг, прворазредни наметљивац који не поштује наређења“. Камбон је жалио што нема никога у руској дипломатији ко би могао зауставити Хартвига. Бекендорф, руски амбасадор у Лондону, му је рекао да не може денунцирати свог колегу, а од Извољског се тако нешто не може затражити, јер је он „још један Хартвиг“, писао је Камбон. Да ствар буде гора, Камбон се жалио да „Француска тренутно нема велики утицај у Петрограду будући да је њен амбасадор, несрећни Луј у кревету“.⁵⁹⁸

Француски посланик у Београду Деко је у више наврата говорио о погубном Хартвиговом утицају на српску владу. Управо у време кризе око српског изласка на море његов утицај је био на врхунцу. Међутим, захуктавањем кризе у аустроугарско-српским односима, на страну Аустроугарске отворено се ставио британски посланик у Београду Ралф Пеџет. Деко је шаљиво описивао ситуацију у Србији тих дана истичући „да уколико би се судило по ситуацији у Београду, стекао би се утисак да је Велика Британија у свему аустроугарски истомишљеник“. Аустроугарски посланик Угрон није имао потребе да се бори за интересе своје државе, јер је то, уместо њега, врло успешно радио Ралф Пеџет „који је, најједном, постао већи Аустријанац од самих Аустријанаца“. Пеџету се као „представник српске владе“ супротстављао Хартвиг, „који је био већи Србин од Срба, и већи Словен од свих панслависта“. Њих двојица су се у Београду понашали „као представници пангерманизма и панславизма“, потпуно занемарујући интересе својих држава и стварајући још већу конфузију.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 62–63.

⁵⁹⁸ P. Cambon, *Correspondance 1870–1924*, III (1912–1914), Paris 1946, 27–29.

⁵⁹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 98–101, Belgrade, le 18 décembre 1912.

У недостатку званичне подршке, Србија је велике наде полагала у подршку руских словенофилских кругова који су јој слали поруке охрабрења да је на исправном путу. Вест да је Србија 8. и 9. новембра пут Драча упутила два одреда војске дочекана је са великим одушевљењем у руској јавности.⁶⁰⁰ Сви водећи листови су са одушевљењем поздравили намеру Србије на писима „На море!“⁶⁰¹ О ставовима и расположењу незваничне Русије у великој мери бринула је и Француска. Француска је врло добро знала колико су балкански Словени и брига о њиховој судбини осетљива тема за удружења словенофила. Словенофилски кругови више нису били утицајни као за време Велике источне кризе 1875–1878. године, али никако нису били за потцењивање. Од почетка XX века Москва је преузела примат словенофилског центра. Неколико листова словенофилске оријентације излазило је у Москви, један од њих био је лист *Уширо России*, чије писање је тамошњи француски генерални конзул Луј Франсоа Арке редовно пратио.⁶⁰²

Упркос притисцима словенофила и своје јавности, Русија је коначни став, који је задовољио Француску и Британију, а Србију разочарао, званично објавила 12. новембра. Руски амбасадор у Паризу Изовљски је Министарству спољних послова Француске предао ноту којом је Русија званично обавестила своју савезницу да ће се свим расположивим дипломатским средствима залагати за заштиту српских интереса и да у томе прихвата помоћ Француске. Русија је истакла да се опредељује за борбу дипломатским средствима и да неће дозволити да буде увучена у општи рат због српске луке на Јадрану. Након овог званичног саопштења, политички кругови у Француској су одахнули.⁶⁰³ На донетој одлуци, Понкаре је честитао свом колеги Сергеју Сазонову.⁶⁰⁴ Садржај ове ноте ми-

⁶⁰⁰ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 36–37; М. Ј. Милићевић, *Српска ујрава у северној Албанији и на јриморју*, 255–278.

⁶⁰¹ *На море*, Политика № 3158 (26. октобар/8. новембар) 1912 2.

⁶⁰² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 174–175, Moscou, le 19 novembre 1912. Пажњи генералног конзула Аркеа није промакло оснивање Московског словенског комитета 18. октобра у Москви. Осим њега основани су још Санктпетербуршко словенско добротворно друштво, Кружок словенских делатника, Друштво словенског јединства. Свесловенски комитет је био један од четири колико их је деловало у Русији у годинама пред Први светски рат. У његовом раду учествовало је подворје Српске православне цркве у Русији на челу са архимандритом Михаилом. Комитети су организовани са циљем да новцем и хуманитарном помоћи помогну својој словенској браћи на Балкану. Посредством ових друштава на Балкан су слали добровољци и хуманитарна помоћ (Г. И. Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012, 61; *Сообщение в газете Московские ведомости 2 октябра* 1912, Москва–Србија, Белград–Россија, том 3, прир. А. Л. Шемякин, М. Перишић, А. Тимофејев, Москва–Белград 2012, № 130, 310–311).

⁶⁰³ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 39; D. Stevenson, *op. cit.*, 236.

⁶⁰⁴ R. Poincaré, *Balkan en feu*, II, 332–333.

нистар Сазонов је прочитао српском посланику у Петрограду Поповићу, обећаваши да ће се Русија потрудити да буде створена што мања аутономна Албанија.⁶⁰⁵

Британској влади је истоветну ноту предао тамошњи руски амбасадор Александар Бекендорф. Ипак, упркос попустљивости коју је Русија показала објављујући саопштење од 12. новембра, Велика Британија није била задовољна њеним држањем наредних недеља. Лондон је сумњао у искреност ноте, сматрајући да ју је Сазонов написао само да би угодио Француској и Британији. Краљ Џорџ V је Сазонова називао „тужним колебљивцем“ због истрајности да оствари нереалне амбиције Србије у погледу Албаније, иако је од почетка било јасно да ће оне остати нестварене.⁶⁰⁶ Британија је, као и Француска, страховала да ће се Сазонов, који је био познат по честим променама расположења, и у овом случају предомислити. Заиста, изјаве које је Сазонов давао готово до почетка конференције у Лондону биле су противречне. Према извештајима британског амбасадора у Русији сер Џорџа Бјукенена, Сазонов је једне седмице уверавао стране дипломате да Србија мора добити луку Свети Јован Медовски по сваку цену, док би друге потпуно мењао мишљење и говорио да ће Русија бити задовољна уколико Србија добије приступ Јадранском мору посредством слободне луке са којом би добила везу једном међународном железничком линијом.⁶⁰⁷ Све до почетка мировне конференције, Француска и Велика Британија нису биле сигурне који од ова два опречна става ће превагнути у руској политици.

Истота дана када је обавестио Париз и Лондон да се Русија приклања њиховој помирљивој политици, Сазонов је, посредством руског посланства у Београду, упутио врло оштар демарш српској влади. Копију демарша Извољски је предао француском Министарству на увид. Сазонов је на првом месту истакао да према тренутном стању ствари Аустроугарска се неће предомислити у погледу српског изласка на Јадранско море. Њена одлука је коначна и подржана од стране Немачке и Италије. Са друге стране, руске савезнице Француска и Велика Британија категорички су ставиле до знања Русији да неће учествовати у рату за српску луку на Јадранском мору. Русија је морала да констатује да је постојећа ситуација на Балканском полуострву довела до тога „да је стварање аутономне албанске државе дуж источне обале Јадранског мора неизоставно, и да не вреди затварати очи пред том чињеницом“. У светлу тога, Сазонов је од Србије тражио помирљивост и хладнокрвност, а уколико она буде спремна на сарадњу могла би да учествује у одређивању граница будуће

⁶⁰⁵ *Документи о савезној политици*, V-3, № 159, 286–287.

⁶⁰⁶ *BD*, IX-II, № 290, London, November 28, 1912, 215.

⁶⁰⁷ *BD*, IX-II, № 291, Saint Petersburg, November 27, 1912, 215–217.

албанске државе и њеној организацији. Такође, имала би веће шансе да код великих сила обезбеди економске повластице за своју трговину. Сазонов је обећао да ће се Русија посебно заложити да Србија добије железничку везу са једном луком на Јадрану и да у томе има подршку Француске и Велике Британије. У супротном, упозорио је Сазонов, уколико Србија истраје у својој намери, ризикује да остане сама и изолована. На крају демарша руска царска влада је навела да не одобрава војни марш који је Србија предузела према Драчу, и да јој је сугерисала да треба да опозове послату војску.⁶⁰⁸

Овако оштар став који је Русија показала у демаршу Србији представљао је прави ударац и отрежњење за Пашића и српску владу, посебно у поређењу са подршком коју им је Хартвиг пружао. Како било, Србија још увек није била спремна да одустане од свог наума. Војска која је одаслата преко албанских планина ка Љешу и Драчу није била опозвана, јер се Србија још увек потајно надала да ће Европа прихватити свршен чин када два српска одреда стигну на циљ. Српски посланик у Паризу Веснић је, након отворених разговора са Поенкареом и Извољским, усвојио њихове ставове и увидео узалудност даљих напора Србије да добије излаз на Јадранско море. Стога је он саветовао својој влади да престане да води отворену борбу против оснивања Албаније, пошто у тој борби не може рачунати на помоћ ни са једне стране. Србија је требало да сву пажњу усмери, сматрао је Веснић, на створање што мање Албаније.⁶⁰⁹

Од саопштења Русије да неће подржати Србију у њеном продору ка Јадрану, саветујући је да треба да опозове послате трупе, француски посланик у Београду Деко је о атмосфери у Србији писао следеће: „Никакве вести са фронта, добре или лоше, нису нарушавале тишину која је обавијала Београд за време трајања рата. Војска је успела да изолује читав војни командни врх и ратно поприште. У те заштићене кругове нису могли продрети ни новине, ни лична преписка. Листе погинулих никада нису објављиване. Да би се отпутовало за Скопље потребна је специјална дозвола коју је било врло тешко добити. Пресбиро још увек није објавио детаље војних операција у бици за Битољ, а није било ни званичних објава о напретку српске војске кроз Албанију.“ Вести о маршу српске војске, влада и Генералштаб су брижљиво чували као највећу државну тајну.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 79-80, Paris, le 12 novembre 1912.

⁶⁰⁹ *Документи о сивољној полицији*, V-3, № 272, 388-390.

⁶¹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 89-90, L'État-Major de l'Armée, le 18 novembre 1912; *ibidem*, № 216-218, Belgrade, le 20 novembre 1912.

Србија на мору.

Староседелац: *Да ли иланираише дуго да останаише овде, јосиодине?*“; Србија: *„Па, зависи. Да ли имаише досија ипроблема са двоилавим орловима у овим крајевима?*“ (Punch, or the London charivari November 20, 1912)

Након демарша руске владе, Србији није остао велики маневарски простор. Након руског, уследили су демарши осталих великих сила који су били уручени свим зараћеним странама. Велике силе су договориле да демарш балканским државама буде упућен истовремено од стране свих великих сила, али не и заједнички.⁶¹¹ Циљ је био да се зараћене стране позову на окончање рата и склапање мира уз посредовање великих сила. Текст ноте српској влади први је предао руски посланик Хартвиг 14. новембра, а затим су истог дана ноте српској влади засебно предали и посланици Аустроугарске, Француске, Немачке и Велике Британије.⁶¹²

По савету Русије, као и Француске и Британије, у својству пријатељских држава, на седницама од 15. и 16. новембра српска влада је усвојила став да се аутономија Албаније прихвати у начелу и да се конач-

⁶¹¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 64, Berlin, le 11 novembre 1912.

⁶¹² Документи о сјољној иолијици, V-3, № 191, 311.

на одлука о изласку Србије на Јадран препусти великим силама.⁶¹³ Иако је представљало велики ударац за Србију и њене интересе, ово саопштење је било од велике користи силама Антанте. Њиме је албанско питање изузето из искључиве надлежности Аустроугарске и Италије, а у његово решавање су се укључиле и силе Антанте које нису имале „специјалних интереса“ на спорном подручју и самим тим су решењу проблема могле да приступе трезвено и објективно.⁶¹⁴

И поред овог званичног саопштења Србија све до почетка децембра није губила наду да код Русије и других држава које је сматрала пријатељским може доћи до промене става и да ће је подржати у захтеву за луком на Јадрану.⁶¹⁵ Иако се још увек потајно надала успеху, њен дух је био сломљен. Деко је, након издатог саопштења, говорећи о атмосфери у Србији извештавао да је „Србија убијена“. У многобројним објављеним интервјуима, који нису били од велике помоћи Србији, председник владе Пашић је покушавао да објасни Европи суштину српских претензија у Албанији. Пашић у Србији није давао никакве изјаве, а читава српска политичка јавност била је готово нема.⁶¹⁶ Деко је приметио да није било уобичајених иступа политичара, чак је и Хартвиг прекинуо са праксом да редовно прима новинаре и даје им саопштења. Такође, руски посланик је показивао велику забринутост због кампање против Србије коју су са несмањеном жестином током новембра и децембра наставили да воде аустријски и немачки листови. Хартвиг је замолио Декоа да посредује код свог Министарства да француски листови стану у одбрану Србије и њених претензија на обали Јадрана.⁶¹⁷

У бити, посланик Деко или Француска су мало шта могли да учине у вези са овим питањем, јер је Аустроугарска била и остала неумољива. Аустроугарска је била „главни узрок свим проблемима на Истоку“, сматрао је Пол Камбон, јер је и даље полагала право на последњу реч у свим балканским питањима и наставиће да то чини све док јој се „Француска, Велика Британија и Русије одлучно не супротставе“.⁶¹⁸ Не само да је било важно да се силе Тројног споразума уједине и заједнички стану на пут аустроугарским амбицијама, већ је од пресудног значаја било да Србија издржи притисак Аустроугарске. Србија је трпела њен директан прити-

⁶¹³ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 63.

⁶¹⁴ А. Пато, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des Grandes puissances (1912-1914)*, Tiranë 1982, 130.

⁶¹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 79, Belgrade, le 18 novembre 1912; *Документи о сјољној јолијици*, V-3, № 245, 354.

⁶¹⁶ А. Растовић, *Бријанска јолијика према Србији у Првом балканском рату*, Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао, I, прир. А. Растовић, Ниш 2013, 73-86.

⁶¹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 161-162, Belgrade, le 4 décembre 1912.

⁶¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

сак, а уколико би попустила или устукнула, положај Русије, а са њом и Француске, био би неповратно ослабљен. Стога је Француска с посебном пажњом пратила покушаје Аустроугарске предузете током новембра и децембра да врати Србију у своју економску и политичку сферу утицаја. Користећи се тешким политичким положајем Србије, аустроугарска влада је показала спремност да попусти и допусти Србији излазак на море само под једним условом – да Србија прихвати царинску унију са њом. План грофа Берхтолда био је да Аустроугарска оствари царинску унију са Балканским савезом као целином, али да би тај наум остварио морао је претходно да сломи отпор Србије.⁶¹⁹

Да су околности биле другачије и да се остварила очекивана победа османске војске то би ојачало позицију Аустроугарске на Балкану, те би она ослабљеним балканским државама лако наметнула економску доминацију сличну оној коју је имала 80-их и 90-их година прошлог века. Међутим, пораз Царства изменио је позицију и Аустроугарске. Ослобођење Скопља, Македоније, Косова и Метохије омењали су круте ставове аустроугарске дипломатије, па је, како је то приметно Деко, „сада дошао ред на Беч да шаље своје емисаре у Београд“.⁶²⁰ Током новембра и почетком децембра у Србију су из Аустроугарске стизали новинари са задацима незваничног карактера, али и званичници попут др Ота Нојрата, професора на Трговинској академији у Бечу, који је у Београд дошао у име министра трговине Бернрајтера. Осим Нојрата, у овом периоду Београд су у тајним мисијама посетили професор Јозеф Редлих, др Карл Крамерж и Томаш Масарик, сви са задатком да убеди српске власти да Србија ступи у један дугорочни царински савез са Аустроугарском монархијом, уз обећање помоћи у остварењу зацртаних ратних циљева.⁶²¹

О намерама Аустроугарске сведочи и разговор Жила Камбона са румунским послаником у Берлину, који га је почетком новембра известио да су преговори између Аустроугарске и Србије у току, и да је глав-

⁶¹⁹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 32–33.

⁶²⁰ Алузија на покушај Србије непосредно пред почетак ратних операција да придобије подршку Беча за своје ратне циљеве. Србија је као специјалног изасланика послала у Беч Тодора Стефановића Виловског, угледног новинара и књижевника рођеног у Земуну са одличним везама у Бечу преко своје жене Аустријанке. Међутим, гроф Берхтолд је одбио да прими Виловског, па се његова мисија завршила неуспешно. Виловски је почетком рата именован за начелника Пресбирова. Ту дужност је обављао до 1915. године. Након Првог светског рата се разоткрило да је Виловски осим за српску радио и као доушник за аустроугарску владу. Био је добро информисан и доста упућен у политичку ситуацију у Србији, те су његови извештаји бечком Министарству спољних послова били детаљни и прилично тачни (*Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, прир. В. Ђ. Крстић, Нови Сад 2010; М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Сјаре и нове конјурверзе о узроцима Првој светској ратној*, Београд 2014, 110).

⁶²¹ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 124.

но питање стварање неке врсте *Zollverein* (Царинске уније) између Беча и Београда. Румунски посланик је уверавао Камбона да у Србији има доста угледних личности које се залажу за успостављање овакве економске политике, јер једино царински савез са Аустроугарском може осигурати развој пољопривреде у Србији и обезбедити сигуран пласман српским пољопривредним производима на тржиште суседне царевине. Међутим, био је врло скептичан у погледу тога да ли ће Аустроугарска успети да реализује свој наум до краја, јер противника овакве присне сарадње са Србијом има много више у Аустроугарској, нарочито међу угарским велепоседницима, него међу Србима, сматрао је овај Камбонов саговорник.⁶²²

Емисари које је Беч слао у тајне мисије у Београд имали су највиша државна овлашћења у преговорима са српском владом. Др Редлих је био посланик Рајхсрата (Царевинског већа) и вицеректор Бечког универзитета, а у Београд је стигао 7. новембра. Он је, према добијеним упутствима, челницима српске владе пренео да у Бечу немају ништа против територијалног проширења Србије и Црне Горе, као и да Србија може добити „све до Јегејског мора“, укључујући и Кавалу, али под условом да „поштује албанске територије“. Од Србије се очекивало да не тражи луку Свети Јован Медовски и да у будућности пружи гаранције да ће се држати пријатељски, односно да ће касније прихватити царинску унију са Монархијом. Пре царинске уније била би у обавези да прихвати трговачки уговор на десет година „уз пружање далекосежних концесија, а не само клаузула о највећој повлашћености“.⁶²³

Након професора Редлиха, почетком децембра у Београд је дошао др Карл Крамерж. Његова посета је, такође, била тајна. У Београду се задржао свега један дан. Крамерж је уживао велики углед код Срба, првенствено аустрофила, али је био прихватљив и за русофиле због свог брака са ћерком једног руског трговца из Москве. У Београду је о економским повластицама разговарао са Пашићем, Пачуоом и Протићем. У име цара Фрање Јосифа нудио је Србима дугорочну царинску унију, са роком важења од педесет година, која би Србији обезбедила „стабилну економску позицију“. Ни његова мисија није Бечу донела задовољавајући резултат. Као последњи од изасланика које је послао гроф Берхтлод стигао је Чех Томаш Масарик, члан Царевинског већа и професор Прашког универзитета. Он је у децембру за десет дана два пута посетио Србију.⁶²⁴ Одабир Масарика, као и његових претходника, није био нимало случајан. Масарик је од свих емисара уживао највећи углед код Јужних Словена, нарочито након свог иступа на страни Срба у разоткривању фалсифи-

⁶²² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 145, Berlin, le 2 novembre 1912.

⁶²³ *Документи о сјољној политици*, V-3, № 120, 251-253; DDF, 3e série, t. V, № 126, Belgrade, le 25 décembre 1912, 145-150; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 124.

⁶²⁴ АС, лични фонд Ј. М. Жујовића, арх. јед. 56, л. 121.

кованих докумената у Велеиздајничком процесу. Међутим, као и његови претходници, и Масарик је напустио Србију под утиском да је Аустроугарска трајно изгубила сваку шансу да поново оствари економску доминацију у Србију и на Балкану.⁶²⁵

Покушаји Аустроугарске да се нагоди са Србијом за Француску су били логичан потез којим је бечка дипломатија покушавала да се врати у средиште балканских дешавања. Због рата на Балкану губици по аустроугарску привреду били су енормни. Покушај да са Србијом склопи царинску унију, и поред великог противљења мађарских пољопривредника, био је последња шанса за Аустроугарску. На основу процена које је крајем децембра начинио француски конзул из Трста, можемо видети да је целокупни годишњи трговински промет Аустроугарске и балканских држава (укључујући и Османско царство) износио свега 548.625 франака. Извоз из Аустроугарске у балканске земље процењен је на око 400.000, а увоз производа привреде балканских земаља годишње је износио једва око 170.000 франака.⁶²⁶

Иако је потезе бечке владе сматрала логичним, Француска није желела остварење било каквог савеза између балканских држава и Аустроугарске. Све док крајем децембра није стигао Декоов извештај о детаљима разговора вођених између аустроугарских емисара и представника српских власти који је расветлио читаву причу око царинске уније, Француска је живела у стрепњи да ће се Србија, како би остварила своје претензије на јадранској обали, вратити аустроугарском економском протекторату.⁶²⁷ Много више него Француска, Русија је страховала од приближавања Беча и Београда, толико да је Хартвиг, према инструкцијама које је примио из Петрограда, морао да упозори Пашића на опасност од „превише отвореног разговора са Бечом“. Након овог разговора Пашић је послао телеграм Јовановићу у Беч да га упозори да у својим изјавама буде врло опрезан и да пази да његове речи нису у колизији са ставовима Русије, Француске и Велике Британије.⁶²⁸ Покушај Аустроугарске да веже за себе Србију једним царинским савезом или, бар, гласинама у штампи да је компромитује код сила Антанте, завршио се неуспешно.⁶²⁹ Осим децидираног одбијања Србије, одлука српских

⁶²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 52-55, Belgrade, le 25 décembre 1912.

⁶²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 124-127, Trieste, le 27 décembre 1912.

⁶²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 17, Paris, le 1er novembre 1912.

⁶²⁸ В. Казимировић, *нав. дело*, 200.

⁶²⁹ Иако Србија није имала намеру да са Аустроугарском склопи царински савез, настојала је да придобије благонаклоност свог северног суседа за „српску и балканску ствар“. Почетком новембра, када је аустроугарска штампа дала наговештај спремности Аустроугарске да се одрекне жеље да се очува *status quo* и да прихвати победе балканских држава, Србија је послала у Беч специјалног агента задуженог за пропагандну активност. У питању је био Владан Ђорђевић, „поуздани обреновићевац“ и аустрофил са одличним

власти да оствари излаз на Јадранско море преко територије насељене Албанцима утицала је на заоштравање аустроугарско-српских односа до ивице рата. С обзиром на то да тајним мисијама и обећањима није успела да уведе Србију у своју сферу утицаја, Аустроугарска се окренула другим мерама притиска.

Прохаскина афера

Случај аустроугарског конзула у Призрену Оскара Прохаске би у свим другим околностима био инцидент уобичајен за дипломатску праксу. Међутим, изазвана српским претензијама у северној Албанији и одбијањем да прихвати царинску унију, Аустроугарска је искористила овај догађај да би своју и европску јавност окренула против Србије стављајући јој на терет оптужбе да злоставља стране дипломате.⁶³⁰ Фабриковањем оваквих оптужби, Беч је имао за циљ да баци сенку на углед и престиж који је Србија стекла захваљујући победама над војском Османског царства и да придобије подршку свог јавног мњења за оштре политичке потезе које је спремала против Србије. Да би у томе успела, званична Аустроугарска је свесно прикривала чињенице догађаја, намерно држећи јавност у заблуди, саопштавајући јој само нејасне податке и полуистине. Замагљивању читавог догађаја допринела је и чињеница да се, за све време трајања афере, бечко Министарство спољних послова само два пута званично огласило поводом случаја конзула Прохаске, препуштајући аустријској ратоборној штампи да сама изабере кривца и изгради оптужбе против њега. Комуникацију са листовима и јавним

везама у бечким политичким круговима. Ђорђевићева активност у Бечу била је од пресудне важности за Србију, јер је његов задатак био да сузбија антисрпско расположење у аустријској јавности и да бечке кругове придобије за кључно питање рата - излазак Србије на Јадранско море. Током боравка у Бечу током новембра и децембра 1912, Владан Ђорђевић је написао неколико чланака и ступио у контакт са представницима скупштинске опозиције и финансијских кругова који су били против заоштравања односа са Србијом. Ови контакти су показали да је у Аустроугарској постојала јака струја која се залагала за пријатељство и сарадњу са Србијом Међутим, добијена подршка није била довољна, јер је ратна струја све комбинације одбацила као неприхватљиве. Заоштравањем кризе око изласка српске војске на јадранску обалу, Ђорђевић је све теже могао да пласира чланке у којима је објашњавао српске територијалне претензије. Из тог разлога и због одсуства подршке пријатељских сила, Ђорђевић је убрзо био опозван из Беча (С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија њоузданог обреновићевца*, Београд 2007, 297-299).

⁶³⁰ С. Терзић, *Стара Србија (19-20. век)*, 193.

мњењем преузео је тзв. Литерарни биро који није презао од тога да листовима доставља непотврђене и сензационалне вести.⁶³¹

У таквим приликама, све док нису стигли извештаји француских посланика из Беча и Скопља, француско Министарство спољних послова није много знало о читавом догађају.⁶³² Резиме својих сазнања о случају конзула Прохаске, амбасадор из Беча Алфред Димен послао је у Париз 19. новембра. Афера Оскара Прохаске почела је, према Дименовим сазнањима, захтевом српских власти да се, због непримереног понашања и испада, конзул уклони са свог положаја. Након ослобођења града, српске власти су понашање тамошњег аустроугарског конзула Оскара Прохаске оцениле неприхватљивим за дипломату државе која је била ван сукоба и, барем званично, неутрална. Конзул је хушкао албанско и муслиманско становништво на отпор против Србије, а, према неким наводима, сам је из зграде конзулата пуцао на српске војнике на уласку у град. Његов опозив из Призрена лично је затражио престолонаследник Александар 6. новембра.⁶³³ По примљеном захтеву, Пашић је одмах наложио српском посланику у Бечу Ђорђу Симићу да о овом случају разговара са грофом Берхтолдом. Симић је 8. новембра начелнику у аустроугарском Министарству спољних послова предао ноту са образложењем захтева свог Министарства.⁶³⁴

Гроф Берхтолд није журио са одговором, па је 12. новембра посланику Симићу упутио захтев да Беч жели да на лице места пошаље једног службеника који ће утврдити основаност изнетих оптужби. Међутим, како је било у питању ратно подручје, за издавање овакве дозволе била је потребна сагласност не само Министарства иностраних дела, већ и српске Врховне команде која је одговорила са неколико дана закашњења. Врховна команда је 19. новембра дала дозволу аустроугарском службенику, али се до тада ситуација знатно искомпликовала. Бечки лист *Vossische Zeitung* је дан раније објавио сензационалну вест да су српске власти злостављале конзула Прохаску, а изнете су алузије да је можда и убијен. Натписи у другим листовима нису били много другачији, услед чега се Србија за кратко време од тужиоца претворила у оптужену страну.⁶³⁵ Огорчење је сваким даном бивало све веће и веће, јавност је отворено позивала да се Србији „очита лекција“, „јер се једна мала балканска држава усудила да третира Аустрију као *quantité négligeable* (безначајну)“.⁶³⁶

⁶³¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јагранско море*, 98.

⁶³² Детаљно о току афере конзула Прохаске видети: *Документи о сивојној јолијици*, V–3, № 255–256, 362–375.

⁶³³ *Документи о сивојној јолијици*, V–3, № 110, 243.

⁶³⁴ *Исти*, V–3, № 136, 267.

⁶³⁵ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јагранско море*, 92–93.

⁶³⁶ *BD*, IX–II, № 256, Vienna, November 22 1912, 190–192.

На инсинуације аустријске штампе нису остали имуни ни други европски листови. Прихватајући вести здраво за готово, један део британске штампе придружио се критикама против Србије, критикујући је између осталог, јер је ометала конзулову слободу преписке.⁶³⁷

Додатну тензију у европској јавности изазвао је случај другог аустроугарског дипломате, вицеконзула Тахија у Косовској Митровици. Овај дипломата се 17. новембра појавио у Будимпешти пошто је, како је тврдио, бежећи преко Приштине, Скопља и Београда „успео да се ослободи од српских власти које су га биле заточиле петнаест дана“. Аустријско Министарство спољних послова се 18. новембра обратило јавности званичним саопштењем о ова два догађаја. Издао саопштење било је, према оцени амбасадора Димена, кратко и штуро и није зауставило хајку штампе и јавности против Србије.⁶³⁸ Убрзо након саопштења грофа Берхтолда, пристигли су телеграми конзула Прохаске који су оповргавали вести да је убијен. Овај обрт изазвао је разочарење у аустроугарској јавности која је прижељкивала да су гласине о мучењу и смрти конзула Прохаске истините, јер би оне биле одлично оправдање за репресивне мере против Србије.⁶³⁹

Извештај и сазнања амбасадора Димена допунила су сазнања француског вицеконзула из Скопља Леона Карлијеа, који се о читавом догађају обавестио из разговара са представницима српских власти и од руског конзула у Призрену Емилијана Емељјанова. Карлијеов извештај је у потпуности потврђивао информације из Дименовог извештаја, с том разликом што је Карлије већу пажњу посветио позадини афера и догађајима који су им претходили, нарочито наглашавајући да су обојица аустроугарских конзула од раније били познати по свом непријатељском држању према Србима које су посматрали са ниподаштавањем.⁶⁴⁰

Управо ову чињеницу, на коју је указао конзул Карлије, апострофирао је Пол Камбон. Он је приметио да је Аустроугарска на Балкан одувек слала дипломате „осредње интелигенције и без ширине духа, који нису умели да сакрију презир и непоштовање које су осећали према Балканцима, нарочито према Србима“. Њихово „ниподаштавање“ управо је дошло до изражаја у овим инсценираним конзулским аферама које су, сматрао је Камбон, биле јасан показатељ да се Аустроугарска суштински није одрекла својих претензија над Македонијом и Албанијом, иако се свим силама упињала да пред целим светом покаже своју „тобожњу

⁶³⁷ *Документи о сјољној полицији*, V-3, № 251, 358.

⁶³⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 169-171, Vienne, le 19 novembre 1912; *BD*, IX-II, № 222, Vienna, November 18, 1912, 167-168.

⁶³⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 190, Vienne, le 20 novembre 1912; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 98.

⁶⁴⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 213-216, Uskub, le 25 novembre 1912.

незаинтересованост за балканске догађаје⁶⁴¹. За Француску и све остале европске силе суштина ових афера била је да их је Аустроугарска вешто употребила у пропагандне сврхе да би замаглила и потиснула у други план питање српске луке на Јадрану.⁶⁴²

Колико год да су афере биле вештачки инсцениране, Аустроугарска је добила тражено задовољење. Специјални емисар Едл послат је 25. новембра, а истрагу је почео 6. децембра у Призрену у пратњи опуномоћеника српске владе Милана Ракића, некадашњег конзула у Приштини. Резултати истраге су показали да су све оптужбе против Србије биле неосноване и преувеличане. Но, и након добијеног задовољења Аустроугарска није журила да стави тачку на аферу Прохаска и огласи се званичним саопштењем. Гроф Берхтолд је знао да би званично саопштење Министарства умирило јавност и прекинуло сва даља нагађања. Одуговлачењем је намерно пуштао јавност да настави са оптужбама и хушкањем против Србије. Званично саопштење издато је тек 17. децембра и њиме је признато да су „гласови по којима је конзул Прохаска од стране Срба био ухапшен на својој дужности као и злостављан, лишени сваког основа“. Нерасположење јавности се, након објаве овог саопштења, окренуло против Министарства, а према оценама појединих званичника, афера се претворила у комедију чији епилог је било уклањање конзула Прохаске и његов премештај у Рио де Жанеиро.⁶⁴³

Афера конзула Прохаске није имала само за циљ да потисне у други план питање српске луке на Јадрану, већ и да демонстрира сву снагу Аустроугарске. Требало је показати Србији да је Аустроугарска у сваком тренутку може прегазити и да би за то имала здушну подршку своје и дела европске јавности. Непрестано гомилање војске уз границу са Србијом у Босни и Херцеговини били су довољан доказ да Аустроугарска не преза ни од најрадикалних потеза да оствари оно што је наумила.

Проглашење Албаније

Србија је од самог почетка, када је истакла захтев да оствари излаз на море посредством једне албанске луке, настојала да ово питање одвоји од питања Албаније. Истицала је да нема претензија над свеукупном албанском територијом осим да добије узани појас територије који

⁶⁴¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 168-174, Londres, le 4 décembre 1912.

⁶⁴² E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 215.

⁶⁴³ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 100-101; AC, GB, MF 205, № 52, Annual Report, 1912, Belgrade, June 6, 1913.

ће је повезати са Јадранским и даље Средоземним морем. Њен захтев није био инспирисан некаквим империјалистичким претензијама, већ је произашао из потребе економског опстанка државе.⁶⁴⁴ Судбина осталог дела албанске територије није је се дотицала, и није била противна да се она организује у аутономну област. Међутим, овај дипломатски маневар Србије, који је подржала и Русија, није уродио плодом. Када је Србија почетком новембра објавила намеру да осигура излаз на Јадранско море, Аустроугарска је учинила све да ова два, по свему различита питања споји у једно, оптужујући Србију да уласком на територију већински насељену албанским становништвом крши њихова национална права на самоопредељење.⁶⁴⁵ Доводећи из емиграције албанске прваке, подстичући их да се позову на старо, опробано начело *Балкан – балканским народима*, Аустроугарска је Албанцима створила одличну платформу да делују у правцу своје самосталности.

Као што је Србија ћутала о напредовању своја два одреда ка Јадранском мору, тако је и Аустроугарска скривала од очију европске јавности да је од краја октобра радила на организацији пута албанских првака из Османског царства ка Албанији. Како је Србија почетком новембра истакла своје претензије на Јадрану, тако је и за овај аустроугарски подвиг време било од пресудног значаја, јер је албанска држава требало да буде прокламована пре доласка српске војске на обалу Јадрана. Аустроугарски посланик у Петрограду гроф Турн-Дуглас Валзасин је 6. новембра изјавио министру Сазонову како се његова држава на Балкану више не залаже само за одбрану својих економских интереса, већ да је као свој примарни циљ поставила стварање аутономне албанске државе која би представљала противтежу словенском, односно српском утицају.⁶⁴⁶ Руско Министарство спољних послова је о овој изјави грофа Турна обавестило Француску, која је и сама из других извора добијала информације о активностима албанске емиграције. Истога дана, у француском Министарству спољних послова направљена је службена белешка, на основу поверљивих информација пристиглих из Цариграда, да је султан Мехмед V дозволио албанским првацима Ферид-паши и Исмаил Кемалу-бегу да напусте Цариград. Они су напустили Османско царство и отпутовали према Албанији са намером да сазову албански конгрес који ће прогласити независност Албаније под аустроугарским про-

⁶⁴⁴ Д. Туцовић, *Србија и Арбанија један њрилої криїици завојевачке њолийиике срїске буржоазије*, Београд 1914, 76-77.

⁶⁴⁵ Д. Т. Батаковић, *Срїска влада и Есаг-ѡаша Тоїїїани*, Срби и Албанци у XX веку, ур. А. Митровић, Београд 1991, 35-56.

⁶⁴⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 48-49, Vienne, le 6 novembre 1912.

текторатом. Пошто је султан дао допуштење за њихов пут јасно је да је прокламација већ имала његов благослов.⁶⁴⁷

Пре него што стигну на своје крајње одредиште, албански прваци су имали у плану да обиђу европске престонице, упознају државнике са својом намером и прибаве њихову подршку. Исмаил Кемал-бег се прво задржао у Букурешту, да би потом на кратко свратио и у Беч где се, између осталог, састао и са британским амбасадором Ферфаксом Картрајтом. Приликом тог разговора Исмаил Кемал-бег је рекао да је главни задатак окупљања албанских главара да привуку пажњу великих сила на албански народ. Овај албански вођа био је противан да Србија или нека друга балканска држава инкорпорира албанску територију или један њен део у своје границе. Предочио је да би албански народ пре пристао на швајцарски модел, поделу земље на кантоне са принцем којег би европске државе изабрале, него на живот под влашћу балканских држава. На питање амбасадора Картрајта какву будућност предвиђа Балканском полуострву, Кемал-бег је рекао да му се чини да ће Бугарска постати најдоминантнија међу балканским државама које ће се поделити на две групе. Прву групу чиниће Бугарска, Србија и Црна Гора, док ће насупротив њима стајати независна Албанија, Грчка и Румунија, односно да ће доћи до поделе на словенске и несловенске државе.⁶⁴⁸

Паралелно са путовањем албанских првака и дипломатским припремама конгреса, Беч је интензивирао нападе против Србије, настојећи да је одврати од даљег марша и купи време Исмаилу Кемал-бегу да стигне на одредиште свог пута. Напади на Србију углавном су се одвијали под руководством тзв. Албанске секције која је радила при Министарству спољних послова. Секцијом је од 1909. године управљао бивши аустроугарски конзул у Трсту, Скадру, Призрену, Солуну и Скопљу Алфред Рапапорт. Као начелник Секције, Рапапорт је директно управљао свим аустроугарским пословима везаним за Албанију, давао неопходне информације дипломатама, координирао писање штампе итд. Он је био главни контакт Министарства са албанским главарима и ниједан потез бечке владе није био предузет без његове сагласности. У тренутку када је Аустроугарска отпочела са реализацијом стварања албанске државе, главна активност ове Секције било је штампање разних пропагандних брошура о Албанији у којима су предњачили текстови о наводним злочинима Срба и Црногораца над албанским становништвом.⁶⁴⁹

Док је заокупљала пажњу европске јавности оптужбама које је фабриковала Албанска секција, Аустроугарска је у тишини наставила

⁶⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 35, Paris, le 6 novembre 1912.

⁶⁴⁸ BD, IX–II, № 173, Vienna, November 10, 1912, 130.

⁶⁴⁹ ЦДА, МВРИ, Легација вџв Виена, ф. 304К, оп. 1, а. е. 1193, л-89, Виена, 27 мартъ/9 април 1913.

рад на припреми свеалбанског конгреса. Након кратког задржавања у Бечу, Исмаил Кемал-бег је средином новембра стигао у Италију, која је била главно упориште албанске емиграције. Вођа „независне албанске партије“, како су италијански листови називали Исмаил Кемал-бега, стигао је 19. новембра возом из Беча у Трст. Заједно са њим је допутовало још 15 угледних албанских вођа. Њих је на станици дочекао млади вођа албанске емиграције Марко Какариђи, који је у италијанској јавности био познат по пропагирању албанског питања. Албанска делегација се није задржавала у Трсту, већ је истога дана поподне аустријским бродом *Brunn* отпловила према Албанији. Током кратког боравка у Трсту, Исмаил Кемал-бег је дао интервју за лист *Piccolo* и том приликом је истакао да му је одредиште Драч „и да ће тамо стићи пре Срба“. На примедбу новинара да је он представник албанског становништва исламске вероисповести, Кемал-бег је одговорио да су сва албанска племена, укључујући католичка и православна, сложна и да заједнички желе независност. Албанска племена су независност „заслужила будући да су Албанци у Скопљу први, још у лето 1912. године отпочели рат против лоше управе Османског царства“, рекао је Кемал-бег италијанском новинару. Још је додао, да су од тада све везе између Цариграда и Албаније прекинуте и да Албанци нису више лојални савезници османским властима, као и да „Албанци и сада учествују у рату на страни Балканског савеза, херојски помажући Црногорцима у опсади Скадра, због чега заслужују праведну награду, а то је независна држава“.⁶⁵⁰

Преостали део албанских угледника који се на путу до Албаније нису придружили Кемал-бегу, повели су опсежну пропагандну делатност у Османском царству и европским државама да придобију велике силе за „албанску ствар“. Халил-паша, некадашњи валија Бејрута и Бурсе и један од највиђенијих Албанаца у Османском царству, заједно са неколико својих сународника, обратио се 19. новембра француској амбасади у Цариграду протестујући против односа који су велике силе имале према Албанцима у дотадашњем току рата. Албанска делегација је том приликом предала амбасадору Морису Бомпару „Апел албанског народа великим силама“. Осим Халил-паше и председника Сената Ферид-паше, апел су потписали сви најугледнији Албанци који су заузимали високе положаје у државним и војним структурама Царства. У свом Апелу албански прваци су истакли да „имају једнака права као и остали народи Балканског полуострва на независност која би подразумевала очување интегритета“, као и да „неће признати никакву промену дотадашњег стања у европском делу Царства уколико и Албанци не остваре своја права“.⁶⁵¹

⁶⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 225-227, Trieste, le 20 novembre 1912.

⁶⁵¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 166-168, Péra, le 19 novembre 1912.

Намера Беча и Исмаил Кемал-бега да стигне у Албанију пре српске војске није се остварила. Након десетодневног исцрпљујућег марша, српска војска је 18. новембра избила на јадранску обалу код Љеша. Заузимањем Љеша и Медове завршено је одсецање Скадра од залеђа чиме је било онемогућено његово даље снабдевање.⁶⁵² Након што је српска војска ушла у Љеш, одакле се одмах запутила ка Драчу, свом главном одредишту, албанским вођама је било јасно да не могу стићи да одрже конгрес у Драчу, како су планирали, па су брод усмерили ка Валони. На брзу руку, уз подршку аустријског конзула у Валони, 28. новембра сазвана је скупштина албанских првака која је прогласила оснивање независне албанске државе. На конгресу је прокламовано стварање привремене владе на челу са Исмаил Кемал-бегом као председником, успостављен дводомни парламент (Сенат и Народна скупштина) и усвојена застава – црни орао на црвеном пољу.⁶⁵³

Сутрадан је и српска војска стигла до свог коначног одредишта – Драча, чиме је аустроугарско-српски спор достигао врхунац. Без обзира на догађај у Валони Србија је излазак своје војске на обале Јадранског мора славила као највеће постигнуће у модерној историји. Генерал Божић Јанковић је са усхићењем у наредби Трећој армији написао следеће: „Пonosни Српски стег, који је победоносно пронесен кроз Косово који се захваљујући победама наше војске, сад већ поносно лепрша на Куманову, Скопљу, Призрену, Приштини, Новом Пазару, Пећи, Ђаковици, Велесу, Штипу, Марковом Прилепу, Битољу и толиким другим знаменитим местима по Старој Србији и Маћедонији сад се вије и на обалама Јадрана“.⁶⁵⁴ Пonosна и опијена постигнутим успехом, Србија је одмах ставила до знања великим силама да ће прокламацију у Валони третирати као још један дипломатски маневар Аустроугарске и Италије, јер Исмаил Кемал-бег није имао подршку својих сународника, чак није знао ни албански језик већ се окупљенима на конгресу обраћао на турском. Прокламацију је занемарила и Грчка, која је 4. децембра бомбардовала Валону. Због занемаривања чина проглашења независности, председник провизорне валонске владе је одмах одао протесте европским силама.⁶⁵⁵ Један од тих протеста стигао је 29. новембра на адресу француског председника владе Поенкареа. Председник привремене владе у Валони је, између осталог, замолио Поенкареа да он лично, као и његова држава, ревидирају став према Албанији и албанском народу. Исмаил Кемал-бег

⁶⁵² Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 134.

⁶⁵³ *Документи о сјољној јолијици*, V–3, № 289, 403–404, Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 85.

⁶⁵⁴ Д. М. Динић, *нав. дело*, 89.

⁶⁵⁵ Ђ. Mikić, *The Albanians and Serbia during the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Ђorđević, New York 1987, 165–197.

је позвао Поенкареа да помогне новопротекламованој држави да „успостави мир и слогу са својим суседима, јер је то њен једини циљ и задатак“.⁶⁵⁶

Док је Кемал-бег тражио подршку у Европи, дотле је Димен извештавао да се бура поводом уласка српске војске у Драч никако није смиривала у Бечу, већ да због тог чина „Аустроугарска прижељкује рат против Србије више него икада“.⁶⁵⁷ Да би обезбедио подршку Немачке, надвојвода Франц Фердинанд је хитно отпутовао у град Шпринг у Горњој Саксонији на саветовање са царом Вилхелмом. Овај састанак је привукао пажњу читаве Европе. Детаљи разговора држани су у строгој тајности, због чега су немачки и аустроугарски листови спекулисали да је цар на том састанку дао одрешене руке Бечу да се обрачуна са Србијом и да рат између Србије и Аустроугарске треба убрзо очекивати. Међутим, Димен није веровао новинским чланцима, већ је по држању аустроугарских државника након састанка, закључио управо супротно, да је Немачка, уместо подршке, сугерисала својој савезници да заузме помирљивији став према Србији, јер Немачка није била спремна за рат. Димен је указивао да су немачка јавност, као и званичници, здушно прихватили идеју о одржању међународног састанака који би разрешио све несугласице између великих сила и да је било разлога веровати у то да је цар Вилхелм оповргао став своје владе.⁶⁵⁸

За разлику од Димена, Србија је била много више забринута због састанка у Горњој Саксонији и будућих потеза које би Аустроугарска могла предузети. Од доласка српске војске у Драч, па готово до почетка рада мировне конференције у Лондону, Србија је живела у страху да ће бити изненада нападнута од стране Аустроугарске. Веснић је током више разговора са Поенкареом истицао да Србија у најмању руку очекује оштар демарш или чак ултиматум од стране Беча, а тражио је и савет од Француске како да поступи у том случају. Палеолог је у име Француске саветовао српском посланику да Србија у том случају треба да одговори помирљиво и да објави Аустроугарској да је „спремна да се повинује одлуци Европе, каква год она била“.⁶⁵⁹

И сами недовољно упућени у проблем Албаније, бољи савет од овога Палеолог, а ни остали француски државници, нису ни могли дати Србији, нити јој обећати већу помоћ. Француске дипломате, као и читав јавност, имали су посве магловиту представу који простор је био насељен албанским становништвом, које су етнографске карактеристике те регије, као и на којим основама Аустроугарска темељи своја права да се уплиће у албанске послове. Стога је средином новембра за потребе

⁶⁵⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 133-134, Vallona, le 29 novembre 1912.

⁶⁵⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 107-108, Vienne, le 28 novembre 1912.

⁶⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 104-106, Vienne, le 28 novembre 1912.

⁶⁵⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 11, Paris, le 9 décembre 1912.

Министарства израђен један детаљан реферат о Албанији. Неименовани састављач реферата се на почетку осврнуо на етногеографске карактеристике простора насељеног Албанцима. У недостатку новијих или поузданијих карата, писац се позвао на једну карту из времена француског Другог царства. Карта је и даље важила као „високо цењена“, а у прилог њеној веродостојности састављач је истакао да ју је својевремено прихватио познати немачки географ Хајнрих Киперт и штампао је у једном од својих чувених атласа.⁶⁶⁰

Према тој карти, простор који су насељавали Албанци подељен је на две области. Северни Албанци или Геге насељавали су „Скадарски вилајет, територију од Улциња на југу, до Новог Пазара на северу, на истоку су насељени до надомак града Лесковца, односно до границе са Србијом“. На југоистоку насељавају област до Охридског језера, као и регије Призрена, Пећи, Приштине и Ђаковице, а у свим поменутих областима, како је нагласио писац реферата, има „малих и јаким српских острваца“. Тоске или епирски Албанци „насељавају квадрилатералну област између Валоне, Касторије, Палеокастра и Превице“. Рубни део ове области, највише у области Мецова, насељавају Цинцари или Куцовласи. Албанске вође се, данас у жеку Првог балканског рата, навео је писац реферата, позивају на границе означене на овој карти и ову територију називају „етнички албанском“, а неколицина мегаломана полаже права и на неке граничне области, као што је случај са скопском и битољском облашћу.⁶⁶¹

Што се тиче улоге коју је Аустроугарска имала у албанском питању, она је своје право да се меша у албанске послове црпела из верских концесија које су датирале још из 1615. године и које су јој давале право протектората над католичким становништвом Османског царства.⁶⁶² Католичке школе, клер и бројни агенти представљали су упуриште аустријског утицаја на простору Албаније. Ни у једној земљи света није било „толико туђинских агената као по Албанији“.⁶⁶³ У току

⁶⁶⁰ За израду карте Србије која је први пут објављена 1849, а прештампана 1853, Киперт је користио карту Јована Бугарског из 1845, Србина из јужне Угарске који, иако је био у српској државној служби (1839–1844), није познавао земље и народе јужно од граница Кнежевине Србије. На његовој карти Албанија се простирала до „надомак Ниша где се надовезује Бугарска“. Могуће је да су ову карту Бугарског користиле и француске дипломате из времена Другог царства на које се позвао састављач реферата за француско Министарство спољних послова. Кипертове карте биле су основа за расправљање балканских проблема током Велике источне кризе и Берлинског конгреса (С. Терзић, *Стара Србија (19–20. век)*, 22).

⁶⁶¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 209–212, Paris, le 20 novembre 1912.

⁶⁶² М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1969, 16; Ч. Попов, *Источно ишишање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 275–278.

⁶⁶³ Д. Туцовић, *нав. дело*, 55.

два века свог деловања на овом простору, она је проширила добијене прерогативе и изван онога што су творци реферата називали „албанским вилајетима“ – на простор бившег Новопазарског санџака (тада подељеног на Сјенички и Пљеваљски санџак) и Скопског вилајета. Међутим, аутор реферата је сматрао да Монархија нема намеру да створи Албанију до поменутих „екстремних граница“, већ да би се задовољила формирањем аутономне Албаније у скромнијим оквири-ма. Са друге стране, Италија своје право да се уплиће у албанске ствари није темељила на неком посебном уговору са Османским царством, већ се позивала на млетачко наслеђе. Италијански утицај се реализовао, попут аустријског, кроз школе, трговину или деловање многобројне албанске емиграције у Италији и углавном се ограничавао на приобални део Албаније. За очекивати је било да ће се Италија удружити са Аустроугарском и помоћи оснивање самосталне албанске државе, на шта ју је обавезивао и уговор из 1901. године,⁶⁶⁴ али аутору реферата чинило се да је Италија била далеко отворенија за разговор са балканским државама о могућим границама будуће Албаније.⁶⁶⁵

Да би француско Министарство спољних послова добило потпуну слику прилика у Албанији, посланик у Београду Деко је почетком децембра послао детаљан извештај о основама српских претензија у Албанији. Из угла Србије и осталих балканских држава, истакао је Деко, Албанија никада није у својој историји имала етничке границе. Током средњег века, када се српско царство простирало на већем делу западног Балкана од Јадранског до Егејског мора, Албанија је, природно, улазила у његове оквире. Даља експанзија словенства била је заустављена продором Османлија на Балканско полуострво. По успостављању власти, Порта је сматрала да је корисно за њу да има савезнике међу домицилним становништвом, те је један део „брдских бандита из албанских планина превела на ислам и наредних пет векова користила их у борбама против Срба и Бугара“. Повлашћени Арбанаси добили су прилику за развитак, почели су силазити са планина и насељавати плодније области око Скадра и Битоља, у Северној Македонији и Старој Србији, потискујући тамошње хришћанско становништво ка северу Полуострва. У часу Балканског рата, истакао је Деко, територија на коју Србија полаже право и тражи да јој се додели, већински је насељена албанским становништвом. Држећи се аустроугарских статистичких података, Деко је констатовао да је већинско становништво на простору Косова и Метохије арбанашко. Иста је ситуација у области Старе Рашке и долини Лима, горњем току Дрима и вардарском сливу. Међутим, српски статистички подаци

⁶⁶⁴ Видети странице 158 и 159.

⁶⁶⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 209-212, Paris, le 20 novembre 1912.

су се, у односу на аустроугарске, разликовали у тој мери, јер су у засебну категорију одвајали „албанизоване Словене“.⁶⁶⁶ У Србији се сматрало да су се код тог дела становништва сачували сви српски обичаји који су се и даље поштовали, па су „албанизовани Словени“ празновали славу, празник искључиво познат у српском народу. Декоу је била позната народна изрека „где је Слава, ту је Србин“ и истицао је да су Срби сматрали да је велики проценат албанског становништва који је живео на простору Старе Србије и Македоније и даље признавао своје словенско порекло, а најбољи пример за то је била угледна албанска породица Махмута Беговића из Пећи.⁶⁶⁷

Судећи према реченом, у тренутку када је састављао овај извештај Деко није располагао подацима које је неколико месеци раније прикупио и отприлике у време писања извештаја публиковао његов сународник Гастон Гравије. Гравије је у јуну и јулу 1912. године боравио на простору Пљеваљског и Сјеничког санџака и о том истраживачком путу оставио један садржајан антропогеографски опис. Своје путовање Гравије је започео од српске границе на Јавору, даље је обишао Сјеницу, Нову Ва-

⁶⁶⁶ Ово питање није било ново у српској историјској и другим сродним наукама овог доба. У бројним радовима Јован Цвијић се опширно бавио проблемом поарнаућивања муслиманског и православног становништва. На темељу Цвијићевих истраживања Иван Косанчић се у својој студији из 1912. *Ново-јазарски санџак и његов етнички проблем* детаљније осврнуо на овај проблем. Између осталог, Косанчић истиче да је код муслимана Старе Србије (првенствено у пријеполској и нововарошкој кази) дуго година преовладавао тзв. тип босанских и херцеговачких муслимана који су говорили српски, чували славу, задржали стара презимена, удавали се и женили из православних породица. Разлог томе је да су ови муслимани прешли у ислам да би избегли зулуме, а не ради економске користи или одрицања од вере. Међутим, од 1878. на простор Старе Србије насељава се велики број мухаџира из Босне и Херцеговине који су се у први мах разликовали од муслимана на северу Новопазарског санџака, али исто тако нису били блиски ни Арнаутима чији се утицај ширио од Рожаја и Пећи ка северу санџака, који су били без развијене националне свести. Под режимом султана Абдула Хамида слаби централна власт, наместо које се шири анархија коју је особито користило арбанашко становништво. Са ширењем тзв. арнаутлука шири се и албански језик, обичаји, народна ношња коју попримају мухаџири, а преко њих и домаћи муслимани. Досељавање босанских мухаџира и поарнаућивање узимају посебног маха од анексије Босне и Херцеговине 1908. Са друге стране, Први балкански рат је преокренуо процес, па су се бежећи испред српске и црногорске војске многи од досељених мухаџира враћали назад у Босну и Херцеговину где су постајали нови реметилачки фактор. Ширили су вести о прогонима и злочинима, прекрштавању муслимана у хришћане што је додатно раширивало верску нетрпељивост и дестабилизovalo политичку ситуацију унутар Босне и Херцеговине (Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, III, Београд 1911; И. Косанчић, *Ново-јазарски санџак и његов етнички проблем*, 19–25; Д. Мاستиловић, *Српска политичка елита у Босни и Херцеговини и Први балкански рат*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 129–150).

⁶⁶⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 87–88, Belgrade, le 10 décembre 1912.

рош, Прибој, Касидол, Сутјеску, Пљевља, Шаховиће у Доњем Колашину, Бијело Поље, Беране, Угао, Мелаје, Сопоћане, Нови Пазар, да би своје путовање окончао у Митровици. У студији која је публикована под називом *Новопазарски санџак* савременици су одмах уочили јак утицај Јована Цвијића и његових закључака.⁶⁶⁸ Да је Деко користио Гравијеове податке могао би се позвати на његову тврдњу да арбанашко становништво није било већинско у бившем Новопазарском санџаку, већ супротно, да је на читавом простору Старе Србије „хришћански елемент доминантнији у односу на муслимански“. Судећи према Гравијеу не може бити речи о арбанашком становништву насељеном у долини Лима, како је то Деко навео у свом извештају. Управо за наведену област Гравије истиче следеће: „Долина Лима је сва у рукама хришћанског елемента, само по изузетку вароши, околине Брдарева и малене долине Миљешева (коју су населили муслимани емигранти из Босне)“. Штавише, када је реч о присуству арнаутског становништва у областима Пљеваљског и Сјеничког санџака Гравије је навео да су Албанци насељавали део Пештерске висоравни и Рожајски крај.⁶⁶⁹

Осим недовољно прецизних информација које су јој достављали посланици са Балкана, друга, важнија околност, која је утицала на Француску да се на почетку албанског питања држи суздржано била је та да она на простору Албаније није имала никаквих непосредних интереса, и зато није имала разлога да се директно уплиће у спор Аустроугарске и Србије. Управо због тога је Пол Камбон у више наврата протестовао у Министарству спољних послова због отвореног иступања појединих француских дипломата против Аустроугарске. Ови појединци су били под јаким утицајем дела француске штампе и руског амбасадора у Паризу Александра Извољског, уверен је био Камбон. У свом поверљивом извештају Поенкареу, Камбон није именовao дипломате чије понашање га је забрињавало, али је нагласио министру да такве испаде сматра врло штетним по углед Француске, будући да су били у потпуном несагласју са званичном политиком француског Министарства спољних послова.⁶⁷⁰ Интерес Француске био је да подржи Русију, а посредством ње и Србију и њене претензије, али не по цену заоштравања односа са Аустроугарском, и свакако не по цену аустроугарско-српског рата, сматрао је Камбон. Ипак, много више од Камбоновог мишљења, на јавност у Србији деловале су изјаве и иступи против Аустроугарске управо тих француских дипломата на које се Камбон жалио. Деко је из Београда извештавао да је антиаустријско расположење француске јавности вратило Француској њену некадашњу популарност коју је уживала у

⁶⁶⁸ Г. Гравије, *Новопазарски санџак*, Нови Пазар 1977.

⁶⁶⁹ *Истџо*, 14-15, 48-49.

⁶⁷⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 138, Londres, le 8 novembre 1912.

Србији. Према Декоовим извештајима „србофилски речник којим су обиловали готово сви француски листови утицао је да читава Србија хвали Француску до неба.“⁶⁷¹

Осим што је посредством Декоа званичним током достављала Француској релевантне информације о својим интересима у Северној Албанији, Србија је за исту сврху ангажовала низ интелектуалаца који су, преко француске штампе, пропагирани „ствар Србије“ у француском јавном мњењу. У том погледу најзначајнија је била делатност историчара и бившег француског ђака Гргура Јакшића, који је на почетку Првог балканског рата био послат у Париз да пропагандно делује у француској јавности у корист српских интереса.⁶⁷² Јакшић се ослањао на рад српског посланства у Паризу, али је користио и своје личне контакте са француским интелектуалним круговима које је стекао током школовања. Његова активност била је од пресудне важности управо током припрема међународне конференције у Лондону. Тада је Јакшић предузео широку пропагандну активност објављујући низ саопштења у штампи и водећи низ разговара са утицајним личностима политичких и друштвених кругова. Информације о одређеном питању које је пласирао у француским листовима и друштвеним круговима најчешће је добијао директно од Пашића или других чланова владе. Албанско питање и интереси Србије на јадранској обали били су проблем од прворазредног значаја за српску државу. У овом питању Јакшић се понајвише ослањао на угледног филолога Виктора Берара кога је лично Поенкаре консултовао пре него што је проследио инструкције Полу Камбону за рад конференције у Лондону. Јакшић је Берару ставио на располагање сву документацију којом је располагао, почевши од карата, спискова српских села на обалама Охридског језера и реке Дрима, белешки о споменицима, до историјских података о Албанији итд. Осим на Берара, Јакшић се ослањао и на десетине других француских публициста. Свима који су показали интересовање за Србију и њене интересе давао је тражене информације. Неретко је својим француским пријатељима сутерисао да, уместо његовог, потпишу своје име испод чланка. Држао је да је овакав начин рада далеко ефикаснији, јер ће Французи пре поверовати неком свом сународнику, неголи њему „чије име ниједан Француз није у стању поштено изговорити, а камоли упамтити“.⁶⁷³

⁶⁷¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 216–218, Belgrade, le 20 novembre 1912.

⁶⁷² Б. Стојић, А. Колаковић, *Гргур Јакшић и пропaгaндна активност Србије у Француској (1912–1913)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 413–432.

⁶⁷³ Народна библиотека Србије (НБС), Посебни фондови (ПФ), Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/1614, Г. Јакшић – Н. Пашићу, без датума.

Преговори и потписивање примирја

Нове кризе које су свакодневно избијале на Балкану нису скренуле нити омеле Поенкареа да настави да ради на нацрту пројекта који ће бити прихватљив за све велике силе. У првом реду Поенкареу и остатку Европе било је јасно да је *status quo* доживео коначан слом, као и то да се рат незадрживо ширио до самих зидина Цариграда. Међутим, са позитивне стране неповратно уништени *status quo*, као и даље распламсавање рата, донели су преокрет у ставовима појединих европских државника. Француска више није била усамљена у својој дипломатској иницијативи јер су и друге силе, у првом реду њене савезнице Русија и Велика Британија, увиделе да се рат без њихове интервенције неће окончати а да је његово продужење превелика опасност по општи мир. Ове три силе још увек нису знале „какву будућност треба да скроје за Исток“, али су знале да је пред њима дуг и трновит пут успостављања новог поретка који ће задовољити балканске победнике, а опет сачувати мало преосталог угледа Османском царству.⁶⁷⁴

Очекивано, прва се иницијативи француског министра приклонила Русија. Став Русије се променио за свега неколико дана и на то је утицало неколико фактора. Сазонов и сав државни врх су са великом радошћу дочекали вести о победама српске и бугарске армије, али су били сумњичави да балканске државе могу више од тога постићи. С правом су се прибојавали да се османска војска може реорганизовати и у брзој контраофанзиви повратити изгубљене положаје. Такође, након првих великих победа знатно су порасли апетити победника, нарочито у Бугарској која је нескривено поглед упирала ка Цариграду. Све је то утицало на министра Сазонова да се одлучно приклони француској дипломатској иницијативи и здушно прихвати измењени Поенкареов нацрт који је поднео великим силама 30. октобра. До тада Сазонов је био противник било каквог покушаја да се наруши територијални *status quo*. Уместо прекрајања граница залагао се за темељне реформе у Румелијском вилајету.⁶⁷⁵ Но, после најаве Софије да ће своју војску послати ка Цариграду, Сазонов више није страховао да ће се Први балкански рат проширити на остатак Европе, већ да ће бугарска војска умарширати у Цариград, стога је сматрао да велике силе морају најхитније реаговати.⁶⁷⁶

Промена је наступила и у држању Велике Британије. Крајем октобра, британски министар спољних послова лорд Греј полако је одустајао од свог

⁶⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 46-47, Vienne, le 6 novembre 1912.

⁶⁷⁵ Документи о спољној политици, V-3, № 53, 195-196; AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 32, Saint-Petersbourg, le 27 octobre 1912.

⁶⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 21, Saint-Petersbourg, le 6 novembre 1912; *Ibidem*, № 148, Paris, le 8 novembre 1912.

првобитног става да велике силе стрпљиво посматрају догађаје и чекају да им се зарађене стране саме обратe за помоћ.⁶⁷⁷ Став Велике Британије, као и у случају Русије, преокренуле су победе чланица Балканског савеза, али још више проширење рата до надамак црноморских мореуза. Од самог почетка рата Велика Британија је сву пажњу усмерила на црноморске мореузе и предузела неопходне мере да они и током рата остану отворени. Ако би се извршио притисак на османску владу и она због тога одлучила да затвори мореузе, као што је то учинила током рата са Италијом, највише штете било би учињено руској трговини и британској морнарици. Да не би дошло до те драстичне мере, Греј је средином октобра обавестио Парламент да је британска влада отпочела преговоре са Османским царством и балканским државама о гаранцијама да рат неће угрозити пловни пут кроз Босфор. Повољно решење овог важног питања је највише зависило од османске и грчке владе, којима су Велика Британија и Русија 21. октобра упутиле демарше. Међутим, добијени одговори нису задовољили ни Лондон ни Петроград. Османска влада је обавестила Велику Британију да ће њена флота бити присутна у Црном мору да би спречила покушај бугарске војске да пређе Босфор.⁶⁷⁸ На исту ноту, грчка влада је одговорила да одбија да се придржава било каквих ограничења у погледу Дарданела и начина на који ће водити рат. Истога дана када је примила демарш њена флота је ставила под своју контролу острво Лемнос, и ту сместила поморску базу. Стратешки стационирана на Лемносу грчка флота је за кратко време успела да потисне османску флоту у Мраморно море и потпуно је елиминисхе из егејских вода. Овај маневар је био од изузетне важности јер је стављањем острва у Егејском мору под своју контролу, Грчка одсекла Османско царство, спречавајући Порту да морем допрема нове трупе на ратишта у Тракији и Македонији.⁶⁷⁹

Подршка британског и руског министра спољних послова била је од великог значаја за Поенкареа и његову даљу акцију усаглашавања ставова великих сила. Уз њихову потпору, Поенкаре је наставио да ради на изради заједничке декларације о незаинтересованости свих великих сила. Основу нацрта, који је био готов до 30. октобра, чинио је предлог лорда Греја да Русија и Аустроугарска предводе акцију посредовања између

⁶⁷⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

⁶⁷⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 205-206, Londres, le 25 octobre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 240, № 142, Londres, le 24 octobre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

⁶⁷⁹ Османска флота је у два наврата покушала да пробије грчку поморску блокаду, средином децембра 1912. и у јануару 1913. Оба пута безуспешно. Са напредовањем епирске војске Грчка је успешно успоставила контролу и над Јонским морем. Након што је Јонски сквадрон уз подршку копнене војске ослободио полуострво Превеза, Грчка је ту сместила поморску и базу за снабдевање своје војске која је оперисала у Епиру (*A history of the Hellenic Army 1821–1997*, 114).

зараћених држава на Балкану. Лорд Греј и Сазонов су дали сагласност на нацрт истога дана, али је иницијатива још једном претрпела неуспех због одбијања Аустроугарске, која је 31. октобра обавестила Поенкареа да је за њу нацрт неприхватљив.⁶⁸⁰

Гроф Берхтолд је одбацио француски предлог о заједничкој декларацији изговарајући се да је формулација *d'absolu désintéressent* за Аустроугарску потпуно неприхватљива. Димен се правдао да се дата формулација односила искључиво на територију, да би се њеним усвајањем велике силе одрекле било какве могућности да анектирају нове територије на Балкану, али не и права да посредују. Берхтолд није био убеђен Дименовим појашњењем. Осим спорне формулације Берхтолд је изразио сумњу да велике силе могу приволети балканске државе, на врхунцу својих војних победа, да прихвате примирје. Уместо заједничке декларације, Берхтолд је саветовао француском амбасадору да би свака велика сила требало да, сходно својим интересима, предузме одговарајуће мере да заштити своју позицију.⁶⁸¹

Попут Берхтолда и аустроугарска јавност је била против давања искључивих изјава, нарочито јер су појмови као *désintéressement absolu* и *désintéressement territorial* наведени врло непрецизно. Бечка штампа је писала да је Француска потпала под „мачију шапу“ [Извољског, прим. аут.]. Уместо усвајања заједничког става свих великих сила, Поенкареов предлог је подстакао силе Тројног савеза да збију редове у циљу одбране од руских претензија, јер су били уверени да се иза Поенкареовог предлога о заједничкој декларацији у ствари крије некакав руски дипломатски маневар.⁶⁸²

Поенкаре није био задовољан Берхтолдовим замеркама на текст заједничке декларације, као ни оптужбама аустроугарске јавности да ради као руски адвокат. Сматрао је да Аустроугарска несувислим примедбама купује време за убеђивање својих савезника да јој дају одрешене руке на Балкану. Управо због тога Поенкаре је увидео да је немогуће добити сагласност свих великих сила и да даљу пажњу треба да усмери на усвајање заједничког става на нивоу Тројног споразума. Након што је Аустроугарска одбацила предлог о заједничкој декларацији, Поенкаре је већ 1. новембра у Лондон и Петроград упутио нацрт са условима на којима треба да се темељи медијаторска улога три силе у балканском сукобу. Сматрао је да уколико Француска, Русија и Велика Британија усвоје заједнички програм за посредовање, да ће им се временом приклонити и силе Тројног савеза. Према том нацрту услови за посредовање били би следећи: 1) велике силе би заједнички посредовале код свих зараћених

⁶⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138-154, Londres, le 29 novembre 1912.

⁶⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 214, Vienne, le 31 octobre 1912.

⁶⁸² BD, IX-II, № 165, Vienna, November 8, 1912, 122-124.

страна да прекину са даљим ратом; 2) султанов суверенитет би остао нетакнут у Цариграду и околини; 3) за поседе Османског царства у Европи било би предвиђено усвајање националних статута, реформисан административни систем прилагођен регијама; 4) у циљу разрешења свих проблема који су произашли из тренутног рата на Балкану, велике силе би заједнички и у најкраћем временском периоду организовале мировну конференцију на којој би учествовале све зарађене државе и Румунија.⁶⁸³

На прослеђени им нацрт Сазонов и лорд Греј су дали позитиван одговор, а демонстрирајући пуну подршку француској иницијативи министар Сазонов је свом француском колеги предложио да заједнички и незванично поведу иницијативу у престоницама балканских држава и испитају њихово расположење за прихватање интервенције великих сила и под којим условима. Поенкаре је иницијативу прихватио, а француски и руски посланици у Београду, Софији, Цетињу и Атини су 7. новембра добили инструкције за овај задатак.

Истог дана, руски амбасадор у Паризу Извољски предао је француском Министарству спољних послова први званичан нацрт мировног предлога своје владе. У поднетом нацрту за Русију је на првом месту било очување султановог суверенитета на територији источно до ушћа Марице у Црно море, заједно са Једреном. Територија западно од Једрена и Марице била би препуштена балканским државама да је поделе између себе.⁶⁸⁴ Ова одредба нацрта била је најбоља рефлексија корените промене у ставовима министра Сазонова. Такође, Русија је по први пут у свој програм укључила питање албанске територије, коју Француска до тог тренутка није узимала у разматрање. У погледу Албаније, Русија је предлагала да и она остане под султановим суверенитетом, али са статусом аутономне покрајине. Новина за Француску био је и предлог да Србија добије излаз на Јадранско море, као и да Света гора постане независна под духовном управом Васељенске патријаршије. Такође, била је споменута исправка границе у Добруци у корист Румуније. Министар Поенкаре је сутрадан одговорио Извољском да Француска прихвата руски нацрт, с том разликом што сматра да Једрене треба препустити Бугарској, а решење статуса Свете горе, због деликатности, треба оставити за касније. Поенкаре је, такође, рекао Извољском да одбија Сазоновљев предлог да Француска сама предочи тај предлог силама Тројног савеза. Сматрао је да би предлог имао више шансе да буде прихваћен уколико иза њега удружено стану Русија, Француска и Велика Британија.⁶⁸⁵

⁶⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 5, Paris, le 1er novembre 1912.

⁶⁸⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 171, Berlin, le 4 novembre 1912.

⁶⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 262–263, Paris, le 5 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 138–154, Londres, le 29 novembre 1912.

Русија је прихватила сугестију и проследила нацрт Великој Британији која га је, као и Француска, начелно прихватила, с тим што је лорд Едвард Греј у приватном разговору са Полом Камбоном и руским амбасадором у Лондону Александром Константиновичем Бекендорфом истакао да сматра да би најбоље било ако би Цариград и Солун остали неутрални градови, са статусом какав је добио Тангер у Мароку. Бекендорфу се ова идеја није ни најмања допала, али је био спреман, као и руска влада, да о њој разговара.⁶⁸⁶

Први успех је био постигнут. Француска, Русија и Велика Британија су усагласиле своје ставове око дипломатске иницијативе, и то управо у тренутку када је стигао апел од стране Османског царства да се велике силе најхитније умешају и спасу Царство од потпуног краха. Неповољне вести из свих крајева европског дела Царства свакодневно су стизале у Цариград, али се поред тога Порта на све начине трудила да избегне последње понижење - да моли велике силе да својом интервенцијом спасу Царство од потпуног слома. Својим посланицима Порта је почетком новембра наложила да покушају да убеду европске државнике да отпочну са арбитражом самоиницијативно, без званичног позива неке од учесница у рату. Међутим, у разговору који је 4. новембра водио са Рифат-пашом, Поенкаре је одговорио да велике силе не могу ништа предузети док им не буде предат званичан позив најмање једне од зараћених држава. Османски представник је у поднетој ноти употребио термин *médiation* за који је Поенкаре истакао да је искључив и да подразумева да и балканске силе дају своју сагласност да велике силе посредују у окончању постојећег рата на Балканском полуострву.⁶⁸⁷ Поенкаре је саветовао Рифат-паши да се Порта отворено изјасни да ли од великих сила очекује интервенцију или посредовање у склапању примирја.⁶⁸⁸ Такође, Поенкаре је опомену османског амбасадора да је Француска спремна да посредује између Османског царства и њених непријатеља, али не онако како то Порта од ње очекује. Истакао је да уколико би Француска и остале силе поступале према жељама Порте, то би биле „казнене мере против Бугарске и савезница, а не посредовање неутралних држава, што велике силе у стварности јесу“.⁶⁸⁹

Ни османски амбасадор у Лондону Ахмед Тефик-паша није имао бољих вести за новог великог везира Ђамил-пашу, који је све наде полагао на традиционалну британску туркофилију. Амбасадор је са горчином 5. новембра известио своју владу да се целокупна британска штам-

⁶⁸⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 14, Londres, le 6 novembre 1912.

⁶⁸⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 10, Paris, le 6 novembre 1912.

⁶⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 21, Berlin, le 11 novembre 1912.

⁶⁸⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 179, Londres, le 4 novembre 1912; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 317, № 319, Paris, le 5 novembre 1912, 200-201.

па залаже да балканске државе „сачувају плодове својих победа и да је Османско царство у потпуности изгубило сав углед који је уживало у Британији“. Под утицајем европских листова, *Times* је данима „као у трансу“ понављао паролу *Балкан – балканским народима*, писао је Тефик-паша у извештају Порти. Још је додао да је било „мало случајева у британској историји када су сви слојеви друштва, укључујући и државнике, удружено устали у одбрану истог догађаја, у овом случају победа балканских савезника“.⁶⁹⁰ На јасном опредељењу Велике Британије инсистирала је њена јавност. Након што је Османско царство затражило од великих сила да се умешају у сукоб на Балкану, дневни лист *Daily Mail* је истакао да је, најзад, дошао тренутак да се „енглески народ изјасни какву политику хоће да води“. Овај лист је био категоричан у оцени да енглески народ никако не треба и не може допустити да се балканским државама отму плодови њихових победа, као и да би покушај „поновног васпостављања турске власти“ била „колосална грешка“.⁶⁹¹

Потиснута на последњу линију одбране на Чаталци и без подршке иједне силе у Европи Порта није имала другог излаза осим да 7. новембра упути хитан и званичан позив великим силама да посредују код балканских држава и приморају их на склапање мира. Норадунгијан ефендија, министар спољних послова, окупио је амбасадоре пет великих сила на Порти и том приликом им званично уручио позив да дипломатски посредују и помогну Османско царство да закључи мир са чланицама Балканског савеза.⁶⁹² Немачка је позив примила са даном закашњења. Представник Османског царства у Берлину Низами-паша саопштио је 8. новембра вербалну ноту немачком државном секретару Киделен-Вехтеру у којој је тражио удружено посредовање свих великих сила у Балканском рату.⁶⁹³

Заједничка оцена министара спољних послова Француске, Немачке и Велике Британије била је да ноте које су им османски посланици предали нису истоветног садржаја, као и да је текст конфузан и недоречен.⁶⁹⁴ Нота коју је Низами-паша предао немачком државном секретару Кидерлен-Вехтеру, а чију копију је секретар предао Жилу Камбону, била је више објашњење тешке ситуације у којој се налазило Османско царство него листа конкретних захтева. Тек се на крају ноте спомињало да Османско царство очекује од великих сила да „одмах суспендују непријатељства

⁶⁹⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 321, Londres, le 5 novembre 1912, 201.

⁶⁹¹ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 7, октобар - децембар 1912, преглед штампе за 20. октобар/2. новембар; *Један значајан љреокрејѝ*, Политика № 3147 (20. октобар/2. новембар) 1912 1.

⁶⁹² *DDF*, 3e série, IV, № 384, Péra, le 7 novembre 1912, 397-398.

⁶⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 178, Berlin, le 9 novembre 1912.

⁶⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 244, № 34, Berlin, le 11 novembre 1912.

и да посредују у скалапању пожељног мира по Османско царство“, а „пожељан мир је онај који ће очувати територијални интегритет царства и султанов суверенитет“, стајало је у ноти.⁶⁹⁵ Жил Камбон је имао утисак да Порта није ни сама била сигурна какав мир жели, већ је нотом желела да одврати пажњу балканским државама и купи време својим трупама да се прегрупишу и поврате изгубљене положаје.

Апел једне од држава у рату француски министар спољних послова чекао је од тренутка када је на Балкану испаљен први метак. Званични позив који је Порта одаслала свим великим силама, давао је легитимитет Поенкареу да заиста спроведе у дело своју идеју о посредовању и организацији мировне конференције. Подршку Русије и Велике Британије већ је имао, преостајало му је да за своје идеје придобије Беч, Берлин и Рим. Поенкаре је без сумње знао да ће најтеже бити придобити сагласност Беча који се и даље тешко мирио са победама балканских армија, пре свега са победама српске војске која је свечаним уласком у Призрен 3. новембра заокружила ослобођење читаве Старе Србије. Међутим, реакције Немачке, а нарочито цара Вилхелма II, биле су позитивно изненађење за Поенкареа и будиле су му наду да иста промена може доћи и у Аустроугарској. Када је цар Вилхелм II примио извештај да је српска војска победила османску код Куманова, на извештају је записао: „Турци су се показали неспособним да сачувају сопствене територије и због тога морају напоље из Европе.“ Убрзо затим се од стране немачких политичара могло чути да су балканске државе заслужиле територијалне надокнаде за своје победе и да их Европа не сме у томе спречавати.⁶⁹⁶ Кајзер је добро разумео потребу балканских држава да јачају и да се шире. Исту је имала и Пруска 1864, 1866. и 1870. године. Кајзер је отворено говорио да велике силе немају права да спречавају балканске народе у њиховом „праведном развоју“.⁶⁹⁷ Такве поруке за Француску биле су сигуран знак да Немачка жели заједнички рад на окончању рата, као и да је спремна да, упркос великом капиталу уложеном у Османском царству, одбаци територијални *status quo* и, што је још важније, да утиче на своју савезницу Аустроугарску да поступи исто.

Међутим, Османско царство је губило стрпљење. За Порту је процес усаглашавања ставова између великих сила текао сувише споро. Било је потребно готово пун месец да силе Антанте усагласе ставове, Порта је с правом стрепела колико ће још бити потребно времена да усагласе ставове са силама из супраничког табора. За то време, Османско царство је

⁶⁹⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 34-36, Berlin, le 11 novembre 1912.

⁶⁹⁶ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 159; U. Trumpener, *German Military Involvement in the First Balkan War*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 346-362.

⁶⁹⁷ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 367.

све дубље западало у свеопшту политичку и економску кризу. Изгубивши сваку наду да ће велике силе отпочети активније посредовање међу зараћеним странама, Порта је 13. новембра одлучила да се сама директно обрати балканским државама са предлогом да отпочну преговоре о примирју. Порта је први корак учинила преко драгомана бугарског посланства у Цариграду. Велики везир Ђамил-паша и министар спољних послова Норадунгијан-ефендија су 14. новембра, уз сагласност и посредовање руске амбасаде у Цариграду, уручили бугарском посланству писмо за краља Фердинанда.⁶⁹⁸ У тренутку када је писмо стигло, бугарска Врховна команда је била у сред припрема великог напада на Чаталцу, па краљ Фердинанд није журио да одговори на понуду о примирју. Изричито је забранио својој влади да ишта предузима по том питању, рачунајући и то да Србију и Грчку обавести о пристиглој понуди из Цариграда. Међутим, увидевши да бугарски краљ одуговлачи са одговором, велики везир је упознао велике силе са предузетом иницијативом.⁶⁹⁹ Истовремено је лично замолио аустроугарског амбасадора у Цариграду да се и влада у Бечу укључи у посредовање, те да чланицама Балканског савеза сугерише да прихвате мировну понуду Цариграда.⁷⁰⁰

Одговор бугарског краља стигао је 16. новембра, али он није био онакав какав је Цариград очекивао. Фердинанд је кратко одговорио да ће, заједно са својим савезницама, размотрити понуду о примирју и да ће о донетој одлуци обавестити Порту у догледно време.⁷⁰¹ Сутрадан је Деко известио своју владу да је Министарство иностраних дела Србије примило предлог краља Фердинанда да балканске државе заједнички одбију посредовање великих сила у циљу склапања мира и отпочну директне преговоре са Цариградом. У Министарству иностраних дела Декоу је саопштено да се Србија споразумела са Бугарском да неће отпочињати никакве мировне преговоре док се Једрене, Скадар, Битољ, Дебар и Драч не нађу у рукама савезника. Грчка се још није била званично изјаснила, али је Деко сматрао да ће она поставити исти услов у односу на Јањину.⁷⁰² У складу са интерним договором са Бугарском, Србија је 19. новембра обавестила велике силе да одбија њихово посредовање и да ће, заједно са својим балканским савезницима, отпочети директне мировне преговоре са Османским царством.⁷⁰³

⁶⁹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 189, Paris, le 14 novembre 1912; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 379, Constantinople, le 13 novembre 1912, 227.

⁶⁹⁹ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 197.

⁷⁰⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 12, Péra, le 16 novembre 1912.

⁷⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, Péra, le 16 novembre 1912.

⁷⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 47, Belgrade, le 17 novembre 1912.

⁷⁰³ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 141, Belgrade, le 19 novembre 1912; *Документи о сјољној полицији*, V–3, № 226, 342.

Истога дана, суверен Бугарске је, у име свих балканских савезника, одговорио да четири чланице Балканског савеза прихватају преговоре о примирју, али под одређеним условима.⁷⁰⁴ У ноти коју је Бугарска предала Порти балканске државе су од Османског царства тражиле да се одрекне Једрена у корист Бугарске, Јањине у корист Грчке, Драча и Дебра у корист Србије и Скадра у корист Црне Горе. Османске трупе требало је да се повуку иза Чаталце, која би до склапања мира била демаркациона линија између османске и војски балканских држава. Једном речју, да би добила примирје Порта је морала да призна капитулацију на свим фронтovima, и да се препусти вољи својих непријатеља у мировним преговорима.⁷⁰⁵ Сутрадан су све велике силе добиле копију ноте коју је Бугарска уручила Порти.⁷⁰⁶

Без обзира на започете преговоре, војне операције су настављене несмањеним темпом. Управо у тренутку када је предала ноту са условима под којима је спремна да води преговоре за примирје, Бугарска је издала наредбу за напад на линију Чаталца, највећи до тада. Напад је извршен 20. новембра, али, као и сви претходни, завршио се бугарским неуспехом. Чак је у противнападу османска војска успела да однесе мању победу. Истога дана, обе стране су објавиле суспензију непријатељстава ради почетка преговора. Непријатељства су на кратко обновљена 22. новембра, али без већих и озбиљнијих операција.⁷⁰⁷

За разлику од бугарске, српска војска је на македонском ратишту имала много више успеха. Док се чекало на одговор Порте на постављене јој услове, стигла је вест да се рано ујутру 19. новембра, након дводневне тешке битке, Битољ, последње велико утврђење у Македонији, предао српској Првој армији.⁷⁰⁸ Немачки генералштабни официр Имануел је за битолску битку рекао да је „најлепше ратно дело у целом балкан-

⁷⁰⁴ *BD*, IX–II, № 236, Constantinople, November 19, 1912, 178.

⁷⁰⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 228–230, Sofia, le 20 novembre 1912; *DDF*, 3e série, t. IV, № 493, Sofia, le 19 novembre 1912, 501–502; *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 436, Constantinople, le 21 novembre 1912, 251.

⁷⁰⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 245, № 228–230, Sofia, le 20 novembre 1912.

⁷⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 138–154, Londres, le 29 novembre 1912.

⁷⁰⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 225–227, Monastir, le 5 décembre. Операцијама у битолској области су присуствовали француски и руски војни аташе потпуковник Фурније и пуковник Артамонов, који су одобрење за приступ ратишту добили од престолонаследника Александра који је њих двојицу лично позвао да га прате на походу. Потпуковник Фурније и пуковник Артамонов су позив сматрали великом почашћу, будући да су сви остали представници великих сила остали у Скопљу. По повратку у Београд Фурније је о утисцима разговарао са Жујовићем. Хвалио је српску војску, истакао да се српска пешадија у борби може мерити са сваком европском армијом, а да по издржљивости надмашује многе. Имао је речи хвале за комору и за артиљеријисте који су изврсно руководили артиљеријом. На крају је додао да би таква војска, ако буде требало, била добар савезник Француске (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires fran-

ском рату“.⁷⁰⁹ Уласком у град српска војска је заробила 80.000 брзометних пушака, као и 30 милиона метака, а како је становништво Битоља дочекало улазак српске војске у град најбоље показује говор који је у битољској грчкој цркви одржао грчки митрополит у част престолонаследника Александра. Између осталог митрополит је рекао следеће: „после толиких векова патњи и тираније, које је поднела ова земља по лепоти најлепша, а по несрећи најнесрећнија на свету, ево најзад доживесмо и овај срећни дан нашега спасења, нашег ослобођења. Ми Маћедонци нарочито смо срећни што је твоје име, наш ослободиоче, исто као и име некадањег највећег маћедонског владоаца. Ти си наш нови Александар Маћедонски! Од данас свом душом својом и свим бићем својим припадамо Богу, Србији и Теби! Буди уверен заједно са твојом храбром војском да ће се захвална Маћедонија умети одужити својој ослободиоци!“⁷¹⁰

Ослобођење Битоља пратило је велико славље широм Србије. Под утиском слављеничке атмосфере француски посланик Деко је записао: „кампања српске војске завршила се за свега месец дана. Њеним окончањем овај последњи остатак дивљаштва у Европи почео је да се саображава европској монотонији. Остаје нам само да се навикнемо да је Ушкуб постао Скопље, Манастир–Битољ, Прелепе–Прилеп, Ђакова–Ђаковица и Ипек–Пећ.“⁷¹¹

Вест о паду Битоља, као и тешки услови који су били постављени пред Порту, изазвали су велику узнемиреност у Цариграду. Порта је постала свесна да је у односу на балканске државе у подређеном положају и без много маневарског простора да сама издејствује достојанствене услове примирја. Иако је прва предложила искључење великих сила, очигледно је било да њена реч нема никакву тежину у мировним преговорима, те је она тајно поново покушала да укључи велике силе у процес помирења. Најживљу активност предузео је османски амбасадор у Паризу Рифат-паша. У разговору са Палеологом, Рифат-паша је истакао да је услов балканских држава да се Бугарској преда гранична линија Чаталца неприхватљив и да би Порта остала потпуно разоружана уколико би пристала на овај захтев. Рифат-паша је сугерисао Палеологу да Францу-

çaise, № 134, Uskub, le 16 novembre 1912; АС, лични фонд Ј. М. Жујовића, арх. јед. 93, Дневник II (1908–1914), л. 141).

⁷⁰⁹ А. Барби, *Брејалница: српско-бујарски рај 1913*, 12; Immanuel du Régiment d'Infanterie de Dantzig, *La Guerre des Balkans de 1912*, Paris 1913. Приказ књиге потпуковника Имануела објавио је капетан Милан Прибићевић у десетој свесци Српског књижевног гласника за 1913. Капетан Прибићевић је дело пруског официра оценио као „валидно штиво, са неким појединостима које нису одговарале стварности, а које потпуковник Имануел као странац није разумео“ (*Војни њрејед*, СКГ 30, 10 (3/16. мај 1913) 785–795).

⁷¹⁰ Ђ. Јеленић, *нав. дело*, 297; *Наше слике*, Илустрована ратна кроника св. 7–8 (8/21. децембра 1912) 63.

⁷¹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 68–70, Belgrade, le 27 novembre 1912.

ска треба да преузме улогу арбитра у сукобу на Балкану, уколико остале велике силе неће. Француска, нагласио је Рифат-паша, има сво право да преузме улогу објективног арбитра, будући да је Поенкаре први предложио посредовање међу зараћеним странама још 15. октобра. Палеолог је одговорио Рифат-паши да би Француска могла „у име хуманости“ да узме улогу посредника у Балканском рату, али пошто су услови мира и проблеми које је рат на Балкану отворио од великог интереса за читаву Европу, не може их решавати само једна сила. Ипак је обећао да ће о том предлогу разговарати са министром Поенкареом, али да османска амбасада овај нови предлог мора прецизно формулисати и доставити у писаној форми Министарству спољних послова. На лицу места, Рифат-паша је предлог своје владе овако формулисао: „Француска да преузме пријатељски мандат да утврди услове за склапање примирја и постави основе за постизање мира“.⁷¹²

Српска хероина: Гђица Софија Јовановић, рајини добровољац
(Le Petit Journal – supplément illustré № 1 150 (1er décembre 1912))⁷¹³

⁷¹² AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 72-73, Paris, le 22 novembre 1912.

⁷¹³ Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

Француско Министарство спољних послова је наредних дана интензивно разговарало о захтеву османског амбасадора. Док је чекала на одговор Париза, Порта је исту дипломатску акцију предузела и у Лондону. На овакав потез, Порту је охрабрио драгоман британске амбасаде у Цариграду Џералд Фицморис. Он је подржао иницијативу Порте да отпочне директне преговоре са балканским државама, али је увиђао да Османском царству измиче време, јер је његова позиција на Балкану сваким даном све више слабила. Страхујући за судбину османске империје, Фицморис је у једном од разговора са тамошњим руским амбасадором Михаилом Николајевичем Гирсом⁷¹⁴ истакао да, при тренутној ситуацији, Порта може једино да очекује „још један Сан-Стефански мир који ће бити праћен још једним Берлинским конгресом“. Форин офис је искритиковао Фицморисово самоиницијативно подстицање Порте да потражи подршку у Лондону, као и изјаву која је оцењена као „врло несмотрена“. Став Велике Британије био је да се држи по страни сваког директног уплитања у тренутну политичку ситуацију у Османском царству, те је у том смислу особљу амбасаде саветовано да убудуће не чини овакве испаде.⁷¹⁵

Критике Форин офиса упућене драгоману Фицморису, као и свеукупно држање британске јавности, били су сигуран знак за османског амбасадора у Лондону Тефик-пашу да је британска подршка Царству неповратно ишчезла. Ипак, Порта се још увек надала да ће, барем у питању егејских острва, Британија штити своје, ако не стратешке интересе Османског царства. Лорд Греј је почетком новембра уверавао Тефик-пашу да ће се Велика Британија залагати да сва спорна острва буду враћена под власт султана. Међутим, неколико дана касније (28. новембра), управо на почетку преговора о примирју, Тефик-паша је, наслутивши промену у ставовима Форин офиса, известио Порту да се чак ни Велика Британија неће противити да острва у Егејском мору буду присаједињена Грчкој и да у Цариграду не полагају превелике наде у њену подршку.⁷¹⁶

У оваквим оклонистима Порта је полагала веру у размирице између балканских савезника и надала се да ће јој оне купити време и побољшати преговарачку позицију. Није била тајна да је између Бугарске и Грчке постојао велики анимозитет пре свега због Солуна, али и због Кавале. Бугарска је оспоравала Грчкој право на Солун, док је Грчка оспоравала Бугарској право на Кавалу. Међусобне оптужбе између Софије и Атине нису престале ни на почетку мировних преговора. Осим тога, представ-

⁷¹⁴ М. Н. Гирс је потицао из угледне породице која је дала неколико врских дипломата. У исто време док је Михаил службовао у Цариграду, његов брат од стрица Александар био је на челу руског посланства у Црној Гори.

⁷¹⁵ *BD*, IX–II, № 287, Memorandum, November 26, 1912, 201–213.

⁷¹⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 485, Constantinople, le 28 novembre 1912, 273.

ници великих сила у Солуну су имали извесне примедбе на понашање и једних и других.

У престонице европских сила готово свакодневно су пристизали извештаји о преступима грчких и бугарских војних власти у луци Солун. Судаћи према овим оптужбама, на удару и Бугара и Грка били су солунски муслимани чија је имовина свакодневно конфискована и паљена. Ни убиства нису била ретка појава. Према конвенцији која је склопљена приликом предаје града, било је договорено да области Зејтинлик и Карабурунаки на периферији града буду третиране као неутрална зона до краја непријатељстава. Упркос договору, грчке власти су само из ова два дела града ухапсиле око 7.000 османских војника.⁷¹⁷ Критике на рачун нових грчких власти стигле су и од стране врло бројне и утицајне јеврејске заједнице у Солуну.⁷¹⁸ Средином новембра 1912. године солунска јеврејска заједница је великом рабину у Цариграду упутила писмо препуно притужби на опхођење грчких власти према јеврејском становништву. Грчки војници су оптуживани за разоружавање припадника израелитске заједнице, претресање кућа, напаствовање жена итд. Врховни цариградски рабин је садржај писма предочио француском амбасадору Бомпару и замолио га да француска влада, као заштитник Јевреја Истока, интервенише код грчких власти.⁷¹⁹

Управник бугарско-француске теолошке школе на Зејтинлику Емил Казо је и сам у неколико наврата интервенисао у француском конзулату у Солуну траживши заштиту за лазаристичку конгрегацију и друго негрчко становништво Солуна. Казо је улазак грчке војске у Солун дочекао са најцрњим слутњама, а немири који су пратили успостављање нових власти били су му довољна потврда свих страховања.⁷²⁰ Полагао је наду у заштиту Француске и клаузулу која је области Зејтинлика и Карабурунакија остављала ван окупационе зоне, али стална кошкања између грчке војске, која се налазила у самом граду, и бугарске војске, која се стационирали тик изнад Зејтинлика, нису штедела ни лазаристичко братство и њихову имовину.⁷²¹ Осим Казоа у заштиту католика и странаца активно су били укључени конзули Француске и Италије. У Солуну је живело око 300 Француза док се број италијанских држављана процењивао између 2.000–

⁷¹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 98–99, Salonique, le 18 novembre 1912.

⁷¹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 51, Salonique, le 11 novembre 1912.

⁷¹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 148, Péra, le 19 novembre 1912; R. Molho, *Salonique après 1912. Les propagandes étrangères et la communauté juive*, Revue historique 581 (1992) 127–141.

⁷²⁰ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № /, Zeitenlik, le 9 novembre 1912.

⁷²¹ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № /, Zeitenlik, le 11 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 50, Zeitenlik, le 21 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 49–50, Constantinople, le 26 novembre 1912.

3.000 људи. О њиховој заштити заједнички су бринули конзули Француске и Италије Феликс Гастон Жуслен и Ђино Макиоро Вивалба.⁷²²

Напетост у односима Грчке и Бугарске одразила се, како је Порта и очекивала, на ток започетих мировних преговора. Министар спољних послова Грчке Ламброс Коромилас у поверењу се жалио француском посланику у Атини Девилу да су Бугари својевољно иницирали преговоре о примирју у тренутку када је то њима одговарало, обезвређујући интересе Грчке и Србије. Коромилас је био убеђен да Бугарска држи своје трупе стациониране у Солуну само да би тиме провоцирала Грчку и да би сачувала могућност поделе ослобођене територије са Грчком. Са друге стране, Бугарска је одбила да прихвати грчки предлог да две државе предузму удружени напад на Цариград. Бугарска војска би форсирала напад копном, док би Грчка упутила своју флоту у Дарданеле. Коромилас је рекао Девилу да је Бугарска одбацила овај предлог због сопствене таштине, јер се плашила да би у случају успеха Грчка могла да тражи савладарство над Цариградом који је краљ Фердинанд желело искључиво за себе.⁷²³

Упркос трвењима унутар Балканског савеза, започети преговори балканских држава и Османског царства нису прекидани. Иницијатива је и даље била на страни Бугарске која је комуницирала са Портом посредством руских посланика у Софији и Цариграду. Тако је, преко руског посланика Некљудова, бугарска влада обавестила Порту да ће бугарска преговарачка делегација стићи 24. новембра увече на линију Чаталца.⁷²⁴ Сасвим је извесно да је Француска знала за посредничку мисију Русије у преговорима између Османског царства и Бугарске и да ју је подржавала. Штавише, француски амбасадор у Лондону је такву улогу сматрао дужношћу Русије и процењивао да је наступио одсудан тренутак за престанак рата. Камбон је сматрао да „неразумна Пашићева дипломатија“, која је довела до „привременог нестанка аустроугарског конзула у Призрену и окупације Драча“, лако може довести до избијања аустро-српског сукоба и да се такав посве погубан епилог може избећи само склапањем примирја. И Бугарска је била у подједнако тешком положају, сматрао је Камбон, иситичући да су „Бугари на измаку снаге и очигледно неспособни да продру даље од положаја на Чаталци“.⁷²⁵

Званични преговори између бугарске и османске делегације отпочели су 26. новембра, али без много изгледа на успех, јер су њихову

⁷²² F. Jesné, M. Jestin, *Les consuls de France et d'Italie à Salonique face aux guerres balkaniques*, *Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 181–199.

⁷²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 102–103, Athènes, le 28 novembre 1912.

⁷²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 246, № 138, Péra, le 24 novembre 1912.

⁷²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 25, Londres, le 26 novembre 1912.

основу чинили услови изнети у ноти балканских држава од 19. новембра.⁷²⁶ Због тога је министар Норадунгијан ефендија 28. новембра обавестио велике силе да ће се Османско царство повући из даљих преговора уколико Бугарска не буде ревидирала своје захтеве, нарочито у погледу Једрена.⁷²⁷ Претња Порте да ће се повући из даљих преговора натерала је балканске државе, пре свих Бугарску, да ублажи своје захтеве. Од свих савезница, Бугарској се највише журило да склопи примирје. Камбон је добро проценио домете Бугарске чија војска је претрпела велике губитке последњим неуспешним нападом 20. новембра на Чаталџу. Осим тога, и даље је без много успеха опседала Једрене и била исцрпљена ратом, али и епидемијом колере која је, упркос зими, и даље десетковала бугарске редове. Притиснута недаћама рата и болести, Бугарска је показала спремност да се примирје потпише на основи да свака страна остане на својим тренутним ратним положајима.⁷²⁸ Међутим, такав услов био је неприхватљив за Грчку, која је одлучила на напусти преговоре, јер је одредба о Јањини повучена из преговора.⁷²⁹

Грчка је 2. децембра предала ноту великим силама у којој је образложила разлоге свог повлачења из преговора. У ноти је стајало да су балканске државе својим победама стекле довољно кредибилитета да наметну Порти услове мира који ће бити најповољнији по њих, што са тренутним нацртом примирја никако није био случај. Управо супротно, прихватањем оваквог примирја, ризиковале би да пониште све што су постигле у дотадашњем успешном ратовању, стајало је у саопштењу грчког посланства у Паризу. Грчка је сматрала да је тренутак за примирје крајње неповољан, будући да Једрене, Јањина и Скадар још увек нису били у рукама савезника. Прихватајући примирје, наведено је у грчкој ноти, савезнице прихватају да гарнизони у опседнутим градовима добију храну и свеже трупе, што ће утицати на пораст борбеног духа и морала код браниоца, чиме би сав труд и све жртве које су балканске државе дале да остваре своје ратне циљеве био узалудан. Прихватањем примирја балканске државе омогућиле би Османском царству, сматрала је грчка влада, да регрупише своје трупе у Малој Азији, лако да их пребаци на Балканско полуострво и настави рат у било ком тренутку.⁷³⁰ Уместо примирја, Грчка је још једном предложила Бугарској да се војске све четири савезнице уједине и заједнички

⁷²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 56, Péra, le 27 novembre 1912.

⁷²⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 484, Constantinople, le 28 novembre 1912, 272-273.

⁷²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 7, Péra, le 1er décembre 1912; *Ibidem*, № 39, Sofia, le 2 décembre 1912.

⁷²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 40, Sofia, le 2 décembre 1912.

⁷³⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 49-52, Paris, le 2 décembre 1912.

пробију османску линију одбране на Чаталци и освајањем Цариграда заокруже своје ратне успехе.⁷³¹

Бугарска је и одбацила предлог Грчке о заједничкој акцији и најавила сепаратно потписивање примирја. Уз Бугарску је стала Србија која је једина извршила своје прокламоване ратне циљеве. Једино спорно било је питање луке на Јадрану од које Србија није била одустала, али је, под претњом рата, одлуку о томе препустила великим силама. Краљ Никола није намеравао да прихвати услове примирја без Скадра, који је и даље одолевао опсади црногорских трупа, али је његов одговор стигао касно, пошто је примирје већ било потписано.⁷³²

Протокол о примирју потписан је 4. децембра. У име Османског царства потписао га је министар војни Хусеин Назим-паша,⁷³³ а у име Бугарске председник Народне скупштине Стојан Данев. Текст протокола који се састојао се од четири тачке саставио је Данев и он је гласио:

1. армије држава у сукобу током примирја остају на својим тренутним позицијама;
2. тврђаве које се налазе под опсадом током примирја неће добијати нове залихе у људству и намирницама;
3. снабдевање бугарских трупа, почеће десет дана након потписивања примирја, и одвијаће се преко Црног мора и из правца Једрена;
4. мировни преговори међу зараћеним странама почеће у Лондону 30. новембра/13. децембра 1912. године.⁷³⁴

Склопљено примирје доживљено је као велики успех како за потписнике, тако и за велике силе и њихову мисију заштите општег мира. Прекидом рата велике силе су најзад добиле прилику да се укључе у процес посредовања и решавање проблема Балканског рата кроз мировну конференцију која је била најављена у протоколу примирја. Међутим, ни потписивање примирја није прошло без различитих спекулација европске јавности која се нашироко бавила питањем да ли су велике силе биле умешане у ток преговора и склапање примирја или је оно било резултат дипломатске вештине представника зараћених страна. Немачка јавност је нарочито поклањала велику пажњу овом питању. Немачка штампа је писала да примирје никада не би било потписано да се Русија није умешала и извршила притисак на Османско царство и Бугар-

⁷³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 49-52, Paris, le 2 décembre 1912.

⁷³² Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 199.

⁷³³ Хусеин Назим-паша (Hüseyin Nâzım Paşa, 1859/60–1913), политичар и дипломата Османског царства черкеског порекла. На месту министра војног био је од јула 1912, и потписивање примирја са Бугарском било је његово последње дело јер је страдао као жртва атентата у преврату, јануара 1913.

⁷³⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 143, Sofia, le 4 décembre 1912.

ску. Према спекулацијама немачких листова, бугарски напад на линију Чаталце од 20. новембра није био неуспешан већ је заустављен директном интервенцијом руског цара Николаја II, који је запретио Бугарској да је беспотребно да настави са даљим жртвама, јер је одлучено да ће Цариград и Једрене остати под влашћу султана, без обзира на исход рата. Како су преговори са балканским државама запали у ћорсокак, руском цару се, као особи од највише поверења међу балканским Словенима, у исто време обратио и велики везир Тамил-паша са молбом да заустави даљи продор Бугара ка Цариграду, уз извесне уступке Русији у Средњој Азији. Прихвативши ову понуду, Русија је за посредника у преговорима одредила свог амбасадора у Цариграду Гирса, а заузврат је од Османског царства тражила повлачење османских трупа из Персије, што је учињено у року од 48 сати. Други уступак који је Porta учинила Русији било је одлагање на петнаест година изградње железничке мреже од Дијарбакира у југоисточној Анадолији према северној граници. Француско Министарство спољних послова је о овим натписима немачке штампе било обавештено од стране свог конзула у Минхену. Да нису биле у питању само празне гласине говори чињеница да је одмах након потписивања протокола о примирју између Цариграда и Петрограда потписан један споразум који се односио на средњу Азију.⁷³⁵

Пажњи европске јавности није промакао још један догађај који није био директно повезан са потписаним примирјем, али је имао велики утицај на однос снага међу великим силама. Сутрадан, по потписаном примирју 5. децембра, Немачка, Аустроугарска и Италија су објавиле обнову свог савеза, пету по реду и последњу пре избијања Првог светског рата. Сам уговор је истицао тек јула 1914. године, и сасвим је јасно да су ранијом обновом уговора силе Тројног савеза желеле да демонстрирају јединство и политичко сагласје супарничком блоку сила.⁷³⁶ Околност да је савезнички уговор обновљен десет дана пред почетак мировних преговора у Лондону давала је овом догађају још већи значај и најављивала жестоку борбу за преговарачким столом.

Француске војне мисије на балканским ратиштима

Напетост у српско-аустроугарским односима није попустила ни након потписаног примирја. Аустроугарска је наставила да повећава број

⁷³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 304, Munich, le 7 décembre 1912.

⁷³⁶ L. Albertini, *op. cit.*, 426. Румунија је свој савезнички уговор са Немачком, Аустроугарском и Италијом обновила 5. и 26. фебруара 1913. у Букурешту (*The secret treaties of Austria-Hungary 1879-1914*, № 26, 260-268).

мобилисаних војника, а Србија и преостале велике силе су биле уверене да су оптужбе из афера Прохаска и Тахи само увод у војни напад. Руски амбасадор у Паризу Александар Извољски је тврдио да ће Аустроугарска поставити Србији захтеве које она неће моћи да испуни, и да ће онда Аустроугарска, у знак одмазде, заузети Београд.⁷³⁷

Првим војним мерама које је Беч наредио већ крајем октобра, Француска није придавала велику пажњу. Одмах на почетку Првог балканског рата у Бечу је изгласан ванредни војни кредит у висини од 210 милиона круна. Француски војни аташеи са Балкана јавили су да су аустроугарске власти у стање ратне приправности ставиле 15. и 16. корпус који су били стационирани у Сарајеву и Дубровнику. Мобилисаним корпусима било је наређено да крену у Чајниче, на границу Пљеваљског санџака и да ту чекају даља наређења.⁷³⁸ Убрзо, ове мере су биле праћене наредбом цара Фрање Јосифа од 31. октобра да се у Босну пошаље додатних 7.000 резервиста.⁷³⁹ У исто време до француског Министарства спољних послова је стигла вест да Аустроугарска купује у Немачкој велике количине угља за војне потребе.⁷⁴⁰ Војне мере су интензивирани током новембра, када је процењивано да се на подручју Босне и Херцеговине налази преко 100.000 војника, од којих је 18.000 било позиционирано на самој граници према Рашкој области и Западној Србији. Војници који су били послати у Босну већином су били Мађари и Румуни, док су Словени повучени из Босне, Хрватске и Далмације и упућивани у Галицију на границу са Русијом, где је у стање ратне приправности било стављено, према неким подацима, 86.000 војника.⁷⁴¹ Према проценама француских дипломата и војних стручњака, Аустроугарска је од октобра до децембра на мобилизацији, куповину муниције потрошила близу 200 милиона круна и мобилисала укупно 450.000 војника.⁷⁴²

Судећи према расположивим информацијама француског Министарства спољних послова, врхунац аустроугарских ратних припрема био је на дан уласка српске војске у Драч 29. новембра. Аустроугарска је тада послала упутства својим посланицима у Београду, Петрограду и на Цетињу да предузму све припреме за објаву рата, рачунајући на то да архиве посланстава буду спремне за транспорт. Земун је претворен у војнички логор, школе су биле затворене и заједно са поштама и свим

⁷³⁷ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 101.

⁷³⁸ AMAE, Turquie, doss. 240, № 175, Pairs, le 25 octobre 1912.

⁷³⁹ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 189.

⁷⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 206, Allemagne, le 31 octobre 1912.

⁷⁴¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 62, Belgrade, le 27 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 156–158, Paris, le 12 décembre 1912; D. Stevenson, *op. cit.*, 259.

⁷⁴² AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 84–86, Londres, le 10 décembre 1912; D. Stevenson, *op. cit.*, 259.

другим државним зградама стављене војсци на располагање. Почев од 7. децембра било је забрањено објављивање било каквих војних вести. Транспорти муниције су непрестано довожени до границе на Дрини, као и материјал за изградњу понтонских мостова, док су у корита Саве и Дунава постављане мине.⁷⁴³

Истовремено са војним мерама, аустроугарске власти су, почев од 1. децембра, поштриле прописе на граничним прелазима из Мађарске и Хрватске. Мађарске и хрватске власти су приликом преласка границе тражиле пасоше на увид како својим држављанима тако и странцима, задржавајући право да спрече прелаз свим лицима која су сматрана сумњивима. Оваква мера уведена је понајвише због тога што су од почетка рата Срби из Срема, Бачке и Баната редовно прелазили у Србију као добровољци или су доносили помоћ рањеницима и српском друштву Црвеног крста.⁷⁴⁴ Аустроугарска је на тај начин покушавала да прекине, или бар што је више могуће отежа комуникацију српског становништва са обе стране границе.⁷⁴⁵

Такође, нису изостајале ни мере забране и заплене ширења неподобних новина и брошура на територији Аустроугарске. Цензура је била врло ригорозна и много пре наговештаја могућег рата. Тако су београдски листови *Пијемонџ* и *Словенски јуџ* добили забрану увоза и дистрибуирања на територији краљевина Мађарске, Хрватске и Славоније још 4. јуна и 30. јула 1912. године. Са почетком рата забрана се прошила на готово све листове српске и провенијенције. Листови су стављени на посебне спискове неподобних новина из „иноземства“. Забрана је обухватала све престоничке листове: *Полиџику*, *Одјек*, *Пијемонџ*, *Самоујраву* итд. Од забране нису били изузети ни они локални попут лист *Вардар* који је излазио у Скопљу и *Шабачкој гласника*.⁷⁴⁶

Децембар је донео још једну врло битну промену, смену у аустроугарском Министарству рата и врху Генералштаба. Промена на овим челним позицијама била је извршена одмах након што се надвојвода Франц Фердинанд вратио из посете немачком цару Вилхелму II. Наводно је немачки кајзер сугерисао Францу Фердинанду да су генерали фон Офенберг и Шемуа, министар рата и начелник Генералштаба, показали потпуну неспособност у вођењу војних послова. Надвојвода је те речи

⁷⁴³ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 87-88; G. A. Tunstall Jr, *Planning for War against Russia and Serbia. Austro-Hungarian and German Military Strategies, 1871-1914*, Columbia University Press New York 1993, 112-113.

⁷⁴⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 104, Budapest, le 3 décembre 1912; J. Томић, *Раџ на Косову и Сјарој Срдији*, 100.

⁷⁴⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 56, Belgrade, le 2 décembre 1912.

⁷⁴⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV) (1869-1921), f. 78, fas. 834.

пренео цару Фрањи Јосифу који је 7. децембра ову двојица одмах заменио генералима Александром фон Кробатином и Конрадом фон Хецендорфом.⁷⁴⁷ Подударност посете Берлину и смене генерала наводила је Француску, али и Русију, на закључак да иза ове промене стоји Немачка, која је и сама дискретно спроводила ванредне војне мере, као што је био новембарски војни маневар у Алзасу на који су били позвани сви војни обвезници првог позива.⁷⁴⁸ Генерали фон Кробатин и Хецендорф били су најистакнутије вође тзв. ратне странке. Обојица су радила у корист најрадикалнијег спољнополитичког курса Монархије. Заједно са надвојводом Фердинандом, њих двојица су делили мишљење да „доле [у Србији, прим. аут.] треба завести ред“, као и да „Аустроугарска не треба да пропусти да се обрачуна са Србијом као што је то учинила 1909.“⁷⁴⁹ Генерал Хецендорф је, одмах по преузимању дужности, покушао да политичком руководству наметне радикалнији курс. Тражио је од Ратног савета да се 15. и 16. корпус у Босни ставе у стање пуне ратне приправности, као и да се у воде јужног Јадрана упути аустријска ратна флота која би надзирала албанску обалу. За разлику од војне струје, Министарство спољних послова је сматрало да не треба деловати исхитрено, стога је гроф Берхтолд 14. децембра одбио оба предлога.⁷⁵⁰

Иако Аустроугарска није била спремна за најрадикалнији курс, у Бечу нису рачунали на контра ефекте свих предузетих војних мера. Најозбиљнији контра ефекат били су немири и масовни протести против званичних аустроугарских власти у деловима државе насељеним словенским становништвом. Већ након Кумановске битке и ослобођења Скопља 26. октобра углед Србије и Црне Горе нагло је порастао међу словенским становништвом широм Аустроугарске монархије, о чему су извештавали француски дипломатски представници из свих делова Монархије. Становништво је било захваћено снажним таласом осећаја „југословенске солидарности“. Широм државе, нарочито у Босни и Херцеговини и Далмацији, организоване су бројне манифестације подршке, прикупљала се помоћ, а пријављивали су се и добровољци.⁷⁵¹

Природно, Босна и Херцеговина је била најјаче жариште отпора Аустроугарској. Успеси словенских држава пробудили су наду код Срба у Босни и Херцеговини да се и њихова судбина може изменити, а победе Балканског савеза подстицале су их да се боре за побољшање свог положаја. Пошто босански Сабор установљен 1910. године није имао

⁷⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 136, Saint-Petersbourg, le 19 décembre 1912.

⁷⁴⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 255, Ministère de la Guerre, Paris, le 5 novembre 1912.

⁷⁴⁹ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 127,132.

⁷⁵⁰ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 419.

⁷⁵¹ Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд 1985, 111.

компетенције да расправља о спољно-политичким питањима, изостала је било каква реакција српске интелигенције унутар саборских оквира. Ван Сабора, реакције су биле бројне и врло бурне. Већ 21. октобра митрополит дабробосански Евгеније Летица упутио је посланицу српском народу Босне и Херцеговине, у којој је позвао вернике да прикупљају помоћ и шаљу је српском и црногорском Црвеном крсту. Неколико дана касније, сличне посланице упутили су и преостала тројица српских владика. Од њих, митрополит зворничко-тузлански Иларион Радонић био је најдиректнији. Он је истакао да су Србија и Црна Гора ушле у рат против Османског царства „због нечовјечних поступака, вишевековне тортуре и систематског истребљивања немуслиманског становништва“. Земаљски поглавар Оскар Поћорек је оштро реаговао против иступа српског митрополита, тражећи од Земаљске владе да учини званичну примедбу против владике.⁷⁵² Своје наталожено незадовољство, Срби у Босни и Херцеговини јавно су изразили кроз Декларацију коју је 16. новембра потписало 28 српских заступника у Сабору. Иницијатор доношења Декларације био је др Урош Круљ, уредник листа *Народ*. Текст Декларације прва је објавила *Ошацибина* Петра Кочића, а за њом и сва остала гласила. Објављивање овог својеврсног српског манифеста није прошло непримећено и од стране страних посланика, па тако представник Француске у Сарајеву наводи да је Декларација отворено и оштро критиковала политику Монархије која је подршком „Албанцима окренула против себе не само Краљевину Србију већ и сво српско становништво које је живело у Босни и Херцеговини“.⁷⁵³ Потписници су у целости подржали претензије Србије да „узме у посед старе српске области, које се протежу до обала Јадранског мора“. Објављивање Декларације пратиле су демонстрације подршке српске омладине у Сарајеву која је и сама изразила симпатије и подршку Декларацији, али и према српском народу уопште. За Поћорекa и аустроугарске власти ово је био акт велеиздаје. По налогу Билниског, заједничког министра финансија, Поћорек је спровео истрагу, али се није усудио да казни инспираторе Декларације јер би искључивањем 28 српских посланика паралисао рад Сабора и онемогућио његово даље функционисање. Није му пошто за руком ни да их примора да дају противизјаву, у којој би демантовали сами себе.⁷⁵⁴ Уместо директног удара на челнике српске елите, стотине угледних Срба било је стављено под надзор полицијских органа који су пратили сваки њихов корак, српски листови су цензурисани и забрањивани, а током 1913. године рад Сабора потпуно обустављен. Од одмазде аустроугар-

⁷⁵² Д. Мاستиловић, *нав. дело*, 129-150.

⁷⁵³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 19-25, Bosna Serai, le 1er décembre 1912.

⁷⁵⁴ Д. Мастиловић, *нав. дело*.

ских власти нису били изузети ни припадници омладинских удружења, чији чланови који су масовно хапшени и затварани.⁷⁵⁵

Иступи босанско-херцеговачких Срба зарад подршке својој словенској сабраћи довели су до подвојености у политичком животу и још више до пораста верског анимозитета међу народима Босне и Херцеговине. За разлику од српског становништва које је подржавало ратне циљеве балканских савезника, муслимански живаљ је организовао масовна окупљања у знак подршке Аустроугарској. На тим окупљањима се певала аустријска химна и скандирало цару Фрањи Јосифу. На Манифест српских првака, удружења муслиманског становништва одговорили су 20. новембра објављивањем своје Декларације. Декларацијом је истакнуто да „Манифест објављен од стране српских депутата не одражава већинско мишљење Босне и Херцеговине“, због чега су њени потписници јавно желели да „потврде да су интереси које Монархија брани истоветни са интересима нашег народа и домовине“.⁷⁵⁶ Ова Декларација, као и целокупна делатност муслиманског живља, изражавала је разочарење неповољним ратним исходом Првог балканског рата. Све своје осећаје, првенствено религиозне, муслимани Босне и Херцеговине везивали су за Османско царство и од окупације 1878. године нису губили наду да ће Царство кад-тад повратити изгубљене поседе, а они повратити пређашњи друштвени положај. У циљу остварења тих надања међу муслиманима Босне и Херцеговине, нарочито на самом почетку рата, развио се врло интензиван добровољачки дух. Упркос забрани одласка и пријављивања аустроугарских поданика у добровољце, повелике групе муслимана илегално су одлазиле на ратишта и пријављивале за добровољце у турској војсци. Победе српске и црногорске војске развејале су наде босанских муслимана да ће се вратити икада под власт Османског царства и истовремено продубиле њихову мржњу и анимозитет према Србији и Црној Гори који се свакодневно манифестовао кроз писање новина, али и кроз све учесталије верске сукобе.⁷⁵⁷

Протести и немири нису заобишли ни аустријску круновину Далмацију.⁷⁵⁸ У подршци балканским савезницима и манифестацијама против званичних власти нарочито су предњачили Сплит и Шибеник у којима су аустроугарске власти током новембра распустиле општинска већа и забраниле окупљања. Међутим, мере које је царска влада предузимала ради кажњавања општинских управа само су још више подсти-

⁷⁵⁵ *Исјо*.

⁷⁵⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 19-25, Bosna Serai, le 1er décembre 1912.

⁷⁵⁷ Д. Масиловић, *нав. дело*.

⁷⁵⁸ О стању у Далмацији током балканских ратова видети: М. Гулић, *Огјек балканских райова у Далмацији*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 353–377.

цале становништво да се све отвореније супротставља званичним властима.⁷⁵⁹ Слична ситуација била је у Трсту, где је 10. новембра словенско становништво организовало највећи у низу скупова подршке својим сународницима у Балканском рату. Процењивало се да је било око 7.000 окупљених. Поворку су предводили виђенији Тршћани носећи црногорску, српску и хрватску заставу. Међу окупљенима већину су чиниле жене и младе девојке које су носиле упаљена кандила и свеће.⁷⁶⁰

Војне мере повезане са протестима широм Аустроугарске забрињавале су Француску, али је њена узнемиреност постала већа када су вести о појачаним војним мерама почеле да пристижу и из Русије. Истини за вољу, у ванредним војним мерама Русија није заостајала за Аустроугарском. Временски, Русија је војне мере предузела и пре Аустроугарске, са циљем да предупреди њене агресивне намере према Србији.⁷⁶¹ Русија је и пре почетка рата на Балкану, очекујући аустроугарску интервенцију, издала наредбу да се пет корпуса у Варшавском војном округу позову под заставу. Почетком новембра, када се заоштрио српско-аустријски спор око луке на Јадрану, цар Николај је издао наређење да се већ мобилисани корпуси држе у стању приправности до 31. децембра. Ова наредба је обухватила око 400.000 мобилисаних војника и названа је „пробном мобилизацијом“.⁷⁶² Руски војни кругови су ову меру тумачили као продужење војног рока, док је један део европске јавности ову меру користио као оптужбу против Русије да се спрема за рат.⁷⁶³ Француски војни аташе из Петрограда је извештавао да су то мере предострожности и да нема места за страх.⁷⁶⁴

За разлику од Русије и Аустроугарске, које су, очигледно, сматрале да као две најзаинтересованије државе за простор Балкана морају да буду војно приправне за случај ескалације сукоба, Француска је пажњу усмерила на слање војних мисија и специјалних војних изасланика у таборе зараћених страна.⁷⁶⁵ Као прагматична држава, Француска је настојала да из актуелног сукоба извуче корисне подуче и лекције и да их примени у својим армијама. Већ на први наговештај рата, у Француској се јавио велики број интересената који су желели да сукоб на Балкану посматрају из непосредне близине. Највеће интересовање владало је за сукоб Османског

⁷⁵⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 245, № 223-224, Trieste, le 20 novembre 1912.

⁷⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 205-206, Trieste, le 14 novembre 1912.

⁷⁶¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 77-78.

⁷⁶² *Исџо*, 77; S. R. Williamson Jr, *Military dimensions of Habsburg-Romanov relations during the era of the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 317-338.

⁷⁶³ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 298-299, Paris, le 5 décembre 1912.

⁷⁶⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 297, Paris, le 7 décembre 1912.

⁷⁶⁵ Б. Стојић, *Француске војне мисије у балканским рајтовима 1912-1913*, Војно-историјски гласник 1 (2016) 26-44.

царства против Бугарске као највеће и војнички најјаче од четири балканске државе. У званичним круговима и француском јавном мњењу се дубоко веровало је Бугарска једина чланица Балканског савеза која има капацитета да војнички парира Османском царству. С тим у вези, француски амбасадор у Цариграду Морис Бомпар је 10. октобра упутио молбу Министарству спољних послова да посредује код министра рата да потпуковник Мокорп, који је тада боравио на територији Османског царства и који је изразио интересовање да прати ратне операције турске и бугарске војске, добије акредитиве специјалног војног изасланика. Међутим, Министарство рата је сматрало да би потпуковник Фурније, који је у том тренутку био на дужности војног аташеа за Румунију, Србију и Црну Гору, био бољи избор за овакву врсту задатка. Но, на инсистирање и уз гарант амбасадора Бомпара, Министарство рата је допустило потпуковнику Мокорп да остане у Османском царству и поднесе своје акредитиве османским властима да прати операције у Тракији. Потпуковник Мокорп, који је убрзо унапређен у чин пуковника, остао је на тракијском ратишту до краја Другог балканског рата. Немачки војни аташе у Цариграду је у име своје државе добио допуштење Порте за исту мисију.⁷⁶⁶

Колико је француско Министарство рата било заинтересовано за рат на Балкану показује намера министра рата Александра Милерана да у Османско царство упути још једну специјалну мисију коју би чинила два официра из рода артиљерије и двојица из рода пешадије. Милеран је молбу у вези са овом мисијом упутио Порти 20. октобра. Циљ мисије, како је навео, било би прикупљање свих релевантних информација о рату и ратним операцијама на турском делу фронта.⁷⁶⁷ Међутим, Порта је одбила да изда дозволу, истакавши да је већ акредитовала потпуковника Мокорп за исти задатак, тако да је до половине Првог балканског рата Мокорп остао једини званични представник Француске при османској војсци.⁷⁶⁸

У исто време када се обратило Порти за добијање дозволе за специјалну мисију, француско Министарство рата је сличан захтев упутило владама балканских држава. Према замисли министра Милерана, коју је Поенкаре подржао, Министарство рата би у Генералштаб бугарске војске, осим војног аташеа мајора Матарела, упутило по једног артиљеријског и инжињеријског официра, као и једног војног доктора који би пратили бугарску војску и на лицу места се упознали са њеним артиљеријским могућностима, начину извођења операција, лечењу рањеника итд. Милеран је оставио могућност да, уколико обимност операција то буде изискивала, у главни штаб бугарске војске пошаље и

⁷⁶⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française auprès des armées belligérants, № /, Paris, 10 et 11 octobre 1912.

⁷⁶⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № /, Paris, le 20 octobre 1912.

⁷⁶⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 842, Paris, le 21 octobre 1912.

једаног пешадијског официра. Такође је предложио да се у штаб српске војске, осим аташеа Фурнијеа који је 10. октобра из Букурешта прешао у Београд,⁷⁶⁹ пошаљу официри из артиљеријског, коњичког и пешадијског рода француске војске. У штаб грчке Врховне команде, Министарство рата је намеравало да пошаље мисију састављену од 4 до 5 официра, из истих родова војске који би чинили мисију у Бугарској. Планом министра Милерана била је обухваћена и Црна Гора где је, према замисли Министарства рата, требало послати два официра из родова пешадије и артиљерије.⁷⁷⁰

Попут Османског царства и балканске државе су овакав захтев сматрале преурањеним, и нису добронамерно гледале на идеју да странцима дозволе приступ трупам док су се формацијски постављале на будућу линију ратишта. Србија је захтев француског Министарства рата одбила, обавестивши посланика Декоа да је потпуковник Фурније као војни аташе Француске већ добио дозволу да прати српски Генералштаб. Никаквој другој специјалној мисији до даљег неће бити дозвољен приступ фронту, стајало је у обавештењу за француско посланство у Београду.⁷⁷¹ Одлуку о забрани приступа ратишту српске власти су ревидирале почетком новембра када су издале одобрење за приступ ратишту војним аташеима Велике Британије и Италије, као и аташеу Аустроугарске Оту Гелинеку.⁷⁷²

Са победама балканских савезника пале су забране за обилазак ратишта за официре пријатељских држава, што је Француска požурила да искористи. Средином новембра је, међу првима, на поприште Балканског рата стигао генерал Фредерик Жорж Ер⁷⁷³ који је командовао 6. артиљеријским корпусом у Шалони. Генерала је на поприште рата довела знатижеља. Да би обишао балканска ратишта, узео је одмор, због чега је његова мисија на Балкану била више приватног карактера. Као бивши председник Комитета за артиљеријске иновације у француској војсци и артиљеријски официр, генерал је био најзаинтересованији да на лицу места спроведе студију ефикасности артиљеријског наоружања које су користиле балканске државе. Оправдавајући свој долазак на Балкан, генерал је у допису Министарству рата навео да жели да употпуни своја војничка знања, а не да се као у случају рата у Манџурији ослања на

⁷⁶⁹ F. Guelton, *Les „Papiers Fournier“, or Fournier's Documents Dealing*, Срби и Први светски рат, ур. Д. Р. Живојиновић, Београд 2015, 387–393.

⁷⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 1, Paris, le 20 octobre 1912.

⁷⁷¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, 162, Paris, le 8 novembre 1912.

⁷⁷² Д. Денда, *Завршни извештаји аустроугарској војној аташеу у Београду о српској војсци у балканским рајонима 1912/1913*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 125–158; *Вестии*, Самоуправа № 261 (27. октобар/9. новембар) 1912 1.

⁷⁷³ Frédéric-Georges Herr, 1855–1932.

извештаје и закључке оних који су те извештаје саставили. Иако на Балкан није био послат од стране Министарства рата, генерал је по повратку поднео Министарству детаљан извештај о својој мисији.⁷⁷⁴

Дозволу за приступ бојиштима српске војске генерал Ер је добио почетком новембра од министра војног генерала Радомира Бојовића. Осим обиласка српских ратишта, уз посредовање амбасада у Цариграду и Софији генерал је добио дозволе Бугарске и Турске да обиђе тракијско ратиште, а посебно је био заинтересован да обиђе положаје на линији Чаталца.⁷⁷⁵ Своју мисију генерал Ер је започео средином новембра у Србији. У Скопљу му је приређен свечани дочек, а Врховна команда му је доделила неколико официра који су га одвели на попришта Кумановске и тек окончане Битољске битке. Из Македоније отпутовао је у Тракију у штаб бугарске и османске војске код Чаталце, а затим је почетком децембра стигао у Цариград, где је био крај његовог путовања.⁷⁷⁶ По повратку са Балкана, генерал Ер је сматрао да је важно да се јавност Француске упозна са детаљима рата који се водио на Балкану, стога је уз допуштење војних власти у престижној *Revue d'artillerie*, у свесци за фебруар 1913. године, објавио прегледни извештај са балканских бојишта.⁷⁷⁷ Извештај је привукао велику пажњу стручне и шире јавности, те је исте године објављен као посебна студија под називом *La guerre des Balkans. Quelques enseignements sur l'emploi de l'artillerie*.⁷⁷⁸ Све информације о бројности армија, њиховој техничкој опремљености и обучености генерал Ер је добијао од официра који су му били додељени као пратња. На основу добијених информација, генерал је у односу на Србију у извештају закључио да је артиљерија, првенствено тешка, имала важнију улогу у Битољској него у Кумановској бици. У операцији опсаде Битоља српски официри, инспирисани примером ратовања Јапанаца у Манџурији, користили су артиљеријске јединице као подршку за операције пешадије, навео је овај француски генерал. Последица овакве тактичке примене артиљерије била је већа прецизност и разорност, али и мањи број колатералних жртава. Генерално посматрано, српска војска је у односу на бу-

⁷⁷⁴ AC, GB, MF 121, № 220–223, Constantinople, December 11, 1912.

⁷⁷⁵ Војни архив (ВА), Пописник бр. 2, кутија 13, фасцикла 2, Бр. док. 1087, Министарство војно – Врх. команди у Скопљу, Београд 9/22. новембар 1912; F. Herr, *Quelques enseignements de la Guerre des Balkans sur l'emploi tactique et technique de l'artillerie*, *Revue d'artillerie* 81 (Octobre 1912 – Mars 1913) 305–340.

⁷⁷⁶ AC, GB, MF 121, № 220–223, Constantinople, December 11, 1912.

⁷⁷⁷ F. Herr, *Quelques enseignements de la Guerre des Balkans sur l'emploi tactique et technique de l'artillerie*, 305–340.

⁷⁷⁸ Général Herr, *La guerre des Balkans. Quelques enseignements sur l'emploi de l'artillerie*, Paris 1913, 4–5.

гарску имала знатно мање губитке у јединицама артиљерије, био је један од закључака генерала Ера.⁷⁷⁹

Дочек за француског генерала Ера приређен у Скопљу
од стране српских официра
(Le Petit Journal – supplément illustré № 1152 (le 15 décembre 1912))⁷⁸⁰

У исто време када је генерал Ер обилазио балканска ратишта, пешадијски капетан Бревет Барес је боравио у главном тaborу грчке војске. У извештају који је јануара 1913. године поднео Министарству рата, капетан Барес је истакао да је у Грчкој боравио као део веће француске војне мисије на Балкану. Није познато да ли је та војна мисија обишла и друге балканске армије, као ни ко су били други чланови осим капетана Бареса. У свом извештају капетан Барес је имао само речи хвале за грчку армију: „грчки војник првог позива је брђанин, послушан и издржљив, без поговора ће марширати по киши и блату у Македонији, по снегу у

⁷⁷⁹ F. Herr, *Quelques enseignements de la Guerre des Balkans sur l'emploi tactique et technique de l'artillerie*, 305-340.

⁷⁸⁰ Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

епирским планинама.“ Исти квалитети који су красили обичног војника одликовали су и командни кадар грчке војске, али је капетан примећивао да официрима, нарочито из рода артиљерије, недостају обученост и искуство. На основу квалитета и спреме армије, капетан је закључио извештај речима „да Грчка поседује велику енергију и жељу да од своје државе створи велику нацију“.⁷⁸¹ Такође, Баресу није промакло да није било официра ни војника у грчкој војсци који није похвално говорио о ратном материјалу француске фирме *Шнајдер*. Не мале похвале биле су упућене и на рачун потпуковника Лепидија, једног од француских војних инструктора који су обучавали грчку копнену војску. Захваљујући потпуковнику Лепидију, сви официри у грчкој војсци били су обучени за руковање артиљеријским наоружањем француског порекла, био је закључак капетана Бареса.⁷⁸² Осим званичних извештаја своје закључке о теоријским основама војне вештине и употребе разних родова војске у биткама капетан Барес је током 1913. године објавио за ширу јавност. Рад је уз одобрење аутора преведен и штампан у престижном америчком часопису *The field artillery Journal*, свесци за јануар – март 1914. године.⁷⁸³

Премда није био војник, слично је приметио и ратни дописник листа *L'illustration* Жан Лон који је хеленску војску пратио кроз све војне подвиге балканских ратова. О грчком војнику Лон је записао следеће: „изгледа да су се деца античке Грчке поново појавила, с тим што су усвојила модерне војне принципе дисциплине и организацију“.⁷⁸⁴ Даље, Лон је био препун дивљења за јединство и јачину грчке нације тврдећи „да је то народ који се не може поразити“.

Осим мисија генерала Ера и капетана Бареса није било других мисија француске војске до краја 1912. године. Идеја француског Генералштаба о слању званичне мисије се могла реализовати тек у наредној 1913. години. За разлику од прве фазе рата, у наставку сукоба, ратне операције су се скоцентирале око три неосвојена утврђења: Скадра, Јањине и Једрена која су упркос вишемесечним опсадама и даље била ван домета балканских држава. Министарство рата, предвођено новим министром Албером Лебруном, је 8. фебруара тражило од Министарства спољних послова да интервенише код српске, грчке, бугарске и црногорске владе да прихвате једну омању мисију коју би предводио артиљеријски инжењер и бивши професор *L'Ecole Supérieure de Guerre* пуковник Жан Пијарон Мондезир. Циљ мисије пуковника Мондезира је, како је Лебрун навео у свом допису: упознавање са ратном тактиком балканских армија током

⁷⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 265, № 147-148, Paris, le 11 avril 1913.

⁷⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 265, № 142-143, Paris, le 11 avril 1913.

⁷⁸³ Captain Brevet, *Tactical studies*, *The field artillery Journal* 4 (January - March 1914) 94-128.

⁷⁸⁴ *A history of the Hellenic Army 1821-1997*, 122.

Првог балканског рата, првенствено са системима фортификације који су се примењивали у биткама и током опсада. Министар Лебрун је заузврат обећавао олакшице официрима из балканских држава, пре свега онима који буду долазили из Бугарске и Грчке, који у будућности буду желели да усавршавају своју војну вештину у француским војним школама.⁷⁸⁵

Формирање мисије је иницирао лично пуковник Мондезир који је имао велико искуство са вођењем мисија у Италији, Мексику, Мадагаскару и Уругвају и сматрао је да би њему као инжењерском официру било од велике користи да се на лицу места упозна са начином на који се водио опсадни рат на Балкану. Мондезир и министар Лебрун су сматрали да мисија треба што пре да крене пут Балкана док су опсаде Једрена, Јањине и Скадра још увек трајале како би пуковник упознао стварну опсаду и фортификације које су балканске армије примењивале.⁷⁸⁶ Црногорски краљ Никола је већ 12. фебруара одговорио да је мисија добродошла у Црну Гору, позитиван одговор дала је и српска влада 16. фебруара, али је изразила бојазан да пуковник неће доћи до корисних података за своју мисију, јер су све битке српске војске биле одавно окончане и о њиховим детаљима и примењеној војној тактици мисија може да се упозна само кроз разговор са официрима и војницима.⁷⁸⁷ Грчка Врховна команда је одговорила да прихвата долазак мисије почетком марта, док се најдуже чекало на сагласност Бугарске која је стигла тек 27. марта. Одуговлачење није било без разлога, јер је бугарска Врховна команда чекала да оконча опсаду Једрена која је завршена 26. марта.⁷⁸⁸ Након што су стигле све сагласности, француски Генералштаб је 28. марта Мондезиру издао дозволу да може да отпочне са мисијом.⁷⁸⁹

Заједно са Мондезиром пут Балкана кренули су капетан Риперт Д'Алозије који га је пратио на неколико претходних мисија, као и артиљеријски капетан Беланже кога је знао само по репутацији доброг авијатичара. За Беланжеа Мондезир каже да је био први авијатичар који је монтирао митраљез на авион. Трочлана мисија је из Нансија кренула 7. априла Оријент Експресом до Београда, прве станице на њиховом путу, где су стигли 9. априла.⁷⁹⁰ Да би се адекватно припремио и упознао са балканским тереном, Мондезир је у Београду купио карту Бал-

⁷⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française auprès des armées belligérants, № 360–362, Ministère de la Guerre, Paris, le 8 février 1913.

⁷⁸⁶ Général P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route. France, Algérie, Corse, Madagascar, Uruguay, Balkans (1876–1914)*, Paris 1930, 303.

⁷⁸⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 258, Belgrade, le 16 février 1913.

⁷⁸⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 550, Ministère de la Guerre, Paris, le 28 février 1913.

⁷⁸⁹ P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 304.

⁷⁹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 983, Ministère de la Guerre, Paris, le 4 avril 1913; P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 305.

кана. На његово велико изненађење није се могла наћи ниједна домаћа карта, стога је купио аустроугарску, једину коју је пронашао. Мисија се кратко задржала у Београду и Софији, представљала се званичницима само када је то било неопходно да би чланови добили акредитације и олакшице за пут. Чланови мисије су журили ка Једрену јер је Мондезир, као стручњак за фортификацију, био заинтересован да види како су изгледала утврђења која су се користила током петомесечне опсаде Једрена. Трочлану француску мисију до Једрена је допратио председник Собрања Стојан Данев, који је пут искористио, како је Мондезир записао у свом дневнику, да им изнесе све детаље српско-бугарског неспоразума око тога чија војска је прва ушла у освојено Једрене. Мисија је била заинтересована за овај догађај чије различите верзије су пуниле новинске чланке француских листова.⁷⁹¹

Мисија је у Једрене стигла 20. априла, чланове мисије је дочекао заменик начелника бугарског Генералштаба генерал Михаил Савов, који им је одмах ставио на располагање бугарске официре који су добро говорили француски да их упознају са детаљима једренске операције. Мондезир је тражио да обиђе положаје српске војске која се још увек налазила код Једрена. Савов није одбио да својим француским гостима услиши ову жељу, али Мондезиру није промакло да је његов захтев примио са видљивом nelaгодом.⁷⁹²

Мондезир се није осврнуо на nelaгoду бугарских официра, па се већ сутрадан сусрео са генералом Степом Степановићем, који је командовао двама дивизијама послатим као испомоћ бугарској војсци.⁷⁹³ Српски официри нису пред француском мисијом крили задовољство исходом рата, али је, ипак, Мондезир био више него изненађен када је од српских официра чуо да су у опсадним операцијама користили његову књигу коју је написао радећи као професор фортификација на *L'Ecole Supérieure de Guerre*. Прорачуни које је дао у примерима били су теоријски, стога је Мондезир био врло поносан да чује да су ти примери били применљиви у стварном рату.⁷⁹⁴

Након обиласка ратишта у Тракији, мисија пуковника Мондезира отпутовала је у Солун, одакле је 15. маја стигла у Скопље.⁷⁹⁵ Путовање до Скопља, као и читаву даљу руту обиласка српских бојишта организовао је пуковник Васић, представник српске врховне команде у Солуну који је на француске официре оставио утисак способног и енергичног официра

⁷⁹¹ P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 306.

⁷⁹² *Ibidem*, 307–308.

⁷⁹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 106, Paris, le 11 février 1913; *BD*, IX–II, № 658, Sofia, February 25, 1913, 536–538.

⁷⁹⁴ P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 312.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, 329.

који се доста истакао током рата са Османским царством.⁷⁹⁶ Током боравка у Скопљу, чланове мисија је угостио тамошњи француски конзул Карлије, који им је испричао своје виђење ратних дешавања у Скопљу, посебно епизоду о кључевима свих градских барутана. Према Карлијеовом казивању, драгоман конзулата је кључеве магацина са оружјем нашао испред зграде конзулата, предао их је конзулу који је одбио да кључеве врати турским официрима, већ их је задржао и предао српској војсци 26. октобра када је ушла у Скопље. Мондезир и Д'Алозије су ову епизоду пренели у својим књигама, са истим закључком да је француски конзул овим гестом учинио Србима највећу услугу!⁷⁹⁷

Током боравка у Македонији мисија је обишла попришта Кумановске, Битољске, Прилепске битке и Јенице–Вардар где се упознала са дејствовањем грчке артиљерије.⁷⁹⁸ Сумирајући боравак француске мисије у Македонији француски вицеконзул у Битољу Жил Берн-Лагард⁷⁹⁹ известио је Министарство спољних послова да су Мондезир и његови пратиоци били срдачно примљени од стране српског Генералштаба, који је изашао у сусрет свим њиховим захтевима.⁸⁰⁰ На пропутовању кроз Балкан, чланови мисије се нису интересовали само за војна, већ и за питања из обичног живота или историје крајева које су обилазили. Тако су у Македонији нарочит интерес показивали за структуру становништва у Македонији, односно да ли је већинско становништво српско или бугарско; даље, интересовали су се за последњег владара династије Обреновић и однос Срба према краљу Александру и краљици Драги деценију након њиховог убиства итд.⁸⁰¹

Последња станица на балканском путу мисије пуковника Мондезира био је Цариград и обилазак војних положаја османске војске. Мисија је у Цариград стигла крајем маја и остала до 10. јуна.⁸⁰² Из Цариграда, пуковник Мондезир и два члана његове мисије поново су 13. јуна дошли у Софију где их је дочекала другачија атмосфера од оне коју су затекли месец дана раније. Бугарска престоница и сав војни и политички врх

⁷⁹⁶ *Ibidem*, 330.

⁷⁹⁷ *Ibidem*, 332; R. D'Alauzier, *op. cit.*, 222.

⁷⁹⁸ Captain G. Bellanger, *Notes on the employment of artillery in the Balkan campaign*, The field artillery Journal 4 (January - March 1914) 83-93.

⁷⁹⁹ Жил Берн-Лагард (Jules Jean Marie Léonard de Berne-Lagarde) је на челу вицеконзулата у Битољу био од 1911. до 1915. На том месту је наследио Гастона Жуслена (1909–1910) који је преименован на место генералног конзула у Солуну (B. Lory, *Un poste consulaire en Macédoine, Bitola-Monastir, 1851-1912*, Cahiers balkaniques 38–39 (2011) 127–148).

⁸⁰⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 19, Monastir, le 24 mai 1913.

⁸⁰¹ P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 337–338.

⁸⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 19, Monastir, le 24 mai 1913; P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 343.

били су у стању ужурбане припреме за „сасвим извештан рат са Србијом“, забележио је Мондезир у свом дневнику.⁸⁰³ Заузети прављењем планова, начелник Генералштаба и његов заменик генерали Иван Фичев и Михаил Савов, нису дочекали француску мисију, већ су за ту дужност делегирани потпуковника Станчова, брата бугарског посланика у Паризу Димитра Станчова. Потпуковник им је одмах саопштио да је незванично саобраћај између Софије и Београда у прекиду и да им не препоручује да тим правцем наставе даљи пут. Упутио их је да иду ка луци Дедеагач (данашњи Александрополис) и отуда бродом до Цариграда, а затим да се пребаце преко Црног мора до румунске луке Констанце, и из Букурешта пут наставе возом до Француске.⁸⁰⁴ Иако је предложена рута била изузетно компликована и продужавала пут за неколико дана, мисија је ипак послушала савет потпуковника Станчова и пошла њом. После дугог и напорног пута, пуковник Мондезир је са своја два сапутника 23. јуна стигао на почетну тачку, у Нанси.⁸⁰⁵

Извештај који је пуковник Мондезир поднео Министарству 27. јуна садржао је његове закључке о важности фортификација у модерном рату, великом значају коју резерва може одиграти у пресудном тренутку битке уколико је добро позиционирана, употреби тешке артиљерије итд. Све своје стручне закључке и утиске Мондезир је сабрао у књизи *Le Siècle et la Prise d'Andrinople* коју је објавио у јануару 1914. године.⁸⁰⁶ Осим војно стручних опсервација у извештају Министарству, Мондезир је изнео утиске и о народима са којима се сусрео током своје балканске мисије, па је тако за Грке рекао да су „коректни“, за Бугаре да су „љубазни“, Србе је описао као „пријатељски“ народ, али је ипак највећу похвалу сачувао за Турке за које је рекао да су „изузетни“.⁸⁰⁷ Овај закључак једног француског официра никако не изненађује, ако се има у виду да је Француска

⁸⁰³ Вест о почетку рата Мондезир је примио у Тулону, није га ни мало изненадила. Изазивањем рата Бугари су, према Мондезиру, покушали да на брзину преотму спорну територију од Срба и онда да траже помоћ и арбитражу руског цара, уверени да би он пресудио у њихову корист. Међутим, контраофанзива српске и грчке војске била је тако силовита да се рат убрзо претворио у бугарску пропаст. Ток рата Мондезир је пратио кроз личну кореспонденцију са официрима бугарске, српске и грчке војске са којима се упознао током боравка на Балкану. Генерал Васов, херој једренске операције био је неутешан након што су Турци преотели град. За разлику од њега поручник Нури-бег са нескривеним задовољством је писао о „доброј судбини која је вратила град Царству“. Читајући писма својих балканских колега, Мондезир није могао да се не запита на чијој страни је била правда? Са стриктно војног становишта Бугарска је начинила неопростиву грешку када је потценила значај српске и грчке војске. У политичке разлоге, Мондезир као војник није желео да залази (P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 376–377).

⁸⁰⁴ P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route*, 366–367.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, 368–372.

⁸⁰⁶ *Ibidem*, 374.

⁸⁰⁷ *Ibidem*, 373.

увек била туркофилски настројена. Победе балканских народа остварене током Првог балканског рата на кратко су промениле тај однос у њихову корист. Промена је била највидљивија у штампи и јавном мњењу, док су виши слојеви француског друштва остали верни представи да Османско царство представља „цивилизацију Истока“. Искуства са балканских ратишта била су од велике користи за Мондезира и његову каснију војничку каријеру. Захваљујући познавању географије и политичких прилика на Балканском полуострву, пуковник Мондезир, који је на почетку Првог светског рата био унапређен у чин генерала, децембра 1915. године стављен је на чело специјалне француске мисије која је била задужена за евакуацију и војно оспособљавање српских трупа стационираних на Крфу.⁸⁰⁸

Попут Мондезира, и његови сапутници су по повратку у Француску објавили своје утиске са балканског путовања. Капетан Беланже је у свесци за новембар у *Revue d'artillerie* публиковао рад *Notes sur l'emploi de l'artillerie dans la campagne des Balkans*, у коме је нарочиту пажњу посветио употреби лаке артиљерије у балканској кампањи, критикујући примедбе генерала Ера који је сматрао да је тешка, опсадна артиљерија била пресуднија у победама балканских држава. Беланжеов рад је био врло запажен у стручној јавности ван Француске, стога је исте године преведен на енглески и објављен у америчком листу *Journal of Field Artillery*.⁸⁰⁹ Капетан Риперт Д'Алозије је 1914. године објавио студију *Sur les pas des alliés. Andriouple, Thrace, Macédoine* која је, такође, оставила запажен утисак у француској јавности. Мондезир је посебно ценио ову студију, уз дозволу аутора преузео је мноштво примедби и закључака из ње, некада и читаве пасусе.⁸¹⁰ Као и у Мондезировом случају, и за Д'Алозијеа је мисија из 1913. године имала велики значај. Када је Мондезир одређен за вођу мисије децембра 1915. Д'Алозије се добровољно пријавио да га прати и на том задатку.

Повратком пуковника Мондезира и његових сапутника у Француску није престало интересовање француског војног врха за дешавања на Балкану које се драстично увећало са почетком новог, међусавезничког, рата који је избио 29/30. јуна 1913. године. Иако током краткотрајног Другог балканског рата није било претеране употребе артиљерије или сложене војне тактике, француски Генералштаб је изразио интересовање

⁸⁰⁸ J.-P. Bled, *La France et la Serbie durant la Première Guerre Mondiale (1914–1918)*, Европа и Срби, ур. С. Терзић, Београд 1996, 441–445; Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир и Српска Голгота*, Век Српске Голоте (1915–2015), ур. У. Шуваковић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, I, 405–425.

⁸⁰⁹ *Journal of Field Artillery* – *Revue d'artillerie* 83 (Octobre 1913 – Mars 1914), Paris-Nancy 1913–1914, 85–101.

⁸¹⁰ R. D'Alauzier, *Sur les pas des alliés. Andriouple, Thrace, Macédoine*, Paris 1914.

да се упозна и са током овог рата. Ипак, главна пажња је и даље била усмерена на прикупљање информација о најзначајнијим биткама Првог балканског рата. Генералштаб је током лета поново покренуо иницијативу да се на Балкан упути још једна званична војна мисија, а околности су дозволиле да се ова идеја реализује тек након закључења мира у Букурешту. Министар рата Ежен Етијен, трећи који се сменио у Француској од октобра 1912. године, сматрао је да не располаже са довољно званичних информација о ратној спремности и уопште начину вођења операција у балканским ратовима те је почетком септембра организовао једну мисију коју су чинили пешадијски потпуковник Дебени, артиљеријски потпуковник Лебуко, коњички потпуковник Корн и капетан Фурније из Врховне команде француске војске. Њихов задатак је био да обиђу сва ратишта из оба балканска рата и да сакупе што детаљније информације о вођењу рата, општој тактици зараћених армија, као и о улози артиљеријског и другог наоружања у остваривању победа над Османским царством. У допису који је достављен балканским министарствима спољних послова и рата министар Етијен је изразио наду да ће и ову четворочлану мисију пратити домаћи официри, компетентни да им пруже прецизне податке о свим сегментима рата.⁸¹¹ Србија и Бугарска одмах су дале сагласност и обећале да ће одредити официре који би пратили ову мисију на терену. Такође, на захтев Министарства рата Француске, владе Србије и Бугарске су обећале да ће члановима мисије ставити на располагање једну директну телефонску линију између Београда и Софије, пошто је било предвиђено да један део мисије буде у Србији, а други у Бугарској. Планирано је да мисија посети ратишта грчке и османске војске, али до средине октобра, када је мисија била спремна за полазак, од Грчке и Османског царства није стигла потврда о сагласности, тако да је мисија остала ограничена на територију Србије и Бугарске.⁸¹² Као и претходне, и ова мисија је по повратку у Француску поднела извештај Министарству, али до ког ми, нажалост, нисмо успели доћи. Извештај мисије пуковника Дебинеја добио је пун значај са избијањем Првог светског рата. У новембру 1914. године од пуковника Лардмела, начелника штаба француске Пете армије, потекла је иницијатива да Француска и Велика Британија искрцају део својих снага на Балкан и да отуда изврше притисак на Централне силе. Команданту Пете армије, генералу Франше Д'Еперу се идеја допала, па је наложио пуковнику да направи нацрт плана. При изради плана, Лар-

⁸¹¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 2810/II, Ministère de la Guerre, le 1er septembre 1913.

⁸¹² AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 3337, Ministère de la Guerre, Paris, le 11 octobre 1913.

дмел се послужио извештајем и информацијама које је прикупила мисија пуковника Дебенија.⁸¹³

Последњу мисију француских официра предводио је капетан Пјер Алвен који је на Балкану боравио фебруара 1914. године. Не знамо да ли је мисија капетана Алвена била званичног или приватног карактера, али је капетан убрзо по повратку у листу *Journal des Sciences Militaires* објавио рад о употреби пољске артиљерије у балканским ратовима, који је исте године прештампан и објављен у америчком *Journal of Field Artillery*.⁸¹⁴

За младе балканске армије долазак француских и других страних војних стручњака на попршта њихових победа био је знак велике почасте. Стране војне мисије биле су показатељ развијене и цењене ратне вештине коју су демонстрирали у рату против Османског царства. Са друге стране, са становишта војне вештине и ратне тактике, балкански ратови, првенствено Први, били су важна лекција и за велике европске армије. Како је то приметио британски историчар Едвард Хутон „ратови на Балкану били су вододелница између Наполеонових ратова и Првог светског рата, који су објединили све елементе вештине ратовања од 1814. до 1914. године“.⁸¹⁵ Тога су били свесни сви војни стратеzi, стога готово да није било државе у Европи која током 1913. и 1914. године није предузела мере унапређења своје војске. Рајхстаг је драстично увећао буџет за немачку армију, Италија је 1913. године увела нови Викерсов митраљез у употребу, Русија је усвојила прописе о подмлађивању официрског кора, чак су и неутралне државе попут Белгије и Шведске донеле прописе који су имали за циљ да поправе „земаљску одбрану државе у случају неког будућег рата који би могао избити између великих сила“.⁸¹⁶ Ни Француска није била изузетак. Значајна употреба свих родова артиљерије у операцијама изнела је на светлост дана чињеницу да француска армија оскудева у топовима иако су њене фабрике биле међу водећим произвођачима у Европи. Захваљујући митраљезима и брзометним топовима, баруту са мало дима, дужим артиљеријским цевима, већој покретљивости тешке артиљерије балкански ратови су показали да је „снага ватре“ постала кључна за исход сукоба, као и то да је „артиљерија та која осваја, док пешадија опседа“.⁸¹⁷ Стога је француска Народна скупштина усвојила

⁸¹³ Commandant M. Larcher, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris 1929, 42-43; Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир и Српска Голубица*, 405-425; В. Стојић, *French Military Missions in Serbia during 1915*, 254-274.

⁸¹⁴ Capitaine Alvin, *L'Artillerie de campagne dans les Balkans*, *Journal des sciences militaires* 149 (1914) 294-318; Captain Alvin, *The Field Artillery in the Balkans*, *The Field Artillery Journal* 4 (October - December 1914) 312-327.

⁸¹⁵ E. R. Hooton, *op. cit.*, 7-9.

⁸¹⁶ *Белешке*, Ратник 76, св. 1 (јануар 1914) 126.

⁸¹⁷ Х. Ферч, *Рајна вештина: данас и суџа*, Београд 1939, 89-90.

мере које су ограничиле слободу извоза француским војним фабрикама које су од лета 1913. године део своје производње морале испоручивати француским трупама. Такође, увидело се да је земља по питању обучених бораца у великом заостатку за ривалском Немачком. Војни кругови су искористили пораст милитантизма у Француској и уз подршку председника Републике Ремона Поенкареа прогурали кроз Скупштину закон који је активну војну службу вратио на три године. Процене су говориле да би ово продужење дугорочно обезбедило Француској годишње повећање од 90.000 нових регрута. Неке користи закона биле су одмах видљиве: стрељачки батаљони којих је било укупно 31 одмах су добили по једну чету више, број коњичких пукова повећао се на 810, пограничне трупе добиле су пуно бројно стање итд.⁸¹⁸ Важну улогу у дебати која је претходила усвајању закона *Три године* као и свим другим војним мерама које су усвојене до почетка Првог светског рата имале су француске војне мисије које су током 1912. и 1913. године обилазиле балканска ратишта. Присталице закона су, као аргументе у дебатама, обилато користили извештаје официра и њихове примедбе. Било је чак иницијатива да се нека искуства балканских армија, конкретно српске, уведу у праксу француске војске.⁸¹⁹ Ратне тековине балканских ратова Француска је посматрала као дугорочну инвестицију у унапређење своје војне силе. Извештаји војних мисија послужили су као валидна аргументација у политичким дебатама, али исто тако употреба артиљеријских оруђа, начин вођења опсадних битака, употреба војног санитета могли су сутрадан да буду имплементирани у обуку француске и других европских армија. До практичне примене раног искуства балканских ратова ипак није дошло, услед неочекивано брзог почетка новог рата који је започете реформе у француској и већини других армија затекао недовршеним, па је из тог разлога данас, са становишта историчара, немогуће говорити да ли би и какве последице ратно искуство из балканских ратова имало на начин вођења операција у Првом светском рату.

---

⁸¹⁸ *Белике*, Ратник 76, св. 3 (март 1914) 143–144.

⁸¹⁹ Контеса де Кастелан се маја 1913. године обратила српском посланству у Паризу са молбом да добије један пакет ручног завоја који је сваки српски војник носио ушивен у шињел као део прве помоћи (више о томе у поглављу *Црвени крст и кайшолничке мисије код француском заштитном у врилоу ратова*).

III. ЛОНДОНСКА МИРОВНА КОНФЕРЕНЦИЈА

Рад на припреми мировне конференције. Париз или Лондон?

У идеји да организује мировну конференцију која би се позабавила проблемима рата на Балкану, Француска је дуго времена била усамљена. Тек од средине новембра, суочене са све већим и озбиљнијим последицама рата које су се са Балкана преносиле и на остатак Европе, преостале велике силе су почеле да увиђају да се ови нагомилани проблеми не могу разрешити путем депеша, већ искључиво директним преговорима на једном заједничком састанку. Након што су се сложиле да је састанак неопходност, пред силама је остајало да реше каква ће бити форма тог састанка и да ли ће бити организован као конференција или као конгрес. Такође, требало је саставити списак питања која би била разматрана, листу учесника, али је пре свега тога ваљало одлучити где ће се такав сусрет одржати.

Немачки државни секретар за спољне послове Кидерлен-Вехтер је 18. новембра разговарао са амбасадором Жилом Камбоном и сугерисао му да велике силе тзв. Балканско питање треба да поделе на две групе проблема. Један део проблема, од мањег значаја, требало је, према Кидерленовој замисли, препустити балканским државама и Османском царству на решавање, док би се велике силе позабавиле решавањем крупних проблема као што су: албанско питање, статус Једрена, Цариграда и Свете горе, судбина острва у Егејском мору и исправка румунско-бугарске границе.⁸²⁰ Кидерлен је ову идеју поделио и са својим савезницима, пред којима је истакао да је идеја о конференцији његова. Поенкаре је сутрадан одговорио да је врло задовољан иницијативом немачког државног секретара, али је, у исто време, био забринут да ће му Кидерлен-Вехтер и Немачка преотети све заслуге око организовања конференције.⁸²¹ Подозревао је да Кидерлен покушава да наметне Берлин као место одржавања састанака. Ово питање није било неважно за Поенкареа јер је дипломатска пракса налагала да се састанак одржи на територији државе која је

⁸²⁰ DDF, 3e série, t. IV, № 483, Berlin, le 18 novembre 1912, 491.

⁸²¹ Поенкаре је 13. октобра изнео предлог да се конференција бави реформама и побољшањем положаја хришћана у европском делу Османског царства, 15. октобра предлог је био да велике силе склопе споразум о посредовању са циљем очувања територијалне целovitости Османског царства. У остварењу ове замисли Поенкареа су подржавали дипломатски представници Републике широм Европе, пре свих амбасадор у Лондону Пол Камбон (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 247, № 66, Londres, le 27 novembre 1912).

покренула иницијативу, а он је хтео да се сусрет великих сила први након 1878. године одржи управо у Паризу. За овај план је већ имао подршку Русије, те је пожурио да придобије сагласност и Велике Британије.⁸²²

За разлику од октобра када је била децидирано против било каквог самоиницијативног уплитања великих сила у рат на Балкану, од средине новембра и у Великој Британији је дошло до промене става. Британија је увиђала да је интервенција великих сила, самоиницијативна или не, неопходна, и да се без ње рат на Балкану не може окончати. Марш српске војске ка Драчу и бугарске према Цариграду, отварање албанског питања, и наоружавање у Аустроугарској и Русији, су до те мере закомпликовали политичку ситуацију на Балкану и Европи да је Артур Николсон са зебњом рекао лорду Греју да не види како би европске силе могле да разреше све ове проблеме без једне међународне конференције. Сасвим је јасно да су извршене промене толико крупне да је потребно да их велике силе верификују, иначе ће ови нерешени проблеми у будућности бити узрок бројних неспоразума, био је став подсекретара Николсона.⁸²³ Када је једном дошло до промене става у питању конференције, Британија није била противна да се она одржи под француским лидерством у Паризу.⁸²⁴

За тренутак је изгледало да је дипломатија Ремона Поенкареа најзад постигла свој циљ. Међутим, Немачка која је првобитно дала сагласност за организацију конференције, сада је претила да ће се повући из даљих припрема. За њу је била неприхватљива идеја да Париз буде место одржавања конференције, јер би то значило дипломатски поен Француске и лични успех Ремона Поенкареа. Упркос претњама, ни Поенкаре није намеравао олако да одустане. Након добијене подршке Лондона, на савет амбасадора Пола Камбона, Поенкаре је покушао да иза леђа Кидерлен-Вехтеру и Немачкој, добије сагласност Аустроугарске и Италије да се конференција одржи у Паризу, чиме би Немачку ставио пред свршен чин и натерао је да се помири са одлуком већине. У том науму није успео, Аустроугарска и Италија су показале лојалност према својој савезници, а са друге стране лорд Греј је обазриво рекао Камбону да Велика Британија подржава Француску, али не по цену дипломатског спора са Немачком.⁸²⁵

Следећи Поенкареову жељу, Пол Камбон је наставио здушно да ради на остварењу замисли свог министра, интервенишући у Форин офису да Велика Британија одлучније подржи Француску. Међутим, ни сав његов углед који је био велики није био довољан да убеди Британију да се заложи за Париз као место одржавања састанка. Најзад је и сам Камбон крајем

⁸²² *DDF*, 3e série, t. IV, № 492, Paris, le 19 novembre 1912, 500–501; E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 221.

⁸²³ *BD*, IX–II, Minute, November 19, 1912, 176.

⁸²⁴ *DDF*, 3e série, IV, № 503, 510.

⁸²⁵ *AMAE*, NS, Turquie, doss. 247, № 155–161, Londres, le 29 novembre 1912.

новембра увидео да је свако даље истрајавање бесмислено, сматрајући да је важнији задатак конференције да силе покажу своју способност за сарадњу, него сама локација где ће се она одржати. У личном писму које је упутио Поенкареу 27. новембра, Камбон је истакао да се за „протеклих 6 недеља много тога променило, сарадња међу великим силама није била најбоља, а територијална целовитост Османског царства била је неповратно уништена“. Узимајући у обзир ове околности, Камбон је саветовао свом претпостављеном да и он треба да остави личну сујету по страни и одустане од Париза као места окупљања великих сила.⁸²⁶

Као компромисно решење, Централне силе су предложиле да место састанка буде у Лондону. Нерадо, лорд Греј је прихватио ову идеју, али је све до почетка конференције покушавао да избегне одговорност. Свега неколико дана пред почетак конференције рекао је Поенкареу да сматра да су Париз или Хаг погоднија места од Лондона за организовање таквог састанка.⁸²⁷ Камбон је веровао да је Лондон подједнако добро решење за место конференције, и да не штети престижу Француске и Поенкареа. У првом реду Камбон је указивао да амбасадори који буду учествовали у раду конференције имају велику одговорност, од њиховог доброг или лошег рада зависило је окончање рата на Балкану, али и будући однос снага међу великим силама. Са те стране, према Камбоновом мишљењу, Лондон је био бољи избор од Париза, јер су свих пет амбасадора⁸²⁸ на положају у Великој Британији врхунски каријерни дипломати, од којих ниједан никада није обављао министарску функцију и због тога нису били оптерећени личним амбицијама. При том, од велике користи била је и чињеница да су тројица од шесторице амбасадора (Бекендорф, Менсдорф и Лихновски) били у родбинским односима, што је могло допринети њиховој бољој комуникацији и бржем споразумевању током заседања.⁸²⁹

Осим ових предности британске престонице, Камбон је указао на једну велику ману Париза, а то је било присуство контроверзног Александра Извољског који би у том случају представљао Русију. Управо је Извољски био фактор који су желеле да избегну све велике силе, укључујући и самог Поенкареа, који је према њему био неповерљив од тренутка када је ступио на власт јануара 1912. године. Ова чињеница, као и добронамерни савети Камбона и осталих чланова дипломатског кора

⁸²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 66, Londres, le 27 novembre 1912.

⁸²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 18, Londres, le 9 décembre 1912.

⁸²⁸ Поред Пола Камбона, будући делегати конференције били су гроф Александар Бекендорф представник Русије, Алберт фон Менсдорф амбасадор Аустроугарске, принц Карл Макс Лихновски амбасадор Немачке, и маркиз Гиљелмо Имперјали као представник Италије (Viscount Grey of Fallodon, *op. cit.*, 255-256).

⁸²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 19, Londres, le 9 décembre 1912.

омекшали су крут став Поенкареа, који је најзад попустио и дао сагласност да Лондон буде домаћин мировне конференције.

Иако се недељама опирао да препусти другој држави заслуге за своје дипломатске акције, све време Поенкаре није имао дилему ко би требало да представља Републику на том скупу. Већ 30. новембра је обавестио Пола Камбона да га сматра најбољим кандидатом за првог делегата Француске. Тада је још увек Париз фигурирао као седиште конференције, те је Камбон приметио да није примерено да Француску заступа дипломата који је акредитован у иностранству. Осим тога, Камбон је навео још један практичан разлог који га је спречавао да преузме ову улогу, а то је дуготрајност преговора. Било му је јасно да ће заседање конференције трајати минимум неколико недеља, што је значило да би за то време место амбасадора у Лондону било упражњено, што би онемогућило нормално функционисање амбасаде.⁸³⁰ Но, како се седиште конференције преместило у Лондон место Камбона као главног представника Француске више није било упитно.

Приморан да преузме на себе одговорност око организације конференције, лорд Греј је 11. децембра пред Доњи дом британског Парламента изнео предлог да се састанак представника великих сила, како је већ договорено међу силама, одржи у Лондону, али да се општа конференција одржи у Паризу.⁸³¹ Међутим, ова идеја о одржању две конференције одбачена је већ на почетку рада конференције као неизводљива. Са друге стране, током рада конференције као посебан и комплексан проблем, појавио се државни дуг Османског царства, те су амбасадори одлучили да се о овом и другим питањима финансијске природе организује састанак великих сила након што конференција у Лондону заврши са радом.

Пошто је донета одлука о седишту конференције, остало је да се утврди списак учесника. Неупитно је било учешће свих шест великих сила, односно њихових представника у Великој Британији, као и пет зараћених страна. Међутим, заоштравање кризе на Балкану и односа између два блока сила, привлачило је и друге европске земље да на неки начин буду део актуелних дешавања. Једна од таквих земаља била је Шпанија. Од почетка балканске кризе Шпанија је била врло суздржана. Развој прилика на Балкану пратила је посредством штампе, али када је на дневни ред дошло питање конференције желела је да у том догађају узме активнију улогу. Председник владе Мануел Гарсија Пријето у разговору са француским амбасадором у Мадриду 29. новембра истакао је да Шпанија са пуним правом треба да узме учешће у раду међународне конференције.

⁸³⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 109–111, Londres, le 3 décembre 1912.

⁸³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 113, Londres, le 11 décembre 1912.

Шпанска влада је захтев темељила на аргументу да је она једна од медитеранских држава, а велики број проблема из Балканског рата везан је за Средоземље. Неповољно решење ових питања могло је оставити негативне последице и на положај Шпаније, сматрао је Пријето.⁸³² Пријето је свој захтев поновио и 14. децембра, поставивши услов да, уколико велике силе дозволе Румунији да учествује на конференцији, исто право не смеју ускратити ни Шпанији.⁸³³ Велике силе су се сложиле да Шпанија нема директних интереса у актуелним догађајима на Балкану и источном Средоземљу, а самим тим нема основа да буде укључена у преговоре у Лондону.

Са друге стране, у случају Румуније велике силе су теже дошле до компромиса. Румунија је већ након првих победа балканских држава наговестила да има намеру да тражи исправку границе са Бугарском у јужној Добруци. Таке Јонеску, румунски министар унутрашњих послова и лидер партије конзервативних демократа, сматрао је исправку границе одговарајућом наградом за неутралност Румуније. Осим исправке границе, Румунија је, посредством француског посланика у Букурешту Камија Блондела, сугерисала Поенкареу да подржава његову идеју о организацији конференције и да очекује да узме учешћа у њој.⁸³⁴ У првом тренутку Поенкаре је обећао румунској влади подршку, али се касније, под утицајем војних мера које је Румунија спроводила током читавог новембра и децембра, предомислио. Француски министар спољних послова је, осим румунских војних мера, имао још додатан разлог да се успротиви румунском учешћу на конференцији. Сматрао је да би Румунија, као чланица Тројног савеза, на конференцији бранила и подупирала политику својих савезника, првенствено аустроугарски нацрт албанских граница. Такође, сумњао је да би Румунија у оквиру решавања албанског питања могла затражити да Цинцари, уместо у састав неке од чланица Балканског савеза, уђу у састав албанске државе. Све ово би драстично ослабило позицију Русије, а са њом и Француске.⁸³⁵

Међутим, Русија на питање учешћа Румуније није гледала овако скептично као Француска. Сматрала је да је тешко одбити учешће Румуније у одлукама где су директно умешани њени интереси. Уместо отвореног одбијања предложила је компромисно решење које је подразумевало да један румунски представник буде формално позван на конференцију у својству специјалног консултативног члана, али би ставове румунске владе излагао француски или британски делегат. Даље, румунски делегат

⁸³² AMAE, NS, Turquie, doss. 247, № 166-168, Madrid, le 29 novembre 1912.

⁸³³ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 242, Madrid, le 14 décembre 1912.

⁸³⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 241, № 122-123, Bucarest, le 29 octobre 1912.

⁸³⁵ DDF, 3e série, t. V, № 13, Paris, le 7 décembre 1912, 24.

не би имао право гласа и било би му дозвољено да присуствује само оним седницама на којима се буду разматрали захтеви Румуније.⁸³⁶

Овакав став руског министра био је део тзв. политике неутрализације коју је Русија водила у односу на Румунију од почетка рата на Балкану. У циљу јачања веза између две државе, Русија је 10. децембра, симболично на тридесетпетогодишњицу од заузимања Плевне, послала у Букурешт војну делегацију коју је предводио велики војвода Николај Михаилович.⁸³⁷ Циљ посете великог војводе био је да преда краљу Каролу фелдмаршалски штап руске армије којим га је руски цар одликовао у октобру.⁸³⁸ Руски министар Сазонов је овај догађај назвао „почетком поновног успостављања пријатељства између Русије и Румуније, након дугог периода хладних односа“.⁸³⁹

За разлику од Сазонова, Поенкаре и лорд Греј су остали при уверењу да Румунији није место међу великим силама, али су били спремни да допусте да буде укључена у рад конференције балканских и делегата Османског царства.⁸⁴⁰ Као неприхватљив, Француска и Велика Британија су одбациле и предлог Румуније да јој се, уместо исправке границе у јужној Добруци, као компензација додели једно острво у Егејском мору јер је постојала опасност да би Немачка ту могла да створи поморску базу.⁸⁴¹ Коначни, заједнички француско-британски став лорд Греј је саопштио Аустроугарској и Италији јер су се оне најживље залагале за пуноправно учешће Румуније на предстојећој конференцији. Лорд Греј је амбасадорима Менсдорфу и Империјалију рекао да је то једино изводљиво решење, јер уколико би се дозволило Румунији да учествује на конференцији заједно са великим силама, исто право могу затражити и друге европске државе. Шпанија је била следећа у реду. Такође је напоменуо да делегати великих сила увек могу слободно да консултују румунског посланика у Лондону када на дневни ред дођу питања од интереса за Румунију.⁸⁴²

У знак добре воље, Француска је, посредством Блондела, понудила Румунији да њен делегат Пол Камбон буде заступник и румунских интереса. Видно незадовољна држањем Поенкареа и Француске, Румунија је понуду одбила. Непосредно пред отварање конференције, обавестила је велике силе да ће њене ставове на амбасадорској конференцији заступати аустроугарски делегат гроф Менсдорф. Истовремено их је обавести-

⁸³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 15, Londres, le 9 décembre 1912.

⁸³⁷ AMAE, NS, Russie, MF P 14494, doss. 22, № 184–185, Saint-Pétersbourg, le 7 décembre 1912.

⁸³⁸ AMAE, NS, Roumanie, MF P 18711, doss. 7, № 22, Bucarest, le 13 décembre 1912.

⁸³⁹ S. Sazonov, *op. cit.*, 115; V. Maciu, *op. cit.*, 265–283.

⁸⁴⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 15, Londres, le 9 décembre 1912.

⁸⁴¹ AMAE, Turquie, doss. 249, № 259–263, Paris, le 15 décembre 1912.

⁸⁴² AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 114, Londres, le 11 décembre 1912.

ла да је извршила смену посланика у Лондону, па је уместо дотадашњег посланика Георги Маноа, именован Николај Мишу.⁸⁴³ Мишу је стигао са места опуномоћеника Румуније у Цариграду. Као главни разлог за овај потез, Министарство је саопштило Блонделу да је Мишу био у добрим односима са Даневим још од времена када је боравио у Софији као заступник краља Карола I и да се очекује да ће њих двојица у Лондону наставити неформалне разговоре о румунско-бугарским односима. Осим наведеног, Блондел је приметио да ту може постојати још један разлог за ову изненадну промену посланика у Лондону, а то је да је Мишу био познат као велики присталица аустроугарско-румунског савеза и активно је радио на његовом очувању.⁸⁴⁴

Пошто је утврђена листа учесника, следеће питање у склопу припрема за конференцију било је именовање делегација зараћених страна које би браниле интересе својих држава у Лондону. Балканске државе су овом питању посвећивале нарочиту пажњу, свесне да им у Лондону предстоји одбрана ратних тековина, како пред османском делегацијом, тако и пред великим силама.

Француски посланик у Београду Деко је обавестио Министарство да је Србија 3. децембра донела одлуку да ће је, у својству првог делегата, на предстојећој мировној конференцији представљати Стојан Новаковић. Поред Новаковића за чланове делегације изабрани су председник Народне скупштине Андра Николић, амбасадор у Паризу Миленко Веснић и двојица официра – генерал Петар Бојовић и пуковник Живко Павловић, као војни експерти. Делегацији ће се, на позив Николе Пашића, придружити и Чедомиљ Мијатовић, некадашњи посланик у Великој Британији који је живео у Лондону.⁸⁴⁵ Говорећи о Новаковићу, Николићу и Веснићу Деко је истакао да су они политичари који су вршили министарске функције, титуларни професори и дипломате, угледни и поштовани у српском друштву. У случају Веснића, Деко је нагласио његов лични интерес за предстојећу конференцију јер је он „пореклом из Старе Србије, о чијој судбини ће се одлучивати у Лондону“. За Новаковића, осим што га назива „водећим историчарем у Србији“, Деко је истакао да је он у српској средини познат као „велики франкофил“.⁸⁴⁶

У погледу инструкција које је дао делегатима пре њиховог одласка у Лондон, Пашић је инсистирао да српски и остали балкански делегати одрже јединство Балканског савеза пред европским силама. Првенствено је апеловао на Грчку и Бугарску да своје несугласице око Солуна не износе

⁸⁴³ *Les événements de la péninsule balkaniques, L'action de la Roumanie (septembre 1912 - août 1913)*, № 15, Bucarest, le 5/18 décembre 1912, 12.

⁸⁴⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 5, Paris, le 16 décembre 1912.

⁸⁴⁵ М. Милићевић, *Рај за море*, 162.

⁸⁴⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 248, № 335-336, Belgrade, le 8 décembre 1912.

на конференцији, јер им ту предстоји важнија борба од пограничних несугласица. Српским делегатима Пашић је саветовао да подрже бугарске захтеве, пре свега да покушају да удружено издејствују присаједињење Једрена Бугарској. Једрене у саставу Бугарске, сматрао је Пашић, знатно би олакшало поделу Македоније између Србије и Бугарске. У случају да добије Једрене, Пашић и Јовановић Пижон су били убеђени да Бугарска не би имала ништа против ни да Солун остане Грцима. Делегати су били упозорени да не прихватају никаква обећања о аутономији или реформама за европски део Царства, која би им османски делегати могли понудити. Време реформи је прошло, а једино прихватљиво решење за Србију било је потпуно препуштање ослобођених територија балканским државама.⁸⁴⁷ Такође, српским делегатима је саветовано да, уколико велике силе не допусте Србији излазак на Јадранско море, они треба да се заложу да Албанија као аутономна област остане у оквиру Османског царства.⁸⁴⁸

Питање луке на Јадрану и даље је била кључна тема за Србију. Она није одустала од свог захтева иако је прве две седмице децембра криза у односима са Аустроугарском достигла врхунац. Упорно је одбијала да повуче своју војску са Јадрана и из северне Албаније без конкретних гаранција од стране великих сила да ће добити адекватну компензацију. Француски амбасадор у Бечу Димен је писао да су због пркоса Србије, која ја одбијала да се повинује вољи Беча, „Аустрија и Мађарска удружено радиле да збришу са карте Европе ту малу краљевину“.⁸⁴⁹ С обзиром на озбиљност ситуације са Аустроугарском врло озбиљна српска влада је сматрала да би било корисно да, пре одласка у Лондон, Новаковић дође у Париз на додатно саветовање.⁸⁵⁰ Новаковић је у Паризу покушао да на аудијенцији код шефа Политичког одељања Палеолога убеди француску владу у исправност српских захтева и да придобије њену подршку на предстојећој конференцији. Палеолог је Новаковићу рекао исто што је у више наврата говорио и Веснићу, а то је да Србија не треба сама да износи захтев за добијањем луке на Јадранском мору, већ да допусти Русији и другим пријатељским силама да је у том питању заступају. Идентичан став Новаковићу је поновио и Извољски. Непосредно пред почетак конференције, српска делегација је разменила мишљење о дневном реду са руским амбасадором у Лондону Бекендорфом. Његови савети Србији били су истоветни онима које су добили у Паризу. Бекендорф се, као и Извољски, плашио да би Аустроугарска могла самостални иступ Србије протумачити као провокацију на коју би могла одговорити ултиматумом

⁸⁴⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 14, Belgrade, le 9 décembre 1912.

⁸⁴⁸ АС, лични фонд Стојана Новаковића, СН - 238, Лондон, 16. децембар 1912.

⁸⁴⁹ А. Dumaine, *op. cit.*, 45.

⁸⁵⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 12, Belgrade, le 9 décembre 1912.

српској влади, због чега су се обојица слагали да је за Србију боље да се заклони иза Русије као њеног гласноговорника.⁸⁵¹

Међутим, Србија је била врло неповерљива према Русији и није полагала много наде да ће јој она пружити неопходну помоћ на предстојећој конференцији. Сво огорчење српске државе према пасивној руској политици исказао је српски посланик Мирослав Спалајковић у једном разговору који је водио са француским колегом Андре Панафијеом. Панафије је одмах приметио велико огорчење код Спалајковића у односу на Русију и њену балканску политику. Његово изненађење је било тим веће јер је знао да је Спалајковић познат као велики русофил. Спалајковић је истакао да он лично сматра да је Русија најодговорнија за кризу у односима Србије и Аустроугарске јер није устала у заштиту српских интереса како јој је била обећала. Да је по вољи Русије и Сазонова, истакао је Спалајковић, Балканског савеза као ни рата не би ни било! Сазонов је уложио велики труд пред рат и на његовом почетку да разбије српско-бугарски савез и спречи његово избијање. Русија је инсистирала у Софији да се бугарска влада заустави на Чаталци, као што је, сматра Спалајковић, инсистирала да Бугарска не подржи Србију у погледу њених претензија на јадранској обали. Исто тако, недељама уназад, Сазонов је покушавао да убеди српску владу да њене претензије нико у Европи не одобрава, у првом реду њене савезнице Француска и Велика Британија, и да је њихово јавно мњење врло непријатељски расположено према Србији. Овакво понашање Сазонова и царске владе, Спалајковић је назвао „злочинот против славизма“. Контрадикторна и стидљива политика коју је Русија водила од почетка рата на Балкану, омогућила је Аустроугарској да прети Србији ратом, јер она иза себе има подршку Немачке, а Србија је сама. Спалајковић се прибојавао, приметио је Панафије у свом извештају, да уколико Русија и њене савезнице наставе са пасивном политиком, да ће их на предстојећој Конференцији дочекати велики дипломатски пораз. И даље, Спалајковић је сматрао да претњама Србији Аустроугарска у ствари испипава пулс Русији и тестира њену спремност да устане у заштиту српских и интереса других балканских држава.⁸⁵²

Црна Гора је своју трочлану делегацију послала пут Лондона 6. децембра. Црногорску делегацију чинили су Лазар Мијушковић, бивши председник владе, министар финансија и спољних послова и дугогодишњи конзул у Скадру, Лујо Војновић, аустроугарски држављанин, саветник краља Николе и некадашњи учитељ српском принцу Александру Карађорђевићу и Јово Поповић, секретар у Министарству спољних по-

⁸⁵¹ АС, лични фонд С. Новаковића, СН - 237, Лондон, 2. децембар 1912.

⁸⁵² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 97-98, Sofia, le 10 décembre 1912.

слова, једно време посланик у Цариграду и генерални директор за поштански и телеграфски саобраћај.⁸⁵³

Слично српској делегацији, по савет у француску престоницу отишли су и делегати Црне Горе Поповић и Војновић. На основу извештаја који му је послат, краљ Никола је био задовољан како је протекао разговор у Министарству спољних послова, и посебно је био ганут гостопримством и љубазношћу коју је Поенкаре показао према црногорској делегацији. Проблем који је највише мучио Црну Гору и који је довео њене делегате пред Поенкареа била је, наравно, судбина Скадра. Црна Гора је молила Поенкареа за подршку Француске на конференцији, чак је и изразила спремност да питање Скадра преда на арбитражу Француској, Русији и Великој Британији.⁸⁵⁴

Такође, с обзиром на деликатну ситуацију у којој се налазила, Црна Гора је знала да не треба сувише да затеже односе са Аустроугарском, стога је краљ Никола сугерисао Лазару Мијушковићу да у Лондону одржава блиске односе са амбасадором Менсдорфом и да посредством њега покуша да обезбеди Црној Гори власт над Скадром и Медовом. Такође, Мијушковићу је наложено да од Србије тражи да Црној Гори препусти област Пљеваља и Ђаковице. И, на крају, краљ Никола је желео да Мијушковић поднесе великим силама кандидатуру једне од својих кћери за престо будуће Албаније. Краљ је предлагао да се његова кћерка принцеза Ксенија уда за принца Луја Бонапарту, италијанског кандидата за албански престо. Краљ Никола је већ дуже време разматрао ову идеју, па је сматрао да је заседање у Лондону најповољнији тренутак да је предложи великим силама које одлучују о судбини Албаније и осталог османског наслеђа у Европи.⁸⁵⁵ Првобитна намера краља Николе била је да кандидује себе за албански престо. Ту идеју је отворено изнео пред аустроугарског посланика барона Гизла непосредно пред проглашење албанске независности. Барон је овакву идеју категорички одбацио.⁸⁵⁶ Међутим, убрзо се изјаловио и овај други план краља Николе будући да су велике силе одбациле кандидатуру француско-италијанског принца, јер је Аустроугарска подозревала од његових родбинских веза са савојском династијом.⁸⁵⁷

У погледу представника Османског царства, Порта је одлучила да делегацију предводи бивши амбасадор у Берлину и дивизијски генерал Осман Низами-паша. Уз њега, чланови османске делегације били су и сенатор Базарија-ефендија и правни саветник Порте и министар за трго-

⁸⁵³ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 338-339, Cettigné, le 8 décembre 1912.

⁸⁵⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 109, Cettigné, le 11 décembre 1912.

⁸⁵⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 93, Cettigné, le 18 décembre 1912.

⁸⁵⁶ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 55.

⁸⁵⁷ G. Giolitti, *op. cit.*, 316.

вину Ахмед Решид-бег као лични султанов делегат.⁸⁵⁸ Планирано је да са њима сарађује и Тефик-паша, царски посланик у Лондону који је имао контакте у Форин офису, али је сматрао да није погодно да он буде стални део делегације, већ је као специјални саветник задржавао слободу да штити интересе своје државе и у британској јавности.⁸⁵⁹ Порта је својим делегатима као најважнији задатак задала очување територијалног интегритета. Према инструкцијама које су добили, ратификацију границе треба да прихвате само у случају крајње нужде и притисака. Делегатима је остављена слобода да као компензацију Бугарској понуде излаз на Егејско море појасем између Кавале и Додеагача, Стару Рашку су могли предати Србији и Црној Гори, а Грчкој Епир. У погледу граница Албаније за Порту је било прихватљиво да се она простире до Јањине на југу и територије коју су на северу насељавали Малисори, као и да формално буде аутономна област под суверенитетом султана.⁸⁶⁰

Иако није потписала примирје на Чаталци и прекинула ратна дејства против Османског царства, Грчка је још у време потписивања протокола 4. децембра најавила да ће узети учешће у раду конференције. Грчка је за првог делегата пријавила председника владе и министра спољних послова Елефтериоса Венизелоса. Венизелос је 7. децембра обавестио британског посланика сер Франциса Елиота да је овакву одлуку донео на основу позива бугарског председника владе Гешова, који је најавио свој долазак и приватно га позвао да се састану у Лондону и на маргини конференције разговарају о бугарско-грчким размирицама. Осим Венизелоса, грчку делегацију, према сер Елиотовим сазнањима, требало је да чине и још двојица угледних адвоката Јоанис Генадијус и Георгијус Страјт, грчки посланици у Берлину и Лондону, бивши министар спољних послова Скулудис и двојица генерала. Британски посланик је истакао да су Гешов и Венизелос највеће присталице мира и да би њихово учешће на мировној конференцији било од опште добробити.⁸⁶¹ Личност грчког министра спољних послова и председника владе Венизелоса је одраније била високо уважавана у лондонским дипломатским круговима, стога је Чедомиљ Мијатовић његово најављено присуство поздравио као чињеницу од великог значаја за свеукупну ствар балканских држава.⁸⁶² Са овом Мијатовићевом оценом слагао се и немачки амбасадор у Лондону принц Лихновски који је управо Венизелоса сматрао најмаркантнијом личношћу међу свим пријављеним делегатима.⁸⁶³

⁸⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 39-40, Péra, le 9 décembre 1912.

⁸⁵⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 538, Londres, le 8 décembre 1912; 295.

⁸⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 154, Péra, le 12 décembre 1912.

⁸⁶¹ *BD*, IX-II, № 329, Athens, December 7, 1912, 245.

⁸⁶² Ч. Мијатовић, *Усјомене балканској дипломатије*, Београд 2008, 187.

⁸⁶³ *Мемоар ѝринца Лихновској*, 28.

Међутим, уместо најављеног Ивана Гешова, Бугарска је за свог првог делегата именовала председника Народне скупштине и потписника примирја на Чаталци Стојана Данева, који је, за разлику од Гешова, био познат као врло ратоборан и нетактичан преговарач, што је убрзо и доказао у Лондону. Било је неколико разлога зашто је управо Стојан Данев одређен за главног делегата у Лондону. Осим размирица са Грчком, Бугарску су од почетка рата са Османским царством оптерећивали захтеви и непрестане претње Румуније, што је оцењено као потенцијално озбиљнији проблем од препирки са Грчком. У Бугарској је превагнула одлука да Данев предводи делегацију и истовремено отпочне преговоре са Румунијом око исправке границе у јужној Добруци. Да би показао добру вољу да се проблем реши разговором Стојан Данев је, пре одласка у Лондон, прво дошао у посету Румунији. Његова посета Букурешту од 9. до 11. децембра изазвала је врло повољан утисак у румунском јавном мњењу. Данев је у Букурешт дошао са намером да са краљем Каролом и министром спољних послова Мајорескуом разговара о захтевима које је Румунија поставила у погледу исправки у Добруци.⁸⁶⁴ Данев је избегао да током посете отворено каже какав је став бугарске владе о румунским захтевима, али је својим саговорницима јасно ставио до знања да Бугарска жели да преговара са Румунијом о спорној територији и положају румунске мањине у Македонији, али тек након потписаног мира са Османским царством.⁸⁶⁵ Бугарска се прибојавала да би Румунија могла да искористи прекид ватре у Балканском рату и силом запоседне простор за који је сматрала да јој припада као адекватна надокнада. Циљ Даневљеве посете био је да замоли своје саговорнике да буду стрпљиви, док Бугарска не приведе крају много опаснији сукоб са Османским царством. Блондел је оценио да су вођени разговори остали недоречени и без конкретног резултата, али је његов утисак био да је румунска јавност смиренија и да је показивала спремност да и даље преговара са Бугарском и европским државама о својим захтевима. Мајореску и остали министри нису били задовољни исходом посете, очекивали су конкретне предлоге са бугарске стране, а не молбу за одлагање преговора. На седници Парламента последњег дана посете, краљ Карол је, обраћајући се посланицима, али и Даневу који је био почасни гост, рекао „глас Румуније ће се тек чути“.⁸⁶⁶

Након посете Букурешту Данев ја на путу до Лондона посетио још Беч и Берлин.⁸⁶⁷ У Берлину је боравио врло кратко и при поласку за Лон-

⁸⁶⁴ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 16/1912, № 11–12, Bucareşti, 26 noiembrie/9 decembrie 1912.

⁸⁶⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 93, Bucarest, le 10 décembre 1912.

⁸⁶⁶ *Les événements de la péninsule balkanique, L'action de la Roumanie (septembre 1912 - août 1913)*, № 13, Bucarest, le 9 décembre 1912, 10–11.

⁸⁶⁷ AMAE, FN, PA-AP 134, A. Panafieu, vol. 3, № 186, Sofia, le 8 décembre 1912.

дон је рекао Жилу Камбону да има намеру да затражи састанак са министром Поенкареом у Паризу.⁸⁶⁸ Састанак између Данева и француског министра спољних послова је одржан 15. децембра, непосредно пред почетак преговора.⁸⁶⁹

Попут балканских држава и Османског царства и велике силе су се брижљиво спремале за предстојећи сусрет, прикупљале су информације, размењивале мишљења и консолидовале ставове унутар савеза. Недељу дана пред отварање конференције Сазонов је сматрао да владе Русије, Француске и Велике Британије треба да размене мишљења о питањима која би њихови амбасадори требало да разматрају у Лондону. Руски амбасадор у Паризу Извољски је 10. децембра Министарству спољних послова предочио ставове царске владе. Према мишљењу царске владе најзначајнија питања о којима ће амбасадори говорити на конференцији везана су за будућност Албаније и излазак Србије на Јадранско море. Сазонов и царска влада пренели су Француској намеру да ова два проблема одвоје од тренутног аустроугарско-српског конфликта који је, према мишљењу Русије, био сасвим засебан проблем. Сазонов је сматрао да је кривица руског и европског јавног мњења што су ова два иначе одвојена питања, спојена у исти проблем. Најбољи начин да се читава ствар размрси био је, како је Извољски пренео мишљење свог министра, ако би амбасадори већ на првом састанку разрешили питање организације Албаније и њених будућих граница. Руски став по овом питању био је да Албанију треба организовати као аутономну провинцију под султановим суверенитетом са правом да велике силе на територији која буде додељена Албанији држе стациониране трупе. О бројности стационираних трупа велике силе би могле накнадно одлучивати. Осим тога, Сазонов је, као главни задатак Русије на конференцији, истакао да та аутономна област буде неутрализована, чиме би се искључила свака могућност да се нека од великих сила, у првом реду Аустроугарска, утврди на том подручју, под изговором својих „изузетних интереса“. Од овог правила, сматрала је Русија, једино треба да буде искључена Србија, којој би требало омогућити слободан железнички приступ Јадранском мору. Изградњу железничке мреже, која би повезала Србију са једном албанском луком, требало би, према мишљењу руске владе, да финансира неки за то наменски формиран међународни фонд. У погледу граница албанске државе, царска влада је сматрала да при њиховом повлачењу велике силе треба да се држе природних граница. Русија је предлагала да се за северну границу узме ток Дрима до његовог ушћа у Бели Дрим; на истоку би граница пратила ток Белог Дрима до ушћа у Охридско језеро; затим би пратећи западну обалу језера граница требало да

⁸⁶⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 249, № 148, Berlin, le 12 décembre 1912.

⁸⁶⁹ У *Сенј-цетској њалаји*, Политика № 3191 (3/16. децембар) 2.

се спусти на југ мало источније од Корче, покрај Делвине и даље ка мору. На крају, Сазонов је апеловао на владе својих савезница да на предстојећој конференцији морају бити јединствене и одлучне и да никако не допусте Аустроугарској да преузме иницијативу и разреши питања према њеним и интересима Тројног савеза.⁸⁷⁰

Француска је примила мишљење руске владе и обећала јој подршку у свим питањима која је она истакла као важна. То се најбоље може видети на основу инструкција које је Пол Камбон добио, а које су биле врло пажљиво договорене у координацији како са Русијом тако и са Великом Британијом. Прва тачка у инструкцијама за Камбона била је Албанија. Попут Русије, и Француска је сматрала ово питање најважнијим и најсложенијим и била је сагласна да га треба разрешити одмах на почетку конференције. У погледу повлачења граница будуће албанске државе Камбону је саветовано да следи политику Русије и подржи њен предлог разграничења. У погледу административног уређења албанске државе Француска је свом представнику ставила до знања да по сваку цену треба избећи успостављање аустроугарско-италијанског кондоминијума, чему је Аустроугарска тежила. Поенкаре је сугерисао Камбону да се у овом питању може ослонити и на подршку Италије, која је и сама хтела да избегне кондоминијум као решење, јер се плашила да би је Аустроугарска истиснула из партнерства и сама контролисала целокупну територију.⁸⁷¹ За Француску је најприхватљивије било ако би се албанска држава, у каквој год форми била створена, ставила под заједничку контролу свих великих сила. Поенкаре је нагласио да би за Русију било прихватљиво, уколико би се сложиле остале силе, да се Албанија врати под султанов суверенитет, па му је саветовао да подржи руског амбасадора Бекендорфа уколико буде изгледно да овакво решење успе. Трећа тачка у инструкцијама Пола Камбона била је Света гора и њен будући статус. Русија је још током трајања ратних операција истицала посебан интерес за решење овог питања када је сугерисала да се Света гора стави под надлежност Васељенске патријаршије. Француска није имала приговор на понуђено решење и Поенкаре је наложио Камбону да и у овом случају подржи руски став. Са друге стране, Француска је показала велики интерес да статус Цариграда остане непромењен. Стога је Камбону саветовано да све учини да Цариград остане у оквиру Османског царства. У погледу остала два спорна града Једрена и Солуна, Камбону је саветовано да помогне да Једрене остане у бугарским, а Солун у грчким рукама и да се Порта одрекне што већег дела својих европских поседа. Поводом питања мореуза, Француска је заступала становиште да би најкорисније било да се и то питање, које је толико дуго било „јабука раздора“ међу великим

⁸⁷⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 81-82, Paris, le 10 décembre 1912.

⁸⁷¹ G-P. Ferraioli, *op. cit.*, 566.

силама, разреши на предстојећој конференцији. Међутим, руска влада је сматрала да га треба оставити нерешеним (*status quo*) као и Цариград, те је Камбону сугерисано да подржи став Русије, односно да и у овом сегменту интересе Француске подреди интересима своје савезнице.⁸⁷²

Шеста тачка Камбонових инструкција се односила на острва у Егејском мору. Француска је заступала став да сва острва која су била под влашћу Османског царства треба препустити Грчкој, укључујући и она која су се још увек налазила под привременом италијанском окупацијом. При решавању овог проблема Камбону је скренута пажња да би присуство још једне велике силе у медитеранском басену било штетно по интересе Француске. Уговором у Лозани Италија се обавезала да ће евакуисати заузета острва, али је са испуњењем ове обавезе одувлачила. Француска је сматрала да је конференција погодна прилика да велике силе приморају Италију да испуни обећано. Министарство спољних послова је сматрало да би било боље ако острва буду у поседу мале државе каква је Грчка, неголи Италије, а преко ње и Немачке. У овом питању Француска је имала потпуну подршку Велике Британије. Француска је била против захтева Бугарске да добије острво Тасос, али је прихватала сугестију Русије да острва Лемнос и Тенедос, која контролишу улаз у Дарданеле, буду неутрализована. Острва Хиос и Лезбос, због њихове близине азијској обали, према француском мишљењу, требало је оставити у поседу Османског царства. Последње питање у Камбоновим инструкцијама тичало се специјалних економских односа који су постојали између Аустроугарске и балканских држава. Француска је сматрала да овом питању треба посветити посебну пажњу. Није прихватала да Аустроугарска задржи свој повлашћени економски статус на Балкану. Ипак, није ни намеравала да за себе присвоји економске олакшице које су аустроугарски трговци уживали на тржишту Балкана, нити да Солун претвори у своју луку, већ је свом амбасадору сугерисала да се, када ово питање дође на дневни ред конференције, заложи да се на Балкану успостави уравнотежено и слободно тржиште са истим могућностима за све европске државе. Са економским, у вези је стајало и питање државног дуга Османског царства, за чије повољно разрешење је Француска показивала нарочито интересовање. На ову тему велике силе су већ разговарале у Паризу 8, 9. и 21. новембра и Француска је сматрала да је тој теми требало посветити већу пажњу од успутног питања конференције у Лондону, због чега је сугерисала Камбону да иницира засебно разматрање овог проблема.⁸⁷³

Осим званичних инструкција које је добио, Камбон је на Конференцији намеравао да покрене још једно питање. На основу добијених

⁸⁷² АМАЕ, Turquie, doss. 249, № 259–263, Paris, le 15 décembre 1912.

⁸⁷³ АМАЕ, Turquie, doss. 249, № 259–263, Paris, le 15 décembre 1912; *BD*, IX–II, № 221, Paris, November 17, 1912, 167.

извештаја са терена био је упознат да ниједна од четири чланице Балканског савеза није гледала благонаклоно на постојање страних школа, болница и сиротишта, највише због њихове повезаности са католичким конгрегацијама које су биле под француском заштитом. Камбон је био уверен да балканске државе неће предузети никакве мере да ограниче рад и делатност ових институција све док трају мировни преговори јер им је наклоност Француске била потребна у преговорима. Међутим, сматрао је да Француска неће моћи ништа да учини за њих када територије где оне постоје буду инкорпориране у оквире проширених балканских држава. Стога је било неопходно, саветовао је Камбон свом Министарству, да Француска искористи предност током преговора и обезбеди повлашћен статус за све институције које су у Османском царству биле под њеним протекторатом. Предложио је исти принцип који је установљен са Великом Британијом након што је ставила Египат под свој протекторат и дозволила француским мисијама да несметано наставе са радом.⁸⁷⁴ Министарство спољних послова му је у том питању дало одрешене руке.

Такође, за своје оперативне потребе, али и за припрему преговарачке стратегије у Лондону, Министарство је средином децембра израдило реферат у којем је разматран став који би Немачка могла заузети на конференцији, уз подробну анализу аустроугарско-немачких односа. Неименовани састављач реферата је истакао да сматра да је Немачка одступила од политике безусловне и потпуне подршке Аустроугарској коју је заступала током новембра, а нарочито у жеку кризе око изласка Србије на Јадранско море. За разлику од тог времена, аутор реферата је истицао да се сада Немачкој „ни најмање не допада“ политика коју тренутно води Аустроугарска, јер се понаша као да „иза ње стоји целокупна немачка сила“. Немачка је и даље сматрала себе за лојалног аустроугарског савезника, али није имала намеру да „крвљу своје армије штити аустроугарске интересе на Балкану“.⁸⁷⁵ Закључак овог реферата био је од великог значаја за Француску и њеног амбасадора у Лондону јер је давао смернице пре-

⁸⁷⁴ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, (Écoles et missions française (1912–1913), vol. 47, № 186–187, London, le 7 janvier 1913. Међутим, оклоности су биле такве да ово питање није било ниједном покренуто током заседања Амбасадорске конференције. Српски посланик у Бечу Јован Јовановић је у априлу 1913. упозоравао своју владу да ће велике силе покренути питање народности и да је Француска добила подршку Велике Британије. Намера ових држава је да Србији, Бугарској, Грчкој и Црној Гори наметну ефикасан систем контроле и заштите католика и других мањинских вероисповести на Балкану. Међутим, због заоштравања Скадарске кризе ово питање није покренуто током априла, као ни на наредним седницама. Након што су се амбасадори разишли у августу, ово питање је остављено да се реши билатерално између заинтересованих држава (АС, СН - 259, Беч, 5/18. април 1913).

⁸⁷⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 64, Paris, le 19 décembre 1912.

говорима и омогућавао Француској и њеним савезницама већи маневарски простор у преговорима.

Као домаћин, лорд Греј је више пажње поклањао организацији конференције него осмишљавању британске преговарачке стратегије. Међу шест великих сила Велика Британија је имала најмање интереса за балканско питање, стога је њен став зависио од конкретног проблема и политике пре свега Француске, а затим и Русије.

Попут Русије, Француске и Велике Британије и силе Тројног савеза су непосредно пред почетак конференције размењивале ставове и усаглашавале политике. За разлику од супарничког блока, Тројни савез је од почетка рата на Балкану показивао веће јединство и већи степен сарадње између чланица. Немачка и Италија су током ратних операција у свему подржавале Аустроугарску и за Француску није било дилеме да ће такву политику наставити и на мировној конференцији.

Аустроугарска је за свог главног представника на конференцији именовала грофа Алберта фон Менсдорфа, а за његовог консуланта бившег министра финансија Буријана, који је важио за стручњака за „босанска питања“.⁸⁷⁶ Осим њих двојице, у аустроугарској делегацији је био и Теодор Ипен у својству стручњака за албанско питање.⁸⁷⁷ Као пандан Ипену у експертским пословима у вези са Албанијом Русија је у своју делегацију укључила конзула у Битољу Александра Михаиловича Петрајева.⁸⁷⁸ У погледу инструкција које је гроф Менсдорф добио од свог Министарства око једне тачке није могло бити преговора, а то је да се никако не допусти стварање српске луке на албанској обали. Уместо ка западу, гроф Берхтолд је саветовао свог амбасадора да усмери Србе ка истоку и југу не би ли их сукобио са Бугарском и на тај начин разбио Балкански савез. У погледу граница будуће албанске државе, насупрот руском пројекту који се ослањао на линије разграничења утврђене природом и уз уважавање других фактора као што су историјско наслеђе и интереси победничких балканских држава, Аустроугарска је сугерисала грофу Менсдорфу да се при одређивању граница позове на етнички принцип,

⁸⁷⁶ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 216, Berlin, le 12 décembre 1912.

⁸⁷⁷ Теодор Ипен је био један од пионира у проучавању Албаније. Године 1892. објавио је обимну студију под називом *Novi Bazar i Kosovo (das Alte Rascien)*. Књига је настала као резултат његових студија на дужности цивилног комесара при команди окупационих трупа у Пљеваљском санџаку 1888-1891. У периоду 1897-1904. службовао је као аустроугарски генерални конзул у Скадру (С. Терзић, *Аустроугарско обликовање албанској националној јокрејџа (1878-1912)*, Европа и Источно питање (1878-1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 247-261; исти, *Сџара Србија (19-20. век)*, 31).

⁸⁷⁸ *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове (август 1912 - июль 1913)*, Санкт Петербург 1914, № 78, Лондон, 28 Января/10 Февраля 1913, 56-57.

односно да тражи да у оквиру нове државе буду укључене све територије насељене албанским становништвом.⁸⁷⁹ Аустроугарски пројекат, који је заједно са осталим инструкцијама достављен грофу Мендсдорфу, имао је два правца. Према идеалном решењу, граница је требало да прати планински гробен између Охридског и Преспанског језера, да обухвати Призрен, Ђаковицу и Пећ и да се спушта линијом старе црногорско-турске границе до ушћа Бојане, препуштајући Плав и Гусиње Црној Гори, а Скадар Албанији. Био је то програм Велике Албаније који се наредних месеци мало мењао.⁸⁸⁰ Аустроугарска је знала да нема много изгледа да добије ове границе, па јој је губитак Пећи, Призрена, Дебра и Ђаковице био прихватљив и представљао „компензационе објекте“ за постизање минималних циљева.⁸⁸¹

Гроф Мендсдорф је, од стране свог Министарства, био упућен да на конференцији тражи потпору код немачког амбасадора и свог рођака принца Карла Макса Лихновског који је добио исте инструкције из Берлина. Међутим, иако је гроф Мендсдорф био упућен да сарађује са принцом Лихновским, њих двојица нису делила истоветне ставове о свим питањима о којима се расправљало на конференцији. Принц Лихновски је од свих амбасадора био најмање упућен у питања конференције, јер је у Лондон стигао тек почетком октобра. Без обзира на инструкције своје владе, принц Лихновски је сматрао да Немачка безусловно треба да препусти балканским народима одлуку о судбини европског дела Османског царства. Такође, принц Лихновски је сматрао да Немачка треба да посматра албанско питање „ван погодбе, ван услова нашега Савеза и да не треба потпомагати ни жеље Аустрије нити пак Италије“. Без немачке подршке њеним савезницима би било немогуће да саме убеде силе Тројног споразума да прихвате стварање албанске државе, за коју је свима било јасно да не може бити дуговечна. Уместо самосталне државе, принц је сматрао да ту територију треба препустити балканским државама. Србија би, према томе, на северу добила излаз на Јадранско море, Црна Гора би добила Скадар, а Грчка би обухватила јужни део Албаније где је највећим делом била „цивилизација грчког порекла“. Принц Лихновски је у приватној преписци, на кратко, успео да за ове идеје придобије подршку самог цара Вилхелма II, али не и немачку владу. Немачко Министарство спољних послова оштро је прекорило принца, назвавши га

⁸⁷⁹ A. Puto, *op. cit.*, 133.

⁸⁸⁰ М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913*, Србија и Балканско питање (1875–1914), Нови Сад 2000, 404–418; исти, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913*, Историјски часопис 36 (1989) 404–418; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 140.

⁸⁸¹ М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913*, 404–418; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 420.

„непријатељем Аустрије“, забранило му је сваку даљу кореспонденцију са царом и у накнадно послатим инструкцијама Лихновском је наложено да ради споразумно са аустроугарским и италијанским амбасадорима што је он током заседања и чинио, остављајући по страни своје лично неслагање.⁸⁸²

Своја неслагања са аустроугарском политиком на Балкану по страни је оставила и Италија. Министар спољних послова Сан Ђулијано саопштио је Бареру да су инструкције за маркиза Империјалија идентичне инструкцијама које су добили аустроугарски и немачки амбасадори. Но, за разлику од Аустроугарске, Италија је била спремна да покаже већу попустљивост и флексибилност у преговорима. Попут Француске и њених савезница, и Италија је пред почетак конференције највише била забринута због наоружавања Аустроугарске и ратних претњи које је упућивала Србији.⁸⁸³ За разлику од своје непопустљиве савезнице, Сан Ђулијано је рекао Бареру да италијанска влада неће приступити Лондонској конференцији као некаквом полигону за надметање блока Антанте против Тројног савеза, већ је намеравала „да своје ставове прилагођава интересима општег мира, а не блока коме припада“.⁸⁸⁴ У том смислу је наложио амбасадору Империјалију да се не противи српском захтеву да добије луку на обали Јадранског мора, уколико за то буде изгледа.

Међутим, за Италију је од српске луке важније питање била судбина егејских острва. Министар Сан Ђулијано је у више наврата говорио француском амбасадору да Италија не прихвата да се острва у егејском мору доделе Грчкој и истицао да се Италија неће повући са њих све док велике силе не донесу другачију одлуку и док Османско царство не повуче све своје трупе из Триполиса. Барер је приметио да Италија користи запоседнута острва као средство притиска и уцене на Османско царство, али и на друге учеснике конференције да поведу више рачуна о италијанским интересима у Источном питању.⁸⁸⁵

Осим размене мишљења унутар блокова и инструкција за делегате, за учеснике конференције од пресудне важности је било придобити европско, првенствено, британско јавно мњење. На томе су најагилније радили синови великог везира Ђамил-паше који су допутовали у Лондон још у новембру и остали све до почетка рада конференције. Неспретна изјава коју је први министар Србије Никола Пашић дао британском *Times*-у почетком новембра, утицала је да британска јавност буде мање благонаклона према балканским државама, него што је била у тренутку

⁸⁸² Мемоар ђринца Лихновској, 19-21.

⁸⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 21, Rome, le 16 décembre 1912.

⁸⁸⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 52, Rome, le 17 décembre 1912.

⁸⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 29-32, Rome, le 9 décembre 1912.

остварених великих војних победа.⁸⁸⁶ Османско царство је покушало да искористи пад ентузијазма према државама Балканског савеза и оживи туркофилско расположење у британском друштву. Амбасада Османског царства је вршила притисак на Форин офис да се Британија активније дипломатски ангажује у корист Царства. Међутим, на све притиске и понуде које су долазиле са османске стране, лорд Греј је категорично одговарао да „Велика Британија није заинтересована да продаје своју неутралност“.⁸⁸⁷

Почетак преговора

Иако су делегације држава учесница почеле да пристижу у британску престоницу одмах након примирја потписног на Чаталци, конференција је каснила са почетком. Од првобитно најављеног 8. децембра, почетак је померен за недељу дана. Велике силе су се унапред договориле да ће у Лондону заседати две конференције. Једну би чинили представници пет зараћених страна, а другу амбасадори шест великих сила који су у том тренутку службовали у Великој Британији. У складу са предлогом немачког секретара Кидерлен-Вехтера од 18. новембра, договорено је да две конференције поделе надлежности у погледу питања о којима ће расправљати. Пол Камбон је у мемоарима записао да је присуство представника великих сила на конференцији било неопходно јер, да велике силе нису у својству „тутора“ надгледале ток преговора, скуп би се за час претворио у прави „пандемонијум“ (урнебес).⁸⁸⁸ Учесницима тзв. балканске конференције, који су заседали у палати Сент Џејмс, остављено је да се договоре око услова под којима ће склопити мир и како ће поделити добијену територију. Састанак великих сила, који се углавном одржавао у просторијама Форин офиса, требало је да реши сва преостала питања: излазак Србије на Јадранско море, статус Албаније, острва у Егејском и Јонском мору, положај Свете горе, итд.

Први састанак између делегата балканских држава и Османског царства одржан је 16. децембра под председништвом британског секретара спољних послова лорда Едварда Греја. Окупљени делегати су желели да лорду Греју дају председништво за све време заседања, али је он ту почаст одбио. Именован је за почасног председника. Грчки премијер

⁸⁸⁶ А. П. Растовић, *Британска дипломатија према Србији у Првом балканском рату*, 73–87.

⁸⁸⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 123–124, Londres, le 11 décembre 1912.

⁸⁸⁸ P. Cambon, *Un diplomate*, 257.

Венизелос је предложио да Стојан Новаковић председава свим сесијама јер је најстарији, али османска делегација није прихватила тај предлог.⁸⁸⁹ На крају је одлучено да шефови делегација наизменично председавају конференцијом, уз одређивање редоследа председавања по абecedном реду.⁸⁹⁰ Артур Николсон, подсекретар Форин офиса, који је замењивао лорда Греја у његовом одсуству већ на почетку рада конференције, рекао је Полу Камбону да сумња да ће делегати зараћених држава икада доћи до споразума, јер су сви дошли са превеликим очекивањима од којих не желе да одступе. Бугарски делегат Данев је на сав глас говорио да Солун никад неће препустити Грцима, Срби су захтевали луку на Јадрану, Грци Солун и Јањину, Црна Гора није намеравала да одустане од Скадра, а уз све то делегација Османског царства је прижељкивала да оде кући са нетакнутом територијом. Николсон је са зебњом рекао Камбону да му се чини да су сви они видели Лондон као „неки нови Капернаум где су дошли очекујући излечење свих својих болести“.⁸⁹¹

Прва седница конференције била је процедуралног карактера. Након што је утврђен систем председавања делегати су приложили своја пуномоћја. Делегација Османског царства је одмах најавила да има инструкције за преговоре само са три балканске државе потписнице протокола о примирју. За преговоре са Грчком делегација је 16. децембра затражила специјалне инструкције које је добила тек за трећи састанак 21. децембра. И друге делегације су имале сличних „проблема“, што је Полу Камбону давало утисак да свим делегатима, чак и онима из Османског царства, недостаје искуства у преговарању. Француски амбасадор их је описивао као „простодушне и сметене преговараче“, који се „ослањају на своје књишке лекције, научене напамет, док праву преговарачку вештину не поседују“.⁸⁹² Овај нимало ласкав утисак Камбон није изменио много до краја заседања конференције. Све време боравка делегата балканских држава и Османског царства у Лондону Камбон их је посматрао са висине и описивао у својим извештајима као случајно залутале на међународну конференцију, нестручне да одлучују о важним питањима. Није се увек трудио ни да запамти њихова имена када су разним поводима долазили да га моле за подршку Француске. Према сопственом признању највише муке су му задавали делегати Србије и Црне Горе, чија презимена није разликовао већ их је у извештајима записивао као „један од ић Срба или Црногораца“.⁸⁹³

⁸⁸⁹ У *Сенџ-џемској џалајџи*, Политика № 3191 (3/16. децембар) 2.

⁸⁹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 19, Londres, le 16 décembre 1912.

⁸⁹¹ P. Cambon, *Correspondance*, III, 31-33.

⁸⁹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 203-207, Londres, le 22 décembre 1912.

⁸⁹³ P. Cambon, *Correspondance*, III, 34-35.

Прво окупљање амбасадора одржано је према плану 17. децембра. У току припрема за састанак, лорд Греј и амбасадор Камбон сложили су се да разговор између великих сила треба да буде незваничан и у пријатељском духу. Заједнички је одлучено да, уколико се укаже потреба, ови неформални састанци касније могу добити званичнији облик.⁸⁹⁴ Присуство делегата није било обавезно на свим заседањима, осим на оним када су усвајане одлуке. Атмосфера на тим, одлучујућим, седницама увек је била посебно усијана. На њима је примат преузимао италијански репрезент који је током заседања Амбасадора говорио колико и сви остали амбасадори заједно.⁸⁹⁵ Интересантно је да је лорд Греј одсуствовао са седница Амбасадорске конференције током читавог априла 1913. године, у јеку Скадарске кризе. Замењивао га је подсекретар Николсон, а када се разговарало о давању зајма Црној Гори састанку је присуствовао лично британски премијер лорд Херберт Асквит.⁸⁹⁶

Договорено је да се делегати окупљају поподне око пет часова, у време послужења чаја, а да би састанци остали поверљиви лорд Греј је одмах на почетку замолио амбасадоре да не дају саопштења штампи нити јавно говоре о детаљима вођених разговора. Поздравни говор је одржао на енглеском језику, што је био својеврстан преседан. Уобичајено је било да се у таквим приликама говорници обраћају на француском као језику дипломатије, али га је лорд Греј лоше говорио. Упркос овом преседану, сви учесници конференције били су сложни у оцени да је лорд Греј умешно организовао конференцију и врло вешто „са мудрошћу, хладнокрвношћу и тактом“ водио преговоре. Принц Лихновски је у својим сећањима забележио да кад год је изгледало да ће неко питање прекинути преговоре, лорд Греј је увек успевао да дође до компромисног решења одузимајући свим странама изговор за прекид разговора.⁸⁹⁷ Пријатељска атмосфера међу представницима великих сила није значила да међу њима није било супротних мишљења, ни да ће њихово заседање бити ишта краће од конференције зараћених држава. Напротив, како је лорд Греј забележио у својим успоменама, након неколико недеља заседања упитан колико ће још дуго амбасадори већати о проблемима, Пол Камбон је одговорио да ће састанци потрајати све док „шест скелета не буду остали да седе за столом“.⁸⁹⁸

Након довршења процедуралних формалности, према раније утврђеном дневном реду, амбасадори су прешли на разматрање албанског питања и питања српског излаза на Јадранско море. Због озбиљности

⁸⁹⁴ *BD*, IX–II, № 343, Foreign Office, December 6, 1912, 255.

⁸⁹⁵ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 250.

⁸⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 29, Londres, le 17 avril 1913.

⁸⁹⁷ *Мемоар принца Лихновског*, 26.

⁸⁹⁸ Viscount Grey of Fallodon, *op. cit.*, 256.

ситуације између Аустроугарске и Србије, свих шест сила сматрале су ова два проблема најкритичнијим. Аустроугарска и Италија нису криле свој велики интерес и спремност већег ангажовања у албанском питању, чиме су сваку расправу о томе стављале пред оштрицу мача.⁸⁹⁹ Покушај Русије да раздвоји ова два питања, да се разматрају као сасвим засебни проблеми, како је Извољски предочио француској влади 10. децембра, није успео. Усвајање решења за један, повлачило је доношење одлуке и за други проблем. Након дуготрајне расправе, у којој су предњачили амбасадори Русије, Аустроугарске и Италије, у односу на Албанију усвојена је следећа формулација: „Аутономија албанске државе, под суверенитетом или сизеренством султана, биће гарантована и контролисана искључиво од стране шест великих сила“. Након што је усвојена ова формула, уследила је врло „конфузна расправа“, како је Камбон написао Поенкареу у поверљивом извештају о првом дану конференције, о облику аутономије. На крају „конфузне расправе“ свих шест представника су дали сагласност да ће „аутономна Албанија бити неутрална“, док су расправу о облику уређења, степену аутономије и другим административним питањима оставили за наредне састанке.⁹⁰⁰

Након дефинисања облика уређења, лорд Греј је позвао амбасадоре да у grubим цртама утврде јужну и северну границу албанске државе. На утврђивању северне границе нарочито је инсистирао аустроугарски амбасадор Менсдорф, јер је њено повлачење гарантовало Аустроугарској да Србија неће добити територијални приступ Јадранском мору. У питању граница дошла су у сукоб два, напред поменута пројекта, руски и аустроугарски.⁹⁰¹ Без довољно аргумената и са бројним нерешеним проблемима, амбасадори нису могли да прецизирају правац границе, стога су усвојили неодређену одлуку „да ће се аутономна Албанија на северу граничити са Црном Гором, а на југу са Грчком“. Прецизно повлачење обе линије разграничења амбасадори су оставили за касније. Међутим, до прецизног повлачења границе Аустроугарска је од великих сила тражила гаранције да ће све територије насељене албанским становништвом ући у оквире Албаније. Давању таквог обећања супротставили су се Бекендорф и Камбон, који су истакли да је подела територија у надлежности конференције балканских држава и Османског царства.⁹⁰²

Без обзира што прецизна траса северне границе није утврђена било је јасно да Србија неће добити територијални излаз на Јадранско море. Будући да је Аустроугарска показала отпор и непопустљивост у овом питању, амбасадорима није преостајало ништа друго до да одлуче да

⁸⁹⁹ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 37.

⁹⁰⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 69-72, Londres, le 17 décembre 1912.

⁹⁰¹ А. Пато, *op. cit.*, 143.

⁹⁰² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 69-72, Londres, le 17 décembre 1912.

„Србија добија економски излаз на једну слободну и неутралну албанску луку. Са њом ће бити повезана међународном железничком пругом, коју ће надzirати европске државе. Посредством добијене луке, Србија ће имати потпуну слободу за увоз и извоз свих производа, укључујући и ратни материјал“. Усвојена формулација, истакао је Камбон у извештају Поенкареу, идентична је инструкцијама руског амбасадора Бекендорфа и његовом договору са Камбоном од пре почетка састанка. Више од овога, истакао је Камбон, при тренутним околностима Србија није могла добити.⁹⁰³

Сутрадан, након првог састанка амбасадора, лорд Греј је саопштио Камбону да би велике силе требало да поднесу српској влади званично саопштење о донетим закључцима о стварању Албаније и о одлуци у погледу српског приступа Јадранском мору. Сматрао је да би овакво саопштење олакшало преговоре о закључењу мира Србији и рад њеним делегатима у Лондону. Камбон се сложио са лордом Грејом и истог дана затражио Поенкареову дозволу да у име Француске потпише заједничко саопштење.⁹⁰⁴ Званично саопштење великих сила о донетој одлуци очекивала је и Србија. Српски посланик у Лондону Славко Грујић рекао је лорду Греју 18. децембра да је таква нота Србији потребна да би умирила своје јавно мњење. Званичном одлуком мировне конференције Србија је могла поручити својој узнемиреној јавности да није имала другог избора осим да се повинује вољи великих сила које су донеле одлуку да Србија добија само економски излаз на море. Након овог разговора Грујића и лорда Греја, Пол Камбон је сутрадан 19. децембра у име свих великих сила разговарао са Новаковићем и Николићем и усмено им саопштио њихову одлуку, истакавши да ће велике силе наредних дана саставити и предати српској делегацији саопштење у писаној форми.⁹⁰⁵

Међутим, јавност Србије није била умирена, а ни задовољна објашњењем које су јој понудиле велике силе. У јавности и у званичним круговима преовладало је уверење „да на конференцији није била понижена само Србија већ и Русија, која поново није имала снаге да се суочи са германским силама“. Осим незадовољства усмереног ка Русији, српска јавност била је видно незадовољна улогом Велике Британије. Поједини српски листови су писали „да се Велика Британија још једном поиграла са континенталним силама“.⁹⁰⁶ Незадовољство Србије и Русије делила је и јавност Русије, нарочито словенофилски кругови. Критикована је пасивност Русије и њених савезница Француске и Велике Британије. Словенофилски лист *Новое время* је одлуку да Србија добије само економски

⁹⁰³ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 69-72, Londres, le 17 décembre 1912.

⁹⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 87, Londres, le 18 décembre 1912.

⁹⁰⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 101a-101d, Londres, le 18 décembre 1912.

⁹⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 196-199, Belgrade, le 30 décembre 1912.

излаз на Јадранско море назвао победом Аустроугарске, док је за Русију она значила „дипломатски Мукден“.⁹⁰⁷

Након третмана који је добила Србија, и Црна Гора је отворено почела да стрепи за сопствену судбину у погледу Скадра. И она је понајвише страховала због држања Велике Британије. Искуствено је знала да не полаже велике наде у њену подршку. Како је у својим мемоарима записао дугогодишњи црногорски министар спољних послова војвода Гавро Вуковић „Енглеска је имала један *mot d'ordre* у понашању према Црној Гори: сматрати је једном руском васалном обалом Адријатика“.⁹⁰⁸

Јед Србије, Русије и Црне Горе у овом случају био је неправедно усмерен ка Великој Британији. Мора се признати да се и добар део британске јавности противио стварању независне албанске државе. Лондонски лист *Morning Post* објавио је чланак Вилијема Мелера који је изнео низ историјских података закључивши да „Албанија као држава никада није ни постојала“.⁹⁰⁹ Иако је званична Немачка подржавала Аустроугарску, читава немачка јавност није одобравала стварање албанске државе. Тако је дневни лист *Vossische Zeitung* новостворену албанску државу назвао „Робинзоновом“, додајући да ће „нова држава имати доста воде, ваздуха и земље, брда, шума и неколико насеља, која могу у једној држави са разборитим захтевима нешто и да вреде, али албанска држава рађа се гола, она још увек не зна чим би своју голотињу покрила“.⁹¹⁰

Упркос незадовољству српског и руског јавног мњења, Велика Британија је наставила да подржава ставове које је на конференцији износио руски амбасадор гроф Бекендорф. Лорд Греј је министру Сазонову обећао да ће подржавати руско гледиште у погледу трасе источне албанске границе, али, осим дипломатске подршке, лорд Греј није могао Русији обећати директније уплитање у ово за њу важно, а за Британију питање од другоразредног значаја.⁹¹¹ Такође, мора се приметити да је од свих британских државника лорд Греј био највише наклоњен Русији, и један од малобројних који је подржавао руске интересе у балканском питању. За разлику од свог министра, британски краљ Џорџ је сматрао да Велика Британија не треба да претерује ни у својој дипломатској подршци Русији. Од почетка је истицао да, уколико Аустроугарска препусти Пећ, Призрен и Јањину балканским државама, у том случају Русија треба да

⁹⁰⁷ *BD*, IX–II, № 412, Saint Petersburg, December 23, 1912, 313–314; E. C. Thaden, *Public opinion and Russian foreign policy toward Serbia, 1908–1914*, 218–232.

⁹⁰⁸ Г. Вуковић, *Мемоари*, III, Цетиње 1985, 13.

⁹⁰⁹ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар - април 1913, преглед штампе за 27. јануар/9. фебруар.

⁹¹⁰ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар - април 1913, преглед штампе за 1/14. април.

⁹¹¹ *BD*, IX–II, № 429, Foreign Office, January 1, 1913, 326.

попусти у питању Скадра.⁹¹² За краља Џорџа и већи део британске владе на првом месту је било очување општег мира и није их интересовало како ће се то одразити на интересе Русије или Аустроугарске.

За разлику од Велике Британије, популарност Француске у Србији није претрпела штету. Српска јавност је нарочито била захвална листу *Le Temps* и другим листовима и ревијама који су бранили српске интересе. Такође, Поенкареов ватрени говор у парламенту, који је одржао у току изборне кампање у децембру, изазвао је у Србији талас франкофилије, како је извештавао Деко крајем децембра 1912. године.⁹¹³ Због оваквих натписа француске штампе, Аустроугарска је оштро критиковала Француску, оптужујући је за издају европског мира. У нападима је предњачио лист *Pester Lloyd* револтиран натписима појединих француских листова који су Аустроугарску означавали као главну претњу општем миру.⁹¹⁴

Као што у критикама није штедела Аустроугарску, француска јавност није била благонаклона ни према својој савезници Русији. Поједини француски листови су отворено критиковали руску политику коју је у Лондону заступао гроф Бекендорф. Руски политички кругови су протестовали код посланика Луја против оваквих текстова, због чега је Луј сугерисао Министарству да у будућности треба санкционисати појаву таквих превише критичких текстова, јер они могу нашкодити савезништву Француске и Русије, али и унизити углед Русије пред Аустроугарском и Немачком.⁹¹⁵

Насупрот разочарењу Србије стајало је задовољство Аустроугарске због донете одлуке у односу на Албанију и српски излаз на Јадранско море. Описујући атмосферу у Бечу средином децембра, Алфред Димен је истицао да су ове одлуке слављене као велика победа аустроугарске дипломатије, али и као лични успех грофа Берхтолда који је француском амбасадору рекао да сматра да „Албанија треба да постоји, чак иако би њена једина сврха била да запречи Србији излаз на Јадран“.⁹¹⁶ Нескривено задовољство посебно је било присутно у војним круговима и тзв. ратној странци. Начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф истакао је да је стварање самосталне Албаније био добар потез аустроугарске политике, јер је тиме знатно смањена вредност Црне Горе „као руске предстраже“, и да ускоро треба очекивати да Русија покуша да створи једну јаку српску државу која би била противтежа аустрофилској Албанији.⁹¹⁷

⁹¹² BD, IX–II, № 431, Minutes, January 2, 1913, 327.

⁹¹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 196–199, Belgrade, le 30 décembre 1912.

⁹¹⁴ A. Gauvain, *op. cit.*, IV, 350–351.

⁹¹⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 252, MF PO 8618, № 188, Saint-Petersbourg, le 5 janvier 1913.

⁹¹⁶ A. Dumaine, *op. cit.*, 230.

⁹¹⁷ М. Мартиновић, *Рајне године 1912–1916*, Београд 1996, 65.

Да би своју победу учинио потпуном, гроф Берхтолд је инсистирао да треба унети и извесна појашњења и измене у одлуку амбасадора од 17. децембра, да би се у будућности избегли неспоразуми између Србије и сила заштитница Албаније. С тим у вези, Берхтолд се 25. децембра обратио руском Министарству спољних послова једном вербалном нотом. Берхтолд је истакао да није потребно да велике силе Србији посебно гарантују неутрализацију луке која би јој била уступљена на коришћење, јер су се претходно договориле да је читава албанска територија неутрална. У погледу железнице, Берхтолд је истакао да иста права која буде уживала Србија треба да имају и све друге државе, као и да трасу железнице преко албанске територије треба да штити албанска жандармерија, која би за те потребе била оформљена од стране Европе. У погледу транзита производа кроз луку, Аустроугарска је истакла своје противљење одлуци да и у мирнодопско време посредством ове луке Србија увози ратни материјал.⁹¹⁸

И у интересу Србије је било да амбасадори унесу појашњења у одлуку о економском приступу мору, тим пре јер јој је било сасвим јасно да иницијатива грофа Берхтолда од 25. децембра неће бити последња и да Аустроугарска неће одустати док Србију потпуно и трајно не одсече од јадранске обале. У разговору који је Пашић 2. јануара водио са Декоом у Београду, предочио му је да, уколико велике силе што је пре могуће не донесу уредбе о организацији поморске полиције и ветеринарске комисије, као и одлуку која фирма би градила железничку пругу до пристаништа, одлука амбасадора ће остати само „мртво слово на папиру“. Такође, Пашић је рекао Декоу да Србија намерава да тражи леву обалу Црног Дрима у области Дебра, јер је ту већина села насељена православним становништвом. Исто тако, српска влада је сматрала да је читав горњи ток Дрима економски и стратешки важан за положај Скопља и да, при разграничењу, тај део треба да припадне Србији.⁹¹⁹

Попут Пашића, ни Сазонов није сматрао да је одлука о оснивању аутономне Албаније коначна победа Аустроугарске у њеном наметању своје воље осталим великим силама. Пред амбасадорима је било још много проблема и круцијалних питања у којима је Русија, уз помоћ Француске, намеравала да победи. С тим у вези, Сазонов је 28. децембра затражио од своје савезнице да Пол Камбон пружи већу подршку руским аргументима у наставку Конференције. У првом реду Сазонов је од Француске очекивао подршку да се заједнички изборе да Скадар припадне Црној Гори, да границе Албаније буду повучене према руском плану и да Србија добије апсолутно право на увоз свих производа преко

⁹¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 49-51, Saint-Petersbourg, le 25 décembre 1912.

⁹¹⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 189, Belgrade, le 13 janvier 1913; АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 7, арх. јед. 214-215, Београд, 8/21. јануар 1913.

луке на Јадрану, укључујући ратни материјал. Поенкаре је обећао помоћ. У складу са обећањем, истога дана проследио је Камбону нове, допуњене, инструкције.⁹²⁰

Док су Француска и Русија усаглашавале своје инструкције и правиле планове за будуће потезе, појава нове државе на европској позорници довела је до тога да су из свих делова света почеле да пристижу кандидатуре за албански престо. Осим предлога црногорског краља Николе да се на албански престо доведе принц Бонапарта, који би оженио његову ћерку Ксенију, кандидатуру је неколико дана касније поднео и египатски принц Ахмед Фуад-паша. Он је био седми син Исмаил-паше и стриц тадашњег египатског султана Хусеина Кемала којег је наследио на египатском престолу 1917. године.⁹²¹ Образовао се у Италији где је провео већи део младости. Претендент је о својој намери прво обавестио италијанску владу 20. децембра, а убрзо потом отпутовао је у Беч да тамо званично поднесе своју кандидатуру. Фуад-паша је уживао доста симпатија у италијанској јавности, али је она ипак, као и влада, била прилично резервисана према идеји да овај принц буде будући албански суверен. Политичари са којима је разговарао француски амбасадор у Риму Камиј Барер, истицали су да је рано бирати владара државе која у том тренутку још увек није постојала, осим на папиру.⁹²² Убрзо је кандидатура египатског принца званично одбачена и од стране Беча, јер Аустроугарска није хтела муслиманског суверена на албанском трону.⁹²³

У исто време када и египатски принц, своју кандидатуру за албански престо поднео је румунски принц Алберт Константин Гика. Европским престоницама је о пореклу румунско-молдавске породице Гика кружило неколико теорија, а једна од њих је била да потичу од албанске породице из Македоније. Но, племићко порекло грофа Гике било је оспоравано свуда ван Румуније, те стога ни његова кандидатура није узимана за озбиљно. Ипак, француско Министарство спољних послова је, посредством својих представништава у Бечу, Берлину, Цариграду, Риму, Букурешту и Београду, прикупило детаљне информације о грофу Гики. Француска је била посебно заинтересована за овај случај јер се принц Гика у друштвеним круговима представљао и као војвода од Монпансија и истицао да кандидатуру подноси у име француске нације. Према подацима који су достављани Министарству, гроф Гика је био „особа која се сукобљавала са полицијом у више држава. Због скандала био је протеран из Османског царства и Немачке“. Исти је у европским круговима био на

⁹²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 153, Paris, le 28 décembre 1912.

⁹²¹ F. Le Moal, *L'Italie et les guerres balkaniques: le jeu d'équilibre*, Les guerres balkaniques, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, Université Paris-Sorbonne 2014, 165-175.

⁹²² AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 160-161, Rome, le 20 décembre 1912.

⁹²³ G. Giolitti, *op. cit.*, 316.

мети критика и због сумњивог стицања богатства преко многобројних бракова. Завршна оцена Министарства спољних послова Француске била је да је реч о авантуристи и преваранту који нема моралних скрупула да оствари своје циљеве. Француска је била против избора овакве контроверзне личности за будућег албанског суверена и била је уверена да и остале велике силе имају исти став.⁹²⁴

На срећу европских дипломатских кругова, у којима принц Гика није био ни најмање омиљен, конференција амбасадора није ни узела у разматрање његову кандидатуру.⁹²⁵ Амбасадорима су преостајале три кандидатуре. Прва међу њима је била кандидатура принца Вилхелма из Шведске, војводе од Сандермана који је био други син шведског краља Густава V ожењен великом војвоткињом Маријом Павловном. Војвода Вилхелм је био погодан кандидат јер је био унук Вилхелма I, а по жени унук грчког краља и рођак руског цара. Међутим, шведском принцу у прилог нису ишле изјаве које је давао током анексионе кризе 1908. године, када је, између осталог, изјавио да српског краља Петра I треба отерати из Србије. Други кандидат је био Фредерик, нећак румунске краљице, док је трећи кандидат био војвода од Ураха из куће Виртемберг.⁹²⁶ Италија је била против избора војводе од Виртемберга за будућег суверена Албаније јер је сматрала да би он био под јаким аустроугарским утицајем. Такође, италијанска влада је сматрала да, уместо католика, треба изабрати принца неутралне верске оријентације који не би фаворизовао ниједну вероисповест присутну у Албанији. Стога је она предложила протестантског принца, коњичког капетана Вилхелма Вида, братанца румунске краљице и зета краља Виртемберга.⁹²⁷ Други фактори су препоручивали принца Вида за владара нове државе. Долазио је из земље која није имала никаквог додира са Албанијом или са којом другом балканском државом, потицао је из сиромашне породице што је гарантовало великим силама да ће га лако контролисати, и на крају био је политички неискусан и без икаквих знања о Албанији и балканској политици.⁹²⁸

Принц Вид је након два одбијања у јесен 1913. године коначно прихватио понуђени престо. Француска је сагласност за кандидатуру дала 2. децембра.⁹²⁹ Пре него је ступио на престо, немачки принц је посетио француску и британску престоницу. Немачки канцелар Бетман-Холвег му је саветовао да посети и цара Николаја у Петрограду, па чак и по цену

⁹²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 126, Paris, le 18 avril 1913.

⁹²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 6, *Crise balkanique*, le 11 mai 1913.

⁹²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 260, Munich, le 10 novembre 1912.

⁹²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 242-243, Vienne, le 21 mai 1913.

⁹²⁸ M. Kasmi, *Albania during World War I (1914-1918)*, Vojnoistorijski glasnik 1 (2016) 45-66.

⁹²⁹ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 249, Berlin, le 2 décembre 1913.

да одложи одлазак у Албанију за неколико дана.⁹³⁰ Сасвим је јасно да је изабрани принц био кандидат германских сила, стога је циљ посета Паризу и Лондону био придобијање наклоности сила из супротстављеног табора. Међутим, нису само силе Тројног споразума биле незадовољне изабраним кандидатом, још веће незадовољство је показивао председник привремене владе Исмаил Кемал-бег. Њему су понајвише сметали критеријуми по којима су велике силе одређивале подобност, односно неподобност претендента. За кандидовање, сматрао је Кемал-бег, били су пресудни новац и поклони, а не и квалитет кандидата и добробит албанског народа. Он је био наклоњен избору јединог муслиманског кандидата, египатског принца Ахмеда Фуада, али ни у том, као ни у другим питањима, ставови албанског становништва нису уважавани.⁹³¹ Принц Вид је у Албанију стигао тек 7. марта 1914. године. Пре ступања на престо велике силе су исплатиле Виду аванс од десет милиона франака, што је он поставио као услов за прихватање кандидатуре.⁹³²

Након Албаније и питања српске луке на Јадрану, следеће по озбиљности било је питање егејских острва у чије разрешење су директно били уплетени интереси једне велике силе – Италије. Италија, која је током рата са Османским царством 1911. и 1912. године запосела већину спорних острва, отежавала је ситуацију одбијањем да острва преда Грчкој. Међутим, осим италијанских, у овај проблем били су уплетени, у мањој или већој мери, интереси свих великих сила. Француска као медитеранска сила, придавала је овом питању велику пажњу, а ни интерес Русије није био ништа мањи од француског. Лорд Греј је већ на почетку расправе предвиђао да ће се о том проблему расправљати дуго и врло вероватно тек по закључењу коначног мира на Балкану.⁹³³ Наредни месеци у којима се безуспешно покушавало достићи решење судбине егејских острва показали су да је први секретар Форин офиса био у праву.

На основу добијених инструкција своје владе, руски делегат гроф Бекендорф је на другом састанку амбасадора 18. децембра предложио да, без обзира каква одлука буде донета у односу на остала острва, четири острва Лемнос, Имброс, Тенедос и Самотрака, која се налазе на улазу у Дарданеле, остану под султановим суверенитетом. Ако би ова острва потпала под власт које друге велике силе, образложио је Бекендорф, претила би опасност за слободан пролаз кроз Босфорски залив за бродове других држава. Амбасадори су се сложили са овим руским предлогом.

Аустроугарски посланик је покушао да за тему расправе наметне и солунско пристаниште, тражећи да Солун добије статус неутралног

⁹³⁰ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 329–330, Berlin, le 17 février 1913.

⁹³¹ *The memoirs of Ismail Kemal Bey*, London 1920, 379.

⁹³² M. Kasmi, *op. cit.*, 45–66.

⁹³³ BD, IX–II, № 569, Foreign Office, January 29, 1913, 455.

града. Међутим, остали делегати су се томе успротивили, истичући комплексност овог питања јер су се око њега спориле Грчка и Бугарска, а подела територије била је у надлежности балканске конференције.⁹³⁴ Француска је посебно била забринута за судбину Солуна, где је имала доста уложеног капитала. Такође, у Солуну су биле присутне католичке мисије и јеврејска заједница које су биле под заштитом Француске.⁹³⁵ Посматрано из угла Француске и у њеном интересу, најбоље решење је било да град остане неутралан или под султановом влашћу. То је показивао и извештај који је Полу Камбону послао француски конзул из Солуна. Последњи подаци до којих је конзул дошао показивали су да је Солун са залеђем насељавало око 150.000 људи. Захваљујући трговини и индустрији, град је пред рат имао годишњи приход од око 120 милиона франака. Према мишљењу француског конзула најбоље решење за Солун и околину било би да не припадне ниједној од балканских држава, већ да се у њему успостави интернационална власт коју би заједнички контролисале велике силе. Ако би по одлуци Лондонске конференције град и пристаниште прешли под власт Грчке или Бугарске, конзул је процењивао да би за мање од десет година Солун постао град другоразредног значаја. Са друге стране, истакао је конзул, за мир у Солуну најкориснија би била српска власт. Истицао је да „Срби нису подозриви према Грцима или Бугарима и могли би допринети њиховом помирењу и сарадњи у граду“.⁹³⁶

Амбиција Француске да се избори за најбоље решење за Солун одржала се до краја Првог балканског рата. Француска делегација је једним мемоаром из маја 1913. године још једном покушала да скрене пажњу великим силама да би за будућност ове значајне луке источног Медитерана било најбоље да град буде неутрализован под контролом великих сила или да се над њим успостави заједничка власт Грчке, Бугарске и Србије. Иницијатива ни овога пута није прихваћена, те је према одредби лондонског мировног уговора Солун са околином припао Грчкој.⁹³⁷

⁹³⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 101a-101d, Londres, le 18 décembre 1912.

⁹³⁵ Осим Француске, јеврејска заједница у Солуну није тражила нити добијала заштиту посланика других великих сила. Од 1911. на челу италијанског конзулата био је Ђино Макиоро Вивалба који је пореклом био Јеврејин, рођен у Трсту као аустроугарски поданик. Међутим, он се 1896. преобратио у католицизам и започео дипломатску каријеру у Италији. Упркос својим коренима није много марио за судбину Јевреја у Солуну које је у својим извештајима квалификовао просто као „семитски елемент“ (F. Jesné, M. Jestin, *op. cit.*, 181-199).

⁹³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 181-187, Salonique, le 21 décembre 1912. Са истом идејом и аргументима да би српска власт била најбоље решење за Солун у Француској је 1913. године објављена брошура *Солун и балканско питање* аутора Милана Тодоровића (M. A. Todorovitch, *Salonique et la question balkanique*, Paris 1913).

⁹³⁷ Свега неколико година је било довољно да се црне слутње француских дипломата о судбини Солуна остваре, јер након 1912. године Солун никада није успео да поврати

Случај Солуна је само један у низу примера који илуструју сложеност рада двеју конференција у Лондону. Надлежности амбасадорске и балканске конференције стално су се преклапале и доводиле до конфронтације великих сила са зараћеним државама. Састављањем дневног реда конференције требало је да буде заокружен корпус проблема о којима се расправљало у Лондону, међутим, нова питања су свакодневно искрсавала, а стара су се додатно компликовала и заоштравала, што је учеснике конференција приморавало да проширују своје надлежности и траже додатне инструкције од својих влада. Управо указујући на овај проблем, британски подсекретар Артур Николсон је са зебњом писао британском амбасадору Бјукенену у Петроград да „само што би амбасадори разрешили један проблем, неколико нових је искрсавало“.⁹³⁸

Најзад, велики проблем за велике силе била је неискреност са којом су зараћене државе приступиле преговорима. Ниједна страна није намеравала да одступи од својих максималних захтева, што је резултирало да су се преговори између делегата балканских држава и Османског царства водили без готово икаквог успеха. Ни до пете седнице преговарачи се нису договорили око начина поделе ослобођених територија. Највећу препреку у споразумевању представљало је Османско царство које је упорно одбијало да се одрекне територија које су балканске државе захтевале. Уместо одрицања од Македоније и Албаније, Порта је балканским делегатима нудила да се на том простору организују аутономне области под султановим суверенитетом. О Једрену Османско царство није хтело ни да разговара, јер други најзначајнији град Царства морао је беспоговорно остати у државним оквирима. Преговори су због свега тога већ на почетку запали у ћорсокак, а делегати балканских држава су се осећали превареним.⁹³⁹ Обећања дата у време потписивања примирја Порта није намеравала да испуни, већ је одуговлачењем куповала време за консолидацију војске и преокрет ситуације на бојном пољу. Балканске државе су знале да је, непосредно пошто је потписано примирје на Чаталџи, Порта упутила понуду Немачкој за откуп једне или две немачке оклопаче уз помоћ којих би Османско царство за кратко време повратило власт над свим острвима у Егејском и Јонском мору. Истовремено, овај потез је био покушај Порте да поврати изгубљено поверење Немачког царства.⁹⁴⁰

Но, повратити изгубљени кредибилитет Немачке било је много теже од војне снаге. Жил Камбон је сматрао да је немачка дипломатија, након војничког слома, доживљавала Османско царство као нежељени

свој пређашњи значај (АМАЕ, NS, Turquie, doss, 270, № 165–172, Salonique, le 29 mai 1913).

⁹³⁸ BD, IX–II, № 428, Foreign Office, December 31, 1912, 325–326.

⁹³⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 251, № 158–159, Londres, le 28 décembre 1912.

⁹⁴⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 516, Budapest, le 4 décembre 1912, 287.

баласт којег се треба што пре ослободити. У прилог тој тврдњи навео је један разговор немачког државног секретара и османског амбасадора у Берлину. Кидерлен-Вехтер је у своју последњу аудијенцију примио Осман Низами-пашу пре његовог одласка у Лондон. Осман Низами-паша је из све снаге настојао да увери Кидерлен-Вехтера да су порази које је његова држава претрпела само тренутни и да ће на крају Османско царство ипак однети победу над „безначајним балканским државама“. Кидерлен-Вехтер је само ћутао. Испраћајући Низами-пашу на вратима свог кабинета упитао га је „када очекујете да ће турске трупе умарширати у Софију?“ Ни један ни други нису више ни реч проговорили, али је након овога било јасно да немачка држава нема ни најмање вере у опстанак Османског царства.⁹⁴¹ Детаље овог разговора Кидерлен-Вехтер је испричао француском амбасадору Жилу Камбону, коме се често поверавао по разним питањима. Камбон је Кидерлена сматрао личним, али и пријатељом Француске и општег мира и због тога је био врло потиштен због његове изненадне смрти 30. децембра 1912. године. Сматрао је да је Немачка изгубила оданог државника, а Европа великог борца за мир.⁹⁴²

Смена на челу немачког Министарства спољних послова одразила се и на ток преговора међу великим силама у Лондону. Жилу Камбону је требало времена да стекне поверење Кидерленовог наследника Готлиба фон Јагова који је био незаинтересован за спољну политику и, према његовом мишљењу, није имао квалитете претходника.⁹⁴³ Са друге стране, велике силе су биле приморане да, на инсистирање Јагова, поједина питања поново разматрају. Док је Алфред фон Кидерлен био на челу немачке администрације он је нагињао решењу да спорна острва у Егејском мору припадну Грчкој. Са тим ставом био је упознат и Жил Камбон. Међутим, након његове смрти, Готлиб фон Јагов био је категорички против таквог решења, залажући се да се у Малој Азији одржи *status quo*, што је значило враћање свих спорних острва под султанову власт. Са њим се слагао и државни подсекретар фон Цимерман.⁹⁴⁴ Могућност да Немачка изврши потпуни заокрет у својој политици у Првом балканском рату и да Османско царство саботира преговоре натерала је Француску да се још једном постави као посредник између зараћених страна и спречи их да наставе сукобе. Морис Палеолог је у свој дневник записао да балканска криза никада није била опаснија по општи мир и да су само још наив-

⁹⁴¹ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 9-11, Berlin, le 4 janvier 1913.

⁹⁴² AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 9-11, Berlin, le 4 janvier 1913; A. Gauvain, *op. cit.*, IV, 374-375.

⁹⁴³ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 25-27, Berlin, le 20 janvier 1913.

⁹⁴⁴ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 23-24, Berlin, le 15 janvier 1913.

ни конференцију у Лондону називали мировном „док она у стварности није имала ауторитета да спречи наставак рата“.⁹⁴⁵

Под притиском Француске и других великих сила, Порта је крајем децембра показала спремност да поново размотри захтеве балканских држава, осим по питању Једрена где је остала непопустљива. Циркуларном нотом од 28. децембра министар Норадунгијан је обавестио царске амбасадоре у престоницама великих сила да Османско царство не може и неће одустати од Једрена ни по цену наставка рата.⁹⁴⁶ Порта је у исто време настојала да укаже великим силама да Османско царство није ни једина, ни највећа претња миру.

Првог дана нове 1913. године од амбасадора у Риму Наби-бега стигла је вест да се бугарска влада интензивно спрема за наставак рата и да је краљ Фердинанд већ отпутовао на линију Чаталце и да чека погодан тренутак за наставак операција. Порта је истога дана од посланика у Паризу, Лондону и Бечу затражила потврду ових вести.⁹⁴⁷ Међутим, упркос покушају османских дипломата да скрену пажњу великих сила на тајне војне припреме Софије, европски државници су и даље највећи притисак вршили на Цариград. У томе је најупорнији био новоизабрани председник Француске Ремон Поенкаре, који је од почетка рата уложио највише труда да до конференције дође, па није желео да преговори пропадну већ након прве препреке. Иако као председник Републике није имао овлашћења да се уплиће у питања спољне политике, сматрао је својом дужношћу да до краја изведе идеју чији је био зачетник. У честим разговорима са османским послаником у Паризу Рифат-пашом истицао је неопходност да Османско царство попусти и да Порта „мора да рачуна да је већ изгубила највећи део својих европских поседа, стога треба да се окрене азијском делу царства које ће морати хитно и темељно да реформише“. Рифат-паша је у извештају Норадунгијан-ефендији овакав речник француског председника оценио као „окрутан и неправедан“.⁹⁴⁸ „Непријатељство“ које је Поенкаре показивао према Рифат-паши и Османском царству љутило је и министра Норадунгијана који је још тврдоглавије истрајавао у одлуци да не попусти у питању Једрена и не дозволи да „турски народ буде жртвени јарац великим силама“.⁹⁴⁹

Осим француског председника, и амбасадори у Лондону су за потешкоће у току мировних преговора понајвише прстом упирали у Ца-

⁹⁴⁵ M. Paléologue, *op. cit.*, 2.

⁹⁴⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 623, Constantinople, le 28 décembre 1912, 339; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 75, Константинополь, 18/31 Января 1913, 54-55.

⁹⁴⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 650, Constantinople, le 1er janvier 1913, 353.

⁹⁴⁸ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 622, Paris, le 29 décembre 1912, 338-339.

⁹⁴⁹ *Ibidem*, № 707, Paris, le 8 janvier, № 710, Constantinople, le 9 janvier 1913, 380-382.

риград. Да би присилио Османско царство на попуштање, лорд Греј је 7. јануара 1913. године на састанку амбасадора предложио да шест сила изведу поморску демонстрацију у Босфору. Аустроугарска и Немачка су биле против таквог чина, Русија га је здушно подржавала, док је Француска била суздржана. Највећа Камбонова бојазан била је да ће, уколико изврше демонстрацију моћи, велике силе престати да буду неутралне.⁹⁵⁰ Исти став је делио и Поенкаре, који је сматрао да велике силе треба, као и до тада, да се држе по страни, ограниче свој утицај на дипломатски притисак на Порту и евентуално јој запрете санкцијама уколико не попусти. Уместо демонстрације, амбасадори су на седници од 10. јануара усвојили текст демарша који је два дана касније послат у Цариград. Њиме је Османско царство упозорено да ће, уколико преговори пропадну, одговорност бити на њему. Велике силе су саветовале помирљивији став османских преговарача, нарочито по питању Једрена и острва у Егејском мору.⁹⁵¹

Истовремено, док су велике силе губиле стрпљење и све јаче вршиле притисак на Порту, ионако нестабилна, политичка ситуација у Цариграду је наставила да се погоршава. За разлику од почетка децембра када су се од султана до чланова владе сви залагали за прекид рата, примирје је допринело консолидовању политичких и војних прилика. Једина активна жаришта рата били су Скадар и Једрене, епидемија колере је због зиме била под контролом, а трупе османских регрута спремне да се из азијских провинција пребаце у Европу. Младотурске присталице су биле уверене да Османско царство још увек има велике шансе да преокрене војничку срећу у своју корист, стога је сваким даном све више растао број противника везира Ђамил-паше и његових сарадника.

Међутим, нестабилна политичка ситуација у Османском царству пренела се и на мировну конференцију у Лондону, која од почетка јануара није ни заседала. Делегација Османског царства је 10. јануара затражила од лорда Греја као почасног председника конференције да њен рад прогласи суспендованим. Лорд Греј није прихватио да изврши такав чин, већ је покушао да убеди бугарску делегацију да прихвати слободну зону око Једрена са специјалним трговинским олакшицама, док би сам град остао под влашћу султана. Пошто притисци на Порту нису давали жељени резултат, овај покушај лорда Греја био је последњи у циљу да се балканска конференција одржи на окупу. Међутим, Данев је одбио да разговара о овом предлогу јер за њега није имао инструкције. Уместо компромисног решења, Данев је саопштио лорду Греју да, уколико османска делегација напусти Лондон, одговорност за наставак рата пада искључиво на терет Османског царства. Тражио је од лорда Греја да велике силе поморском

⁹⁵⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 37-44, Londres, le 8 janvier 1913.

⁹⁵¹ *Ibidem*, № 111-114, Londres, le 10 janvier 1913.

демонстрацијом изврше притисак на Османско царство и врате га за преговарачки сто.⁹⁵² Пошто демарш од 10. јануара није донео попустљивост Порте у једренском питању, четири делегата балканских држава су на седници од 14. јануара једногласно донела одлуку да је даље преговоре немогуће наставити, о чему су сутрадан известили представнике великих сила.⁹⁵³ Да би спречиле потпуно повлачење делегација из преговора, велике силе су 17. јануара упутиле Порти још један заједнички демарш, захтевајући већу попустљивост Османског царства у преговорима.⁹⁵⁴

Након примљеног демарша, министар Норадунгијан је за 20. јануар заказао састанак великог Министарског савета, коме су били позвани да присуствују сви високи функционери и државници Османског царства. Осим разматрања будућих потеза владе, Велики савет је требало да одговори и на ноту великих сила.⁹⁵⁵ Министар спољних послова Норадунгијан је, пре састанка, амбасадору у Лондону Тефик-паши послао листу од шест питања, од којих је зависио одговор Порте и судбина преговора у Лондону. На првом месту министар је желело да зна став великих сила о траси линије разграничења са Бугарском, уколико би се Царство одрекло Једрена, или уколико би прихватило да се Једрене подели између Османског царства и Бугарске. На другом месту било је питање острва у Егејском мору. Министра је интересовало да ли Царство и даље има подршку сила Тројног савеза да се острва препусте Грчкој и какав исход се, по мишљењу Тефик-паше, може очекивати у решавању овог проблема. Такође, министра је интересовало да ли би Османско царство повратило своју економску и финансијску независност уколико би Европи пружило задовољавајући одговор на послату јој ноту. У вези са финансијама било је питање ратне одштете коју су балканске државе тражиле од Османског царства.⁹⁵⁶

Едвард Греј и Пол Камбон, са којима је Тефик-паша разговарао о листи питања, нису били у могућности да му дају потпуне одговоре без консултација са својим владама и савезницима. Наговестили су да амбасадори још увек нису одлучили о судбини егејских острва, а да ће, када на дневни ред дође питање ратне одштете, подржати став Османског царства, односно да балканске државе немају право на ратну одштету. Оба саговорника су саветовала Тефик-паши, али и осталим члановима османске

⁹⁵² *BD*, IX–II, № 488–489, Foreign Office, January 10, 1913, 389–391.

⁹⁵³ *BD*, IX–II, № 510, Foreign Office, January 15, 1913, 411–413.

⁹⁵⁴ *DDF*, 3e série, V, Paris 1933, № 230, Péra, le 17 janvier 1913, 290–291; *BD*, IX–II, № 582–584, Constantinople, February 1, 1913, 467–470; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 69, Константинополь, 4/17 Января 1913, № 49–50.

⁹⁵⁵ *AMAE*, NS, Turquie, doss. 254, MF PO 8619, № 55, Constantinople, le 17 janvier 1913.

⁹⁵⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 749, Constantinople, le 19 janvier 1913, 403–404.

делегације, да Порта што пре одговори на ноту великих сила, као и да одговор буде умерен и предусретљив. Истакли су да ће једино помирљивим ставом Османско царство сачувати подршку великих сила и са себе скинути одговорност за прекид мировних преговора и наставак рата.⁹⁵⁷

Након добијеног извештаја Тефик-паше и разговора са представницима великих сила у Цариграду, Норадунгијан-ефендија је имао намеру да, на предстојећој седници Министарског савета, влада демонстрира своје јединство. Надао се да ће бити донета одлука која би сачувала углед Царства и која би донела наставак започетих мировних преговора. Норадунгијан је на седници сваког учесника прозвао да се изјасни да ли је за рат или за мир. На питању Једрена велики Министарски савет и читав војни врх Османског царства се поделио на два супротстављена табора. Истовремено, током заседања Савета Младотурци су на улицама Цариграда окупили око две хиљаде присталица које је предводио Енвер-бег. Присталице Енвер-бега су 23. јануара извршиле атентат на главнокомандујућег војске Хусеин Низами-пашу и пучем приморале великог везира Ђамил-пашу да поднесе оставку. Уместо Ђамил-паше на власт је враћен пређашњи велики везир Махмуд Шефкет-паша⁹⁵⁸ који је формирао Владу народног спаса. Нови министар спољних послова и бивши посланик Османског царства у Атини Ахмед Муктар саопштио је великим силама да је нова влада донела одлуку да настави рат, уместо да прихвати „понижавајући“ мир. Истога дана велике силе су упутиле Порти оштру ноту у којој су истакле да сматрају Османско царство одговорним за неуспеле преговоре у Лондону и наставак рата. Велика Британија је чак била у стању приправности да пошаље бродове у залив Бешик уколико њен амбасадор Лојтер процени да је то неопходно.⁹⁵⁹ Британски бродови *Краљ Едвард* и *Зеландија* су се 28. јануара у заливу придружили раније укотвљеним италијанским бродовима. Присутни бродови нису демонстрирали силу против нове османске владе, већ је

⁹⁵⁷ *Ibidem*, № 758, № 759, Londres, le 20 janvier 1913, 408-409.

⁹⁵⁸ Махмуд Шефкет-паша, син прослављеног генерала Гази Ахмед Махмуд-паше. После пораза османске војске на почету рата и многобројних оптужби да је управо генерал Махмуд-паша најодговорнији за стање у војсци, Шефкет-паша је 29. октобра поднео оставку на место великог везира. Заменио га је Ђамил-паша који је имао да раскине са политиком ослонца на Немачку и да излаз из тешке ситуације потражи ослањајући се на Велику Британију и њене савезнике. Међутим, Младотурци су сматрали да је политика Ђамил-паше претрпела неуспех у Лондону, па су га уклонили са власти превратом од 23. јануара 1913. и вратили на дужност Шефкет-пашу, али је и он страдао у атентату 11. јуна 1913. Наследио је Египћанин Саид Халим-паша, који је на положају великог везира био до 1917. (Colonel Lamouche, *op. cit.*, 125-126).

⁹⁵⁹ *BD*, IX-II, № 545, 550, Constantinople, January 23 and 24, 1913, 438-439, 441; *DDF*, 3e série, V, № 246, Péra, le 23 janvier 1913, 315; *Полиитички ирепег*, СКГ 30 (1/14. фебруар 1913) 229-234.

њихово присуство значило подршку дипломатским напорима великих сила да одврате Порту од наставка рата на Балкану, али и гаранцију да у Цариграду неће дозволити веће нередe од извршеног преврата.⁹⁶⁰ Француска је још од 7. новембра имала три брода укотвљена у црноморским мореузима (*Леон Гамбетија*, *Жил Фери* и *Виктор Иго*), и сматрала је да, због преврата у Цариграду, нема потребе да шаље нове бродове у источни део Медитерана.⁹⁶¹

Осим бродова присутних под цариградским зидинама, велике силе нису криле разочарење расплетом ситуације у Османском царству и прекинутим преговорима у Лондону. Било је потребно два месеца да се зараћене стране доведу за преговарачки сто, а мање од месец дана да преговори пропадну. Такође, осим што су очекивале наставак рата, велике силе су стрепеле за судбину Османског царства. Француски лист *Journal des Débats* у броју од 28. јануара, сумирајући политичку ситуацију у Цариграду, написао је да „ниједно поштено лице није хтело да се прими дужности министра спољних послова и да су сви папири из којих су завереници црпели своју власт крвљу попрскани“.⁹⁶²

Нова влада на челу са везиром Махмуд Шефкет-пашом је 30. јануара одговорила великим силама на колективну ноту од 17. јануара. У достављеном одговору, Порта је истакла да је за њу немогуће да се у потпуности одрекне Једрена, друге престонице у Царству. Уместо предаје, влада је понудила поделу Једрена.⁹⁶³ Османско царство би задржало половину леве обале Марице, док би део града који се простирао на десној обали, препустило Бугарској. У односу на острва, Порта је још једном нагласила да се не може одрећи острва која се налазе близу обале Мале Азије и Дарданелског залива, јер је од њих зависила стратешка сигурност престонице као и читавог Царства.⁹⁶⁴

Због свега наведеног можемо закључити да је биланс прве фазе мировних преговора био поражавајућ за велике силе. Зараћене стране нису постигле споразум ни у једном питању. Крајем јануара 1913. године као једини успех једномесечних преговора велике силе су могле истаћи потписани протокол између Бугарске и Румуније који је уређивао положај Цинцара. Спор Бугарске и Румуније око исправке границе у јужној Добруци и заштите права цинцарске мањине није ушао у програм ниједне од две конференције у Лондону. Како смо већ рекли, интересе Румуније на Амбасадорској конференцији заступао је аустроугарски амбасадор гроф Менсдорф, али главни преговори вођени су уз посредовање вели-

⁹⁶⁰ *BD*, IX–II, № 558, Foreign Office, January 25, 1913, 447.

⁹⁶¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 39, Ministère de la Marine, le 8 novembre 1912.

⁹⁶² *La crise turque*, Journal des débats № 27 (le 28 janvier 1913) 1.

⁹⁶³ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 802, Constantinople, le 30 janvier 1913, 429–432.

⁹⁶⁴ *BD*, IX–II, № 582–584, Constantinople, February 1, 1913, 467–470.

ких сила у паузама конференција између Стојана Данева и Таке Јонескуа, који је специјално због преговора допутовао у Лондон крајем децембра.⁹⁶⁵ Преговори су у почетку текли споро и без напретка јер Данев није имао одобрење владе да може да понуди Јонескуу било који део бугарске територије у Добруци. Инструкције су стигле крајем децембра, а Данев је, заједно са Русијом којој се Бугарска обратила за помоћ, конципирао програм од четири тачке. Бугарска је нудила Румунији црквену и школску аутономију за Цинцаре у Македонији, да сруши сва утврђења дуж линије разграничења у Добруци и да се у њену корист одрекне стратешки важне области Мецидија-Табија у јужној Добруци.⁹⁶⁶

Велике силе су биле задовољне понуђеним тачкама и сугерисале су Букурешту да прихвати договор. Међутим, без много размишљања, букурешка влада је 3. јануара одбацила бугарски предлог, сматрајући да је понуђена територија премала. Румунска делегација у Лондону била је огорчена понашањем Данева, оптуживала га да се понаша нечасно и да жели да понизи Румунију „терајући је да просјачи“.⁹⁶⁷ Румунска јавност није заостајала за владом у нападима на Бугарску. Изјаве румунских политичких лидера у земљи и иностранству одисале су претњама и незадовољством. Тако је вођа Конзервативне партије Карп једном европском листу изјавио да „бугарско-румунско питање спада у комплекс источних питања, које се као Гордијев чвор, могу решити само мачем“.⁹⁶⁸ Након што је румунска влада одбацила бугарски предлог од четири тачке, румунски посланик у Лондону Мишу рекао је Даневу да Румунија тражи исправку границе од града Силистрије у Добруци па све до јужно од Балчика на Црном мору и да на мање од тога неће пристати.

Међутим, непопустљивост Румуније само је појачавала непријатељство Бугарске. Истини за вољу, бугарска влада није имала удела у његовом састављању нити је одобрила програм од четири тачке који је Данев саставио на своју руку уз консултације са Русијом. Када се за њега сазнало, бугарска јавност је врло негативно реаговала, оптужујући Данева да ради на штету бугарских интереса. Но, када је Румунија одбацила понуду, незадовољство Бугарске је достигло тачку кључања, док је бугарска јавност вршила притисак на владу да се повуче из даљих преговора. У исто време када је одбила бугарски предлог од четири тачке, Румунија је

⁹⁶⁵ B. Stojić, *French diplomacy toward Romania during the Balkan Wars (1912-1913)*, *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, ed. M. Gheboianu, C. Ioniță, Universității din București 2016, 31-53.

⁹⁶⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 98-99, Paris, le 10 janvier 1913; ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 21/1913, № 1-14, Bucarest, le 23 janvier/5 février 1913.

⁹⁶⁷ A. Rossos, *Russia and the Balkans (1909-1914)*, Stanford University 1971, 343-356 (manuscript PhD thesis).

⁹⁶⁸ *Бугарска и Румунија*, Пијемонт 4 (4/17. јануар 1913) 1.

поднела захтев амбасадорима да њен посланик Мишу говори на седници о интересима Румуније на Балкану. Међутим, овом захтеву Румуније, на седници од 3. јануара, категорички се успротивио Пол Камбон, истакавши да нема потребе да Мишу говори пред великим силама, нарочито јер је непримерено да само румунска страна изнесе своје виђење спора, а да исто право не буде дато Бугарској. Председник владе Мајореску и читав румунски државни врх су ову забрану окарактерисали као „инцидент“, а на понашање Камбона Румунија је протестовала и у Министарству спољних послова у Паризу.⁹⁶⁹

Не само да је Бугарску гурнула уза зид својим, како се оцењивало, претераним захтевима, већ је Румунија успела да против себе окрене француску штампу која је нашироко писала о томе да је „румунска политика само продужетак аустроугарске и политике Тројног савеза“. Париски лист *L'Echo de Paris* је писао „да Румунија треба да се стиди што излаже читаву Европу опасности избијања општег рата“.⁹⁷⁰ Ни француско Министарство спољних послова у критикама на рачун Румуније није заостајало за јавним мњењем. Морис Палеолог је био врло сумњичав да ће велике силе успети да отклоне напетост између две државе. Стање је упоредио са напетом атмосфером која је владала између Француске и Пруске непосредно пред битку код Садове. Био је уверен да се ни у овом случају спор неће окончати мирно, понајвише што „румунски политичари осредње интелигенције покушавају да исправе грешку из октобра прошле године, када су пропустили шансу да буду на победничкој страни“.⁹⁷¹

Упркос свему, преговори између Данева и румунског посланства у Лондону нису били прекинути када и рад балканске конференције. Ипак, извршени преврат у Цариграду утицао је и на преговараче Бугарске и Румуније у Лондону. Француски посланик у Софији Панафије био је готово у стању панике, због сталних кошкања на бугарско-румунској граници. Према Панафијеовом мишљењу, излаз из сложене ситуације више се није ни назирао.⁹⁷² Иако је Русија имала удела у састављању програма четири тачке, далеко од тога да је била задовољна држањем Бугарске, а првенствено Данева, у читавој ситуацији. Српски посланик у Петрограду је истицао да је Сазонов кривицу за прекинуте преговоре у Лондону бацао управо на Данева. Њега је кривио за пропаст преговора са Османским царством јер се према османским делегатима понашао арогантно. Сматрао је да није уложио довољно труда да постигне споразум са Румунијом чије делегате је упорно избегавао у Лондону. Према општој

⁹⁶⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 29, Paris, le 10 février 1913.

⁹⁷⁰ V. Vesa, *op. cit.*, 47–48.

⁹⁷¹ M. Paléologue, *op. cit.*, 14.

⁹⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 31–36, Sofia, le 26 janvier 1913.

оцени Сазонова, Данев, тај „мали балкански Бизмарк“, како га је назвао кнез Трубецки, био је лош избор за првог преговарача Бугарске јер је био умишљен и без икакве преговараче вештине.⁹⁷³ Ништа боље мишљење о шефу бугарске делегације није имао ни француски амбасадор Пол Камбон, који се често у писмима брату жалио како је немогуће разговарати са Даневим, јер се тај „љигавац“ и „сељак са Дунава“, како га је описивао, бранио ћутањем сваки пут када му није по вољи оно што чује.⁹⁷⁴

Упркос свим покушајима, велике силе до краја јануара нису успеле да приволе Румунију да пристане на компромис који је понудила Бугарска, а ни Бугарску да се одрекне више територија. Пошто су обе владе изјавиле да желе да даље разговоре о овом питању наставе директно, посредством својих посланика у Софији и Букурешту, велике силе су одустале. Упркос неуспеху у овом питању, посредовање великих сила између Бугарске и Румуније није било сасвим без успеха. Непосредно пред прекид мировних преговора постигнут је споразум о другом румунском захтеву – уређењу положаја цинцарске мањине у делу Македоније који би, према споразуму са Србијом, требало да уђе у оквиру бугарске државе. Бугарска у овом питању није имала већих замерки тако да су Данев и Мишу 29. јануара потписали споразум, познат као Лондонски протокол, којим се Бугарска обавезала да ће цинцарске школе имати аутономију и да ће радити по програму прописаном од стране Румуније као протектора. Такође, Бугарска је дала сагласност да се на територији насељеној цинцарским становништвом установи једна епископија под јурисдикцијом румунске цркве.⁹⁷⁵ Из угла Румуније, потписани Протокол био је само формалност, покушај Бугарске и великих сила да одгоде решење главног румунског захтева – корекције границе у јужној Добруци.⁹⁷⁶ Да Румунија није имала намеру да одустане од свог захтева показала је тиме што је истога дана када је потписан Лондонски протокол у Берлину са немачким банкама склопила хитан зајам од 150 милиона марака за опремање војске и набавку наоружања.⁹⁷⁷ Румунска јавност се, готово без изузетка, залагала да се разрешење несугласица са Бугарском постигне ратом. Од почетка фебруара протести на

⁹⁷³ Д. Поповић, *нав. дело*, 195-196; Г. Н. Трубецки, *нав. дело*, 33.

⁹⁷⁴ P. Cambon, *Correspondance*, III, 37-39.

⁹⁷⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 59-75, Bucarest, le 3 mars 1913; ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1454, л-29, Bucarest, le 22 juillet 1913.

⁹⁷⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 59-75, Bucarest, le 3 mars 1913. На конференцији у Букурешту, Србија је на истим основама склопила договор са Румунијом о делу Македоније који је потпао под њену власт. Установљен је засебан цинцарски епископат, цинцарске школе су добиле аутономију, а наставни језик је остао румунски. Школе је издржавала Румунија, али су српске власти имале право надзора над њима (М. Јагодић, *Православна црква у Новим крајевима Србије (1912-1915)*, Српске студије 3 (2012) 101-135).

⁹⁷⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 800, Bucarest, le 29 janvier 1913, 428.

улицама Букурешта постали су редовна појава, а на њима су присутни најчешће узвикивали: „Доле Бугарска, живео рат!”⁹⁷⁸

Наставак рата и повратак за преговарачки сто

У тренутку преврата у Цариграду, дошло је и до политичке промене у Француској. Пошто је изабран на дужност председника Републике 17. јануара 1913, Поенкаре је иступио из владе и препустио премијерско место свом пријатељу Аристиду Бријану који га је номиновао за председничког кандидата у децембру претходне године. Бријанов трећи кабинет отпочео је рад 21. јануара. Осим дужности председника владе, Бријан је преузео и ресор министра унутрашњих послова, док је Министарство спољних послова препустио Шарлу Селистену Жонару.⁹⁷⁹ Многи су били убеђени да је Жонар био изабран управо од стране Поенкареа који је, наводно, хтео да током свог председничког мандата ојача позицију Француске у Сирији и Либану где је Жонар борао у дипломатским мисијама. Поенкаре је 1912. године дошао на власт као представник тзв. колонијалне странке и, посматрано из тог угла, избор Жонара је био логичан. Међутим, било је много више оних, као што је случај са Полом Камбоном, који су сматрали да је Жонар био лош избор за министра спољних послова у сложеним политичким приликама у Европи, изазваним ратом на Балкану. Камбон га је сматрао некомпетентним јер, осим Блиског истока и Алжира где је дуго низ година обављао дужност проконзула, није познавао међународне односе. Управо је то, сматрао је Камбон, био Поенкареов мотив, јер му је Жонаров избор остављао потпуно одрешене руке у руковођењу ресором спољне политике. Поенкаре се пријатељима хвалио да му је Жонар свакодневно долазио у председничку резиденцију по савете и инструкције.⁹⁸⁰

Недовољна упућеност у европске политичке прилике новог министра спољних послова Жонара и незаинтересованост председника владе Бријана остављали су одрешене руке не само Поенкареу већ и његовом првом сараднику Морису Палеологу. Палеолог је, као Поенкареов човек од поверења, наставио да обавља дужност шефа Политичког одељења,

⁹⁷⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 44, Bucarest, le 10 février 1913; F. Constantiniu, *Economic and political interests of the Great Powers in Romania during the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 289–294.

⁹⁷⁹ M. Paléologue, *op. cit.*, 16–17.

⁹⁸⁰ J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 151–152; P. Cambon, *Correspondance*, III, 37–39; M. Paléologue, *op. cit.*, 15.

што му је омогућило да преузме кључну позицију у Министарству спољних послова. О томе како је Палеолог посматрао новог шефа Жонара најбоље сведочи да је, резимирајући састанак сазван ради анализе преврата у Цариграду, у свој дневник забележио да је „драги Жонар доживео дипломатску иницијацију“ због свега шта је чуо на том састанку. Са друге стране, био је задовољан брзином којом је Бријан усвајао различите аспекте проблема, али је у исто време био запањен његовим „географским и историјским незнањем“. За Бријана је „Балканско полуострво било једнако конфузан и мистериозан простор колико и приказ централне Африке на средњовековним мапама“, како је Палеолог забележио у свом дневнику.⁹⁸¹ За разлику од Палеолога и Пола Камбона, нова младотурска власт у Османском царству била је врло задовољна избором Жонара за новог министра спољних послова Француске, уверена да ће он у наставку рата бити наклоњенији Османском царству од Поенкареа.⁹⁸²

Задовољство Младотурака новом француском влашћу било је краткотрајно јер се Жонарово Министарство одмах заложило код осталих сила да се према Османском царству примене озбиљније репресивне мере због извршеног преврата и одлуке да прекину преговоре у Лондону. Након извршеног преврата, који је оборио англофилску политичку струју и вратио на власт Младотурке који су се ослањали на Немачку, Француска је оживела иницијативу лорда Греја с почетка јануара о поморској демонстрацији моћи против Османског царства. Савезнице Француске су се сложиле са њом у оцени да Младотурци немају довољно дипломатског искуства и да је неопходно да се велике силе на неки начин умешају и спрече даљу ескалацију немира у Царству. При усвајању такве оцене оријентација Младотурака према Немачкој играла је врло битну улогу. Немачка, а нарочито немачка штампа су са великим одушевљењем поздравили повратак партије Младотурака на власт. Управо је та политичка оријентација била пресудна да силе Тројног савеза једногласно одбију учешће у поморској демонстрацији или другим казним мерама против нове османске власти.⁹⁸³

Уместо притисака силе Тројног савеза су саветовале стрпљивост, уверавајући неистомишљенике да ће Младотурци врло брзо сами увидети да је повратак мировним преговорима најбоље решење за Османско царство. Француска није делила уверење супарничког блока, а у прилог њеној слутњи да је након прекида преговора на помолу наставак рата, говориле су вести о новим зајмовима које су зараћене државе успеле да добију на европским новчаним берзама током трајања примирја. По-

⁹⁸¹ M. Paléologue, *op. cit.*, 16-17.

⁹⁸² AMAE, NS, Russie, MF P 14494, doss. 23, № 67, Saint-Petersbourg, le 27 janvier 1913.

⁹⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 24-25, Berlin, le 26 janvier 1913.

трага за финансијским средствима почела је и пре закључења примирја на Чаталци. Бугарска је прва успела да обори формалну суспензију финансијских операција коју је Француска прокламовала средином октобра.⁹⁸⁴ Зајам у висини од 100 милиона франака добила је средином новембра од конзорцијума који су чиниле *Deutsche Bank* и две француске банке *La Banque de Paris* и *Banque des Pays-Bas*. Номинално од укупног зајма, Бугарска је добила само аванс од 40 милиона франака, а према договору француских и немачких банкара, остатак новца требало је да буде исплаћен по окончању рата.⁹⁸⁵ Међутим, у том тренутку много важнија од услова под којима је Бугарска добила зајам била је чињеница да је она доказала да је прокламована финансијска блокада само декларативна и тиме дала охрабрење другим балканским државама да и оне потраже кредиторе у Паризу и Лондону.⁹⁸⁶

Примером Бугарске убрзо је пошла и Грчка која је успела да крајем децембра од француских банака *Comptoir National d'Escompte* и *Banque Nationale de Grèce* добије аванс од 50 милиона франака. Као и у претходном случају, и ова операција се водила без знања и сагласности француског Министарства спољних послова, које је за грчки зајам сазнало почетком јануара, а након прекида преговора крајем истог месеца, било је јасно за шта ће добијени новац бити употребљен.⁹⁸⁷

У истом периоду док су Бугарска и Грчка трагале за кредиторима у Европи Србија није, чинило се, имала већих новчаних потешкоћа, већ је ширењем територије настојала да подстакне ширење мреже банака и на ослобођене крајеве. Она је средином новембра затражила од Алфреда Бодена, директора *Француско-српске банке* да отпутује у Скопље и тамо преузме управу над локалном филијалом *Ошманске банке*, односно да тамо отвори огранак *Француско-српске банке*.⁹⁸⁸ То је и учињено, те је након померања српске границе према југу, *Француско-српска банка* отворила две нове филијале у Скопљу и Битољу.⁹⁸⁹

Средином децембра српска влада је, посредством Управе фондова, од *Француско-српске банке* позајмила 18 милиона динара на основу менице издате на рок од шест месеци, уз клаузулу да се вредност менице може продужити за још шест месеци (што је и учињено у јуну 1913. године).⁹⁹⁰ Захваљујући овој позајмици и другим финансијским

⁹⁸⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 68, Berlin, le 12 novembre 1912.

⁹⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 177, Berlin, le 15 novembre 1912.

⁹⁸⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 244, № 232, Londres, le 15 novembre 1912.

⁹⁸⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 190, Paris, le 13 janvier 1913.

⁹⁸⁸ AC, S/F, MF 65, № 328, Belgrade, le 15 novembre 1912.

⁹⁸⁹ А. Митровић, *Сврпске банке у Србији 1882–1914*, Југословенски историјски часопис 1 (1997) 7–24.

⁹⁹⁰ Љ. Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 342.

мерама које је увео министар финансија Лазар Пачу, Србија је имала стабилну финансијску ситуацију до краја 1912. године. Француски посланик Деко је у годишњем извештају с краја децембра 1912. године истакао да је, после три месеца војне кампање, финансијска ситуација у Србији стабилна и задовољавајућа. Закључак је извео на основу добијеног извештаја *Француско-српске банке*. Према прорачунима банке, дотадашњи рат коштао је Србију 1.200.000 франака, рачунајући период од проглашења мобилизације.⁹⁹¹ Такође, за Србију је олакшавајућа околност била што није имала неостварених војних циљева, самим тим није јој било потребно да у наставку рата тражи инострани зајам за подизање војне спреме.

Очекивано, најозбиљније финансијске проблеме од свих учесника Првог балканског рата имало је Османско царство. Исцрпљено због рата са Италијом који је окончан непосредно пред почетак операција на Балкану, Царство је у нови рат ушло са празном благајном. Проблем новца је остао на снази и након извршеног преврата 23. јануара. Француска је, заједно са осталим силама, била сагласна да неће дозволити банкрот Османског царства, али је извршила притисак на своје банке да одуговлаче са одобрењем зајма, јер је увиђала да су новчане неприлике Царства могућност да се Порта примора на повратак мировним преговорима.⁹⁹² У овом случају банкарци су послушали савет Министарства и почетком јануара одбили захтев Османског царства за добијање зајма у Паризу.⁹⁹³

Међутим, након неуспеха у Паризу, Порта се окренула Лондону и Берлину где је наишла на више разумевања. Крајем јануара у Париз је стигла потврда да су британске банке, заједно са немачком *Deutsche Bank*, обећале Цариграду месечну исплату од 500.000 лира, наводно, за финансирање административних трошкова. Иако су немачки и британски финансијери одбили да дају Османском царству дугорочни зајам све док се не стабилизује политичка ситуација и не оконча рат, вест о овој

⁹⁹¹ АС, S/F, MF 65, № 337, Belgrade, le 30 décembre 1912.

⁹⁹² Осим потражње страних зајмова, Порта је уводила мере које су имале за циљ да привремено ојачају државни апарат изнутра и поправе катастрофалне финансије. Једна од таквих мера, којој је Порта прибегла почетком новембра, било је повећање царинских намета за 4%. Амбасадори Француске и Велике Британије у Цариграду, у име својих влада, протестовали су пред Портом због овог самовољног потеза. Због немогућности да самостално отплаћује своје дугове, Порта је 1881. прихватила надзор европских сила над својим царинским и фискалним системом. У складу са овим споразумом била је у обавези да добије одобрење финансијског савета великих сила за сваку промену у финансијском сектору (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 243, № 191, Péra, le 9 novembre 1912; *La Première Guerre mondiale*, I, 4).

⁹⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF, PO 8618, № 191, Paris, le 13 janvier 1913.

позајмици дочекана је са подозрењем у Паризу. Француска је била уверена да ће Османско царство добијени новац, уместо за администрацију, употребити за наставак рата.⁹⁹⁴ Још једном се показало да напори дипломата да ставе тачку на рат нису ни најмање дотицали банке који су у новчаној оскудици зарађених држава видели, пре свега, повољну прилику да са њима закључе зајмове са високим каматним стопама. Такав приступ, сматрало се у Паризу, од европских држава начинио је, у неку руку, саучеснике рата на Балкану.

Изгубивши сваку наду да ће преокренути став нове османске владе по питању наставка преговора, Француска се, заједно са осталим великим силама окренула балканским државама, настојећи да бар њихове делегате задржи у Лондону. Сматрало се да, уколико би све балканске делегације остале за преговарачким столом, онда би била већа шанса да се „блудни син“ Османско царство „дозове памети“ да се започети преговори приведу крају. Иако се балканска конференција последњи пут састала почетком јануара, делегације су још увек боравиле у Лондону, што је за Француску значило да преговори нису потпуно пропали. Амбасадори у Лондону су у том погледу били најпредузимљивији, преузевши на себе улогу медијатора. Пол Камбон је покушавао да задржи Данева, лорд Греј је имао исти задатак са Венизелосом, а Бекендорф са Таке Јонескуом.⁹⁹⁵ Са своје стране, министар Сазонов је упутио ноту свим владама балканских држава, саветујући им да не повлаче преговараче из Лондона и да не буду прве у обнављању ратних операција.⁹⁹⁶

Нажалост, ова удружена мировна мисија сила Антанте није уродила плодом. Након преврата у Цариграду делегати балканских држава су саставили одбор (са по једним чланом из сваке делегације) који је 29. јануара великим силама и званично предао обавештење о прекиду преговора.⁹⁹⁷ У име одбора одлуку је назначеним странама предао српски отправник послова у Британији Славко Грујић.⁹⁹⁸

Делегације Србије, Грчке и Црне Горе су 2. фебруара напустиле британску престоницу. По један члан из све три делегације је остао у Лондону да прати ток Амбасадорске конференције која је несметано наставила са радом.⁹⁹⁹ Одлазећи из Лондона, грчки премијер Венизелос је дописнику новинске агенције *Reuters* изјавио: „Не кажем вам збогом, него до виђења; убијећен сам да ћу кроз неколико недеља поново бити у Лон-

⁹⁹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF, PO 8620, № 154-155, Londres, le 29 janvier 1913.

⁹⁹⁵ P. Cambon, *Un diplomate*, 257.

⁹⁹⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 809, Saint Pétersbourg, le 30 janvier 1913, 434.

⁹⁹⁷ *Глас Црногораца* 3 (21. јануар/3. фебруар 1913) 1.

⁹⁹⁸ DDF, 3e série, t. V, № 182, Londres, le 6 janvier 1913, 218-219; AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 146-153, Londres, le 29 janvier 1913.

⁹⁹⁹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 830, Londres, le 2 février 1913, 445.

дону, да закључим мир, али прије тога треба Турци да увиде свој пораз и уговор мира потпишу на бојном пољу.¹⁰⁰⁰ Како се могло очекивати, непријатељства су настављена убрзо. Бомбардовање Једрена са бугарске стране отпочело је већ 4. фебруара увече.¹⁰⁰¹

Тешки њрејовори у Лондону: њоследња њрејцрка
(L'Illustration № 3646 (le 11 janvier 1913) 163)

Услед нових околности, Француска је још једном своју пажњу усмерила на војну спрему учесника рата. Војни аташеи су нарочиту пажњу поклањали бројности армија, али и војничком моралу код балканских и војске Османског царства. Посебно су пратили војне мере које су биле спроведене током трајања примирја. Извештаји достављени Министарству спољних послова показали су да је крајем јануара војна спрема свих зараћених страна била на подједнако високом нивоу као што је била у октобру 1912. године. Османско царство је период примирја искористило да консолидује своје снаге, као и да из Мале Азије у европски део Царства пребаци нове, свеже трупе. Пребацивање трупа је успешно извршено до

¹⁰⁰⁰ Глас Црнојорца 4 (26. јануар/8. фебруар) 1913 1.

¹⁰⁰¹ Ottoman Diplomatic Documents, I, № 841, Constantinople, le 4 février 1913, 449.

краја 1912, па је јануара наредне године Османско царство у Тракији уместо са 70.000 располагало са 150.000 војника стационираних на Чаталци. Додатних 60.000 војника било је размештено у близини Галипоља, а још 40.000 је чекало на даљи размештај на источној обали Мраморног мора. При том, Османско царство је још увек успешно одолевао освајачима у три утврђења: Једрену, где је гарнизон бранилаца бројао 25.000 војника, Скадру, где је било 15.000 војника и у Јањини са 30.000 војника. Ова околност, као и промењена политичка ситуација која је омогућила долазак на власт присталицама рата, утицала је да обесхрабреност због претрпљених пораза у јесен 1912. године потпуно нестане. Војнички морал код официрског кадра и војске био је на врло високом нивоу. Османско царство се увелико спремало да офанзивно настави рат. Та офанзива, кратка и ефикасна, требало је да поврати изгубљене територије на Балканском полуострву.¹⁰⁰²

За разлику од Османског царства које је прекид ватре искористило да фортификацијски ојача преостале неосвојене тврђаве, реорганизује армију и обнови наоружање, балканске државе су са војничком спремом мање-више остале на истом ступњу као у тренутку потписивања примирја на Чаталци. Бугарска, која је због епидемије колере била у најтежој ситуацији децембра 1912. године, наставак рата је дочекала у истом стању. Процењено је да ни уз помоћ две дивизије српске војске под командом генерала Степе Степановића, које су биле ангажоване у опсади Једрена од почетка новембра, Бугарска нема довољно снаге да коначно освоји тај град, па је због тога бугарски Генералштаб почетком фебруара замолио Србију да још један део своје тешке артиљерије пошаље под једренске зидине.¹⁰⁰³ Српска влада је позитивно одговорила на апел и обећала да ће послати десет Шнајдерових топова (модел из 1897. године) који су се налазили у Нишу.¹⁰⁰⁴ Британски посланик у Софији Бакс-Ајронсајд је био обавештен да је 26 Шнајдерових топова из Србије стигло под Једрене средином фебруара, што је било и више од обећаног.¹⁰⁰⁵ Осим топова, Србија је бугарском Генералштабу ставила на располагање и артиљеријски материјал који је, заједно са две хаубице, током примирја стигао из Крезоза.¹⁰⁰⁶ У исто време када је стигла молба од Бугарске, Србија, која је све своје ратне циљеве испунила у првом делу ратовања,

¹⁰⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF PO 8620, № 96–100, Paris, le 28 janvier 1913.

¹⁰⁰³ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 245, Plovdiv, le 5 novembre 1912; *ibidem*, № 171, Plovdiv, le 14 novembre 1912; *ibidem*, № 220, Sofia, le 15 novembre 1912.

¹⁰⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 106, Paris, le 11 février 1913.

¹⁰⁰⁵ BD, IX–II, № 658, Sofia, February 25, 1913, 536–538.

¹⁰⁰⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 106, Paris, le 11 février 1913.

понудила је помоћ и Грчкој у опсади Јањине. Међутим, како је Хартвиг рекао Декоу, „Грчка је охоло одбила понуђену помоћ српске војске“.¹⁰⁰⁷

За разлику од Грчке, којој није недостајало самопоуздања у сопствене снаге, црногорски краљ Никола је, увидевши да Црна Гора неће добити Скадар у преговорима, затражио хитну помоћ Србије да град освоји силом и тиме велике силе стави пред свршен чин.¹⁰⁰⁸ На његову молбу, Србија је под Скадар упутила 12 пољских топова са три артиљеријска официра и издала наредбу да трупе Приморског кора (корпуса) узму учешће у опсади, пошто су након завршених операција на албанском приморју биле неангажоване.¹⁰⁰⁹ Према договору два Генералштаба, српска војска је требало да се придружи црногорској већ у фебруару, али због проблема са транспортом трупе Приморског кора, који је стављен под команду начелника Штаба Прве армије генерала Петра Бојовића, приспеле су под зидине Скадра тек 31. марта.¹⁰¹⁰

Самопоуздање османске војске и државе да могу преокренути ситуацију и војно и дипломатски, није дуго потрајало. Иако се одлучило за наставак рата, Османско царство није намеравало да у потпуности затвори врата мировним преговорима. Тако је амбасадор у Лондону Тефик-паша дан након обновљеног сукоба (5. фебруара) разговарао са представницима великих сила о могућности да оне посредују у наставку преговора. Пол Камбон и његове колеге су имали утисак да Порта жели прекид непријатељстава чак и по цену губитка Једрена. Лорд Греј је рекао Тефик-паши да Порта мора званичним путем да се обрати силама, јер у супротном, балканске државе неће прихватити њихово спонтано уплитање.¹⁰¹¹ Иронично, најсклонији овом решењу био је нови везир Махмуд Шефкет-паша. Иако је на власт дошао уз прокламовану политику очувања Једрена у оквирима Царства, француски амбасадор из Цари-

¹⁰⁰⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8622, № 143-144, Belgrade, le 12 février 1913.

¹⁰⁰⁸ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912-1913*, III, Београд 1960, 261-262.

¹⁰⁰⁹ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *нав. дело*, 202.

¹⁰¹⁰ М. Милићевић, *Транспортовање њурица Приморског кора и њива српска њоморска дивизија 1913. године*, Весник 36 (2009) 39-52. Трупе су из Србије железницом пребациване до Солуна где су укрчане на 16 транспортних бродова грчке морнарице. Услови смештаја и хигијене на тим бродовима нису били на завидном нивоу, што је путовање од Солуна до Медове чинило врло тешким и напорним. Ради сигурности, транспортне бродове су пратила три брода грчке ратне морнарице, једна крстарица, један торпиљер и једна контра торпиљерка. Транспорт је бројао 7.000 људи, 1.200 коња, 850 волова и 550 кола. Са експедиционим корпусом путовале су још две пољске болнице руског Црвеног крста (Д. Вујовић, *Француски војни ајташе, њуковник Фурније, о операцијама око Скадра 1912. и 1913. године*, 267-302).

¹⁰¹¹ DDF, 3e série, t. V, № 333, Londres, le 6 février 1913, 416-417.

града је извештавао да је он спреман да се одрекне спорног града уколико је то цена мира са Бугарском и осталим балканским државама.¹⁰¹²

Порта се већ 10. фебруара обратила британском Министарству спољних послова са молбом да оно посредује у закључењу мира са балканским државама. Већ сутрадан, лорд Греј је садржину ноте коју је примио од Тефик-паше проследио представницима осталих великих сила.¹⁰¹³ Амбасадор у Цариграду Морис Бомпар је 25. фебруара обавестио француског министра спољних послова Жонара да му је велики везир саопштио да је Цавид-бег именован за главног делегата османске делегације уместо Осман Низами-паше и да ће убрзо отпутовати у Лондон да настави мировне преговоре. Тефик-паша је, као и у првој фази преговора, био саветник главног делегата, нарочито у сегменту преговора који су се односили на државни дуг и остала економска питања.¹⁰¹⁴ Осман Низами-паша, који се из Лондона вратио старом задужењу у Берлин, саопштио је секретару Јагову да је Порта спремна да се одрекне Једрена у корист Бугарске, границом која би полазила од Сан-Стефана на Црном мору, ишла између Лозенграда и Лиле Бургаса и даље током реке Марице до њеног ушћа у Егејско море.¹⁰¹⁵

Међутим, овај разговор Низами-паше и Јагова, као и сви остали разговори које су османске дипломате водиле са европским државницима били су незванични. Осим декларативних изјава, Порта није предузела ниједан званичан корак. Велике силе су слушале предлоге, консултовале се међусобно, али, као и у првој фази рата, нису имале основа да се званично умешају као посредници. За све то време рат је настављен на оним балканским ратиштима где је био прекинут почетком децембра. Свега месец и по након наставка рата, Османско царство је доживело два велика пораза. Први је био губитак Јањине, коју је заповедник града Есад-паша предао безусловно у руке грчком престолонаследнику Константину 6. марта.¹⁰¹⁶

Пад Јањине био је велики подстицај за удружене бугарско-српске групе под зидинама Једрена да појачају бомбардовање града и присиле заповедника османског гарнизона Шукри-пашу да и он положи оружје. Османски гарнизон на челу са Шукри-пашом предао се у подне 26. марта.¹⁰¹⁷ Детаље око последњих дана опсаде града француско Министарство

¹⁰¹² DDF, 3e série, t. V, № 350, Péra, le 10 février 1913, 433.

¹⁰¹³ DDF, 3e série, t. V, № 361, Péra, le 10 février 1913, 439.

¹⁰¹⁴ DDF, 3e série, t. V, № 454, Péra, le 25 février 1913, 551–552.

¹⁰¹⁵ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 50, № 67, Berlin, le 28 février 1913.

¹⁰¹⁶ С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Сјејна Сјејановић у ратновима Србије 1878–1918*, I, 220–225; R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000, 83–85.

¹⁰¹⁷ R. C. Hall, *op. cit.*, 86–90.

спољних послова сазнало је средином априла када је добило на увид дневничке белешке вицеконзула у Једрену Марсела Кинеа, који је за све време опсаде био у граду. Кине у извештају није изричито споменуо да ли се Шукри-паша предао бугарској или српској војсци, али је истакао да српска војска није улазила у град, осим једног батаљона који је у пратњи бугарске царске гарде и коњице у пола једанаест изјутра умарширао да прими власт над градом.¹⁰¹⁸ Овим закључком Кине није помогао у расветљењу бројних контроверзи које су пратиле пад Једрена. Спорно је било да ли се заповедник Једрена Шукри-паша прво предао генералу Иванову или српској војсци. Спор, који је актуелизован пред избијање Другог балканског рата, углавном се водио преко новинских текстова које су једна и друга страна објављивале у домаћим и страним листовима.¹⁰¹⁹

Међутим, ако није помогао у расветљењу чина предаје града, Кинев извештај је развејао тврдњу османских власти, нарочито Шукри-паше, да је глад присилила браниоце да прекине одбрану града управо 26. марта. У градским резервама на дан предаје било је 7.500 врећа брашна, 200.000 килограма двопека, неколико тона шећера и свих других животних намирница. Са овим залихама, Кине је процењивао да је град могао да издржи и до 12. априла, тим пре јер је цивилно становништво било релативно мирно.¹⁰²⁰ Француска је сумњала да је Османско царство дубоко поларизовано између две политичке опције. Једна струја предвођена Младотурцима залагала се за рат по сваку цену, док је друга свесно жртвовала Једрене као залог за скори мир.

Након пада Јањине и Једрена великим силама је био отворен пут да поново иницирају прекид непријатељстава и наставак мировних преговора. Представници шест великих сила акредитовани у Цариграду 31. марта су поднели принцу Саиду Халиму колективну ноту од пет тачака, чије испуњење је требало да оконча рат на Балкану. Пет предложених та-

¹⁰¹⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 32-42, Adrianople, le 15 avril 1913.

¹⁰¹⁹ Гргур Јакшић, који је заступао интересе Србије у француској јавности, извештавао је из Париза да су Бугари на све начине желели да прикажу да српске трупе нису имале никакав удео у паду Једрена. Сам Јакшић је објавио неколико чланака у француским листовима који су бранили српску страну у том догађају. Значајну подршку имао је од стране дела француских интелектуалаца и новинара. У одбрани српског става нарочито се истакао дописник листа *Le Journal* Анри Барби, који је чланке сабрао и објавио као посебну публикацију под називом *Срби њог Једреном*. У првом тренутку Француска није придала никакав значај међусобним српско-бугарским оптужбама. Међутим, овај догађај је на површину изнео притајено непријатељство између Србије и Бугарске, чији савезнички уговор је био основа Балканског савеза, а чији распад је значио нове невоље за Француску и њену политику заштите општег мира (НБС, ПФ, Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/1625, Г. Јакшић – Н. Пашићу, без датума; А. Барби, *Срби њог Једреном*, Београд 1913).

¹⁰²⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 32-42, Adrianople, le 15 avril 1913.

чака нису биле нове, о њима су представници зараћених страна разговарали пре него су државним ударом у Цариграду били прекинути преговори у Лондону. Велике силе су предлагале да се Османско царство одрекне свих територија источно од линије Енос на обали Егејског и Мидија на обали Црног мора. Од ових територија изузетак су биле Албанија, чије границе је накнадно требало да одреде велике силе, и острва у Егејском мору. Трећа тачка у предложеној ноти подразумевала је да се Османско царство одрекне Крита у корист Грчке. У поднетом предлогу нова је била одредба о ратној штети за коју су велике силе сматрале да Османско царство не треба да је исплати победницима рата. Ипак, због многобројних захтева пристиглих на адресе европских влада, велике силе су предложиле да се у Паризу окупе представници зараћених страна и заједно са представницима великих сила разговарају о отплати турског државног дуга и свим другим питањима финансијског карактера.¹⁰²¹

Османско царство је дало сагласност да се преговори воде на темељу предложених пет тачка, након чега је исти предлог упућен и балканским државама. Чланице Балканског савеза су на поднети предлог колективно одговориле 5. априла прихватајући предложене тачке за закључење мира, али уз истицање да имају услове који их допуњавају. На првом месту тражиле су да предложена линија Енос–Мидија не буде узета као коначна гранична линија, већ као „полазна основа“.¹⁰²² Ова допуна је, несумњиво, потекла од Бугарске, која још увек није губила наду да ће њена војска до краја рата допрети до Цариграда и освојити га.

Друга допуна се односила на острва Егејског мора, за која су балканске државе тражиле да буду њима предата на располагање, без додатних разматрања од стране великих сила. Трећом тачком своје колективне ноте чланице Балканског савеза су се сагласиле са начелно договореном трасом граница за Албанију и изразиле наду да у пракси неће бити одступања од договорених одлука. У четвртој тачки балканске државе су затражиле да буду равноправно укључене у рад комисије која би разматрала финансијска питања, укључујући и питање ратне одштете. Пошто Османско царство и велике силе усвоје ове допуне, балканске државе су обећале да ће одмах прекинути са ратним операцијама.¹⁰²³

Одговор балканских држава изазвао је узнемиреност у Петрограду, али је Русија, зарад окончања рата, размотрила услове који су били наведени у колективној ноти балканских савезница. У погледу прве допуне да линија Енос–Мидија буде полазна граница за мировне преговоре Русија није имала примедби, јер је, ионако, коначни правац линије требало да ут-

¹⁰²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 131–132, Constantinople, le 31 mars 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 19, Berlin, le 2 avril 1913.

¹⁰²² AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 213–214, Belgrade, le 5 avril 1913.

¹⁰²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 213–214, Belgrade, le 5 avril 1913.

врди једна међународна комисија. У погледу захтева да острва у Егејском мору припадну балканским државама, Русија се залагала да сва острва припадну Грчкој, са изузетком Тасоса који је требало да припадне Бугарској. У погледу утврђивања граница Албаније, Русија је сматрала да решење овог питања не може бити постављено као услов за мир, јер је његово решавање у рукама великих сила, а не балканских држава. И на крају, у вези захтева балканских држава за ратном одштетом, руски министар спољних послова је сматрао да то питање може бити решено након формалног потписивања мира и да, опет, то не треба да буде један од услова за окончање рата.¹⁰²⁴ Осим захтева да добије Тасос, Бугарска је 10. априла упутила захтев руској и француској влади да добије и острво Самотраку. Захтев није наишао на одобравање ни у Петрограду ни у Паризу.¹⁰²⁵

Док се чекало да балканске државе дају свој дефинитивни пристанак на наставак преговора, један део амбасадора изнео је предлог да се наставак преговора између Османског царства и балканских држава организује у Паризу или у неком другом европском граду. Одвајањем балканске од конференције амбасадора убрзао би се њихов рад и спречило директно уплитање великих сила у ток преговора. Русија је предлог подржала, али му се француски амбасадор Пол Камбон оштро супротставио, истакавши да зараћене стране треба да наставе преговоре тамо где су га и започеле. Сматрао је да је већ много времена изгубљено због наставка рата и да би организовање конференције на другом месту додатно одужило неизвесност и мировне преговоре. При том, као најјачи аргумент Камбон је истакао да ће у Лондону делегати балканских држава и Османског царства водити преговоре под будним оком амбасадора, који неће допустити да преговори пропадну као што је био случај у јануару.¹⁰²⁶ Нови француски министар спољних послова, који је ступио на дужност средином марта, Стефан Пишон је подржао став амбасадора, тако да се остало при Лондону као месту преговора.¹⁰²⁷

Не само Пол Камбон већ и остали представници великих сила, били су одлучни да у наставку преговора између зараћених страна за-

¹⁰²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 288, Paris, le 7 avril 1913.

¹⁰²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 265, № 84, Londres, le 10 avril 1913.

¹⁰²⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1122, Paris, le 28 avril 1913, 102-103.

¹⁰²⁷ Стефан Пишон (Stephen Jean-Marie Pichon, 1857-1933), дипломата и државник. Од октобра 1912. био је трећи министар спољних послова који се сменио на тој дужности. Наследио је Селистена Жонара, чији мандат је трајао непуна два месеца, од јануара до марта 1913. Ово је био други Пишоново мандат као министра спољних послова. Први је служио у време прве владе Жоржа Клемансоа 1906-1909. Његова политика у време Анексионе кризе доста је била оспоравана и критикована, нарочито у Русији. Попут својих претходника, и Стефан Пишон је био пријатељ Ремона Поенкареа и његових блиских сарадника. Заједно са Поенкареом, Морисом Палеологом и Александром Милераном похађао је колеџ *Louis le Grand*. У младости је припадао екстремној левици и писао за лист *La Révolution française*,

узму одлучнији став него што су чинили у првој фази. Без обзира на додатне услове које су балканске државе затражиле од великих сила као посредница у склапању мира са Османским царством, сви су знали да је наставак преговора само питање времена. Бугарска, као најратоборнија и најамбициознија, била је растрзана између амбиција и могућности. Бугарска влада је била спремана да склопи примирје, али је овакво расположење званичних власти било у нескладу са ратним расположењем које је још увек било на виском нивоу у бугарском јавном мњењу и једном делу војске. Пошто Бугарска није могла према савезничким уговорима да склапа сепаратни мир, Гешов је изнео предлог посланицима Француске и Русије у Бугарској да се ратно стање између Бугарске и Османског царства незванично суспендује на неодређено време. Панафије је охрабрио Гешова да оствари овај наум, а руски посланик Некљудов је понудио помоћ руске амбасаде у Цариграду. Уз посредовање руског амбасадора у Цариграду, бугарски и османски генералштабови су 13. априла постигли сагласност да се између две државе непријатељства суспендују до 23. априла, уз могућност продужења. У случају да једна страна има намеру да обнови непријатељства, одлуку је морала најавити 48 сати раније.¹⁰²⁸

На измаку петодневног бугарско-османског примирја стигла је вест о предаји Скадра Црногорцима, чиме је пало и последње утврђење османске власти на Балканском полуострву. Након Бугарске и остале чланице Балканског савеза изразиле су жељу да прекину непријатељства са Османским царством. Након измењаних нота, француски посланици у Београду, Атини, Софији и на Цетињу добили су инструкције да, у сарадњи са осталим посланицима, објаве владама код којих су акредитовани да су све стране сагласне да се од 23. априла прекидају непријатељства на свим фронтovima. У исто време, велике силе су позвале све делегате зараћених држава да се врате у Лондон и наставе преговоре о миру, који су били прекинути у јануару.¹⁰²⁹

а касније се декларисао као италилофил. У дипломатску службу је ушао 1894. Боравио је у специјалним и редовним дипломатским мисијама у Санто Домингу, Рио де Жанеиру, Пекингу, Тунису, Данској, итд. Браћа Камбон су била врло сумњичава према новом министру спољних послова, имајући у виду његову од раније познату наклоност према Жоржу Клемансоу, главном Поенкареовом политичком опоненту. Прибојавали су се да ће доћи до разлаза у ставовима између Пишона и Поенкареа. Ипак, до краја Пишоновог мандата децембра 1913. године, сарадња између њих двојице била је срдачна и складна у толикој мери да је Жил Камбон констатовао: „Пишон је одбацио Клемансоа и постао комплетан поенкарита“ (*Larousse du XXe siècle*, V, 568; *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, t. XXXII, 276–277; J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 156).

¹⁰²⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 135–136, Sofia, le 18 avril 1913.

¹⁰²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 62–63, Paris, le 24 avril 1913.

Француска и Скадарска криза

Док су дипломатским напорима покушавале да зараћене стране врате за преговарачки сто, велике силе су паралелно решавале и кризу око Скадра. Након шестомесечне опсаде, војска црногорског краља Николе је успела да, споразумним путем, освоји Скадар 23. априла, али предаја није разрешила, већ је увела овај проблем у његову акутну фазу која је окончана демонстрацијом силе против Црне Горе и предајом града у руке међународних снага.

Питање Скадра је, заједно са свим осталим проблемима Првог балканског рата, стигло пред мировну конференцију у Лондону децембра 1912. године. Након разрешења горуће кризе око српског излаза на Јадранско море, следеће по озбиљности било је питање Скадра. То је уочавао и лорд Греј који је на почетку мировних преговора рекао првом црногорском делегату Лазару Мијушковићу да је „Скадар бомба, и ја не желим да она експлодира“, што је значило да се питање Скадра мора разрешити и то врло брзо за добробит свих, а првенствено мале балканске краљевине.¹⁰³⁰ Главно питање које се наметало јесте коме ће припасти Скадар, Црној Гори или новоствореној албанској држави. Према подели надлежности, конференција делегата балканских држава и Османског царства одлучивала је о подели територије преузете од Османског царства, али су велике силе за себе резервисале право да одреде будуће границе албанске државе. По својим карактеристикама Скадарско питање било је гранично јер је потпадало под надлежност обе конференције, а чињеница да се о припадности Скадра расправљало док је град био под османском влашћу додатно је компликовала читав проблем.

Као у случају захтева Србије да добије излаз на Јадранско море и у овом питању Аустроугарска и Русија су заузеле водеће, супротстављене стране. Аустроугарска је већ на почетку рата заузела становиште да Скадар мора ући у састав нове државе и од њега није одступала до краја.¹⁰³¹ У више наврата подносила је мемоаре у којима је износила аргументе у корист свог захтева. Тумачење Русије да, због опстанка црногорске династије и из економских разлога, Скадар треба да припадне Црној Гори, Аустроугарска је оповргавала аргументима да на северу Албаније сматрају Скадар својом престоницом, као и да је град од пресудне политичке, економске и духовне важности за нормалан развој младе албанске државе.¹⁰³²

У разговору који је водио са аустроугарским амбасадором у Лондону грофом Менсдорфом јануара 1913. године лорд Греј је био врло

¹⁰³⁰ P. Popovitch, *Le Monténégro et la Question de Scutari*, Genève [1918–1919], 11.

¹⁰³¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 163–164, Scutari d'Albanie, le 8 novembre 1912.

¹⁰³² AMAE, NS, Turquie, doss. 294, № 32–38, Londres, le 22 janvier 1913.

изненађен његовим саопштењем да се „Аустроугарска не може одрећи Скадра не због питања престижа, већ због саосећајности“. Како је гроф Менсдорф објаснио, већинско становништво Скадра је католичке вероисповести и Аустроугарска, као традиционални заштитник албанских католика, не може допустити да они буду присаједињени држави друге вероисповести у којој њихова права не би била адекватно заштићена и загарантована.¹⁰³³ Након овог разговора лорд Греј је био уверен да не постоји аргумент који би могао променити ригидан став Аустроугарске по овом питању, а наставак кризе је то убрзо и доказао.¹⁰³⁴

До прекида преговора у Лондону јануара 1913. године ни балканска ни конференција великих сила се нису озбиљније бавиле питањем Скадра. Ваљало је одржати преговоре активним, задржати османску делегацију за преговарачким столом, регулисати питање српског изласка на Јадранско море и питање Албаније. Међутим, прекидом мировних преговора и превратом у Цариграду дошло је до погоршања опште ситуације у Скадру. Стежући обруч око града, почетком фебруара, Црна Гора је успела да у потпуности затвори прилаз Скадру са две копнене стране, чиме се у пуној мери посветила једином неоствареном ратном задатку. У ту сврху је затражила и помоћ од Србије. Услед опсаде са две стране, здравствена и хигијенска ситуација у Скадру је током фебруара постала алармантна. Заразне болести су се шириле, а помоћ од Црвеног полумесеца је све ређе стизала у град. За потребе смештаја рањених и болесних, градски Конак био је претворен у болницу са 660 кревета, све школске зграде су биле дате на располагање британским, аустријским и другим медицинским мисијама Црвеног крста које су и током примирја остале у Скадру. Званично, број погинулих и умрлих никада није објављиван, али је француски конзул Леон Крајевски слободно процењивао да је од

¹⁰³³ *BD*, IX–II, № 464, Foreign Office, January 7, 1913, 371.

¹⁰³⁴ Са прекидом преговора у Лондону било је сасвим јасно да ће се тежите рата пребацити на Скадар, а са самим тим и пажња европских сила. Стога је потпуковник Фурније, као акредитовани војни аташе и за Црну Гору, почетком фебруара 1913. затражио и добио дозволу од српског Министарства иностраних дела да отпутује у Црну Гору на неколико недеља да би пратио ток опсаде Скадра. Пуковник је стигао у Црну Гору почетком марта, на Цетињу је провео неколико дана током којих се од владе обавестио о стању операција; потом је преко Ријеке Црнојевића, Вирлазара и Бара 15. марта стигао у Мурићане у штаб генерала Митра Мартиновића који је командовао трупамма западног сектора, на потезу између Скадарског језера и мора, отуда је прешао у српски табор пуковника Дамјана Поповића који је био смештен на Малој Брдици, да би потом преко Дрињаче обишао источни сектор црногорског фронта и табор престолонаследника Данила на Бардањулу. Из Црне Горе Фурније се преместио у Медову у штаб српске војске. По повратку у Србију запажања је изнео у извештају који је 25. марта послао у Париз (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 138, Belgrade, le 19 février 1913; Д. Вујовић, *Француски војни аташе, пуковник Фурније, о операцијама око Скадра 1912. и 1913. године*, 267–302).

почетка опсаде до почетка фебруара погинуло око 4.000 људи, односно петина војника у османском гарнизону.¹⁰³⁵ Док су војници страдали услед последица бомбардовања, цивилно становништво је махом умирало од глади и болести. Ипак, ни висока стопа смртности није поколебала борбени дух заповедника одбране Есада-пашу, који је у једном разговору рекао конзулу Крајевском да строга војна контрола остаје на снази, чак уколико глад буде односила дневно 10% од укупног броја цивила.¹⁰³⁶

Погоршањем здравствених прилика расло је социјално незадовољство у граду. Јануарски немири у Цариграду одразили су се на ситуацију у Скадру. Незадовољство унутар Скадра кулминирало је 31. јануара 1913. године када су тројица непознатих мушкараца извршила атентат на заповедника градске одбране Хасана Ризе-бега. Мотив убиства није до краја разјашњен, али је градом кружило неколико верзија. Према једнима, Риза-бег је убијен због „крвне освете“, док су други били уверени да су га убили незадовољни османски резервисти који су се након пада Драча повукли у Скадар.¹⁰³⁷ Једна од највероватнијих верзија о мотивима убиства била је та да је Хасан Риза-бег убијен због суровог понашања према цивилном становништву Скадра. Риза-бег је био омрзнут од стране свеукупног скадарског живља, нарочито од стране сиромашних муслимана који нису желели да учествују у одбрани града нити да је новчано помажу, а били су на то приморани.¹⁰³⁸ Француски војни аташе Фурније је у једном од извештаја изнео сумњу да је убиство Хасан Ризе-бега наручио Есад-паша јер се њих двојица суштински нису слагала. Есад-паша је по смрти Ризе-бега преузео укупну контролу над Ска-

¹⁰³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 257, MF PO 8621, № 86-89, Scutari d'Albanie, le 10 février 1913.

¹⁰³⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 222-223, Scutari d'Albanie, le 1er avril 1913.

¹⁰³⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 255, MF, PO 8620, № 215-216, Scutari d'Albanie, le 31 janvier 1913.

¹⁰³⁸ *Убиство Хасан Ризе*, Пијемонт № 114 (25. април/8. мај 1913) 3. Ригорозне мере које су натерале муслиманско цивилно становништво да се више ангажује у одбрани Скадра биле су на снази од средине новембра 1912. Заповедници гарнизона су покушавали претњама војних команданата, позивима најугледнијих грађана и молитвама хоџа у џамијама да подстакну цивилно становништво да узме више учешћа у одбрани града, али су сви покушаји дали слабе резултате. На крају је Хасан Риза-бег прибегаво ригорознијим методама „убеђивања“. Он је наредио да се претресају муслиманске куће, хапсе и затварају сви они који су имали утицај на масу. Дуж зидина града наредио је да се постави натпис „целокупно становништво мора здружено учествовати у одбрани вере, отаџбине и части“, а за све који се не одазову овом апелу била је забрањена казна смрти. Драконске мере Ризе-бега подржао је и Есад-паша Топтани, и тек је њихова примена натерала Скадрани да у већој мери узму учешће у одбрани града (AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 216, Scutari d'Albanie, le 5 décembre 1912).

дром што је према мишљењу Фурнијеа „отворило једну нову еру његових амбиција“.¹⁰³⁹

Са положаја главног заповедника Есад-паша Топтани је наставио са одбраном града, коју је за разлику од свог претходника организовао дефанзивно и негативно је одговарао на све прогласе црногорских власти да им преда град. У ефикасној одбрани града озбиљан проблем било је присуство цивилног становништва у граду, које је подносило највећи терет опсаде.¹⁰⁴⁰ Под све јачим дипломатским притиском великих сила, Црна Гора је почетком марта одлучила да промени тактику бомбардовања Скадра, а све у циљу да град што пре натера на предају. Уместо бомбардовања утврђених војних положаја, почело се са насумичним бомбардовањем свих четврти, укључујући и оне где су били смештени дипломатски представници.¹⁰⁴¹ Према извештају пуковника Фурнијеа, ратиште је у марту било подељено на четири сектора, који су били оивичени обалом Скадарскога језера и водотоцима који су се у њега уливали. Западни сектор је обухватао простор између Бојане и језера; северни сектор се простирао од језера до реке Кири; источни сектор је захватао простор између река Кири и Дрињаче а јужни између Дрињаче и Бојане. Сектори су били повезани путним и телефонским везама, као и са главним штабом краља Николе на Груди. Ради лакше комуникације између сектора Црногорци су преко Бојане, код места Стодра, изградили један понтонски мост.¹⁰⁴²

Са позиције Црне Горе најјачи разлог који ју је терао да опсаду приведе крају, био је тај да су велике силе намеравале да Скадарско питање реше на црногорску штету. Чак је и Русија показивала спремност да попусти, тежећи компромисном решењу. Тако је на седници амбасадора од 11. фебруара гроф Бекендорф изнео предлог своје владе да Скадар уђе у оквире Албаније, али да површина читавог Скадарског језера припадне Црној Гори. Аустроугарска је одбацила ово компромисно решење, истакавши велики економски значај језера за опстанак града.¹⁰⁴³

Упркос већој борбености и истрајности коју је показивала у овом питању него када је на дневном реду амбасадора био захтев Србије за излазак на Јадранско море, српски посланик у Бечу Јовановић је био уверен

¹⁰³⁹ Д. Вујовић, *Француски војни аџаше, њуковник Фурније, о ојерацијама око Скадра 1912. и 1913. године*, 267–302.

¹⁰⁴⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 145–147, Scutari d'Albanie, le 5 mars 1913; АС, СН - 253, Cettigné, le 25 mars 1913.

¹⁰⁴¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 222–223, Scutari d'Albanie, le 1er avril 1913.

¹⁰⁴² Д. Вујовић, *Француски војни аџаше, њуковник Фурније, о ојерацијама око Скадра 1912. и 1913. године*, 267–302.

¹⁰⁴³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 260, MF PO 8625, № 192–193, Scutari d'Albanie, АМАЕ, NS, Turquie, doss. 294, № 68–69, Londres, le 11 février 1913.

да ће Русија и у овом питању на крају попустити пред притиском Аустроугарске. Ипак, за настанак скадарске кризе, сматрао је Јовановић, не треба толико кривити Русију, колико црногорског краља Николу, који се, према оцени Европе, „од самога почетка није држао како треба“. Јовановић је истицао да му велике силе нису опростиле „што није одмах у почетку узео потребну помоћ од савезника да освоји Скадар“. У овом питању краља Николу је „напустио и његов зет у Риму – иако је у први мах био за то да Скадар припадне њему“, истицао је Јовановић један у низу аргумената који су били против краља Николе и Црне Горе.¹⁰⁴⁴ Баш као што је Јовановић наслуђивао Русија је од марта почела да сугерише Црној Гори да треба да одустане од Скадра јер нема изгледа да ће га добити. Упркос свим притисцима и саветима који су долазили из руског посланства на Цетињу на челу са Александром Гирсом, црногорска влада је тврдоглаво остајала при убеђењу „да ће глас званичне Русије бити моћно надвикан гласом панславистичке Русије“.¹⁰⁴⁵ На почетку Балканског рата Гирс је гајио нескривене симпатије према свесловенском покрету и ратним циљевима црногорске државе. За разлику од Потапова он је имао више разумевања за краља Николу. Но, и он се с временом дистанцирао од двора на Цетињу, уверен да краљ више штети него користи својој држави, као и да спас Црне Горе лежи искључиво у њеном савезу са Србијом.¹⁰⁴⁶

Док је Црна Гора јаче стезала обруч опсаде око Скадра дотле је албанска емиграција настојала да привуче пажњу европских државника, колико на проблем Скадра, толико и на свеукупну судбину тада најмлађе европске државе. Влада Исмаил Кемал-бега је у јануару упутила тројицу изасланика у Лондон да помогну интересима албанске државе. Мехмед-бег Кониц, Рашид-бег Дино и ефендија Филип Нога састајали су се за време боравка у британској престоници са представницима свих великих сила и агитовали за албанске интересе. Са француским амбасадором Камбоном су разговарали 5. јануара и том приликом су истакли да имају намеру да се боре за „пуну независност Албаније и да не желе повратак под султанову власт“.¹⁰⁴⁷

Представници великих сила су веровали да је овај пут тројице албанских првака организован под покровитељством Беча, као што су били уверени да је исти случај био и са Свеалбанским конгресом одржаним од 1. до 4. марта 1913. године у Трсту. Конгрес је окупио албанске прваке из свих делова света, са намером да разговарају о будућности албанске државе и албанског народа. На конгресу су, осим представника племена из

¹⁰⁴⁴ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 11613, Ј. Јовановић – Н. Пашићу, без датума.

¹⁰⁴⁵ М. Мартиновић, *нав. дело*, 68.

¹⁰⁴⁶ Dž. D. Tredveј, *op. cit.*, 131.

¹⁰⁴⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 252, MF, PO 8618, № 259-260, Londres, le 7 janvier 1913.

Албаније, албанске емиграције из Трста и Италије, учешће узели и Пандели Вангели, председник албанске колоније у Букурешту, као и свештеник Белама у својству делегата Цинцара.¹⁰⁴⁸ Конгрес се одвијао под будним оком европске јавности. Нарочиту пажњу су привукле изјаве попут оне „да уколико Европа не даје Албанцима Косовски, Скадарски, Битољски и Јањински вилајет, Албанци треба оружјем да освоје ове територије, јер без њих Велика Албанија“, која је прокламована за главни циљ, „никада неће бити слободна и јака“. Француски посланик из Трста који је пратио заседање албанског конгреса, истакао је у извештају да закључци конгреса немају никакав политички значај, нити утичу на одлуке амбасадора у Лондону. Значај конгреса је био у томе што је потврђено да су Албанци уживали велику подршку Аустроугарске и Италије, али на изненађење француског посланика, у остварењу свог националног идеала учесници конгреса су рачунали и на симпатије Француске која је „колевка модерне националне идеје“, како је то било истакнуто на конгресу.¹⁰⁴⁹ Међутим, на несрећу по албанске лидере, француска дипломатија је у најмлађој балканској држави видела ништа више до испоставу аустроугарске и италијанске политике на Балкану, а примарни задатак њене политике био је сузбијање тог утицаја. Зато је улога француске дипломатије у решавању албанског питања касније била врло негативно оцењена у албанској јавности. Лист *Албански ирејород* је 30. августа 1913. године писао да „Француска 1913. није она иста колевка слободе, мајка светлих идеја. Француска у решавању албанског питања је друга држава, која је у потпуности заборавила своје идеале и одбацила своју традицију и без милости жртвовала слободу и интересе албанског народа.“¹⁰⁵⁰

Иако у Француској нису пронашли заштитницу какву су желели, протекционизам Аустроугарске је сасвим добро послужио интересима албанских првака. Уз упорност Аустроугарске и подршку Немачке и Италије судбина Скадра била је дефинитивно одлучена на седници конференције амбасадора 22. марта. Гроф Менсдорф је пренео одлуку свог Министарства да Аустроугарска одустаје од Ђаковице, али да заузврат тражи да Скадар припадне Албанији.¹⁰⁵¹ Гроф Берхтолд, као и министар финансија гроф Билински сматрали су да су учинили довољно уступака по питању Албаније и на даље осипање територије на уштрб новостворене државе нису гледали са одобравањем. У једном од разговара са српским послаником у Бечу Јовановићем гроф Берхтолд је истакао

¹⁰⁴⁸ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар - април 1913, преглед штампе за 17. фебруар/2. март.

¹⁰⁴⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 259, MF PO 8624, № 31-34, Trieste, le 2 mars 1913.

¹⁰⁵⁰ А. Puto, *op. cit.*, 232.

¹⁰⁵¹ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 11611, Ј. Јовановић - Н. Пашићу, Београд, 23. фебруар/8. март 1913.

како „Аустроугарска, заједно са Италијом ствара једну Албанију, не за себе већ за Арбанасе, али способну да живи (*viable*). Ако се њој даје само стење и камење, онда не може опстати никако.“¹⁰⁵²

На страни Црне Горе није било ниједне силе, чак је и руски представник Бекендорф гласао за аустроугарски предлог. Црна Гора је губила подршку не само званичне, већ и оне „незваничне Русије“ у чију се помоћ највише поуздала. У подршци балканским Словенима попуштао је и сам цар Николај, револтиран њиховим сталним покушајима да уплету Русију у своје „ситне зађевице“. На једној од седница Министарског савета грмео је: „ни Силистрија, као ни Скадар и Ђаковица нису вредни ратовања и да Русија, на крају крајева, има своје јасно дефинисане националне интересе које неће жртвовати ни због кога, никада! Што се тиче општих словенских интереса Русија има право да бира када је право време да ступи у акцију.“¹⁰⁵³ На страни Црне Горе нису биле ни њене балканске савезнице. Бугарски председник владе Иван Гешов је у марту рекао француском посланику Панафијеу да се Бугарска интересује само за сопствене интересе, док ситуацију у Црној Гори или у Албанији сматра питањима од другоразредног значаја. Из осећаја савезничке солидарности Гешов је рекао Панафијеу да би Бугарској било драго да Скадар припадне Црној Гори, али да она нема намеру да се озбиљније дипломатски залаже по том питању.¹⁰⁵⁴

Непоколебљив став великих сила, коме се приклонила и Русија, да Скадар треба да припадне Албанији допринели супорасту нетрпељивости унутар краљевске породице и црногорске владе. Незадовољство у народу Црне Горе ескалирало је након пристиглих вести о паду Јањине 6. и Једрена 26. марта. Скадар је остао једина тврђава под влашћу султана на читавом простору где се водио Први балкански рат. Краљ Никола и династија Петровић-Његош губили су поверење и подршку и код својих највернијих присталица. Многи од црногорских команданата знали су да Скадар неће припасти Црној Гори, стога су осуђивали власт што је обмањивала народ и пуштала војнике да гину у јуришима на Тарабош.¹⁰⁵⁵ Краљ је под притиском доносио погрешне и лоше прорачунате политичке и војне одлуке које су само погоршавале, ионако тежак унутрашњи и спољнополитички положај Црне Горе.¹⁰⁵⁶

Осим јаког политичког притиска, црногорски краљ Никола је трпео и јак финансијски притисак због све већих ратних издатака које сиро-

¹⁰⁵² АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, бр. 11610, Ј. Јовановић - Н. Пашићу, фебруар 1913.

¹⁰⁵³ A. Rossos, *op. cit.*, 359.

¹⁰⁵⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 261, MF PO 8626, № 79, Sofia, le 17 mars 1913.

¹⁰⁵⁵ А. П. Јовићевић, *Дневник из балканских рајдова*, Београд 1996, 83.

¹⁰⁵⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 37-39, Cettigné, le 29 mars 1913.

машна црногорска благајна није могла самостално да измирује. Краљ и влада су већ неколико пута указивали великим силама на овај проблем, тражећи од њих кредите и позајмице. Италијански посланик у Лондону Имперјали рекао је Камбону да је Италија већ неколико пута одобравала авансе и зајмове Црној Гори. Ипак, ова средства су очигледно била недовољна јер се крајем марта 1913. године Црна Гора обратила за помоћ руској влади тражећи да јој она одобри још један аванс. Камбон је двојици колега упутио пријатељски савет да Црној Гори не дају новац ни под каквим условима, јер ће тај новац сасвим сигурно бити употребљен за финансирање наставка рата, а без средстава кад-тад ће бити приморана да прекине са „ионако узалудном“ опсадом Скадра.¹⁰⁵⁷

Покушавајући да прекину доток новца у Црну Гору, велике силе су одлучиле да прибегну још једној радикалној мери, а све у циљу да натерају непослушну црногорску краљевину да се повинује вољи Европе. Предлог да велике силе заједнички изврше демонстрацију силе у црногорским водама потекао је од руске амбасаде у Лондону. Русија се прибојавала да ће Аустроугарска самостално предузети сличну демонстрацију, која би се лако могла претворити у копнени напад на Црну Гору. Из страха од таквог сценарија, Русија је дошла на идеју да, уколико је демонстрација моћи једини начин да се промени воља Црне Горе, у њој суделују све силе и да све заједно поделе одговорност за такав чин. По одобрењу владе, руска амбасада у Лондону је овакав предлог изнела пред лорда Греја 25. марта.¹⁰⁵⁸

Страх Русије од потеза Аустроугарске није био сасвим неутемељен, будући да је средином марта на интерном саветовању грофа Берхтолда и шефа Генералштаба генерала Хецендорфа постигнут начелан договор да, уколико Црна Гора не престане са бомбардовањем Скадра и не повуче своју војску од његових зидина, треба предузети поморску демонстрацију и мирну блокаду црногорске обале. Уколико ни ове мере не буду донеле жељени резултат онда је потребно предузети копнену кампању против Црне Горе и Србије.¹⁰⁵⁹ Свега неколико дана након овог састанка, ратни бродови Аустроугарске испловили су из Пуле у правцу црногорске обале. Испловљавање бродова пратио је ултиматум који је посланик на Цетињу Гизл предао црногорској влади 23. марта. Ово је био почетак акутне фазе у Скадарској кризи.¹⁰⁶⁰ Истога дана на амбасадорској седници у Лондону, гроф Менсдорф је обавестио остале силе о предузетим потезима. Два дана касније, командант опсаде Скадра кнез Данило обаве-

¹⁰⁵⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 129, Londres, le 31 mars 1913.

¹⁰⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 18, Berlin, le 2 avril 1913.

¹⁰⁵⁹ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 296; G. A. Tunstall Jr, *op. cit.*, 127–128.

¹⁰⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 32, Saint-Petersbourg, le 2 avril 1913; М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913*, 149–162.

стио је посланство Аустроугарске да Црна Гора неће ометати евакуацију цивила из Скадра, али је Есад-паша одбио ту понуду под изговором да је таква одлука изван његових овлашћења.¹⁰⁶¹

Да би спречила инвазију Аустроугарске на Србију и Црну Гору, Русија је сматрала да Велика Британија и Француска треба да учествују у демонстрацији и тиме је прикажу као заједнички, легитимни подухват свих великих сила. Идеја да се укључи у демонстрацију против једне мале балканске државе која ни на који начин није угрожавала њене виталне националне интересе била је неприхватљива за Француску. Од тренутка када је изнет предлог о заједничком учешћу свих великих сила у демонстрацији до тренутка њеног извршења руски амбасадор у Паризу је уложио много напора да убеди француско Министарство спољних послова да да свој пристанак за ову идеју. Својствено њему, Извољски је, осим саветовања, у својој техници убеђивања прибегавао и уценама. Тако је у једном од разговора шефу Политичког одељења Палеологу рекао да је Русија спремна да мандат за такву операцију повери само Аустроугарској и Италији, уколико се Француска слаже са том идејом. Свакако, Извољски је овакав предлог изнео само да би испровоцирао Палеолога, знајући да Француска никада не би допустила овим двама силама да саме делују у име воље читаве Европе.¹⁰⁶² Француска је покушала да контрапредлогом убеди Русију да мандат треба поверити по једној сили из оба блока, Аустроугарској (као представници Тројног савеза) и Великој Британији (која би представљала силе Антанте), уз јасна ограничења мандаторима. Међутим, овај предлог Греј је одмах одбацио уз образложење да „британско јавно мњење никада не би одобрило да Велика Британија буде један од два егзекутора воље свих великих сила“.¹⁰⁶³ Уместо француског, лорд Греј је одлучио да руски предлог о колективном учешћу у поморској демонстрацији представи конференцији амбасадора 28. марта.¹⁰⁶⁴ Конференција је предлог прихватила 31. марта. Истога дана Црногорци су кренули у општи јуриш на Скадар, који није уродио плодом као ни сви претходни.¹⁰⁶⁵ Док су све остале силе преиспитивале оправданост оваквог подухвата, Аустроугарска је била озлојеђена јер је Конференција у Лондону свела демонстрацију на „обичну шетњу“ бродова у Јадрану.¹⁰⁶⁶

Иако је на састанку амбасадора дала свој формални пристанак, под јаким притиском јавног мњења Француска се и даље колебала да ли да и сама узме учешћа у демонстрацији. Русија је тражила од ње да буде

¹⁰⁶¹ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 323.

¹⁰⁶² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 262, MF PO 8627, № 168, Paris, le 27 mars 1913.

¹⁰⁶³ BD, IX-II, № 801, Foreign Office, April 3, 1913, 650.

¹⁰⁶⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 170-176, Londres, le 4 avril 1913.

¹⁰⁶⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 262, MF PO 8627, № 170, Paris, le 27 mars 1913.

¹⁰⁶⁶ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 107.

њен мандатор, пошто, како је то објаснила на састанку амбасадора, сама није у могућности да узме учешће због блиских односа који су постојали између царске Русије и Краљевине Црне Горе. О оправданости учешћа неутралних сила у овом подухвату Жил Камбон је 2. априла разговарао са немачким државним секретаром фон Јаговим. Камбон је желео да зна мотиве због којих Немачка има намеру да учествује у демонстрацији. Мотиви сила за учешће у оваквом подухвату били су од пресудне важности за читав догађај. Француска није сумњала да Аустроугарска има мотив да војно интервенише против Црне Горе, као што је била спремна да то учини против Србије у јесен претходне године, због чега се плашила да, уколико између Беча и Берлина постоји некакав тајни споразум, демонстрација може послужити као увод у аустроугарску војну агресију. У том случају би све остале силе постале невољни саучесници тог плана. Француска није имала намеру да буде „реквизит“ у аустроугарско-немачким освајачким плановима. Међутим, фон Јагов је оповргао постојање било каквих скривених мотива и одговорио Камбону да се Немачка само одазива позиву своје савезнице. Истакао је да ће Немачка поздравити учешће Француске у овој операцији јер је важно да два блока великих сила буду равноправно заступљена у демонстрацији. Истовременим учешћем сила из оба блока отклонила би се свака сумња, истакао је Јагов, да се демонстрација прикаже као неслагање сила у овом питању. Успех овог заједничког подухвата олакшао би посао конференцији амбасадора на окончању вишемесечне балканске кризе. Јагов је у поверењу истакао да би најбоље било ако би демонстрацију реализовали Немачка и Аустроугарска у име Тројног, и Француска и Велика Британија у име блока Антанте, нагласивши да би изузеће Италије (због блиских родбинских веза Савојске и династије Петровић) било сасвим оправдано и пожељно.¹⁰⁶⁷ За разлику од фон Јагова, немачка јавност није у потпуности подржавала намеру државе да се укључи у поморску интервенцију. Немачки лист *Vossische Zeitung* иронично је писао да је „смешно гледати како велике силе са својом убојном флотом демонстрирају против малене црногорске краљевине“. Овај лист је истакао „да су велике силе саме криве што сада морају употребити велика средства, и то на најслабијим балканским тачкама, само да би себи и својој политици обезбедиле респект“.¹⁰⁶⁸

Попут дела немачке, готово читава руска јавност била је против демонстрације моћи. Против остварења овог подухвата укључила су се бројна словенофилска удружења која су прогласима апеловала на велике силе да одустану од тог плана. Један од таквих прогласа стигао је на адресу француског Министарства спољних послова од стране организације

¹⁰⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 18, Berlin, le 2 avril 1913.

¹⁰⁶⁸ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар - април 1913, преглед штампе за 1/14. април.

Друштво Словена са седиштем у Москви. Бивши председник овог друштва генерал Спиридонов писмом се обратио новоизабраном министру спољних послова Француске Стефану Пишону молећи га да се Француска не удружује са Аустроугарском и Немачком против Словена. Спиридонов се, како је истакао, није обраћао само у име свог Друштва већ у име 56 словенских друштава широм света која су га подржала у апелу. Нагласио је да би Француска, коју сви словенски народи сматрају пријатељем и коју „носе у својим срцима“, учешћем у оваквом подухвату постала омрзнута попут својих аустроугарско-немачких саучесника.¹⁰⁶⁹

Упркос негодовањима своје и европске јавности, Француска је била под јаким притиском и Велике Британије да узме учешћа у демонстрацији. Лорд Греј се 2. априла писмом обратио француском Министарству спољних послова, подсетивши Пишона да су све силе, укључујући и Француску, заједнички направиле пројекат за обликовање албанске државе према којем је Скадар унутар албанских граница. Демонстрација је, према речима Греја, представљала спровођење у дело претходно договорених одлука. У супротном, упозорио је британски министар, уколико Француска не би учествовала онда би се и Велика Британија повукла из демонстрације, али и са конференције, јер даље заседање амбасадора без показаног јединства сила у овом подухвату не би имало смисла.¹⁰⁷⁰ Истога дана британски Адмиралитет је издао наређење да два брода под заповедништвом вицеадмирала Сесила Бурнеја исплове из база на Крфу и упуте се према Бару и црногорској обали, а британски амбасадор у Паризу сер Френсис Берти је обавестио француско Министарство о овоме и изразио наду да ће и њени бродови, стационарани, такође, на Крфу, примити истоветне инструкције.¹⁰⁷¹

Француски Адмиралитет је, након интервенције лорда Греја и издатог наређења британским бродовима, 1. априла имао спремне инструкције, па је броду *Edgar-Quinet* наређено да учини исто што и два британска брода. Заповеднику брода је било наложено да своје присуство ограничи само на поморску демонстрацију. У случају да нека друга сила учесница демонстрације прекорачи опсег демонстрације и отпочне са бомбардовањем положаја на копну, команданту је наређено да се повуче у луку на Крфу и ту сачека даље инструкције.¹⁰⁷² Министар Пишон је 3. априла свим посланицима у иностранству послао обавештење да је, на инсистирање Русије и Велике Британије, Француска, ипак, одлучила да прихвати учешће у поморској демонстрацији у црногорским водама у

¹⁰⁶⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 263, MF PO 8628, № 108-109, Confidentielle, le 31 mars 1913.

¹⁰⁷⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 129-130, Londres, le 3 avril 1913.

¹⁰⁷¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 51, Paris, le 2 avril 1913.

¹⁰⁷² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 47-48, Paris, le 2 avril 1913.

својству мандатора Русије. Овим чином се, нагласио је, „Француска не-радо повиновала вољи остатка Европе“.¹⁰⁷³

Осам бродова великих сила појавило се код Бара 4. априла предвече. За команданта ескадре изабран је најстарији официр, британски вицеадмирал Сесил Бурнеј. По упловљавању бродова у црногорске воде одржан је састанак адмирала на коме је одлучено да се црногорској влади упути саопштење. У допису који је црногорској влади предат 5. априла саопштено је да су присутни бродови ту да спроведу одлуку амбасадора од 22. марта којом је Скадар додељен Албанији. Влади на Цетињу дат је рок од 24 сата да прекине опсаду и бомбардовање града. У супротном би адмирал својим владама предложили проширење блокаде на читав обалски део црногорске територије, као и на део јадранске обале који је „окупиран“ од стране српске и црногорске војске.¹⁰⁷⁴ Влада на Цетињу је изразила жаљење због такве одлуке великих сила и обавестила их да ће и поред демонстрације наставити опсаду Скадра.¹⁰⁷⁵

Управо у тренутку када су се бродови великих сила појавили у црногорским водама, краљ Никола је, заједно са командантом српских трупа које су стигле 31. марта генералом Петром Бојовићем, правио план заједничког напада на град. Неуспеси црногорске војске да самостално заузме Скадар приморали су црногорског краља да од Србије затражи већу помоћ, као и да српском Генералштабу дâ одрешене руке у погледу израде ратног плана за освајање Скадра.¹⁰⁷⁶ На састанку са генералом Бојовићем 2. априла краљ Никола му је препустио врховну команду над српском и црногорском војском око Скадра као и организацију напада.

До заједничког напада ипак није дошло због притисака од стране великих сила и претњи да ће, уколико се не повуче из опсаде, санкције сносити и Србија.¹⁰⁷⁷ Претње Србији ниси долазиле само од стране Аустроугарске већ и од пријатељских држава попут Велике Британије. По-

¹⁰⁷³ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 90, Paris, le 3 avril 1913. Учешће Француске у Скадарској кризи је пољуљало углед Француске у српској и црногорској јавности. Географ Жан Брун који је маја 1913. посетио Србију је забележио да су због ове одлуке поједини српски листови назвали Француску „срамним полтроном Русије“ (AMAE, NS, Turquie, doss. 269, № 56-66, Salonique, le 13 mai 1913).

¹⁰⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 211-212, Antivari, le 5 avril 1913.

¹⁰⁷⁵ E. Ch. Helmreich, *op. cit.*, 310.

¹⁰⁷⁶ М. Милићевић, *Трансјорђивање тјрупа Приморској кора*, 39-52.

¹⁰⁷⁷ Србија је упркос повлачењу наставила да подржава Црну Гору. У априлу, две државе су постигле споразум да Србија да Црној Гори на име зајма милион франака. Пошто Србија није ни сама имала новац, требало је да јој исплати 500.000 франака пошто закључи зајам у иностранству. До средине маја, Црна Гора је добила наведену суму, али не и пун зајам (Д. Вуксан, *Балкански рај*, Записи 15 (1936) 119-124; Н. Ракочевић, *Односи Црне Горе и Србије у периоду 1912-1914*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 576-586).

сланик Велике Британије у Србији Пеџет је, по налогу лорда Греја, уложио протесну ноту српској влади којом јој је стављено до знања да, уколико би црногорско-српске снаге заузеле Скадар на јуриш и том приликом дошло до масакра у граду, Велика Британија би подржала Аустроугарску у одлуци да поништи споразум од 22. марта којим се одрекла Ђаковице, Призрена и Дебра у корист Србије и Црне Горе.¹⁰⁷⁸ Без сумње, Велика Британија је била решена да најзад стави тачку на питање Скадра и без даљег одлагања оконча рат који је закупљао пажњу европске дипломатије пуних шест месеци.

Српска Врховна команда је 10. априла издала наредбу да се даље операције прекину, а српске трупе удаље од Скадра.¹⁰⁷⁹ Француски отправник послова на Цетињу Тејан обавестио је Министарство да су у тамошњем српском посланству сви одахнули након наређења српске Врховне команде да повуче трупе генерала Бојовића, јер је притисак на Србију од стране Аустроугарске био превелик.¹⁰⁸⁰ О тој одлуци Србија је 11. априла обавестила велике силе. На одлуку Србије утицала је и нота коју је вицеадмирал Бурнеј 10. априла упутио црногорској влади којом ју је обавестио да се демонстрација сила претворила у блокаду црногорске обале од Бара до ушћа Дрима. Блокада се односила на све бродове у том рејону, којима је дат рок од 48 сати да исплове из тог сектора.¹⁰⁸¹

Следећи наређење Врховне команде, генерал Бојовић је после 15. априла отпочео повлачење трупа према Барбалуши и даље према Љешу. Одлука о повлачењу обесхрабрујуће је деловала на српске војнике и њихов морал. Пуковник Фурније је истакао да је та одлука највише погодила официре „који су били дубоко погођени неуспехом који су им наметнуле политичке потребе и то у тренутку када су очекивали одлучујући резултат своје операције“.¹⁰⁸² Аустроугарски начелник Генералштаба фон Хецендорф сматрао је да Србија није због притиска великих сила повукла своје трупе из опсаде Скадра, већ због деликатних односа са Бугарском.¹⁰⁸³ Председник српске владе Пашић је 17. априла затражио од Велике Британије и Немачке да ескадра бродова не прави сметње евакуацији српских трупа из Скадра у Драч и Медову и њиховом укрцавању у транспортне бродове. Званично одобрење је стигло сутрадан, те је и повлачење одмах отпочело.¹⁰⁸⁴ Војска се евакуисала из највећег дела Албаније током

¹⁰⁷⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 100-101, Belgrade, le 3 avril 1913.

¹⁰⁷⁹ М. Д. Лазаревић, *Наши райови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рай 1912. године*, III, Београд 1931, 200.

¹⁰⁸⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 99, Cettigne, le 3 avril 1913.

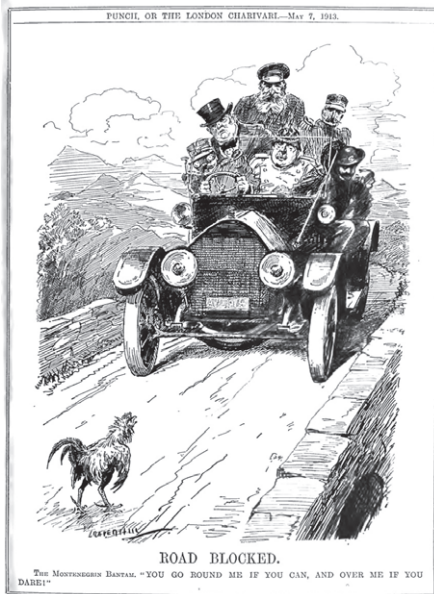
¹⁰⁸¹ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 343.

¹⁰⁸² *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1069, Paris, le 12 avril 1913, 81; Д. Вујовић, *Француски војни ајташе, пуковник Фурније, о операцијама око Скадра 1912. и 1913. године*, 267-302.

¹⁰⁸³ М. Мартиновић, *нав. дело*, 71.

¹⁰⁸⁴ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 126-127.

маја, али се један део задржао на стратегијским положајима на левој обали Црног Дрима до ушћа у Велики Дрим и на вододелници Великог Дрима и Белог Дрима до границе са Црном Гором.¹⁰⁸⁵ Иако је била приморана да повуче трупе од Скадра, Србија је наставила да дипломатски ради у корист Црне Горе. У вези са Скадром, Пашић је за себе направио концепт да уколико велике силе предају Скадар Албанији и ако се то не може ни на који начин променити треба свим средствима настојати да Тарабош и Бардањол остану у границама Црне Горе. Из економских разлога, преко је потребно да се регулише ток реке Дрим као и слободна пловидба на Скадарском језеру. Црној Гори није пошло за руком да ово питање регулише са Турском преко двадесет година, стога никако не треба допустити, сматрао је Пашић, да слобода пловидбе зависи од добре воље неке будуће албанске владе.¹⁰⁸⁶

Блокиран љуџи.

Црногорски певац: *Ако можете обиђиће ме или ме њреџазиће ако се усуђујете.*

Пуџ је чисти?

Црногорски певац (склонио се с љуџа у задњем моменџу):

Ха, ха! Гагно сам вас ојребао овоџа љуџа.

И вашим невољама још није крај!

Доле низ љуџ чека вас Есад сџара џиџица.

Punch, or the London charvari (May 7 1913) 355; (May 14 1913) 375.

¹⁰⁸⁵ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 19.

¹⁰⁸⁶ АС, лични фонд Н. Пашића, кут. бр. 7, арх. јед. 33, Пашићев концепт о одлуци великих сила о Скадру.

Након негативног одговора краља Николе на ноту од 5. априла и проширења блокаде на читаву црногорску обалу било је јасно да ће демонстрација бити дужа него што је Француска предвидела. Највише се прибојавала да ће Аустроугарска изгубити стрпљење и на своју руку преузети копнену акцију против Црне Горе. Да до тога не би дошло, Пол Камбон је на састанку амбасадора од 10. априла предложио да се Црна Гора заобиђе, тј. да велике силе дипломатским путем убеди Порту да Есад-паша преда Скадар директно у њихове руке. Лорд Греј је истакао да није противан том предлогу, али да би, чак и да се тај план оствари, велике силе морале предузети мере да заштите град од упада Црногораца, будући да, како је нагласио, „краљ Никола ни сада не пркоси Турској, него великим силама“.¹⁰⁸⁷

Француска влада је била приморана да трага за другачијим и бржим решењем скадарске кризе не само због непредвидивости Аустроугарске, већ и због своје јавности која ју свакодневно критиковала. Министарство спољних послова је било изложено јавним осудама пред којима је било приморано да се правда објашњењима да је блокада „мирољубива и да ће се Француска потрудити да се као таква и оконча“.¹⁰⁸⁸ Међутим, критична према сопственој влади, широка јавност Француске није штедела ни Црну Гору. Својом упорношћу и одбијањем да одустане од Скадра, црногорски краљ Никола је успео да један део француске јавности окрене против себе и своје државе. Тако се париски лист *Journal des Débats* у броју од 10. априла питао „у име чега ова мала држава, мајушни део српског народа, полаже право да анектира несрпско становништво. Црна Гора се не може проширити на југ, а да не престане да буде словенска држава ма колико мало албанског становништва анектирала.“ Овај лист се слагао са изјавом коју је дао лорд Греј да у питању Скадра Црна Гора води освајачки рат. Закључак листа *Journal des Débats* био је да Црна Гора треба да споји своју будућност са будућношћу Србије и да треба да је задовољна са добијеним територијалним проширењима.¹⁰⁸⁹

За разлику од француске, наклоност руске јавности према Црној Гори, барем њеног словенофилског дела, била је несмањена. Под организацијом савеза словенских удружења и других панславистичких организација, у Русији је 6. априла организовано неколико окупљања у знак подршке Црној Гори, на којима су учесници носили транспаренте на којима је писало „Скадар - Црној Гори“ и „Крст на Светој Софији“.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁷ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 376.

¹⁰⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 263, Paris, le 7 avril 1913.

¹⁰⁸⁹ АС, МИД - Пресбиро (1903-1918), фас. бр. 9, јануар - април 1913, преглед штампе за 10/23. април.

¹⁰⁹⁰ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 110-111.

Нестрпљење великих сила, нарочито Аустроугарске, није много утицало на црногорског краља Николу да одустане од опсаде Скадра, иако је земља сваким даном била у све већој изолацији и налазила се пред опасношћу да буде нападнута од Аустроугарске са копна и са мора. У безизлазној ситуацији краљ Никола је покушавао да, путем компензације, нађе излаз из кризе. Посредством Русије средином априла је понудио великим силама да одустане од Скадра, али да добије читав ток реке Бојане, северну обалу Скадарског језера и да Црна Гора не учествује у отплати држаног дуга Османског царства. Пре него што је ову понуду проследио осталим силама, Сазонов је потражио савет Француске.¹⁰⁹¹ Пишон је сматрао да треба изаћи у сусрет захтевима Црне Горе и да су, наспрам претрпљене штете, услови реални, те је, с тим у вези, посредством Лује Војновића, обавестио владу на Цетињу да ће Министарство спољних послова посредовати код француских банака да Црна Гора добије зајам под повољним условима.¹⁰⁹² Француски амбасадор Камбон, који је на тему зајма већ разговарао са Лазаром Мијушковићем током његовог боравка на преговорима у Лондону, сматрао је да Француска у овом питању треба да изађе у сусрет црногорском захтеву, наравно тек онда када Црна Гора повуче своје снаге од Скадра.

У исто време када се обратила Русији влада Митра Мартиновића обратила се за помоћ италијанском посланству на Цетињу тражећи 300.000 круна на име зајма. Италија је обећала новац уколико Црна Гора прекине рат.¹⁰⁹³ Француски амбасадор у Риму Кампиј Барер је о понуди црногорске владе сазнао од италијанског министра спољних послова маркиза Сан Ђулијана. Сан Ђулијано је показао велики интерес да помогне Црној Гори, тим пре јер би Италија, како је објаснио Бареру, исплаћени новац црногорској влади сматрала неком врстом инвестиције за учвршћење италијанских интереса у сливу горњег тока Дрима. Конкретније, новац би био искоришћен за радове на проширењу железничке мреже у области Скадра и Скадарског језера и шире у пограничном црногорско-албанском подручју. Барер није био противан да Италија новчано помогне црногорску краљевину, али је министру Пишону указао да, уколико Италија оствари свој наум, њен свеукупни утицај на Балкану би порастао. Пораст италијанског значаја би смањење француског утицаја у источном делу Медитеранског басена, сматрао је амбасадор, а Француска је требало да процени да ли да спречи реализацију овог пројекта или да се у њега укључи као италијански партнер.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 265, № 235, Paris, le 14 avril 1913.

¹⁰⁹² Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, 400.

¹⁰⁹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 265, № 236, Paris, le 14 avril 1913.

¹⁰⁹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 132–133, Rome, le 18 avril 1913.

Увидевши да Црна Гора показује спремност да напусти Скадар уколико добије адекватну финансијску надокнаду, амбасадори у Лондону су на седници од 16. априла разматрали могућност да се Црној Гори понуди зајам у коме ће учествовати све силе. У име својих влада сагласност су дали сви амбасадори. Седници је присуствовао и британски премијер лорд Асквит, који је, такође, подржао предлог. На седници црногорске владе, одржаној истог дана, поједини чланови отворено су саветовали краљу да абдицира јер је то „једини реални излаз из тренутне ситуације“. Краљ је дао пристанак, али је престолонаследник Данило одбио да се прими престола јер је сматрао да нема разлога за краљеву абдикацију.¹⁰⁹⁵ Три дана касније, 19. априла, велике силе су понудиле Црној Гори зајам од 1.200.000 фунти намењених санирању последица рата и поправљању финансијског стања у држави. Услов за добијање зајма остао је непромењен – да одустане од Скадра.¹⁰⁹⁶

Док се чекало на црногорски одговор на понуду о зајму, Морис Палеолог је 22. априла послао инструкције отправнику послова Полу Анрију Деларош-Вернеу,¹⁰⁹⁷ тек пристиглом на Цетиње, како да поступа у случају да Црна Гора одлучи да Скадар преда у руке великих сила. Послате инструкције су биле идентичне онима које је Форин офис послао свом представнику на Цетињу.¹⁰⁹⁸

Иако није директно учествовала у поморској демонстрацији против Црне Горе, Русија је и даље остала велика сила највише уплетена у Скадарску кризу. Помно је пратила ток догађаја и на све начине покушавала да утиче на владу краља Николе да се повинује вољи Европе. Одлуком да именује Француску за свог мандатара у блокади црногорске обале, Русија се помирила са могућим последицама које је та заједничка акција великих сила могла донети и непоколебљиво је остајала при том ставу. Приликом аудијенције британског амбасадора у Петрограду Џорџа Бјукенена цар Николај је истакао да се он више не плаши агитације и демонстрација панслависта чији протести само имају за циљ „да осрамоте владу“, јер је став званичне Русије сасвим јасан: „Русија не би ризиковала да зарати са Аустроугарском и Немачком због једног бедног албанског града какав је Скадар“.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁵ АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, бр. 80, фас. 3, Бр. 2, Цетиње, 3/16. април 1913.

¹⁰⁹⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 35, Londres, le 19 avril 1913.

¹⁰⁹⁷ Пол Анри Деларош-Верне (Paul-Henry Delaroche-Vernet, 1866-1931), дипломата. У периоду децембар 1903. – март 1904. обављао је дужност отправника послова у Црној Гори. У Црну Гору се вратио 18. марта 1913. као посланик, а у децембру 1913. је преименован у опуномоћеног министра друге класе. На челу посланства у Црној Гори је остао до 1921. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, t. XXXII, 199-200).

¹⁰⁹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 237, Paris, le 22 avril 1913.

¹⁰⁹⁹ ВД, IX–II, № 849, Saint Petersburg, April 14, 1913, 688-690.

Стрпљење је још више издавало аустријског цара и читав војни и политички врх Аустроугарске монархије. Аустроугарска је очекивала да ће, након повлачења српске војске и присуства страних бродова у црногорским водама, краљ Никола и сам одложити оружје и одустати од Скадра. Чињеница да је опсада не само настављена, већ и појачана, изазивала је бес у аустријским круговима због непоштовања одлуке великих сила.¹¹⁰⁰ Додатну узнемиреност у друштвеним круговима Беча изазивале су лажне вести о паду Скадра у руке Црногораца, које су се, с времена на време, појављивале у европским листовима. Учесталост оваквих вести постала је већа од тренутка када су велике силе блокирале обалу Црне Горе. Једна таква „радосна вест“ пронела се 5. априла дуж обале Јадранског мора. Становници Крфа, на спонтаном окупљању „поздрављали су ослободиоце и хвалили своје пријатељство са словенском браћом Србима и Црногорцима“.¹¹⁰¹

Упркос томе што је јавност Аустроугарске била приправна да је пад Скадра могућ сваког тренутка, када је 23. априла у Беч стигла проверена информација о предаји Есад-паше узнемирење аустријске јавности достигло је врхунац.¹¹⁰² Град се предао тачно у подне.¹¹⁰³ Исто јутро заповедник одбране Есад-паше упутио је представницима дипломатског кора кратко саопштење о разлозима капитулације. У достављеном саопштењу Есад-паша је навео да ни војни, ни прехрамбени магацини нису допуњени од почетка опсаде, која је трајала већ седам месеци. Услед оскудице био је угрожен елементарни опстанак гарнизона који је бранио град, као и цивилног становништва. Услови које му је Црна Гора понудила су достојанствени и не унижавају углед војника који су месецима одолевали опсади. Са свим преосталим војницима који су могли понети сво преостало наоружање, укључујући и муницију, Есад-паша је обавестио велике силе да ће се повући из Скадра према Тирани и да црногорска власт над Скадром и околином ступа на снагу у зору 24. априла.¹¹⁰⁴

Сутрадан, након капитулације Скадра представници дипломатског кора на Цетињу сазнали су за тајни, усмени додатак споразума између краља Николе и Есад-паше. Као потомак једне од најугледнијих албанских породица, Есад-паша је био врло подозрив према сународницима католичке и православне вере. Сматрао је да би Албанија верски хомогена и мања обимом од оне која је утврђена у Лондону, била далеко стабилнија државна заједница. Био је спреман да коригује утврђене гра-

¹¹⁰⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 47-48, Vienne, le 23 avril 1913.

¹¹⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 253, Corfou, le 6 avril 1913.

¹¹⁰² AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 47-48, Vienne, le 23 avril 1913.

¹¹⁰³ *Паг Скадра; Скадар је ђао; Паг Скадра у Народној скупштини*, Самоуправа № 84 (10/23. април 1913) 1-3.

¹¹⁰⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 50, Scutari d'Albanie, le 23 avril 1913.

нице у замену за подршку Србије, Грчке и Црне Горе,¹¹⁰⁵ односно, како је то саопштено дипломатским представницима, Есад-паша је обећао да ће приступити Балканском савезу када се домогне трона. Заузврат, краљ Никола му је допустио да напусти Скадар са 20.000 војника и свим наоружањем и обећао да ће подржати његове претензије на престо. О овоме је краљ Никола упознао српску и грчку владу, које су дале сагласност да се читав план спроведе у дело.¹¹⁰⁶

Осим слободног изласка из града за војску, према договореним условима предаје, и цивилно становништво је било слободно да напусти Скадар са свом имовином и личним наоружањем. Према споразуму о примопредаји града, сва утврђења у Скадру која су коришћена у одбрани остала би нетакнута, а заповедник опсаде престолонаследник Данило гарантовао је становништву које одлучи да остане у граду да неће бити протеривано нити малтретирано на било који други начин. Објављено је да ће град бити поштеђен од паљења и пљачкања. Неколико тачака у документу о предаји односило се на бригу о рањенима, као и на предају српских или црногорских заробљеника црногорском Генералштабу.¹¹⁰⁷

Краљ Никола је у *Гласу Црнојорца* 24. априла објавио вест о свечаном уласку црногорске војске у Скадар.¹¹⁰⁸ Краљ је истога дана у свечану аудијенцију примио све чланове дипломатског кора на Цетињу који су му честитали на победи.¹¹⁰⁹ Међу њима је био и нови француски отправник послова Деларош-Верне. У налету сентименталности, краљ је од Деларош-Вернеа затражио „помоћ и заштиту за себе и свој народ“ и завапио да Француска помогне Црној Гори да сачува Скадар за који је црногорски народ проливао крв током вишемесечне опсаде.¹¹¹⁰

Победа Црне Горе свечано је прослављена и у словенофилским круговима у Русији. Словенофилски листови поздравили су са великим одушевљењем вест о паду Скадра и представљали је као „заједничку словенску победу“.¹¹¹¹ За разлику од јавности званична Русија је обрт у Скадарској кризи дочекала са великом зебњом. Успех Црне Горе да најзад стави Скадар под своју власт значио је велику бригу за министра Сазонова и царску владу. Русија се још једном нашла пред тешком одлуком да ли да подржи остале државе, пре свих Аустроугарску, које су тражиле оштро кажњавање Црне Горе за непоштовање воље великих сила. Сазонов је о својој бризи телеграфисао француској влади, истакавши да је за

¹¹⁰⁵ Д. Т. Батаковић, *Српска влада и Есад-паша Тоџићани*, 35–56.

¹¹⁰⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 82, Paris, le 24 avril 1913.

¹¹⁰⁷ *Ibidem*, № 52–53, Scutari d'Albanie, le 23 avril 1913.

¹¹⁰⁸ *Глас Црнојорца* 16 (11/24. април 1913) 1–3.

¹¹⁰⁹ *Глас Црнојорца* 19 (27. април/10. мај 1913) 2.

¹¹¹⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 111–113, Cettigné, le 25 avril 1913.

¹¹¹¹ *Ibidem*, № 97, Saint-Petersbourg, le 25 avril 1913.

царску владу, због моралних разлога, немогуће да подржи даље репресивне мере против Црне Горе, али је исто тако немогуће да поново овласти своју савезницу Француску да је заступа у копненој кампањи као што је то учинила у поморској демонстрацији. Упркос томе што поморска демонстрација није представљала никакав ратни или било какав други агресивни чин, она је Русији донела велику непопуларност у Француској, истакао је Сазонов, који је јасно увиђао да је савезништво две државе пољубљано и да, уколико жели да оно опстане, не сме стављати Француску пред сличне изборе у будућности.¹¹¹² Пред новим француским амбасадором у Русији Теофилом Делкасеом, као и пред послаником Србије у Петрограду Димитријем Поповићем, оштро се говорило о краљу Николи који је у руским државним круговима изгубио доста од своје пређашње популарности. Све личности из државног врха Русије са којима је српски посланик Поповић средином априла говорио замерали су краљу Николи користољубље.¹¹¹³

Упркос великој штети коју је и Србија трпела у међународним оквирима због Скадарске кризе, вест о паду Скадра је са великим задовољством примљена. Радосну вест која је у Скопље стигла 24. априла управа града је поздравила са 101 испаленим плотуном, а генерал Живојин Мишић је на свечаној вечери „у част велике победе“ угостио све стране представнике и друге угледнике Скопља.¹¹¹⁴

Истота дана када је извршена примопредаја Скадра у Лондону су се окупили амбасадори и усвојили одлуку да пад Скадра под црногорску власт не мења коначну одлуку о судбини града ни о већ договореној траси северне албанске границе. Граница између Црне Горе и Албаније договорена је на састанку амбасадора од 14. априла и уцртана је у приложену карту коју су израдили аустроугарски стручњаци и гроф Александар Бекендорф. Граница је полазила од Јадранског мора, пратила ток реке Бојане према Скадарском језеру, обухватала Скадар и Тарабош који су додељени Албанији, пресецала Скадарско језеро код села Зогај, и даље према северу пружала се преко територија племена Груда и Хотичија територија је улазила у оквире Црне Горе, док је територија племена Кастрата и Клемента припала Албанији. Ка северу, граница се пружала линијом разграничења црногорског племена Куча и племена Клемента, уз то да Плав и Гусиње остану Црној Гори. Граница би даље ишла између река Лима и Дрине, при чему би Ђаковица остала изван Албаније, а граница је настављала да прати ток Белог Дрима. Код Призрена, граница би пресекала територију западно од Призрена и области Љуме од којих је ова последња ушла у оквире Албаније. Даље би ишла преко планине

¹¹¹² AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 184, Paris, le 27 avril 1913.

¹¹¹³ *Ibidem*, № 218-219, Berlin, le 28 avril 1913.

¹¹¹⁴ *Ibidem*, № 84, Skoplje, le 24 avril 1913.

Коритник, одакле би се спуштала у дебарски дистрикт, Дебар би остао изван Албаније али би граница пролазила тик нешто северније од града у дистрикту Река. Граница би даље на југоистоку наставила током Црног Дрима до ушћа са реком Шкумбом код села Луково, остављајући Стругу ван Албаније, и излазила на Охридско језеро код села Лин.¹¹¹⁵ Пошто су још једном утврдили идентичну трасу границе, амбасадори су карту, заједно са пратећим протоколом, упутили влади краља Николе и позвали га да евакуише град.¹¹¹⁶

Нашавши се у безизлазној ситуацији, краљ Никола је прибегао маневру из новембра претходне године, фабрикујући вести да је Црна Гора ступила у тајне преговоре са Аустроугарском и да је краљ спреман да јој уступи Ловћен у замену за Скадар.¹¹¹⁷ У исто време када је покушала да привуче Србију обећањима територијалних уступака, уколико ступи са њом у царински савез, Аустроугарска је исто покушавала и у Црној Гори. У случају Црне Горе располажемо са мање релевантних информација о детаљима разговора који су се водили углавном посредством аустроугарског посланика на Цетињу барона Гизла. Спекулисало се да је Аустроугарска још током новембра понудила Црној Гори да ће, ако јој уступи Крстац – раскршће путева и најнижу тачку на Ловћену, подржати црногорске захтеве на Конференцији.¹¹¹⁸ Разговори су вођени у тајности и засигурно је да, попут Србије, ни Црна Гора није узимала аустроугарска обећања за озбиљно. Међутим, крајем децембра, на Лондонској конференцији, црногорски краљ је сматрао да ће повећати шансе Црне Горе да добије Скадар уколико изазове суревњивост између Италије и Аустроугарске – два највећа такмаца у Скадарском питању. Краљ је свом првом делегату у Лондону Мијушковићу наложио да аустроугарском амбасадору Менсдорфу помене могућност компензације уколико попусти у питању Скадра. Истовремено је Мијушковић скренуо пажњу маркизу Империјалију да би Аустроугарска пристала на уступање Скадра Црној Гори уколико јој она заузврат уступи Ловћен и склопи са њом царинску унију. Имепријали је ове Мијушковићеве речи озбиљно схватио, јер је и сама Италија увиђала велики стратешки значај који Ловћен има, и да га Сан Ђулијано није без разлога називао „Гибралтаром

¹¹¹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 167-168, Athènes, le 19 avril 1913; AJ, збирка J. J. Пижона, бр. 80, фас. 7, арх. јед. 222-223, белешка С. Грујића; DDF, 3e série, t. VI, № 256, 312.

¹¹¹⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 58, Paris, le 24 avril 1913; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 106, Санкт Петербург, 2/15 Априља 1913, 77-78.

¹¹¹⁷ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 363; М. Мартиновић, *нав. дело*, 74.

¹¹¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 146-150, Londres, le 11 janvier 1913; Р. Popovitch, *op. cit.*, 9; Н. М. Потапов – руски војни агент у Црној Гори, *Дневник 1906-1907, 1912, 1914-1915. i*, II, прир. А. Н. Сахаров, Р. Распоповић, Подгорица-Москва 2003, 486-487.

Јадрана“.¹¹¹⁹ Одјек гласине је превазишао очекивања краља Николе који се убрзо нашао пред осудом црногорске јавности, као и пред претњама Русије и Италије које су јој поручиле да су категорично против овакве компензације. Краљ је био принуђен да демантује ову вест и да сву кривицу баци на Мијушковића, оптужујући га да је деловао ван инструкција. Ефекат афере је био супротан од очекиваног, Италија је, умирена од стране грофа Берхтолда да су вести о преговорима неистините, обећала Аустроугарској подршку у питању Скадра.¹¹²⁰ Као и у децембру, поновне гласине о уступању Ловћена Аустроугарској изазвале су контраефекат код великих сила, а при том је било сасвим јасно да краљ Никола нема са чим да тргује јер је Аустроугарска била на путу да оствари свој план.

Како се и очекивало, Аустроугарска је најбурније реаговала на нове околности у Скадарској кризи. Гроф Берхтолд је сутрадан по предаји града у руке Црне Горе упутио писмо Амбасадорској конференцији тражећи од њих да усвоје мере које би казнилe Црну Гору јер се још једанпут оглушила о вољу Европе. Заузимање Скадра, упркос блокади барске луке и неколицини ултиматума који су упућени црногорској влади, аустријски министар спољних послова назвао је увредом за велике силе.¹¹²¹ Немачка није имала дилему да ли треба и даље да подржава своју савезницу. У новим инструкцијама за амбасадора у Лондону, Немачка се заузела да се Аустроугарској дозволи да са копна нападне Црну Гору и натера је да Скадар преда великим силама.¹¹²²

Пре него што би казнене мере против Црне Горе биле подигнуте на виши ниво, Амбасадорска конференција је наложила представницима шест сила на Цетињу да црногорској влади уруче још један, последњи демарш којим су је упозориле да ће бити предузета копнена експедиција уколико не евакуише Скадар. Демарш је уручен 27. априла.¹¹²³ На овом потезу упозорења нарочито је инсистирао Пол Камбон који се противио даљем ангажовању Француске у казним мерама против Црне Горе.

¹¹¹⁹ G. Ferraioli, *op. cit.*, 580.

¹¹²⁰ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 44–46. Ако је краљу Николи пошло за руком да у своју невиност убеди Рим и Беч, то му никако није успевало са бароном Гизлом. Баш поводом овог случаја Гизл је у једном од својих извештаја Бечу записао да је краљ: „сањар, шовиниста и првокласни егоиста који види ствари само кроз сопствене наочари и верује да је он средишна тачка светске политике“ (Dž. D. Tredvej, *op. cit.*, 143–144).

¹¹²¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 73, Londres, le 24 avril 1913.

¹¹²² AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 218–219, Berlin, le 28 avril 1913.

¹¹²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 231–232, Cettigné, le 28 avril 1913. Пре него су се велике силе одлучиле на овај последњи корак, лорд Греј је позвао Камбона и Бекендорфа на саветовање. Озбиљност кризе пресудно је утицала на њега да јединство Тројног споразума стави изнад јединства Концерта великих сила, што је из угла британске строге неутралности био својеврстан преседан (R. J. Crampton, *The Balkans, 1909–1914*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. F. H. Hinsley, Cambridge University Press, 256–271).

Такође, француски амбасадор је јасно ставио до знања руском колеги Бекендорфу да он неће дати подршку француској влади уколико она одлучи да и даље делује у име Русије. Сматрао је да, уколико руска влада подржава идеју копнене кампање против Црне Горе, онда или ће „сама учествовати у њој, или ће све велике силе предати мандат Аустроугарској“.¹¹²⁴

Министарство спољних послова Француске није показивало Камбонову одлучност. Било је растрзано између лојалности према савезници и одговорности према интересима француског народа. Упорно одбијање Црне Горе да се повинује вољи Европе и повуче своје снаге из Скадра, а са друге стране одлучност Аустроугарске да једном „казненом експедицијом“ сломи отпор краља Николе, задавали су велике бриге Француској. Због заоштравања аустроугарско-црногорских односа понајвише је био забринут Морис Палеолог, који је, после многобројних измена у Министарству током 1912. и 1913. године, и даље остао човек од највишег поверења председника Поенкареа. О актуелној балканској ситуацији њих двојица су готово свакодневно разговарали. Били су уверени да су Аустроугарска и Италија већ договориле казнену операцију против Црне Горе и то уз прећутну подршку своје немачке савезнице. Док су силе Тројног савеза демонстрирале јединство, силе Антанте нису биле сагласне. Према заједничкој оцени, кривац за нејединство је, понајвише, била Русија. Поуздано су били обавештени да је споразум Есад-паше и краља Николе постигнут уз прећутну сагласност руског посланства на Цетињу и српске владе. О томе Русија није обавестила нити консултовала своју савезницу. У овом случају, као и толико пута раније, сматрали су Поенкаре и Палеолог, руска дипломатија показала је недоследност и контрадикторност јер је, убрзо након пада Скадра, министар Сазонов обавестио Пишона да је „одобрио и подржао војну акцију против Црне Горе, али да руски став буде третиран као апсолутна тајна“.¹¹²⁵

Сазонов је отишао и корак даље. Према поверљивим информацијама до којих је дошао Палеолог, он је чак подстицао Италију да окупира Валону. При том је заборавио да Велика Британија, са којом ју је везивао споразум о пријатељству, никада не би дозволила нарушавање успостављене равнотеже у Медитерану. Британски амбасадор у Паризу сер Френсис Берти, са којим је Палеолог поделио ове поверљиве информације, сматрао је да иза руско-италијанско-аустроугарског плана о експедицији против Црне Горе и окупацији Валоне стоји руски амбасадор Извољски. Читава ситуацију Берти је назвао „un coup d'Iswoisky“. Познајући склоности руског амбасадора, Палеолог није негирао његову умешаност јер је добро знао за његов став да Русија мора да брине о добробити словен-

¹¹²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 235–239, Londres, le 28 avril 1913.

¹¹²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 268, № 162–163, Paris, le 4 mai 1913.

ских држава Балкана, и да је не занима ко ће владати Албанијом, али је у овом случају сматрао да чак ни он не би у својим интригантским плановима отишао толико далеко да са Тројним савезом тргује словенским интересима.¹¹²⁶

Док су у Паризу још разматрали одговорност Русије, у Министарство је стигла информација да су аустроугарске снаге спремне за покрет. Гроф Берхтолд је обавестио све силе да ће до 5. маја увече чекати на позитиван одговор црногорског краља. Уколико одговор не стигне, војска која је стационирана на граници са Црном Гором добиће наредбу за покрет. Италија се, као једина од великих сила, изјаснила да ће пратити Аустроугарску у овој изолованој акцији и најавила да има намеру да окупира Валону.¹¹²⁷ По пријему обавештења од грофа Берхтолда, министар Сазонов је 4. маја, посредством посланика на Цетињу, упутио црногорској влади последњи апел да најхитније напусти Скадар, јер је то једини начин да избегне напад Аустроугарске. Сазонов је још једном обећао да ће се заложити да Црна Гора добије адекватну компензацију.¹¹²⁸

Осим црногорској влади, Сазонов је телеграфисао и својим колегама Пишону и лорду Греју и изразио наду да ће, уколико дође до почетка копнене акције, Француска и Велика Британија наредити својим војницима да, заједно са аустроугарским и италијанским, започну искрцавање на црногорску обалу. Само присуство бродова у црногорским водама, без непосредног присуства на копну, није гарантовало никакву контролу над операцијом која би се спроводила, истакао је руски министар. Још је подсетио своје савезнике да је искрцавање само наставак започете демонстрације моћи према Црној Гори и да су Француска и Велика Британија већ дале сагласност да ће учествовати у своје и у име Русије и да то обећање треба до краја да испуне.¹¹²⁹

Пред опасношћу да буде нападнута од стране најмање две велике силе, Црна Гора је објавила да ће се 5. маја безусловно повући из Скадра и предати град у руке великим силама.¹¹³⁰ Одлука краља Николе о предаји Скадра наишла је на осуду у његовој околини, те је влада Митра Мартиновића поднела оставку „јер није хтела да се правда овим важним питањем и да се популарише, па да предају Скадра дефинише као издајство“. Нову владу је саставио Јанко Вукотић и то тешком муком, јер је свакоме било непријатно да се пред народом прими такве одговорности. Андрија Јовићевић, помоћник шефа бригадног штаба бригадира Луке Гојнића и писац *Дневника из балканских рајдова*, је након прочита-

¹¹²⁶ *Ibidem*, № 162–163, Paris, le 4 mai 1913.

¹¹²⁷ *Ibidem*, № 164, Paris, le 4 mai 1913.

¹¹²⁸ *Ibidem*, № 165, Paris, le 4 mai 1913.

¹¹²⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 167, Paris, le 4 mai 1913.

¹¹³⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 177, Londres, le 5 mai 1913.

ног краљевог Манифеста о предаји града са горчином записао: „Тако је завршена предаја Скадра, и тако предасмо објесним Арнаутима 4.000 наших гробова, да их скрнавe: а тако и заврши наша залудња седмомјесечна љута и крвава борба око Душанова Скадра!“¹¹³¹

Црна Гора и Европa.

*После толико њоказаној херојсџива, хоће ли се велике силе усудиџи да осџоре
црногорском народу џлод осџварених џобеда?*

(Le Petit Journal – supplément illustré № 1 172 (le 4 mai 1913))¹¹³²

Околности под којима је Црна Гора била приморана да се одрекне Скадра пробудиле су дубоко саосећање према њој у истој европској јавности која је до тада сипала оптужбе на рачун обести црногорског краља. Тако је лист *Le Petit Journal* са жаљењем констатовао да су велике силе одузеле Црној Гори „плодове њене херојске борбе показане у вишемесечној опсади Скадра“.¹¹³³

¹¹³¹ А. П. Јовићевић, *нав. дело*, 93–94.

¹¹³² Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

¹¹³³ *Le Petit Journal* – supplément illustré № 1172 (le 4 mai 1913) 3.

Састанак амбасадора 5. маја био је поново посвећен скадарском проблему. Лорд Греј је отворио седницу прочитавши текст телеграма који је примио од свог представника на Цетињу. Сви окупљени делегати су поздравили одлуку краља Николе да се повинује вољи Европе. Преостајало је једино, закључили су амбасадори, да Црна Гора наредних недеља испуни дато обећање и повуче своје трупе из Скадра и околине.¹¹³⁴ Евакуација црногорских трупа из Скадра текла је доста споро. Повлачење није било окончано ни до краја маја, а према договору са представницима великих сила, требало је да се црногорски војници до почетка јуна евакуишу и са Тарабоша. Према споразуму о предаји града, краљ Никола је обећао британском адмиралу Бурнеју да ће до 7. јуна црногорски војници бити на 10 км изван Скадра.¹¹³⁵

Након предаје Скадра и започете евакуације црногорске војске, настављени су преговори између великих сила да се Црној Гори одобри зајам за опоравак земље. Уз потпоре француске и италијанске владе, црногорска делегација је почетком јуна склопила споразум са француско-италијанским конзорцијумом који су чинили *La banque de Paris et de Pays-Bas* и *La Société Commerciale d'Oriente* о добијању зајма. Међутим, ускоро је дошло до потешкоћа јер црногорска влада није прихватала услов да представници банака врше контролу државних трошкова и да имају искључиво право да у име Црне Горе преговарају о великом међународном зајму вредном 30 милиона. На крају, банке су одустале од овог услова и прихватиле предлог црногорске владе да ову контролу врше посланици Француске и Италије на Цетињу. Упркос постигнутом споразуму, због немира у Албанији и сталног подозрења француске владе да ће краљ Никола искористити новац за неки нови рат, врло брзо се зајам претворио у средство притиска и уцене на краља Николу.¹¹³⁶ Француска *Banque de Paris et des Pays-Bas* прихватила је у октобру 1913. године да у заједници са италијанском банком *La Societa comerciale d'Oriente* исплати Црној Гори аванс од шест милиона франака. О овој трансакцији банке су потписале посебан уговор. Исте банке су у јуну 1914. године на основу новог склопљеног уговора исплатиле Црној Гори нови аванс од три милиона франака на име обећаног међународног зајма од 30 милиона (негде се спомиње 40) франака. Међутим, са избијањем Првог светског рата исплате су прекинуте јер формално зајам никада није био ни закључен.¹¹³⁷

Последице Скадарске кризе биле се погубне по унутрашњу ситуацију у Црној Гори, али и по црногорско-руске односе. У први мах последице су

¹¹³⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 74–78, Londres, le 5 mai 1913.

¹¹³⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 56, Scutari d'Albanie, le 26 mai 1913.

¹¹³⁶ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, 405–406.

¹¹³⁷ Д. Вујовић, *Рајна сарадња Црне Горе и Француске 1914–1916*, Подгорица 1994, 181–182.

се манифестовале кроз разочарење краља Николе политиком Русије према Црној Гори. Убрзо након окончања кризе, краљ је почео да спроводи антируску кампању прогона свега што је руско из Црне Горе, а уз све то је кокетирао са Аустроугарском. Својим „осионим“ понашањем учинио је немогућим рад руског посланика Александра Гирса кога је почетком јуна 1913. године приморао да узме дужи одмор. Затворио је девојачки завод на Цетињу који је био под заштитом руске царице Марије Фјодоровне, мајке цара Николаја II. Истовремено, углед краља и династије био је на најнижој тачки од доласка на престо. Осим губитка Скадра, становништво је замерало свом суверену јер је дозволио Есад-паши да из града понесе и сву храну, а чак му је дао и један део црногорских залиха које су биле добијене из Русије.¹¹³⁸ Губитак Скадра значио је за Црну Гору много више од губитка једног утврђеног града. Био је то главни циљ и тежиште њених ратних циљева. И великим силама је било јасно да ће Црној Гори требати много времена да преболи овај пораз.

Француски интелектуалац и публициста Шарл Лоазо, током своје посете Црној Гори у јесен 1913. године, саставио је извештај намењен Министарству спољних послова о утисцима о Црној Гори након балканских ратова. Као близак пријатељ краљевског дома Петровића и породице Војновић, Лоазо је био добро упознат са ситуацијом у Црној Гори. Према његовој оцени Црна Гора је ушла у Први балкански рат „лоше припремљена, и као таква лоше је водила рат“. Лоазо је сматрао да је Црна Гора пребрзо ушла у рат. Током већег дела је оскудевала у муницији, са разнородном артиљеријом и без икакве организоване медицинске службе за рањенике. Такође, велики део кривице Лоазо је пребацивао на генерала Потапова који је предводио руску војну мисију у Црној Гори која, по његовом мишљењу, није испунила свој задатак. Црногорска војска је била неистренирана и неорганизована, како је истакао Лоазо. Таква војска није била спремна да се бори око добро утврђеног града каква је био Скадар. Ипак, рат је показао и неке добре стране. Ратовање са српском војском, која је била организованија и дисциплинована, много је више допринело консолидацији црногорске војске и њеном успешном ратовању него сва претходна обука спроведена од стране руске војне мисије, сматрао је Лоазо. Осим тога, борба српске и црногорске војске против заједничког непријатеља допринела је разбуктавању националних осећања „код два народа који су делили исту традицију и исти језик“, оцењивао је Лоазо, и закључио да „током векова Црна Гора није познавала другог заштитника до Русије, у рату је стекла новог протектора, суседа и сестринску државу Србију којој је она с правом поклонила своје поверење“. Управо је приближавање две државе, толико очигледно за Ло-

¹¹³⁸ *Документи о сивољној војној историји*, VI–2, № 327, 422–423.

азоа, било најзначајнији исход рата против Османског царства. Имајући у виду спољнополитички, унутрашњополитички и економски положај обе државе ништа није изгледало рационалније Лоазоу, од тога да се у блиској будућности Србија и Црна Гора уједине у једну државу.¹¹³⁹

Колико је будућност Црне Горе видео у уједињењу са Србијом, Лоазо је исто тако предвиђао даље унапређење француско-црногорских односа. Сумирајући позицију сваке од шест великих сила пре и након балканских ратова, Шарл Лоазо је октобра 1913. године закључио да је Црна Гора, првенствено њена јавност, од свих сила највише симпатија показивала према Француској. Углед Русије знатно је опао након губитка Скадра, док је Француска, и поред тога што је узела учешће у поморској демонстрацији против Црне Горе, захваљујући својој „промишљеној политици“ успела не само да очува, већ и додатно ојача свој положај у овој „српској држави“.¹¹⁴⁰

Лондонски мировни уговор

Из угла великих сила разрешење скадарске кризе значило је да ће убрзо доћи до потписивања мировног уговора између балканских држава и Османског царства, чији су се делегати вратили у Лондон и наставили преговоре. За разлику од претходне фазе, сада се разговор у палати Сент Џејмс водио под будним оком великих сила. Уз њихов надзор, нацрт мировног уговора био је готов до почетка маја. Амбасадори су 3. маја прегледали нацрт и унели мање корекције у текст.¹¹⁴¹ Преостајало је једино да представници зараћених страна ставе своје потписе на споразум и да започне процес разоружавања. Међутим, међусобно неповерење дојучерашњих непријатеља, али и савезника, одложило је потписивање споразума за крај маја.

Велики везир Махмуд Шефкет-паша је 7. маја саопштио француском амбасадору Бомпару да је Османско царство спремно да повуче своју војску са Чаталце истога тренутка када прелиминарни мировни споразум буде потписан, али га је истовремено мучило питање шта ће након потписивања мира учинити балканске државе. Услед несугласица које су се појавиле између балканских савезника, везир је упитао

¹¹³⁹ АСАНУ, Заоставштина Шарла Лоазоа и Лује Војновића, 14427–III–202, *Rapport au Département du 18 octobre 1913 sur la situation au Montenegro*.

¹¹⁴⁰ АСАНУ, Заоставштина Шарла Лоазоа и Лује Војновића, 14427–III–202, *Rapport au Département du 18 octobre 1913 sur la situation au Montenegro*.

¹¹⁴¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 120–125, Londres, le 3 mai 1913.

Бомпара „да ли и он има утисак да овај мир није у ствари мир, већ само предах?“ Истакао је да се Османско царство не осећа сигурно и да је забринуту због новоуспостављене границе, јер ако се балканске државе не демилитаризују, онда ни за Османско царство није безбедно да повуче војску у Анадолију, а границе у европском делу остави незаштићене.¹¹⁴²

Осим бојазни везира Шефкет-паше, било је и других препрека које су стално одлагале потписивање уговора. За велике силе је главни проблем био тај да је свака од заинтересованих страна желела да унесе измене у садржај уговора. Бугарска је највише инсистирала на изменама разне врсте, а посебно је захтевала већу прецизност у одредбама уговора, очекујући да мировни уговор уреди њене послератне односе не само са Османским царством, већ и са Србијом и Грчком.¹¹⁴³ Иако је од свих балканских држава имала највише примедби на нацрт мировног уговора, Бугарска је истовремено била и најнестрпљивија да се мир што пре потпише. Данев је средином маја рекао Панафијеу да, уколико се уговор не потпише у најкраћем временском периоду, Бугарска ће склопити сепаратни мир са Османским царством. Бугарска је пожуривала склапање мира, али не због страха да би Порта могла да обнови непријатељства у Тракији, већ да би окончала рат на источним и започела пребацивање трупа ка западним границама.¹¹⁴⁴ Како је Данев нагласио Панафијеу, Бугарска мора завршити прегруписавање своје војске пре него Србија и Грчка доврше своје преговоре. Сматрао је да, уколико између њих буде склопљен савез, он ће бити уперен искључиво против Бугарске.¹¹⁴⁵ Несугласице између Бугарске и њених савезника бринуле су и велике силе. Њима је, као и Бугарској, било у интересу да се уговор потпише пре него што дође до све извеснијег распада Балканског савеза. Сви европски листови су од марта, а нарочито током априла отворено писали о размимоилажењима између балканских савезника уз констатације да се њихове несугласице могу само ратом разрешити.

Осим прегруписавања армија, још један од показатеља интензивних припрема за наставак рата на Балкану била је потражња нових кредита у европским престоницама. Османска влада је средином маја добила информацију да је *Banque de Paris* одобрила кредит бугарској влади, против чега је Рифат-паша протестовао 22. маја у Министарству спољних послова. Амбасадор и његова влада су се прибојавали да ће Бугарска искористити добијени зајам за наставак рата против Османског царства.¹¹⁴⁶ Стефан Пишон је настојао да умири Рифат-пашу речима да

¹¹⁴² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 233, Péra, le 7 mai 1913.

¹¹⁴³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 153-155, Sofia, le 18 mai 1913.

¹¹⁴⁴ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 400.

¹¹⁴⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 195, Sofia, le 20 mai 1913.

¹¹⁴⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1241, Paris, le 22 mai 1913, 152.

нема разлога за бригу јер, како је објаснио, није био у питању нов зајам, већ само једна транша зајма од 180 милиона франака који је Бугарској одобрен јуна 1912. године.¹¹⁴⁷ При том, у уговору је постојала клаузула да Бугарска може добити обећану исплату тек пошто мировни споразум буде потписан.¹¹⁴⁸

Да би зауставиле даљу трку у зајмовима и кредитима, велике силе су се, уместо дипломатског убеђивања, окренуле притисцима и претњама, а све у циљу да балканске државе и Османско царство натерају да потпишу већ готов текст мировног уговора. Конференција амбасадора је на седници од 26. маја донела одлуку да се уговор потпише онакав какав јесте, без икаквих измена.¹¹⁴⁹ На саветовању са делегатима балканских држава 27. и 28. маја лорд Греј их је упознао са одлуком Амбасадорске конференције и додао да „нема сврхе даље одуговлачити са потписивањем мира, и да они делегати који не желе да потпишу припремљен текст слободни су да напусте Лондон“.¹¹⁵⁰ Све делегације зараћених страна невољно су 30. маја ставиле свој потпис на прелиминарни мировни уговор чиме је Први балкански рат званично био окончан.¹¹⁵¹

Осим тачака које су уређивале односе између балканских држава и Османског царства, у анексу мировног уговора нашла се и одредба која се односила на Аустроугарску. Ова додатна тачка уговора односила се на судбину дунавског острва Ада Кале. Острво се налазило недалеко од града Оршаве, на приближно истој удаљености од Србије, Румуније и Мађарске. Кроз своју дугу историју често је мењало владаре, а од средине XVIII века било је под османском влашћу са малом муслиманском заједницом од око 400 становника. Током Првог балканског рата острво није било предмет претензија Србије нити место било каквих операција, али Порта није хтела да острво припадне Србији, па га се одрекла у корист Мађарске. Гест је био симболичан, јер је још чланом 3 Берлинског мировног уговора (1878) османски гарнизон био повучен са острва, а острво стављено под провизорну аустроугарску окупацију. Уступањем Аде Кале Аустроугарској само је озваничено фактичко стање јер је анексија острва већ била спроведена 12. маја.¹¹⁵²

¹¹⁴⁷ С. Дамянов, *op. cit.*, 343–344.

¹¹⁴⁸ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1241, Paris, le 22 mai 1913, 152.

¹¹⁴⁹ М. Ђуришић, *нав. дело*, III, 401.

¹¹⁵⁰ *BD*, IX–II, № 1002, Foreign Office, May 26, 1913, 814–816.

¹¹⁵¹ Уговор је имао 8 тачака. Тачка број 2 је одређивала линију Енос на Егејском до Мидије на Црном мору као нову линију разграничења између Османског царства и Бугарске. Тачка број 3 се односила на Албанију, њоме су потписници уговора признавали право великим силама да одреде границе и сва остала питања која се тичу Албаније, итд. (Министарство иностраних дела, *Уговор о миру од 17/30. маја 1913*, Београд 1914, 15–18).

¹¹⁵² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 134–135, Vienne, le 16 mai 1913. Након Првог светског рата острво је припало Румунији, а након Другог Ада Кале је потопљена због

Потписници Лондонског мира
(Дигитална збирка фотографија Народне библиотеке Србије)

Натеравши балканске делегате да потпишу мировни уговор, лорд Греј им је дозволио да питања која су остала нерасправљена и која нису ушла у његов текст уврсте у посебан протокол. Протокол се састојао од пет тачака и делегати су га поднели 1. јуна. Овај документ је обухватао различита питања као што су проблем ратних заробљеника, вакуфи на територији која је припала савезницима, трговински односи, одрицање и прихватање поданства, питања својине (међу којима је био српски захтев за повраћајем топова које су османске власти заплениле у Солуну на почетку рата). У састав ових пет тачака нису ушла питања финансијске природе, која су стављена у посебан анекс и прослеђена у Париз где су предата у надлежност конференције за финансијска питања која је била у припреми.¹¹⁵³ Примивши протокол, лорд Греј је за сутрадан заказао расправу о евентуалним анексима мировног уговора.¹¹⁵⁴ Балкански делегати су тражили усвајање анекса који би у потпуности регулисао односе балканских држава и Османског царства. На овај начин чланице Балканског савеза су желеле да заштите своја права пред очима великих сила, јер су знале да их у сепаратним преговорима са Портом очекује мукотрпан и неизванстан посао у коме неће имати заштиту сила, коју су има-

изградње хидроелектране *Ђергај*.

¹¹⁵³ *Документи о сјољној полицији*, VI-2, № 310, 409-410.

¹¹⁵⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 233-234, Londres, le 31 mai 1913.

ле у Лондону. Нажалост, никакви анекси Лондонског мировног уговора нису усвојени. Пол Камбон је сматрао да су главни кривци за то делегати балканских држава који су се током преговора више занимали за поделу територија и своје међусобне несугласице, него за овакве проблеме који су, време ће показати, били врло озбиљни. Камбон је сматрао да је Османско царство наслутило нејединство у редовима Балканског савеза, и да су османски делегати искористили ту околност да низ важних питања оставе нерешеним.¹¹⁵⁵

Бугарски делегат Данев је инсистирао да се закључни члан о размени ратификација укине, те да потписани уговор одмах постане правоснажан. Србија, Грчка и Црна Гора нису прихватиле тај предлог. Протокол о изостанку ратификација осим Бугара потписао је једино делегат Османског царства Низами-паша јер „су и једни и други журили да међу њима што пре настане редовно стање.“¹¹⁵⁶ Потписивање уговора није изазвало никакве реакције у балканским престоницама. У Софији су размењени суздржани телеграми честитања између краља, председника владе и начелника Генералштаба. Атмосфера у граду могла се назвати врло хладном, у поређењу са одушевљењем и ентузијазмом које је владало у Бугарској и другим балканским државама на почетку кампање против Османског царства. Званични орган Гешовљеве владе лист *Мирь* са сетом је констатовао да су „након болних преговора, који су трајали седам пута дуже од ратних операција, балкански савезници принуђени да потпишу мировни уговор“.¹¹⁵⁷

Недељу дана касније, конференција у палати Сент Џејмс окончана је у „нереду“, како је Камбон известио Министарство спољних послова.¹¹⁵⁸ Начин на који је конференција окончана, и још више одлазак делегата балканских држава, указивао је на дубину јаза унутар Балканског савеза. Главни бугарски представник Стојан Данев отпутовао је из Лондона већ 1. јуна, а српски и црногорски делегати десетак дана касније. Камбон је извештај о мировној конференцији закључио констатацијом да је „нажалост конференција била неуспешна због дипломатске неумешности преговарача из балканских држава“.¹¹⁵⁹ Камбон се надао да ће Амбасадорска конференција, која је наставила са радом и након 30. маја, исправити пропусте потписаног мировног уговора. Међутим, пред Амбасадорском конференцијом је било мноштво нерешених питања и препрека да се за све нађе адекватно решење. Због тога је било немогуће да се рад амбасадора обустави током лета. Греј је тражио подршку Камбона да се интен-

¹¹⁵⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 187–189, Londres, le 9 juin 1913.

¹¹⁵⁶ *Документии о спољној политици*, VI–2, № 303, 397–398.

¹¹⁵⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 238–241, Sofia, le 31 mai 1913.

¹¹⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 187–189, Londres, le 9 juin 1913.

¹¹⁵⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 187–189, Londres, le 9 juin 1913.

зиви рад Конференције и да се разреше горућа питања, пре него што амбасадору оду на летњу паузу.

Пред амбасадорима се налазило неколико крупних проблема. Неки су произашли из Лондонског мировног уговора, као што је био случај са повлачењем нове линије разграничења у Тракији између Османског царства и Бугарске. Мировни уговор је предвиђао да линија разграничења буде дијагонала Енос–Мидија, али су амбасадори добили надлежност да одреде комисију која би на терену утврдила детаљну трасу границе. На предлог Министарства војног, Француска је за делегата у комисији већ почетком јуна именовала капетана Рантија, припадника 11. пешадијског пука.¹¹⁶⁰ Капетан Ранти је био добро упућен у опсег дужности који је чекао комисију на терену, будући да је у периоду од октобра 1912. до априла 1913. године обављао дужност привременог војног аташеа у Османском царству, одмењујући пуковника Мокорпа који је на терену пратио војне операције османске војске.¹¹⁶¹ Током тих неколико месеци, амбасадор Блондел је похвално писао о капетану Рантију, посебно је хвалио његове добре односе са војним и политичким круговима, као и то да је задобио поверење османских официра.¹¹⁶²

Међутим, за разлику од ажурности Француске, остале државе нису журиле са именовањем својих делегата. Тако је бугарска влада, са месец дана закашњења, за овај посао именовала некадашњег посланика у Цариграду Георгија Начовича, генерал-пуковника Михаила Савова и бишег опуномоћеног посланика у Београду Андреја Тошева, који је у том тренутку био нераспоређен јер је опозван из Београда због сукоба Србије и Бугарске.¹¹⁶³ Сукоб између бивших балканских савезника није само омео именовање чланова комисије већ је одложио почетак њеног рада. Не знамо прецизно када је комисија отпочела рад, али, према извештају француске делегације, њен рад је трајао четири месеца и био је окончан 7. октобра 1913. године.¹¹⁶⁴

¹¹⁶⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 185, Paris, le 9 juin 1913.

¹¹⁶¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 60, Péra, le 3 décembre 1912; *Ibidem*, № 336, Péra, le 22 avril 1913.

¹¹⁶² AMAE, NS, Turquie, doss. 439, № 719, Thérapia, le 6 octobre 1913.

¹¹⁶³ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1454, л-14, Sofia, le 24 juin/7 juillet 1913. Андреј Тошев, бугарски дипломата. Био је генерални конзул Бугарске у Србији од марта 1908. до јула 1909. када је наименован за опуномоћеног посланика. Са тог положаја је повучен по избијању Другог балканског рата. Пре службе у Београду службовао је у Атини и на Цетињу. Ралф Пеџет га је описивао као „способног и образованог човека који одлично познаје ситуацију на Балкану и ужива велико поверење краља Фердинанда и бугарске владе“ (AC, GB, MF 220, № 31, Belgrade, May 9, 1913).

¹¹⁶⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Missions militaires française, № 719, Thérapia, le 6 octobre 1913.

Именоване делегата у комисију за разграничења није спадало у надлежност Амбасадорске конференције, али су велике силе сматрале да је она најповзванија да о томе одлучује. Питања оваквог и сличног карактера појављивала су се свакодневно након што је балканска конференција окончала рад и тиме проширила надлежност Амбасадорске конференције. Међутим, за разлику од својих влада, амбасадори су сматрали да их оваква питања само одвлаче од решавања озбиљних проблема због којих су се и окупили у Лондону. Стога је лорд Греј изнео предлог да Амбасадорска конференција ограничи рад и своје надлежности са циљем да се проблеми не би нагомилавали и да би се повећала ефикасност у раду. Предлог је прихваћен на састанку који је одржан 30. маја када су амбасадори једногласно усвојили закључак да неће прихватити нова питања и да убудуће неће дозвољавати појединим великим силама да опструирају рад Конференције нити да усмеравају ток преговора у правцу који оне желе. Ова фуснота у закључку се понајвише односила на Аустроугарску која је због Скадарског питања блокирала рад Конференције током већег дела марта и априла. Такође, ова одлука је значила да амбасадори неће проширивати своје ингеренције на евентуалне несугласице балканских држава око поделе добијених територија. На истом састанку истакнута су три кључна проблема којима су амбасадори намеравали да се баве до краја заседања. На првом месту било је питање организације албанске државе. Учесници Конференције су истакли да се од њих не може очекивати да до најситнијих детаља уреде албанску државу, већ су се сагласили да треба усвојити протокол који би био основа за обликовање аутономне власти у Албанији. Са овим у вези био је други задатак, а то је утврђивање коначне трасе јужне, југоисточне и северне албанске границе. Као трећи и најважнији задатак амбасадори су истакли решење статуса острва у Егејском мору.¹¹⁶⁵

У очима свих делегата проблем Егејских острва био је уједно и најкомплекснији, будући да су у њега били уплетени интереси Италије која је на све начине одлагала решење овог питања. Иницијални проблем био је тај да је Италија и даље одбијала да евакуише спорна острва. Амбасадори су се, безуспешно, позивали на одредбе мира из Лозане, али је италијанска влада и даље на сваки захтев великих сила одговарала да острва може вратити само Османском царству, а не предати Грчкој.¹¹⁶⁶ Против оваквог, ригидног става италијанске владе протестовао је чак и немачки амбасадор принц Лихновски. Немачка је сматрала да је бесмислено да Италија врати острва у посед султана, јер када се она поново нађу под влашћу Царства, Порта може да одбије да их преда Грчкој или

¹¹⁶⁵ *BD*, IX–II, № 1019, Foreign Office, May 30, 1913, 825–826.

¹¹⁶⁶ *AMAE*, NS, Turquie, doss. 295, № 149–153, Londres, le 11 juin 1913.

их може користити као средство уцене за остварење других интереса.¹¹⁶⁷ У циљу решења тог проблема, лорд Греј је 11. јуна доставио свом колеги Стефану Пишону ноту која се односила на будући статус острва у Егејском мору. Предлагао је удружени притисак пет сила против Италије. Греј је са сигурношћу истакао да су Аустроугарска и Немачка спремне да попусте и да се приклоне ставу Велике Британије, Француске и Русије. Лорд Греј је уверавао Пишона да је и Немачка попустила јер јој није пошло за руком да сва спорна острва буду неутрализована и стављена под заједничку заштиту великих сила.¹¹⁶⁸

Удружени притисак Амбасадорске конференције на маркиза Империјалија и Италију трајао је до краја заседања Конференције 11. августа, али је жељени резултат изостао. Амбасадорима није преостало ништа друго осим да на свом последњем састанку формално објаве један протокол који је сва острва на којима су Грци били већинско становништво давао Грчкој у posed. Од ове одлуке били су изузети Тенедос, Имброс и Тасос који су, због своје стратешке позиције, остављени под влашћу султана. Италијански амбасадор маркиз Империјали је поводом овог протокола истакао да Италија остаје при одлуци да ће евакуисати и вратити острва само султану и то тек када Османско царство испоштује другу тачку уговора у Лозани и повуче војску из дела Киренаике који је остао под османском влашћу.¹¹⁶⁹ Велике силе, пре свих Француска, нису одустајале од овог питања ни након разлаза амбасадора. Током 1914. године међу великим силама се разговарало о томе да се питање егејских острва препусти арбитражи Међународног суда у Хагу, заједно са питањем црноморских мореуза. Ово питање било је на дневном реду разговора француског и руског државног врха у јулу 1914. године, али је почетак аустроугарско-српског, а убрзо и Првог светског рата омео силе да разреше овај проблем.¹¹⁷⁰

Друго, подједнако важно питање на дневном реду Амбасадорске конференције било је питање албанских граница. Од формулације коју су амбасадори усвојили на првом састанку 17. децембра 1912. године да ће се албанска држава на северу граничити са Црном Гором, а на југу са Грчком, наредних месеци слабо се напредовало у коначном одређивању трасе. Напредак у преговорима наступио је у пролеће 1913. године када је коначно разрешена Скадарска криза и када је Аустроугарска у марту

¹¹⁶⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 223-227, Londres, le 1er août 1913.

¹¹⁶⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 24-25, Paris, le 11 juin 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 120-122, Londres, le 30 mai 1913.

¹¹⁶⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 223-227, Londres, le 1er août 1913. Одредба број 2 Лозанског мировног уговора дала је Италији право да на простору Триполитаније и Киренаике оснује своју колонију Либију (S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 146).

¹¹⁷⁰ DDF, tome X, № 502, Note du Directeur des Affaires politiques, sans date, 725-726.

објавила да одустаје од захтева да се Дебар и Ђаковица нађу у оквиру Албаније.¹¹⁷¹

Према признању лорда Греја, одређивање граница Албаније било је најтеже и најопасније питање са којим су се амбасадори суочили у свом раду.¹¹⁷² Међутим, убрзо након што су донели одлуку о траси северне и североисточне границе Албаније на састанку од 10. априла, појавиле су се критике и примедбе на њен правац, а које су понајвише долазиле из Србије. Свој став о овом питању српска влада је углавном износила кроз штампу. Понајвише се овим питањем занимао радикалски полузванични лист *Самоуправа*. Највише замерки Србија је имала на преблизу повучену границу код Призрена и Ђаковице и на уступање области Љуме Албанији. Србија се прибојавала одметника који су лако могли продирати на српску територију и узнемиравати локално становништво.¹¹⁷³

Са друге стране, Грчка је имала мноштво замерки на трасу јужне границе која је утврђена на истом састанку. Протести Грчке толико су били жустри да су амбасадори на кратко разматрали идеју да се блокада и поморска демонстрација силе која се спроводила у црногорским водама прошири и на грчку обалу и тиме Грчка примора да прихвати донету одлуку. Велика Британија, Француска, Русија и Немачка су гласале против репресивних мера и заложиле се да се Грчкој понуди бољи програм разграничења. Сматрали су да је криза око Скадра већ довољно опасна и да је не треба додатно компликовати интервенцијом против Грчке.¹¹⁷⁴ Иако одлука о проширењу демонстрације није прихваћена, лорд Греј је страховао да и у овом питању врло лако може доћи до конфронтације са Аустроугарском, као што је било у случају Скадра. Стога је сматрао важним да Велика Британија, Француска и Русија усвоје једно мишљење које би заједнички браниле на Конференцији пред Аустроугарском и Италијом које су имале разлога да ослабе позицију Грчке на копну и на мору.¹¹⁷⁵

Да би одобровољио Италију и Аустроугарску, Пол Камбон је током маја сепаратно преговарао са маркизом Империјалијем и грофом Менсдорфом да се Рим и Беч не противе одлуци да планински масив Пинда, насељен претежно цинцарским становништвом, буде у саставу грчке, а не албанске државе.¹¹⁷⁶ Аустроугарска је у овом питању понудила компромисно решење да Румунија, као заштитник Цинцара, буде арбитар и да она донесе коначну одлуку коме ће припасти област Пинда. Француска

¹¹⁷¹ DDF, 3e série, t. VI, № 256, 312.

¹¹⁷² Viscount Grey of Fallodon, *op. cit.*, 256.

¹¹⁷³ AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 313–315, Belgrade, le 30 avril 1913.

¹¹⁷⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 19, Londres, le 10 avril 1913.

¹¹⁷⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 24–25, Paris, le 11 juin 1913.

¹¹⁷⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 120–122, Londres, le 30 mai 1913.

и остале силе нису прихватиле тај предлог.¹¹⁷⁷ Истовремено док су силе Тројног споразума збијале редове у питању албанских граница, исто су радиле Аустроугарска и Италија. На ову тему две силе су одржале неколико тајних састанака са којих је као резултат произашао споразум о интересним сферама потписан 8. маја 1913. године. Споразум је предвиђао заједничко учествовање у изградњи албанске државе на пријатељској основи и уз уважавање њихових различитих интереса. У случају да и друге велике силе желе да се непосредно мешају у послове Албаније, склопљени аустроугарско-италијански споразум би добијао карактер одбрамбеног савеза. У случају активације одбрамбеног савеза, две силе су договориле и поделу Албаније на две једнаке сфере у којима је свака требало да има своју војску и представнике административне управе.¹¹⁷⁸

За разлику од Аустроугарске, која се више бринула за копнену границу, Италија је већу пажњу поклањала обалском делу Албаније. У том погледу настојала је да придобије подршку Француске у питању острва Крф и Крфског залива.¹¹⁷⁹ Италија се залагала да и острво и залив буду неутрализовани, а да би постигла да се та клаузула унесе у завршни мировни уговор балканских држава и Османског царства, затражила је подршку Француске. Покушала је да убеди Француску да ће, уколико Грчка оствари власт у Јонском мору, та околност наштетити позицији Француске у читавом источном Медитерану. Такође, Италија је покушала да придобије сагласност Француске да и Крит остане неутрализован, јер би Грчка могла да наруши доминацију Француске у Тиренском мору, као и да омета њену комуникацију са поседима у Африци. Француски званичници, као и јавност, одбацили су овакве сугестије као потпуно неосноване и приписали их параноји италијанских државника. Француски листови су писали да нико здравог разума не може ни помислити да би, због грчке власти над Крфом или Критом, Француска била приморана да напусти Бизерту или да би та околност угрозила њену комуникацију са Напуљом и северном Африком.¹¹⁸⁰ До истог закључка дошли су и депутати француске Народне скупштине који су о овом питању расправљали средином маја 1913. године. Већина посланика била је сложна у оцени да су италијанске пројекције нереалне. У одбрану хеленских права над Крфом и острвима говорио је и Стефан Пишон, као и бројни други депутати. Овај гест једног министра велике силе није прошао незапажено у грчкој штампи која је са великом хвалом писала о Пишону и великој помоћи коју је Француска давала у остварењу грчких националних претензија.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 184-193, Londres, le 7 juillet 1913.

¹¹⁷⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 58-62, Paris, le 2 juillet 1913.

¹¹⁷⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 86, Paris, le 17 avril 1913.

¹¹⁸⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 181, Echo de Paris, le 19 mai 1913.

¹¹⁸¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 281-282, Athènes, le 23 mai 1913.

Међутим, упркос жељи Француске да помогне Грчкој у ојачању њене позиције у Јонском мору, када је на дневни ред конференције стигло питање коначне трасе јужне границе, пред италијанским притиском прихватила је компромисно решење. Према одлуци од 2. августа, спорни град Корица, рт Стилос и острво Сасено ушли су у састав Албаније. Крф је припао Грчкој, али је Крфски канал проглашен неутралним. Коначну одлуку и прецизан правац трасе за јужну, као и за северну границу, требало је да донесу специјализоване комисије формиране за ту намену.¹¹⁸²

У вези са одређивањем граница стајало је питање уређења Албаније и доношења Статута који је требало да буде основа за изградњу нове државе. Француску је унутрашња организација државе више занимала од питања њених граница, а пре свега се старала да нова држава не потпадне под аустроугарско-италијански кондоминијум. Стога је Пол Камбон од свих представника великих сила који су у Лондону решавали албанско питање био најзаинтересованији да амбасадори током заседања реше ово питање у целости. Потпуним решењем овог питања, сматрао је Камбон, смањивао се простор за манипулацију и слободно тумачење донетих одредби од стране Аустроугарске, након што амбасадори закључе свој рад. При том, најважнији сегмент који је амбасадори требало да уреде било административно уређење новостворене албанске државе.¹¹⁸³

Са ставом свог амбасадора био је сагласан и Поенкаре, који је Камбону пренео инструкције да никако не пристаје на „просту“ аутономију Албаније, већ да осигура да нова држава буде неутрална и под колективном контролом свих великих сила.¹¹⁸⁴ У име Француске, Пол Камбон је 20. маја 1913. године изнео пројекат организације и уређења албанске државе. Према том предлогу независност Албаније је требало да се развија по етапама и под строгим надзором великих сила, а последњи корак у том процесу требало је да буде избор принца за албански престо. Образлажући свој предлог Камбон се запитао пред амбасадорима: „Шта да ради један страни принц у земљи која још увек нема ни владу, ни уређење ни материјална средства?“ До стварања услова за избор владара самосталне Албаније, њену независност је требало да контролише једна међународна комисија, а уместо суверена земљом би управљао „високи комесар“, чији би основни задатак био да у периоду 3–5 година створи и оспособи државни апарат за нормално функционисање.¹¹⁸⁵

Руски амбасадор Бекендорф је добио одобрење Сазонова да подржи у целости предлог француског колеге. Сазонов је предлагао да се личност

¹¹⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 223–227, Londres, le 1er août 1913.

¹¹⁸³ P. Cambon, *Un diplomate*, 259.

¹¹⁸⁴ *Documents diplomatiques. Les affaires balkaniques (1912–1914)*, II, Paris 1922, № 15, 10–13.

¹¹⁸⁵ A. Puto, *op. cit.*, 233.

комесара изабере из реда високих функционера Османског царства, уколико је могуће албанског порекла. Истакао је да би Турхан-паша одговарао наведеним критеријумима.¹¹⁸⁶ Међутим, Пол Камбон се противио идеји да комесар буде из реда османских великодостојника, чак иако би био албанског порекла. Сматрао је да таква личност треба да буде неутрална и непристрасна према свим верским групацијама које живе у Албанији.¹¹⁸⁷

За разлику од Русије, две најзаинтересованије силе за Албанију – Аустроугарска и Италија нису олако пристајале на решења француског амбасадора, настојећи да великим силама наметну своја решења. Велики проблем амбасадорима при покушају да створе основе за нормално функционисање албанске државе представљала је стална подозривост аустроугарске владе. Аустроугарска је увек, према оцени Пола Камбона, имала „најцрње слутње“ да остале велике силе, нарочито Француска, Русија и Велика Британија, настоје да „уређење Албаније саботирају како би стварањем анархије омогућили Србији и Грчкој да остваре своје амбиције у Албанији“. Камбон је у више наврата указивао грофу Менсдорфу да је новостворена држава већ у „стању анархије“ и да постоје делови Албаније до којих османска власт никада није ни допрла.¹¹⁸⁸ Са овом Камбоновом оценом слагао се и француски војни аташе у Србији који је током операција око Скадра имао прилике да путује приобалним делом Албаније под контролом српске војске. Фурније се током тог боравка лично уверио да је албанско питање горући проблем које ће Европа тешком муком разрешити, понајвише због сталних уплитања Аустроугарске и Италије о чијем ривалству Фурније каже следеће: „Албанско питање постаје вруће огњиште које ће се с муком угасити. Без сумње оно директно ставља у конфликт интерес две силе Тројног савеза, због чега ми не можемо жалити, али оно се такође одражава и на југословенско питање западног Балкана и због тога оно још увек рескира да изазове озбиљне компликације за одржавање мира у Европи.“¹¹⁸⁹

Иако су аустријско-италијански интереси у односу на Албанију били контрадикторни, у Лондону су две државе углавном наступале сложано. У заједничким нацртима које су Аустроугарска и Италија подносили амбасадорима истицало се неколико захтева, које су Камбон и Француска по сваку цену настојали да обеснаже. На првом месту, Француска је Аустроугарској и Италији оспоравала право да су оне најпозваније да одаберу принца за албански престо. Према предлогу Аустроугарске и Италије будући суверен би требало да буде „увезен“ са неког од малих

¹¹⁸⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 59, Paris, le 26 mai 1913.

¹¹⁸⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 76, Paris, le 13 juin 1913.

¹¹⁸⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 184-191, Londres, le 7 juillet 1913.

¹¹⁸⁹ Д. Вујовић, *Француски војни аташе, њуковник Фурније, о операцијама око Скадра 1912. и 1913. године*, 267-302.

немачких дворова. Потписао би из мале немачке породице, без знатнијих финансијских средстава и политичког угледа, те би уместо гаранција новој држави само наметнуо себе као нову финансијску обавезу, оштро је оцењивао Камбон. Осим тога, сматрао је да таква личност без ауторитета „не би издржала више од неколико месеци, и врло вероватно би страдала насилном смрћу“. Такође, уместо Камбоновог предлога да се оформи комисија, Аустроугарска и Италија су се залагале за две. Прву би чинили страни делегати, а друга би била састављена од албанских првака, који би се бирали из круга особа блиских Исмаил Кемал-бегу, односно међу министрима његове привремене владе. Камбон је овакав предлог сматрао мањкавим, јер би постојање две комисије неодређених надлежности само увећало широко распрострањену анархију у Албанији. Исто тако, предлог о укључивању чланова валонске владе у састав комисије, Камбон је назвао још једним покушајем Аустроугарске да да легитимитет својој „закулисној политици коју је од почетка Првог балканског рата спроводила у Албанији“. Пребацивао је грофу Менсдорфу да његова држава не брине о добробити албанског народа већ само о својим интересима.¹¹⁹⁰ Такав приступ се најбоље видео у случају Исмаил Кемал-бега кога је Беч стално истицао у први план.¹¹⁹¹ Камбон га је сматрао непоузданом личношћу јер је у прошлости радио као грчки, османски и на крају као аустроугарски шпијун. Камбон је сматрао да би особа такве репутације више радила за интересе Аустроугарске, која га је довела у Албанију и која га је плаћала, него за интересе албанског народа.

На крају, супротно Камбоновом предлогу о заокруженој аутономији нове државе, амбасадори Менсдорф и Империјали су се залагали да се између Албаније и Османског царства не кидају све везе, већ да албанска аутономија буде под „номиналним султановим сизеренством“ како је предвиђала одлука амбасадора од 17. децембра. У овоме Камбон је истицао драстично промењену политичку ситуацију од децембра 1912. до лета 1913. године. Сматрао је да, уколико су остали бивши поседи Царства покидали своје везе са Цариградом, онда то треба учинити и у случају Албаније. Ако велике силе намеравају прогласити Албанију неутралном државом, у рангу Белгије или Швајцарске, сматрао је да сизеренство може бити компликација и препрека нормалном развоју албанске државотворности. Такође је указивао да хришћани у Албанији могу бити против одржавања било какве формалне везе са бившом државом.¹¹⁹²

Месеци преговора међу амбасадорима који су се махом водили између Француске с једне и Аустроугарске и Италије са друге стране ко-

¹¹⁹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 79-85, Londres, le 9 mai 1913.

¹¹⁹¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 104-105, Jassy, le 4 août 1913.

¹¹⁹² AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 79-85, Londres, le 9 mai 1913; *ibidem*, № 137-140, Londres, le 5 juin 1913.

начно су довели до усвајања Статута албанске државе 29. јула. Статут је садржао свега десет одредби које су представљале полазну основу за уређење албанске државе. Њиме је Албанија била призната као „аутономна кнежевина, којом ће владати принц изабран од стране великих сила“. Свих шест великих сила означене су као заштитнице и гаранти албанске независности. Све сизиренске везе између султана и Албаније биле су прекинуте. Будућег суверена Албанија велике силе су се обавезале да ће изабрати у року од шест месеци, а до његовог избора функционисање државе надгледаће једна, за ту намену специјално оформљена, међународна комисија у сарадњи с владом у Валони. Међународна контролна комисија би наставила да ради као саветодавно тело и након доласка принца на албански престо, јер је она замишљена као надзорни орган великих сила. Период рада ове комисије првобитно је био лимитиран на пет година, али су амбасадори, уз консултације са својим владама, продужили њен мандат на десет година, уз могућност да настави са радом и после десет година, уколико за тим буде било потребе. У рукама ове седмочлане комисије била би административна и финансијска контрола државе. О безбедности у држави, према Статуту, бринуо би у ту сврху специјално формиран међународни жандармеријски одред. Припадници жандармерије били би бирани искључиво из редова неутралних држава попут Белгије, Швајцарске, Шведске, Холандије итд. Овом одредбом искључена је могућност да у жандармерију или неко друго тело које би управљало државом буде примљен неко из шест великих сила или неко од поданика суседних балканских држава.¹¹⁹³ Организација жандармерије је на крају била поверена холандским официрима.

Након што је усвојен Статут за Албанију, интерес Француске се у односу на најмлађу балканску државу са сфере политике пребацио на сферу економије. Француска, као лидер у области финансијског капитала, видела је у Албанији ново тржиште за ширење свог утицаја. Иако се у том науму суочавала са претензијама Аустроугарске и Италије, Француска је у односу на њих имала једну предност – либерално и развијено финансијско тржиште. Та околност чинила је од Француске пожељног финансијског партнера у очима и Аустроугарске и Италије. Аустроугарска је, још пре усвајања Статута и одређивања граница, покушала да се удружи са француским финансијерима и да искористи француски капитал и симпатије које су Албанци гајили према Француској и тако додатно учврсти своје позиције у Албанији. Прве потезе у том правцу начинио је аустроугарски конзул у Драчу још у пролеће 1913. године, када је ступио у контакт са једном француском индустријском фирмом и по-

¹¹⁹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 197-205, Londres, le 15 juillet 1913; *Ibidem*, *Organisation de l'Albanie*, № 221-222.

нудио јој да заједнички створе француско-аустроугарски конзорцијум. Међутим, Француска је одбила аустроугарску понуду јер, како је навела у објашњењу, „француска политика на Оријенту, као и њени интереси на простору Албаније и Балкана у потпуној су супротности са политичким плановима и интересима Аустроугарске“.¹¹⁹⁴

Прекинутиа усјаванка.

Европа: *Ох умири се моја бебо!*

Беба Албанија: *Како да се умирим уз сву ову њаклену буку?*

Европа: *Па, мораш урадити као ја, и њрећиварити се да ти не чујеш.*

[На недељном сасјанку Амбасадори су се ујлавном давили Албанијом. Пишћање о сјавању о сјавању ирема актијвалној балканској кризи није ни размајћрано.]

(Punch, or the London charivari (July 23, 1913) 651)

Италија, као друга највише заинтересована велика сила за албанску државу, суочавала се са истим проблемом као и Аустроугарска – недостатком капитала за самосталне финансијске подухвате. Ипак, за разлику од Аустроугарске, Италија је била прихватљивији партнер за

¹¹⁹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 213-216, Paris, le 5 mai 1913.

Француску. Овога пута је први потез начинила француска влада, која је у априлу 1913. године дала предлог да се оснује француско-италијански конзорцијум спајањем две или три велике француске банке са исто толико италијанских банака. Дат је предлог да би се друштво могло регистровати као *Société commerciale et industrielle de l'Adriatique*.¹¹⁹⁵

Премда је сама француска држава показивала интерес да финансијски стекне исте позиције у Албанији које је имала у суседним балканским државама, није желела да улази у ризичне послове док се не оконча рат и не разреше сва питања произашла из њега. С тим у вези, блокирала је покушај привремене албанске владе да штампа свој властити новац јула 1913. године. Валонска влада је, без сагласности великих сила и Османског царства, прогласила османски новац неважећим и почела штампу сопственог, али је Централна управа дугова Османског царства о овоме одмах обавестила Париз и владе осталих великих сила. Велике силе су овај потез албанских власти окарактерисале као грубо кршење европских гаранција за независну Албанију јер, формално, Албанија још није имала статут државе, као ни друге институције власти.¹¹⁹⁶

Након што је усвојен Статут и одређене границе Албаније, амбасадорима је преостајало да формирају контролну и комисије за разграничење чији је циљ био да њихове одлуке спроведу у пракси.¹¹⁹⁷ Најважније је било одабрати делегате за међународну контролну комисију, јер је она била замишљена као саветодавно тело, које би наредних десет година управљало албанском кнежевином, заједно са принцем. Француска је у овом наименовању предњачила, те је Пол Камбон на последњем састанку амбасадора први од својих колега предложио да представник Француске у међународној комисији за контролу и управљање буде француски конзул у Скадру Леон Алфонс Крајевски. Према мишљењу Камбона, Крајевског је за ово наименовање кандидовало добро познавање прилика у Скадру и остатку Албаније, искуство у дипломатској служби, али и добра сарадња са осталим дипломатским представницима, као и са локалним властима.¹¹⁹⁸

Друге две комисије имале су технички карактер и лимитиран период рада. Због дужине границе, замишљено је да буду организоване две комисије за разграничење, једна која би била задужена за северну и североисточну границу и друга за јужну границу. Њихов једини задатак

¹¹⁹⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 213-216, Paris, le 5 mai 1913.

¹¹⁹⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 115, Constantinople, le 12 juillet 1913.

¹¹⁹⁷ Б. Стојић, *Француска и стварање албанске државе (1912-1914)*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 187-201.

¹¹⁹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 197-205, Londres, le 15 juillet 1913; *ibidem*, *Organisation de l'Albanie*, № 221-222.

био је да на лицу места одреде прецизан правац линије разграничења Албаније са њеним суседима. Оне нису имале право да доносе уредбе и мењају већ донете одлуке у Лондону. Међутим, и у овом питању Аустроугарска је инсистирала на извесним допунама. На седници од 8. августа, гроф Менсдорф је предложио да комисије задужене за трасирање граница не буду стриктно техничког карактера, већ да имају овлашћења да, на основу етничке структуре становништва на терену, коригују одлуке амбасадора. Ова одредба није била усвојена од стране осталих амбасадора, али је као забелешка ушла у записник, што је касније довело до низа неслагања између делегата комисије и влада великих сила. Иако није формално усвојена, постојање овакве примедбе давало је слободу делегатима комисија да, у неколико случаја, одступе од свог техничког карактера, као што је био случај са мањом корекцијом границе код Ђирокастра у корист Грчке, или мања исправка у корист Црне Горе у области око реке Бојане и у близини Скадарског језера.¹¹⁹⁹ Међутим, сви захтеви Србије да и она добије исправку границе у области Призрена и Дебра били су одбијени.¹²⁰⁰

Аустроугарска је инсистирала да конференција амбасадора одреди тачан датум почетка рада комисија за разграничење, као и да се одреди коначан рок до када комисије треба да окончају свој посао. Амбасадори су одредили да почетак рада комисија буде 1. септембар, а рок за окончање задатог посла 30. новембар 1913. године. Пре почетка рада комисија, велике силе су договориле да владама у Атини, Валони, Цетињу и Београду ставе до знања да морају евакуисати оне територије које су припале другој држави, како својим присуством не би ометале и утицале на рад комисија за разграничење.¹²⁰¹ У последњим изменама ове одредбе 11. августа евакуација група била је одложена на месец дана, након што комисије закључе свој посао на терену, односно до краја децембра 1913. године.

Француско Министарство спољних послова је за свог главног делегата у утврђивању северне и североисточне албанске границе именовало потпуковника Пјера Виктора Фурнијеа, тадашњег војног аташеа за Србију, Црну Гору и Румунију. Остали чланови комисије били су британски војни аташе у Риму пуковник Гранет, пуковник Марафини био је представник Италије, пуковник Мицл је заступао интересе Аустроу-

¹¹⁹⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије (1903–1914)*, VII–2, прир. В. Дедијер, Ж. Анић, Београд 1980, № 127, 254–256; *Документи о спољној политици Краљевине Србије (1903–1914)*, VI–3, прир. К. Џамбазовски, Београд 1983, № 249, 302–303.

¹²⁰⁰ *Документи о спољној политици*, VII–2, № 13–14, 138–142, 145–146.

¹²⁰¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 295, № 230–234, Londres, le 5 août 1913.

гарске и мајор фон Лаферт Немачке.¹²⁰² Председник ове комисије био је руски генерал Николај Михаилович Потапов, вођа руске војне мисије у Црној Гори. За свог главног делегата у комисији за јужну границу Француска је одредила потпуковника Пјера, припадника 17. артиљеријског пука из Фера у Пикардији и начелника тзв. Балканске секције при Министарству спољних послова. Остали чланови комисије били су аустроугарски генерални конзул Билински, италијански конзул Лабија, руски пуковник Левкович, британски потпуковник Доти Вили и немачки мајор Тијери, који је уједно био и председник комисије.¹²⁰³

Првобитни план о почетку и дужини рада комисија није могао бити остварен због одуговлачења Аустроугарске и Италије да именују своје представнике. Осим изговора да им је потребно више времена да нађу подобне кандидате, Аустроугарска и Италија су се противиле и месту окупљања делегата задужених за одређивање северне границе. Уместо Скадра, који је био изабран од стране осталих великих сила, Аустроугарска и Италија су инсистирале да то буде Валона.¹²⁰⁴ У дипломатском надмудривању великих сила ипак је на крају превагнуо француско-руски предлог да Скадар буде место окупљања свих делегата комисије за северну границу. Потпуковник Фурније је стигао у Скадар 20. септембра, а комисија је први прелиминарни састанак одржала три дана касније.¹²⁰⁵ Од окупљања свих делегата до дана почетка њиховог рада на терену прошао је читав месец. Делегати су тек 24. октобра 1913. године из Охрида започели утврђивање североисточне границе Албаније према Србији.¹²⁰⁶ Чланови комисије за јужну границу су се окупили у Битољу 4. а са радом отпочели 14. октобра 1913. године.¹²⁰⁷

Осим именована делегата у комисије за разграничење и одређивања стартне позиције за рад комисија, још један проблем, много озбиљнији, испречио се пред великим силама и одложио почетак рада комисија на терену. Убрзо по завршетку мировне конференције у Букурешту и амбасадорске у Лондону дошло је до комешања међу арбанашким вођама који су били незадовољни усвојеним одлукама амбасадора и покушали да преокрену ситуацију у своју корист пре него је граница између Србије и Албаније дефинитивно утврђена. Одмах по парафирању букурешког уговора, Србија

¹²⁰² AMAE, NS, Albanie, doss. 23, № 10, Prizrend, le 1er décembre 1913; *ibidem*, № 2, Scutari d'Albanie, le 23 septembre 1913.

¹²⁰³ AMAE, NS, Albanie, MF PO8615, № 2770, Paris, le 22 août 1913; AMAE, NS, Albanie, MF PO8615, *Procès-verbaux de la Commission Internationale pour la délimitation de la Frontière Méridionale Albanaise*.

¹²⁰⁴ A. Puto, *op. cit.*, 309-315.

¹²⁰⁵ AMAE, NS, Albanie, doss. 23, № 2, Scutari d'Albania, le 23 septembre 1913.

¹²⁰⁶ AMAE, NS, Albanie, doss. 23, № 5, Lin, le 23 octobre 1913.

¹²⁰⁷ E. P. Stickney, *Southern Albania or Northern Epirus in European international affairs 1912-1923*, Stanford 1926, 36-37.

је 12. августа наредила демобилизацију своје војске, међутим већ 20. августа Министарство војно је скренуло пажњу влади на вести о покрету међу Албанцима и да су с тим у вези војне власти појачале гарнизоне. Наредних дана су потврђене вести да су по налогу привремене валонске владе у Валону отпутовали Бајрам-бег, Иса Бољетинац и Риза-бег и да је у припреми албански устанак у Ђаковици и Новом Пазару. Исте вести потврђене су од стране црногорских војних власти. Генерал Вешовић, командант I пука, јавио је да су његове јединице неколико пута биле нападнуте од стране албанских и качачких група. До првог напада на српску војску дошло је 5. септембра западно од села Мориља. Напад је предводио Риза-бег уз помоћ Исе Бољетинца. Србија је 8. септембра обавестила велике силе да „не може трпети разбојничке чете на својој граници и ако буде нападнута биће принуђена предузети одређене мере за обезбеђење границе“. Министарство Војно је појачало гарнизоне у Призрену и Ђаковици, који су 11. септембра успешно одбили напад на коту 800. Три дана касније Министарство унутрашњих дела је тражило од владе да нареди обезбеђење дуж читаве границе због оправдане бојазни о „организованом нападу Арнаута“. Влада је предлог усвојила, али је 16. септембра након ултиматума Аустроугарске и савета великих сила наредила трупама да се повуку са дела територије који припада аутономној Албанији.¹²⁰⁸

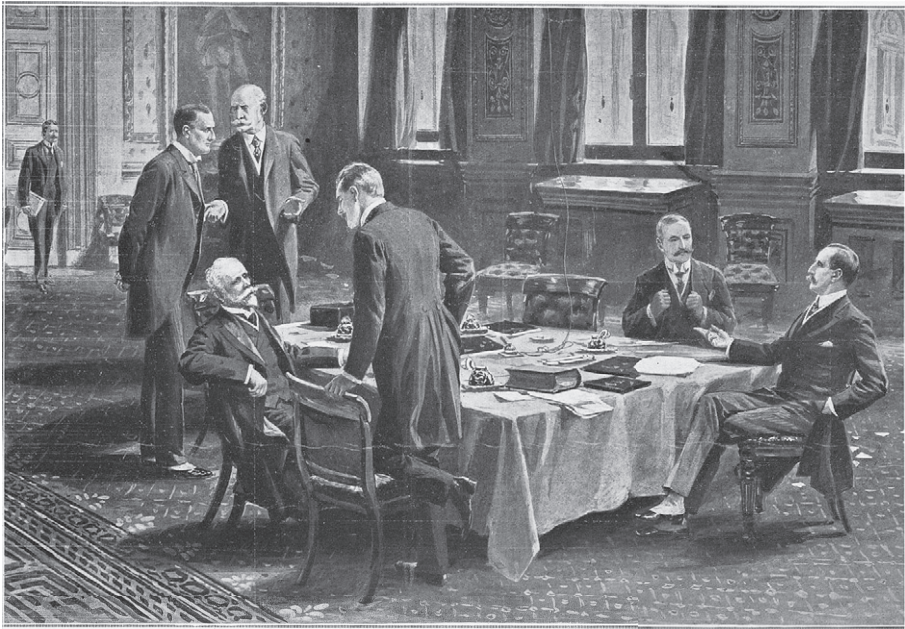
Када су најзад комисије почеле са радом дошло је до неслагања међу делегатима. Током рада, комисије су се, у првом реду, ослањале на договор постигнут између амбасадора у Лондону, али и на топографске карте, углавном аустроугарске, и административна документа Османског царства. Упркос доступној документацији, комисије често нису успевале да расположиве информације примене на терену и помире супротстављена мишљења делегата. Комисије су рад прекинуле у децембру, а дотадашње резултате су објавиле у протоколу који је потписан у Фиренци 17. децембра 1913. године.¹²⁰⁹ Обе комисије су рад наставиле у пролеће 1914. године, али посао нису окончале до почетка Првог светског рата.

Састанак на коме су именовани делегати за разграничење одржан 11. августа био је уједно и последњи сусрет амбасадора. Након тог састанка учесници су отишли на летњи одмор са намером да се на јесен поново окупе. Међутим, амбасадори нису наставили заседање од јесени, тако да конференција амбасадора никада није била ни званично закључена. Како је у својим успоменама записао лорд Греј „само смо престали да се окупљамо, није било опроштајних нити говора захвалности, чак се нисмо ни фотографисали заједно“. Говорећи о својој улози у раду конференције, лорд Греј ју је описао „досадном и једноличном“, јер витал-

¹²⁰⁸ АС, лични фонд Н. Пашића, кут. бр. 7, арх. јед. 13, Одговор на интерполације о упаду Арнаута у Србију.

¹²⁰⁹ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 157, 159, 404–405, 406–408.

ни интереси Велике Британије нису били угрожени каква год била судбина Ђаковице или Скадра. Велика Британија и он као њен представник „служили су као стрпљиви посредници између Русије и Аустрије да нађу тачку помирења“.¹²¹⁰ У организацији и вођењу конференције лорд Греј је као нарочито драгоцену и значајну истицао помоћ Пола Камбона. Његова мудрост и искуство били су врло корисни у свим дискусијама. Ипак, имао је утисак да Камбон није увек био задовољан његовим начином вођења дискусије и „највише се прибојавао да Русија не претрпи нови удар на свој престиж, сличан ономе из Анексионе кризе, што би се неповољно одразило по француско-руско савезништво“. Кад год би наслућивао да би се то могло десити „напуштао је неутралност и партнерство са мном“ [Е. Грејем, прим. аут.] да би заштитио интересе тог савезништва.¹²¹¹

M. Paul Cambon (France), Prince Lichnowsky (Allemagne), Comte Mensdorf (Autriche-Hongrie), Marquis Imperiali (Italie).
Le Conseil des Ambassadeurs à Londres: la discussion de la note collective à la Turquie. — Dessin de S. Begg.

Цртеж из листа *Illustration* № 3647 (18 janvier 1913) 22.¹²¹²
С лева на десно: Едвард Греј и гроф Бекендорф, Пол Камбон,
принц Лихновски, гроф Менсдорф и маркиз Империаљи.

¹²¹⁰ Viscount Grey of Fallodon, *op. cit.*, 263.

¹²¹¹ *Ibidem*, 264.

¹²¹² Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

Сумирајући значај Амбасадорске конференције, лорд Греј је још истакао да амбасадори нису до краја разрешили ниједно питање, чак ни оно о албанским границама, али је њен највећи допринос био тај да је све велике силе држала у пријатељском и директном контакту током више од осам месеци заседања. Састанци су били некаква баријера против рата. Пријатељским приступом проблемима амбасадори су елиминисали потенцијалне претње општем миру, записао је лорд Греј у својим сећањима.¹²¹³ Требало је да такав приступ европски државници имају и у јулу 1914. године, али то нажалост није био случај. Сви учесници Амбасадорске конференције били су живи и на истим позицијама 1914. године, али лорду Греју се чинило да се у Берлину и Бечу нико није сећао са каквим успехом је ова конференција спречила рат. Била су потребна само два довољно мудра човека, један из Беча, а други из Петрограда, да предложе окупљање нове Лондонске конференције која би, да је установљена као стално тело, могла једном за свагда да реши свађе европских сила без рата. Али у лето 1914. године није било таквих државника ни у Бечу, ни у Петрограду. Конференција 1912. године била је сидро које је задржало Европу и спречило њен улазак у рат. Међутим, 1914. године тог сидра није било „и сви смо заједно упловили у ратни рукавац“, са жаљењем је констатовао лорд Греј.¹²¹⁴

Финансијска комисија у Паризу

Након потписаног мировног уговора у Лондону, финансијска питања су остала у корпусу неразрешених проблема. И пре почетка мировне конференције, велике силе су указивале на важност и озбиљност питања финансијског карактера, која су захтевала темељно и стручно разматрање. Амбасадорска конференција се одмах на почетку заседања прогласила ненадлежном да расправља о захтевима о ратној одшети које су подносиле балканске савезнице или о државном дугу Османског царства. Уместо тога, амбасадори су сугерисали да се оваква питања расправљају одвојено, на засебној конференцији. Све велике силе су се сложиле са овим предлогом, али да би се о финансијским проблемима уопште расправљало било је потребно да се закључи мир између

¹²¹³ *Ibidem*, 262.

¹²¹⁴ Viscount Grey of Fallodon, *op. cit.*, 266–267. Са овом оценом лорда Греја слажу се и многи данашњи историчари, међу њима и Чарлс Емерсон, који сматра да би Амбасадорска конференција била примењив модел решавања конфликта и у Јулској кризи 1914. (Ch. Emmerson, 1913: *In Search of the World before the Great War*, New York 2013).

Османског царства и Балканског савеза, утврди висина дуга и величина територије коју је Османско царство изгубило. С тим у вези, услови да се отвори ово поглавље Источног питања стекли су се тек 30. маја.

Француска је имала највећи удео у државном дугу Османског царства и разним другим инвестицијама у подручју које је било ратом захваћено, стога не изненађује да је управо она предузела иницијативу у циљу разрешења проблема финансијске природе. У жеку Првог балканског рата, средином новембра, Француска је у оквиру Министарства спољних послова формирала комисију са задатком да направи план заштите француског капитала и инвестиција уложених у Османско царство. На чело комисије постављени су двојица подсекретара Министарства Жан Гу и Пјер де Маржери,¹²¹⁵ који је важио за Поенкареовог човека од поверења.¹²¹⁶ Жан Гу је био задужен за комуникацију са амбасадама великих сила које су показале интерес за финансијска питања. Стварањем ове комисије Француска је истакла амбицију да, када тренутак за то дође, окупи у Паризу делегате великих сила који ће усвојити заједнички програм мера о заштити права и интереса европских држава на Истоку.¹²¹⁷ Није јој пошло за руком да под својим окриљем организује мировну конференцију, али је зато била мотивисана и одлучна да се конференција о финансијским питањима одржи на територији Француске.

Интерна комисија под председништвом Маржерија и Гуа је вредно радила, тако да је већ почетком децембра Француска могла да проследи Русији њене закључке. На основу њих, две државе су почеле да праве програм мера о заштити својих финансијских интереса у Османском царству. Разговори између Париза и Петрограда у овој фази имали су чисто теоријски карактер, пошто је тада рат био у пуном жеку и није се знало колика територија ће бити отцепљена од Царства у корист балканских држава, нити да ли ће бити репарација.¹²¹⁸

Закључци до којих су дошле Француска и Русија прослеђени су током децембра у Берлин, будући да је Немачка, после Француске, имала највећи удео у државном дугу Османског царства. И поред тога што су у Балканском рату заступале супротне интересе, Француска је у питањима финансијског карактера рачунала на немачку подршку. Ноту коју је до-

¹²¹⁵ Пјер де Маржери је именован за заменика директора Политичког одељења на почетку Поенкареовог мандата као министра спољних послова. Та функција је била уведена специјално за њега. Опозван је из Кине и наименован на тај положај јаким притиском браће Камбон који су желели да имају свог човека од поверења близу Поенкареа (М. В. Науне, *op. cit.*, 230).

¹²¹⁶ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, 1912–1914, № 236–238, Commission financière des affaires balkaniques.

¹²¹⁷ DDF, 3e série, V, № 192, Paris, le 8 janvier 1913, 236–238.

¹²¹⁸ DDF, 3e série, V, № 10, Paris, le 6 décembre 1912, 9–13, Annexe I et II, Paris, le 3 décembre 1912, 14–18.

ставила Берлину, Француска је проследила и владама осталих великих сила. Аустроугарска је одговорила да ће следити Немачку и њене потезе. Италија и Велика Британија на ноту и предлоге нису ни одговориле, нити су у првом тренутку показале било какав интерес за решење овог проблема.¹²¹⁹

Немачка је поздравила иницијативу Француске да се оформи специјална комисија која би разговарала о заштити права поверилаца Османског царства, али је нагласила да се морају утврдити чвршће клаузуле и гаранције од оних које су биле предвиђене Берлинским мировним уговором будући да, према тим клаузулама, Србија, као ни Бугарска и Грчка, никада нису платиле свој део дуга за територијално проширење које су тада оствариле.¹²²⁰

Од свих питања која су јој предочена француско-руским предлогом Немачка је највећи интерес показала за питања која су се односила на железничке концесије и с тим у вези је барон Ланкен, саветник за финансије при немачкој амбасади у Паризу, 15. децембра одржао састанак са представницима интерне француске финансијске комисије. Немачка је сматрала, како је истакао барон Ланкен, да је то питање лако решиво. Потребно је било да балканске државе преузму на себе важеће уговоре и концесије Османског царства, а када они истекну оне би стекле право да преговарају са великим силама о изменама уговора под истим условима које је имала Порта. Истовремено, прихватање обавеза Османског царства значило је да би балканске државе морале водити рачуна да сви новодонети прописи и уредбе буду у складу са важећим уговорима, као и са повластицама које су поједине силе уживале у Османском царству.¹²²¹

Француска није била противна оваквом решењу, али је била сигурна да је оно неприхватљиво за суверене и независне балканске државе. Заиста, негативне реакције из балканских престоница убрзо су стигле. За чланице Балканског савеза нарочито је била неприхватљива одредба о давању повластица при увозу и извозу иностране робе и давању монопола великим силама у трговини одређеним производима. Проширењем власти на бивше поседе Османског царства, све балканске државе су аутоматски прекидале праксу одрицања од такси и намета у корист поверилаца Османског царства. Порта се тог права одрекла 1881. године у тзв. Мухарем-декрету. Та одлука је потврђена 1903. године када је усвојен анекс истог декрета. Одричући право великим силама да наставе да убирају таксе и царинске намете, балканске државе су тражиле поништење старих и склапање нових уговора са новим властима. Власти

¹²¹⁹ DDF, 3e série, V, № 192, Paris, le 8 janvier 1913, 236–238.

¹²²⁰ DDF, 3e série, t. V, № 18, Paris, le 7 décembre 1912, 27–29.

¹²²¹ AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 187–205, Paris, le 1er mars 1913.

балканских држава су биле уверене да се новац прикупљен на тај начин слива у државну касу Османског царства. Велике силе су кроз неколико демарша које су упутиле у Београд, Софију, Атину и Цетиње безуспешно покушавале да објасне балканским владама да је Управа османског дуга која је убирала намете приватна институција коју контролишу велике силе, а не Османско царство.¹²²² Но, упркос свим демаршима и притисцима, балканске државе нису попустиле. Проблем наплате такси остао је неразрешен све до почетка Првог светског рата.¹²²³

Поред незаинтересованости појединих држава, француска интерна комисија је наставила са радом, те је до 10. јануара 1913. године израдила нацрт у којем је предложила које мере и клаузуле велике силе треба да предузму у питањима финансијског карактера. Немачка и аустроугарска влада су одобриле предложени нацрт и дале сагласност да Пол Камбон упозна амбасадоре у Лондону са његовом садржином.¹²²⁴ Пол Камбон је амбасадорима предочио нацрт на састанку од 22. јануара. Том приликом је усвојена формулација о заштити финансијских интереса Француске, али и осталих великих сила, на делу отцепљене османске територије. Амбасадори су одлучили да на отцепљеним територијама не престају да важе обавезе које је Османско царство преузело у финансијским аранжманима са великим силама. У складу са тим, пропорционално територијалном проширењу балканске државе би преузеле на себе отплату једног дела државног дуга Османског царства, а висину рате одредиле би велике силе када се за то буду стекли услови.¹²²⁵

Одлука коју су усвојили амбасадори прослеђена је владама балканских држава. Поводом донете одлуке, француски посланик Панафије је средином фебруара разговарао са председником бугарске владе Ивановом Гешовим. Панафије је том приликом предао Гешову један експозе, сугеришући бугарској влади да не потражује никакву ратну одштету од Цариграда, јер ће задобијена територија бити довољно велика награда за

¹²²² AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 220-222, Paris, le 15 mars 1913.

¹²²³ AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 302-306, Vienne, le 26 novembre 1913. (Судећи према само једном извештају директора француске компаније *Société du Chemin de fer Ottoman Salonique-Monastir* штета коју су стране фирме трпеле била је огромна. Ово предузеће није претрпело штету само због неприкупљених дажбина, већ и због реквизиције локомотива и другог материјала коју су балканске државе спроводиле током Првог и Другог балканског рата. Приложене цифре указивале су да је само *Société du Chemin de fer Ottoman Salonique-Monastir* од Бугарске потраживало одштету у висини од око 90.000 франака, док је процењена штета коју су јој нанеле грчке и српске снаге премашивала 3.000.000 франака).

¹²²⁴ DDF, 3e série, t. V, № 272, Paris, le 27 janvier 1913, 344-346.

¹²²⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 294, № 32-38, Londres, le 22 janvier 1913; AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 122-124, Paris, le 15 janvier 1913.

Бугарску и њене савезнице. Исти савет француски посланици предочили су владама Србије, Грчке и Црне Горе.¹²²⁶

Против исплате ратне одштете балканским државама била је и европска јавност. Против одштете устао је чак и француски лист *Le Temps* који је иначе био на страни балканских држава, али је у овом случају сматрао да, уколико се ратна одштета исплаћује, балканске државе треба да је плате Османском царству, никако обрнуто. Аргументи *Le Temps*-а и других европских листова били су да су балканске државе иницирале рат као и да су оне у том рату оствариле територијално проширење и знатну економску добит. Наведени аргументи су били валидни до 23. јануара и преврата у Цариграду, а од тренутка када је Царство одлучило да се повуче из дипломатских преговора и настави рат изгубило је сав кредибилитет код великих сила и европске јавности. Након преврата, лист *Le Temps* се вратио подршци балканских држава, а француски посланик Панафије отворено је истицао да балканске државе више не носе никакву одговорност за лошу финансијску ситуацију Османског царства и самим тим нису дужне ни да јој плате ратну одштету.¹²²⁷

Француско Министарство спољних послова је примило к знању примедбе посланика из Софије и натписе домаћих и европских листа о овом питању, али је сматрало да коначну одлуку о одштети и другим финансијским проблемима треба да донесу заједнички све велике силе. За организацију састанка на коме ће се о питањима финансијског карактера разговарати Француска је имала здушну подршку Немачке, те су се током зиме 1913. године све консултације углавном одвијале на релацији Париз–Берлин. Немачка је, колико и Француска, показивала нестрпљење да се састанак што пре закаже и сама је предложила Париз као место окупљања. Будући да је Амбасадорска конференција у Лондону функционисала као легитимно тело европског концерта великих сила, Немачка је њој упутила захтев да одреди датум почетка финансијске конференције.¹²²⁸

Амбасадори су прихватили захтев и 17. априла одредили Париз за место окупљања. Није одређен тачан датум састанка, јер је због Скадарске кризе још увек било неизвесно окончање Првог балканског рата, али је оквирно наведено да ће преговори почети у мају.¹²²⁹ Нови француски министар спољних послова Стефан Пишон је 19. априла предложио великим силама дневни ред од четири тачке. На првом месту задатак састанка био би утврђивање тачне висине османског државног дуга. Према добијеној цифри велике силе би одредиле удео дуга који би балканске

¹²²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 258, MF PO 8623, № 74–76, Sofia, février 1913.

¹²²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 258, MF PO 8623, № 74–76, Sofia, février 1913.

¹²²⁸ DDF, 3e série, t. V, № 337, Note du Département, le 7 février 1913, 419–420.

¹²²⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 87, Paris, le 17 avril 1913.

државе преузеле на себе и платиле сразмерно величини територије коју су анектирале од Османског царства. Управо због ове одредбе било је немогуће да велике сила започну састанак у Паризу док се не потпише мировни уговор између Османског царства и балканских држава, који је требало да утврди нове границе на Балкану. Након што би се утврдила висина преузетих дугова за четири балканске државе, дужност представника великих сила била би да утврде услове као и динамику отплате дуга. Због бројних захтева које су балканске државе подносиле великим силама за време преговора у Лондону у којима су захтевале да добију ратну одштету од Османског царства, један од задатка париског састанка био би и да размотри и евентуално одобри висину компензације за сваку појединачну државу.¹²³⁰ У овој фази припреме за састанак, Пишон није одредио форму састанка, односно да ли ће делегати заседати као некаква специјализована финансијска комисија или ће састанак бити у форми конференције. Стога у овом нацрту од четири тачке и свим осталим документима за припрему састанка наизменично се смењују термини „комисија“ и „конференција“. Нацрт од четири тачке министар Пишон је проследио владама великих сила, које су га прихватиле за свој радни програм.¹²³¹ Пошто је било договорено да састанак буде одржан у Паризу, председник владе Луј Барту и министар Пишон сматрали су да је пригодно да Леон Буржоа њиме председава, сматрајући да је он био најбоље упознат са свим финансијским питањима у *Ошманској даници* и Османском царству.¹²³²

Главни предуслов за почетак састанка у Паризу испуњен је потписивањем мировног уговору у Лондону 30. маја. Рад на његовој припреми је интензивирао, а велике силе су донеле одлуку да ће оне имати прву и последњу реч у решавању свих задатака, док ће зарађене стране имати само саветодавну улогу. Против овакве одлуке протестовале су све заинтересоване државе. Амбасадор Османског царства у Паризу Рифат-паша је скренуо пажњу министру Пишону да балканске државе имају четири гласа, док Османско царство има само један. Такав однос снага може бити неправедан по Османско царство, уколико се одлуке буду доносиле гласањем. Стога је Рифат-паша предложио да четири балканске државе имају један глас. Пишон је нагласио да би наметање таквог правила донело нове невоље њему и великим силама, које се ионако суочавају са доста потешкоћа у организовању састанка. Сматрао је да је боље да остане принцип да свака држава вреди један глас. Савето-

¹²³⁰ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1125, Paris, le 29 avril 1913, 104; AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 27, Note, sans date.

¹²³¹ AMAE, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 260, Programme des travaux, le 19 avril 1913.

¹²³² AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 87, Paris, le 17 avril 1913.

вао је Рифат-паши да се Порта поузда у праведност великих сила при одлучивању.¹²³³ И отправник послова при српском Посланству у Паризу Стеван Павловић протестовао је 21. маја код Пишона против ове одлуке. Министар му је саопштио да је одлука донета на захтев Аустроугарске и Немачке, а Русија ју је прихватила без противљења. Такође, Павловић је имао приговор на утврђени дневни ред састанка изразивши забринутост да ће Србија и остале балканске државе бити оштећене, јер ће велике силе више штити своје интересе преко интереса Османског царства. Пишон је нагласио да нема места за бригу јер ће се увек наћи „једна или две велике силе које неће дати свој пристанак за решења која ће штетити интересима балканских држава“.¹²³⁴

У склопу припрема за састанак, током маја су одржани и прелиминарни разговори будућих делегата Француске, Велике Британије и Немачке. Пошто мир још увек није био потписан, а да не би губили драгоцену време, ове три силе су настојале да прикупе што је више могуће информација за предстојећи састанак. Најважнија информација без које састанак није био могућ била је тачна висина државног дуга Османског царства.¹²³⁵ Састанци представника Француске, Велике Британије и Немачке показали су се плодотворним, те су три силе дошле до податка да је државни дуг Османског царства на почетку рата са Балканским савезом износио 2.800.000.000 франака. На крају Првог балканског рата Царство је изгубило територију која је попуњавала 19,5% буџета Османског царства. У складу са овим подацима, француско-британско-немачка делегација је грубо израчунала да четири балканске државе треба да отплате укупно 546.000.000 франака на име османског јавног дуга. Овај податак је заједно са свим осталим који су били прикупљени уврштен у радни материјал предстојећег састанка.¹²³⁶

Такође, као део припрема, Француска је у договору са финансијским делегатима осталих великих сила током маја одлучила да се на Балкан пошаље комисија која би проучила финансијске прилике балканских држава. Не знамо тачно када је ова комисија упућена на Балкан, нити ко ју је чинио али је сигурно да је у тренутку почетка састанка у Паризу она још увек била на терену. Боравак ове комисије привукао је пажњу фран-

¹²³³ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1253, Paris, le 29 mai 1913, 158–159.

¹²³⁴ АС, МИД - ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива из 1913, Бр. 143, Париз, 8/21. мај 1913.

¹²³⁵ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 260–265, *Réunions préliminaires des délégués d'Allemagne, de France et de Grande-Bretagne*, séances des 3, 5 et 6 mai; *ibidem*, № 268–269, Séance du 14 mai 1913; *У финансијској комисији*, Самоуправа № 122 (29. мај/11. јун) 1913, 1.

¹²³⁶ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 2–19, Note de la Commerce et d'Industrie française en Empire Ottoman.

цуске и европске јавности. Комисија је, још док је била на терену, упутила допис агенцији *Хавас* у коме је похваљена предусретљивост Срба који су члановима комисије отворено показали своје државне резерве у трезорима *Народне банке* у Београду. Бугарске финансије су оцењене као лошије него оне у Србији, при том, истакнуто је да Бугари нису били у потпуности искрени према комисији, јер им није био дозвољен комплетан увид у финансије и резерве којима је Бугарска располагала.¹²³⁷ О стању финансија Грчке и Црне Горе немамо података.

Коначно, састанак у Паризу је почео 4. јуна 1913. године, а одлучено је да ће радити у форми специјализоване комисије.¹²³⁸ Док се чекало на извештај комисије са терена, документација француске интерне комисије, као и закључци разговора који су вођени између Француске, Велике Британије и Немачке служили су као радни материјал.¹²³⁹ Почетак рада био је уприличен у свечаној сали Министарства спољних послова у Паризу. Пишон је одржао поздравни говор и почасно је председавао првим састанком, док је за председавајућег свим осталим сесијама, на предлог првог немачког делегата барона Ланкен-Вакеница, изабран Пјер де Маржери.¹²⁴⁰

Интересе Османског царства у Паризу заступао је сенатор Наил-бег и бивши министар финансија Џавид-бег, заједно са финансијским саветницима и представницима банака. Бугарска је пријавила учешће министра финансија Теодора Теодорова, а осим њега, састанцима су присуствовали посланик у Паризу Димитар Станчов и двојица финансијских саветника. Грчку и Србију су заступали посланици у Паризу Романос и Веснић. Посланици су формално били означени као главни делегати, док су у име обе државе иступали специјално наименовани финансијски саветници. У име Србије састанцима је присуствовао Војислав Маринковић, један од најугледнијих финансијских стручњака у земљи, који је докторат из правних и финансијских наука одбранио у Француској 1901.¹²⁴¹ Првобитни предлог посланика Веснића био је да Србију представља министар финансија Коста Стојановић, али пошто је он био спречен избор је пао

¹²³⁷ *Документи о сјољној полицији*, VI-2, № 349, 438.

¹²³⁸ АС, МИД-ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива из 1913, Бр 270, Париз, 22. мај/4. јун 1913; Исто, Бр. 284, Communication de S. Pichon à Ministre de Serbie M. Vesnitch, Paris, le 8 juin 1913; *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1279, Paris, le 5 juin 1913, 168.

¹²³⁹ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 236-238, sans date.

¹²⁴⁰ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 270-273, Séance d'ouverture, le 4 juin 1913.

¹²⁴¹ S. Vitanović, *Cent-cinquants ans d'influence française sur la culture serbe*, Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (*Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*), ур. С. Терзић, Београд 1990, 358-374.

на Маринковића.¹²⁴² У име Црне Горе говорио је бивши председник владе Лазар Мијушковић.¹²⁴³

Прва радна седница одржана је 9. јуна и том приликом је одлучено да ће комисија радити кроз четири одбора: Одбор за дуг; Одбор који ће се бавити гаранцијама за отплату дела дуга; Одбор задужен за концесије и уговоре и Одбор који ће расправљати о међусобним новчаним потраживањима зараћених страна. Сви делегати су могли да присуствују заседањима одбора, али право да дебатују имали су само представници делегирани за тај одбор. Сваки одбор је бирао свог вицепредседника који је водио заседања у одсуству Маржерија. Такође, сваки одбор је именовao по једног известиоца тј. секретара који је припремао материјал и координирао рад комисије са радом по одборима. Одбори су имали слободу да се договоре око учесталости састанака, али два одбора нису могла заседати истовремено.¹²⁴⁴

Одбор који је био задужен за уговоре и концесије Османског царства радио је до 18. јула. У његовом раду није било већих потешкоћа. Делегати у том одбору одлучили су да се као стално тело оснује посебан одбор који би почео да ради након окончања заседања Финансијске комисије, а његов задатак би био да надзире спровођење концесија и уговора у анектираним подручјима. Одбор је требало да функционише као међународно и арбитражно тело.¹²⁴⁵ Суштински је одлучено да компаније и друштва која су пословала на анектираној територији у тренутку избијања рата настављају и даље да послују на тој територији уз обновљене уговоре који ће бити прилагођени државном систему и правним нормама нових држава.

Из угла свих учесника комисије рад одбора који је требало да одреди удео сваке појединачне државе у државном дугу Османског царства сматран је најважнијим. За потпредседника овог одбора изабран је члан немачке делегације Херфрик, директор *Deutsche Bank*. Одмах на почетку рада, одбор се суочио са великом дилемом који систем обрачуна треба да буде примењен у одређивању висине удела четири балканске државе у османском државном дугу. Делегатима су на располагању биле две могућности: систем пропорционалности и тзв. специјализовани систем отплате прецизно одређених дугова. Пропорционални систем је подразумевао удео у дугу сразмерно величини територије коју је одређена држава анектирала. Тај новац би се користио за отплату укупног дуга повериоцима Османског

¹²⁴² АС, лични фонд Н. Пашића, кут. бр. 3, арх.јед. 89, Париз, 17/30. април 1913.

¹²⁴³ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 236–238, sans date.

¹²⁴⁴ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 21–28, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités.

¹²⁴⁵ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 57–62, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers commités.

царства.¹²⁴⁶ Са друге стране, при примени специјализованог система теже је било одредити висину удела јер би он подразумевао да балканске државе учествују у отплати само оног дела дуга који се односио на европски део Царства. Овај систем је био мач са две оштрице за балканске државе јер би израчунавање приноса могло да покаже да је Царство већинске приходе убирало из европског дела, а са друге стране могао је балканским државама да одреди незнатан удео у отплати. Османском царству је било у интересу да избегне примену овог система, подучено горким искуством погодбе са Италијом у Триполију. Наиме, при закључењу рата између Италије и Османског царства две комисије су направиле прорачун да Италија исплати накнаду у висини три годишња прихода Триполија и Киренаике. Договорена сума је била 2.000.000 италијанских лира. Османско царство је било незадовољно предложеном сумом, али тада времена за погодбу није било због почетка рата са Балканским савезом.

Током разговора искрсао је нови систем који су заједнички предложиле балканске државе, а који је представљао комбинацију два поменута система. У тзв. комбинованом систему балканске државе су дале примедбу да не желе да учествују у отплати оног дела дуга где је директни дужник било Османско царство. Сматрале су да је боље да њихов новац иде директно иностраним повериоцима, него да државна каса Османског царства буде посредник. Једногласно су изразили забринутост да би Порта тај новац могла да усмери негде другде, уместо да га искористи за отплату државног дуга. Било је оправданог основа за примену оваквог система, јер је Управа државног дуга Османског царства функционисала као засебна, приватна институција.¹²⁴⁷

Узевши у обзир све аргументе који су били изнети током расправа, одбор је направио прорачуне према сва три понуђена система и 30. јула предао детаљан извештај комисији на којој је било да донесе коначну одлуку о обрачунском систему који би се применио, висини и динамици отплате дуга. Сажетак извештаја био је упућен свим делегатима и њиховим владама. Маринковић је 29. августа у одговору на добијени резиме истакао да се слаже са одлуком одбора да је Финансијска комисија једина позвана и компетентна да донесе одлуку о овом проблему. Међутим, настао је нови проблем јер се, док се чекало на одговоре влада о достављеном резимеу, комисија разишла, а делегати отишли на одморе. Било је предвиђено да се поново састану на јесен и доврше започети посао.¹²⁴⁸

¹²⁴⁶ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 269-315, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers comités.

¹²⁴⁷ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I № 269-315, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers comités.

¹²⁴⁸ АМАЕ, Commission financière des affaires balkaniques, I, № 333-342, Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers comités.

Истог тренутка када су се чланови Финансијске комисије разишли, европска штампа је отпочела са спекулацијама да се комисија више неће састајати јер је дошло до бројних неспоразума који су били непремостива препрека за споразум. Италијански лист *Corriere della Sera* је крајем августа објавио вест да ће балканске државе и Османско царство сами наставити билатералне преговоре о питањима финансијског карактера.¹²⁴⁹ Спекулације су се показале веродостојним, јер се Финансијска комисија више никада није састала. Такође, није нам познато да ли су балканске државе и Османско царство до почетка Великог рата разговарали о отплати дуга Османског царства, а ако и јесу никакав напредак није постигнут, јер се ово питање појавило на листи нерешених на Мировној конференцији у Паризу 1919. године.¹²⁵⁰ И тада, као и шест година раније, Французи су имали највећи удео у дугу, и настојали су да се питање отплате дуга Османског царства реши једном за свагда. Тежили су да наметну решење да Србија, односно тада Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца отплати свој удео дуга из времена балканских ратова збирно са задужењима из Првог светског рата.¹²⁵¹ Мировна конференција у Паризу, као ни Финансијска комисија, није успела да разреши питање које је постало једна од главних тачки неспоразума у француско-југословенским односима у међуратном периоду. Први крупан проблем настао је 1920. године у тренутку закључења мировног уговора са Османским царством у Севру. Влада Краљевине СХС је одбила да потпише уговор и тиме да сагласност да прихвата отплату османског дуга заједно са дугом из Првог светског рата. Уместо захтеване отплате, затражила је ревизију дугова, нарочито предратних, произашлих из државног дуга Османског царства, сматрајући да је њен удео у њему превисок.¹²⁵²

Преговори су наредних година били запостављени, да би питање дуга било актуелизовано средином 20-их година под утицајем економске кризе која је потресала Француску и утицала да вредност франка

¹²⁴⁹ АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 10, мај - август 1913, преглед штампе за 22. август/4. септембар.

¹²⁵⁰ D. Milić, *Economic Consequences of the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 371–386; D. Milić, *Serbia's Economic Relations with European Countries until World War I*, Европа и Србија, ур. С. Терзић, Београд 1996, 405–409.

¹²⁵¹ Спорни су били зајам закључен 1895. са рентом од 4% и онај из 1913. са каматом од 5%. Потраживаоци зајма су тражили конверзију ових зајмова у један општи зајам, као и да се исплата врши у злату, а не како било договорено у француским францима (АС, лични фонд М. Спалајковића, МС - 129, М. Спалајковић – председнику владе В. Маринковићу и министру спољних послова Н. Перићу, лично строго поверљиво бр. 50, Париз, 11 јануара 1927).

¹²⁵² S. Sretenović, *Reparacija pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Filozofija i društvo 1 (2009) 223–245.

драстично опадне. Са југословенске стране, на разрешењу овог спорног питања највише се заложии Војислав Маринковић, бивши делегат на Финансијској комисији, који је 1927. године дошао на место председника владе. У преговорима са француским банкарима и власницима деоница тзв. портерима, Маринковић је истицао да се Финансијска комисија „развишла услед избијања Другог балканског рата незавршеног посла“ и да делегати тада нису потписали никакву сагласност о отплати дела османског држаног дуга. Сматрао је да је „неморално нити има било каквог правног основа“ да Француска у послератном периоду потражује од Краљевине СХС исплату овог наводног дуга.¹²⁵³

Исто је сматрао и тадашњи југословенски амбасадор у Француској Мирослав Спалајковић,¹²⁵⁴ који је у француским државним круговима сматран највећим противником разрешења овог питања, стога је француска влада у спор укључила Ремона Поенкареа, рачунајући да ће његово пријатељство са српским предратним државним врхом, као и са Спалајковићем лично, отворити пут разрешењу проблема.¹²⁵⁵ Овим поводом су Спалајковић и Поенкаре разговарали у јануару 1927. године.¹²⁵⁶ Током разговора Спалајковић се посебно осврнуо на заједничко искуство и савезништво српског и француског народа у Великом рату, питајући се да ли је са моралне и са позиције француског општег интереса оправдано да Француска од Краљевине СХС, пријатељске државе, потражује отплату дуга који је према Спалајковићевом суду настао „банкарским спекулацијама“. Поенкаре је рекао да се у проблем укључио као „пријатељ који води рачуна о нашим интересима, као и о интересима саме Француске“.¹²⁵⁷ Истакао је да се нада да ће се питање најбезболније решити на обострану корист и зарад очувања пријатељских веза између две државе. Упркос Поенкареовом уплитању у спор, питање дуга се ни тада није решило. Разочаран исходом разговора, Поенкаре је у мају 1927.

¹²⁵³ АСАНУ, Заоставштина Војислава Маринковића, бр. 14439/501, В. Маринковић – М. Спалајковићу, Београд, 26. мај 1930; Исто, 14439/539, руком писан концепт В. Маринковића, недатиран.

¹²⁵⁴ Маринковић и Спалајковић су о овом проблему разменили низ писама, у којима су са великом горчином говорили о „директно непријатељском понашању“ дојучерашње ратне савезнице Француске (АСАНУ, Заоставштина Војислава Маринковића, бр. 14439/501, В. Маринковић – М. Спалајковићу, Београд, 26. мај 1930; исто, 14439/539, руком писан концепт В. Маринковића, недатирано.

¹²⁵⁵ АС, МС – 129, М. Спалајковић – председнику владе В. Маринковићу и министру иностраних дела Н. Перићу, строго поверљиво, бр. 50, Париз, 11. јануара 1927.

¹²⁵⁶ Одмах након овог разговора Спалајковић је предао Поенкареу један поверљив мемоар у коме је детаљно изложио све појединсти и околности спорног питања (АС, МС – 129, М. Spalaikovitich – R. Poincaré, Paris le 10 janvier 1927).

¹²⁵⁷ АС, МС – 129, М. Спалајковић – председнику владе В. Маринковићу и министру иностраних дела Н. Перићу, строго поверљиво бр. 50, Париз, 11. јануара 1927.

године обавестио Спалајковића да ће у случају да се ово питање у што скоријем року не разреши Француска тражити мишљење Међународног суда у Хагу.¹²⁵⁸

Пред том претњом влада у Београду је овластила Спалајковића да отпочне преговоре са француским порттерима који су без успеха вођени до новембра, након чега је Француска незадовољна понудама југословенске стране, ипак, затражила арбитражу суда у Хагу.¹²⁵⁹ Суд је одлуку донео јула 1929. године, према њој Југославији је припадало 5% ратних репарација, односно 88 милиона златних марака годишње. Заузврат, она је требало да ликвидира дуг Краљевине Србије у року од 37 година, плаћањем годишњих рата у висини од око 3,5 милиона златних марака. Суд је у овоме прихватио захтев Француске да дуг буде исплаћен у златним францима, а не у новим папирним. Овакав исход судског процеса изазвао је велико разочарење код Срба, док су Хрвати и Словенци тврдили да је то српски проблем који се њих не тиче.¹²⁶⁰ Изван овога, остајала је наплата дуга Краљевине Србије од пре 1914. године, односно дуга који није био везан за заједничку борбу у рату. Након дуготрајних преговора у априлу 1930. године дошло је до потписивања споразума између Краљевине Југославије, Француске и доносиоца меница о динамици отплате за наредне 42 године (до 1972). Међутим, Краљевина Југославија је прекинула исплату већ 1932. године под изговором да исплата рата у златним францима слаби њену националну валуту. Преговори о новим начинима отплате дуга вођени су све до избијања Другог светског рата, али без икаквог успеха.¹²⁶¹

Конференција у Петрограду

Прекид рада Финансијске комисије у Паризу, као и све видљивији наговештаји да односи унутар Балканског савеза нису више добри као што су били у претходној години, били су јасан показатељ да рат на Балкану није завршен потписивањем мира у Лондону. Појавила су се два жаришта из којих је рат поново могао букнути. Прво потенцијално кри-

¹²⁵⁸ АС, МС - 129, М. Спалајковић – министру иностраних дела В. Маринковићу, Париз, 23. маја 1927.

¹²⁵⁹ АС, МС - 129, М. Спалајковић – министру иностраних дела В. Маринковићу, строго поверљиво бр. 1550, телеграм примљен у Београду 20. новембра 1927.

¹²⁶⁰ С. Сретеновић, *Слабости заштитнице, неизвесности штићеника: француско-српски односи, 1918–1940*, Два века модерне српске дипломатије, ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић, Београд 2013, 209–223.

¹²⁶¹ S. Sretenović, *Reparacija pobedenih, dugovi pobednika*, 223–245.

тично подручје била је Македонија око чије поделе су се спорили Срби, Бугари и Грци. Друго спорно подручје је била Јужна Добруца око чије поделе од почетка рата на Балкану нису успевале да се договоре Бугарска и Румунија.

Након потписаног тзв. Лондонског протокола 29. јануара који је решавао школску и верску аутономију цинцарске мањине, даљи преговори између румунске и бугарске владе у погледу исправке границе у Добруци наставили су се у Софији као билатерални преговори без страних посредника, али не задуго. Румунију је представљао посланик у Софији принц Деметар Гика, а Бугарску Стојан Данев и бивши бугарски посланик у Букурешту Михаил Сарафов.¹²⁶² Први званични састанак одржан је 12. фебруара. Принц Гика је на том састанку поновио стари захтев своје владе за присаједињењем територије од 3.200 км² која се простирала од тврђаве Силистрија до Балчика на Црном мору.¹²⁶³

Захтев је био идентичан ономе из Лондона и било је јасно да Румунија неће одступити у погледу величине територије коју потражује од Бугарске, с том разликом што је већ губила стрпљење, притиснута од стране своје ратоборне јавности и екстремне националне струје, па је сада, уз захтев, одредила и временски рок колико ће чекати на бугарски одговор. Иако су биле сагласне да ће преговоре водити без уплитања великих сила, Бугарска је на првом кораку схватила озбиљност ситуације те је одмах затражила интервенцију руске владе. Са друге стране, ни Русија није желела да сама преузме одговорност, те је позвала своју француску савезницу да се заједнички укључе у процес посредовања између Бугарске и Румуније.

Француска је прихватила позив јер је, у складу са политиком „европског арбитра“, и сама, без позива, намеравала да се укључи у овај спор. И даље је била уверена да је румунско-бугарски проблем лако решив уз мало добре воље са обе стране. Према инструкцијама добијеним од Шарла Селистена Жонара, посланик у Софији Панафије је предочио председнику бугарске владе Гешову да је измирење између Бугарске и Румуније сасвим извесно, уколико би се Бугарска одрекла града Мецидије у Добруци и дела црноморске обале између Мангалије и Калиакре. Била је то мала цена за добросуседске односе са Румунијом, истицао је Панафије аргументе у циљу омекшавања ставова бугарске владе, нарочито имајући у виду територијално проширење које је чекало Бугарску након потписивања мира са Османским царством. Гешов је уверавао Панафијеа да је бугарска држава дала свој пристанак на отцепљење Мецидије још 14. јануара у Лондону и да је прихватала и да се одрекне траженог дела обале, под условом

¹²⁶² A. Rossos, *op. cit.*, 354.

¹²⁶³ *Ibidem*, 358.

да се граница успостави северно од Калиакре. У знак добре воље, Гешов је исту понуду поновио принцу Гики и 15. фебруара. Након тог разговора, Француска је очекивала скори позитиван одговор букурешке владе који би ставио тачку на тај спор.¹²⁶⁴ Истоветан савет да буде помирљивија Бугарска је добила и од Русије. Током посете министра финансија Теодора Теодорова Петрограду почетком фебруара Сазонов је истакао да, уколико Бугарска прихвати отцепљење територије од Силистрије до Калиакре у корист Румуније, може рачунати на помоћ и заштиту Русије у случају нових, нереалних румунских захтева.¹²⁶⁵

Но, уместо разрешења напетости дошло је до новог заостравања односа између Софије и Букурешта. Из угла Румуније боравак Теодорова у Русији само је још више продубио њено неповерење према Бугарској. Румунска јавност је сумњала у искреност обе државе, подозревајући да ће се њих две удружити против Румуније. Јавност је била преплављена страхом од новог таласа панславизма. Румунија није заборавила да је Русија током Берлинског конгреса жртвовала румунске интересе у Бесарабији и Силистрији, и све је упућивало да је таква судбина поново чека. Уместо позитивног одговора и пристанка на анексију територије Мецидија–Табија коју је захтевала, влада Титу Мајорескуа је тражила да се Русија искључи из даљих бугарско-румунских преговора. Мајореску је запретио да ће, уколико се Русија не повуче из преговора, спор изнети на арбитражу свих великих сила. Сазонову је било јасно да би, у том случају, Аустроугарска и Немачка заузеле румунску страну и додатно закомпликовале читаву ситуацију.¹²⁶⁶ Зазирући од словенофилских осећања Русије, Румунија је настојала да на своју страну придобије подршку Француске, апелујући на заједничко (латинско) порекло француског и румунског народа. Међутим, у томе није постигла значајнији напредак па су се преговори крајем фебруара вратили на почетак.

Фебруар је донео дуго припреману промену у француској амбасади у Петрограду. Први потез који је Поенкаре предузео као председник Републике 19. фебруара био је опозив Жоржа Луја са места амбасадора у Русији. Српски посланик у Петрограду Поповић је у својим мемоарима записао да је то био дуго очекивани потез будући да је Луј „био болешљив и није одржавао тешње везе са званичним круговима. Био је у лошим односима са Сазоновим и ван свих токова руског политичког живота.“¹²⁶⁷ Осим са Сазоновим, француски амбасадор је био у врло лошим односима и са Извољским који је у више наврата сугерисао руском

¹²⁶⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 258, MF PO 8623, № 20, Paris, le 18 février 1913.

¹²⁶⁵ BD, IX–II, № 514, Sofia, January 16, 1913, 416–417.

¹²⁶⁶ A. Rossos, *op. cit.*, 349–350.

¹²⁶⁷ BD, IX–II, № 636, Foreign Office, February 20, 1913, 515; Д. Поповић, *нав. дело*, 192–193.

Министарству спољних послова да је Луј некомпетентан да обавља одговорну дужност. Извољски је још у мају 1912. године приватно писао Сазонову о инциденту који је имао са Лујем и сугерисао му да дипломатски наговести Поенкареу да би за добробит савезничких односа било боље уколико би Луј био опозван. Сазонов се у овоме слагао са Извољским и несумњиво да је то сугерисао француском руководству.¹²⁶⁸

Жеља руских државника за опозивом Луја поклапала се са Поенкареовом. Он је имао намеру да опозове Луја из Петрограда од почетка мандата министра спољних послова, али како је било речи о политичару великог угледа на служби у Русији од 1908/1909. године, за то није имао оправдан разлог.¹²⁶⁹ Повод за то је дошао почетком Првог балканског рата када је Лујова неспособност да обавља амбасадорске дужности дошла до пуног изражаја. Било је више него јасно да његова активност наноси више штете него користи односима две државе. При том, имајући за руског репрезента у Паризу Извољског, човека са „макијавелистичким карактером“, Поенкаре се до новембра 1912. године осећао потпуно изолован од своје савезнице, без иједног начина да утиче на њене политичке потезе у балканској кризи.¹²⁷⁰ Поред бројних здравствених проблема, Луј је у децембру у јеку припрема за мировну конференцију у Лондону изгубио и вид због чега је у потпуности био онемогућен да обавља дужности, али упркос томе није хтео својевољно да напусти Петроград. У складу са политиком учвршћења веза са Русијом, Поенкаре је, у сарадњи са својим шефом Политичког одељења, за Лујевог наследника у Петрограду одабрао никог другог до свог „политичког учитеља“ Теофила Делкасеа, бившег председника Француске и „оца Срдачне Антанте“ како су га често називали.¹²⁷¹ Колики је био Делкасеов утицај на политичко стасавање Поенкареа и Палеолога најбоље показује чињеница да је Палеолог водио посебан досије о њему који је насловио са „Енигма звана Делкасе“.¹²⁷²

¹²⁶⁸ *Un livre noir. Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archives Russes, novembre 1910 - juillet 1914*, tome I (1910-1912), ed. R. Marchand, Paris 1923, № 73, Paris le 4/17 mai 1912, 250-252; МО, Серия вторая 1900-1913, части I (14 мая - 13 августа 1912 г), № 16-18, Париж, 17/4 мая 1912 г, 13-15; S. Sazonov, *op. cit.*, 60.

¹²⁶⁹ Жорж Луј (Georges Louis, 1847-1917), дипломата. Представљао Француску у комисији за египатски дуг (1893-1903). Године 1904. је именован за шефа Политичког одељења при Министарству спољних послова, да би 1907. године постао директор читавог департамана за политику и трговинске односе у истом Министарству. На месту амбасадора у Петрограду сменио је Мориса Бомпара који је премештен у Цариград. Након смене повукао се из дипломатије и посветио личној борби против Поенкареа и његове политике (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1913*, t. XXXI, 246-247).

¹²⁷⁰ J. F. V. Keiger, *France and the Origins*, 96-102.

¹²⁷¹ *Ibidem*, 24, 93; J. Chastenet, *op. cit.*, 126.

¹²⁷² Досије се налази у личном фонду М. Палеолога у Дипломатском архиву у Паризу (АМАЕ, FN, PA - AP 133, Maurice Paléologue).

Највише због инсистирања својих пријатеља, Делкасе је прихватио службу у Петрограду, али им је ставио да знања да ће се повући чим се оконча балканска криза. Тако је и учинио и већ почетком 1914. године иступио је из службе и инсистирао да га на тој дужности наследи Морис Палеолог.¹²⁷³ Осим пријатељске црте, одабир Делкасеа није ни политички био случајан. Он је био познат као велики присталица савеза са Русијом, чак заговорник јачања савезничких веза. Са друге стране, отворено се декларисао као противник Немачке и Аустроугарске, у толикој мери да је сматран германофобом. Најбољи показатељ његове „германофобије“ била је ситуација из јануара 1913. године када је на путу до Петрограда застао у Берлину да би поздравио свог пријатеља Жила Камбона, али је на железничкој станици одбио на напусти вагон (француску територију) и ступи ногом на тле Немачке.¹²⁷⁴

Петроградска штампа, као и сва руска јавност, су са великим одушевљењем поздравили наименовање Делкасеа за француског амбасадора, назвавши га „амбасадором са мандатом привременог министра спољних послова“. Његов одлазак у Петроград многи су схватили као мисију да убеди руске политичке кругове да је Немачка главни непријатељ и Русије и Француске.¹²⁷⁵ Једнодушно задовољство због наименовања Делкасеа за новог амбасадора Француске у Русији делиле су и Србија и њене балканске савезнице. Његово постављење за амбасадора у Русији, у Србији је тумачено као још један у низу врло позитивних потеза Француске који су били показатељи новог правца француске политике наклањене Србији и осталим балканским државама много више него икада раније. У корист тог „новог курса“ у француској политици београдски листови су истицали и хвалили „просрпски став“ у писању париског дневног листа *Le Temps*, Поенкареове ватрене говоре у Скупштини и Сенату у корист балканских савезника, итд.¹²⁷⁶ Очекивано, вест о Делкасеовом наименовању са неодобравањем је дочекана у Аустроугарској и Немачкој. Бечка дипломатија је до краја рата на Балкану за сваки неповољан развој догађаја, нарочито у бугарско-румунском спору, кривицу бацала на Делкасеа, оптужујући га да води „сплеткарешку дипломатију“.

Са Делкасеом на челу петроградске амбасаде, тада за Француску најважнијег дипломатског представништва, Поенкаре је могао да отпочне да води одлучнију политику у односу на балканске догађаје, а први изазов било је мирно разрешење спора Бугарске и Румуније. Пошто је

¹²⁷³ AMAE, FN, PA - AP 133, M. Paléologue, vol. 7, № 1, Paris, le 21 octobre et le 26 décembre 1913.

¹²⁷⁴ M. V. Hayne, *op. cit.*, 266.

¹²⁷⁵ *Un livre noir*, 15.

¹²⁷⁶ AMAE, NS, Russie, MF P 10934, doss. 42, № 18, Belgrade, le 22 février 1913.

Румунија подозревала од њених намера, Русија је уз одобрење Француске средином фебруара изнела предлог владама Бугарске и Румуније да све велике силе колективно посредују у њиховом спору. Свих шест великих сила су дале сагласност, али су заузврат од Софије и Букурешта тражиле обећање да ће прихватити одлуку великих сила ма каква она била. Бугарска је предлог одмах прихватила, док је Румунија поново оклевала. Била су потребна три демарша великих сила (16, 17. и 19. фебруара) да убеди владу Титу Мајорескуа на пристанак. Коначно, 22. фебруара Мајореску је одговорио да и Румунија даје пристанак да се спор са Бугарском изнесе на медијацију великим силама.¹²⁷⁷

Како дипломатско посредовање на нивоу дипломатских представништава није уродило плодом, великим силама се као једино решење наметала медијаторска конференција која би се искључиво бавила румунско-бугарским спором. Сазонов је, првобитно, имао намеру да се такав разговор одржи у Лондону, паралелно са Амбасадорском конференцијом, али је прихватио предлог бугарског председника владе Гешова да се, уместо у Лондону, састанак одржи у Петрограду.¹²⁷⁸ Избор Петрограда за овакав састанак ишао је у корист свима. Русија је организацијом конференције скретала пажњу јавности са Скадарске кризе која је улазила у акутну фазу, а друге силе су биле недовољно заинтересоване за бугарско-румунски спор, због чега нису намераваале да се дубље укључе у његово разрешење. С обзиром на то да је у Петрограду имала представника од пуног поверења и кредибилитета конференција у Петрограду била је идеално решење и за Француску. Делкасе је крајем марта добио инструкције од Министарства да на предстојећем састанку подупире ставове Русије и нарочито брине о њеним интересима. Такође, нови министар спољних послова Стефан Пишон га је обавестио да је из поузданих извора сазнао да Немачка и Аустроугарска имају намеру да баце кривицу на Русију и Француску уколико Румунија не добије тражену територију у јужној Добруци, и да због тога треба бити посебно обазрив током трајања конференције.¹²⁷⁹

Међутим, од скривених намера Беча и Берлина за Француску је већи проблем био да сама Русија није имала јасно дефинисану политику коју би заступала на конференцији. Сазонов је имао намеру да игра улогу објективног арбитра, не заузимајући ниједну страну, али му то у пракси није много полазило за руком. На заседањима је често долазило до размимоилажења у ставовима између њега и Делкасеа, што је био раз-

¹²⁷⁷ *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 377, Communication Roumaine faite par écrit 9 (22) Février 1913 à Bucarest par Mr. Maioresco au Ministre de Russie, 247-248.

¹²⁷⁸ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1365, л-229, Петербургъ, 12 /25 февруари 1913.

¹²⁷⁹ DDF, 3e série, t. VI, № 55, Paris, le 24 mars 1913, 78.

лог да се, након закључења конференције, Сазонов пожали на Делкасеово понашање и примети како није увек следио његове идеје и подржавао руске ставове.¹²⁸⁰

Осим Сазонова и Делкасеа, у рад конференције су били укључени амбасадори Аустроугарске (граф Даглас фон Турн), Немачке (граф Фридрих фон Пурталес), Велике Британије (сер Џорџ Бјукенен), и у име Италије Андреа Карлоти, који је средином фебруара сменио Ђулија Малегарија. Делегатима Румуније и Бугарске је било дозвољено да присуствују само пленарним, али не и затвореним седницама где су велике силе тајно већале и доносиле одлуке. Сазонов је замолио бугарску и румунску владу да не шаљу своје специјалне делегате како би се отклонила могућност да они врше притисак на учеснике конференције или спекулишу кроз штампу.¹²⁸¹ Због тога су румунска и бугарска влада дале овлашћења за учешће у раду конференције редовним посланицима у Петрограду Фредерику Нану и Стефану Бобчеву.

Конференција је почела са радом 31. марта. На првој седници руски министар спољних послова Сергеј Сазонов позвао је учеснике да изнесу своје виђење румунско-бугарског спора. Немачки амбасадор гроф Пурталес је одмах устао у заштиту своје савезнице и истакао да је Румунија једина од свих балканских држава испоштовала препоруку великих сила и није ниједним својим гестом прекршила *status quo* утврђен Берлинским мировним уговором. Уколико би Европа одбила да испуни румунске захтеве изгледало би да је тиме кажњава због њене лојалности. Пурталес је још истакао да је став Немачке да се Румунији дају тражене територије, укључујући град Силистрију који је за Румунију важан из стратешких разлога. Амбасадори Аустроугарске и Италије изнели су идентичне ставове као гроф Пурталес, чиме је Тројни савез демонстрирао јединство. Амбасадор сер Џорџ Бјукенен је у образлагању британског става стао на страну Бугарске. Истакао је да је граница Румуније и Бугарске повучена на конгресу у Берлину 1878. године, а да Румунија само из љубоморе због успеха Бугарске и њених савезника користи постојећу ситуацију да би остварила личну корист. Нова проширења своје територије Бугарска је, нагласио је Бјукенен, „платила својом крвљу“ и она јој се не могу оспорити. Сазонов се сложио са ставом амбасадора Бјукенена. Истакао је да су са његове тачке гледишта захтеви Румуније неприхватљиви, али да велике силе морају да сагледају материјалну и практичну страну проблема и да пронађу задовољавајуће решење по обе стране које би спречило избијање још једног рата на Балкану. Делкасе је, у име Француске, заузео помирљив став без опредељивања за једну или другу страну.¹²⁸² У мемо-

¹²⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 177, Bucarest, le 20 avril 1913.

¹²⁸¹ A. Rossos, *op. cit.*, 363.

¹²⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 139-141, Saint-Petersbourg, le 3 avril 1913.

ару који је поднела учесницима конференције, Бугарска је написала да је спремна на уступке „зарад очувања пријатељства са Румунијом“. Њена једина молба била је да велике силе имају обзира према „поносу бугарског народа, који је у рату са Османским царством већ довољно пропатио“. У складу са реченим, Делкасе је сматрао да је на великим силама да праведно одреде „колику жртву треба Бугарска да поднесе“ да би избегла рат са Румунијом. Донета одлука требало је, сматрао је Делкасе, да изглади односе двеју држава, али и да допринесе миру и стабилности на Балканском полуострву по окончању постојећег рата између Балканског савеза и Османског царства.¹²⁸³

За разлику од Бугарске и Румуније које су на решење спора гледале као на суштинску ствар за свој национални опстанак, велике силе нису имале много проблема у раду, те су начелни текст будућег споразума усвојиле на седници одржаној 4. априла. Према нацрту споразума, нова румунско-бугарска граница ишла би током Дунава 3 км источно на периферији града Силистрије, затим би пресецала пут за Марцијанопол, заобилазила Варну на око 3 км ободом града и даље настављала старом границом до Црног мора. Дуж црноморске обале граница би била исправљена у дужини 5–6 км, чиме би Румунија добила проширење до града Сабле.¹²⁸⁴ Мешовита бугарско-румунска комисија би у року од три месеца утврдила детаљну трасу границе. У тој комисији би били експерти, а уз представнике Румуније и Бугарске свака велика сила би делегирала по једног представника.¹²⁸⁵ У надлежности мешовите комисије било би одређивање висине одштете коју је Румунија дужна да исплати бугарским држављанима који би у року од шест месеци изразили жељу да напусте своја огњишта на отцепљеној територији. Једна од одредби нагодбе подразумевала је да Бугарска не би смела да гради никаква утврђења дуж новоутврђене граничне линије, а постојећа да поруши.¹²⁸⁶

Међутим, на наредној седници од 11. априла, амбасадори Немачке, Аустроугарске и Италије су изнели приговор на усвојени текст, сматрајући да Румунији треба дати већу територију око луке Мангалије због њеног стратешког значаја. Такође, предложили су да се, уз ратификацију границе, одреди једна новчана сума коју ће Бугарска исплатити Румунији. У погледу надокнаде за изгубљену територију на северу, тројица амба-

¹²⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 264, № 139–141, Saint-Petersbourg, le 3 avril 1913.

¹²⁸⁴ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 24/1913, № 1–16, Bucarest, le 15/28 février 1913.

¹²⁸⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 9, Saint-Petersbourg, le 15 avril 1913; *BD*, IX–II, № 856, Saint Petersburg, April 17, 1913, 697.

¹²⁸⁶ Окупљени делегати у Петрограду сложили су се да у румунско-бугарску нагодбу треба да уђе и Протокол усвојен у Лондону 29. јануара (AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 10, Saint-Petersbourg, le 15 avril 1913).

садора Тројног савеза су предложила да Бугарска добије острво Сума-траку. Предложеним изменама успротивили су се француски амбасадор и руски министар спољних послова који су истакли да конференција у Петрограду није надлежна да одлучује о судбини острва, јер је таква одлука већ стављена у надлежност Амбасадорске конференције. Осим тога, истакли су да би одштета у новцу била екстреман захтев који би трајно пореметио односе две државе.¹²⁸⁷

Осим два поменута предлога, који нису усвојени, остале силе нису имале примедбе на предложени текст од 4. априла, те је на седници од 17. априла усвојен текст нацрта као коначан. Ова седница била је, уједно, и последња. Споразум познат као Петроградски протокол формално је потписан од стране шест великих сила 8. маја, а сутрадан су то, упркос многобројним критикама и замеркама, у име својих влада учинили румунски посланик Нану и бугарски Бобчев.¹²⁸⁸

Укупно је одржано пет седница, од којих је на две утврђен договор о спорним питањима Бугарске и Румуније, док су преостале три утрошене на уобличавање споразума. Делкасе је у извештају Министарству закључио да је конференција испунила свој задатак, а у први мах му се чинило да су Бугарска и Румунија задовољне постигнутим договором. Осим повређеног националног поноса, Делкасе је сматрао да и Бугарска треба бити задовољна споразумом, јер је „поднела велику жртву, али је то учинила зарад мира“.¹²⁸⁹ Његов колега, британски амбасадор Џорџ Бјукенен није био толико оптимистичан у погледу постигнутог споразума. Сматрао је да је Петроградски протокол успех Тројног савеза, будући да су њиме испуњени сви захтеви Румуније као чланице Тројног савеза и да су након ове конференције, Русија и њена штићеница Бугарска изашле „са великим ожиљцима на свом угледу“.¹²⁹⁰

Време је убрзо показало да је сер Бјукенен био у праву. Готово истог тренутка чим се сазнало за детаље споразума, румунска јавност је почела са протестима против владе јер је дозволила потписивање таквог разочаравајућег договора. Осим према влади Титу Мајорескуа напади јавности били су усмерени и према Делкасеу и ставовима које је износио на конференцији. Румунска штампа га је отворено оптуживала да је заступао бугарску страну и да је Делкасе главни кривац зашто Румунија није добила већу територију.¹²⁹¹ Незадовољство су најгласније изражава-

¹²⁸⁷ BD, IX–II, Enclosure in № 853, Quatrième séance 28 mars - 11 avril, 694.

¹²⁸⁸ *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 382, Protocole de St. Pétersbourg du 26 Avril (9 Mai) 1913, 250–251.

¹²⁸⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 139–140, Saint-Pétersbourg, le 18 avril 1913.

¹²⁹⁰ *Mémoires de Sir George Buchanan – ancien ambassadeur d'Angleterre en Russie (1910–1917)*, trad. par M. Thiébaud, Paris 1925, 14.

¹²⁹¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 177, Bucarest, le 20 avril 1913.

ли опозициони лидери, вођа Конзервативне партије Петре Карп и вођа Либералне партије Јон Братијану. Њих двојица су покренули кампању у румунском Парламенту против ратификације споразума из Петрограда. Сматрали су да је Румунија могла добити више од самог града Силистрије и, како су са омаловажавањем говорили, свега 3 км земљишта око њега. Корекцијом границе каква је била предвиђена Петроградским споразумом њена стратешка одбрана није ништа боља него што је била пре извршене ревизије, истицано је у парламентарним дебатама.¹²⁹²

Док је у Румунији оптуживан да је заступао бугарску страну, у једнакој мери Делкасе је био нападан и у Бугарској. Са огорчењем се говорило да је управо Делкасе био тај који је највише радио на елиминисању Бугарске из Балканског савеза јер ју је он, као осведочени германофоб, због блискости са Аустроугарском сматрао „слабом и непоузданом кариком коју треба заменити поузданијом – Румунијом“.¹²⁹³ Због незадовољства Делкасеовом улогом у раду конференције, опао је и углед посланика Панафијеа, који је до тада био високо уважаван у бугарским политичким круговима. Међутим, тренутна непопуларност није га омела да настави да ради у правцу смирења ситуације и прихватања Петроградског протокола као свршеног чина. И сам је био затечен „неразумним понашањем“ бугарске јавности и државног врха. У извештајима Министарству није скривао сумњу да конференција у Петрограду заиста може отклонити узроке бугарско-румунског спора, а реакције обе државе на потписани протокол доказивале су да су његове сумње биле оправдане.

Резимирајући рад конференције, Панафије је приметио да су Румунији понуђена два предлога за решење спора са Бугарском, али је она, према суду француског посланика, изабрала „лошије решење, које је више ласкало њеној сујети неголи истинским интересима румунске државе“. Сматрао је да ће присаједињење Силистрије несумњиво донети сатисфакцију румунском јавном мњењу и омогућити Конзервативној партији да остане на власти, али би се са тим ситним политичким поеном завршила сва добит Румуније! Током више од четири месеца сва потраживања Румуније могла су се свести само на једну реч – Силистрија! Та је реч ујединила румунски народ и све партије. Због тог „скоро откривеног јединства Румунија је свој опстанак и сав свој политички престиж везала за судбину овог једног градића без будућности и просперитета“, истакао је Панафије у једном од извештаја министру Пишону. Панафије није оптуживао владу Мајорескуа да је у овом питању нерационално следила вољу јавног мњења, већ је сматрао да је Мајореску народну вољу искористио да учврсти своју и власт своје партије. Власт над Силистријом,

¹²⁹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 23-24, Bucarest, le 12 mai 1913.

¹²⁹³ С. Дамянов, *op. cit.*, 362.

сматрао је Панафије, никада није имала стратешки карактер, ма колико Румунија настојала то да прикаже, већ је продукт „румунског самољубља (*l'amour propre*) и повређеног поноса због одлуке Берлинског конгреса да се град и област уступе тада младој бугарској држави“. Да је прихватила другу понуду и присајединила обалски део Црног мора који јој је Бугарска нудила још у фебруару, Румунија би добила економски развијенији регион, много повољнији за стварање одбрамбене линије, а од Мангалије је могла да створи јаку војну базу на црноморској обали.¹²⁹⁴

Са друге стране, Панафије је сматрао да колико год да је Силистрија представљала симбол самољубља за Румуне, исто толико је значила и Бугарима. Објективно посматрајући, Панафије је сматрао да ни за Бугарску област Силистрије није имала претерани економски ни стратешки значај, али се, ипак, њен губитак у бугарској јавности представљао као „национална пропаст“. Без обзира на потписани протокол, Панафије је био уверен да су изгледи да се створи пријатељски савез између две државе неповратно уништени. Бугарска је тренутно била заузета озбиљнијом ситуацијом на још увек отвореном тракијском и македонском фронту, али то не значи да се заувек одрекла претензија над Силистријом. Панафије је био уверен да ће Бугарска у року од неколико месеци или година покушати оружаном да поврати изгубљено и да ће „тада Европа која је кумовала румунско-бугарском споразуму зажалити због својих лоших процена“.¹²⁹⁵

Упркос критикама опозиције и великог дела јавног мњења, Протокол из Петрограда о присаједињењу Силистрије изнет је пред румунску Скупштину 28. маја. Протокол је усвојен већином гласова и није изазвао никакве нереде и протесте на улицама Букурешта, како су најављивали опозициони лидери Братијану и Карп.¹²⁹⁶ Сутрадан је Протокол са већином од 77 гласова изгласан и у Сенату.¹²⁹⁷ Усвајањем Протокола у румунском Парламенту нису отклоњене све стрепње великих сила јер је преостајало да Бугарска ратификује споразум. Протокол је предвиђао да се у року од три месеца успостави нова линија разграничења, а био је потребан цео месец само да једна страна ратификује договорено.¹²⁹⁸ Петроградски Протокол је предвиђао да Румунија и Бугарска, након ратификације споразума, формирају три комисије које би на терену утврдиле прецизну трасу нове линије разграничења. Блондел је 9. јуна оба-

¹²⁹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 178–179, Sofia, le 20 avril 1913.

¹²⁹⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 266, № 178–179, Sofia, le 20 avril 1913.

¹²⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 270, № 131–132, Bucarest, le 28 mai 1913.

¹²⁹⁷ *Ibidem*, № 135, Bucarest, le 29 mai 1913.

¹²⁹⁸ *Ibidem*, № 227, Paris, le 31 mai 1913.

вестио своје Министарство да му је румунска влада доставила списак са именима својих представника у комисијама.¹²⁹⁹

Међутим, док је формално бирала делегате за разграничење, Румунија је помније пратила ток догађаја у Македонији. У време потписивања Протокола раскол унутар Балканског савеза био је све очигледнији и извеснији. Румунија је била уверена да у случају новог рата на Балкану, неће поступити на исти начин као октобра 1912. године. Време је било на њеној страни. Преостајало јој је да буде стрпљива и да сачека расплет догађаја и да их искористи на најбољи начин.

---

¹²⁹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 186, Bucarest, le 9 juin 1913.

IV. ФРАНЦУСКА И ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

Рад француске дипломатије на одржању Балканског савеза

Од тренутка када је (неочекивани) успех балканских држава преокренуо држање европских државника и јавности, велике силе су почеле да размишљају о Балканском савезу изван оквира Балканског полуострва. Од јесени 1912. године, савез малих балканских држава превазишао је свој циљ у географском, политичком и војном погледу и као такав ушао у планове геостратешких аналитичара који су разматрали његову улогу у систему европских савеза. Тројни савез и Антанта су пажљиво посматрали односе између балканских савезника, њихов политички и војни потенцијал, и разматрали опције како да Балкански савез вежу за свој блок. Наравно, такве опције су долазиле у обзир уколико се савез одржи као целина. Међутим, врло брзо се показало да је рат ставио на искушење колико војничку способност балканских држава, толико и њихову оданост заједничком циљу и Савезу који их је на кратко објединио. Та чињеница није промакла ни будном оку страних дипломата од којих су многи били уверени да је савез балканских држава сувише лабав и да ће се распасти чим на дневни ред дође „питање поделе плена“.¹³⁰⁰

Да је било извесне истине у овом становишту показало се већ током новембра и децембра 1912. године. Грчка је прва поставила питање поделе ослобођене територије, захтевајући од великих сила у јеку припрема за конференцију у Лондону да прво изврше разграничење између ње и Бугарске и пресуде коме припада Солун. Међутим, европски државници су сматрали да питање поделе територија и граница није примарно, те су саветовали балканским државама да буду стрпљиве и да о томе разговарају тек пошто потпишу мир са Османским царством.¹³⁰¹

Међутим, стрпљење није било јача страна чланица Балканског савеза. Највише забринутости у Француској и осталим европским силама изазивали су односи између Бугарске и Србије, две највеће и, како је рат показао, војнички најспособније чланице Балканског савеза. На могуће несугласице у српско-бугарским односима Декоа је још крајем новембра упозорио аустроугарски амбасадор у Србији Стефан фон Угрон. Угрон је изнео тврдњу да је Бугарска најнезадовољнија чланица Савеза. Била је разочарана држањем Русије која ју је зауздала у продору ка Цариграду, док је истовремено подржала претензије Румуније за отцепљењем дела

¹³⁰⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 155-158, Sofia, le 8 novembre 1912.

¹³⁰¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 249, № 13, Belgrade, le 9 décembre 1912.

бугарске територије у јужној Добруци. Додатно разочарење је изазивало присуство Грка у Солуну и Срба у Битољу. Угрон је додао да он лично „полаже врло мало наде у могућност да се у будућности оствари идеја балканске конфедерације коју прижељкују велике силе“.¹³⁰²

Осим упозорења које је добио од аустроугарског посланика, Деко је и сам био упознат да је Србија у јесен 1912. године иницирала разговор о ревизији савезничког уговора од 13. марта, али су разговори били посредни и вођени у потаји.¹³⁰³ Идеја о неопходности ревизије савезничког српско-бугарског уговора потекла је од престолонаследника Александра. Делујући по његовим инструкцијама, престолонаследников секретар Ђурђе Јеленић се 11. новембра обратио Пашићу са предлогом да будућа граница са Бугарском буде повучена реком Брегалницом, при чему би Кратово остало Србији јер је без њега Скопље војнички незаштићено. Као компензацију, престолонаследник је предлагао део јадранске обале са Валомом. У складу са престолонаследниковом сугестијом, Пашић је 15. новембра, преко Мирослава Спалајковића, предлог о компензацији проследио бугарској влади. Међутим, преговори започети у Лондону одложили су разговор о разграничењу, а одлука о стварању албанске државе повукла је са стола предлог о могућој компензацији на Јадрану.

Нова прилика да се покрене питање ревизије савезничког уговора указала се у фебруару 1913. године, након што је рат настављен. Бугарска је од Србије затражила додатну артиљерију као помоћ у опсади Једрена. Србија је помоћ послала, али је Бугарска инсистирала да се унапред договоре око компензације, алудирајући да би за уступљену помоћ платила Србији обештећење у новцу. Понуда новчане надокнаде натерала је Никољу Пашића да бугарској влади пошаље оштро писмо којим јој је поручио да „српска војска није најамничка“. Пашић је нагласио да је Србија намеравала да питање одштете са Бугарском расправи тек по окончању војних операција, али да је због притиска бугарске владе и њеног посланика у Београду Тошева, одлучила да то питање покрене у датом тренутку. Пашић је наложио Спалајковићу да саопшти Гешову да Србија сматра да је адекватна награда за „њену својевољно пружену помоћ исправка границе у Македонији“. Још је истакао да је српско-бугарски савезнички уговор био праведно склопљен на основу војних процена две државе у марту 1912. године, али да је „стварност показала да су те претпоставке биле неосноване, и да се, стога, уговор мора мењати и прилагођавати стварним приликама. Та стварност је поставила Србији и већи терет и веће жртве него што је по уговору она била обавезна да дâ.“ Пашић је још нагласио да је „при грађењу уговора замишљена војна снага Србије мно-

¹³⁰² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 246, № 101, Belgrade, le 23 novembre 1912.

¹³⁰³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 261, MF PO 8626, № 121-124, Belgrade, le 18 mars 1913; *Документи о сјољној њолишици*, V-3, № 165, 290-291; *истио*, № 358, 360-361.

го ниже, а војна снага Бугарске много више, него што је у ствари била. Према томе је и разграничење српско-бугарско у Македонији вршено на основу претпоставки о међусобној војној снази, а које су се показале као нетачне.“ На крају, Пашић је истакао да овај став није новина за бугарску владу, будући да је о овоме у више наврата разговарао са послаником у Београду Тошевим и да је овај, засигурно, његове речи пренео Гешову и влади у Софији.¹³⁰⁴

Бугарски посланик у Београду Андреј Тошев записао је у својим сећањима да је до пролећа 1913. године питање ревизије савезничког уговора постало главна тема свих престоничких званичних, али и кафанских разговора у толикој мери да је „читава Србија била као под хипнозом желећи да види државу у границама Душановог царства“. Српска јавност је у толикој мери била преокупирана овим проблемом да су се, чак, и деца по београдским улицама играла узвикујући „јуриш на Бугаре“, записао је Тошев.¹³⁰⁵ Притајени рат се већ увелико водио и то не само у дечијим играма, већ и на страницама штампе.¹³⁰⁶ Своје место у дебати узеле су и српска и бугарска академија наука, које су у размени писама дебатовале о етнографском пореклу македонских Словена и њиховом националном осећању.¹³⁰⁷ Мишљење српске академије се углавном темељило на истраживањима и размишљањима Јована Цвијића и Светислава Симића. Цвијић је тврдио да је становништво Македоније, као „флотантна народна маса“ која ће прихватити идентитет оне суседне државе која га обухвати унутар својих граница.¹³⁰⁸

Честе оптужбе које су стизале из балканских престоница, као и полемика на страницама иностране штампе, изазивали су забринутост у Француској. У Паризу и осталим европским престоницама преовладало је уверење да ће, након завршетка балканско-турског рата,

¹³⁰⁴ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1365, л-182-186, Београд, 9/22. фебруар 1913; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 134, Софија, 28 Феврала/13 Марта 1913, 95.

¹³⁰⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 261, MF PO 8626, № 121-124, Belgrade, le 18 mars 1913; А. Тошев, *Балканските войни (5/18 октомври 1912 год – 16/29 септември 1913 год)*, Пловдив-Софија, 1931, 218.

¹³⁰⁶ Ј. Томић, *Рат у Македонији и Бујарској 1913. године*, Нови Сад 1914, 77; А. Белић, *Срби и Бујари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913. (Ово дело је прво штампано на руском језику, а проширено издање на српском се појавило у јулу 1913. када је рат између Србије и Бугарске већ почео); *Нови исјаци; Сјор балканских савезника*, Самоуправа № 121 (28. мај/10. јун 1913) 1-2; *Још један доказ; Бујари су појазили уговор; Бујарско-српски сјор*, Самоуправа № 123 (30. мај/12. јун 1913) 1-2; *Мејаломаније бујарске*, Самоуправа № 127 (7/20. јун 1913) 1.

¹³⁰⁷ *Одговор српске краљевске Академије наука и уметности на изјаву бујарске Академије наука*, Српске новине № 109 (17/30. мај 1913) 1-2.

¹³⁰⁸ М. Ковић, *Национализам*, Срби 1903–1914. Историја идеја, прир. М. Ковић, Београд 2015, 229–230.

на Балкану доћи до избијања новог рата. Настојећи да схвате суштину незадовољства сваке од чланица Балканског савеза, француске дипломате су разговарале са личностима из политичког живота Србије, Бугарске и Грчке, настојећи да посредују међу њима и спрече избијање сукоба, а самим тим и распад Балканског савеза. Истовремено са посредовањем, француско Министарство спољних послова тражило је од својих дипломата да изнесу суд о томе како Француска треба да се односи према размирицама унутар Балканског савеза, да ли треба да се ангажује у циљу одржања савеза, или треба да остане доследна политици неутралности. Издвојила су се два опречна становишта.

У Бечу, Алфред Димен је сматрао да Француска треба да брине о својим интересима. Попут већине политичара у Аустроугарској, Димен је од априла 1913. године био убеђен да ће до распада Балканског савеза доћи чим се потпише мировни уговор са Османским царством. Сматрао је да ће ривалитет који је вековима постојао између балканских држава и који је накратко био потиснут ради обрачуна са заједничким непријатељем, по окончању рата избити несмањеном жестином, и који ће „данашње савезнике претворити у сутрашње противнике“. Димен је сматрао да ће, због своје „урођене мегаломаније“, при распаду Балканског савеза, Бугарска остати најмање верна „словенској ствари“ и потражити савезнике међу великим силама у нади да ће јој помоћи да осигура доминантну позицију на Балкану. Тај „природни“ савезник за Бугарску може бити само Аустроугарска, сматрао је Димен, која је након балканских победа 1912. године очајнички тражила начин да очува макар привид своје премоћи на Балкану и престижа велике силе. Још једна битна околност, према мишљењу Димена, чинила је Бугарску и Аустроугарску „идеалним савезницима“ у балканским оквирима, а то је чињеница да ове две државе немају супротстављених националних интереса.¹³⁰⁹

Са друге стране, савезништво Бугарске и Аустроугарске начинило би од Србије и Грчке природне савезнике сила Тројног споразума. Управо у савезу Србије и Грчке Димен је у будућности видео простор за ширење утицаја Француске на Балкану. Везивањем ове две државе за себе, Француска би створила противтежу аустроугарском и утицају Тројног савеза даље ка Истоку, био је уверен Димен. Продубљивање сарадње са овим двема балканским државама за француску дипломатију није

¹³⁰⁹ Оваквом уверењу Димена и других дипломата у великој мери допринеле су непромишљене изјаве бугарских посланика у европским престоницама. Тако је бугарски посланик у Лондону Маџаров самоуверено истакао у једном од разговора са лордом Грејом да се „Бугарска не плаши Србије, ни Грчке, већ да ове државе, нарочито Србија треба да буду те које морају бити на опрезу јер супротстављањем Бугарској супротстављају се и једној великој сили – Аустроугарској“ (*BD*, IX–II, № 905, Foreign Office, April 29, 1913, 734–735).

представљало велики проблем, будући да су и Србија и Грчка биле под jakim финансијским и интелектуалним утицајем Француске, наглашавао је Димен. Овај нови облик политике који је Француска требало да развије на Балкану, Димен је окарактерисао као неки облик „протектората“.¹³¹⁰

Андре Панафије није делио мишљење свог колеге у Бечу. Значај Балканског савеза био је неупитан и за Панафијеа. Пре рата, балканске државе сматране су државама трећег или чак четвртог реда. Насупрот њима, Османско царство је и даље било уважавано као држава на коју су се велике силе могле ослонити. Након низа пораза, Османско царство је престало бити иоле значајан чинилац у европској политици, док су балканске државе победама показале западноевропским силама сву своју снагу и војнички потенцијал. Услед нових околности, Француска и остале велике силе почеле су да се надмећу у наклоности према балканским државама. Према мишљењу Панафијеа то се најбоље видело на примеру Бугарске коју су и Тројни савез и Антанта сматрале лидером држава Балкана. Док постоји Балкански савез Бугарска на челу са Даневим увек би пре послушала савет Петрограда него Беча, оцењивао је Панафије. Русија је подстицала и притискала Бугарску да попусти у спору са Румунијом и да јој тражено задовољење, нудећи јој заузврат награду на другој страни, у поступку поделе територија са Србијом и Грчком. Панафије је сматрао да је руска дипломатија убедила Бугарску да јој може обезбедити Солун и територије у Македонији из уговора са Србијом, те ју је због тога саветовала да се олако одрекне Јужне Добруце у корист Румуније. Међутим, Панафије је страховао да Русија неће успети да одржи дато обећање, због чега би се Бугарска лако могла окренути ка Аустроугарској, у чему се слагао са Дименовом проценом. Проаустријска политика Бугарске неминовно би довела до смене власти у држави, али и распада Балканског савеза. Ипак, и у

¹³¹⁰ Не знамо да ли је био информисан од српског посланика Јовановића или другим путем, али је Димен био јако добро упознат са детаљима уговора између Србије и Бугарске. Према том договору, бугарски Генералштаб је требало да на македонско ратиште упути 200.000 војника који би ратовали заједно са 150.000 српских војника. Бугарска није испоштовала овај договор и то је чињеница која је могла бити од пресудне важности за разрешење српско-бугарског спора, а до тада је занемаривана, писао је Димен средином априла. Са друге стране, Србија није уговором била у обавези да упути своје снаге под зидине Једрена, али је то ипак учинила. Војска од 50.000 људи под командом генерала Степе Степановића значајно је допринела стављању овог града под власт Бугарске, сматрао је француски амбасадор. Због тих околности Србија је, по њему, полагала право на добијање веће територије од оне на коју је пристала уговором о савезу марта 1912. Међутим, када се радило о питањима која су се односила на етничку припадност, Димен је сматрао да је становништво Битоља или Прилепа колико бугарског толико и српског порекла, и да се у том питању ниједном народу не може дати предност. Оба народа подједнако су учествовала у стварању народа који је насељавао простор Македоније (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 301-304, Péra, le 7 avril 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 267, № 43-46, Vienne, le 23 avril 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 32-34, Vienne, le 1er juin 1913).

случају оваквог сценарија неповољног по силе Антанте, протекција Србије и Грчке и политика „протектората“ над њима, Панафијеу се чинила сувише рискантном по француске интересе и њен положај на Балкану и Истоку. Панафије је истицао да, уколико би Француска одлучила да фаворизује ове две државе, то би значило да треба да прекине добре односе са осталим државама – ривалима Србије и Грчке. А управо таква политика била би у супротности са политиком немешања у међудржавне односе коју је француска држава дуго градила на Истоку, и од које не треба да одступи ни по коју цену.¹³¹¹ Са Панафијеовим ставом слагао се амбасадор у Цариграду Морис Бомпар, који је био оптимистичнији од својих колега, јер је сматрао да су балканске државе превазишле све своје супротности 1912. године стварањем Балканског савеза, због чега их подела ослобођених територија ни у ком случају неће разјединити. Али све и да то није случај, Француска треба да остане верна политици неутралности и да пусти догађаје да се одвијају својим током.¹³¹²

Дилема како се односити према све очигледнијем спорењу међу балканским савезницима није мучила само Француску. Неслагања међу балканским савезницима бринула су и Берлин и немачко јавно мњење. Немачка дипломатија је била уверена да су размимоилажења унутар Балканског савеза увод у нову кризу на Истоку.¹³¹³ Немачки лист *Reichspost* је средином јуна објавио чланак са тврдњама да је француски посланик у Београду Деко саопштио српској влади да „Србија неће добити ниједне паре из Француске ако и даље буде хтела водити рат“. Ова изјава је, према писању овог берлинског листа, деловала на Пашићеву владу као „хладан туш“. Немачка се надала да ће ова и сличне претње које су долазиле из Европе одвратити Србију и њене савезнике од „непромишљеног“ уласка у нови рат.¹³¹⁴

На сличан начин – претњама и саветима, и Велика Британија је покушавала да „унесе разум“ у балканске државнике. Пред крај мировних преговора у Лондону чланови британске владе су у више наврата упозоравали балканске представнике да би рат унутар Балканског савеза био „монструозан злочин“. Лорд Асквит је на пријему код краља 8. јуна рекао Новаковићу да би „била велика штета, па и срамота ако се, после тако сјајних успеха заједнички постигнутих, савезници потуку због поделе“. Још је додао да Велика Британија жели одржање Балканског савеза и да ће „јако жалити ако се савез раскине.“¹³¹⁵ Односе са Бугарском требало

¹³¹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss, 267, № 153-157, Sofia, le 26 avril 1913.

¹³¹² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 264, № 301-304, Péra, le 7 avril 1913.

¹³¹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 93, Berlin, le 17 avril 1913.

¹³¹⁴ АС, МИД - Пресбирро (1903-1918), фас. бр. 10, мај - август 1913, преглед штампе за 15/28. јун.

¹³¹⁵ *Документи о сјољној йолийици*, VI-2, № 372, 457-459.

је мирним путем разрешити по сваку цену, били су одлучни британски државници. Међутим, једно је било заједничко свим силама: највише се очекивало од Русије. Руска царевина је била патрон савеза, а руски цар одређен за врховног арбитра у спорним ситуацијама. Сходно томе, преостале силе, првенствено Француска и Велика Британија, очекивале су да се Русија највише заложи у циљу измирењу балканских савезника, што је она, како ћемо видети у наредном поглављу, и учинила.

Напетост у односима између чланица Балканског савеза постепено се преносила и на односе између великих сила. Свака од сила је настојала да пронађе најбоље решење које би успоставило мир на Балкану, а да при том не наруше добре односе између себе.¹³¹⁶ Прећутни став је био да је за добробит односа великих сила најбоље не уплитати се у спор, а нарочито фаворизовањем једне од сукобљених страна. Упркос свим настојањима да се држе по страни, то им није полазило за руком, понајвише јер су балканске државе покушавале да увуку стране дипломате у међусавезничке размирице.

Притисци на стране дипломате долазили су са све три стране, а од почетка маја 1913. године су били све отворенији. Димен се у таквој ситуацији нашао 6. маја, када је тамошњи бугарски посланик Салабачев отворено затражио да се Француска заложи у корист интереса Бугарске у спору са Србијом. Димен је стекао утисак да је Салабачев мало наде полагао у успех преговора које су представници две државе започели и да је Бугарска спремна да оружјем разреши несугласице са својом савезницом. Бугарски посланик је био додатно испровоциран Пашићевом изјавом да је „Битољ српски град и да ће српски и остати“¹³¹⁷

Сличан захтев је пред Мориса Палеолога изнео бугарски посланик у Паризу Димитар Станчов. Бугарско посланство у Француској је осећало посебну наклоност према шефу Политичког одељења због

¹³¹⁶ Решење за „балкански проблем“ нису тражиле само државе већ и појединци. Један од таквих био је етнограф и инжењер Франсоа Ксавијер Бјанкони који је од почетка рата у својству етногеографског стручњака активно сарађивао са француском штампом и посланствима балканских држава у Француској. Бјанкони се крајем маја приватно обратио Пишону, нудећи му своја сазнања о српско-бугарским несугласицама. Он није могао да предвиди да ли ће спор двеју држава прерасти у рат и какав ће исход донети, али је био уверен да ће Француска, у својству арбитра, имати кључну улогу у успостављању реда на Балкану. Бјанкони је средином јуна објавио чланак у листу *Le Temps*, за шта је био ангажован од стране српског посланства у Паризу. Објављивање овог чланка довело је до свађе између Гргура Јакшића и Миленка Веснића јер је Јакшић тврдио да је Бјанкони објавио његов чланак под својим именом. Чланак није имао већег утицаја на јавно мњење Француске, али је илустративан пример како су Србија и Бугарска покушавале да обликују мишљење француске јавности и да га преокрену у своју корист (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 270, № 129-130, Paris, le 28 mai 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 171, Paris, le 26 juin 1913).

¹³¹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 223-225, Vienne, le 6 mai 1913.

његове пређашње службе у Бугарској, стога се посланик Станчов није устручавао да пред Палеолога износи најразноврсније захтеве. Међутим, наклоност никако није била обострана, па је Палеолог на сваки захтев Станчова да се Француска умеша и својим угледом, који су поштовали сви балкански народи, спаси Балкански савез, одговарао увек исто: „да је начело Француске одувек било немешање у односе балканских сила, и да Француска од тог начела неће одступити ни у будућности“.¹³¹⁸ У једном од разговора са бугарским послаником, на његове „нове доказе“ да Срби и Грци отворено разговарају о заједничком нападу на Бугарску и да су Румуни спремни да „нам ударе с леђа“, Палеолог је отишао тако далеко да је оштро рекао Станчову да му не може дати други савет осим да се „Бугарска понаша мало мање амбициозно и арогантно“.¹³¹⁹

Притисака није био поштеђен ни француски посланик у Београду Леон Деко, који је у пролеће 1913. године редовно извештавао о ратоборности српске штампе која је свакодневно писала о насиљу бугарске војске и кршењу савезничког уговора. Главни заговорници рата били су војни кругови.¹³²⁰ Слушајући о свим аргументима за ревизију савезничког уговора са Бугарском које му је српска влада износила до детаља, Деко је 20. маја закључио да ти аргументи „нису необориви“, већ да су као и читав савезнички уговор из марта 1912. године „неодређени и недоречени“ и да обе стране приступају проблему „више сентиментално, него рационално“.¹³²¹

Неуспех руске арбитраже и распад Балканског савеза

Иако је мировни уговор који је 30. маја потписан у Лондону поздрављен као велики успех европске дипломатије, од првог трена било је јасно да он неће допринети смањењу напетости између балканских савезника, већ да ће убрзати њихове припреме за међусобни обрачун. Тога

¹³¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 266, № 85, Paris, le 17 avril 1913.

¹³¹⁹ М. Paléologue, *op. cit.*, 98-99. Одбијање француских државника да се јасно декларишу за једну страну, а понајвише исход Другог балканског рата утицали су да модерна бугарска историографија у извесном смислу некритички оцењује улогу Француске пре и током српско-бугарског рата. Историчар Симеон Дамјанов сматрао је да Француска није задржала прокламовану неутралност, већ да је подржавала Србију и „директно радила против националних интереса бугарског народа“. Против Бугарске је била и у спору око Јужне Добруце јер је, „кокетирањем“ са Румунијом, хтела да је одвоји од Тројног савеза (С. Дамянов, *op. cit.*, 357, 361).

¹³²⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 209-212, Belgrade, le 20 mai 1913.

¹³²¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 269, № 213-214, Belgrade le 20 mai 1913; АЈ, збирка Ј. Ј. Пижона, фас. 5, арх. јед. 310-317, српско гледиште спора са Бугарском, без датума.

су били свесни и балкански потписници уговора и европске дипломате које су својим потписима гарантовале „успостављање трајног мира на Балканском полуострву“. Развој догађаја је показао да је уговор ставио тачку на Први балкански рат, а отворио врата за нови, крвавији сукоб унутар Балканског савеза. Почетком јуна у европским престоницама још увек је тињала слабашна нада да се сукоб између балканских држава може избећи и да кључну улогу у томе треба да одигра Русија. Руски цар је у српско-бугарском уговору означен као врховни арбитар у свим споровима, те су у његову дипломатску вештину посредовања полагане све наде. Но, ни сва дипломатска вештина руских дипломата и царског двора није била довољна да балканске савезнике одржи на окупу.

Значај Русије није био потцењен ни од стране балканских држава које су током пролећа 1913. године отпочеле отворено да се надмећу у придобијању руске наклоности. Свака страна је чинила све да убеди министра Сазонова и царску владу да се истински залаже за мирно разрешење спора, пружајући јој доказе своје мирољубивости. Србија је још 3. маја званично обавестила руску владу да при будућој ревизији савезничког уговора из 1912. године жели арбитражу Русије.¹³²² На упућени јој апел, царска влада је 22. маја обавестила Србију, Бугарску и Грчку да прихвата улогу медијатора у њиховим споровима око разграничења и поделе територија.¹³²³

Међутим, иако су се начелно сагласиле да прихватају руску медијацију, то обећање балканске државе никако није спречило да наставе тајне припреме за случај да дипломатска иницијатива не успе. Вративши се почетком јуна са одмора из Београда, српски посланик Јовановић је саопштио Димену да му се чини да се рат са Бугарском не може никако избећи, јер Србија не може допустити бугарску хегемонију над Балканским полуострвом.¹³²⁴ Војска је и даље држана у стању високе приправности и, још важније, државе су склапале нове савезе уперене једне против других.

Француско Министарство спољних послова је о склопљеном савезу и војној конвенцији између Србије и Грчке сазнало 1. јуна, тј. истог дана када су уговори били закључени.¹³²⁵ Две државе су детаље савеза утврдиле протоколом који је потписан 5. маја. Тај протокол је, уз мање измене, постао основа савеза од 1. јуна.¹³²⁶ Склопљени српско-грчки са-

¹³²² AMAE, NS, Turquie, doss. 268, № 100, Belgrade, le 3 mai 1913.

¹³²³ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 239–241, Sofia, le 10 juin 1913.

¹³²⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 43, Vienne, le 2 juin 1913; *Политички ирејлед*, СКГ 30 (1/14. април 1913) 542–545.

¹³²⁵ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 136, 137, 138, 348–356; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 19–20.

¹³²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 1–6, Athènes, le 1er juin 1913; *Документи о савезној политици*, VI–2, № 308–309, 401–409.

вез предвиђао је да будућа српско-грчка граница буде на десној обали Вардара и да иде од Охридског језера до Ћевђелије. Такође, потписнице су се сагласиле да ће разграничење са Бугарском обавити на основу принципа међусобне равнотеже у датом тренутку. Шеста тачка савеза била је тајна и односила се на Албанију. Обе државе су начелно признавале њену аутономију проистеклу из одлуке великих сила, али у случају да која трећа сила интервенише, споразумеле су се о подели интересних сфера. Линија разграничења према том споразуму пружала се правцем запад–исток од ушћа реке Семени у море до границе на јужној обали Охридског језера. Простор северно од ове линије разграничења био је дефинисан као српска сфера интереса, а јужно као грчка.¹³²⁷

Иако су склопиле савез који је, без сваке сумње, био уперен против Бугарске, Србија и Грчка нису одбацивале могућност мирне нагодбе са бугарском владом. Уз посредовање руске владе, бугарски и српски председници влада Гешов и Пашић срели су се 1. јуна у Цариграду. Двојица државника су разговарала о предлогу грчког премијера Венизелоса о одржавању заједничког састанка четворице балканских премијера у Солуну. Тема састанка била би расподела ослобођених територија и утврђивање нових граница, а уколико им не би пошло за руком да проблеме реше на том састанку, онда би разговоре наставили у Петрограду под будним оком министра Сазонова.¹³²⁸

Српска влада је дала свој пристанак на састанак у Солуну, а током разговора у Цариграду присуство је најавио и бугарски председник владе. Дајући сагласност за организацију састанка у Солуну, Гешов је показао далеко већу попустљивост него што су у Атини и Београду очекивали, али га је испружена рука помирења коштала губитка власти.¹³²⁹ Под притиском јавности и ратне странке, кабинет Ивана Гешова поднео је оставку 7. јуна. Дужност председника владе 14. јуна је преузео дотадашњи председник Народне скупштине Стојан Данев, који је на тој дужности остао до 17. јула. Србија је у смени власти у Бугарској видела лош предзнак. Пашић

¹³²⁷ *The Greek White Book, Diplomatic documents 1913–1917*, Oxford University Press 1918, № 1–3, 20–35. The Greco-Serbian Treaty of Alliance, April 22/May 5 1913 (са изузетком тајног члана бр. 6 који овде није објављен); Military convention between the Kingdom of Greece and the Kingdom of Serbia, May 19/June 1 1913.

¹³²⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 227, Athènes, le 10 juin 1913; С. Скоко, *Друји Балкански рай* 1913, I, 212–213.

¹³²⁹ Пристанак Гешова на састанак у Солуну био је велико изненађење и за бугарског посланика Тошева који је допутовао из Београда у Цариград заједно са Пашићем. Описујући заједнички пут из Београда Тошев је забележио да је пут био мучан и да су њих двојица једва разменили неколико речи и да је све изгледало „као да путујемо на сахрану Балканског савеза“ (Z. Bajin, *We'll Break Your Teeth or The Splendours and Miseries of the Balkan League: Miroslav Spalajković at the Peace Conference of Bucharest*, Balkan Entanglements – Peace of Bucharest, ed. M. Gheboianu, C. Ioniță, Universităţii din Bucureşti 2016, 167–189).

и политички кругови у Србији су били уверени да је Гешовљев одлазак са власти знак да су порушени сви мостови за мирољубиво решење српско-бугарског спора и да је отворен пут ка рату.¹³³⁰

Долазак ратног кабинета на власт у Бугарској, подстакао је Србију да се интензивније ангажује у јачању своје позиције на Балкану. Најбољи пут водио је преко приближавања, или у најбољем случају савеза са Румунијом. До почетка јуна било је сасвим јасно да се Румунија није задовољила обећаним добицима у Петроградском протоколу, стога су чланице Балканског савеза чиниле покушаје да придобију њену наклоност у случају новог рата. У поређењу са осталим балканским државама које су биле исцрпљене вишемесечним ратовањем и заразним болестима, румунска војска је била одморна и добро наоружана, због чега су је све државе желеле за савезника у случају рата. Српски посланик у Букурешту Михаило Ристић је током јуна у више наврата разговарао са Мајорескуом и члановима његове владе о могућности стварања савеза између Србије и Румуније. Мајореску није био вољан да улази у савез који би био директно уперен против Бугарске из, како је објаснио, обзира према Аустроугарској, али и да би својој држави сачувао слободу избора да ли ће суделовати у евентуалном међусавезничком обрачуњу или ће остати неутрална као током Првог балканског рата.¹³³¹ Међутим, ни у Румунији, као ни у остатку Европе, нико није веровао да ће у случају новог рата на Балкану Румунија остати по страни. Њена „квази-неутралност“ током Првог балканског рата била је често на мети критика свих европских сила.¹³³² Француска је била уверена да је у претходном рату Румунија остала изван сукоба само из разлога јер је процењивала да ће тако више наплатити своју „неутралност“. Међутим, како није била задовољна резултатима дипломатске активности, било је јасно да ће у новом рату силом покушати да себи обезбеди веће добитке. За разлику од других балканских држава које су штитиле своје националне интересе и крваво плаћене победе, уверење великих сила било је да је Румунија настојала да искористи нестабилну политичку ситуацију у региону и

¹³³⁰ С. Скоко, *Друђи балкански рај* 1913, I, 215.

¹³³¹ Иако су и Србија и Румунија до краја рата остале при тврдњи да између две државе није никада потписан никакав формалан савез, чини се да Француска никада до краја није у то поверовала. Из тог разлога је један чланак француског недељника *Petit Niçois*, објављен 8. јануара 1914. године, изазвао праву сензацију у француској јавности. Услед индискреције бившег руског аташеа у Паризу генерала грофа Николаја Николајевича Муравјов-Амурског лист је дошао до уговора о савезу који су наводно потписале Србија и Румунија 10. јуна 1913. Лист *Petit Niçois* је текст уговора објавио у целини, и као такав је достављен Министарству спољних послова Француске. Текст је заведен интегрално, без икаквих додатних коментара (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 290, № 20–23, Nice, le 8 janvier 1914).

¹³³² *Политички ирепег*, СКГ 30 (1/14. март 1913) 385–388.

прошири своју територију. Та чињеница је њену политику чинила непредвидивом. Над главом балканских и европских сила висило је питање која страна ће више платити Букурешту цену савезништва.

Румунија је сматрала да је од стварања савезништва на Балкану важније било припремити европску јавност на могућност рата са Бугарском. С тим у вези, румунски посланик у Лондону Мишу предао је 10. јуна британској влади ноту у којој је наглашено да „у случају српско-бугарског рата Румунија не може остати равнодушна“.¹³³³ Исто саопштење добио је и француски посланик Камидј Блондел. Блондел је био добро упућен у политику и ставове румунских државника и у извештајима Министарству увек је истицао чињеницу да су и током Првог балканског рата очекивања Румуније била много већа од добијене скромне исправке границе у Јужној Добруци. Сада су очекивања, надахнута ратоборношћу јавног мњења, још више порасла и то је најбоље потврдио разговор Блондела са председником владе и краљем. Једном приликом Мајореску је рекао Блонделу да ће Румунија, у случају рата, „окупирати линију Туртукаја–Балчик“¹³³⁴ и ту се зауставити“. Међутим, краљ Карол је био самоуверенији те је Блонделу, након што му је пренео Мајорескуове речи, изјавио да је „други део те изјаве сувишан, јер ни он ни његова влада неће унапред давати гаранције о намерама Румуније“. Сасвим је извесно, истакао је краљ, да се румунска војска неће зауставити све док не добије неопходне гаранције од бугарске владе. Румунија може и да прошири ратне операције да би помогла Србији, нагласио је, јер „он ни у ком случају не може допустити да Србија буде прегажена“.¹³³⁵

Своје намере Румунија је обелоданила крајем јуна и пред руском владом и француским амбасадором Теофилом Делкасеом. Румунски посланик у Петрограду Нано је 26. јуна рекао Делкасеу да ће, у случају рата, Румунија штитити само своје интересе, због чега не би смела да начини исту грешку као осам месеци раније када је остала само посматрач догађаја. Још даље од овог питања, Нано је нагласио да су скорашњи догађаји на Балкану навели Румунију да почне да преиспитује целокупну политику коју је водила последњих 35 година. Чак је и вођа Конзервативне партије Петре Карп, који је био познат као највећи присталица савеза са Аустроугарском и Немачком, почео да усваја мишљење својих политичких противника да Румунија мора да промени правац спољне политике.¹³³⁶

¹³³³ *Документи о сјољној полийици*, VI–2, № 413, 487.

¹³³⁴ Туртукаја или Тутракан на бугарском, данас се овај градић налази у саставу Бугарске.

¹³³⁵ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 36/1913, № 1–7, Bucarest, le 20 juin 1913.

¹³³⁶ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé (Ambassade de Saint-Petersbourg), vol. 20, № 128, le 26 juin 1913.

Ако је пред великим силама Румунија тврдила да је неизбежно да се и она умеша у међусавезнички сукоб, пред српским и грчким властима није пружала никакве гаранције. Ни сва уверавања Блондела нису била довољна да умире Ристића који је страховао коме ће се, у случају рата Србије и Бугарске, приклонити Румунија.¹³³⁷ Осим заједничког незадовољства Бугарском, Србија није имала много шта да понуди Румунији, стога је почетком јуна била врло узнемирена вестима да је Бугарска понудила Румунији савез у замену за знатне територијалне измене у Добруци.¹³³⁸ Страховање Србије није било без основа јер је Аустроугарска упорно настојала да придобије Румунију за бугарску страну или да је неутрализује. Вести су се убрзо показале лажним, али су за Србију биле опомена да Румунија држи све карте отвореним. Ристић је сматрао да су румунски државници „јаки“ само на речима, а када треба да се отворено изјасне о својим намерама „поплаше се своје куражне политике“. Уместо конкретних обећања, Ристић је од Мајорескуа и осталих чланова владе добијао савете да би било боље по положај Румуније уколико би Србија била нападнута од стране Бугарске, него да буде обрнуто. У том случају Румунија би се могла умешати у сукоб под оправдањем заштите свог суседа од агресора.¹³³⁹ Румунија је још 5. јуна обавестила владу у Софији да ће задржати право слободног деловања у случају рата Бугарске и њених савезника. Исту изјаву посланик Гика поновио је и непосредно пред почетак рата 28. јуна.¹³⁴⁰

Попут Румуније и Османско царство је са великом будношћу пратило ток догађаја на Балкану. Слутећи скори разлаз међу балканским државама, Османско царство је, за разлику од јесени 1912. године, настојало да држи корак са ситуацијом, па је чак чинило и покушаје приближавања Србији и Румунији. Пашић је 5. јуна обавестио српског посланика у Букурешту да ће га кроз неколико дана посетити специјални османски изасланик ради преговора о склапању дефанзивног савеза између Србије, Румуније и Османског царства. Циљ савеза би била „међусобна одбрана од бугарске агресије“. Пашић је скренуо пажњу Ристићу да преговори морају остати тајни и да се воде у Букурешту како не би изазвали подозривост Бугарске.¹³⁴¹ Заиста, наредних дана је у Букурешт стигао специјални изасланик Мехмед Шукри-бег, члан Комитета за уједињење и напредак, послат лично од стране султана. Међутим, Ристић је захтеве и предлоге овог изасланика оценио

¹³³⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 271, № 230–231, Bucarest, le 10 juin 1913.

¹³³⁸ *Документии о сѣољној ѿполиѿици*, VI–2, № 353, 440–441.

¹³³⁹ *Документии о сѣољној ѿполиѿици*, VI–2, № 557, 592.

¹³⁴⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л–141, Sofia, le 20 juin/3 juillet 1913; *Држање Румуније*, Самоуправа № 137 (17/30. јун 1913) 2.

¹³⁴¹ *Документии о сѣољној ѿполиѿици*, VI–2, № 341, 433–434.

као неозбиљне, будући да је, између осталог, Шукри-бег тражио помоћ српске војске да се цео Једренски вилајет у његовим предратним границама врати у оквире Османског царства, као и помоћ за повраћај већине острва у Егејском мору. Да би поколебао Ристића, Шукри-бег му је нагласио да су Бугари већ нудили помоћ од 100.000 војника у борби против Грчке, са могућношћу да та војска ратује и против Србије.¹³⁴² Ристић је о детаљима вођених разговора обавестио Пашића који је османском изасланику понудио одговор у стилу његове препознатљиве недоречености. Чини се да је и он, попут Ристића, понуду Шукри-бега сматрао неприхватљивом, али није желео да децидираним одбијањем гурне Османско царство у споразум са Бугарском, стога је османском изасланику поручио следеће: „из дефанзивног се лако прелази у офанзивни савез“, као и то „да се Србија не противи да Османско царство поврати Једрене, али да ће тачне границе бити одређене тек по окончању рата“. У односу на егејска острва Пашић је одговорио да то питање није у надлежности Србије и балканских држава, нити се оно може истргнути из надлежности великих сила које још нису донеле коначну одлуку о њиховом статусу.¹³⁴³ Да је Османско царство било на прагу новог преокрета убрзо је показао инцидент на улицама Цариграда. На улици је 11. јуна од непознатих починиоца извршен атентат на великог везира Махмуда Шефкет-пашу, који је доживео исту судбину свог претходника Низами-паше који је убијен у јануарском преврату. Та вест је примљена са великом забринутосћу у француском Министарству спољних послова. Одмах пошто је вест била потврђена, Поенкаре и Палеолог су одржали састанак на тему могућих последица овог трагичног догађаја. Обојица су се прибојавала да је овај атентат увод у већу кланицу на Истоку.¹³⁴⁴

До средине јуна, стрпљење је већ било напустило балканске државе. Српска и грчка влада су одлучиле да предузму заједнички корак ка разрешењу постојеће напете ситуације. Србија је 12. јуна упутила ноту Бугарској тражећи од ње да смањи активне снаге на четвртину постојећег броја и повуче војску из Македоније. Два дана касније, Грчка је бугарском Министарству спољних послова предала ноту идентичног садржаја. Бугарска је на српску ноту одговорила 17, а на грчку 20. јуна. Уместо смањења броја војника, Бугарска је затражила да њена војска бројчано буде једнака српским и грчким трупама у Македонији док се процес ар-

¹³⁴² *Исто*, VI-2, № 365, 451-452.

¹³⁴³ *Исто*, VI-2, № 369, 454-455. Нема доказа да се даље од ових преговора отишло и да је између Београда и Цариграда постигнут било какав споразум. Околност да су се обе државе током Другог балканског рата нашле на истој страни и да су истовремено ратовале против заједничког непријатеља није их а priori чинила савезницима.

¹³⁴⁴ M. Paléologue, *op. cit.*, 153.

битраже у Петрограду не оконча. Спалајковић је сутрадан одговорио да Србија не прихвата понуђени предлог.¹³⁴⁵ До половине јуна Србија је довршила концентрацију и реорганизацију трупа према бугарској граници која ја отпочела још 13. априла, након Пашићевог упозорења да распоред војске хитно треба подесити за сузбијање бугарског напада.¹³⁴⁶ Србија је опозвала све војне снаге стационаране на простору Старе Рашке, која је, заједно са северозападном албанском границом, била предата на чување црногорској војсци.¹³⁴⁷ Пред крај размештаја српске војске, у околину Скопља је, из правца Пећи и Митровице, стигло 25.000 војника које је Црна Гора упутила као помоћ Србији. Њихов задатак је био да се концентришу заједно са српском војском на граници према Бугарској и чекају почетак рата.¹³⁴⁸ Грчка је, након пада Јањине, издала наредбу да се изврши форсирана концентрација и реорганизација војске у источној Македонији, као предострожност од оружаног напада Бугарске. Прегрупација трупа била је довршена до 13. јуна.¹³⁴⁹ У војним припремама ни Бугарска није заостајала за Србијом и Грчком. Почев од 2. јуна, српска влада је располагала информацијама да се бугарска војска већ десетак дана тајно упућује ка граници са Србијом и да је њена концентрација већ при крају.¹³⁵⁰ У жеку заострених односа бугарска влада је објавила преписку са Србијом око спора у Македонији. То је учинила без сагласности или дозволе од стране српске Владе и тај потез је изазвао врло непријатан утисак у Србији. Узвраћајући истом мером, српска влада је 23. јуна објавила резиме две ноте које је упутила бугарској влади по питању ревизије уговора и редукацији војске у Македонији, показујући тиме пред јавношћу Србије и Европе да нема шта да крије.¹³⁵¹

Иако узнемирена вестима о концентрацији балканских армија, Француска је још увек веровала да Русија може спречити ново крвопролиће захваљујући свом угледу међу балканским Словенима. Руски цар Николај II се 11. јуна обратио владарима Србије и Бугарске отвореним

¹³⁴⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 75–76, Sofia, le 23 juin 1913; АС, лични фонд Н. Пашића, кут. бр. 7, арх. јед. 31, Пашићев концепт о прихватању руске арбитраже у Петрограду.

¹³⁴⁶ С. Скоко, *Дрући балкански рај* 1913, I, 339.

¹³⁴⁷ *BD*, IX–II, № 1079, Sofia, June 23, 1913, 862.

¹³⁴⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 94, Skopje, le 24 juin 1913. Србија је ратну прокламацију о рату са Бугарском објавила 8. јула, док је краљ Никола исто учинио два дана касније, 10. јула (Српске новине № 137 25. јун/8. јул 1913, 1; *Министарство војно 1879–1916*, 495).

¹³⁴⁹ С. Скоко, *Дрући балкански рај* 1913, I, 359–362.

¹³⁵⁰ *Документи о спољној политици*, VI–2, № 317, 413–414.

¹³⁵¹ *Резиме ноте коју је наша влада упутила бугарској влади по питању ревизије уговора; Одговор Кр. Срп. Владе на ноту Кр. Бугарске Владе, којом се одговара на српски предлог о редуцирању војних ефектива*, Српске новине № 127 (12/25. јун 1913) 1–2.

писмом и поздравио њихову добру вољу да се окупе у Солуну и разговором разреше међусобне несугласице.¹³⁵² Уколико разговор у Солуну не успе, позвао их је да преговоре наставе у Петрограду под његовим патронатом.¹³⁵³ Француски председник Поенкаре је поздравио иницијативу руског цара и понудио помоћ, позвавши балканске суверене да, уколико желе, састанак одрже и у Паризу.¹³⁵⁴

На понуђену помоћ цара Николаја први је 13. јуна одговорио бугарски краљ Фердинанд, прихвативши руску арбитражу, а убрзо за њим и краљ Петар је дао пристанак на то. Међутим, пристанак Србије није био безуслован. У одговору који је доставила цару, Србија је изразила наду да ће сачувати територије које је њена војска ослободила, односно да се нада да ће се преговори у Петрограду водити на темељу тражене ревизије уговора са Бугарском из марта 1912. године.¹³⁵⁵ Новаковић је копију телеграма који је упућен руском цару предао и француском посланику Декоу. Том приликом му је појаснио да Србија страхује од „руског бугарофилства“ и да је због тога истакла услове под којима прихвата арбитражу руског цара.¹³⁵⁶

Ипак, Француска је сумњала да се иза захтева Србије да добије гаранције пре преговора налазило неко друго објашњење. Сумњу је унео француски посланик у Софији Панафије који је скренуо пажњу свом Министарству да Србија има самопоуздања да брани своје ставове и супротставља се арбитражној пресуди руског цара једино ако је осигурала неутралност Аустроугарске. Догађаји у Анексионој кризи и повлачење руске царевине у питању српске луке на Јадрану још су били свежи у свести српског народа и можда су, спекулисао је Панафије, навели Србију да излаз из тренутне кризе потражи у сарадњи са Аустроугарском, уместо да све наде положи у несигурну Русију и ризикује још један Санстефански мир.¹³⁵⁷

Међутим, убрзо се испоставило да није само Србија имала резерве према преговорима у Петрограду. Према сазнањима британског амбасадора у Бечу Ферфакса Картрајта ни Бугарска није желела састанак у Петрограду без претходне гаранције да ће одлука руског цара бити донета у њену корист. Колико је Србија подозревала од „руске бугарофилије“

¹³⁵² Након Гешовљеве оставке, Солун више није фигурирао као место састанка балканских лидера.

¹³⁵³ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 57, Paris, le 11 juin 1913; AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 30, le 9 juin 1913; *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове*, № 209, Москва, 26 Мая 1913, 144–145.

¹³⁵⁴ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 5, le 3 juin 1913.

¹³⁵⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 68, Saint-Petersbourg, le 13 juin 1913.

¹³⁵⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 97, Belgrade, le 14 juin 1913.

¹³⁵⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 272, № 108–110, Sofia, le 14 juin 1913.

толико је Бугарска била уверена да ће Русија стати на страну Србије. Њихово међусобно неповерење је одгађало почетак преговора. Говорећи о становишту Беча, Картрајт је истицао да је аустроугарско Министарство спољних послова подржавало идеју о преговорима у Петрограду, те да је подстицало Софију да не одуговлачи већ да разговор одмах отпочне. Аустроугарска је оправдано била забринута да ће краљ Фердинанд, који је био наклоњен ратној струји, и влада Стојана Данева подлећи притиску ратне струје и упустити се у рат у неповољном тренутку.¹³⁵⁸

Посао Русије у процесу медијације је био отежан не само због неодлучности и условљавања од стране Србије и Бугарске већ и због сопствених непослушних дипломата. За разлику од претходног рата када је Хартвиг водио личну дипломатију, сада је „лидерство“ преузео Некљудов који се претворио у адвоката бугарске државе.¹³⁵⁹ Панафије је извештавао да су краљ и влада беспоговорно следили његове савете, не преиспитујући да ли они заиста потичу из руског Министарства спољних послова. Према поверљивим информацијама француског посланика, Некљудов је „још почетком априла обећао Бугарској пуну моралну подршку Русије у њеном спору са Србијом“. На темељу тог обећања, Гешов је одмах по потписивању уговора у Лондону обавестио Петроград да више нема ни формалних разлога да се одлаже уступање области које је држала српска војска, већ је требало да по уговору припадне Бугарској.¹³⁶⁰ У супротном, уколико Србија не би препустила те области Бугарској, Гешов је упозорио царску владу да ће се „Бугарска сама постарати да заштити оно што је неопходан услов њеног политичког постојања“.¹³⁶¹

До привидног помака у односима између Србије и Бугарске дошло је 18. јуна када је бугарски посланик у Београду Тошев, у име своје владе, поднео предлог о разграничењу две државе у Македонији. Предлог је био компромисан и састојао се само од две тачке. У првој тачки Бугарска се сагласила да смањи број својих активних трупа, односно прихватала је захтев Србије од 12. јуна, али под условом да спорна територија у Македонији буде под кондоминијумом српске и бугарске војске до окончања арбитраже. Пошто су обе државе прихватиле предлог руског цара да он буде врховни арбитар у њиховом спору, Бугарска је у другој тачки предложила да две стране у року од једне недеље от-

¹³⁵⁸ BD, IX–II, № 1066, Vienna, June 18, 1913, 853–854.

¹³⁵⁹ АМАЕ, Bulgarie, doss. 9, № 153–154, Sofia, le 9 février 1914.

¹³⁶⁰ Резимирајући улогу посланика Некљудова и политику коју је његово посланство водило током ратова на Балкану, Панафије је делио мишљење већег дела бугарске јавности да је Некљудов, заједно са владама Гешова и Данева, одговоран, ако не и главни кривац, за пораз Бугарске у Другом балканском рату (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 268, № 32, Sofia, le 1er mai 1913; АМАЕ, Bulgarie, doss. 9, № 150–152, Sofia, le 12 janvier 1914).

¹³⁶¹ С. Скоко, *Друји балкански рај* 1913, I, 212.

почну преговоре у Петрограду.¹³⁶² Пре доласка у Петроград, Данев је тражио од Пашића гаранције да ће Србија безусловно прихватити арбитражу руског цара.¹³⁶³

Француско Министарство спољних послова је, на основу информација које је имало, сумњало у искрене намере Србије и Бугарске да желе мирним путем да разреше спор. Француска је била уверена да је рат Србије и Бугарске на прагу. Панафије је 21. јуна телеграфисао да, уколико се у Петрограду не нађе решење за спор, рат ће избити за неколико дана.¹³⁶⁴ Исте вести је јављао и француски војни аташе у Софији Матарел. Концентрација бугарске војске завршена је до 17. јуна. Целокупна бугарска војска била је подељена на пет армија, а Генералштаб, на челу са генералом Иваном Фичевим, већ је био стациониран у Самокову.¹³⁶⁵ Морал бугарске војске је био на виском нивоу, те је у бугарском државном врху владало опште уверење да је бугарска војска способна и довољно снажна да победи уједињене српске и грчке трупе.¹³⁶⁶ Исто уверење делиле су стране дипломате у Софији. Пашић је посредством Хартвига обавестио министра Сазонова да се не противи арбитражи Русије, након чега је 22. јуна Сазонов позвао обе државе да у року од четири дана упуте своје заступнике у Петроград да би отпочели преговоре.¹³⁶⁷ Лорд Греј је посредством својих посланика у Београду и Софији у име британске владе изразио наду да ће Србија и Бугарска без икаквих резерви прихватити арбитражу Русије и избећи оружани сукоб.¹³⁶⁸

Безусловно прихватање арбитраже и преговора у Петрограду изазвало је кризу унутар Пашићевог кабинета и поделило чланове српске владе на помирљиве и оне који су по сваку цену захтевали „правду“. Српска јавност била је уверена да ће Русија, поново, жртвовати њене интересе зарад интереса Бугарске. Београдска штампа је, готово без изузетка, писала да „Русија заједно са Аустроугарском игра двоструку игру против Србије“. Најгласнији у изрицању оптужби били су завереници из 1903. године окупљени у организацији „Уједињење или смрт“. Завереници су заступали агресивно решење, сматрајући да не треба чекати на одлуку руског цара о спорној зони, него оружјем решавати спор са Бугарима. На њиховој страни био је и престолонаследник Александар, који је 11. јуна бечком листу *Zeit* дао изјаву да „он никада неће ступити на престо ако Србија уступи Бугарској ма и једну стопу земље коју је српска

¹³⁶² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 272, № 185, Sofia, le 18 juin 1913.

¹³⁶³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 5, Saint-Petersbourg, le 21 juin 1913.

¹³⁶⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, Sofia, le 21 juin 1913.

¹³⁶⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 22-25, Sofia, le 17 juin 1913.

¹³⁶⁶ АМАЕ, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 50, le 11 juin 1913.

¹³⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 39, Saint-Petersbourg, le 22 juin 1913.

¹³⁶⁸ BD, IX-II, № 1075, Foreign Office, June 21, 1913, 859.

војска освојила“.¹³⁶⁹ Због притиска војске и јавности, Пашић је понудио оставку, али ју је краљ одбио.¹³⁷⁰ На Пашићеву страну стао је и Хартвиг који је сугерисао краљу да никако не прихвата његову оставку.¹³⁷¹

У тренуцима заоштравања ситуације на Балкану, сви детаљи савезничког српско-бугарског уговора публиковани су 21. јуна у француском листу *Le Temps*. Објављивање одредби уговора, чак и оних из тајног додатка, дело је Гргура Јакшића који је од почетка Првог балканског рата боравио у Паризу и помагао „српску ствар“ у француском јавном мњењу. Јакшић је овај корак предузео уз сагласност српске владе и француска јавност је врло позитивно реаговала, показујући наклоност ка српској страни у актуелном спору. Ипак, нису сви српски посланици одобравали публиковање тајних одредби савезничког уговора. Међу њима, најгласнији у критикама таквог потеза био је Јован Јовановић Пижон, посланик у Бечу. Јовановић је сматрао „да је опасно публиковати уговоре чију ревизију тражимо“. Дугорочно посматрано истакао је да оваква индискреција може нанети велику штету угледу српске дипломатије и државе.¹³⁷²

Криза је захватила и бугарски политички и војни врх. Британски посланик у Софији је 23. јуна од бугарског Министарства спољних послова био информисан да ће Бугарска рат против Србије и Грчке отпочети убрзо, најкасније до 26. јуна. Ратна прокламација је већ била одштампана и спремна за објаву, чим влада нареди почетак сукоба.¹³⁷³ Последњи потез у корист мира начинио је Сазонов, који је, иако врло болестан и званично одсутан из јавности, 26. јуна најодсечније рекао бугарском посланику Бобчеву да, уколико Бугарска иницира рат „он ће је сматрати издајником словенске ствари и сматрати да се поништава уговор из 1902. године којим је Русија обећала заштиту Бугарској у случају да је нападне Румунија“.¹³⁷⁴ Српске и бугарске снаге у пуној борбеној готовости

¹³⁶⁹ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, 652–653.

¹³⁷⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 109–110, Belgrade, le 24 juin 1913; АС, лични фонд Ј. М. Жујовића, арх. јед. 56, л. 136–137. Министарска криза се пренела и у Народну скупштину. Пашић је чак покушао да одговорност одлуке пребаца на скупштинске делегате чему су се они оштро успротивили. Како је Новаковић забележио „скупштина не само да није одобрила Тајни Уговор него га ни данас не познаје“, и истакао да би било неправедно да Скупштина у том „историјском моменту“ преузме одговорност од владе. Уместо тога, скупштинари су позвали владу да држи дату реч и да се брине о српским интересима, као што је то обећао Пашић у експозеу (АС, фонд Стојана Новаковића, СН – 472, 13. 14/26. 27. јун 1913, концепт говора Стојана Новаковића у скупштини о тајном уговору).

¹³⁷¹ Ђ. Ђурић, *Руски посланик у Србији Николај Харвиј и балкански ратнови*, 203–212.

¹³⁷² *Документи о савезничкој политици*, VI–2, № 489, 539–540.

¹³⁷³ *ВД*, IX–II, № 1080, Sofia, June 23, 1913, 862.

¹³⁷⁴ *Ibidem*, № 1089, Saint Petersburg, June 26, 1913, 870–871.

већ су биле постројене дуж читаве границе од ушћа Тимока у Дунав до Ђевђелије. Једна наспрам друге стајале су, груписане и спремне за обрачун, четири бугарске и три српске армије и Тимочка војска.

Под притиском ратне грознице, прва је попустила Бугарска. Пред зору 30. јуна уз звуке химне *Шуми Марица*, без претходне објаве рата, јединице бугарске Четврте армије отпочеле су рат јуришем преко Брегалнице.¹³⁷⁵

Међусавезнички рат

Сукоб започет на Брегалници у ноћи 29/30. јуна који се узима за почетак Другог балканског рата није био и први окршај између бивших савезника.¹³⁷⁶ Бугарска војска је од почетка јуна у више наврата нападала мање одреде српске и грчке војске, настојећи да их испровоцира. Овакви мањи удари били су успешно одбијани. Најозбиљнији је био напад извршен у ноћи 24/25. јуна од стране једног одреда од око 600 људи, махом бугарских комита, који су напали српску војску стационирану у близини Кратова и Злетовске реке. Нападнута је Дунавска дивизија 1. позива и Моравска дивизија 2. позива, које су енергично одговориле на напад и потиснуле Бугаре на почетни положај.¹³⁷⁷ Напад који је уследио три дана касније разликовао се од овог и претходних јер је Бугарска истовремено и врло офанзивно напала српску војску код места Ретки Буки на Осоговској планини, код Злетова, Штипа, Брегалнице и Вардара што је био јасан знак да је бугарска војска отпочела рат без претходне објаве и упркос обећању да ће присуствовати састанку у Петрограду.¹³⁷⁸ Паралелно са нападима на српску војску, Бугарска је исте ноћи напала и грчке трупе код Ђевђелије и прама линији Орфано–Правиште, након којих се очекивао напад и у правцу Солуна.¹³⁷⁹ Бугарски посланик Бобчев је 30. јуна саопштио Сазонову да што се тиче његове владе кривица за почетак рата је на Србији и Грчкој и још једном покушао да издејствује активацију руско-бугарског споразума из 1902. године. Сазонов је остао

¹³⁷⁵ С. Скоко, *Друђи балкански рај* 1913, II, 20.

¹³⁷⁶ Детаљније о војним операцијама Другог балканског рата С. Скоко, *Друђи балкански рај* 1913: *Узроци и припреме раја*, I, Београд 1968; *исти*, *Друђи балкански рај* 1913: *Ток и завршетак раја*, II, Београд 1975; R. C. Hall, *op. cit.*, 107–127.

¹³⁷⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 273, № 130, Uskub, le 25 juin 1913.

¹³⁷⁸ *Документи о сјољној полицији*, VI–2, № 549, 588.

¹³⁷⁹ *Исти*, VI–2, № 553, 590.

при пређашњем ставу и поновио да Бугарска не треба да рачуна на њену помоћ, јер Русија тај уговор сматра застарелим.¹³⁸⁰

Покушај бугарског посланика у Русији да кривицу за почетак рата пребаци на Србију и Грчку није био усамљен. Наредних дана се између бивших савезника развила жива полемика о томе ко стоји иза напада на Брегалници, да ли је то бугарска влада, део бугарске војске на челу са генералом Савовим, или је пак кривица на страни Србије и Грчке. Бугарска влада је негирала умешаност и сву кривицу бацала на генерала Савова и ратну струју у војсци. Краљ Фердинанд је 3. јула уклонио генерала Савова са положаја свог помоћника (на то место је постављен избијањем рата 1912) да би створио уверење да је он самовољно наредио напад на српску и грчку војску. На његово место поставио је бившег команданта III армије генерала Радка Димитријева.¹³⁸¹ Такође, бугарска влада је износила тврдње да су у ноћи 30. јуна српске и грчке трупе прве напале бугарску војску. Са друге стране, Србија и Грчка су износиле доказе да је напад, као и сам рат, био брижљиво планиран од стране врха бугарске државе као и да је бугарска војска прва извршила напад.

Ово питање није било без значаја, о чему најбоље сведочи чињеница да се полемика о одговорности за избијање рата из балканских убрзо пренела у све европске престонице. Поједини европски државници су сматрали да треба да буду суздржани и не изражавају гласно свој став, док су други, попут подсекретара британског Форин офиса Николсона, сматрали да је потребно да се велике силе изјасне. Николсон је изнео уверење да ни бугарска влада ни краљ немају удела у избијању рата, већ да је кривица искључиво на делу војске и генералу Савову.¹³⁸² За разлику од Николсона, главни Поенкареов политички опонент Жорж Клемансо сматрао је да је кривица за почетак рата, изван сваке сумње, на страни Бугарске. Он се није упуштао у разматрање да ли је наређење за напад издао краљ или влада или је оно потекло од котерије у војсци, већ је истакао да је, какво год било објашњење, напад на Србе и Грке без претходне објаве рата велика срамота за Бугаре. Исто се може рећи и за злочине и масакре о којима је брујала сва европска јавност, писао је Клемансо 16. јула у свом листу *L'Homme libre*.¹³⁸³

На сличан начин је реаговала и европска јавност која је до јуче хвалила и славила победе уједињених балканских држава, а сада је наједном у вртлогу новог рата била приморана да се декларише за једну или другу страну. У жеку међусавезничког рата, јавност европских земаља се на-

¹³⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 273, № 135, Saint-Petersbourg, le 25 juin 1913.

¹³⁸¹ С. Скоко, *Друји балкански рај* 1913, II, 301.

¹³⁸² BD, IX–II, № 1112, Athens, Minutes, July 10, 1913, 885–887.

¹³⁸³ *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, Association de la Presse Serbe – Belgrade 1913, 63.

шла пред дилемом на чијој страни се налази истина. Контрадикторне и непроверене вести које су долазиле са Балкана само су отежавале јасно сагледавање читаве ситуације. Такав је био случај и са јавним мњењем у Француској. Док је један део јавности одлучио да буде суздржан и да се отворено не приклања ниједној страни, интелектуалци попут Емила Омана сматрали су да је неопходно да заузму став и страну. Оман се приклонио Србији. У писму које је 15. јула послао Стојану Новаковићу честитао му је на победама српске војске „које је доживео као да су победе његовог народа“.¹³⁸⁴

Док се европска јавност занимала утврђивањем кривице и преиспитивањем одговорности свих зарађених страна, великим силама је било важније да свим могућим средствима минимализују ратну штету и спрече друге заинтересоване државе, првенствено Румунију, да узму учешћа у сукобу. Држање Румуније је била главна брига политичких кругова читаве Европе, а понајвише је бринула државнике у Бечу. Евентуално уплитање Румуније у рат против Бугарске значило би, на изванредан начин, уплитање читавог Тројног савеза, сматрало се у Бечу. У односу на овај проблем државници Аустроугарске су се поделили на две струје. Са једне стране, сумњало се у искреност изјава које је Румунија давала о томе како само жели да одржи равнотежу међу балканским државама, и сматрало да се иза њих крије неки нови територијални захтев. Ова струја је процењивала да, уколико Румунија има план да се територијално прошири све до Балчика, међусавезнички рат јој је олакшавао да тај план реализује и сигурно је да неће остати неутрална. Друга струја је сматрала да су Румуни „практични као политичари“ и да неће тражити веће проширење од територије која им је била загарантована Петроградским протоколом. Но, ова струја је сматрала да Румунија има право да страхује од превеликог јачања Бугарске „чија је насртљивост позната“, стога Тројни савез треба да подржи настојање Румуније да стратешки ојача свој положај према Бугарској када је она ослабљена.¹³⁸⁵

Краљ и јавност су отворено нагињали уласку у рат, али за такав потез Румунији је био потребан оправдан разлог. Околност да и након неколико дана трајања борби и даље није било формално објављеног ратног стања између Србије, Грчке и Бугарске збуњивала је Румунију и отежавала јој доношење одлуке. Из тога разлога је румунско Министарство спољних послова 2. јула дало инструкције посланицима у Софији, Београду и Атини да владама код којих су акредитовани поставе питање: „Да ли се ваша земља налази у ратном стању?“ Од добијеног одговора, како је Мајореску рекао Блонделу, зависила је одлука Румуније да ли ће се укључити у рат

¹³⁸⁴ АС, СН - 1904, Paris, le 15 juillet 1913; М. Војводић, *Емил Оман о српском и јунословенском њишању уочи Првој светској рат*, 21-31.

¹³⁸⁵ *Документи о савезној историји*, VI-2, № 565, 597-598.

или не.¹³⁸⁶ Но, очигледно да је овај потез био формалне природе јер је, не чекајући одговор, Румунија сутрадан 3. јула издала наређење за почетак хитне мобилизације своје војске.¹³⁸⁷ Мајореску је претходног дана тај потез већ најавио бугарском посланику Георги Калинкову. Том приликом му је нагласио да Румунија нема никакав савез ни договор са Србијом и Грчком и да у рат улази ради заштите сопствених интереса.¹³⁸⁸

Декрет о мобилизацији пратио је проглас краља Карола румунском народу. Наредба о мобилизацији и краљев проглас дочекани су са великим одушевљењем у румунској јавности. Међутим, предстојећи рат за румунски народ био је много више од пограничног сукоба са Бугарском, како је приметио и Блондел. Рат је више посматран као „збацивање аустроугарског јарма који је предуго спречавао остварење националних аспирација румунског народа“.¹³⁸⁹ Неко ко није знао прави разлог мобилизације румунске војске лако је могао помислити да се Румунија спрема за рат против Аустроугарске, описивао је Блондел узаврелу атмосферу у румунској јавности. Спонтано су се организовала окупљања на улицама Букурешта и других румунских градова на којима су грађани узвикивали пароле попут: „Доле Бугарска!“, „Доле тиранска Аустроугарска!“ и „Живела Србија и рат!“¹³⁹⁰ Присутне су биле и пароле уперене против краља Карола, уз позиве на абдикацију, јер је краљ сматран симболом пријатељства са Аустроугарском и главном спрегом која је Румунију везивала за Тројни савез.¹³⁹¹

Румунску мобилизацију Блондел је, на неки начин, сматрао наградом за године свог дипломатског службовања у Румунији. Мислио је да је тај тренутак психолошки и историјски био врло значајан како за Румунију, тако и за Француску. Румунија је у рат на Балкану улазила без подршке и одобрења од стране Беча, на страни Србије и Грчке, које су, опште је познато, истицао је Блондел, биле под француско-руском заштитом.¹³⁹² Иако врло млад, са свега 26 година Блондел је успео да развије велики утицај у румунским политичким круговима. Неколико деценија старији и искуснији државници радо су долазили по његов савет, а вођа Либералне странке Јон Братијану сматрао га је личним пријатељем. Упркос свему, тврдњу румунског историчара Васиља Мачуа да је управо Блондел почев од 27. јуна био главни заговорник рата против Бугарске

¹³⁸⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 36, Bucarest, le 2 juillet 1913.

¹³⁸⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 88, Bucarest, le 3 juillet 1913.

¹³⁸⁸ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-151, Букурешт, 20 јуни/3 јули 1913.

¹³⁸⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 89, Saint-Petersbourg, le 3 juillet 1913.

¹³⁹⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-151, Букурешт, 20 јуни/3 јули 1913.

¹³⁹¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 135-137, Bucarest, le 4 juillet 1913; V. Vesa, *op.*

не можемо узети као веродостојну.¹³⁹³ У дипломатској преписци са Министарством спољних послова не постоји никакав траг који би поткрепио ову Мачуову тврдњу, мада не искључујемо могућност да је Блондел деловао самоиницијативно без званичних инструкција Париза.

Ако и не можемо са сигурношћу говорити о ставу званичног Париза, о суду француске јавности свакако можемо. Проглас мобилизације румунске војске и најава уласка у рат гласно је хваљена у већини француских дневних листова. То су били они исти листови који су на почетку конференције у Лондону оптуживали Румунију за неосноване територијалне претензије у Добруци којима је тада угрожавала општи мир. Сада се став француског јавног мњења променио из основа, те је најављена интервенција румунске војске означавана као „праведна и добродошла у име очување европског мира“.¹³⁹⁴

Осим у Француској, Румунија је имала тиху подршку и руског министра спољних послова Сазонова. Прорумунски ставови који су се могли чути од Сазонова почетком јула били су више условљени његовим личним незадовољством поступцима Бугарске. Судећи према извештајима Џорџа Бјукенена, британског амбасадора у Русији, Сазонов и Русија нису намеравали да одговоре на апеле бугарске владе која је молила за посредовање у циљу склапања мира након све извеснијег пораза. Сазонов је у једном од разговора са Бјукененом истакао да „Русија неће ни прстом мрднути да помогне Бугарској која се оглушила о све њене савете“. Назвао је Бугарску „незахвалном према Русији“, напоменувши да ју је „њена незасита похлепа за територијом“ довела у ситуацију у којој се налази. Такође, Сазонов је наглашавао да превелико јачање Бугарске није никада било у интересу Русије, стога она не мари колико ће територије Бугарска морати да се одрекне у корист Србије и Румуније.¹³⁹⁵

Како није било изгледа да ће добити помоћ од Русије, Бугарска се окренула Аустроугарској тражећи од ње помоћ и савет за излаз из тешке ситуације у којој се наша. Аустроугарска је саветовала Бугарску да по сваку цену склопи споразум са Румунијом и избегне да буде нападнута и са треће стране. Споразумом са Румунијом Бугарска је могла да добије слободу акције против Србије и Грчке, саветовали су је из Беча.¹³⁹⁶ Међутим, Данев се одлучио на дупли маневар. Покушао је да склопи примирје са Србијом и Грчком, а да одврати Румунију од уласка у рат понудама о компензацији. О бугарској понуди да нова линија разграничења буде Тутракан–Балчик влада Титу Мајорескуа је 2. јула разговарала са краљем Каролом. Мајореску је понајвише од свих министара био рад да

¹³⁹³ V. Maciu, *op. cit.*, 265–283.

¹³⁹⁴ V. Vesa, *op. cit.*, 57–58.

¹³⁹⁵ BD, IX–II, № 1127, Saint Petersburg, July 9, 1913, 897–899.

¹³⁹⁶ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л–233, Берлин, 24 јуни/7 јули 1913.

прихвати ову понуду, али због ратоборности јавног мњења и критике опозиционих странака није се усуђивао на такав корак.¹³⁹⁷ Сутрадан је Данев ступио у контакт са Пашићем и Венизелосом нудећи им да сва тројица нареде својим војскама прекид борби. Бугарска није имала никакве шансе да победи удружене снаге Србије, Грчке и Румуније и хтела је хитним примирјем да спаси што се спасити могло. Венизелос је одговорио да ће послати наређење за обуставу сукоба тек онда када се Бугари повуку на позиције од пре 29. јуна.¹³⁹⁸ Оба Даневљева покушаја завршена су неуспехом.

Иако је сукоб почео 29. јуна, до прекида дипломатских односа између Србије и Бугарске дошло је у јеку Брегалничке битке. Спалајковић је 6. јула бугарском Министарству спољних послова уручио протесну ноту поводом злочина почињених над српским становништвом на простору источне Србије. Истога дана је дошло до прекида дипломатских веза.¹³⁹⁹

Када је 9. јула стигла вест да је након десетодневне тешке борбе српска војска извојевала велику победу у Брегалничкој бици, није више било никаквих препрека да се Румунија не укључи у рат и узме свој део бугарског колача. Румунски посланик у Софији гроф Димитар Гика је 9. јула нотом обавестио бугарску владу да ће у најкраћем року, заједно са особљем посланства, напустити бугарску престоницу.¹⁴⁰⁰ Истовремено је гроф Гика обавестио бугарско Министарство спољних послова да је италијанском посланству поверио надзор над румунским становништвом у Бугарској, архивом и зградом румунског посланства.¹⁴⁰¹ Одговарајући на уречену му ноту, Стојан Данев је обавестио посланика Гику да му бугарска влада ставља на располагање специјални воз који ће њега и све чланове румунског посланства у Софији превести од Софије до Рушчука на Дунаву сутрадан (10. јула) у 7.30 часова.¹⁴⁰² Румунска влада је о својој одлуци да опозове принца Гику из Софије обавестила и бугарског посланика у Букурешту Калинкова, који је затражио инструкције од своје владе да ли и он треба да напусти румунску престоницу и коме да повери надзор над бугарским поданицима у Румунији.¹⁴⁰³ Гроф Гика је непосредно пред одлазак из Софије, у име своје владе, предао ратну

¹³⁹⁷ *Документии о сѣлној ђолицици*, VI–2, № 587, 611–612.

¹³⁹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 274, № 89, Saint-Petersbourg, le 3 juillet 1913.

¹³⁹⁹ *Тошев ђуџује*, Самоуправа № 143 (24. јун/7. јул 1913) 3.

¹⁴⁰⁰ У првом тренутку Панафије је погрешно известио Министарство спољних послова да је Румунија напала Бугарску без претходне објаве рата. Према том извештају, румунска војска је 10. јула без претходне објаве рата прешла Дунав и окупирала пограничне области што није било тачно. Већ сутрадан, Панафије је демантовао ову вест (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 8, Sofia, le 11 juillet 1913).

¹⁴⁰¹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-302, Sofia, le 27 juin/10 juillet 1913.

¹⁴⁰² ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-314, Sofia, le 27 juin/10 juillet 1913.

¹⁴⁰³ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-317, Букурешт, 27 јуниј/10 јули 1913.

прокламацију Бугарској којом ју је обавестио да румунска влада сматра да је, почев од 10. јула, у стању рата са Бугарском.¹⁴⁰⁴ На уручену ноту, министар Никола ГенADIЈЕВ је саопштио да Бугарска неће пружати отпор румунској војсци, а посланик у Букурешту је обавештен да не напушта румунску престоницу.

Након уручене ноте, румунска војска је добила наређење да крене у покрет преко границе, што је потврдио и Блондел. Међутим, убрзо се показало да су слутње великих сила биле оправдане. Након што је војно осигурала Силистрију, румунска војска се ту није зауставила, већ је наставила даљи марш у правцу Тутракана, Добрича и Балчика. Овај даљи продор румунска влада је великим силама објаснила речима да „жели не само да осигура своју стратешку позицију према свом суседу, већ да војним путем поново успостави нарушену равнотежу снага на Балкану“.¹⁴⁰⁵ Мајореску је уверавао Русију да румунска војска неће наставити даљи продор од линије Тутракан–Балчик, коју је сматрао стратешком границом.¹⁴⁰⁶ Бугарска није веровала обећањима румунских државника, стога је на све начине настојала да убеди велике силе да интервенишу у Букурешту и зауставе румунску инвазију. Највише притисака Бугарска је вршила на Русију и министра Сазонова. Бугарски посланик у Петрограду Стефан Бобчев је свакодневно посећивао Сазонова и настојао да од њега добије обећање да ће се румунски продор зауставити након што Румунија осигура територију добијену Петроградским протоколом. Међутим, Сазонов није показивао веће интересовање за недаће Бугарске. Једино што је рекао Бобчеву било је да је лично уверен да Румунија неће даље напредовати од линије Тутракан–Балчик.¹⁴⁰⁷

Упркос опасности да буде прегажена, Бугарска је остала доследна, није пружала отпор продору румунских снага на своју територију, нити је опозвала посланика Калинкова. Одлуком да се војно не супротставља Румунији, Бугарска је препустила своје цивилно становништво на милост и немилост нападачу. Пред румунским продором, бугарско становништво се склањало ка југу. Хиљаде избеглица су преплавиле Софију, а са њима се ширила и паника. До 16. јула румунска војска је стигла до Враце која је удаљена од Софије свега три сата железницом.¹⁴⁰⁸ У наредна 24 сата под контролом Румуније нашла се читава десна обала Дунава и изгледало је да се румунски продор неће ни ту зауставити.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁴ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-306, Sofia, le 28 juin/11 juillet 1913; *Rumunska objava rata Bugarskoj, 10. jul 1913*, Balkanski ugovorni odnosi, I № 142 362–263.

¹⁴⁰⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 137–138, Bucarest, le 14 juillet 1913.

¹⁴⁰⁶ АМАЕ, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 214, le 12 juillet 1913.

¹⁴⁰⁷ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-344, Петербургъ, 28 јуниј/11 јули 1913.

¹⁴⁰⁸ ВД, IX–II, № 1149, Sofia, July 16, 1913, 914.

¹⁴⁰⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 78, Bucarest, le 17 juillet 1913.

Пораз на свим фронтовима, а понајвише страх да ће румунска војска сваког тренутка умарширати у Софију, изазвали су политичку кризу и пад владе Стојана Данева. Краљ Фердинанд је одлучио да се дистанцира од дотадашњег првог сарадника, те је формирање нове владе 17. јула препустио вођи Либералне партије аустрофила Васили Радославову. Радославов је имао задатак да формира владу националног спаса. Формирана је коалициона влада од три партије: Либералне, Народнолибералне и Младолибералне, док су преостале странке које нису ушле у власт обећале подршку новој влади.¹⁴¹⁰ Ресор Министарства спољних послова добио је Никола ГенADIЈЕВ. Француска и Русија су биле незадовољне сменом власти у Софији, тим пре јер су Радославов и ГенADIЈЕВ важили за највеће заговорнике тешње сарадње са Аустроугарском и отворено истицали да је једини спас за Бугарску савез са Аустроугарском.¹⁴¹¹

Клейторумунија:

или, њрсиохвај вишешива

Румунија: Госјодо, нећу сјајати њо сјрани и њедајти овој бесјомоћној јосјодина како несијаје.

(Punch, or the London charivari (August 6, 1913) 683)

¹⁴¹⁰ И. Илчев, *България и Антантата през Първата световна война*, София 1990, 26.

¹⁴¹¹ В. Ђоровић, *Наше победе*, 80.

Брз и лак успех Румуније навели су Османско царство да почне да преиспитује своју позицију у актуелном рату. Наслућујући да и поражена држава Првог балканског рата може пасти у искушење да се укључи у рат бивших савезника, француски амбасадор Бомпар и представници других великих сила у Цариграду улагали су знатан напор да обуздају Османско царство. Међутим, вести или гласине о злочинима над муслиманским становништвом на Балкану изазивале су узнемиреност широм Османског царства. Јавност је вршила притисак на владу да предузме мере у циљу заштите муслиманског живља, док су османски амбасадори ургирали код европских дипломата да интервенишу код зарађених страна. Једну од таквих вести, о масакру над муслиманским становништвом у Македонији који су починиле бугарске трупе заједно са комитама, Рифат-паша је саопштио 10. јула француском Министарству спољних послова. Инсистирао је да добије обећање да ће Француска интервенисати поводом овог случаја код бугарске владе. Но, како такво обећање није могао добити, Рифат-паша је сугерисао својој влади да самоиницијативно предузме енергичне мере против Бугарске у Тракији, јер се на „хуманост великих сила не вреди ослањати“.¹⁴¹² Француска није била спремна да пружи било какве гаранције, верујући да Порта овакве непроверене вести више користи као изговор за почетак већ припремљене војне акције дуж линије Енос–Мидија, него што су оне осликавале право стање на ратном попришту. Намере Османског царства показала је дипломатска акција амбасадора Муктар-паше у Петрограду, који је средином јула разговарао са руским државницима, желећи да се увери да се Русија неће умешати у рат да заштити Бугарску. Узалуд је Сазонов говорио да би мешање Османског царства, као поражене стране из Првог балканског рата, поништило све што је између делегата било договорено у Лондону, спомињао је могућност дипломатског демарша или чак поморске демонстрације. Муктар-паша је средином јула са сигурношћу јавио Порти „да иако се противи уплитању још једне државе у рат, Русија неће ратовати уколико османске трупе не прекораче линију Енос–Мидија“.¹⁴¹³ Пут ка рату био је отворен. Пред опасношћу да буде нападнута и од стране Османског царства, Бугарска је послала проглас великим силама да се, као и у случају Румуније, неће бранити ни од османске војске. Амбасадори великих сила у Софији били су у стању панике. Панафије је слао свакодневне апеле да Европа мора зауставити Румунију и Османско царство и спасити Бугарску од потпуног уништења.¹⁴¹⁴

¹⁴¹² *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1365, Paris, le 10 juillet 1913, 199-200.

¹⁴¹³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 157, Paris, le 18 juillet 1913; *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1376, Constantinople, le 13 juillet, № 1377, Berlin, le 13 juillet 1913, 204-205.

¹⁴¹⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 110, Sofia, le 14 juillet 1913.

Но, средином јула још једна брига морила је бугарске државнике. У Софији се страховало не само да ће се Османско царство окористити тешком ситуацијом у којој се нашла Бугарска, већ да управо Француска подржава и подстиче Османско царство на тај потез. Овакве гласине су стигле из бугарских посланстава у Бечу и Берлину, те је Данев од Станчова тражио хитну потврду дојављених гласина.¹⁴¹⁵ Потврду ових вести Станчов је затражио и од Пишона који је у одговору био врло оштар и категорички истакао да Француска ни на који начин не подстиче Порту на рат, већ да је она, заједно са осталим силама, у више наврата саветовала Царству да никако не прелази линију Енос–Мидија. Од тог става неће одступити ни у ком случају, гласио је одговор Стефана Пишона на ноту бугарског посланика.¹⁴¹⁶

Осим притиска бугарске владе, Француска је готово током читавог јула месеца трпела притисак и од стране османског посланства у Паризу. Сви напори министра спољних послова и шефа Политичког одељења да саветима убеде амбасадора Рифат-пашу и османску владу да Османско царство треба да сачува неутралност у односу на међусавезнички рат били су безуспешни. Разговори без пуно успеха наводили су их на закључак да „последњи балкански догађаји не остављају никакву наду да ће мир на Балкану икада бити успостављен“. Но, много више од савета, Рифат-паша је желело да чује да Француска, заједно са осталим великим силама, намерава да казни балканске државе за прокоцкано поверење које им је указано захваљујући војничким победама у претходном рату и да би Османско царство, у случају неутралности, било на неки начин награђено, на пример реституцијом егејских острва. Француски политичари су отворено говорили Рифат-паши да сумњају да је могуће да се острва у Егејском мору поново врате под власт султана.¹⁴¹⁷ Уместо награде, стране дипломате су настојале да претњама суздрже Царство од уласка у рат. Порти је у више наврата саопштавано да неће добити никакву помоћ од Европе, као и да уплитањем у рат ризикује да поништи гаранције које су Царству обећане у Лондону ако и само један султанов војник прекорачи преко линије Енос–Мидија.

Неспремност великих сила да преговарају са Портом око компензација за неутралност, утицала је да Османско царство све озбиљније разматра ратну опцију. Упркос свим претњама из Европе, Царство је од средине јула издало наређење војсци да буде приправна, али да не прелази линију разграничења Енос–Мидија, која је повучена Лондонским мировним уговором.¹⁴¹⁸ Упркос оштром тону и претњама европ-

¹⁴¹⁵ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-274, Софија, 26 јуни/9 јули 1913.

¹⁴¹⁶ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-323, Париз, 27 јуни/10 јули 1913.

¹⁴¹⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1338, Paris, le 3 juillet 1913, 188–189.

¹⁴¹⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 146, Constantinople, le 18 juillet 1913.

ских сила, Порта је 20. јула скупила довољно храбрости да ризикује и путем колективне ноте обавестила силе да нема вере у споразум склопљен у Лондону, као ни да ће Бугарска испоштовати договорено, стога ће до коначног мира османска војска окупирати оне делове територије у Тракији које сматра спорним.¹⁴¹⁹ Одмах је било јасно да Царство претендује да поврати Једрене под своју власт.

Истота дана увече, османска војска је без отпора умарширала у Једрене, а већ сутрадан 21. јула под своју контролу ставила је и околину града. Порта је одмах обавестила велике силе да „је њен задатак испуњен“.¹⁴²⁰ Османско царство је у овај подухват послало армију састављену махом од башибозука¹⁴²¹ и заробљеника недавно ослобођених из грчких и црногорских затвора. На њихов упад, малобројно хришћанско становништво, које се вратило након пада Једрена, разбежало се због страха од одмазде.¹⁴²² Упркос уверавањима османског посланика у Петрограду, Русија је прва од свих великих сила протестовала против заузимања Једрена и преласка линије Енос–Мидија. Сазонов и руски амбасадор у Лондону Бекендорф затражили су подршку за организацију поморске демонстрације против Османског царства. Амбасадори у Лондону су о овом захтеву руске владе дискутовали 21. јула, али лорд Греј, као и већина амбасадора, нису били присталице још једне демонстрације моћи, већ су предложили дипломатски притисак уз финансијске рестрикције. Једини који је подржао Бекендорфов предлог био је Камбон, који је истакао да се османска влада неће много уплашити обичним претњама. У претходном рату се показало да неколико великих сила, међу којима су Велика Британија и Француска, имају исувише велике интересе у Османском царству, због којих не би допустили његову финансијску пропаст. Порта је то добро знала и рачунала на ту карту, закључио је Камбон.¹⁴²³

Међутим, упркос разумним аргументима Бекендорфа и Камбона, остале силе су до 23. јула одбациле идеју поморске демонстрације у морезима, јер су процениле да би такав потез општој ситуацији донео више штете него користи. Ипак, лорд Греј и Камбон су се слагали да је неке мере потребно предузети и то најхитније. Камбон је највише страховао

¹⁴¹⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 240–241, Paris, le 20 juillet 1913; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 144, 364–365.

¹⁴²⁰ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 274, le 21 juillet 1913.

¹⁴²¹ Нерегуларне јединице, које су постојале у разним деловима Османског царства. У XVII и XVIII веку башибозук су чинили кримски Татари, док су на Балкану ове јединице углавном биле састављене од Албанаца. Пре балканских ратова башибозук је био познат по герилским борбама против Османског царства, да би током ратова постали браниоци тог система (D. Tasić, *Repeating Phenomenon: Balkan Wars and Irregulars*, Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 25–36).

¹⁴²² DDF, 3e série, VII, № 456, Sofia, le 24 juillet 1913, 493–494.

¹⁴²³ BD, IX–II, № 1165, Foreign Office, July 21, 1913, 925–926.

због евентуалних потеза које би Русија могла предузети, јер је била под јаким притиском, како због чињенице да је османска војска преотела Једрене, тако и због свеprisутне опасности да би Срби и Грци сваког часа могли умарширати у Софију. Камбон је сматрао да је најбољи начин да се спречи самостална акција Русије, да велике силе предузму некакав заједнички потез који би демонстрирао њихово јединство.¹⁴²⁴ Једина мера око које су се сложиле све велике силе било је уручивање заједничког дипломатског демарша Порти, која је опоменута да се врати на границу Енос–Мидија.¹⁴²⁵ Као и толико других демарша уручених током трајања Првог балканског рата и овај је остао без икаквог ефекта.

До краја јула, осим битака и делова територије, Бугарска је једнаком брзином губила и дипломатску подршку великих сила. Словенофилски кругови су јој први окренули леђа. Опште је било прихваћено уверење да је краљ Фердинанд вероломан и нелојалан према Русији, док је Србија била одана и испоштовала дату реч до краја и као таква је симпатије словенофила привукла на своју страну.¹⁴²⁶ Француски амбасадор Димен је врло хладно примио Салабачева пред којим се није трудио да прикрије своје симпатије према Србима и Грцима. Димен је истакао да бугарска војска није дала велики допринос у поразу Османског царства у Првом балканском рату и да због својих ратних заслуга Србија има морално право да тражи већу територију у Македонији. Такође, он је истакао да је Француска подржала захтев Грчке да добије Кавалу и Солун и од тог става неће одступити, јер је њен интерес да од Грчке створи поморску силу која би у балканским размерама могла парирати Аустроугарској и Италији. А што се тиче Бугарске, Димен је хладно одговорио Салабачеву да је сама одговорна за тешку ситуацију у којој се нашла!¹⁴²⁷

Мировна конференција у Букурешту

За разлику од Првог балканског рата који се водио неколико месеци, Други балкански рат је био краткотрајан. Паралелно са борбама зараћене стране су размењивале ноте о условима за успостављање примирја. Тада, као и у Првом балканском рату, велике силе су имале улогу посредника, али њихов утицај није био снажан као у време склапања примирја

¹⁴²⁴ *BD*, IX–II, № 1174, Foreign Office, July 23, 1913, 932.

¹⁴²⁵ *BD*, IX–II, № 1175, Foreign Office, July 24, 1913, 933–934.

¹⁴²⁶ E. C. Thaden, *Public opinion and Russian foreign policy toward Serbia, 1908–1914*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 218–232.

¹⁴²⁷ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-120, Виена, 19 јуни/2 јули 1913.

на Чаталци. Сви контакти су се одвијали непосредно између зараћених држава, док су велике силе, углавном, имале саветодавну улогу. У том погледу, упознат са превеликим потраживањима Грчке, Сазонов је 13. јула тражио од француске и британске владе да изврше притисак на Атину да умањи своја потраживања од Софије. Сазонов није одобравао претензије Грчке над читавим током реке Струме, као и над Кавалом и Драмом.¹⁴²⁸

Са друге стране, Русија није имала ништа против да Серес остане у оквиру Грчке, као и да Србија и Грчка успоставе заједничку границу код Ђевђелије. У односу на бугарско-српску границу, Русија се залагала да она буде на источној обали Вардара, као и да Штип припадне Србији.¹⁴²⁹ И у интересу Француске било је да се непријатељства између балканских држава што пре окончају, због чега је министар Пишон, посредством посланика Декоа у Београду и Девила у Атини, саветовао српску и грчку владу да отпочну мировне преговоре што је пре могуће. Србија је желела исто. Њен посланик у Паризу Веснић је Палеологу саопштио да је „Србија уморна од ратовања и вољна да склопи мир“. Палеолог и Пишон су били задовољни Веснићевим речима, али Србија је била тек једна од држава у рату. Највише су подозревали од намера Грчке и Румуније. Последње вести које су стигле до Француске говориле су да су Грци преотели Кавалу од бугарске војске и да се неће ту зауставити. У случају Румуније, Пишон је гајио сумњу да се иза румунског упада у Бугарску налазила амбиција да, уз територију која јој је била загарантована Петроградским протоколом, добије и велику ратну одштету.¹⁴³⁰

У односу на Бугарску, ни Француска ни Русија нису имале ни најмању сумњу да она жели што скорије окончање рата. С обзиром на то да је била притиснута са три стране, за њу је мир постао питање опстанка. Према претходном договору са руском владом, бугарско посланство у Паризу је 14. јула пред француско Министарство спољних послова изнело предлог о прекиду сукоба. У име своје владе бугарски посланик Димитар Станчов је прихватио посредовање Русије у сукобу, као и то да Петроград или неки други град буду одређени за место одржавања мировних преговора. Према том предлогу, ратна дејства би била одмах обустављена, а армије би остале на тренутним позицијама све до коначног постизања мира. Бугарска се сагласила да при подели ослобођених територија арбитражу обави цар Николај II, као и да се каснија демобилизација трупа спроведе, такође, уз надзор Русије.¹⁴³¹ Док је Француска разматрала бугарски предлог, Русија је извршила дипломатски притисак на Београд и Атину да прихвате те услове као основ за закључење мира. Сазонов је

¹⁴²⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 86, Paris, le 13 juillet 1913.

¹⁴²⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 85, Paris, le 13 juillet 1913.

¹⁴³⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1371, л-328, Парижъ, 28 јуни/11 јули 1913.

¹⁴³¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 276, № 129, Paris, le 14 juillet 1913.

двема владама ставио до знања да треба да прихвате бугарски програм и руско посредовање и арбитражу, јер чак и ако би успеле да склопе сепаратни мир са Бугарском, којим би оствариле све своје територијалне претензије, требало је да рачунају на могућност да Европа тај уговор поништи и састави нови који би био мање понижавајући за побеђену Бугарску.¹⁴³² Без сумње, Бугарска је била поражена, али европске силе нису хтеле да допусте да она буде распарчана ради задовољења апетита њених суседа, био је закључак Сазоновљевог саопштења.

Након интервенције министра Сазонова, српски и грчки председници влада Пашић и Венизелос састали су се 19. јула у Скопљу како би разговарали о заједничким потраживањима од Бугарске. Пашић се у овом разговору понео далеко рационалније од свог грчког колеге. Предложио је да се склопи примирје и отпочну мировни преговори под руским покровитељством, док је Венизелос инсистирао на тражењу ратне одштете и да се са примирјем причека све док Грчка не стави и Дедеагач под своју власт. Пашић га је упозорио да Европа неће прихватити да Бугарска исплаћује ратну одштету, као што је одбацила такав захтев у случају Османског царства. Венизелос се истога дана вратио у Атину, а између двојице државника није постигнут конкретан договор, осим начелног споразума да наредних дана Грчка, Румунија, Црна Гора, Србија и нова бугарска влада Васиља Радославова упуте своје представнике у Ниш и тамо разговарају о условима за склапање примирја. Амбасадор Француске у Русији Делкасе, који је о детаљима разговора у Скопљу дознао од министра Сазонова, истакао је да се иза претераних захтева Грчке налази „превелика сујета“ грчког краља Константина.¹⁴³³ Иначе, силе Антанте нису благонаклоно дочекале вест о крунисању Константина за грчког краља, након што је његов отац краљ Ђорђе страдао у Солуну 18. марта као жртва атентата. Многи су веровали, између осталих и Пол Камбон, да је једино краљ Ђорђе имао довољно ауторитета и воље да изглади неспоразуме са Бугарима око територија и да до рата сигурно не би ни дошло да је он остао на челу Грчке. За разлику од њега, Константин се није слагао са премијером Венизелосом, нити је одобравао његову политику превеликог ослонаца на Француску и њене савезнике.¹⁴³⁴

Поучене негативним искуством преговора вођених у Лондону, балканске државе су чиниле све да искључе велике силе из мировних преговора и да саме, без туђег уплитања, успоставе мир између себе. Упркос размимоилажењу Пашића и Венизелоса, до 17. јула све зарађене стране су прихватиле предлог српског председника владе да пошаљу по једног

¹⁴³² AMAE, NS, Turquie, doss. 276, № 190, Paris, le 15 juillet 1913.

¹⁴³³ DDF, 3e série, t. VII, Paris 1934, № 420, Saint-Petersbourg, le 19 juillet 1913, 455.

¹⁴³⁴ AMAE, Grèce, vol. 7, MF P18566, № 274-275, Vienne, le 19 mars 1913; P. Cambon, *Correspondance*, III, 44-46.

делегата у Ниш и тамо отпочну разговоре о примирју.¹⁴³⁵ У тој фази преговора иницијатива је била на страни Србије, која је инсистирала да се у Нишу воде преговори о демаркационим линијама, а да се негде другде одржи мировна конференција. Међутим, како су остале стране, пре свега Грчка, биле против вођења преговора на два места, Пашић је престао да инсистира и предложио да се делегати у Нишу начелно договоре око услова примирја и места одржавања конференције.¹⁴³⁶

У први мах, Бугарска је била подозрива и нерадо је прихватала да без надзора великих сила започиње преговоре са својим непријатељима, препуштена њиховој вољи на милост и немилост. Али, након што је румунски председник владе Мајореску охоло одбацио понуду сепаратног мира и на личну ноту краља Фердинанда одговорио „да се даљи марш румунске војске може зауставити једино склапањем примирја, које свих пет страна морају потписати истовремено“, Бугарска је попустила и обећала да ће учествовати на разговорима у Нишу.¹⁴³⁷ Бугарски краљ Фердинанд је у више наврата личним писмима уверавао румунског краља Карола да он и његова влада имају искрену жељу да што пре потпишу примирје са Румунијом, као и са Србијом и Грчком. Након што је влада потврдила учешће бугарских делегата на састанку у Нишу, краљ Фердинанд је упутио лично писмо румунском суверену и замолио га да и он упути румунске делегате на преговоре. На тај начин, „гестовима добре воље свих зараћених страна окончале би се непријатне околности у којима се Бугарска наша“, навео је бугарски краљ у свом обраћању.¹⁴³⁸ Но, услед премало времена и не сматрајући разговоре у Нишу превише важним, Румунија и Грчка нису тамо упутиле своје делегате, већ су овластиле Србију да преговара и у њихово име.

Бугарска је, уместо министра финансија Теодора Теодорова којег су Сазонов и Делкасе предложили као најподеснијег делегата, послала у Ниш генерала Стефана Паприкова и Саву Иванчева, који је касније био и део бугарске делегације у Букурешту. Њих двојицу је 21. јула до места састанка допратио руски војни аташе Романовски, који се, након обављеног задатка, одмах вратио у Софију.¹⁴³⁹ Несумњиво да је Русија овим потезом желела да пошаље поруку Србији, Грчкој и Румунији да стоји као „невидљиви посредник“ између њих и Бугарске. Током разговора који су вођени у Нишу, генерал Паприков је био у сталној телефонској вези са руским послаником у Београду Николајем Хартвигом, који се понудио да посредује између Бугарске са једне, и Србије, Румуније и Грчке са друге

¹⁴³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 92, Saint-Petersbourg, le 17 juillet 1913.

¹⁴³⁶ С. Скоко, *Други балкански рат* 1913, II, 316.

¹⁴³⁷ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 39/1913, № 1, Sofia, le 4/17 juillet 1913.

¹⁴³⁸ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 40/1913, № 4, Bucarest, le 4/17 juillet 1913.

¹⁴³⁹ DDF, 3e série, t. VII, № 428, Sofia, le 20 juillet 1913, 463.

стране, у циљу што бржег постизања примирја.¹⁴⁴⁰ Упркос Хартвиговом залагању и великом утицају који је имао на Пашића и српску владу, генерал Паприков се 26. јула пожалио Министарству спољних послова да преговори који су се водили пуних пет дана нису дали никакав резултат. Извештавао је Генадијева да подозрева да је Бугарска само намамљена на преговоре у Ниш, док њени противници и даље напредују на бојном пољу.¹⁴⁴¹ Бугарски министар спољних послова Генадијев је током преговора највише сумњао у намере Србије. Сматрао је да она разговоре у Нишу користи само као параван док, уз подршку Румуније, припрема војни препад на Видин.¹⁴⁴² За шест дана преговора вођених у Нишу, српски и бугарски делегати су постигли само усмени договор да ће се мировна конференција одржати у Букурешту. Грчка и Румунија су потврдиле сагласност са постигнутим споразумом. Бугарска је била незадовољна колико исходом, толико и брзином преговора.¹⁴⁴³

Осим Бугарске, своје незадовољство „самовољном“ политиком балканских држава, које су одлучиле да воде преговоре без надзора великих сила, није скривала ни Аустроугарска. Она је током Другог балканског рата оштрицу свог незадовољства окренула према француском амбасадору у Русији Теофилу Делкасеу. Делкасе је оптужен да је „својим дипломатским сплеткарењем“ за само три месеца, колико је боравио на месту амбасадора у Русији, успео да поремети деценијама одржавану аустроугарско-руску равнотежу на Балкану. Успео је да окрене читав Балкан против Аустроугарске, па чак и аустроугарску савезницу Румунију, а последице тог нарушеног „природног поретка“ биће видљиве у скорој будућности, писали су током јула 1913. године провладини аустријски листови.¹⁴⁴⁴

Иако не толико незадовољне колико Аустроугарска, ни остале велике силе нису биле спремне да у потпуности препусте балканским државама самостално разрешавање постојеће кризе. Разбуктање новог рата на Балкану није прекинуло рад Амбасадорске конференције у Лондону, али ни амбасадори нису остали имуни на нови сукоб који им је доносио нове проблеме, а да ни оне из претходног рата нису разрешили. Министри спољних послова Русије и Француске су до 5. јула ускладили ставове у односу на Други балкански рат и о томе обавестили амбасадоре у Лондону. Њихов заједнички предлог представили су Бекендорф и Камбон на седници одржаној 7. јула. Предложили су да се формира „савез шест ве-

¹⁴⁴⁰ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-308, Нишгњ, 13/26 јули 1913.

¹⁴⁴¹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-309, Нишгњ, 13/26 јули 1913.

¹⁴⁴² ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-20, Букурешгњ, 14/27 јули 1913.

¹⁴⁴³ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-325, Нишгњ, 13/26 јули 1913; *Политички ирепелг*, СКГ 31 (1/14. август 1913) 229–233.

¹⁴⁴⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 112, Budapest, le 17 juillet 1913.

ликих сила“. Тај савез би се, као и током Првог балканског рата, заснивао на принципу немешања у сукоб и локализовања рата на простор Балканског полуострва.¹⁴⁴⁵ На седници од 15. јула, лорд Греј је још једном позвао амбасадоре да све владе званично објаве прокламације о немешању у нови рат на Балканском полуострву. Гроф Менсдорф је одмах истакао да његова влада не може дати такве стриктне гаранције и да ће она, као и у претходном рату, задржати право да заштити своје интересе ако се они нађу пред ударом новог ратног вихора. Лорд Греј је саопштење аустроугарског амбасадора оценио као „бескорисно“, након чега је одустао од захтева да се свака држава појединачно огласи прокламацијом о неутралности и позвао амбасадоре да наставе са већ започетим пословима на конференцији.¹⁴⁴⁶

Међусавезнички рат је поново био тема конференције 19. јула. Тада је Бекендорф предложио да се у Паризу одржи мировна конференција која би окупила све зарађене стране. Са друге стране, министар Пишон је предлагао Лондон, односно да се дневном реду Амбасадорске конференције додају питања из Другог балканског рата.¹⁴⁴⁷ За разлику од новембра и децембра 1912. године, када се свих шест великих сила између себе такмичило за престиж да под својом ингеренцијом организују мировну конференцију, јула 1913. године тај ентузијазам је потпуно нестао. Проблеми из Првог балканског рата за које су европске државе преузеле одговорност да разреше били су одвећ тешки и сложени. Чак и после неколико месеци рада, амбасадори су били далеко од завршетка посла и нису са одобравањем гледали на предлог да им се на разрешење додају и проблеми Другог балканског рата.¹⁴⁴⁸ Са своје стране, ни балканске државе нису биле претерано одушевљене идејом да се поново окупљају у Лондону и да тамо, под патронатом великих сила, разговарају о условима мира, већ су предложиле да место нове мировне конференције буде на Балкану и то у румунској престоници. Такав предлог изнела је Румунија и он је одмах био прихваћен од стране осталих зарађених страна, а нису му биле противне ни велике силе. Очекивано, Италија и Аустроугарска су прве саопштиле осталим великим силама да немају ништа против да се конференција одржи у Букурешту.¹⁴⁴⁹ За њима, сагласност су дале и преостале силе, уз захтев да њихови посланици акредитовани у Букурешту присуствују седницама.

Било је неопходно организовати конференцију што пре, будући да у Нишу није постигнут никакав конкретан договор нити потписан било

¹⁴⁴⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 295, № 184-193, Londres, le 7 juillet 1913.

¹⁴⁴⁶ AMAE, FN, Paul Cambon (PC), vol. 50, № 124-130, Londres, le 15 juillet 1913.

¹⁴⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 212-213, Londres, le 19 juillet 1913.

¹⁴⁴⁸ AMAE, PA 211, Papiers Delcassé, vol. 20, № 235, le 16 juillet 1913.

¹⁴⁴⁹ DDF, 3e série, t. VII, № 424, Rome, le 20 juillet 1913, 459.

какав обавезујући документ. Одмах пошто је постигнут договор да се преговори воде у Букурешту, зараћене стране су на зборно место упутиле своје делегације.¹⁴⁵⁰ Српску делегацију је предводио Никола Пашић. Поред њега, делегацију су чинили и Михаило Ристић, посланик у Букурешту, Мирослав Спалајковић, посланик у Софији,¹⁴⁵¹ пуковник Коста Смиљанић и потпуковник Данило Калафатовић. Пут српске делегације до румунске престонице био је дуготрајан и тежак. Прво се путовало Дунавом до Турну Северина, а одатле до Букурешта друмом.¹⁴⁵² Црна Гора, иако званично није учествовала у рату, осим као испомоћ српској војсци, узела је учешће у преговорима и као делегате послала председника владе сердара Јанка Вукотић и Јована Матановића, отправника послова у Цариграду.

У име Грчке као шеф делегације дошао је Елефтериос Венизелос, који је учешће пријавио у последњем тренутку.¹⁴⁵³ Осим њега, у Букурешт су допутовали и начелник у Министарству спољних послова Николаос Политис, Венизелосов близак сарадник, Димитрос Панас, бивши посланик у Софији, и капетан Константин Пали, као стручњак за војна питања. Једина од свих учесница која за шефа делегације није послала председника владе била је Бугарска. Њену државну делегацију је предводио министар финансија Димитар Тончев, а чинили су је још и мајор Иван Фичев, Сава Иванчев начелник Генералштаба, Симеон Радев доктор права и некадашњи потпредседник Народне скупштине и потпуковник Константин Станчов бивши војни аташе у Букурешту.¹⁴⁵⁴ Румунску делегацију су чинили председник владе Титу Мајореску, министар финансија Александар Маргиломан, министар унутрашњих послова Таке Јонеску, министар просвете Константин Дисеску и, као војни експерти, генерал Коанда и потпуковник Христеску.¹⁴⁵⁵ Сви делегати, осим председника грчке владе Венизелоса, стигли су у Букурешт до 28. јула. Пошто се очекивало да

¹⁴⁵⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 279, № 8, Sofia, le 26 juillet 1913.

¹⁴⁵¹ Спалајковић је, према оцени других учесника конференције, најмање допринио помирењу са Бугарском. Чак је у више наврата распламсавао непријатељство осталих делегата према делегацији Бугарске. Генерал бугарске војске и учесник конференције у Букурешту Иван Фичев, у то време у чину мајора, описао је неколико таквих ситуација у којима су Спалајковићева „злоба“ и непријатељство према Бугарској дошли до изражаја. Већина учесника га је описивала као умоболну и поремећену особу (Ив. Фичев, *Балканскаџа война 1912–1913: љреживелици, дележки и документиџи*, Софија 1940, 447–473; Z. Vajin, *We'll Break Your Teeth or The Splendours and Miseries of the Balkan League: Miroslav Spalajković at the Peace Conference of Bucharest*, 167–189).

¹⁴⁵² АС, МИД – ПО, ролна 411, № 4–10.

¹⁴⁵³ DDF, 3e série, t. VII, № 473, Bucarest, le 26 juillet 1913, 514.

¹⁴⁵⁴ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1454, л–30, Sofia, le 12 juillet 1913; ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л–282, Софија, 13/26 јули 1913; Ив. Фичев, *op. cit.*, 450.

¹⁴⁵⁵ С. Скоко, *Друџи балкански раџ 1913*, II, 317.

Венизелос као последњи пријављени делегат стигне сутрадан, почетак конференције је био одређен за 30. јул.¹⁴⁵⁶

Мировна конференција у Букурешту отпочела је рад како је било и планирано 30. јула. Уз представнике Србије, Грчке, Румунује, Црне Горе и Бугарске, седницама су присуствовали и посланици великих сила који су службовали у Букурешту.¹⁴⁵⁷ Конференцијом је председавао њен домаћин Титу Ливије Мајореску. Након уводне речи, Мајореску је окупљеним делегатима предложио да се непријатељства обуставе на пет дана. Предлог је био једногласно усвојен, а ступио је на снагу сутрадан, 31. јула у 12 часова.¹⁴⁵⁸ Конференција је радила у пленарним седницама и посебним седницама војних делегација. Такође, по потреби су одржавани састанци између појединих делегација и специјалних комисија које су током заседања биле оформљене за одређена питања.¹⁴⁵⁹

За разлику од преговора у Лондону, сада су инструкције за француског амбасадора биле битно другачије. Уместо активног учешћа у расправама, Пишон је тражио од Блондела да се отворено не експонира, односно „да Француска у односу на сукобљене стране остане строго неутрална и суздржана“.¹⁴⁶⁰ У складу са добијеним инструкцијама, Блондел се током рада конференције понашао резервисано и суздржано.¹⁴⁶¹ Учешће у расправама је, како је сам истицао у извештајима, ограничавао на добронамерне савете, без давања потпоре аргументима иједне стране.¹⁴⁶² За разлику од њега, остали страни посланици нису били тако суздржани. Блондел је у више наврата скретао пажњу свом руском колеги да ни он не би требало отворено да подржава Бугарску, јер тиме Русија ризикује да изгуби поверење Србије и Црне Горе. Но, Николај Николајевич Шебеко је уверавао Блондела „да Србија има безгранично поверење у Русију и

¹⁴⁵⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 279, № 166, Bucarest, le 28 juillet 1913.

¹⁴⁵⁷ Османско царство није било позвано да узме учешћа у раду конференције. Између њега и Бугарске формално ратно стање није ни постојало и сматрало се да питање Једрена потпада под ингеренцију великих сила и да је у њиховој надлежности да оправоснаже Лондонски мировни уговор. Током припрема за конференцију, европске силе су се изјашњавале за поштовање Лондонског мировног уговора који је Једрене доделио Бугарској, те су вршиле притисак на Порту да евакуише град и врати га Бугарској. Уместо повлачења, Порта је 31. јула одлучила да у Лондон, Париз и Берлин упути Осман Низами-пашу који би тим владама представио разлоге зашто град треба да остане у оквиру Османског царства. Као свој најјачи аргумент Низами-паша је истицао бројне злочине које је починила бугарска војска након преузимања власти над Једреном и околином у периоду док је град био под њеном влашћу (AMAE, NS, Turquie, doss. 279, № 273-274, Paris, le 31 juillet 1913; С. Скоко, *Други балкански рат* 1913, II, 316).

¹⁴⁵⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 316-318, Protocole № 1, Bucarest, le 30 juillet 1913.

¹⁴⁵⁹ С. Скоко, *Други балкански рат* 1913, II, 317.

¹⁴⁶⁰ DDF, 3e série, t. VII, № 492, Paris, le 29 juillet 1913, 532.

¹⁴⁶¹ BD, IX-II, № 1225, Bucharest, August 8, 1913, 970-975.

¹⁴⁶² DDF, 3e série, VII, № 503, Paris, le 31 juillet 1913, 543-545.

да га руска подршка Бугарској неће нарушити. Петроград мора сачувати поверење Бугарске, због чега њој не сме ускратити руску подршку на конференцији¹⁴⁶³.

Страну Бугарске држао је и аустроугарски посланик принц Фирстемберг, али, иако су декларативно и Аустроугарска и Русија штитиле Бугарску, то их није спречило да се на седницама константно надмећу, што је отежавало нормалан рад конференције. Осим протекције Бугарске, Аустроугарска је имала још један, чини се, важнији циљ који је обелодањен у написима званичних и полузваничних листова, међу којима је предњачио *Neue Freie Presse*. У низу текстова које су овај, али и други бечки листови објавили током јула месеца, као главна тема наметнула се наводна криза у односима између Румуније и њених нових савезника Србије и Грчке. Аустроугарска политика није одустајала од става да је румунско удруживање са Србијом краткотрајно и да ће, када послужи сврси, бити окончано, а Румунија наставити путем приближавања Бугарској. Блондел је принца Фирстемберга описивао као „интриганта и сплеткароша“ и истицао да је, као такав, он изузетно умешно спроводио политику Беча и током конференције отворено радио на удаљавању Румуније од Србије.¹⁴⁶⁴

Са друге стране, крута политика коју је Русија водила на почетку конференције у Букурешту покушавајући да заштити Бугарску од њених бивших савезница, олакшавала је проходност оваквих аустријских ставова у једном делу румунске јавности. Највише спорења између руског и аустроугарског посланика било је око поделе Македоније између Србије, Грчке и Бугарске. Већ на првој седници, Шебеко и Фирстемберг су истакли по један пројекат поделе. Русија је желела да се између бивших савезника закључи такав мир који не би у потпуности затворио врата поновној обнови Балканског савеза, па је предлагала да српско-бугарска граница буде повучена вододелницом Струме и Вардара, при чему би Штип припао Србији, а Струмица и Кочани Бугарској. У погледу бугарско-грчке границе, према руском пројекту, она би ишла од Ђевђелије на исток, кроз долину Струме до Дrame, остављајући Дramу и Серес Грчкој, док би даље од Дrame границу повукле велике силе. Са друге стране, желећи да унесе потпуни раздор међу дојучерашње савезнике, Аустроугарска је предложила пројекат разграничења који је у потпуности подупирао бугарске интересе. Према њему, српско-бугарска граница би ишла долином Вардара али тако да десна обала припадне Србији, док би лева, са целом долином Брегалнице, Штипом и Кочанима, припала Бугарској. Бугарско-грчка граница, према програму који је изнео принц Фирстемберг, била

¹⁴⁶³ AMAE, NS, Turquie, doss. 283, № 287, Bucarest, le 31 juillet 1913.

¹⁴⁶⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 283, № 287, Bucarest, le 31 juillet 1913.

би таква да би Бугарска добила доњи ток Струме и морску обалу од Кавале до Еноса.¹⁴⁶⁵

Као победница, Србија је у Букурешт дошла са великим очекивањима, али ни руски ни аустроугарски програм разграничења није одговарао тим очекивањима. Пред опасношћу да својим претераним захтевима изазове, не само Русију и Аустроугарску већ и остале силе да изврше ревизију мировног уговора, постепено је одустајала од неких захтева. Тако је до 5. августа одустала од захтева за исплатом ратне одштете и пристала да долина реке Струмице, са истоименом вароши, припадне Бугарској. Иако није била претерано задовољна постигнутим договором, Бугарска је дала сагласност и према 9. члану Букурешког мировног уговора нова српско-бугарска граница полазила је од врха Патарице старом бугарско-османском границом и вододелницом између Струме и Вардара, изузимајући горњи ток струмичке долине који је остао Србији, даље излазила на планину Беласицу, где се спајала са бугарско-грчком границом. Детаљну трасу границе требало је да одреди једна мешовита српско-бугарска комисија која би отпочела са радом 15 дана након потписивања уговора.¹⁴⁶⁶

Осим разграничења Србије и Бугарске у Македонији, највише потешкоћа у преговорима задавало је разграничење Бугарске и Грчке, нарочито питање Кавале, које је Грчка претворила у главни проблем конференције. Ово питање је поделило велике силе на оне које су подржавале Грчку и оне које су држале страну Бугарској. Грчка је у решавању овог питања у своју корист понајвише рачунала на подршку Француске, која јој је била највећи ослонац у питању егејских острва.¹⁴⁶⁷ Са друге стране, француска савезница Русија је подржавала Бугарску и наставила то да чини и након што су грчки делегати истакли да неће потписати ниједан мировни уговор који не буде ставио Кавалу у оквире Грчке. Иако су заузеле другачије ставове, супротно спекулацијама европске јавности, између Русије и Француске није било никаквих напетости које би поквариле међусавезничке односе. Уместо код своје савезнице, Русија је у овом питању подршку нашла у Италији, која је, познато је, била главни противник јачања позиције Грчке у источном Медитерану. Ни Бугарска није губила време те је тако преговарала са Србијом и Румунијом да би обезбедила и

¹⁴⁶⁵ С. Скоко, *Друџи балкански рати 1913*, II, 321.

¹⁴⁶⁶ *Истито*, II 322-323; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 289, № 60, Athènes, le 21 novembre 1913.

¹⁴⁶⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 279, № 247-148, Bucarest, le 30 juillet 1913. Француска генерално јесте држала грчку страну, али не онако жустро као што је то чинила у питању егејских острва. Бугарска је из поверљивих извора дознала да се Поенкаре противи да Кавала припадне Грцима. Судићи према том извору, подршка Грчкој у овом питању долазила је од Пишона и његове струје. Рачунајући на Поенкареову подршку, краљ Фердинанд му је послао лично писмо у коме је истакао да, уколико Кавала припадне Грчкој, Бугарској ће бити одузете и последње могућности да осигура миран развој своје државе (R. Poincaré, *Au service de la France*, III, 228-230).

њихову подршку у спорном питању Кавале.¹⁴⁶⁸ Симеон Радев је у више наврата о Кавали разговарао са румунским министром унутрашњих послова Таке Јонескуом, настојећи да га убеди да подржи бугарску страну.¹⁴⁶⁹ У замену за веће територијалне уступке у Добруци, Бугарска је тражила подршку Румуније да питање Кавале преда на разматрање великим силама.

За исту идеју бугарски посланици су настојали да придобију и европске државнике. Иако је много изгубила од свог војног и политичког угледа који је стекла током Првог балканског рата, Бугарска није одустајала те је још увек покушавала да пробуди емпатију код европских државника и придобије њихову дипломатску подршку током заседања у Букурешту. У више наврата, бугарски посланик у Паризу Димитар Станчов се обраћао Министарству спољних послова и министру Пишону за помоћ и подршку. Истицао је „да би било неправедно да се суди Бугарима само на основу последњег рата“. Премда Бугарску није више посматрао истим очима и са једнаким респектом, Пишон се слагао са Станчовим у оцени да конференција у Букурешту не одлучује само о судбини Бугарске, већ и о будућој равнотежи снага на Балкану. Ако у Букурешту буду створене велика Грчка или велика Србија на рачун Бугарске, та равнотежа би била неповратно нарушена, сматрао је Пишон. С тим у вези, обратио се министрима великих сила нотом у којој их је подсетио да, уколико европске силе рачунају да поново успоставе мир на Балканском полуострву, то неће бити могуће уколико Бугарска буде распарчана и понижена. Неправедно би било, нагласио је Пишон, да се народу који је „толико допринео потискивању Турака из Македоније и са Балкана ускрате сви плодови остварених победа“.¹⁴⁷⁰ Није познато какав је одјек имала Пишоновата нота на министре осталих европских држава. Упркос француској ноти и свим дипломатским напорима које је Бугарска уложила, Кавала је, на крају, ипак припала Грчкој. Тако је нова бугарско-грчка граница полазила од новоуспостављене линије разграничења између Србије и Бугарске према гребену Беласица и излазила на Егејско море код Месте.¹⁴⁷¹ Други балкански рат, а нарочито конференција у Букурешту, у потпуности су избрисали велико самопоуздање бугарских политичара и обезвредили све њихове снове о Бугарској као балканској Прусској. Сећајући се тих дана „препуних несреће и неправде“ по бугарски народ, Иван Гешов је у својим мемоарима са сетом забележио да „несрећна Бугарска није имала ни толико права да од стране својих опонената буде третирана непристрасно и као њима једнака“.¹⁴⁷²

¹⁴⁶⁸ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-245-246, Софија, 18 јули/1 август 1913.

¹⁴⁶⁹ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-346, Букурешт, 18 јули/1 август 1913.

¹⁴⁷⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 99-103, Paris, le 4 août 1913.

¹⁴⁷¹ С. Скоко, *Друџи балкански рат 1913*, II, 326.

¹⁴⁷² Iv. E. Guéchoff, *op. cit.*, 19.

За разлику од Гешова и других бугарских државника који су lamentирали над судбином своје државе, француски посланик у Софији Панафије је сматрао да су за ту „несрећну судбину“ Бугари сами одговорни. Према његовом мишљењу, бугарске дипломате су од новембра 1912. године правиле грешку за грешком и својом лошом политиком умањиле значај сјајних војних победа извојеваних над османском војском. Велику одговорност за лоше потезе бугарске државе, према мишљењу Панафијеа, имао је Стојан Данев, који је више од годину дана сам креирао спољну и унутрашњу политику Бугарске. Иако Данев као председник Народне скупштине није формално био део владе, он је, према Панафијеу, био „истински владар Бугарске“. Странка Цанкиста, на чијем челу је био Данев, дала је више од половине чланова Гешовљеве владе. Уз превласт у Народној скупштини, такав политички однос омогућио је Даневу да усмерава политику Бугарске како је хтео. Задовољан постигнутим победама у рату против Османског царства, краљ Фердинанд је влади препустио власт у потпуности, а њу је у целости контролисао Данев заједно са генералом Савовим. Тај „мали бугарски Бизмарк“,¹⁴⁷³ како су га присталице називале, искорачио је из „сенке“ крајем новембра када је у име бугарске владе на Чаталци преговарао о условима примирја са османским министром војним Хусеин Назим-пашом. Склопљено примирје Данев је сматрао великим личним успехом који је био потврђен у Лондону где је именован за шефа бугарске делегације. Његовој сујети тада није било краја. Даневљева сујета била је, према Панафијеу, најодговорнија за пропале преговоре у Лондону, за продужење рата, као и за пораз у Другом балканском рату јер је тврдоглаво одбијао да се споразуме са Србијом, Грчком и Румунијом које су у више наврата пружале руку помирења. Врхунац његовог и политичког дебакла Бугарске било је управљање владом након Гешовљеве оставке. За непуних месец дана на власти Данев и његова влада увели су земљу у праву националну катастрофу. Но, и поред свих погрешака Данева и осталих политичара, Панафије је сматрао да Бугарска не треба да буде кажњена због једног неуспешног рата. Био је сигуран да би, да је бугарска војска имала неколико месеци предаха, исход Другог балканског рата био сасвим другачији.¹⁴⁷⁴

Насупрот пораженој Бугарској, била је победничка Румунија. Организација мировне конференције била је врхунац њеног политичког и војничког залагања у протеклој години. Њен престиж у балканским и европским оквирима драстично је порастао, преко ноћи је израсла у државу на коју се могло ослонити у будућности. Но, ни сав новоизграђени престиж није био довољан да француске дипломате одбаце сумње и подозрења пре-

¹⁴⁷³ Г. Н. Трубецки, *нав. дело*, 33.

¹⁴⁷⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 208–212, Sofia, le 6 août 1913.

ма новој балканској сили. Све док је Румунија била ван балканског сукоба Француска је имала разумевања за њене захтеве и бранила њене интересе пред осталим великим силама. Међутим, када је, упркос саветима великих сила, а пре свега саветима сила Антанте, заратила са Бугарском у Другом балканском рату, Француска је настојала да се, што је више могуће, дистанцира од ње. На конференцији у Букурешту показивала је више разумевања за положај Бугарске и била је спремнија да је узме у заштиту од напада како Румуније, тако и њених дојучерашњих савезника из Балканског савеза, неголи своју „латинску сестру“ Румунију. Жил Камбон се, непосредно пред конференцију у Букурешту, присетио суздржаних ставова Румуније и њеног посланика у Берлину Балдимана свега неколико месеци раније у јеку Првог балканског рата и ставова које је могао чути од њега у лето 1913. године. Тадашња скромност Балдимана и осталих румунских политичара у потпуној је несразмери са „хвалисавом“ политиком Румуније из Другог балканског рата. У истом контексту Жил Камбон је посматрао „оправданост“ уласка Румуније у Други балкански рат, сматрајући да је манипулисала великим силама од првог тренутка. Румунску обману најбоље је показивала њена изјава да захтева „проширење до Туртукаја–Балчик линије и неколико километара иза ње“, што је могло значити десетину или стотину километара бугарске територије у зависности од успеха војне операције.¹⁴⁷⁵ На исти начин је наставила да се понаша и током мировних преговора. Но, упркос свим резервама Француске, конференција у Букурешту, као и мир који је са ње произашао, промовисао је Румунију као нову силу међу балканским народима, која је, са становишта војне снаге, постала најугицајнија држава Балканског полуострва.¹⁴⁷⁶

Дипломатски утицај Румуније био је уочљив током заседања конференције највише кроз иступе председавајућег Мајорескуа. Остали учесници су његово председавање оцењивали као изузетно умешно, што је резултирало да је фактички текст мировног уговора био готов до 7. августа.¹⁴⁷⁷ Са изузетком грчке и, делимично, бугарске делегације, код свих осталих учесника у преговорима Блондел је уочавао искрену жељу да склопе коначан уговор који би донео преко потребан мир свим државама Балкана. Грчка је, сматрао је Блондел, начелно хтела мир, али је свеједно мировне преговоре користила да би „отела“ што више територије од Бугарске. Суштински, она није ни прекинула војне операције које су трајале готово до пред само потписивање коначног мировног уговора. Са друге стране, Бугари су се потајно надали да ће конференција у Букурешту претрпети неуспех, да би се организовао европски конгрес. Сматрали су да би им конгрес, организован и вођен од стране великих сила, пруж-

¹⁴⁷⁵ *BD*, IX–II, № 1171, Berlin, July 22, 1913, 930–931.

¹⁴⁷⁶ Ф. Успенски, *Источно њишање*, Београд 2013, 195.

¹⁴⁷⁷ Ив. Фичев, *op. cit.*, 458–459.

жио више гаранција за очување њихових националних интереса него конференција састављена од њених непријатеља.¹⁴⁷⁸

Иако је Бугарска имала све разлоге да буде озлојеђена, ипак је на крају више отпора у потписивању коначног мира показала Грчка. Грчка делегација је тврдоглаво одбијала да прихвати састављени текст. Од победника на бојном пољу, Грчка се према оцени осталих учесника, претворила у „црну овцу“ конференције.¹⁴⁷⁹ Главни проблем није био у делегацији већ је краљ Константин био тај који је уцртао прецизне границе нове Грчке од којих није хтео да одступи. Због тврдоглавости свог суверена, Венизелос се нашао у врло непријатној ситуацији пред осталим делегатима који су вршили притисак на њега да због неколико километара не поништава већ готов нацрт уговора. Након сусрета са Блонделом и осталим представницима великих сила и консултација са краљем 7. августа поподне, Венизелос је обећао да ће и Грчка ставити свој потпис на текст мировног уговора.¹⁴⁸⁰ Као знак добре воље и истинске жеље да се успостави мир на Балкану, Бугарска је 8. августа обавестила све представнике великих сила да је наредила демобилизацију војске.¹⁴⁸¹ Румунска штампа је поздравила овај гест добре воље, а на насловним странама свих листова са одушевљењем се писало о скором закључењу мира. Букурешки мировни уговор је потписан два дана касније, 10. августа, а за 25. август је била заказана размена уговора који је, до тада, требало да буде ратификован од стране свих потписника.¹⁴⁸²

Осим Бугарске, све друге балканске државе су имале довољно разлога да буду задовољне миром склопљеним у Букурешту који је поништио одредбе Лондонског уговора. Њиме је успостављен нов територијални и политички поредак на Балкану који нису створиле велике силе, већ искључиво државе Балканског полуострва.¹⁴⁸³ Можда из разлога што нису више учествовале у обликовању новог мира, тек, велике силе су биле скептичне према Букурешком уговору. За дугорочни мир на Балкану, било је потребно да се велике силе умешају и прекроје Букурешки уговор тако да он задовољи све стране, изрекао је лорд Греј своје мишљење поводом потписаног мира у Букурешту. Уместо да покажу одлучност, европске државе су још једном изабрале несигурни мир који није био резултат праведности, већ силе.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁷⁸ DDF, 3e série, t. VII, № 503, Paris, le 31 juillet 1913, 543-545.

¹⁴⁷⁹ Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 75.

¹⁴⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 230-232, Bucarest, le 7 août 1913.

¹⁴⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 280, № 261-262, Sofia, le 8 août 1913.

¹⁴⁸² AMAE, NS, Turquie, doss. 281, № 19, Paris, le 10 août 1913; Договоръ за Миръ между България, Гърция, Черна-Гора, Румыния и Сърбия/Traité de Paix entre la Bulgarie, La Grèce, Le Monténégro, La Roumanie et la Serbie, София-София 1913.

¹⁴⁸³ A. Barby, *Brégalnitsa: la guerre serbo-bulgare*, Paris 1914, 330-331.

¹⁴⁸⁴ Viscount Grey of Fallodon, *op. cit.*, 254.

(Балкански рат у слици и речи 27 (11. август 1913) 422).

Границом која је утврђена Букурешким миром Србија је остварила проширење у области Косова, дела Метохије (Пећ и Ђаковица су припали Црној Гори), северном делу Старе Рашке и у Вардарској Македонији, која је била потпуно стратешки осигурана. Увећана је за 39.000 км² и за 1.290.000 становника. Одмах по повратку њене делегације из Букурешта 16. августа, разрешени су и детаљи разграничења са Грчком у Београду.¹⁴⁸⁵ Грчка је са територијом добијеном у Букурешту изашла као највећи победник оба балканска рата. Грци су успели да остваре све своје ратне циљеве због којих су и заратили са Османским царством. Процентуално су остварили највеће територијално проширење и, што је још важније, иако је грчка флота била невелика успела је да оствари надмоћ у Егејском и Јонском мору. Габријел Аното је августа 1913. године записао да „ако је икада филхеленизам био надамак остварења сна, то је било сада“.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁵ С. Скоко, *Друџи балкански рај* 1913, II, 327; А. Фишер, *нав. дело*, 12; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 21. Приликом утврђивања линије разграничења две државе су још једном потврдиле пуноважност потписаног уговора о савезу од 1. јуна, али је Грчка имала другачије тумачење уговора. Према мишљењу Грчке, савез са Србијом првенствено се односио на ратне операције Другог балканског рата и као такав је није обавезивао да заједно са њом у будућности ратује и против Аустроугарске. Грчка се још крајем јула 1913. изјаснила за стриктну неутралност у случају евентуалног аустроугарско-српског сукоба и од тог става није одступила ни у јулу 1914. када се Србија, пред опасношћу да буде нападнута од стране Аустроугарске, позвала на одредбе уговора (ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1373, л-286, Атина, 13 /26 јули 1913).

¹⁴⁸⁶ G. Hanotaux, *op. cit.*, 365–371.

Грчка је добила потврду суверенитета над Критом, док је територија континенталног дела државе била проширена готово за 70%, односно за 51.300 км² и 1.624.000 становника. Добила је јужну односно Егејску Македонију, део западне Тракије, власт над полуострвом Халкидик са Солуном и залеђем.¹⁴⁸⁷

Други победник конференције у Букурешту, према мишљењу Анотоа, били су Румуни који су на копну, иако су освојили невелику територију, успели да остваре исту превласт какву су Грци остварили на мору.¹⁴⁸⁸ Нова граница Бугарске и Румуније у Јужној Добруци је полазила 12 км јужно од Балчика на Црном мору, одатле линијом ка Добричу, 10 км јужно ка Тутракану на Дунаву. Добијена територија износила је око 8.000 км² и била је насељена са око 250.000 становника.¹⁴⁸⁹ Црној Гори су у Букурешту потврђени добици из претходног рата, а то је територија Васојевића, највећи део Метохије и део некадашњег Новопазарског санџака, где је граница са Србијом требало накнадно да се утврди.¹⁴⁹⁰ Њено повећање је износило 7.000 км² са 260.000 становника. Најзад, Бугарска је добила Пиринску Македонију, Струмицу са околином и део западне и источне Тракије. Њено увећење је износило 21.000 км² са око 600.000 нових поданика.¹⁴⁹¹

Одмах пошто су сви делегати ставили потписе на мировни уговор, румунски краљ Карол је обавестио немачког цара Вилхелма II да је мир између зараћених страна закључен и, симболично, поверио заштиту успостављеног мира Немачкој царевини.¹⁴⁹² Цар Вилхелм је честитао краљу Каролу на склопљеном миру и прихватањем да буде заштитник мира ставио тачку на све спекулације које су долазиле из Беча да ће европске силе ревидирати тек закључени уговор. Жил Камбон је ову позитивну реакцију из Берлина пропратио речима: „Немачка воли успехе! Њене симпатије су увек на страни победника“. Са своје стране и берлинска штампа је била препуна хвале за Румунију, величајући њен

¹⁴⁸⁷ С. Скоко, *Друџи балкански рат* 1913, II, 327; Р. Клог, *Историја Грчке новој доба*, Београд 2000, 85; С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004, 276-277.

¹⁴⁸⁸ G. Hanotaux, *op. cit.*, 365-371.

¹⁴⁸⁹ Договор за Мир међу Бугария, Гърция, Черна-Гора, Румыния и Сърбия/ *Traité de Paix entre la Bulgarie, La Grèce, Le Monténégro, La Roumanie et la Serbie*, София-Sofia 1913, Article II; *Полијички њрејлег*, СКГ 31 (1/14. август 1913) 229-233.

¹⁴⁹⁰ Споразум о разграничењу Србије и Црне Горе начелно је био постигнут уочи Другог балканског рата, али је уговор о томе потписан 30. октобра 1913. (*Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 153, 391-393).

¹⁴⁹¹ С. Скоко, *Друџи балкански рат* 1913, II, 327.

¹⁴⁹² У исто време када и цара Вилхелма краљ Карол је о склопљеном миру између Румуније и Бугарске обавестио и бугарског владара Фердинанда I, са жељом да постигнути мир буде дуговечан и да представља залог за будуће добре односе између две државе (ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 40/1913, № 18, № 25, telegrama, Corabia).

удео у закључењу мира. Осим Румуније, берлинска јавност је похвално писала и о Грчкој. Посебно су се истицали чланци који су наглашавали традиционално немачко филхеленство. У част победника цар Вилхелм је грчком краљу Константину, свом зету, доделио титулу фелд-маршала и одликовао га Великим крстом црвеног орла. Исто одликовање добио је и Титу Ливије Мајореску.¹⁴⁹³ Француска је ова два догађаја, који су према њеном суду најављивали нове политичке турбуленције на Балкану у блиској будућности називала „занимљивом коинциденцијом“.¹⁴⁹⁴ Истовремено, румунски краљ Карол је одликовао француског председника Поенкареа Орденом великог крста у знак захвалности за исказану подршку и жеље да у будућности односи између две државе буду срдачнији и бољи него до тада.¹⁴⁹⁵ У дељењу ордена није заостајала ни Србија. По повратку, краљ Петар је првом делегату у Букурешту и председнику владе Николи Пашићу честитао на успешно склопљеном миру и одликовао га Орденом белог орла.¹⁴⁹⁶

Одлучност Немачке да мир закључен у Букурешту буде коначан није спречила аустроугарску дипломатију да настави да тражи друге савезнике који би јој помогли да изврши ревизију склопљеног уговора. Нашла их је у Русији и Италији које су, свака из својих разлога, желеле прекрајање Букурешког мира. Залагање Русије да се Букурешки мир ревидира било је упитно, јер је цар Николај II међу првима упутио честитке краљу Каролу и румунској влади на успешно окончаном рату и склопљеном миру. Цар је, уз честитке, констатовао да је мир „закључен захваљујући мудрој вођењу преговора од стране краља Карола и његових министара“.¹⁴⁹⁷ Упркос царевом изјави да Русија неће тражити ревизију уговора, српски политички кругови били су онеспокојени постојањем те могућности. Јован Жујовић је посетио руско посланство на дан потписивања мира у Букурешту и између осталог и о томе разговарао са Хартвигом који га је уверавао да ревизије уговора неће бити, а ако је буде односиће се на Кавалу или Једрене. Хартвиг је истакао да је Србија толико добила, па и све да дође до ревизије може нешто Бугарима „бацити“, као што се баца

¹⁴⁹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 281, № 25, Berlin, le 10 août 1913; *Ibidem*, № 105-106, Bucarest, le 11 août 1913.

¹⁴⁹⁴ R. Poincaré, *L'Europe sous les armes*, III, 216.

¹⁴⁹⁵ V. Vesa, *op. cit.*, 59. Крајем фебруара 1913. Поенкаре је примио и Орден светог Андреје које му је, у име цара Николаја II, у Паризу предао амбасадор Извољски. Повод је био Поенкареово преузимање дужности председника Републике (*La Collation des insignes de Saint-André à M. Raymond Poincaré*, Journal des débats 56 (le 26 février 1913) 4; *Руски цар и Поенкаре*, Самоуправа № 38 (14/27. фебруар 1913) 2).

¹⁴⁹⁶ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, 14924/149, краљ Петар - Н. Пашићу, 1/14. август 1913.

¹⁴⁹⁷ ANR, Casa Regală, Inventare 725, dosar 40/1913, № 16, Palatul Regal, București, le 10/23 septembre 1913.

„бакшиш циганима на дахире“.¹⁴⁹⁸ Челни људи Аустроугарске се још дуго по закључењу конференције нису могли отети утиску да је Монархија поражена и да ју је пораз балканске политике неповратно коштао губитка престижа велике силе у европским оквирима.¹⁴⁹⁹

Француска и Велика Британија су биле против екстремних, опасних потеза који су угрожавали општи мир, а у такве потезе је спадала ревизија тек склопљеног мира. Обе државе су биле сложне у оцени да Букурешки мир није идеалан, али да би његова ревизија била још опаснија јер би отворила врата новим немирима на Балкану. Помирљивост Француске и Велике Британије још више је раздраживала аустроугарску штампу која је оштрицу напада усмерила ка Француској, оптужујући је да је све време водила лицемерну политику. Провладини аустроугарски листови су писали да је Француска званично подржавала балканске државе, укључујући и Бугарску, док је иза њихових леђа и читаве Европе „новцем француских банака помогла Турцима да поврате Једрене“.¹⁵⁰⁰ У оптужбама против Француске аустроугарска штампа је настојала да искористи чињеницу да су Француска и Русија током заседања у Букурешту заузеле супротне ставове у питању Кавале. Овим натписима аустријски листови су настојали да створе јаз међу савезницама, ширећи гласине да је блок сила Антанте пред распадом. Оптужбе које су биле изречене против ње нису биле олако схваћене у Француској, јер је Пишон сматрао за сходно да циркуларном депешом француским посланицима скрене пажњу на њих. Француска и руска дипломатија се јесу разилазиле у мишљењима по питању Кавале, објашњавао је Пишон, али ни једна ни друга нису у овом ни другим питањима тражиле искључиву подршку своје савезнице. Француска је била добро упозната са залагањем Русије да обезбеди Бугарској једну луку на Егејском мору, а Русија је, са друге стране, разумела потребу Француске да ојача своје позиције у источном Средоземљу. Никакве неслоге због овог, или било ког другог питања, између Француске и Русије није било, децидиран је био Пишон.¹⁵⁰¹

Упркос свему наведеном, судећи на основу ноте министра Пишона, случај Кавале није руско-француске односе оставио нетакнутим. Ако ништа друго, случај Кавале разоткрио је руско субвенционисање француске штампе. Да би променио став званичника Француске и у Европи створио утисак да Француска подржава руски став у питању Кавале, Сазонов је, непосредно пред почетак конференције у Букурешту, исплатио руској амбасади 100.000 франака за субвенционисање француских листова, посебно листа *Le Libre Parole*, са циљем да заступају проруски став

¹⁴⁹⁸ АС, лични фонд Ј. М. Жујовића, арх. јед. 56, л. 140.

¹⁴⁹⁹ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 147–148.

¹⁵⁰⁰ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 92, Saint-Petersbourg, le 11 août 1913.

¹⁵⁰¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 113, Paris, le 12 août 1913.

у овом питању. Због уплива овог новца дошло је до колизије у ставовима француске званичне политике и штампе по први пут током трајања балканских ратова. Овај потез Сазонова и Извољског, за ког се веровало да је идејни творац замисли, оцењен је као неморалан и наишао је на осуду целокупног француског друштва.¹⁵⁰²

Размимоилажење ставова француске јавности и званичника, као и гласине о затегнутим односима између Париза и Петрограда, нису прошли непримећено ни од стране Рифат-паше, представника Османског царства у Паризу. Он је 9. августа известио министра Саида Халим-пашу да су односи између Француске и Русије „врло деликатни“ и да се тренутно води полемика између руске и француске штампе. Да ли ће се несугласице из штампе пренети на званични ниво, остаје да се види, закључио је Рифат-паша.¹⁵⁰³ За Османско царство оваква вест, макар и непотврђена, била је од великог значаја, јер јој је нејединство сила пружало извесне гаранције да јој неће одузети Једрене и вратити га Бугарској. Питање Једрена није званично разматрано у Букурешту, јер османским делегатима није било дозвољено учешће на конференцији. Питање је остало у корпусу неразрешених проблема, који је требало да разреше велике силе или да Бугарска и Османско царство о томе директно преговарају. Лорд Греј је у више наврата саветовао османског амбасадора у Лондону Тефик-пашу да би његова влада требало да прихвати његову и сугестију Француске и напусти Једрене у замену за стратешки боље одређену границу са Бугарском. Упркос свим саветима и притисцима, Тефик-паша је био уверен да ниједна европска држава неће употребити силу да би протерала Царство из Једрена, те је он својој влади саветовао да истраје у својој политици и не напушта Једрене.¹⁵⁰⁴ Такође, један од главних аргумената Порте иза ког се заклањала пред великим силама био је тај да она више не контролише војску Енвер-бега и да није у њеној моћи да евакуише град како то силе захтевају.¹⁵⁰⁵

Све и да нису желеле силом да одузму Једрене од Царства, бројне гласине о злочинима које су јединице башибозука чиниле широм Тракије представљале су потешкоћу великим силама у прихватању османске вла-

¹⁵⁰² Овакав начин утицаја на креирање јавног мњења није био непознат у Француској. Русија је до 1907. имала посебан фонд који је био намењен искључиво субвенционисању француске штампе. На почетку Првог балканског рата, Извољски је затражио од своје владе да се тај фонд обнови, што је и учињено. Фондом је располагао саветник за финансије при руској амбасади у Паризу Артур Рафалович. Осим листа *Le libre Parole*, као проруски листови најчешће су помињани *Le Temps*, *Journal des Débats* и *L'Echo de Paris* (R. Poincaré, *L'Europe sous les armes*, III, 100–105; J.-B. Duroselle, *La France de la „Belle époque“*, Paris 1992, 117; E. Malcolm Carroll, *op. cit.*, 268–274; S. V. Fay, *op. cit.*, 410–417; Б. Стојић, *Први балкански рат у очима француске јавности*, Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао, 341–355).

¹⁵⁰³ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1548, Paris, le 9 août 1913, 290–291.

¹⁵⁰⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1156, Londres, le 14 août 1913, 299–300.

¹⁵⁰⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 281, № 187, Londres, le 14 août 1913.

сти над Једреном као свршене чињенице. Уз то, с времена на време, на западу су се појављивале и вести да је османска војска окупирала и десну обалу реке Марице и извршила упад у Гумулџински санџак.¹⁵⁰⁶ На такве вести Порта је одговарала демантијима, али су се бојазан и неповерење код европских дипломата тешко искорењивали.¹⁵⁰⁷ Овакве и сличне гласине махом је ширила Бугарска, јер је желела да испровоцира велике силе и изазове их да се умешају и силом врате Једрене у оквиру бугарске државе. Знајући да иза свих гласина стоји Бугарска, Османско царство је непрестано стрепело да ће она брзим војним нападом покушати да поврати изгубљени град, док се Бугарска прибојавала да би султанова војска, чија се бројност у Тракији процењивала на око 400.000 војника, могла да настави поход даље од Једрена у покушају да поврати читаву изгубљену Румелију.¹⁵⁰⁸

Очекујући контранапад, ниједна страна се није усуђивала да распусти војску којој је, након године ратовања, опоравак био преко потребан. Исцрпљеност обе стране била је велики подстицај и Бугарској и Османском царству да ступе у преговоре и коначно ставе тачку на обострана страховања. Билатерални уговор Бугарске и Османског царства, који је окончао једногодишњи рат, потписан је 29. септембра.¹⁵⁰⁹ Пошто између Бугарске и Османског царства није било размене ратних декларација у Другом балканском рату, формално овај мир је био уговор између две државе које нису ни биле у рату. Још један преседан овог уговора био је тај да је Османско царство после једног века константног губљења поседа на Балкану, овим миром добило, бар у формалном смислу, територијално проширење које му је омогућило да остане на европском континенту. Добијена територија је износила отприлике 12.000 км². Стране дипломате су биле задивљене „практичношћу и рационалношћу“ Бугарске и њеном способношћу да прихвати тренутне политичке околности и да се поред изгубљене територије у Македонији одрекне и Једрена за који је дала толике жртве.¹⁵¹⁰

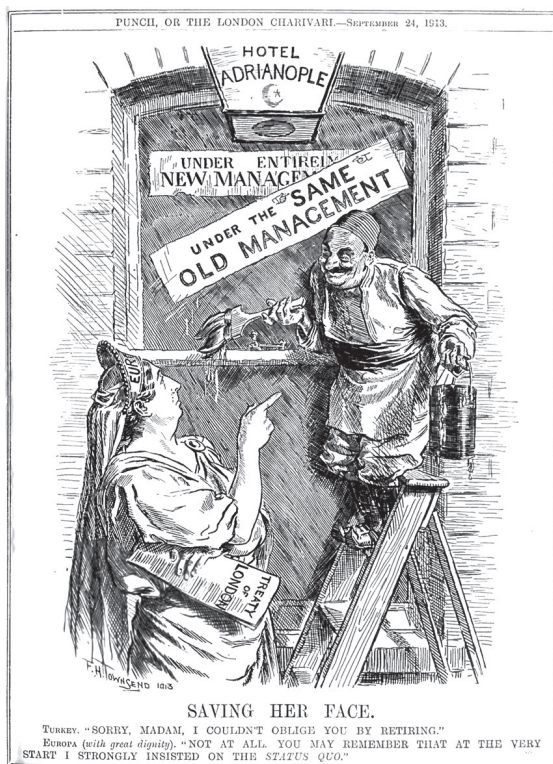
¹⁵⁰⁶ Гумулџин (данас Коматин) град у источној Тракији.

¹⁵⁰⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, II, № 1577, Londres, le 18 août 1913, 308-309.

¹⁵⁰⁸ *Ibidem*, II, № 1580, Paris, le 19 août 1913, 309-310.

¹⁵⁰⁹ Грчка је свој мировни уговор са Османским царством потписала 14. новембра 1913, после преговора који су трајали четири месеца. Србија је пре него што се упустила у преговоре са Портом желела да изврши разграничење са Црном Гором, тако да је уговор којим је поново успоставила дипломатске односе са Османским царством склопила тек 14. марта 1914. (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 289, № 2-4, Péra, le 16 novembre 1913; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, № 151, 377-389; *Ibidem*, № 154, 394-401; *Ibidem*, № 160, 409-415).

¹⁵¹⁰ *BD*, IX-II, № 1259, Constantinople, October 2, 1913, 1002-1004. Показана „практичност“ при склапању мира са Османским царством била је пресудна да француске банке одобре Бугарској исплату рате од 15 милиона франака, последње транше зајма који је закључила јуна 1912. Бугарска је тражила исплату новца одмах након потисаног мира у Букурешту, али је тада била одбијена. Услов је био уређење односа са Османским

Сјасава образ.

Турска: Извиниће, јосиођо, не моју Вам удовољити.

Европа (достојанствено): Најројив. Сејићеће се да сам се од јочетика најодлучније залајала за status quo.

(Punch, or the London charivari (September 24, 1913) 821)

Склопљени уговор о миру између Бугарске и Османског царства уливао је наду Француској да ће и остале балканске државе на сличан начин без већих потешкоћа ставити тачку на рат и посветити се санирању последица. Са великим одобравањем поздравила је приближавање Србије и Румуније, започето током конференције у Букурешту. У духу учвршћења новог савеза на Балкану, током Букурешке конференције договорено је неколико видова сарадње између Србије и Румуније. У склопу планова за будућност две владе су биле заинтересоване да реализују давнашњи пројекат изградње моста преко Дунава који би се спојио код Прахова на српској и Турну Северина на румунској страни. Мост је био замишљен као железнички, и првобитно је требало да споји Београд и

царством. Одмах након потписивања уговора од 30. септембра, француске банке су исплатиле Бугарској тражени новац (С. Дамянов, *op. cit.*, 370).

Крајову. Такође, током заседања мировне конференције, председници влада Пашић и Мајореску изразили су заинтересованост да се између две државе успостави и неки облик трговинске уније.¹⁵¹¹ Две државе су отпочеле преговоре о изградњи моста на Дунаву у октобру 1913. који су 10. децембра довели до потписивања конвенције. Склопљена конвенција, коју су потписали краљеви Петар и Карол, представљала је допуну конвенције из 1898. године. Потписаном конвенцијом била је договорена изградња моста између Брзе Паланке и места Циганаша. Потписнице конвенције су 6. јуна 1914. у Београду одредиле инжењере задужене за проучавање терена и изградњу моста. Делегације инжењера су свој први и једини састанак одржале 29. јуна у Брзој Паланци, али због околности изазваних атентатом у Сарајеву изградња моста који би повезао Србију и Румунују остављена је за неко друго време.¹⁵¹²

Недуго по потписивању мира у Букурешту у Србију је у званичну посету упућен румунски историчар и главни заговорник војне сарадње Србије и Румуније у Другом балканском рату Николаје Јорга. Разлог посете била је предаја једне историјске реликвије краљу Петру, али и разговор о будућој сарадњи две државе.¹⁵¹³ Током посете, Јорга је, као заговорник сарадње народа југоисточне Европе, одржао једно предавање у Српској краљевској академији под називом „Узроци пропасти Османског царства“.¹⁵¹⁴ У говору пред Народном скупштином који је одржао 29. октобра 1913. године Никола Пашић је односе Србије са Румунијом описао „као врло интимне и пријатељске, који се базирају на истим интересима, истим осећањима и тежњама“.¹⁵¹⁵

Сви видови сарадње и даљег учвршћења односа између Србије и Румуније, ишли су на руку Француској, јер су доприносили ојачавању

¹⁵¹¹ *BD*, IX–II, № 1245, Belgrade, August 19, 1913, 991. Још у време Царинског рата са Аустроугарском (1906–1911) Србија је тражила пут за очување своје економске стабилности користећи дунавски пловни пут. Како би отворила пут својој трговини, Србија је планирала изградњу железничке пруге од Радујевца на Дунаву до обале Јадранског мора (до лука Драч или Бар) и од Кладова, преко Ниша и територије Османског царства до Јадрана. Изградњом пруге требало је дунавски пловни пут повезати са Јадраном, а с обзиром на конвенцију која је потписана у Букурешту 1898. о изградњи моста између Кладова и Турн Северина, требало је да ова железница директно буде везана са румунским железницама (М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска њолићика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 191; П. Миленковић, *нав. дело*, 179; Д. Милић, *Модернизација саобраћаја на Балкану њосле 1878. њодине*, 505–518).

¹⁵¹² *Конвенција између Краљевина Србије и Румуније за њодизање мостѡа на Дунаву*, Српске новине 117 (30. мај/12. јун) 1–2; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, 192.

¹⁵¹³ М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, 192.

¹⁵¹⁴ N. Iorga, *Les causes de la catastrophe de l'Empire Ottoman*, Conférence faite le 11 novembre à Belgrade, Bucarest, 1913; V. Maciu, *op. cit.*, 265–283.

¹⁵¹⁵ Ђ. Станковић, *Сѡо њовора Николе Пашића. Вешѡина њоворниѡиѡва државника*, I, Београд 2007, 346–362.

њене економске позиције у региону Балкана и Југоисточне Европе. Пре балканских ратова, Француска је имала повлашћен положај у Србији у сфери финансија, тај положај је потврдила кредитом који су француске банке склопиле са Србијом 8. септембра 1913. године. Закључени зајам од 250 милиона франака у злату био је намењен ликвидирању ратних трошкова и ради подмирења нових, претежно војних потреба. Рок отплате био је педесет година, а конзорцијум који је одобрио зајам био је искључиво састављен од француских банака, на челу са *Француско-српском банком*.¹⁵¹⁶ Овај последњи предратни закључени зајам учврстио је економску зависност Србије од Француске и њеног капитала. Француска је држала 75% укупног спољног дуга Србије, а већи прилив капитала са собом је донео и појачан политички притисак.¹⁵¹⁷

Заједничка оцена француских државника и дипломата на крају ере балканских ратова била је та да је Француска од свих великих сила извукла највише користи. Позиција Русије на Балкану се вратила на период пре 1912. године, јер је њен пројекат – Балкански савез нестало у вихору Другог балканског рата. Балкански Словени су поново били разједињени, а односи између Србије и Бугарске чинило се неповратно нарушени. Ни Аустроугарска као главни руски опонент на Балкану није имала много више разлога да буде задовољна својом балканском позицијом. Залагањем њене дипломатије била је створена независна ал-

¹⁵¹⁶ ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1448, л-4, Париз, 9/22 август 1913; *Уговор о зајму од 8. септембра 1913. године*, Српске новине № 230 (19. октобар/1. новембар 1913) 2-4; D. Gnjatović, *Stari državni dugovi 1862-1941*, Beograd 1991, 106-108.

¹⁵¹⁷ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Régime douanier dans les Balkans (territoires annexes), № 1, Rapport de M. Albert Hevet, président de la Chambre de Commerce de Bourges, le 4 novembre 1913; R. Poidevin, *op. cit.*. Овоме треба додати и сарадњу кроз неколико мешовитих француско-српских предузећа која су основана током 1913. и 1914. У мају 1913. основано је *L'Entreprises industrielles et des Travaux Publics* за изградњу путне мреже у новоприсаједињеним областима. У исто време су отпочели преговори са друштвом *Société Civile d'Etudes des Ports et Chemins de fer Serbes sur l'Adriatique* о давању концесије овом друштву за изградњу пристаништа и железничке пруге до Јадранског мора. Договорено је да Друштво пошаље једну мисију која ће испитати терен. Њен рад је био прекинут избијањем Првог светског рата. У марту наредне 1914. основано је *Société franco-serbe en vue de la construction d'hôtels dans les nouvelles provinces* које је добило концесију на двадесет пет година за изградњу хотела у Скопљу, Битољу, Штипу, Велесу, Охриду, Приштини и Новом Пазару. И на крају, Француска је у првој половини 1914. имала значајну улогу у решавању питања источних железница које су прешле у руке балканских држава (AC, S/F, MF 61, № 132, Belgrade, le 5 novembre 1913; AC, S/F, MF 62, № 283-307, Interets Français en Serbie, le 30 octobre 1917; AC, S/F, MF 62, № 133-135, Paris, le 8 novembre 1913; AC, S/F, MF 62, № 143-145, Belgrade, le 21 novembre 1913; AC, S/F, MF 62, № 224-225, Belgrade, le 28 mars 1914; AC, S/F, MF 63, № 131, Paris, le 15 mai 1913; AC, МИД – ПО, Посланство у Паризу, фас. 1, Поверљива архива за 1914, Пов. Бр. 77, Париз, 20. март/2. април 1914; А. Митровић, *Српске банке у Србији 1882-1914*, 7-24; Љ. Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 800-803).

банска држава, а Србија одсечена од изласка на море, али је уплитањем осталих сила њен утицај у Албанији био ограничен, а Србија је добила проширење у Македонији.¹⁵¹⁸ Још већи ударац стигао је у Другом балканском рату када је Бугарска, коју је она отворено подржавала, претрпела пораз, а Румунија стала на страну Србије и Грчке. Узалуд је на измаку лета 1913. године Аустроугарска једина од свих сила, готово као мантру, понављала да је неопходно ревидирати Букурешки мировни уговор, јер више нико није веровао да би чак и са ревидираним миром штета коју је претрпела била ишта мања. Побеђена Бугарска се од склапања Букурешког мира у више наврата нудила Аустроугарској као савезник на Балкану. Аустроугарска је то савезништво желела, зарад њега је и подржавала владу Радославова, али даље од симпатија није отишла, јер Немачка није хтела аустро-бугарско приближавање, сматрајући да свако приближавање Софији удаљава Беч од Букурешта.¹⁵¹⁹ Уместо успостављања блиских веза са Бугарском, Немачка је упућивала Аустроугарску да поправи своје односе са Румунијом. Тако је у јесен 1913. године дошло до смене на челу аустријског посланства у Букурешту. Контрoверзног принца Емила фон Фирсемберга Аустроугарска је заменила још контрoверзнијим грофом Отокарoм фон Чернином, који је имао само један задатак - да поправи односе између Беча и Букурешта. У тој мисији гроф Чернин се суочио са бројним потешкоћама, па је убрзо по преузимању дужности констатовао да му се чини да је румунски савезнички уговор „мртво слово на папиру“.¹⁵²⁰ Једини веран савезу је остао краљ Карол који је и сам рапидно губио ослонац у политичким партијама и јавном мњењу. Ратом против Бугарске који је водила противно интересима Тројног савеза, Румунија је јасно ставила до знања својим савезницима да јој је мало

¹⁵¹⁸ Уредба о уређењу ослобођених области донета је 3. а указ о присаједињењу нових крајева Србији 7. септембра. Присаједињење је пратио проглас краља Петра „Моме драгом народу ослобођених и присаједињених области“, објављен у *Српским новинама* 10. септембра. Влада и Народна скупштина су до децембра 1913. донеле неопходну пратећу законску регулативу према којој су нови крајеви, иако уједињени са матицом, били засебна управна целина. Током прелазног периода устав и закони Краљевине Србије постепено су се уводили у управу нових крајева. Закони и специјалне уредбе усвајани су 1914. Од посебне је важности Уредба о насељавању у новим крајевима која је прописивала процедуру за насељавање српских и иностраних држављана (*Закон о присаједињењу Старе Србије Краљевине Србији и о ујрави у њој*, 14/27. децембар 1913; *Уредба о уређењу ослобођених области*, Српске новине № 181 (21. август/3. септембар 1913) 1-4; Српске новине № 187 (28. август/10. септембар 1913) 1; *Уредба о насељавању у новослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије*, Српске новине № 44 (23. фебруар/8. март 1914) 1).

¹⁵¹⁹ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 168.

¹⁵²⁰ АМАЕ, NS, Roumanie, MF P18711, doss. 5, № 209-211, Bucarest, le 5 janvier 1914; V. Maciu, *op. cit.*, 265-283; P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 150; F. Constantiniu, *op. cit.*, 289-294.

стало до веза које су је од 1883. године спајале са Бечом и Берлином.¹⁵²¹ Тај став Румунија је потврдила јануара 1914. године када је уместо Титу Мајорескуа на чело владе дошао франкофилски оријентисан вођа Либералне партије Јон Братијанију. Њега је гроф Чернин описивао као „германофоба у души“, а Централним силама је било јасно да ће у будућности Румунија ослонац више тражити у Паризу него у Бечу.¹⁵²²

За разлику од Русије и Аустроугарске, које су се највише уплitale у догађаје 1912. и 1913. године, Француска је, захваљујући умереној и политици немешања, учврстила свој утицај и углед на читавом Балкану. Овако је позицију Француске видео Блондел у једном од извештаја с почетка августа 1913. године. Стечени престиж на Балкану, истакао је Блондел, олакшаће Француској економско учвршћивање на балканском тржишту, нарочито када државе-победнице почну да санирају последице два рата.¹⁵²³ Конференција у Букурешту посматрана као успех Румуније, Србије, Грчке и Црне Горе успела је да омекша ставове неке од најватренијих критичара рата на Балкану, какав је био вођа социјалиста Жан Жорес. У броју од 7. августа листа *L'Humanité* Жорес је означио „Србе као војнички народ“, који је након пораза код Сливнице, који је упоредио са француским поразом код Седана, успео да се издигне и реваншира Бугарској у Другом балканском рату.¹⁵²⁴

Због пораза и „болног“ мира који га је пратио, Бугарска, једина од свих балканских држава није гајила превелике симпатије према Француској, нарочито након што је у Букурешту подржала Грчку да добије Кавалу. Критике су биле изношене не толико на рачун званичника, колико против француског јавног мњења. Бугарска је била уве-

¹⁵²¹ P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 150; F. Constantiniu, *op. cit.*, 289–294.

¹⁵²² L. Albertini, *op. cit.*, 501; Maciu, *op. cit.*, 265–283. Упркос томе што је одвајање Румуније од Тројног савеза био велики дипломатски успех Француске, француски финансијери су тешко крчили путеве тешкој економској сарадњи две државе. Када су се у јесен 1913. румунски државници обратили француским банкарима за зајам били су одбијени јер је 70 милиона франака зајма требало да покрије исплату претходног зајма који је Румунија узела од немачких банака. Румунском министру финансија Александру Маргилману је објашњено како је то неприхватљиво за Француску „која не жели да својим новцем подупире и ојачава Тројни савез“. Банке нису ревидирале захтев ни након интервенције Министарства спољних послова. Након што је била одбијена у Паризу, Румунија се, према очекивању окренула немачкој берзи, и почетком октобра је са *Disconto Gesellschaft* склопила уговор о зајму на 175 милиона. Француска јавност је била бесна због овог непромишљеног потеза француских банака, јер је зајам био одлична прилика да Француска материјализује свој политички утицај и да коначно прекине све везе Румуније са силама Тројног савеза (АМАЕ, NS, Roumanie, MF P18711, doss. 5, № 209–211, Bucarest, 5 janvier 1914; ЦДА, МВРИ, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1469, л-29, *Nous rejetons la Roumanie dans les bras de la Triplice*, La libre parole № 7840 (le 8 octobre 1913); V. Vesa, *op. cit.*, 18).

¹⁵²³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 280, № 272–273, Bucarest, le 8 août 1913.

¹⁵²⁴ *L'Humanité* № 3399 (le 7 août 1913).

Карта Балкана на крају балканских ратова
(L'illustration № 88 (Juin 1914) 135)¹⁵²⁵

¹⁵²⁵ Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

рена да је француска штампа била најкритичнија према њој од почетка међусавезничког рата и да су такав став од француских преузели остали европски листови. Према оцени посланика Панафијеа, управо је показана пристрасност појединих француских листова изазвала највише јада у Бугарској и наштетила иначе добрим француско-бугарским односима. Све до почетка јула, Француска је била високо цењена у политичком и јавном животу Бугарске. За годину дана рата на Балкану то је био једини случај да је Француска, прецизније део њене јавности, искорачила из оквира своје неутралне политике, а штета која је начињена тек ће се утврдити, сматрао је Панафије.¹⁵²⁶

Сагласан у ставу да ће Француска из балканских ратова извући највише користи и бенефиција био је и Леон Деко. Према његовом суду, Аустроугарска ће увек изазивати неповерење код балканских држава. Русија је у балканским несугласицама, као и много пута раније, настојала да балансира између Бугарске и Србије, због чега никада до краја није задобила поверење ниједне од те две државе. Италија због својих „сплетки“ и потајних освајачких претензија није имала добре позиције у балканском јавном мњењу. Велика Британија је увек била на дистанци у односу на дешавања на Балкану, а Немачка, због савезништва са Аустроугарском, „потајно опасна“. Судајући према писању штампе, првенствено српске, Француска једина током ове дуготрајне кризе није водила двоструку политику, нити отворено подржавала једну државу на штету друге. То је била мудра политика француских државника и Деко се надао да ће симпатије српског народа према Француској бити дуготрајне, као и да ће Француска умети да на најбољи начин искористи нове околности и додатно се економски, културно и политички учврсти у Србији и остатку Балкана.¹⁵²⁷

Црвени крст и католичке мисије под француском заштитом у вртлогу ратова

У тренутку повратка делегација са конференције у Букурешту последње стране медицинске и хуманитарне мисије полако су напуштале Балкан. Потписивањем мира, њихова улога у ратовима је била завршена, а даља брига о рањеницима прелазила је на националне здравствене службе и хуманитарне организације. Најважнији задатак који је чекао цивилне и војне службе балканских држава након два исцрпљујућа рата било је утврђивање размера страдања, пре свега сумирање људских губи-

¹⁵²⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 283, № 23–27, Sofia, le 22 août 1913.

¹⁵²⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 282, № 126–128, Belgrade, le 19 août 1913.

така.¹⁵²⁸ Докторима који су боравили на Балкану као део страних мисија преостајало је да сумирају виђено и да искуства стечена на ратиштима Балкана пренесу својим колегама кроз стручне студије и чланке. Требало је да та сазнања послуже модерној медицини као вредне здравствене и људске лекције и наука за неке будуће ратове.

Брига о рањенима и болеснима била је важан сегмент балканских ратова у којој су узеле учешће све секције међународне организације

¹⁵²⁸ Прецизне бројке о броју погинулих, рањених и умрлих од болести нису утврђене ни у једној држави која је учествовала у балканским ратовима. Ово питање је у Србији покретано у више наврата још током трајања сукоба. На овај проблем указао је и министар унутрашњих дела Стојан Протић у недатираном допису који је упутио Николи Пашићу. Протић скреће пажњу да је више угледних лица долазило код њега и министра војног, тражећи обавештења о својим погинулим и рањеним сународницима, али да им они такве информације нису могли дати јер их ни сами нису знали. Протић је тражио од Пашића да посредује код начелника Генералштаба Путника и тражи од њега већу ажурност и да се породице извештавају или преко Министарства унутрашњих дела или директно од Врховне команде. Ово питање је оценио као врло важно, јер је оно у грађанству стварало велико нерасположење и неспокој. У литератури се могу наћи различити подаци, које треба узети са резервом. Према извештају француског посланика на Цетињу Деларош-Вернеа од 12. августа 1913. наводи се да је Црна Гора објавила званичне податке о броју рањених и убијених Црногораца током операција Другог балканског рата. Према објављеним подацима погинуло је 150, а рањено 700 црногорских војника. Деларош-Верне није поверовао у истинитост објављених бројки, тим пре јер је од руског војног агента Потапова добио другачије податке. Према наводима руског генерала, укупни губици Црне Горе (погинули, нестали, болесни, инвалиди) током Другог балканског рата износили су између 2.000 и 2.500 људи, односно 12.500 за оба рата. За Србију се у погледу губитака у Првом балканском рату најчешће наводи бројка од 22.000 погинулих и 21.000 рањених. У Другом је страдало 14.500 људи, док се број рањених процењивао на 30.000. Извештај Карнегијеве комисије се у погледу губитака Србије позвао на саопштење владе дато у Народној скупштини 13. фебруара 1914. Према том саопштењу, губици Србије током рата са Османским царством износили су 5.000 погинулих и 18.000 рањених. За Бугарско-српски рат наведено је 7–8.000 погинулих и 30.000 рањених. Од последица болести преминуло је 11–12.000 људи, а од тежине рана преминуло 2.500 војника, од колере 4.300, од којих се 4.000 односило на Други балкански рат. Губици Грчке у Првом балканском рату износили су 143 официра и 2.231 војник, док је рањених било 261 официр и 9.034 војника. Осим наведених било је 580 смртних случајева због смрзавања у планинама северног Епира. У Другом балканском рату Грчка је изгубила 164 официра и 5.687 војника, рањених је било 294 официра и 25.533 војника. У погледу губитака Бугарске у рату са Османским царством наводи се цифра од 14.000 погинулих, 50.000 рањених и 19.000 умрлих од болести. У Другом балканском рату губици Бугарске, према Ричарду Холу, износили су 18.000 погинулих, 60.000 рањених и 15.000 умрлих од болести (АС, лични фонд Н. Пашића, кут. бр. 7, арх. јед. 25, С. Протић – Н. Пашићу; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 281, № 136, Cettigné, le 12 août 1913; А. Фишер, *нав. гело*, 12; Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington 1914, 395; *A history of the Hellenic Army 1821–1997*, 120; С. Скоко, *Друџи балкански райи 1913*, II, 337; R. C. Hall, *op. cit.*, 135).

Црвеног крста које су отправљале помоћ на Балкан током трајања сукоба.¹⁵²⁹ Од усвајања прве Женевске конвенције о заштити права рањеника и ратних заробљеника 1864. године до почетка Првог балканског рата доста се напредовало у здравственој заштити војника и цивилног становништва и борби за „хуманији“ рат.¹⁵³⁰ Пре званичне објаве рата све будуће учеснице Првог балканског рата знале су да оскудевају у броју лекара, хирурга и болничара који би на првој линији фронта бринули о здрављу сваког борца.

У циљу обезбеђења што адекватније медицинске неге за војнике, зараћене државе су преко своје дипломатске мреже одаслале прогласе да ће у складу са скромним буџетима ангажовати један број лекара о државном трошку. Србија је такав проглас упутила већ првог дана рата. Да би се спречило пријављивање разних авантуриста или оних који су желели личну или материјалну корист, прописани су стриктни критеријуми. За службу у својој војсци Србија је тражила искључиво дипломиране лекаре, и то првенствено хирурге са искуством. За узврат је нудила тромесечни уговор са платом од 400 динара месечно и плаћене трошкове доласка и повратка. Није нудила официрски чин или неку другу вредносну награду. Дипломатска представништва су добила инструкције да не прихватају болничаре или медицинске сестре, једино уколико се за ту позицију пријави особа из високог друштва или уколико су болничари у саставу организоване медицинске мисије.¹⁵³¹ У погледу исхране, Министарство војске је у склопу уговора нудило да сваком лекару на дужности у болници издаје оброк, исти као и болесницима. У вези са смештајем,

¹⁵²⁹ Намера нам је да у кратким цртама дамо преглед медицинских мисија које је на Балкан током 1912. и 1913. послала Француска. Детаљније о Црвеном крсту и страним медицинским мисијама током балканских ратова видети: *Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије. Саопштења 1876–1936*, Београд 1936; *Rapport de la Société de la Croix-rouge Serbe 1912–1920*, Genève 1920; В. Стојановић, *Историја српског војног санитетства*, Београд 1925; А. Недок, *Balkanski ratovi 1912–1913: rad srpskog vojnog saniteta*, Beograd 2012; *Srpski vojni sanitet u Balkanskim ratovima*, прир. В. Поповић, В. Тодоровић, Београд 2012; И. Петровић, *Медицинске мисије на српским ратним пољима 1912–1918*, Нови Сад 2008; Г. И. Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012; Б. Стојић, *Мисија Црвеног крста у балканским ратovima 1912–1913. године*, Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, ур. Н. Педовић, Зајечар 2014, 153–164.

¹⁵³⁰ А. Динан, *Сећање на Солферино*, Београд 1998, 5–8. Прва Женевска конвенција за побољшање положаја рањених војника у војскама у рату, усвојена је 22. августа 1864. на Дипломатској конференцији на којој су учествовали делегати из 16 земаља. Друга, која је штитила права рањеника, болесника и бродоломника током рата усвојена је 1906. Трећа (усвојена 1929) разматрала је права ратних заробљеника, а Четврта (усвојена на Конференцији 1977), заједно са два Протокола, гарантовала је заштиту грађанских права цивилног становништва током рата. Последњи пут Женевске конвенције допуњене су 2005.

¹⁵³¹ АС, МИД – ПО, ролна 366, Министарство војно – МИД-у и свим посланствима, Поверљиво, Пов. бр. 3834, 5/18. октобар 1912.

уколико им то смештајни капацитети дозвољавају болнице су биле у обавези да наместе стан за ангажованог лекара. Ако пак за то нису имале услова, лекар је сам обезбеђивао смештај у вароши.¹⁵³²

Друга мера којој су државе у рату прибегле била је да су се обратиле за помоћ националним секцијама Црвеног крста и Црвеног полумесеца. Но, када ни та помоћ није била довољна, послат је апел Међународном комитету Црвеног крста у Женеви. Грчка секција Црвеног крста прва је затражила помоћ, већ 18. октобра. Србија је исти позив упутила пет дана касније, а за њима су стигли и апели од преосталих зараћених држава. Међународни Црвени крст спремно је одговорио на примљене апеле и већ 26. октобра одаслао прогласе свим неутралним државама да у најкраћем временском периоду упуте на Балкан своје медицинске мисије, новац и остала средства од помоћи за збрињавање рањеника. Такође, на истој седници, Црвени крст је усвојио одлуку да се националним секцијама Црвеног крста и Полумесеца зараћених држава упуту једнократна помоћ од по 1.000 франака.¹⁵³³

Одговарајући на апеле Црвеног крста и зараћених држава, хуманитарне и добротворне организације, као и државне институције у Француској, одмах су узеле учешћа у слању помоћи.¹⁵³⁴ Врло истакнуту улогу у слању помоћи имала је Анријет Поенкаре, супруга Ремона Поенкареа. Попут многобројних супруга државника и дипломата у Француској и она је била чланица *Association des Dames Françaises de la Croix rouge Française* и врло често је лично одговарала на молбе које су стизале на адресу овог удружења. У организацији Удружења француских дама, уз посредовање посланика у Софији Панафијеа, у Бугарску је 25. октобра послата мисија од два доктора, два хирурга и једне медицинске сестре, предвођена грофом Жаном де Кастеланом. Осим помоћи рањеницима, мисија је имала за циљ да се, радећи заједно са бугарским Војним санитетом, упозна са здравственим и хигијенским условима на бугарском делу ратишта.¹⁵³⁵

Исто удружење је једну мисију, заједно са значајном количином помоћи, упутило ка Србији 31. октобра. Мисију су чинила два хирурга, два

¹⁵³² АС, МИД - ПО, ролна 382, Министарство војно (Опште војно одељење) – МИД-у, Пов. бр. 2460, Београд, 25. октобар/7. новембар 1912.

¹⁵³³ *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge* № 173 (Genève, janvier 1913) 6–8.

¹⁵³⁴ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge dans les Guerres balkaniques (1912–1914), №/, Paris, le 17 octobre 1912.

¹⁵³⁵ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, № /, Paris, le 22 octobre 1912. Поред супруге Ремона Поенкареа покровитељи *Удружења француских дама* биле су краљице Бугарске и Црне Горе Елеонора и Даринка, као и принцеза Марија, сестра грчког престолонаследника Константина. Почетком рата у рад Удружења укључиле су се и супруге посланика балканских држава у Француској (АС, МИД - ПО, ролна 383, Пов. Бр. 403, Париз, 1/14. октобар 1912).

доктора опште медицине и четири болничарке, а предводио ју је генерал Санси де Ролан.¹⁵³⁶ Генерал де Ролан је изразио жељу да лично предводи мисију у Србију у знак захвалности за учешће Петра Карађорђевића у Француско-пруском рату.¹⁵³⁷ Мисија генерала Де Ролана стигла је у Београд 9. новембра и одмах се ставила на расположење српском друштву Црвеног крста. Деко је јавио Поенкареу да је мисија већ сутрадан, 10. новембра, отпутовала у Скопље где су лекари били потребнији него у позадини.¹⁵³⁸ Осим мисије генерала Де Ролана широм Балкана је у том истом периоду, према сазнањима Декоа, радило још петнаестак француских доктора-добровољаца, као и изванредан број доктора које је директно ангажовала нека од балканских држава.¹⁵³⁹

Осим друштва *Association des Dames Françaises de la Croix rouge Française*, у помоћ рањенима на Балкану почетком новембра укључила се и француска влада. Председник Поенкаре је, пратећи пример своје супруге, донирао француском Црвеном крсту 15.000 франака намењених болницама и мисијама које су се спремале да крену на балканска ратишта.¹⁵⁴⁰ У прилозима и донацијама није заостајала ни француска војна фабрика *Шнајдер* из Крезоза. Управни одбор ове фабрике је, средином новембра, одбору за прикупљање помоћи у Паризу приложио 5.000 динара и још 20.000 директно донирано Црвеном крсту Србије. Ову донацију је, у име фабрике, предао њен заступник у Србији инжењер Арман Лењел.¹⁵⁴¹ У донацијама нису заостајали ни држављани Француске који су се у току рата задесили у балканским државама. То је случај са госпођом Буњол, чији је муж био члан одбора у Управи фондова, која је, уз помоћ својих веза у Француској, прикупила и предала Колу српских сестара материјалну помоћ у вредности од 20.000 динара.¹⁵⁴²

¹⁵³⁶ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, № /, Paris, le 31 octobre 1912.

¹⁵³⁷ АС, МИД - ПО, ролна 383, Пов. Бр. 403, Париз, 1/14. октобар 1912

¹⁵³⁸ Посланик Деко није био нарочито задовољан донетима мисије генерала Де Ролана, понајпре због инцидента који је изазвао један од четворице младих доктора у саставу мисије. Један од доктора је, после свега неколико дана, отказао своју помоћ у скопској болници јер је, како је навео претпостављеном, „непрестано био ометан присуством жена у болници“. У војним и цивилним круговима Краљевине Србије овај случај је био оцењен као „скандалозан“ и као такав бацио је сенку сумње на алтруистичке и хумане намере читаве француске мисије (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, № 164, Paris, le 10 novembre 1912; АС, МИД - ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913).

¹⁵³⁹ АС, МИД - ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913.

¹⁵⁴⁰ *Телеграми*, Самоуправа № 253 (22. октобар/4. новембар 1912) 3.

¹⁵⁴¹ *Богајћ ирилој*, Самоуправа № 267 (30. октобар/12. новембар 1912) 3.

¹⁵⁴² *Једна њлеменија Францускиња*, Самоуправа № 255 (23. октобар/5. новембар 1912) 3.

И даље, крајем децембра 1912. године, на основу Поенкареовог одобрења, у Нансију је основан посебан фонд намењен прикупљању средстава за жртве рата на Балканском полуострву. Фондом је управљао градоначелник Нансија који је 22. јануара обавестио Министарство спољних послова да ће Фонд, посредством француских посланстава, донирати Цариграду, Софији, Атини и Београду своту од по 1.400 франака, а влади на Цетињу 800 франака. Намена новца била је помоћ жртвама рата.¹⁵⁴³

Са потписаним примирјем, највећи број страних медицинских мисија је опозван са Балкана, али се већина њих вратила на почетку новог рата јула 1913. године.¹⁵⁴⁴ Други балкански рат је поново ставио на искушење достигнућа модерне медицине и хуманост европских секција Црвеног крста. Потреба за медицинском помоћи, лековима, а нарочито за специјализованим медицинским кадром, попут бактериолога, била је већа него током рата са Османским царством који је исцрпео већину медицинских залиха.

Српско друштво Црвеног крста је 2. јула 1913. године Међународном Црвеном крсту у Женеви упутило нову молбу за хитном помоћи у хирурзима и лековима. Исти апел је 9. јула стигао и од стране бугарског Црвеног крста.¹⁵⁴⁵ Пристигле апеле Међународно друштво Црвеног крста у Женеви проследило је појединачним европским секцијама. Међутим, француска, као ни друге европске секције, није била приправна да на пристигле захтеве српског и бугарског Црвеног крста одговори истог тренутка, јер их је нови рат изненадио, колико брзином којом се разбуктавао, толико и вестима о катастрофалној медицинској и хигијенској ситуацији на ратиштима. Да би убрзао слање преко потребне помоћи, француски посланик у Београду Деко је почетком јула, готово у стању панике, затражио од министра Пишона да интервенише код Црвеног крста и других хуманитарних удружења и да се најхитније пут Србије и Балкана упути помоћ у лековима и људству. Истовремено, Деко је телеграфисао Димену у Беч тражећи од њега да се ангажује код аустријске секције Црвеног крста јер, како је навео, само се у београдским болницама налазило око 3.000 рањеника којима је недостајао основни медицински материјал и особље које би о њима бринуло.¹⁵⁴⁶

Деко је нагласио да су Србији поред хирурга и доктора опште медицине, најпотребнији бактериолози са искуством у лечењу колере.¹⁵⁴⁷ Сведоци рата наводе да су колери у Македонију донели бугарски војници са

¹⁵⁴³ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, № /, Nancy, le 7 janvier 1913.

¹⁵⁴⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 250, № 17, Sofia, le 16 décembre 1912.

¹⁵⁴⁵ *Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge* № 175 (Genève, juillet 1913) 195-196.

¹⁵⁴⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 275, № 12, Vienne, le 6 juillet 1913.

¹⁵⁴⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, №/, Paris, le 19 juillet 1913.

тракијског ратишта. При првом контакту са српским и грчким војницима болест се незадрживо ширила, да би за свега неколико дана достигла ниво епидемије.¹⁵⁴⁸ Нажалост, француско Друштво Црвеног крста није могло да услиши молбу посланика Декоа и српског Друштва Црвеног крста за бактериолозима, али је аустроугарска секција изашла у сусрет овом Декоовом апелу и послала своја два бактериолога који су током Другог балканског рата и по његовом окончању радили у Србији на сузбијању колере. Једна бактериолошка лабораторија аустријског Црвеног крста била је смештена у Чачку.¹⁵⁴⁹ Осим ове, отворене су још бактериолошке лабораторије у Ристовцу и Београду, и установљене две колерне станице на граници са Бугарском и Османским царством које су контролисале транзит свих лица, поготово оних који су возом улазили у Србију.¹⁵⁵⁰

Не само да француско Друштво Црвеног крста није било у могућности да пошаље бактериологе, већ је убрзо саопштило да, из финансијских разлога, неће моћи да организује и пошаље тражену медицинску мисију у Србију. Ту је у помоћ притекло српско посланство у Паризу на челу са послаником Миленком Веснићем. Посланство је презело обавезу да финансијски помогне организовање две мисије. Једну је предводио др Ревершон, а другу др Паскал. Шесточлана мисија доктора Ревершона стигла је у Београд 5. јула, одакле је упућена у Скопље, где је радила у војној болници. Мисија др Ревершона је Скопље напустила 13. августа, након потписаног мира у Букурешту.¹⁵⁵¹ За разлику од ове, друга мисија предвођена др Паскалом била је оцењена као неуспешна, јер је четворочлана екипа др Паскала провела свега петнаестак дана у једној од београдских болница, а онда су др Паскал и његове колеге прекинули службу на сопствени захтев због, како су навели, неадекватних услова

¹⁵⁴⁸ А. Барби, *Брејалница: српско-бујарски рај 1913*, 83–84.

¹⁵⁴⁹ *Сйоменница 1876–1936*, 98.

¹⁵⁵⁰ *Одјава о холери*, Српске новине № 152 (13/26. јул 1913) 1. Осим колере током балканских ратова забележени су случајеви пегавог тифуса. Број оболелих није био драматично велик, али је смртност била врло висока, чему је допринио још увек непознат изазивач болести. Српска медицинска наука је била упозната да трбушни тифус изазива тзв. трбушни бацил, али се у пракси показало да исти бацил није изазивач и пегавог тифуса. Др Војислав Кујунџић, лекар у једној од болница у Београду, описао је болест као „крвну“, „заразну и прилепчиву“, износећи теорије да се преноси посредним и непосредним додиром, знојем, сузама, удисањем ваздуха оболелог, али није искључио могућност да преносници могу бити „све ситне животињице које живе по кожи човечијој и које се ране човечијом крви“. Пегави тифус се по свему судећи проширио од турских заробљеника из Албаније који су болест разнели по свим већим местима Србије. Војска која је учествовала у албанској експедицији такође је допринела ширењу заразе, посебно је XVIII пук који је боравио у Елбасану био захваћен заразом (*Пејави тифус*, Српске новине № 155 (17/30. јул 1913) 2; *истио*, № 156 (18/31. јул 1913) 2–3).

¹⁵⁵¹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, №75, Uskub, le 15 août 1913; А. Барби, *Брејалница: српско-бујарски рај 1913*, 185–192.

рада.¹⁵⁵² Овај догађај, заједно са инцидентом који је изазвао доктор из мисије генерала де Ролана, нанео је штете угледу Француске у Србији, сматрао је Деко. Ипак, упркос инцидентима и скромном доприносу који је, наспрам осталих држава, Француска дала у области медицине и хуманости, Србија је осећала велику захвалност. Присуство француских доктора током балканских ратова није остало непримећено у српском јавном мњењу и штампи.¹⁵⁵³

Стечена медицинска искуства из два балканска рата нису била занемарљива ни за француске докторе. Такав пример је случај контесе Де Кастелан, супруге др Кастелана који је предводио француску мисију у Бугарској, којој је медицинска пракса српског Војног санитета примењивана у санирању рана и пружању прве помоћи привукла личну пажњу. Контеса се маја 1913. године обратила српском посланству у Паризу са молбом да добије један пакет ручног завоја који је сваки српски војник носио ушивен у шињел као део прве помоћи. Контеса је о употреби завоја чула најбоље похвале и њена је намера била да тај исти завој уведе у употребу у француској војсци.¹⁵⁵⁴

Осим случаја госпође де Кастелан, још очигледнији пример великог значаја медицинске праксе балканских ратова био је случај др Шарла Жилбера који је око себе окупио групу ентузијаста са намером да у Србији отвори француску медицинску школу. Др Жилбер је предлог српској влади проследио јуна 1913. године посредством француског посланства у Београду, затраживши од Декоа да посредује код српских власти и помогне реализацију пројекта. Замисао др Жилбера била је да, уколико медицинска школа буде успешно радила, прерасте у Медицински факултет. Отварањем француске медицинске школе др Жилбер је желео да заинтересује више младих доктора у Србији, који су се до тада махом школовали у Аустроугарској и Немачкој, да се убудуће усавршавају у складу са праксом француске медицине. Др Жилбер је желео да достигнућа француске медицине буду присутнија у Србији, као и да више младих српских студената одлази на специјализације у Фран-

¹⁵⁵² АС, МИД - ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913. Пододбор француског Црвеног крста у Савоји покушао је помоћи на други начин. Веснић је у јуну 1913. обавестио Министарство да је у Савоји, Екс Ле Бену, организован један одбор *Comité de Réception et de Secours aux blessés des Etats Balkaniques* са циљем да укаже помоћ и негу свим рањеницима из рата на Балкану. Овај одбор је балканским државама нудио бесплатно лечење у локалној војној болници са 110 кревета уз бенефициране цене смештаја. Акцији се прикључила железничка компанија *Paris-Lion-Méditerranée* која је обећала да ће издавати снижене цене карата за све болеснике који се лече у Екс Ле Бену. Понуда се понајпре односила на официре и подофицире, а затим и остале војнике. Није познато да ли је ико од болесника заиста био послат у Савоју на опоравак (АС, МИД - ПО, ролна 407, Пов. Бр. 2288, Париз 11/24. јун 1913).

¹⁵⁵³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, №157, Belgrade, le 25 août 1913.

¹⁵⁵⁴ АС, МИД - ПО, ролна 386, Пов. Бр. 3719, Париз, 1/14. мај 1913.

цуску, да би, по повратку у земљу, примењивали достигнућа француске медицине. Међутим, пројекат др Жилбера остао је на нивоу идеје.¹⁵⁵⁵

Сумирајући значај Француске у области хуманости и пружања неге, Деко, као и остали француски посланици, нису занемаривали удео који су имале мисије организоване од стране католичких конгрегација под француском заштитом. У једном од извештаја у августу 1913. године, Деко је написао следеће: „Да није било католичких конгрегација које су се заједно са Друштвима Црвеног крста и Полумесеца укључиле и пружиле изузетан допринос у бризи рањених и болесних током балканских ратова значај Француске би у овом сегменту остао потпуно занемарљив“.¹⁵⁵⁶

О значајном хуманитарном доприносу католичких конгрегација које су се током Првог балканског рата нашле у центру ратног вихора говоре и многи други извори. Положај и добробит ових верских удружења били су брига свих католичких држава које су се сматрале заштитницима католичанства на Истоку. И Француска се убрајала у традиционалне заштитнике католичке цркве и њене мисионарске делатности у Османском царству, стога не изненађује да је француска јавност од првог тренутка покренула питање заштите духовних и моралних интереса које је Француска имала на Оријенту. Утицајни католички кругови пребацивали су француској влади да више брине о одржању општег мира, него о сопственим интересима који су, тврдили су, били угрожени ратним пожаром. Јавност је с времена на време подсећала владу да има обавезу према бројним верским и образовним институцијама које су биле расуте широм Османског царства. За време османске власти ове институције су уживале повластице, а настало ратно стање увукло је и њих у ратни ковитлац и онемогућило Француску да их на адекватан начин заштити. Једини контакт са њима током већег дела 1912. и 1913. године била су дипломатска представништва која су им у границама својих скромних могућности пружала помоћ и заштиту.¹⁵⁵⁷

Једном покренуто, ово питање није губило на актуелности за све време трајања ратова. Габријел Аното у тексту „La guerre ou la paix?“ објављеном средином октобра 1912. године, истакао је неопходност укључивања државе у овој проблем. Аното је апеловао на државу да ни по коју цену не дозволи затварање школа и других институција које су биле под француским патронатом, јер би тиме „читавау латинску културу довела у опасност да буде потпуно потиснута са Истока“.¹⁵⁵⁸ Да би се такав сценарио онемогућио он је сматрао да на „том одговорном задатку

¹⁵⁵⁵ АС, S/F, MF 83, № 292–294, Belgrade, le 7 février 1914.

¹⁵⁵⁶ АС, МИД – ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива за 1913, Бр. 2714, Београд 10/23. август 1913.

¹⁵⁵⁷ АМАЕ, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France (Écoles et missions françaises (1912–1913), vol. 47, № 8–10, Péra, le 15 janvier 1912.

¹⁵⁵⁸ G. Hanotaux, *op. cit.*, 239–251.

треба да се ангажује геније из нашег рода – Поенкаре, који ће у томе сигурно и успети“.¹⁵⁵⁹ Аното није без разлога од свих државника издвојио управо Поенкареа. Учинио је то јер је било познато да се Поенкаре када је постао председник владе залагао за јаче државно подупирање културних и верских институција у иностранству. Посебно је истицао неопходност веће заштите и подршке конгрегацији Лазариста, чији је ред био основан у другој половини XII века, и који је у Француској, током више векова развоја, попримио национални карактер. У циљу јаче подршке влада је у марту 1912. године донела одлуку о повећању новчане помоћи коју је држава уплаћивала институцијама у иностранству.¹⁵⁶⁰

Конгрегација Лазариста, чији значај је Поенкаре често истицао, припадала је монашком реду Светог Венсана де Пола и имала је упоришта широм Османског царства. У европском делу Царства конгрегација је највише радила у сарадњи са Бугарском унијатском црквом.¹⁵⁶¹ Најважнија институција реда Лазариста на простору Османског царства која је надзирала рад свих осталих установа био је колеџ Сен-Беноа у Цариграду, основан у XVI веку у оквиру једног бенедиктинског самостана и који је 1783. прешао под ингеренцију Лазариста.¹⁵⁶² Колеџом је од 1891. до своје смрти 1932. године управљао Франсоа-Ксавијер Лобри.¹⁵⁶³

После колеџа Сен-Беноа, друго по важности седиште Лазариста у европском делу Царства био је школско-верски комплекс Зејтинлик код Солуна, активан од 1783. године. При манастиру на Зејтинлику постојали су школа и сиротиште отворени 1863, да би од 1885. године почела са ра-

¹⁵⁵⁹ *Ibidem*, 109-121.

¹⁵⁶⁰ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, vol. 47, № 32-33, Paris, le 5 mars 1912.

¹⁵⁶¹ Бугарска унијатска црква је основана 1860, а 1883. је подељена на два викаријата – солунски са седиштем у Солуну и тракијски са седиштем у Једрену. Света Столица је 1906. године именовала и трећу апостолску викарију у Цариграду, која је била изнад две првобитно основане. Солунски викаријат је бројао 10.140 унијата, насељених у 27 парохија са 36 свештеника, од којих су десеторица били Лазаристи. Викаријат у Једрену је био задужен и за 10 парохија у Бугарској, а имао је знатно мање верника него Солунски – укупно 1.020 (Archives de la Maison-Mère à Paris, *Pour l'Eglise de Macédoine, exposé de la situation religieuse en Macédoine. Le Catholicisme en Macédoine*, II, № 34-73).

¹⁵⁶² Колеџ Сен-Беноа је имао врло важну улогу у оснивању Бугарске унијатске цркве.

¹⁵⁶³ Отац Лобри је био изузетно значајна личност. Одржавао је врло блиску сарадњу са османским властима као и са француском амбасадом у Цариграду. Током балканских ратова је у сарадњи са госпођом Бомпар, супругом амбасадора Мориса Бомпара, организовао неколико хуманитарних мисија за помоћ становништву у ратом захваћеном подручју. Иза себе је оставио вишетомни дневник чији су изводи објављени од стране лазаристичке конгрегације која је и данас врло активна (*Temoignages Lazaristes sur la guerre balkanique, Journal de François-Xavier Lobry, prêtre lazariste (octobre 1912 - mars 1913), réunis et publiés par R. Marmara, Istanbul 2011, 14-15*).

дом и теолошка школа за образовање егзархијских свештеника.¹⁵⁶⁴ У време балканских ратова на Зејтинлику је било 620 регистрованих ученика, док је у сиротишту било смештено око 1.800 штићеника.¹⁵⁶⁵ Осим ове две кровне установе, на простору од Цариграда до Солуна радило је још око 40 парохијских школа под управом Лазаристичке конгрегације. У рад школа и сиротишта нису били укључени само Лазаристи, већ и друге конгрегације које су припадале истом верском реду Св. Венсана попут Милосрдних кћери, Сестара Милосрдница, Сестара реда Св. Венсана и др.¹⁵⁶⁶

Поред Солуна, конгрегација Св. Венсана је имала своје школе и друге институције у Ђевђелијском и Битољском округу. Према документима Archives de la Maison-Mère број унијатског становништва на простору читаве Македоније је износио између 7.500 и 8.000. У ђевђелијском округу најзначајнија упоришта конгрегације Св. Венсана била су у селима Кукуш, Јениђе, Тодорак, Стојаково, Богданци, Мојине, Пирава, као и у селу Паљурци где је 1893. године основан женски манастир којим су руководили Лазаристи.¹⁵⁶⁷ Село Кукуш је било најактивније средиште, процењивало се да је тамо живело око 4.000 унијата.¹⁵⁶⁸ У Кукушу је једна група Сестара Милосрдница водила сиротиште, болницу и школу, коју је у тренутку избијања Првог балканског рата похађало око 200 ђака.¹⁵⁶⁹ Ван Кукуша било је још око 2.500 унијата. Треће велико упориште унијата у Македонији био је битољски округ. У самом граду Битољу живело је 200 унијата, а у околини још око 100.¹⁵⁷⁰ Уз подршку француске државе Лазаристи су 1855. године у Битољу отворили своје прво училиште. До 1864. године настава је извођења на француском језику. Са установљењем бу-

¹⁵⁶⁴ Друга теолошка школа радила је у Филипопољу (Пловдиву) и покривала је тракијску област.

¹⁵⁶⁵ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, vol. 47, № 227–228, Péra, le 23 janvier 1913.

¹⁵⁶⁶ Archives de la Maison-Mère à Paris, *Pour l'Eglise de Macédoine, exposé de la situation religieuse en Macédoine. Le Catholicisme en Macédoine*, II, № 34–73.

¹⁵⁶⁷ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. Bulgares 124 I, № 1–3, Paris le 3 mars 1914.

¹⁵⁶⁸ Село Кукуш (Килкич), данас град од око 17.000 становника у грчком делу Македоније. Бугарска војска је ослободила село и област 23. октобра и држала га до Другог балканског рата, када јој је Грчка преотела читаву област. Букурешким уговором, Кукуш и околина остали су Грчкој, где се и данас налазе. Упркос томе, Кукуш је и касније важио за јако бугарско упориште, у њему су рођени бугарски револуционари Гоце Делчев и Димитар Влахов, као и Константин Станишев, лекар и политичар и многи други.

¹⁵⁶⁹ Овде изнете цифре о броју католика и унијата треба узети са резервом, јер се подаци у коришћеним документима и доступној литератури драстично разликују (AMAE, NS, Turquie, doss. 271, № 194, Salonique, le 9 juin 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 126–128, Cavalla, le 18 novembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 281, № 210, Sofia, le 15 août 1913).

¹⁵⁷⁰ Archives de la Maison-Mère à Paris, *Pour l'Eglise de Macédoine, exposé de la situation religieuse en Macédoine. Le Catholicisme en Macédoine*, II, № 34–73; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 510.

гарске унијатске цркве, наставни програм се прилагодио становништву, па се од тада настава изводила на тзв. народном језику. Учитељи су углавном били Бугари школовани у семеништима Солуна или Цариграда. Лазаристима су се придружиле и Милосрдне сестре које су 1900. године у Битољу отвориле женско училиште.¹⁵⁷¹

Иако је њихова улога углавном била образовног и мисионарског карактера, када су се већ нашле у средишту ратних збивања, католичке конгрегације су се, заједно са секцијама Црвеног крста и Црвеног полумесеца, укључиле у разне хуманитарне делатности. Већина њихових институција је током 1912. и 1913. године претворена у болнице и прихватилишта за рањенике и избеглице.¹⁵⁷² Прикупљањем помоћи је, заједно са француским амбасадором у Цариграду Бомпаром, координирао Франсоа-Ксавијер Лобри.¹⁵⁷³ Заједничким радом са супругом француског посланика Бомпара, Лобри је у Цариграду већ почетком новембра организовао лазарет који је водио француски доктор Деламар. Лазарет је имао 800 постеља и радио је све до маја 1913. године. У њему су радиле монахиње из реда Милосрдних кћери, а највише оболелих је било од колере и вариоле. Истовремено, Милосрдне кћери су у Солуну, Битољу, Кукушу и другим местима где су постојале установе под заштитом реда Св. Венсана, биле врло пожртвоване у пружању уточишта избеглима и неговању болесника. У установама оваквог типа углавном су уточиште тражили војници Османског царства и муслиманске избеглице, али је било и бугарских, грчких и српских болесника.¹⁵⁷⁴

Осим рада у својим средиштима, католичке конгрегације под француском заштитом су прошириле поље хуманитарног деловања на све зараћене стране. Тако су из седишта католичке конгрегације Св. Венсана у Паризу крајем октобра послате две мисије од осам Милосрдних кћери за Београд и Цетиње. Обе групе је пратио по један доктор из француског Црвеног крста и по један лазаристички свештеник, чија дужност је била да исповеда рањенике католичке вероисповести.¹⁵⁷⁵ Мисија која је упућена у Србију стигла је у Београд заједно са мисијом генерала Де Ролана. Предводио ју је лазаристички свештеник отац Одре из Лијежа. Отац Одре је, заједно са још пет сестара из реда Милосрдних кћери и са

¹⁵⁷¹ Т. Огненовски, *Просвејтајућа йолийика на сйранскије йройаџнди во време на йрвиоий конзулски йериод во Биџола (1852–1912)*, Српскиот конзулат и конзулска Битола: зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, одржан на 30 мај 2009 г. во Битола, Битола 2009, 127–141.

¹⁵⁷² AMAE, NS, Turquie, doss. 242. № 20, Paris, le 1er novembre 1912.

¹⁵⁷³ *Journal de François-Xavier Lobry*, 14–15.

¹⁵⁷⁴ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № 6, Copie, Constantinople, le 8 décembre 1913.

¹⁵⁷⁵ AMAE, NS, Turquie, doss. 439, Croix-rouge, № /, Paris, le 31 octobre 1912; Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, Paris, № 12, sans date.

мисијом генерала Де Ролана, послат у Скопље. Српска влада је групи оца Одреа уступила на коришћење један вагон где је он организовао прихватилиште за рањенике. У извештају који је, по повратку са Балкана, написао за лист *Gazette de Liège*, отац Одре је изразио дивљење за храброст српских војника о којима се бринуо. Нарочито је био импресиониран одсуством предрасуда према католицизму. Током посете Скопљу, краљ Петар је средином новембра обишао прихватилиште оца Одреа и француску медицинску мисију генерала Де Ролана.¹⁵⁷⁶ Обе мисије су остале на Балкану до краја јануара 1913. године.¹⁵⁷⁷ Рад обе мисије је био успешан, што можемо закључити на основу молбе коју је крајем јануара 1913. године у име Милосрдних кћери црногорским властима поднео Пјер Морис Тајлан, службеник француског посланства на Цетињу, којом је тражио да се конгрегацији дозволи да организује још једну мисију у Црној Гори, наводећи као пример успешну мисију оца Одреа у Србији.¹⁵⁷⁸

Институције реда Св. Венсана наставиле су да пружају помоћ цивилном становништву и током Другог балканског рата. Међутим, сада су се улога и положај ових институција битно изменили. Избијањем рата, унијатско становништво, које је махом етнички било бугарско, отворено се ставило на страну Бугарске и самим тим су и институције реда Св. Венсана доспеле у унакрсну ватру бивших савезника. Осим прихватилишта за угрожене и рањене, школе и сиротишта под управом страних конгрегација постали су магацини за складиштење оружја и уточишта за војнике и комите који су их претварали у своја ратна упоришта. Забележен је случај директора француске школе у Битољу Луцијана Проја који се током српско-бугарског рата отворено ставио на страну Бугарске и омогућио да се у просторијама школе скривају бугарске комитске војводе и складишти наоружање. Српске власти су протестовале у француском конзулату у Битољу и тражиле његово уклањање са места директора, али је, на залагање конзулата, Прој на тој позицији остао све до августа 1914. године.¹⁵⁷⁹

Случај Луцијана Проја није био усамљен. Слична ситуација је била у селу Кукуш које се до почетка Другог балканског рата налазило под бугарском, а од почетка јула под грчком влашћу. Милосрдне кћери које су управљале школом и сиротиштем жалиле су се надлежним францу-

¹⁵⁷⁶ Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, *Dans les Balkans: lettre d'un concitoyen*, *Gazette de Liège* (le 4 décembre 1912).

¹⁵⁷⁷ Archives de la Maison-Mère à Paris, № 6, Constantinople, le 8 décembre 1913.

¹⁵⁷⁸ AMAE, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, vol. 47, № 230-231, Cettigné, le 25 janvier 1913.

¹⁵⁷⁹ АС, Министарство просвете - просветно одељење (МПС-п), пов. ф-1, р-39/914, Министарство унутрашњих дела – Министарству просвете и црквених послова, 8/21. август 1914.

ским конзулатима у Битољу и Солуну на третман грчких власти према њима. У дописима су наводиле да је зграда школе током бомбардовања и примопредаје власти била оштећена, док је село, заједно са још 43 бугарска села у околини, било запаљено.¹⁵⁸⁰ И поред претрпљене штете, сестре су успеле да пруже уточиште за 500–600 бугарских избеглица које су, због небриге грчких власти, оскудевале у храни, одећи и свим осталим потрепштинама.¹⁵⁸¹

На основу информација које је добио од Милосрдних кћери и од надлежног лазаристичког свештеника Ђузепеа Алоатија,¹⁵⁸² држављанина Италије, француски конзулат у Солуну је 14. јула о читавој ситуацији у Македонији поднео извештај Министарству спољних послова. У свом извештају конзул је посебно нагласио да су до њега, не само од оца Алоатија већ и од италијанског генералног конзула Макиороа Вивалбе и других извора, стигле вести да је грчка војска увела праксу да, након што запали село и протера Бугаре, на њихово место доведе грчко становништво. Грчке власти пред страним посланицима нису скривале чињеницу да спроводе расељавање становништва на територији коју запоседну, већ су такве мере објашњавали „стратешким разлозима“. Даље, конзул је навео да су за све време трајања међусавезничког рата грчке власти редовно претресале просторије самостана на Зејтинлику као и све друге установе под управом Лазариста под изговором да траже „сакривене бугарске комите“. У свом извештају, конзул је још додао да се насртаји грчких власти нису односили само на бугарско становништво, већ да је било забележених случајева репресалија и према српском живљу. Грци су били неповерљиви према Србима, без обзира на савезништво и заједничке интересе које су делили, јер су „као и Бугари словенског порекла, што значи непријатељи Хеленизма“, стоји у извештају. Француски конзулат у Солуну био је резигниран оваквим испадима али и немоћан да их спречи, стога је затражио интервенцију и заштиту француске државе.¹⁵⁸³

Узбуркана међуверска ситуација није се смиривала ни након потписивања мира у Букурешту. Одлуком мировне конференције Битољски и део Ђевђелијског округа ушли су у оквиру Србије, што је значило да су све институције реда Св. Венсана у битољској и ђевђелијској области потпале под ингеренцију српских просветних и верских власти.

¹⁵⁸⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 279, № 108-127, Salonique, le 26 juillet 1913; И. Илчев, *Карнејиевајџа анкејџа њрез 1913 џ. обѕџановка, извђриване и међународен ојџзвук*, Исторически преглед 10 (1989) 15-28.

¹⁵⁸¹ AMAE, NS, Turquie, doss. 275, № 211-214, Salonique, le 10 juillet 1913; Archives de la Maison-Mère à Paris, doss. 126a, № 6, Copie, Constantinople, le 8 décembre 1913.

¹⁵⁸² <https://cmglobal.org/vincentiana-novus-en/vincentiana-2005-2008/2005-01/giuseppe-alloati-1857-1933-an-apostle-of-eucharistic-worship/> (децембар 2016).

¹⁵⁸³ AMAE, NS, Turquie, doss. 277, № 49-50, Salonique, le 16 juillet 1913.

Србија је признала постојање и делатност страних школа и институција, али јој до избијања Првог светског рата није пошло за руком да њихов рад саобрази својим правним и просветним прописима. У прилог изузетној толерантности српских власти говори чињеница да су све католичке школе на територији под српском управом добиле дозволу да од 1913. године могу да наставе рад, док су све друге школе услед ратних околности биле затворене.¹⁵⁸⁴

Но, упркос доброј вољи и покренутој иницијативи за склапањем Конкордата са Светом Столицом, сваки покушај српских просветних власти да изврше увид у рад ових установа приватног карактера био је онемогућен уз аргумент да је њихова делатност изван ингеренције српских власти.¹⁵⁸⁵ Један од многобројних покушаја просветног инспектора Николе Ракића да новембра 1913. године изврши инспекцију француске женске школе у Битољу био је спречен аргументом управитељке да му то не може допустити „без нарочитог одобрења француског конзула у Битољу“. Министарство просвете је саветовало просветним властима у Битољу и Ђевђелији да у свакој прилици тим установама треба указати законску заштиту и моралну потпору и да „ово нарочито тре-

¹⁵⁸⁴ АС, МПС - п, пов, ф-1, р-50/915, ПБр. 125, Битољ 22. септембар/5. октобар 1915; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 453–454.

¹⁵⁸⁵ Србија није имала разлога да уређује положај католичке мањине до 1913. године, будући да је пре рата у Србији живело свега неколико хиљада католичких верника. Међутим, са територијалним проширењем, број католика се повећао за нових 20.000, који су највећим делом били организовани у оквиру Скопске надбискупије. Резиденција бискупа Лазара Мједије била је у Призрену. Предлог да се уреди положај католичког становништва у новим крајевима потекао је од тадашњег министра просвете и црквених дела Љубомира Јовановића, који га је изнео председнику владе Пашићу почетком децембра 1912. Јовановић је истакао да би главна предност склапања конкордата била та што би тако католици у Србији добили своју самосталну организацију, која би деловала у складу са државним интересима Краљевине Србије. Српска влада је, на предлог министра Јовановића, почетком фебруара 1913. године оформила комисију од шест чланова са циљем да истражи предности будућег конкордата, као и могуће проблеме и предложи решења у вези са њим. Влада је, такође, овластила посланика у Паризу Миленка Веснића да разговора о конкордату са представницима француске владе и да покуша да добије подршку Француске током предстојећих разговора са Ватиканом. Подршка Француске била је од велике важности за Србију, пошто је било сасвим извесно да ће Аустроугарска на све начине опструирати питање конкордата. Њој је било у интересу да питање остане нерешено, јер је на тај начин могла да се уплиће у унутрашња питања Србије, под изговором заштите верских права католичког становништва (АМАЕ, NS, Saint-Siège, Protectorat catholique de la France, Dossier général, vol. 36, № 216–217, Correspondance de Rome, 4 février au Journal de Genève; *Balkanicus* (С. Протић), *Алдански проблем и Србија и Аустиро-Угарска*, Београд 1913, 66; Д. Живојиновић, *Вајшкан, Србија и сиварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995, 13–34; исти, *Светија Сиолици и односи између Аустиро-Угарске и Србије*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 233–263; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 453–454, 510–512).

ба чинити, према установама, које су под заштитом Француске и њених држављана¹⁵⁸⁶. Упркос свему, све до 1915. године када су, услед ратних прилика затворене, Србија је омогућавала рад овим страним школама, иако је неретко њихова активност била отворено антисрпска.

Француска и питање ратних злочина. Савремена француска историографија о балканским ратовима

Други балкански рат је, за разлику од Првог, био мање обележен војничким подухватима. У већој мери је пажња Европе била усмерена на вести о злочинима над цивилним становништвом које су свакодневно стизале до европских престоница и насловних страна дневних и недељних листова. Проблем злочина није био нов, нити стриктно везан за Други балкански рат. На њега је скренута пажња током Првог балканског рата, понајпре од стране зараћених страна које су разним образложењима, петицијама и меморандумима настојале да пред великим силама окриве супарнике за непоштовање правила ратовања, а онда и од страних дипломатских представника, новинских извештача и хуманитарних мисија који су боравили на ратном подручју. Француско Министарство спољних послова било је честа адреса за такве врсте оптужби.

Грчка влада је француској амбасади у Атини 2. децембра 1912. године предала протесну ноту у којој је оптужила османску војску да је током рата против грчке војске, противно одредбама међународне конвенције из Петрограда из 1868. и Хашке конвенције из 1899. године, користила дум-дум метке.¹⁵⁸⁷ Почетком јануара 1913. године, неколици-

¹⁵⁸⁶ АС, МПС - п, пов. ф-1, р-63/913, ПБр. 5, Извештај среског начелника за битолску област Николе М. Ракића. Према мишљењу Жан-Ноела Гранома балкански ратови су у великој мери поништили деловање католичких мисија у Македонији и другим деловима Балкана. То посебно важи за део Македоније који је потпао под власт Грчке. Највећи део унијата - Бугара из Егејске Македоније се, под притиском грчке православне цркве да се врате у православље, преселио у Бугарску. Неки су остали одупирући се хеленизму, али утицај њиховог покрета након балканских и Првог светског рата био је готово безначајан (J-N. Grandhomme, *L'Église catholique Bulgare, point de rencontre entre l'orient et l'occident*, Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану, ур. С. Терзић, Београд 1998, 229-253).

¹⁵⁸⁷ Дум-дум метци су посебна врста експлозивних метака са пљоснатим дном и шупљим испуном. Приликом рањавања се распрскавају и наносе далеко више штете него обични (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 250, № 96-97, Athènes, le 18 décembre 1912). Питањем злоупотребе дум-дум метака у балканским ратовима бавила се и Карнегијева комисија. У поглављу под називом „Рат и међународно право“ Комисија је указала на закључке једне бугарске специјализоване комисије која је организована на захтев генерала Савова и која

на бивших великих везира, амбасадора и сенатора Османског царства упутила је владама великих сила ноту којом им је скренула пажњу на злочине над муслиманским становништвом. Потписници ноте навели су да „војске и банде балканских савезника чине масакре над муслиманима у Македонији и другим европским провинцијама и да се не обазире на пол и године жртава“. Овом нотом, која је била адресирана на одлазећег председника Француске Фалијера, утицајне личности Османског царства апеловале су да Француска, заједно са осталим великим силама, изврши притисак на балканске државе да се придржавају универзално прихваћених принципа моралности и хуманости.¹⁵⁸⁸ Тренутак за слање оваквог документа био је пажљиво срачунат. Нота је наменски послата на адресе француске и осталих европских влада на почетку рада конференције великих сила у Лондону. Указујући на тежак положај муслиманског становништва, Османско царство је овим путем покушало да пробуди емпатију код амбасадора и поврати бар део изгубљених симпатија Европе. Ни балканске државе нису заостајале за Царством. Чланице Балканског савеза су на оптужбе османске стране одговарале контраоптужбама. Међутим, маневри нису донели жељени резултат ниједној страни, будући да амбасадори нису реаговали, нити су питање непоштовања ратних норми уврстили у дневни ред заседања, сматрајући да нису надлежни да о томе расправљају. Упркос почетном неуспеху, размена оптужби између зараћених страна се наставила наредних месеци.

Истовремено, питање злочина на балканским ратиштима спорадично су отварали поједини ратни дописници који су боравили на ратиштима широм Балкана. Српски лист *Пијемонт* је почетком 1913. године преузео из британског листа *Times* допис једног од њихових балканских кореспондената. У чланку који је преведен као „Маћедонска свирепства“ британски лист је позвао европске владе да провере истинитост вести које су стизале са Балкана и да за ту сврху најхитније оформе посебну комисију која ће подробно испитати основаност оптужби.¹⁵⁸⁹

Исту сугестију да је посредством некакве званичне комисије неопходно извршити провере вести о почињеним злочинима дала је и заједница Јермена у Француској. Јерменска заједница је била врло агилна и од почетка рата на Балкану у свом часопису *Revue arménienne* објављивала чланке који су скретали пажњу на злочине које је Османско царство чинило над јерменским становништвом у Азији. Ова ревија

је испитивала узорке метака који су коришћени у српској и грчкој војсци. У узорцима метака код обе армије нађени су нестандартни меци, импровизовано прерађени, али који према оцени комисије нису спадали у категорију дум-дум метака (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 223–225).

¹⁵⁸⁸ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 253, MF PO 8618, № 65–66, Paris, le 9 janvier 1913.

¹⁵⁸⁹ *Маћедонска свирепства*, Пијемонт 47 (16 фебруар/1. март 1913) 2.

је редовно указивала на злочине почињене над Јерменима и другим хришћанима од почетка Балканског рата, нарочито страхујући за судбину и опстанак хришћана када се, након изгубљеног рата, османска војска почне враћати у Малу Азију. Уредници *Revue arménienne* су се новембра 1912. године директно обратили тадашњем председнику владе Поенкареу захтевом да Француска, као „заштитница милиона хришћана који живе у оквирима Османског царства“, узме у заштиту и Јермене.¹⁵⁹⁰ Подстакнут апелом јерменске заједнице, али и вестима које су се могле прочитати на страницама француских и европских листова, Поенкаре је разговарао са османским амбасадором у Паризу Рифат-пашом. Подсетио га је да Француска, као заштитница свих хришћана Оријента, неће допустити њихове прогоне и злочине над њима било какве врсте.¹⁵⁹¹ Јерменска заједница у Француској наставила је агитацију за заштиту својих сународника и у наставку рата. Средином јануара 1913. године у Паризу одржан је велики јерменски конгрес са циљем „организовања акције у корист Јермена у Турској“. У истом периоду, агилна је била и јерменска заједница у Аустроугарској. Источна јерменска општина за Галицију и Буковину уручила је почетком 1913. године меморандум грофу Берхтолду у коме је захтевала посредовање Аустроугарске против гоњења Јермена у Османском царству.¹⁵⁹²

Да би добио проверене и правовремене информације, Поенкаре је већ у новембру наложио француским дипломатским представницима у балканским престоницама да спроведу интерну истрагу и да у оквирима својих могућности испитају истинитост свих дојава које су се односиле на злочине против цивила, муслимана и протежеа француске државе. Истрага је била, највероватније, спроведена током трајања примирја, уз помоћ не само дипломата, већ и новинских дописника и агената француске државе на Балкану. Француски посланик у Србији Леон Деко је истрагу о овом питању спровео током децембра. У извештају који је проследио Министарству, Деко је истакао да су и до њега из Прилепа и Кратова стизале вести о злочинима. Последње вести које је примио говориле су о масакрираним ратним заробљеницима у Београду и Нишу. У извештају о истрази Деко је истакао да је немогуће доказати истинитост или неистинитост оваквих гласина, али је изнео лично уверење да сматра да су вести лажне или у најмању руку преувеличане. Навео је да се „у Београду и Нишу мржња према Турцима не може ни наслутити, пре свега јер је актуелни рат био више политичког, него етничког карактера“. Ипак, напоменуо је да је у делу јавности преовладавало уверење да српске власти у Старој Србији врло сурово поступају са Албанцима, пре свега због

¹⁵⁹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 125–126, Paris, le 2 novembre 1912.

¹⁵⁹¹ *La France et les chrétiens d'Orient*, Le Temps № 18769 (le 22 novembre 1912) 9.

¹⁵⁹² *Извештај Пресбироа*, Српске новине 7 (9/22. јануар 1913) 1.

злочина и терора које су они вековима чинили над хришћанима у овом делу Османског царства.¹⁵⁹³

Декоов извештај допунио је извештај Жила Берн-Лагарда, француског вицеkonzула из Битоља. Он је углавном потврдио Декоове речи и додао да је у Битољу и околини од ослобођења града забележено неколико случајева „употребе прекомерне силе“ од стране српских војника, као и пљачки, али ни приближно злочинима које су чиниле грчке и друге банде у јужним деловима некадашњег Битољског вилајета. Захваљујући успостављању административног система и других мера које су предузеле Срби, у Битољу није било злочина као у другим крајевима Македоније, нагласио је Берн-Лагард. Бранислав Нушић, именован за управитеља Битоља, преузео је дужност почетком децембра 1912. године и врло брзо успоставио ред у граду.¹⁵⁹⁴

У прилог ефикасности успостављеног система српских власти похвално је говорио и швајцарски лекар Адолф Фишер који је провео два месеца у Македонији при мисији швајцарског Црвеног крста. Фишер је навео да у градовима као што су Скопље и Битољ он или чланови његове мисије нису видели „неког распуштеног или напитог војника“, као и да је у неколико случајева сведочио да су команданти батаљона спроводили темељну истрагу уколико би неки сељак оптужио војнике за крађу свиња или вина. У таквим случајевима кривци би, наглашавао је Фишер, увек били пронађени и прописно кажњени.¹⁵⁹⁵

На основу пристиглих извештаја, Министарство спољних послова је свој коначни извештај о спроведеној истрази синтетизовало 8. фебруара 1913. године. У њему је наведено да „против српске војске, у којој влада врло строга дисциплина, није пронађен ниједан озбиљан доказ да

¹⁵⁹³ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 55, Belgrade, le 2 décembre 1912.

¹⁵⁹⁴ Жил Берн-Лагард је у својим извештајима често анализирао ситуацију у Битољу. Истицао је да, упркос миру и сигурности у граду, код муслиманског становништва влада велико незадовољство новим властима. Узрок незадовољству био је тај да су угледни муслимани у градским структурама Битоља замењени чиновницима српског порекла и та им је промена тешко падала. Ипак, према оцени Берн-Лагарда, признавали су да је српска власт „најмање зло“ у поређењу са грчком или бугарском. Он је лично највише био незадовољан радом Бранислава Нушића, сматрао је да није „дорастао ситуацији“ и „да само ређа грешку за грешком“. Није прецизирао шта му замера, али је у извештају из новембра 1913. са сигурношћу навео да треба очекивати његову скору смену. Истиче да се у његову неподобност као управитеља Битоља уверила и висока делегација предвођена престолонаследником Александром и Пашићем која је присуствовала прослави прве годишњице Битољске битке. Не можемо тврдити да је заиста лоша управа градом била повод за смену, али је чињеница да је Нушић дао оставку месец дана касније (AMAE, NS, Turquie, doss. 251, № 83-85, Monastir, le 26 décembre 1912; AMAE, NS, Turquie, doss. 267, № 330-331, Monastir, le 30 avril 1913; AMAE, NS, Turquie, doss. 289, № 58-59, Monastir, le 21 novembre 1913).

¹⁵⁹⁵ А. Фишер, *нав. дело*, 61.

је чинила злочине на територији под њеном контролом“. Са друге стране, извештај је показао да је највећи број оптужби изнетих на терет грчке и бугарске војске истинит, а првенствено оне које су се односиле на Солун, Дедеагач и Кавалу. Истрага је указивала да су ови злочини, углавном, почињени од стране нерегуларних грчких или бугарских трупа, које су у извештају означене као „комитађи“. ¹⁵⁹⁶ Међутим, ми данас не знамо каква је била даља судбина овог извештаја, да ли је он дат на увид осталим великим силама или је остављен за интерну употребу француског Министарства спољних послова.

У ком сјању су српске тјруипе зајшкле села
најушићена од сјране Бујара
(Le Petit Journal – supplément illustré
N° 1 185 (le 3 août 1913))¹⁵⁹⁷

(Punch, or the London charivari
(June 18, 1913) 527)

Са почетком Другог балканског рата вести о злочинима поново су почеле да се шире, те су убрзо вратиле пажњу европских сила на овај проблем. Сасвим сигурно да су такве вести подстакле и Француску да обрише прашину са свог фебруарског извештаја и посвети већу пажњу догађајима на Балкану иза кулиса званичних вести. Вести о злочинима над цивилним становништвом и непоштовању утврђених норми

¹⁵⁹⁶ AMAE, NS, Turquie, doss. 256, MF, PO 8621, N° 257, Paris, le 8 février 1913.

¹⁵⁹⁷ Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires.

ратовања биле су редовна појава од избијања Другог балканског рата. Разлога за то је било неколико. Рат се водио између балканских држава, дојучерашњих савезника, што је значило да је сентименталност надјачавала политичке или интересе друге врсте. Анри Барби, дописник француског листа *Le Journal* је приметио да је у Другом балканском рату, за разлику од Првог, артиљеријско наоружање имало мањи значај. Већина борби вођена је сабљама и ножевима, тј. прса у прса, а самим тим су ране задобијене на тај начин биле смртоносније него оне нанете шрапнелима са велике удаљености. Такође, повећаној стопи смртности допринеле су епидемије колере и дизентерије.

Изношење оптужби на рачун супарника није изостало ни током Другог балканског рата. Но, за разлику од претходног сукоба сада су те међусобне оптужбе послужиле као увод за установљење посебне комисије која ће се искључиво бавити питањем ратних злочина и кршењем међународно утврђених норми ратовања. За разлику од Првог балканског рата када велике силе нису обраћале превелику пажњу на међусобне оптужбе зараћених страна, за време трајања међусавезничког рата такве апеле било је немогуће игнорисати. Један проглас бугарског краља Фердинанда привукао је пажњу чак и Амбасадорске конференције у Лондону. Краљ је 26. јула упутио апел амбасадорима у коме их је обавестио да се османске трупе нису зауставиле код Једрена, како је Порта обавестила силе, већ да су наставиле продор ка Трнову и Филипопољу (Полвдиву) и да су, при надирању, починиле стравичне злочине над бугарским становништвом. На крају ноте, краљ Фердинанд је „у име хуманости позвао велике силе да интервенишу“. Прочитана вест је оставила снажан утисак на амбасадоре који су, осим забринутости због цивилних жртава и хиљада избеглица, били забринуте и због евентуалне реакције Русије која је, „као првобитни ослободилац Бугарске“, овим вестима лако могла бити испровоцирана да делује исхитрено, и да у помоћ Бугарској упути део војске или у знак одмазде изврши упад у Јерменију.¹⁵⁹⁸ Међутим, упркос јаком утиску који је на њих оставио апел Бугарске, велике силе нису предузеле иницијативу за организовањем комисије која би, са међународним мандатом, истражила ове и све друге вести и гласине које су свакодневно стизале са Балкана. Иницијатива је била приватна.¹⁵⁹⁹

Догађај размера балканских ратова привукао је пажњу Карнегијеве комисије за међународни мир (*Carnegie Endowment for International Peace*), младе организације коју је децембра 1910. године основао амерички филантроп пореклом из Шкотске Ендрју Карнеги. Карнеги је био присталица међународног Мировног покрета и учесник на два међународним

¹⁵⁹⁸ *BD*, IX–II, № 1175, Foreign Office, July 24, 1913, 933–934.

¹⁵⁹⁹ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 1.

конференцијама о миру које су 1899. и 1907. године одржане у Хагу. Посредством Мировног покрета, упознао је Николаса Батлера, професора на америчком Колумбија универзитету, и француског дипломату и сенатора Пола-Анрија Естурнел Де Констана који су извршили пресудан утицај на њега да оснује фондацију за мир, и који су били кључне особе у комисији која је у јесен 1913. године послата на Балкан да истражи позадину балканских ратова.¹⁶⁰⁰

Иницијатива да се оваква комисија организује потекла је од Батлера средином јула 1913. године. Могуће је да је Батлер дошао на такву идеју под утиском вести и гласина које су се о кршењима правила ратовања проносиле европским престоницама, али не треба искључити могућност да је организација каква је била Карнегијева фондација за међународни мир, у балканским ратовима видела одличну прилику да на лицу места, у стварним околностима једног рата, примени доктрину пацифистичког и антиимперијалистичког покрета коју су њени оснивачи заступали дуги низ година и која, до тада, није имала значајнији утицај на ширу јавност. Размре балканских ратова, преко милион ангажованих војника и операције које су се водиле на простору од Јадранског мора до зидина Цариграда, пружале су оснивачима Фондације могућност да начела попут „пре рат него ропство“, „пре арбитража него рат“, „пре помирење него арбитража“ (која се спомињу на почетку публикованог извештаја о балканским ратовима) нађу своју практичну примену, као и да од балканских ратова начини огледни пример за неке будуће ратове.¹⁶⁰¹

Идеја професора Батлера о формирању комисије која би испитала злочине на Балкану убрзо је била прихваћена од стране читаве Фондације. За председника будуће комисије Батлер је предложио свог пријатеља барона Де Констана. Сматрао је да је он најподеснија личност за тај задатак, будући да је у том тренутку био на челу тзв. Европске секције Карнегијеве фондације са седиштем у Паризу. Комисија је пут Балкана кренула 20. августа, а месец дана касније, 28. септембра 1913. године, вратила се на своју почетну дестинацију у Париз.¹⁶⁰²

Прва станица на њеном путу био је Београд где је почетком септембра комисија допутовала у некомплетном саставу: барон Де Кон-

¹⁶⁰⁰ N. Akhund, *An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 293–310; И. Илчев, *Карнегијева анкета преко 1913*, 15–28.

¹⁶⁰¹ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 1.

¹⁶⁰² *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 11. У исто време када је Карнегијева комисија отпочела истраживање злочина на Балкану, руски фотограф Самсон Чернов, који је балканске ратове провео фотографишући на свим бојиштима српске војске, предузео је иницијативу и широм Француске организовао циклус предавања о бугарским злочинима, које је допуњавао

стан у својству председника, Жистин Годар правник, други француски члан и уједно секретар комисије, руски историчар и члан Думе Павел Миљуков,¹⁶⁰³ британски новинар Хенри Ноел Браилсфорд и Семјуел Дитон, амерички професор права кога је Батлер лично препоручио Карнегију. Од наведених делегата, једино су Годар и Дитон сматрани непристрасним члановима комисија. Де Констан је у Србији и Грчкој сматран бугарофилом, Миљуков је од раније био познат по својој отвореној наклоности према Бугарској, док је Браилсфорд, иако се својевремено са Грцима борио против Османског царства, означен као антигрчки оријентисан.¹⁶⁰⁴ Осим именованих, у раду комисије и писању извештаја учешће су узели делегати који нису обилазили Балкан, а то су: професор права из Марбурга Шикинг¹⁶⁰⁵ као немачки делегат, професор јавног права на Универзитету у Бечу Јозеф Редлих и Францис Хирст, уредник листа *The Economist* и други делегат Велике Британије.¹⁶⁰⁶

По повратку у Париз, комисија је одржала неколико састанака, на којима је одлучено да руски делегат Павел Миљуков напише три поглавља, а Браилсфорд, Дитон и Годар по једно.¹⁶⁰⁷ Пошто су делегати писали своја

богатим фотографским материјалом. Нешто од својих фотографија чак је предао бироу Карнегијеве комисије у Паризу, са намером да се тај материјал објави у извештају. Но, за коришћење материјала комисија је имала услов. Миљуков је Чернову понудио откуп фотографија, а да заузврат Чернов откаже сва заказана предавања. Чернов је понуду одбио, јер је био убеђен да иза Миљуква и предлога стоји Бугарска (С. Ружесковић, *Самсон Чернов и балкански рајови*, Српске студије 3 (2012) 83–100).

¹⁶⁰³ Осим Миљуква, у рад комисије саветодавно је био укључен и политички дисидент Максим Ковалевски, познати социолог и председник Међународног социолошког института у Паризу.

¹⁶⁰⁴ И. Илчев, *Карнегијевања анкетија през 1913 г*, 15–28. Посебно Србија није крила незадовољство што је у име Русије именован Павел Миљуков, који је за све време рата са Бугарском кривицу бацао на Србе. Комисија је врло хладно дочекана у Београду, организовано је неколико демонстрација уперених против ње, а посебно против Миљуква. Са њим и осталим члановима комисије званично се срео једино Хартвиг, док су Пашић и остали чланови владе одбили да приме комисију у аудијенцију. Упркос отвореном незадовољству и одбијању да сарађује са комисијом, српске власти су обезбедиле делегатима олакшице за превоз до Солуна, који је био друга станица на путу Карнегијеве комисије (В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 222–223; *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 10).

¹⁶⁰⁵ Професор Шикинг је заменио професора Пашковског са Универзитета у Берлину, он је одустао у последњем часу јер није добио одобрење Универзитета да одсуствује (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 10).

¹⁶⁰⁶ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 6–7.

¹⁶⁰⁷ Извештај је садржао укупно 7 поглавља: *Порекло два балканска рајова; Рајови и неборачко стајановништво; Бујари, Турци и Срби; Рајови и националности; Рајови и међународно право; Економске последице рајова* и последње седмо поглавље је насловљено са *Моралне и социјалне последице рајова и њерсијективна за будућност Македоније*. Извештај је још допуњен додацима, по неколико за свако поглавље, и са осам карата које је исцртао тим

поглавља удаљени хиљадама километара један од другог, одмах је било јасно да ће бити проблема у интерпретацији прикупљених белешки са терена. Такође, било је договорено да аутори неће засебно потписивати поглавља, већ да ће читав извештај имати један заједнички потпис – Карнегијеве фондације за међународни мир.¹⁶⁰⁸ Осим делегата који су директно учествовали у писању извештаја, комисија је имала и изванредног саветника као што је Виктор Берар, филолог, који је важио за врсног познаваоца прилика на Балкану. Њега је Де Констан консултовао пре полска комисије на Балкан.¹⁶⁰⁹ Уводну реч је у име Фондације написао Николас Батлер, најављујући текст „лишен предрасуда и пристрасности“, а предговор је потписао председник комисије барон Естурнел Де Констан.¹⁶¹⁰ Де Констан је објаснио мотиве и циљеве извештаја. У првом раду извештај се обраћао великим силама, у њих су Де Констан и Фондација упирали прст, оптужујући их, не само да нису ништа урадиле да спрече рат, већ су сукоб распиривале позајмљујући новац зараћеним државама и продајући им ратни материјал.¹⁶¹¹ Балкански ратови могу бити наук великим силама, истакао је Де Констан, да новац који троше на империјалну политику или за финансирање „оружаног мира“, у случају Француске то су две милијарде франака годишње, инвестирају у свеопшти политички и економски прогрес „уједињене Европе“. Даље, Де Констан се гласно запитао: „можемо ли замислити слику какав би положај данас имали ови несрећни народи Балкана, да су им њихове заштитнице, велике силе, уместо за рат давале новац за изградњу путева и железница, школа, лабораторија, музеја и болница“. Де Констан истиче да комисија не сматра велике силе главним кривцима, нити сматра да су за рат криви балкански народи који су били „истинске жртве“, већ је кривица на „онима који су имали моћ да заведу јавност, искористе незнање народа и зарад личне користи одведу своје државе у конфликт“. Ко су то „они“ Де Констан није прецизирао.¹⁶¹²

Као што прави разлику између криваца и жртва, Де Констан је подвукао оштру разлику између карактера Првог и Другог балканског рата. Први је, према њему, био одбрамбени и рат за независност: „узвишени протест против насиља и, уопште узев, протест слабих против јаких, – и због

картографа на челу са чувеним географима и картографима Давидом Александровичем Ајотовим и Францом Шрадером (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 12).

¹⁶⁰⁸ N. Akhund, *op. cit.*, 293–310.

¹⁶⁰⁹ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 6; И. Илчев, И. Илчев, *Карнегиевата анкета през 1913 г.*, 15–28.

¹⁶¹⁰ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 1.

¹⁶¹¹ *Ibidem*, 4.

¹⁶¹² *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 19.

тога је био славан и популаран у целом цивилизованом свету“. За разлику од Првог, Други балкански рат је његова сушта супротност. Тај „најгори облик рата, верски, насилни, расни рат једног народа против другог, човека против човека и брата против брата“, вођен је са циљем проширења територија, или за осигурање супремације једне државе над другом. У таквом рату нико није победник, наводи Де Констан, и закључује да су у њему „и победник и поражени изгубили и морално и материјално“. ¹⁶¹³

У интересу Фондације било је да извештај буде што је могуће пре објављен, док су још свежи утисци о ратовима, како би оставио што јачи утисак на европску и светску јавност. Из тог разлога је Батлер вршио притисак на чланове да што пре заврше своја поглавља. Ради већег психолошког ефекта било је планирано да извештај буде истовремено објављен на енглеском и француском језику. Међутим, планирано објављивање извештаја за крај 1913, било је одложено понајвише због Миљукова који је своје последње поглавље завршио тек у априлу 1914. године. При том, међу члановима је било неслагања око интерпретирања и усаглашавања чињеница. Де Констан и Годар су критиковали пристрасно писање Миљукова, али су, ипак, на крају, осим мањих корекција, објавили његове текстове у целости. ¹⁶¹⁴ Извештај се у потпуности бавио злочинима над цивилним становништвом, а осим ове теме, као подједнако важан предмет расправе, који се провлачи кроз читав извештај, је неопходност утврђивања нових спољнополитичких правила за успостављање новог међународног поретка. ¹⁶¹⁵

Од планираног децембра 1913. извештај се у јавности појавио тек у јуну 1914. године, свега неколико дана пред Сарајевски атентат. Објављени текст одмах је потврдио зле слутње балканских држава, пре свих Србије и Грчке, које су од почетка биле против начина на који је читава истрага организована и спроведена. Бугарска је била задовољна оценама које је комисија о њој изнела. Одмах су предузете мере да се текст преведе на бугарски језик, а посланик у Паризу Димитар Станчов је, на захтев председника владе Радославова, одмах откупио пет стотина примерака извештаја на француском језику и послао их у Бугарску. ¹⁶¹⁶

Међутим, ни балканске државе нису спокојно чекале на појављивање Карнегијевог извештаја, већ су самоиницијативно спроводиле интерне истраге чије резултате су успеле да објаве много пре извештаја Карнегијеве фондације. Циљ ових извештаја, махом штампаних на француском језику, био је да прикажу другачију слику балканских ратова од оне која ће се појавити у извештају Карнегијеве комисије.

¹⁶¹³ *Ibidem*, 4, 16; M. Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd 2006, 48.

¹⁶¹⁴ N. Akhund, *op. cit.*, 293–310.

¹⁶¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶¹⁶ И. Илчев, *Карнегијева анкета преко 1913*, 15–28.

Том задатку су нарочито биле посвећене Србија и Грчка које су месецима уназад предузимале мере да обезвреде или бар ублаже одјек извештаја Карнегијеве комисије када се он појави у јавности. Од тренутка када се сазнало да Карнегијева фондација за међународни мир планира истрагу на Балкану, српско Министарство иностраних дела је скренуло пажњу Гргуру Јакшићу да прати активност њених чланова у француском друштву. Извесно да је Пашић посебно апострофирао делатност Миљукова и упозорио Јакшића да ће он „покушати да опере Бугаре од срама“. Јакшић је пажљиво мотрио на Миљукова и остале делегате, те је успео да преко личних контаката дође до примерка извештаја пре него што је дистрибуиран широј јавности. Одмах је обавестио Пашића и Министарство да су се њихове слутње обистиниле, и да је „цео Извештај срачунат на то да бугарска зверства ублажи на рачун српских, а нарочито грчких трупа“. Упркос томе што је извештај наносио велику штету Србији и њеном угледу у француској и европској јавности, Јакшић је сматрао да је публикација промашила свој циљ, и за ту тврдњу је изнео неколико аргумената: „пацифисти нису ни најмање у моди у Француској, што је публикација исувише тенденциозна и што се јавља овако доцкан, пред сам летњи одмор“. Јакшић је саветовао Министарству и Пашићу да се страсти српске јавности обуздају, и да се са одговором на извештај сачека до јесени, јер „за време летњег одмора нико ништа не чита“.¹⁶¹⁷

Јакшић је још истакао да, упркос озбиљним оптужбама које је извештај Карнегијеве комисије износио на рачун Србије, у њену корист ишла је чињеница да је она пола године раније објавила свој извештај о злочинима које је бугарска војска починила над српским цивилима током Другог балканског рата. Извештај је објављен под називом *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*. Јакшић је сматрао да је овај извештај Србијино најјаче оружје пред оптужбама Карнегијеве комисије, не само из разлога што се појавио раније, већ из разлога што је садржао више аргумента и доказа од извештаја Карнегијеве комисије. Са Јакшићем су се слагали сви виђенији политичари и интелектуалци у Србији и Грчкој, необјективност и непрецизност били су главна замерка извештаја Карнегијеве комисије.¹⁶¹⁸

Ваља додати и то да су брошура *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, као и грчки извештај *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)* у тренутку када су се појавили, јесен-зима 1913. године, привукли далеко већу пажњу европске јавности од извештаја Карнегијеве комисије. Српски извештај је произашао из истраге коју је Србија спровела још током трајања операција, у јулу 1913. године. Истрага је била

¹⁶¹⁷ НБС, ПФ, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/653а, Г. Јакшић - Н. Пашићу, Париз, 25. јун 1914.

¹⁶¹⁸ М. Ковић, *Балкански рајтови у историографији (после 1989)*, 359-376.

спроведена на простору источне Србије, од Зајечара на северу до Пирота на југу. Француски посланик Деко је био један од иностраних чланова ове комисије. Осим њега, комисију су чинили др Албер Пејрон¹⁶¹⁹ и новинар Жан Пелисије¹⁶²⁰ из Француске, др Лудвиг Шлијерб из Немачке и др Сијерб Молер, припадник норвешке морнарице. Комисија је током истраге посетила Зајечар, Књажевац и друга места Источне Србије где се на лицу места уверила у почињене злочине који су у извештају детаљно описани и, неретко, фотографски документовани. Комисија је свој рад окончала крајем јула и о свему што је видела предала извештај српској влади.¹⁶²¹ Србија је копију извештаја на француском језику предала Министарству спољних послова Француске 2. августа, вероватно и владама преосталих пет великих сила. У виду брошуре, извештај се у широј јавности појавио крајем 1913. године. По повратку из источне Србије, и Деко је послао Министарству свој интерни извештај који је био пропраћен и са неколико фотографија почињених злочина. Уз извештај, Деко је проследио и наређење бугарској војсци од 29. јуна за напад на Србе и Грке код Злетовске реке, које је нађено код једног бугарског заробљеника. Наређење је било означено као строга тајна, што је Деко истакао као један од кључних доказа за унапред планирану бугарску агресију против Србије и Грчке.¹⁶²² Осим Декоовог извештаја из Београда, француско Министарство спољних послова добило је и извештај Пјера-Леона Карлијеа. Конзул се у злочине бугарске војске лично уверио у војној болници у Скопљу, где је видео српске војнике које су Бугари израњавали

¹⁶¹⁹ Др Пејрон се за мисију у Србији пријавио посредством српског посланства у Паризу, које му је на име путних трошкова издало признаницу и новац за пут до Београда (АС, МИД - ПО, Посланство у Паризу, фас. 5, Поверљива архива из 1913, Бр. 2960, Београд, 10/23. август 1913).

¹⁶²⁰ Жан Пелисије је боравио на Балкану у својству новинара и секретара друштва *L'Union des nationalités*, које је основано 1911. Ово друштво је у своје чланове убрајало најразличитије личности из европске политичке и интелектуалне елите, међу њима и Миловановића и Пашића. Под покровитељством чувеног Шарла Сењобоса *L'Union des nationalités* је јуна 1912. организовало конференцију о нацијама на *École pratique des hautes études*. Са избијањем Балканског рата друштво је добило јединствену прилику да прати националне покрете на делу. Осим у *Annales des nationalités* ревији *L'Union des nationalités*, Пелисије је извештаје са балканског ратишта слао у редакције још три листа – француског *La Dépêche de Toulouse*, белгијског *L'Indépendance Belge* и британског *The Manchester Guardian*. О искуствима са ратишта Балкана 1914. објавио је студију под називом *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912 - août 1913)* (АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 9, јануар - април 1913, преглед штампе за 26. април/9. мај; J. Pélissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912 - août 1913)*, Paris 1914; D. R. Watson, *Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités, 1912–1919*, *The English Historical Review* 439 (1995) 1191–1206; G-H. Soutou, *op. cit.*, 21–36).

¹⁶²¹ *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, 1913.

¹⁶²² АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 242–243, Belgrade, le 20 juillet 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 275, № 11, Belgrade, le 6 juillet 1913; АС, МИД - Пресбиро (1903–1918), фас. бр. 10, мај - август 1913, преглед штампе за 8/21. јул.

и осакатили током борби на Брегалници. Извештај је био документован фотографијама. Три фотографије које је конзул Карлије послао уз извештај објављене су у студији *Брегалница: српско-бугарски рат 1913* дописника листа *Le Journal* Анрија Барбија.¹⁶²³

Колико спроведена истрага, толико је и тренутак када се пред европском јавношћу појавио извештај *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé* био од велике важности за Србију. Кључно је било да се извештај појавио пре извештаја Карнегијеве комисије. Осим тога, Србија је, да би извештају дала на значају, наложила својим посланицима у иностранству да брошуру дистрибуирају свим важнијим личностима и институцијама у земљама свог службовања. Као пропагандни делатник у Француској, Јакшић је примерке брошуре доставио „свим важнијим политичким људима, сенаторима, посланицима, свима виђенијим професорима универзитета и средњих школа, свима истакнутим вишим и нижим официрима, свима важнијим библиотекама“, док је новинарима и публицистима уз брошуру, лично пружао и додатна објашњења.¹⁶²⁴

Попут Србије, и Грчка је током Другог балканског рата и непосредно по његовом завршетку спровела истрагу о злочинима које је бугарска војска починила над грчким, српским, муслиманским и осталим небугарским становништвом на делу Македоније под њеном управом. Извештај *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)* се, као и српски, појавио знатно пре извештаја Карнегијеве комисије, још на јесен 1913. године. Штампан је, такође, на француском језику и под покровитељством краља Константина. Између осталог, грчким приређивачима су као доказни материјал послужили чланци објављивани за време Првог и Другог балканског рата у европским листовима. Међу њима, највише је било оних који су преузети из француских дневних и недељних листова.¹⁶²⁵

У погледу спроведених истрага и објављених извештаја ни Бугарска није заостајала за својим дојучерашњим савезницама. Током Другог балканског рата, бугарски посланици су протестовали због писања појединих европских листова који су објављивали „лажне вести“ о злочинима Бугарске над цивилним муслиманским и јеврејским становништвом током Првог, и српским и грчким током Другог балканског рата. Највише протеста Бугарска је уложила на писање француског новинара Лудовика Нодоа из листа *Le Journal*, Луиђија Бранцинија који је писао за италијански лист *Corriere della Serra*, али и против, како је истицала, сензационалистичких вести Жака Перикара, дописника француске новин-

¹⁶²³ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 277, № 218-221, Uskub, le 19 juillet 1913.

¹⁶²⁴ НБС, ПФ, Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/653а, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Париз, 25. јун 1914.

¹⁶²⁵ *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)*. Exposé de la Commission d'enquête de la l'Association Macédonienne rendue sur les lieux, Athènes 1913.

ске агенције *Хавас*.¹⁶²⁶ Главна бугарска активност у питању истраживања злочина започиње по завршетку рата. Држава је формирала војне и цивилне комисије које су правиле детаљне извештаје о злочинима српске и грчке војске над бугарским цивилним становништвом током Другог балканског рата.¹⁶²⁷ Попут Србије и Грчке, и Бугарска је извештаје штампала на француском језику, јер су они првенствено били намењени не домаћој већ међународној јавности. Посредством мреже дипломатских представништава извештаји су достављани свим европским државама ради њиховог упознавања са околностима рата, а у случају Бугарске требало је и да послуже као аргумент у оспоравању одредби Букурешког мира.¹⁶²⁸

Данас су ови балкански извештаји углавном заборављени, али у тренутку када су се појавили били су изузетно значајни. Спроводећи сопствене истраге и објављујући извештаје балканске државе су успеле да бар мало умање значај и одјек извештаја Карнегијеве комисије. Ако ништа друго, њихови извештаји су побудили оправдану сумњу код стручне и шире европске јавности да извештај Карнегијеве фондације за међународни мир није једини, а ни нај кредибилнији да говори на тему непоштовања норми ратовања и злочина над цивилним становништвом.

Како је Јакшић и предвиђао у тренутку појављивања, извештај Карнегијеве комисије није добио очекивани публицитет. Убиство аустроугарског престолонаследника у Сарајеву 28. јуна 1914, дипломатска криза која је потом уследила, и на крају почетак светског рата гурнули су балканске ратове и Карнегијев извештај у сенку.¹⁶²⁹ Пуну пажњу светске јавности извештај ће добити у последњој деценији XX века, за време ратова који су пратили распад Југославије. На иницијативу тадашњег председника Карнегијеве фондације Мортон Абрамовица, извештај је 1993. године поново објављен. Како је Абрамовиц истакао у уводној речи, након што је у новембру 1992. у *New Yorker* магазину прочитао чланак о „етничком чишћењу“ које Срби спроводе у Босни, сматрао је да извештај из 1914. године треба „поново открити свету“. Да би реиздање извештаја одговарало политичком тренутку, Абрамовиц је позвао америчког ди-

¹⁶²⁶ ЦДА, МВРИ, Легација вџ Парижџ, ф. 382К, оп. 2, а. е. 564, л-39-40, Paris, le 1er septembre 1913; АМАЕ, NS, Turquie, doss. 288, № 13-14, Sophia, le 17 octobre 1913.

¹⁶²⁷ На неке од тих извештаја се позивао и извештај Карнегијеве комисије, док они Србије и Грчке нису ни узети у разматрање.

¹⁶²⁸ ЦДА, МВРИ, Легација вџ Парижџ, ф. 382К, оп. 2, а. е. 564, л - 23-24, л - 37-38, Sofia, le 14/27 août 1913.

¹⁶²⁹ Једина која је очекивано извештај оберучке прихватила била је Аустроугарска, која је под његовим утицајем изменила ратне норме, бар у односу на Србију. Швајцарски криминолог Арчибалд Рајс је током Првог светског рата извештај Карнегијеве комисије довео у везу са фабрикованом сликом Срба као народа убица и са бруталним масовним злочинима аустроугарске војске над српским становништвом 1914. (М. Ковић, *Балкански ратнови у историографији (после 1989)*, 359-376).

пломату Џорџа Кинана да напише „адекватан“ предговор“.¹⁶³⁰ Ако је оригиналном извештају мањкало публицитета, овај потоњи је задобио свеопшту медијску пажњу. Две године касније извештај Карнегијеве фондације из 1914. преведен је и штампан на бугарском, а 2000. године се појавио и на македонском језику.¹⁶³¹

Када говоримо о савременој француској историографији једну ствар треба посебно истаћи, а то је јако мало интересовање француских историчара за истраживање периода балканских и Првог светског рата. До тог закључка је 2003. године дошао Жан-Жак Бекер истакавши да се „француска историографија мало интересује за Балкан чији су народи у континуитету ратовали, почев од 1912. па наредних седам година“.¹⁶³² До истог закључка је дошао и пуковник Фредерик Гелтон који је анализирао бројност радова који су се у неком контексту дотицали балканских ратова. Гелтонов закључак био је поражавајућ. Не рачунајући дела савременика, на француском језику не постоји ниједна студија која се искључиво бави балканским ратовима. Аутори који су истраживали Први светски рат или су писали прегледне опште студије, дотицали су се балканских ратова у контексту узрока који су довели до избијања сукоба 1914. године. Даље, Гелтон истиче да осим квантума, француска и европска историографија имају и други проблем у проучавању ове теме, а то је неразјашњена терминологија, па се тако балкански ратови називају „догађајима из 1912–1913.“, „ратовима“, или најчешће само „кризама“.¹⁶³³ Ситуација се мало поправила током обележавања стогодишњице, када су балкански ратови задобили већу пажњу француских истраживача. У прилог томе говоре два зборника радо-

¹⁶³⁰ Адекватност је подразумевала повлачење паралела између балканских и рата у Босни и Херцеговини, па тако Кинан закључује, на основу прочитаног извештаја, да су „Срби били највећи преступници, понајвише због начина како су се односили према Македонцима на ослобођеној територији коју су они окупирали током Првог рата. Исту улогу Срби, као најјача страна, предодређено, играју и у непријатељствима 1992–93“. И остатак предговора препун је анахроних, из контекста прошлости истргнутих поређења. Без сумње, Кинан ни овде, као ни у дипломатској каријери, није показао објективност и непристрасност. За разлику од барона Де Констана који је позивао на разоружање, уједињење и мир, Кинан је отворено позвао европске државнике да се суоче са „проблемом Балкана физичким и војним средствима којима располажу“ (*The Other Balkan Wars: A Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*, Washington 1993, 10–11, 14).

¹⁶³¹ На бугарски је преведена оригинална верзија извештаја из 1914, а на македонски реиздање из 1993. са све уводном речју Мортонa Абрамовица и предговором Џорџа Кинана (*Карнегиеваџа анкеџа*, р. Екатерина Тодорова, Велико Търново 1995; *Поранешниџе балкански војни: (1912–1913): извешџај на балканска комисија*, Скопје 2000).

¹⁶³² J.-J. Becker, *La guerre dans les Balkans (1912–1919)*, Matériaux pour l’histoire de notre temps (71) 2003 4–17.

¹⁶³³ Colonel Frédéric Guelton, *Les opérations militaires lors des deux guerres balkaniques de 1912 et 1913*, Les guerres balkaniques 1912–1913, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, Université Paris-Sorbonne 2014, 19–32.

ва објављена 2014. који су произашли из рада међународних конференција одржаних 2012. године у Паризу и Бриселу.¹⁶³⁴

Велику штету данашњем објективном изучавању балканских ратова нанела је једна индиректна тековина из тог периода, а то је увођење термина „балканизација“ у језик дипломатије и свакодневнице.¹⁶³⁵ У речнике појмова, балканизација у значењу уситњавање политичких заједница и простора, повратак племенском, заосталом, навођена је као сушта супротност свему ономе што репрезентује цивилизацију и цивилизован свет.¹⁶³⁶ На ово се надовезао и тренд историографског ревизионизма коме су нарочито подлегле англосаксонска и француска историографија. Под утицајем измењене политичке ситуације након Другог светског рата, крвавог грађанског рата 1991–1995, као и бомбардовања Југославије 1999. године у савременој француској историографији дошло је до ревалоризације целокупне француске балканске политике. Попут англосаксонске, и француска историографија под јаким утицајем Карнегијевог извештаја при новом сагледавању балканских ратова фокус ставља на злочине, масакре и прогоне, истргнуте из контекста времена.

Примере ревалоризације и новог тумачења балканских ратова можемо наћи у већини савремених радова који се дотичу догађаја из 1912. и 1913. године. Тако једна струја француске историографије отворено полемише да ли је „играње на карту“ Србије и касније Југославије била највећа грешка француске политике прве половине XX века. Заступник ове тезе је Франсоа-Гримел Жакињон, који је докторску тезу *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918–1935). Aux origines du myth serbe en France* одбранио 1999. године на Сорбони IV. Жакињон се посветио доказивању премисе да је „српски мит“ грешка која у негативном контексту оптерећује чак и данашње генерације француских политичара. На Жакињонове анахроне конструкције у којима се преплићу политиканство и наука и из којих је као производ произашло дело упитног научног квалитета указао је историчар Миле Бјелајац.¹⁶³⁷

¹⁶³⁴ *Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014. и *Les guerres balkaniques 1912–1913*, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, Université Paris-Sorbonne 2014.

¹⁶³⁵ М. Тодорова, *op. cit.*, 244–245.

¹⁶³⁶ М. Бјелајац, *Провоцирање „хуманитарне интервенције“ у ратив Србије 1913*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 311–331. Исту паралелу Балкана као оличења примитивизма, насупрот цивилизацијском сјају остатка света повукла је и Маргарет Макмилан. Према њеном тумачењу, балканске политичаре су 1912. у савез повезали „примамљивост оронулог царства које изумире на њиховом прагу, понос, грамзивост и националне амбиције, као и пример безочне италијанске агресије“ (М. MacMillan, *The War that ended peace. The Road to 1914*, New York 2013, 471–472).

¹⁶³⁷ М. Бјелајац, *Српско (југословенско) – француска војна сарадња у XX веку*, Српско-француски односи 1904–2004, ур. М. Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 293–317.

За разлику од Жакињона историчар Фредерик ле Мол, аутор студије о Србији у Првом светском рату под називом *La Serbie du martyre à la victoire 1914–1918* објављеној 2008. године не наступа оштро и критички према француско-српском ратном савезништву, али је склон његовом обезначавању. Ле Мол поредећи догађаје из 1912. и 1913. године и оне из Великог рата повлачи паралелу између њих и износи тврдњу да је у Првом светском рату примењен истоветан сценарио као у балканским ратовима. У догађајима из 1912. и 1913. године, Ле Мол улогу Француске своди искључиво на нерадо испуњену савезничку обавезу према Русији, и ништа више од тога.¹⁶³⁸

На ставове Фредерика Ле Мола ослања се и Жан-Пјер Дешо. У предговору за зборник радова *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Дешо, иначе ректор и председник научног савета Католичког института за високе студије (Institut Catholique d'Etudes Supérieures (ICES)), такође инсистира на узрочно-последичној вези балканских са Првим светским ратом. За њега балкански ратови представљају „предсобље“ Првог светског рата.¹⁶³⁹ Попут Ле Мола, ни Дешо се није упустио у дубљу анализу проблема. Следећи анализу барона Де Констана из извештаја Карнегијеве фондације и Дешо повлачи оштру црту између Првог и Другог балканског рата. С једне стране, уједињење балканских држава, под покровитељством Русије, сматра револуционарним чином које је довело до рушења 624 године дуге владавине Османског царства на Балкану, а са друге истиче да је грамзивост одвела победнике у нови рат и нову прераспodelу „освојених територија“. Но, ни након Букурешта, према Дешоу, балканске државе нису осећале да су задовољиле своје аспирације те су наставиле да трагају за савезницима међу великим силама, свака сходно својим апетитима и интересима. Заиграле су „дипломатску игру“ која је довела до инцидента 28. јуна 1914. године, и која је у коначници увукла и велике силе у „балканско буре барута“.¹⁶⁴⁰

Један од примера ревалоризације балканских ратова је и врло луксузно илустровано дело 14–18 *La Première guerre mondiale* Пјера Валоа, објављено 2011. године. Валоа се у преиспитивању узрока Првог светског рата вратио у време када је на Берлинском конгресу Србија стекла независност. Са самосталношћу, истиче овај аутор, почеле су њене амбиције да прошири државне границе, па тако „деца у српским школама нису само учила географију своје земље, већ и географију свих српских земља на које

¹⁶³⁸ F. Le Moal, *La Serbie du martyre à la victoire 1914–1918*, Paris 2008, 28. Ово је прегледна студија у којој аутор није користио архивска документа. Студија је написана на основу радова француске и англосаксонске историографије које допуњује са свега неколико радова мемоарског карактера, међу којима се не налази ниједан од десет томова успомена Ремона Поенкареа *Au service de la France, neuf années de souvenirs*.

¹⁶³⁹ *Les guerres balkaniques 1912–1913*, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, 7.

¹⁶⁴⁰ *Ibidem*.

је Србија полагала „право“: Македонију, Далмацију, Босну, Херцеговину, Хрватску, Банат и Панонију“. Циљ оваквог образовног система био је, наводи Валoa „да се око Србије окупе сви Јужни Словени и да од њих створи слободна нација ослобођена власти великих сила: Велика Србија“.¹⁶⁴¹

Осим оваквих радова, данас се у француској историографији знатна пажња поклања поновном читању чланака ватреног туркофила Пјера Лотија, социјалисте Жана Жореса, а студија марксисте и револуционара Лава Троцког *Les guerres balkaniques* симболично је преведена на француски језик 2002. године, на деведесету годишњицу балканских ратова.¹⁶⁴²

Најутицајнији представник ове ревизионистичке струје је изван сваке сумње Жан-Жак Бекер. Специјалиста за Први светски рат, 1976. године одбранио је докторску тезу „Француско јавно мњење и почетак рата 1914“ под менторством Пјера Ренувена. Током каријере се интересовао за различите аспекте Великог рата, посебно за корене сукоба. У том контексту, Бекер је проблеме Европе у освит Великог рата поделио на две групе: проблеме Запада и проблеме Истока. Према тој оштрој подели, проблеми Запада били су маргинални и углавном лако дипломатски решиви, док су проблеми Истока, укључујући ту и балканско питање, били сложени, али олако схваћени од стране западних држава. Као последица њиховог занемаривања дошао је Први светски рат у који су цивилизоване државе Запада биле увучене кроз проблеме Истока у чијој основи се налазио агресивни тип национализма.¹⁶⁴³ Ослањајући се на Бекерове тезе и Дешо је апострофирао агресивни балкански национализам. Он иде толико далеко да, као и Кинан, повлачи знак једнакости између ратова из 1912. и 1913. и оних 1991–1995. године. Сматра да су им заједнички именитељи „прогони становништва, грабеж за територијама, етнички масакри и верски сукоби“ који су на измаку XX века вратили свет и Европу на његов почетак. Појам „балканизација“ и данас је, закључује Дешо, незаменљив синоним за Балкан.¹⁶⁴⁴

¹⁶⁴¹ P. Vallaud, *14–18 La Première guerre mondiale*, Paris 2011, 11.

¹⁶⁴² L. Trotsky, *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Paris 2002; G. Castellan, *Balkans, pou-
drière du XXe siècle*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 217 (2005) 5–15.

¹⁶⁴³ Према Бекеру постоји пет балканских ратова: Први и Други 1912. и 1913, трећи је био увод у Први светски рат (28. јул – 4. август 1914); четврти сматра делом Другог светског рата (6–17. април 1941) и пети балкански рат обухвата ратове који су пратили распад Југославије 90-их година XX века (J.-J. Becker, *L'ombre du nationalisme serbe*, *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 69 (2001) 7–30; J.-J. Becker, *La guerre dans les Balkans (1912–1919)*, *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 71 (2003) 4–17).

¹⁶⁴⁴ *Les guerres balkaniques 1912–1913*, dir. J.-P. Bled, J.-P. Deschodt, 8–9.

V. ЗАКЉУЧАК

Изучавању балканских ратова може се приступити са много аспеката. Ми смо се одлучили да у овом раду прикажемо балканске ратове онако како је кроз њих прошла и како их је видела Француска. Она није спадала у ред најзаинтересованијих сила за простор Балкана, стога се на почетку истраживања наметало питање да ли је оправдано бавити се политиком државе која је „само“ посредно била укључена у дешавања на Балкану. Иако активност француске Треће републике није била у толикој мери уочљива као активност Русије или Аустроугарске, сматрали смо да улога Француске у балканским ратовима није била занемарљива. Она је била активни учесник свих дипломатских разговора вођених током 1912. и 1913. године, а неретко и њихов иницијатор. Истовремено је, посредством својих дипломатских посланика и других специјалних изасланика, била присутна на балканском театру ратовања од првог до последњег дана.

Када је у јануару 1912. године дошао на чело владе и Министарства спољних послова, Ремон Поенкаре је желео да оснажи спољнополитичку позицију Француске. Логичан пут усмерио га је на ојачавање савезничких и пријатељских односа који су Француску већ везивали за Русију и Велику Британију. Но, сигурно је да Поенкаре, као ни други француски државници, нису слутили да пут до јачања спољнополитичког положаја Француске води преко Балкана. Након што је у пролеће и лето 1912. године сазнала за постојање савеза балканских држава који су били створени под руским патронатом, Француска се нашла пред двоструким избором – да се повуче и дистанцира од политике своје савезнице, као што је то учинила у Анексионој кризи, или да стане уз њу и суочи се са свим надлазећим искушењима. Зарад политичке амбиције свог премијера, али и услед дубљих политичких промена у француском друштву које су узимале маха последњих година, као што је случај са омасовљавањем национализма, тек, Француска се определила за другу опцију. Био је то први пут од 1893. године да су Француска и Русија заједнички приступиле решавању једног балканског проблема.

До тада, ставови Париза и Петрограда увек су били у раскораку било да је реч о источним или кризама које су настајале у колонијама под француским протекторатом. Русија није имала интереса на северу Африке, док је, са друге стране, Француска настојала да се политички дистанцира од свих источних криза у које је Русија била уплетена. Балкан је за Француску био „нежељени мираз“ који је Русија унела у савез. Француска је разумела да је Балканско полуострво традиционална зона

утицаја руске царевине и да су везе које су спајале Русију и балканске, пре свега словенске државе, дубоке и врло деликатне. Но, исто тако је сматрала да Русија на Балкану нема животворних интереса, попут оних које су њу везивале за Алжир, Мароко или Тунис, већ да руско уплитање у балканске послове потиче из потребе да се надмеће са Аустроугарском зарад већег престижа.

Преседан начињен 1912. године отворио је врата већем упливу француског утицаја у политику Русије, али и већем присуству Француске у политици Балкана. Политика Француске била је присутна током балканских ратова у једнакој мери колико руска или политика неке друге велике силе. Њен приступ није био у толикој мери директан, као у случају Аустроугарске, јер није имала територијалних претензија, али је њена дипломатска свеprisутност била очигледна у свим фазама Првог и Другог балканског рата, што смо у овом раду и показали.

Посредством своје дипломатске мреже на Балкану и информација добијених од руског амбасадора у Паризу Александра Извољског, Француска је била упућена у саму генезу савеза балканских држава. Када су Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора договориле савезништва, о тим потезима и даљим намерама обавештавале су државе за које су сматрале да су им пријатељски наклоњене. Са становишта све четири чланице Балканског савеза, Француска је сматрана пријатељском државом. Била је довољно географски удаљена да их не угрожава својим претензијама, а опет довољно снажна да им, пре свега капиталом, помогне у остварењу циљева ради којих су савези склопљени.

У француском дипломатском кору није постојао консензус о томе како Француска треба да се односи према сазнању да се на Балкану стварао национални покрет балканских држава. Један број француских дипломата сматрао је да је постојање савеза малих балканских држава, чак и под патронатом Русије, превише опасно, како по интересе Француске, тако и по општи мир, и да Француска своја сазнања треба да подели са осталим силама и заједно са њима у корену сасече читав подухват. Француска то ипак није учинила. Када је рат избио у јесен 1912. године, чињеница да није покушала да спречи балканске државе у њиховом науму начинила је Француску, у очима балканских држава, вредном поверења. За све време трајања рата балкански политичари су на дневној основи посећивали француска посланства, тражећи од посланика попут Декоа, Панафијеа, Девила и других подршку и савете.

Довољно упућена у дешавања на Балкану, Француска је била приправнија да се суочи са изазовима које је донео рат између Балканског савеза и Османског царства. Без икакве сумње, Француска није желела рат на Балкану 1912. године, нарочито не рат који би се лако могао проширити на читаву Европу или који би угрозио њене огромне финансијске

инвестиције у Османском царству и другде широм Балкана. Међутим, иако није желела рат, Француска се спремно ухватила у коштац са њим. Заштита општег мира био је најважнији задатак коме је Француска подредила све своје дипломатске активности током 1912. и 1913. године. Била је прва од великих сила која је предложила организовање мировне конференције која би се бавила проблемима произашлим из Првог балканског рата. С тим у вези, прва је истакла неопходност сарадње свих великих сила у циљу заштите општег мира. Став Француске је био да је општи мир заједничка тековина свих великих сила и да су све силе дужне да га сачувају. У том процесу за себе је резервисала улогу арбитра и посредника, како између зараћених страна, тако и међу великим силама.

Мировна конференција у Лондону остварена је захваљујући великом залагању француског државног врха. Упркос томе што за свој рад Француска није била награђена организацијом конференције, испоставило се да је Лондон био добро место за организацију последњег састанка концерта великих сила. Француску је представљао Пол Камбон, достојан репрезент француске и заједничке политике Тројног споразума. Ипак, толико дуго планирана мировна конференција није испунила очекивања учесника рата као, у коначници, ни великих сила. Резултати рада балканске конференције били су поништени превратом у Цариграду и Другим балканским ратом, док су резултате Амбасадорске конференције обезвредиле саме велике силе. Када су амбасадори у лето 1913. године одржали последњи састанак, питање егејских острва је, због опструкције од стране Италије, остало нерешено, албанско питање решено само половино, а сва питања финансијске природе, као и спор између Бугарске и Румуније, још раније изузети из надлежности амбасадора. Ипак, и таква конференција, са свим мањкавостима и slabим резултатима, била је недосегнути идеал у јулу 1914. године.

Гледано из угла Француске, конференција у Лондону није била неуспех. Залагањем Пола Камбона све велике силе су преузеле надзор над новоствореном албанском државом, што ју је изузело из искључиве зоне утицаја Аустроугарске и Италије. Даље, иако одлука није спроведена у живот, сва острва у Егејском и Јонском мору, већински насељена грчким становништвом, додељена су Грчкој, што је за Француску било далеко боље решење од доминације Италије у источном Медитерану. Такође, на залагање, понајвише Француске донета је одлука да се сва питања финансијске природе одвојено разматрају од свих других питања која су се нашла на дневном реду Амбасадорске конференције. Овога пута Француска је добила част да организује конференцију под својим покровитељством. Организација финансијске конференције, која је на крају радила у својству комисије, био је највећи домет француске дипломатије у балканским ратовима. И даље, заседање ове комисије у

јуну 1913. године показало је и да Француска и Немачка нису „заклети“ непријатељи, већ да су итекако способне за сарадњу када се боре за исти циљ. У овом случају циљ је био заштита новца инвестираног у дуг Османског царства. Нажалост, попут конференције у Лондону, и ова конференција на крају није донела очекиване резултате, колико због избијања Другог балканског рата, толико и из разлога што делегати који су заседали у Паризу нису успели да усвоје ефикасан механизам који би присилио балканске државе на отплату османског дуга.

Други балкански рат поново је ставио француску дипломатију пред искушење. Овога пута, пошто је рат избио унутар Балканског савеза, искушење је било веће. Захваљујући сјајним војничким победама оствареним над Османским царством, балканске државе су преко ноћи задобиле поштовање свих структура француског друштва. Готово да није било државника ни новинског листа, десничарски или левичарски оријентисаног, који није поздравео постигнути успех балканских држава. Чињеница да су то учиниле уз помоћ артиљеријског наоружања француских војних фабрика, чинила је успех већим и вреднијим хвале. Уједињене балканске државе су привукле знатну пажњу француских државника и војних аналитичара који су разматрали могућност како да од уније балканских држава начине свог стратешког и политичког партнера у Југоисточној Европи. Но, уместо ојачавања веза са јединственим Балканским савезом, Француска се још једном суочила са опасношћу да се нови рат прошири са Балкана на остатак Европе. Овога пута опасност је била далеко већа јер је ратни пожар прешао Дунав и захватио Румунију, једину балканску државу која је остала изван Првог балканског рата.

Рат између дојучерашњих савезника бацио је сенку на заједничка достигнућа балканских држава у рату са Османским царством. Француске дипломате у балканским престоницама нису криле своје разочарење таквим исходом. Њихова позиција постала је још деликатнија будући да су све стране у рату покушавале да придобију њихову подршку, искушавајући их да отворено стану на нечију страну. Као и у претходном, и током Другог балканског рата Француска је настојала да остане доследна ставу да треба да сачува објективност и непристрасност. Иако се није отворено ставила ни на једну страну, као што су то чиниле друге државе, то није значило да се искључила из догађаја. Њен посланик у Букурешту Камиј Блондел био је достојан наследник Пола Камбона у својству делегата на мировној конференцији у Букурешту. Он, као и француско Министарство спољних послова, почео је да увиђа да будућност Балкана не почива на савезу Србије и Бугарске, већ да би по Француску било далеко повољније уколико би се војничка сарадња Србије, Грчке, Црне Горе и Румуније материјализовала у један савез под окриљем, не само Русије већ и Француске. Русија би била политичка компонента протектората,

а Француска економска. Супротно владајућем уверењу да је Француска била потпорни зид руске балканске политике, ми сматрамо да је Француска сама изградила свој балкански зид. Њен утицај на Балкану у освит Великог рата био је разгранат и разноврстан. Од јесени 1913. године није било балканске државе која, на овај или онај начин, није била финансирана француским капиталом. Новац је коришћен за санирање последица ратова, економски опоравак, ојачавање политичке и војне структуре, а са капиталом је на Балкан продирао и јак политички притисак.

Премда није очекивала да ће Балкан и кризе из 1912. и 1913. године допринети јачању њене стратешке позиције на спољнополитичкој сцени, Француска је, на крају два балканска рата, имала доста разлога да буде задовољна постигнутим резултатима. Индиректно, војни аспект ратова допринео је реформисању француске армије и подизању свести француског народа да је Европа увелико закорачила у еру модерног ратовања и да Француска мора бити спремна за све изазове које јој будућност доноси. Искуство балканских ратова, али првенствено добри утисци које су војне мисије донеле у Француску, помогли су Поенкареу да у августу 1913. године добије подршку Народне скупштине за усвајање закона који је активну војну службу вратио на три године обавезног војног рока. Усвајање тзв. *Закона три године* пратило је усвајање већег буџета за војску и других војних мера. Упркос јакој опозицији у предвечерје Великог рата, више нико није могао оспорити исправност Поенкареове визије с почетка 1912. године да опстанак Француске зависи од чврстине њеног савеза са Русијом и војне приправности за рат.

Данашње тумачење балканских ратова у француској историографији нема додирних тачака са закључцима до којих смо ми дошли у нашем истраживању. Како смо истакли у последњем поглављу *Француска и њено истраживање рајних злочина - савремена француска историографија о балканским рајновима*, већина данашњих истраживача се упира да оповргне било какву конкретнију или намерну умешаност Француске у балканске и Први светски рат. Француска је према њиховим закључцима увучена у тај несрећни низ догађаја од стране Русије и неколицине својих непромишљених државника и дипломата. Ово селективно тумачење и из корена измењена перцепција француске балканске политике отварају многе проблеме данас, стављају под знак питања све чињенице из историјских извора и закључке до којих смо ми дошли у изучавању тих извора а које смо изнели у овој књизи. Подробнија анализа радова који најоштрије заступају ревалоризоване ставове о историји Балкана доводи до закључка да њима недостаје научно утемељење, и да су у највећем броју случајева вештачки обликовани под утицајем дневнополитичких догађаја. Као такви, ти ревизионистички ставови спадају у домен савремене перцепције Балкана у француском друштву и излазе из делокруга истраживања ове књиге.

FRANCE AND THE BALKAN WARS (1912–1913)

Summary

The book *France and the Balkan Wars (1912–1913)* was written based on unpublished documents of the Diplomatic Archive Centre of the Ministry of Foreign Affairs of France, Archive of Serbia, Military Archive, Archives of Yugoslavia, State Archive of Bulgaria, National Archives of Romania, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Croatian State Archives, as well as based on published documents, memoirs, relevant historiographic literature and periodicals. The most important in writing the book were French documents which enabled us to understand and explain, in the best possible way, the moves of French diplomacy during the Balkan Wars. The main aim of this book is to comprehensively reconstruct the diplomatic activity of France from spring 1912, i.e. the moment of creation of the Balkan League, until summer 1913, when the Bucharest Conference put an end to the crisis in the Balkans.

France was not among those powers that were most interested in the area of the Balkans. Therefore, at the start of the research, the question was posed whether it is justified to deal with the politics of the country which was “only” indirectly involved in the Balkan events. However, during the research we concluded that although the activity of France was not as direct as the activity of Russia or Austria-Hungary, its role in the Balkan Wars was by no means small and negligible. We rightly emphasise that France was an active participant in all diplomatic talks led during 1912 and 1913, and was often their initiator as well. At the same time, through its diplomatic envoys, special missions and legates, it was present in the Balkan war theatre from the first to the last day. It should be noted that France’s activity did not remain limited only to the high-level diplomacy domain. The economy and culture were the two most important spheres of influence of France in the Balkans before the First World War and largely after it as well. Therefore, we dealt in this book also with those aspects of French politics.

After it found out, in spring and summer 1912, that the Balkan states, under the Russian auspices, created alliances against the Ottoman Empire, France faced a two-fold choice – to withdraw and distance itself from its ally’s politics as it did in the Annexation Crisis or to side with its ally and face all the mounting challenges. From the creation of the Franco-Russian Alliance in 1893/4, the attitudes of Paris and St Petersburg were invariably at odds either in the case of Eastern crises or the crises erupting in the colonies under French protectorate. Russia had no interests in the north of Africa, while on the other

hand, France tried to politically distance itself from all Eastern crises that Russia meddled into across the Ottoman Empire. For France, the Balkans was “an unwanted dowry” that Russia brought into the alliance. France understood that the Balkan peninsula was a traditional zone of influence of the Russian Empire and the links connecting Russia and the Balkan, primarily Slavic countries, were deep and very delicate. However, it believed that Russia had no vital interests in the Balkans such as those connecting France to Algeria, Morocco or Tunisia, but that the Russian meddling into the Balkan affairs arose from its need to vie with Austria-Hungary for the sake of greater prestige. Despite the prehistory, the French Government headed by Raymond Poincaré, who came to power in January 1912, dared to make a precedent in autumn 1912. Instead of distancing itself, France decided to stand by its ally Russia. It was the first time since 1893 that France and Russia jointly embarked on tackling an Eastern issue.

Among the French diplomatic corps not everyone wholeheartedly supported Poincaré's politics. Some French diplomats believed that alliances among small Balkan states, even under the Russian auspices, were too dangerous both for the interests of France and general peace, and that France should share its knowledge with other powers and together with them nip in the bud the entire endeavour. Nonetheless, France did not do that. When the war broke out on 8/17 October 1912, the fact that it did not try to prevent the Balkans from their intent made France, in the eyes of the Balkan states, worthy of trust. It was sufficiently distanced so as not to jeopardise them with its pretensions, while at the same time sufficiently strong to help them, primarily with capital, in the achievement of the objectives for the sake of which they entered the war against the Ottoman Empire.

There is no doubt that France did not want the war in the Balkans in 1912, particularly a war that could easily engulf entire Europe or that could at least jeopardise its enormous financial investments in the Ottoman Empire and elsewhere across the Balkans. However, although it did not want the war, France readily got to grips with it. Through its diplomatic network in the Balkans, France carefully followed the end of the war. Its control of the war was facilitated by the great trust that French envoys enjoyed in the capitals of Serbia, Bulgaria, Greece, Montenegro and the Ottoman Empire. Balkan politicians visited French missions every day, asking from ambassadors (Léon-Coullard Descos in Belgrade, Hector-André de Panafieu in Sofia, Gabriel-Pierre Deville in Athens, Maurice Bompard in Istanbul, Raymond Aynard in Cetinje) support and advice.

Protecting general peace was the most important task to which France subordinated all its diplomatic activities in 1912 and 1913. It was the first among the great powers which suggested the organisation of a peace conference to deal with issues arising from the First Balkan War. In this regard, it was

the first to emphasise the necessity of cooperation of all great powers for the purpose of protecting general peace. France's attitude was that general peace was a joint achievement of all great powers and that they were all obliged to keep it. In this process, it reserved for itself the role of an arbiter and mediator, both among the warring parties and the great powers.

The London Peace Conference, which commenced on 17 December 1912, was made possible owing to great efforts of French diplomacy. The Conference consisted of two meetings which took place at the same time. At the Balkan Conference, the warring parties negotiated the conditions of peace, while at the Conference of the Ambassadors the great powers negotiated the status of Albania, the destiny of islands in the Aegean and Ionian seas, and future borders in the Balkans. Although France was not rewarded for its efforts with the organisation of the conference in its territory, it turned out that London was a good place for the organisation, as it transpired, of the last meeting of the Concert of the great powers. France was represented by Paul Cambon, who was a worthy representative of the French and joint policy of the Triple Entente. However, this peace conference, planned for such a long time, did not meet the expectations of participants in the war nor, ultimately, of the great powers. The results of the Balkan Conference were nullified with the coup d'état in Istanbul and the Second Balkan War, while the results of the Conference of the Ambassadors were devalued by the great powers themselves. When in August 1913 the ambassadors held the last meeting, the question of the Aegean islands remained unresolved due to the obstruction by Italy, the Albanian question was only partially resolved, while all other financial issues and the dispute between Bulgaria and Romania were even before exempted from the ambassadors' remit. Still, even such conference, with all its deficiencies and weak results, was an unattained ideal in July 1914.

From the aspect of France, the London Conference was not a complete failure. Owing to efforts of Paul Cambon, all great powers assumed oversight over the newly created Albanian state, which exempted it from the exclusive zone of influence of Austria-Hungary and Italy. Also, although the decision was not carried out, all islands in the Aegean and Ionian seas, with the majority Greek population, were nominally assigned to Greece, which for France was a far better solution than Italy's dominance in the Eastern Mediterranean. Through the intercession, primarily of France, the decision was made to analyse all financial issues separately from all other issues on the agenda of the Conference of the Ambassadors. This time, France had the honour to organise a conference under its auspices. The organisation of the financial conference in June 1913 was the greatest achievement of French diplomacy in the Balkan Wars. In addition, this meeting showed that France and Germany were not "sworn" enemies, but rather bent on cooperation when pursuing the same objective. In this case, the objective was the protection of money invested in the

Ottoman Empire. Unfortunately, like the London Conference, this conference did not yield the expected results either, both because of the start of the Second Balkan War and due to the fact that the delegates in Paris did not manage to adopt an efficient mechanism to force the Balkan countries to repay a part of the Ottoman debt.

Owing to their brilliant military victories over the Ottoman Empire, the Balkan states won the respect of all strata of French society overnight. There was almost no statesman or newspaper, either right- or left-wing, that did not extol the war successes of the Balkan states. The fact that they made it with the help of artillery weapons from French military plants made their success greater and more worthy of praise. The united Balkan states attracted considerable attention of the military leaders as well, who considered the possibility of creating from the alliance of the Balkan states their strategic and political partner in South Eastern Europe. However, instead of strengthening the links with the single Balkan Alliance, France faced once again the danger of having the new war spread from the Balkans to the rest of Europe. The Second Balkan War which broke out on 29/30 June 1913 posed a far greater danger than the previous one as the flame of war crossed the Danube and engulfed Romania, the only Balkan state not affected by the First Balkan War.

The war between the recent allies cast a shadow on the great victories of the previous war. French diplomats in the Balkan capitals did not hide their disappointment with such an outcome. Their position became even more delicate as all parties in the war tried to win their support, tempting them to openly side with one party against another. As in the First Balkan War, during the Second Balkan War France endeavoured to remain consistent in its attitude to preserve objectivity and impartiality. Although it did not openly side with any party, as it was done by other states, it did not mean that it excluded itself from the developments. French ambassador to Bucharest Jules-Charles François Blondel was a worthy successor to Paul Cambon in the status of a delegate at the Bucharest Peace Conference which commenced on 30 July. Just like the French Ministry of Foreign Affairs, he began to understand that the future of the Balkans did not rely on an alliance between Serbia and Bulgaria, but that it would be far more favourable for France if the military cooperation between Serbia, Greece, Montenegro and Romania was materialized in a single alliance under the auspices not only of Russia, but France as well. Russia would be the political and France the economic component of the protectorate.

The Bucharest Conference put an end to the Second Balkan War on 10 August. Upon its completion, France slowly stepped out from the shadow of Russian politics and began to actively encourage the rapprochement between Belgrade, Athens and Bucharest. Its influence increased in the economic sphere as well. From autumn 1913, there was no Balkan state which was not, in this way or another, financed by French capital. Money was used for the removal

of consequences of the wars, economic recovery, strengthening of the political and military structure. Together with capital, a strong political pressure made its way to the Balkans as well.

Though it did not expect that the Balkans and the Balkan Wars would help strengthen its strategic position on the foreign policy arena, after the two Balkan Wars, France had enough reason to be satisfied with the results achieved. Its influence on the Balkans on the eve of the Great War was manifold and diverse. Indirectly, the military aspect of the wars contributed to the reform of the French army and awareness raising among the French that Europe largely entered the era of modern warfare and that France had to brace itself for all the challenges posed by the future. The experience of the Balkan Wars, but most notably the good impressions that military missions brought to France, helped Poincaré to get support of the National Assembly, in August 1913, to pass the law that restored active military service of the French army to three-year mandatory conscription. The passing of the Three-Year Service Law was accompanied with the adoption of a larger budget for the army and other military measures. Despite a strong opposition on the eve of the Great War, no one could any longer refute the soundness of Poincaré's vision from early 1912 that the survival of France depended on the strength of its alliance with Russia and its military readiness.

Today's interpretation of the Balkan Wars in French historiography does not have much in common with the conclusions presented in this book. Quite the contrary – the majority of contemporary researchers not only of France, but Germany and Great Britain as well, try hard to refute any more concrete or intentional involvement of France in the Balkan Wars and the First World War. According to their conclusions, France was drawn into the unfortunate string of events by Russia and a few of its imprudent statesmen and diplomats. Such selective interpretation and the fundamentally changed perception of the French Balkan policy open many problems today and bring into the question all facts from historical sources and the conclusions that we have reached in studying those sources and that we have presented in this book. A more thorough analysis of works that most vehemently espouse the revised attitudes about the history of the Balkans leads to the conclusion that they lack scientific background and are, in the majority of cases, artificially shaped under the influence of daily politics. As such, those revisionist attitudes belong to the domain of the contemporary perception of the Balkans in French society and are out of focus of the present research, which is why no considerable attention was devoted to them.

Keywords: France, Balkans, First Balkan War, Second Balkan War, peace negotiations, London Conference, Bucharest Conference, Raymond Poincaré.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Неодјављени извори

Les Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, Париз

Série: Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série (1896-1918)

- **Su-série:**
  - Albanie, Bulgarie, Grèce, Monténégro, Roumanie, Russie, Saint-Siège, Serbie, Turquie
- Personnel, dossiers individuels de carrière:
  - Théophile Delcassé
  - Maurice Paléologue
  - André de Panafieu
  - Jules Cambon
  - Paul Cambon
- Commission financière des affaires balkaniques

Archives de la Maison-Mère, Париз

- Dossiers „Bulgares“
- Dossiers 126a
- Le Catholicisme en Macédoine

Централен државен архив, Софија

- Министерство на външните работи и изповеданията
  - Легация във Париж
  - Легация във Виена

Arhivele Naționale ale României, Букурешт

- Casa Regală

Архив Србије, Београд

- Министарство иностраних дела - Политичко одељење
- Министарство иностраних дела - Пресбирио
- Посланство Француске у Србији (S/F, микрофилм)
- Посланство Велике Британије у Србији (GB, микрофилм)
- Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење

Лични фондови

- Стојан Новаковић
- Милован Миловановић
- Никола Пашић
- Мирослав Спалајковић
- Јован М. Жујовић

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

- Заоставштина Војислава Маринковића
- Заоставштина Николе Пашића
- Заоставштина Шарла Лоазоа и Лује Војновића

Архив Југославије, Београд

- Збирка Јована Јовановића Пижона

Војни архив, Београд

- Пописник број 2

Hrvatski državni arhiv, Загреб

- Predsjedništvo zemaljske vlade (1869–1921)

Народна библиотека Србије, Београд

- Одељење посебних фондова – хартије Гргура Јакшића

Објављени извори

- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama (1876–1918)*, I, прир. М. Стојковић, Београд 1998.
- *Балканските војни по страниците на дџларският печат 1912–1913*, подбрала П. Кишкилова, Софија 1999.
- *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, t. IX, I–II, ed. by G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933.
- Д. Вуксан, *Балкански рај*, Записи 14–15 (1935–1936).
- *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца (1915. године)*, XIII, Београд 1927.
- Договоръ за Миръ между България, Гърция, Черна-Гора, Румыния и Сърбия/Traité de Paix entre la Bulgarie, La Grèce, Le Monténégro, La Roumanie et la Serbie, Софија–Софија 1913.
- *Документи о сјољној јолијици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 5. св. 3 (5/18. октобар – 31. децембар/13. јануар 1913), прир. М. Војводић; књ. 6. св. 1 (1/14. јануар – 31. март/13. април 1913), прир. Д. Лукач; књ. 6. св. 2 (1/14. април – 30. јуни/13. јули 1913), прир. Д. Лукач; књ. 6. св. 3 (1/14 јули – 31. децембар 1913./13. јануар 1914), прир. К. Џамбазовски, Београд 1981–1986.
- *Documents diplomatiques français (1871–1914)*, 3e série (1911–1914): t. I (6 novembre 1911 – 7 février 1912); t. II (8 février – 10 mai 1912); t. III (11 mai – 30 septembre 1912); t. IV (1er octobre – 4 décembre 1912); t. V (5 décembre – 14

- mars 1913); t. VI (15 mars - 30 mai 1913); t. VII (31 mai - 10 août 1913); t. X (17 mars - 23 juillet 1914), Paris 1929-1934.
- *Documents diplomatiques. Les affaires balkaniques 1912-1914*, t. II (3 décembre 1912 - 10 août 1913), Paris 1922.
  - *Documents diplomatiques 1914. La guerre européenne. Pièces relatives aux négociations qui ont précédé les déclarations de guerre de l'Allemagne à la Russie (1er août 1914) et à la France (3 août)*, Paris 1915.
  - *Карнегиевата анкета*, р. Екатерина Тодорова, Велико Търново 1995.
  - *Министърство војно 1879-1916*, зборник докумената прир. С. Бурзановић, Подгорица 2010.
  - *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878-1917. Серия вторая (1900-1913): Т. XX. Ч. I. (14 мая - 13 августа 1912); Т. XX. Ч. II. (14 августа - 17 октября 1912)*, Москва-Ленинград 1939-1940.
  - *Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkaniques. L'action de la Roumanie (septembre 1912 - août 1913)*, Bucarest 1913.
  - *Министарство иностраних дела, Уговор о миру од 17/30. маја 1913*, Београд 1914.
  - *Москва - Србија, Белград - Русија*, прир. А. Л. Шемякин, М. Перишић, А. Тимофејев, т. 3, Москва-Белград 2012.
  - *Ministry of Foreign affairs, The Bulgarian question and the Balkan states*, Sofia 1919.
  - *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912-1913*, I-II, ed. by S. Kunalalp, G. Tokay, Istanbul 2012.
  - *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове (август 1912 - июль 1913)*, Санкт Петербург 1914.
  - *The Greek White Book, Diplomatic documents 1913-1917*, Oxford University Press 1918.
  - *The secret treaties of Austria-Hungary 1879-1914*, by A. F. Pribram, ed. by A. C. Coolidge, Oxford University Press 1920.
  - *The Other Balkan Wars: A Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*, Washington 1993.
  - *Un livre noir. Diplomatie d'avant guerre d'après les documents des archives Russes, novembre 1910 - juillet 1914*, t. I (1910-1912), ed. R. Marchand, Paris 1923.
  - *Carnegie Endowment for International Peace, Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington 1914.

Мемоарска лиџераџура

- R. d'Alauzier, *Sur les pas des alliés. Andrionople, Thrace, Macédoine*, Paris 1914.
- Alvin (Capitaine), *L'Artillerie de campagne dans les Balkans*, Journal des sciences militaires 149 (1914) 294–318.
- Alvin (Captain), *The Field Artillery in the Balkans*, The Field Artillery Journal 4 (October – December 1914) 312–327.
- *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents). Exposé de la Commission d'enquête de la l'Association Macédonienne rendue sur les lieux*, Athènes 1913.
- *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé*, Association de la Presse Serbe – Belgrade 1913.
- Balkanicus (С. Протић), *Албански љроблем и Србија и Аусџиро-Уџарска*, Београд 1913.
- Balkanicus, *Срби и Буџари у Балканском рајџу*, Београд 1913.
- Varbu, *Bregalnitsa: la guerre serbo-bulgare*, Paris 1914; *Бреџалница: срџско-буџарски рајџ 1913*, Београд 1914.
- А. Барби, *Срби љод Јегреном*, Београд 1913.
- Captain G. Belllanger, *Notes on the employment of artillery in the Balkan campaign*, The field artillery Journal 4 (January – March 1914) 83–93.
- А Белић, *Срби и Буџари у Балканском савезу и међусобном рајџу*, Београд 1913.
- M. Bogitshevich, *Causes of the War: an examination into the causes of the European War, with special reference to Russia and Serbia*, London 1929.
- Sir G. Buchanan, *My mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, I, London – New York – Toronto – Melbourne 1923.
- Potpukovnik P. Bukabej, *Balkansko-turski rat 1912 (Trakija – Makedonija – Albanija – Epir)*, prev. M. A. Ivanišević, Paris 1913.
- Ч. Ц. Вопицка, *Тајне Балкана. Седам љодина диџломаџиској службодвања у еџиценџџу евроџске олује*, прев. О. Потезица, Београд 2009.
- Г. Вуковић, *Мемоари*, III, Цетиње 1985.
- J. G. Giolitti, *Mémoires de ma vie*, trad. par J. Carrère, Paris 1923.
- Gauvain, *L'Europe au jour le jour*, IV–V, Paris 1918.
- G. Gravier, *Les frontières historiques de la Serbie*, Paris 1915.
- Г. Гравије, *Новоџазарски санџак*, Нови Пазар 1977.
- Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-five years 1892–1916*, I, New York 1925.
- Posle ove, dodati referncu: Iv. E. Guechoff, *La genèse de la guerre mondiale: la débâcle de l'alliance balkanique*, Berne 1919.
- Дедијер, *Сџара Србија: џеорџфска и еџноџеорџфска слика*, Београд 1912.
- Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913.
- A. Demangeon, *Nécrologie: Gravier (Gaston)*, Annales de Géographie (23) 1915 454–458.
- Д. М. Динић, *Први љуџ кроз Албанију са Шумаџиским одредом 1912*, Крагујевац 1922.

- Dumaine, *La dernière ambassade de France en Autriche: notes et souvenirs*, Paris 1921.
- В. Ђорђевић, *Куда си се ујуила Аустрија?*, Београд 1913.
- Зеки-паша, *Моје усјомене из Балканској рајџа 1912. јодине*, Ратник 8–9 (август – септембар 1925).
- N. Iorga, *Les causes de la catastrophe de l'Empire Ottoman. Conférence faite le 11 novembre à Belgrade*, Bucarest 1913.
- Immanuel du Régiment d'Infanterie de Dantzig, *La Guerre des Balkans de 1912*, Paris 1913.
- А. П. Јовићевић, *Дневник из балканских рајџова*, Београд 1996.
- Ђ. Јеленић, *Новојазарски санџак и ѿполийичка равнотјежа на Балкану*, Дело – лист за науку, књижевност и друштвени живот 56 (јул 1910) 41–65.
- Journal de François-Xavier Lobry, prêtre lazariste (octobre 1912 – mars 1913), *Temoignages Lazaristes sur la guerre balkanique*, réunis par R. Marmara, Istanbul 2011.
- И. Косанчић, *Ново-јазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912.
- М. Д. Лазаревић, *Наши рајџови за ослобођење и уједињење. Српско-ѿурски рајџ 1912. јодине*, I, III, Београд 1929–1931.
- Lamouche (Colonel), *Quinze ans d'histoire balkanique (1904–1918)*, Paris 1928.
- P. de Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes*, Paris 1916.
- В. Мантегаца, *У Црној Гори: белешке и ујисци*, прев. В. Андрејевић, Подгорица 2008.
- М. Маргиновић, *Рајџне јодине 1912–1916*, Београд 1996.
- *Mémoires de Sir George Buchanan – ancien ambassadeur d'Angleterre en Russie (1910–1917)*, trad. par M. Thiébaud, Paris 1925.
- *Мемоари Тодора Сјефановића Виловској (1881–1920)*, прир. В. Ђ. Крестић, Нови Сад 2010.
- *Мемоар принца Лихновској с коменѿаром Алберѿа Томе*, прев. Н. П. Петровић, Београд 1918.
- Général P. de Mondésir, *Souvenirs et pages de route. France, Algérie, Corse, Madagascar, Uruguay, Balkans (1876–1914)*, Paris 1930.
- М. Moukhtar Pacha, *La Turquie. l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin jusqu'à la Guerre Mondiale*, Paris 1924.
- Н. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique et vers la Première Guerre mondiale*, Istanbul 1950.
- Ж. Г. Павловић, *Ојсага Скагра 1912–1913*, Београд 1926.
- Ж. Г. Павловић, *Удео Србије у балканским рајџовима 1912. и 1913. јодине*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935) 92–105.
- М. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913 – 28 Juin 1914)*, Paris 1947.

- *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*, trans. by F. A. Holt, I (July, 1914 – June 2nd, 1915), II (June 1915 – August 1916), New York 1925.
- J. Péliissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912 – août 1913)*, Paris 1914.
- R. Pinon, *L'Autriche et la guerre balkanique*, Revue des deux Mondes 3 (février 1913) 577–609.
- R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs*, t. II–IV, Paris 1926–1927.
- Д. Поповић, *Балкански рајнови 1912–1913*, прир. Д. Т. Батаковић, Београд 1993.
- P. Popovitch, *Le Monténégro et la Question de Scutari*, Genève [1918–1919].
- Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори, *Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915-* I, прир. А. Н. Сахаров, Р. Распоповић, II, Подгорица–Москва 2003.
- *Rapport de la Société de la Croix-Rouge Serbe 1912–1920*, Genève 1920.
- *La Roumanie et la question balkanique. Opinions nationales-libérales*, Bucarest 1913.
- S. Sazonov, *Les années fatales, Souvenirs des Ancien Ministre des Affaires étrangères de Russie (1910–1916)*, Paris 1927.
- С. Станојевић, *Српско-турски рај 1912. године*, Београд 1928.
- Ј. П. Табурно, *О српским дијкама: ујисци очевигаца из српско-турској раја 1912. године*, Београд 1913.
- М. А. Todorovitch, *Salonique et la question balkanique*, Paris 1913.
- Ј. Томић, *Рај на Косову и Сјарој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913 [Сабрана дела Ј. Томића].
- Ј. Томић, *Рај у Маћедонији и Бујарској 1913. године*, Нови Сад 1914 [Сабрана дела Ј. Томића].
- А. Тошев, *Балканскије војни (5/18 октомври 1912 год – 16/29 септември 1913 год)*, Пловдив–София 1931.
- L. Trotsky, *Les guerres balkaniques 1912–1913*, Paris 2002.
- Г. Н. Трубецки, *Рај на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.
- Д. Туцовић, *Србија и Арданија: један ирилој кријици завојевачке иолийи-ке српске дуржоазје*, Београд 1914.
- *The memoirs of Ismail Kemal Bey*, London 1920.
- Ив. Фичевъ, *Балканската война 1912–1913: преживелици, бележки и документи*, София 1940.
- А. Фишер, *На српском фронту 1912*, прир. М. Јагодић, Београд 2007.
- *Francoizi o Srbima i Srbiji, 1912–1918*, izbor, uvodni tekstovi, prevod i komentari М. Pavlović [Temoignages Français sur les Serbes et la Serbie, 1912–1918. Choix

- de textes, notes de presentation, traduction et commentaires par M. Pavlović], Beograd 1988.
- G. Hanotaux, *La guerre des Balkans et l'Europe 1912–1913*, Paris 1914.
  - F. Herr, *La guerre des Balkans. Quelques enseignements sur l'emploi de l'artillerie*, Paris 1913.
  - P. Cambon, *Correspondance 1870–1924*, III (1912–1914), Paris 1946.
  - P. Cambon, *Un diplomate*, Paris 1937.
  - E. J. Цветић, *Новојазарски санџак*, Јагодина 1912².
  - Ј. Цвијић, *Балкански раџи и Србија*, Београд 1912.
  - Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Сџаре Србије*, III, Београд 1911.
  - Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, Гласник Српског географског друштва св. 2 (1913) 192–204.
  - В. Н. Штрандман, *Балканске усјомене*, I, прев. Ј. Качаки, Београд 2009.

Монографије и чланци

- *A history of the Hellenic Army 1821–1997*, Hellenic Army General Staff – Athens 1999.
- L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, I, trans. by I. M. Massey, Oxford University Press 1952.
- P. Albert, F. Terrou, *Histoire de la Presse*, Paris 1970.
- Љ. Алексић Пејковић, *Балкан балканским народима – Између легијимистичкој и националној ђринција*, Ислам, Балкан и Велике силе (XIV–XX век), ур. С. Терзић, Београд 1997, 139–159.
- Љ. Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.
- N. Akhund, *An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 293–310.
- Ch. Andrew, *Théophile Delcassé and the making of the Entente Cordiale*, New York 1968.
- Ѓ. Antić, *Ralph Paget: A diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.
- P. A. Argyropoulo, *La Grèce et la situation internationale du Moyen-Orient*, Politique étrangère 4 (1948) 305–314.
- Д. Арнаутовић, *Истџорија Срџских железница 1850–1918*, Београд 1934.
- Z. Bajin, *We'll Break Your Teeth or The Splendours and Miseries of the Balkan League: Miroslav Spalajković at the Peace Conference of Bucharest*, Balkan

- Entanglements – Peace of Bucharest, ed. by M. Gheboianu, C. Ioniță, Universităţii din Bucureşti 2016, 167–189.
- Балкански рајнови – историјска читанка (3), ур. Д. Стојановић, Београд 2005.
  - D. Barjot, J-P. Chaline, A. Encrevé, *La France au XIXe siècle 1814-1914*, Paris 1995.
  - R. Barraoux, *Alfred Chilhaud-Dumaine*, Bibliothèque de l'école des chartes 91 (1930) 235–236.
  - D. T. Bataković, *Le modèle français en Serbie avant 1914*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 13–101.
  - D. T. Bataković, *Les Français et la Vieille Serbie*, Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie), ур. С. Терзић, Београд 1990, 138–150.
  - Д. Т. Батаковић, *Српска влада и Есаг-џаиша Тоџијани*, Срби и Албанци у XX веку, ур. А. Митровић, Београд 1991, 35–56.
  - Д. Т. Батаковић, *Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија*, Зборник Матице српске за историју 57 (1997) 73–95.
  - W. Baumgart, *Les antécédents de la crise bosniaque de 1908*, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après, dir. С. Horel, Bruxelles 2011, 15–21.
  - W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*, Oxford University Press 1982.
  - J-J. Becker, *La guerre dans les Balkans (1912–1919)*, Matériaux pour l'histoire de notre temps 71 (2003) 4–17.
  - J-J. Becker, *L'ombre du nationalisme serbe*, Vingtième Siècle. Revue d'histoire 69 (2001) 7–30.
  - A. Becherelli, *Serbia and the Balkan Wars in the Reports of the Italian Military Attaché in Belgrade*, Serbian–Italian relations: History and Modern Times, ed. S. Rudić, A. Biagini, Belgrade 2015, 65–101.
  - М. Бјелајац, *Српско (југословенско) – француска војна сарадња у XX веку*, Српско-француски односи 1904–2004, ур. М. Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 293–317.
  - М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првој светској ратној*, Београд 2014.
  - М. Бјелајац, *Провоцирање „хуманитарне интервенције“ у Србији 1913*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 311–331.

- J-P. Bled, *La France et la Serbie durant la Première Guerre Mondiale (1914–1918)*, Европа и Србији, ур. С. Терзић, Београд 1996, 441–445.
- Д. Боаров, *Ајосџоли српских финансија*, Београд 1997.
- P. Vallaud, *14–18 La Première guerre mondiale*, Paris 2011.
- V. Vesa, *Les relations politiques roumano-françaises au début du XXe siècle (1900–1916)*, București, 1986.
- Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић: њансењер српске дипломатије*, Београд 2008.
- S. Vitanović, *Cent-cinquants ans d'influence française sur la culture serbe*, Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (*Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*), ур. С. Терзић, Београд 1990, 358–374.
- М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1969.
- М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
- М. Војводић, *Путијеви српске дипломатије. Ојлеги о сјољној јолијици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.
- М. Војводић, *Србија и Балканско њињање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
- М. Војводић, *Разјраничење Србије и Црне Горе с Алданијом 1912–1913*, Историјски часопис 36 (1989) 404–418.
- М. Војводић, *Науџници и Први балкански рај*, Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987, ур. В. Стојанчевић, Београд 1991, 33–53.
- М. Војводић, *Идеја Балканској савеза у српској јолијиџкој мисли крајем XIX и почетком XX века*, Европа и Источно питање (1878–1923), политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 187–199.
- М. Војводић, *Емил Оман о српском и јујословенском њињању уочи Првој свејској рај*, Српско–француски односи 1904–2004, ур. М. Павловић, Ј. Новаковић, Београд 2005, 21–31.
- Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње 1971.
- Д. Вујовић, *Рајна сарадња Црне Горе и Француске 1914–1916*, Подгорица 1994.
- Д. Вујовић, *Француски војни ајаше, њуковник Фурније, о ојерацијама око Скадра 1912. и 1913. године*, Области Старе Рашке крајем XIX и почетком XX века: зборник радова са научног скупа поводом осамдесетогодишњице ослобођења милшевског краја од турске власти, ур. П. Влаховић, С. Гојковић, Пријепоље 1994, 267–302.
- Д. Вуксановић Анић, *Француске војне мисије у Србији 1853–1886. године и њињање народне војске*, Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (*Rapports*

- franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie), ур. С. Терзић, Београд 1990, 120–130.
- Н. Gardikas-Katsiadakis, *Greek–Serbian Relations 1912–1913: Communication Gap or Deliberate Policy*, *Balkan Studies Thessaloniki* 1 (2004) 23–38.
  - R. Girault, *Les Balkans dans les relations franco–russes en 1912*, *Revue historiques* 513 (1975) 155–185.
  - D. Gnjatović, *Stari državni dugovi 1862–1941*, Београд 1991.
  - J-N. Gradhomme, *L'Église catholique Bulgare, point de rencontre entre l'orient et l'occident*, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, ур. С. Терзић, Београд 1998, 229–253.
  - Р. Грујић, *Аџолоџија српскога народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989.
  - F. Guelton, *Les „Papiers Fournier“, or Fournier's Documents Dealing*, Срби и Први светски рат, ур. Д. Р. Живојиновић, Београд 2015, 387–393.
  - Colonel Frédéric Guelton, *Les opérations militaires lors des deux guerres balkaniques de 1912 et 1913*, *Les guerres balkaniques 1912–1913*, dir. J-P. Bled, J-P. Deschodt, Université Paris-Sorbonne 2014, 19–32.
  - F. Guida, *Vico Mantegazza, l'Italie et la crise bosniaque*, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 91–99.
  - М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска њолиџика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014.
  - М. Гулић, *Одјек балканских рајнова у Далмацији*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 353–377.
  - D. Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966.
  - С. Дамянов, *България във френската политика 1878–1918*, Софија 1985.
  - М. Дашић, *Административно-територијални њоложај Сџаре Рашке у доба њурске владавине и насџанак имена Санџак*, Области Старе Рашке крајем XIX и почетком XX века: зборник радова са научног скупа поводом осамдесетогодишњице ослобођења милшевског краја од турске власти, ур. П. Влаховић, С. Гојковић, Пријепоље 1994, 13–37.
  - В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966.
  - Д. Денда, *Завршни извешџаји аустроугарској војној аџашеа у Београду о српској војсци у балканским рајновима 1912/1913*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 125–158.
  - F. Dessberg, *French historiography and the recent research and debates on the Great War and Alliance between France and Serbia*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 395–410.

- J-P. Deschodt, *Le patriotisme de l'internationale à l'épreuve de la première guerre balkanique*, Les guerres balkaniques, dir. J-P. Bled, J-P. Deschodt, Paris 2014, 103–113.
- А. Динан, *Сећање на Солферино*, Београд 1998.
- Друштво пријатеља Француске, *Књига о Француској*, Београд 1940.
- *Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије. Споменица 1876–1936*, Београд 1936.
- О. Думић, *Сјање у османској војсци непосредно прег балканске ратове*, Весник 36 (2009) 144–154.
- V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010.
- J-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris 1964.
- J-B. Duroselle, *L'Europe: Histoire de ses peuples*, Paris 1990.
- J-B. Duroselle, *La Grande guerre des Français*, Paris 1994.
- J-B. Duroselle, *La France de la „Belle époque“*, Paris 1992.
- Н. Ђокић, Р. В. Радовановић, *Наоружање Српске војске прег Први балкански рат*, Записи 1 (2012) 118–132.
- Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912. године*, Београд 1956.
- Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
- Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804–1914)*, Београд 1995.
- Д. Ђорђевић, *Поретак из новије српске историје*, Београд 1997.
- Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.
- Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године*, Историјски часопис 9–10 (1959) 466–487.
- Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новозазарске железнице*, Историјски часопис 7 (1957) 213–248.
- Ђ. Ђурић, *Никола Харвић - Поретак руског дипломатие у Србији 1909–1914*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 267–276.
- Ђ. Ђурић, *Руски посланик у Србији Николај Харвић и балкански ратови*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 203–212.
- М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913*, III, Београд 1960.
- М. Екмечић, *Дуго кретање између клана и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2010.
- М. Екмечић, *Ратници цркви Србије 1914*, Београд 1973.
- М. Екмечић, *Француска наука и Срби 1914*, Летопис Матице српске 460, св. 5 (1997) 665–675.

- Ch. Emmerson, *1913: In Search of the World before the Great War*, New York 2013.
- E. J. Erickson, *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913*, London 2003.
- E. J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, London 2001.
- J. Zametica, *The Macedonian question among British contemporaries: Serbophiles and Bugarophiles (1897–1920)*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 321–337.
- G. Zbucnea, *Romania și războaiele balcanice 1912–1913, pagini de istorie sud-est europeană*, București, 1999.
- И. Илчев, *България и Антантата през Първата световна война*, София 1990.
- И. Илчев, *Карнегиевата анкета през 1913 г. обстановка, извршване и меѓународен отзвук*, Исторически преглед 10 (1989) 15–28.
- A. Iordache, *Criza politică din România și războaiele balcanice (1911–1913)*, București 1998.
- *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до уједињења*, VI–1, Београд 1994. (Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крестић, А. Радонић, М. Екмечић).
- *Историја Француске*, II, Београд 1961 (Ж. Лефевр, Ш. Х. Путас, М. Бомон).
- М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
- М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
- М. Јагодић, *Православна црква у Новим крајевима Србије (1912–1915)*, Српске студије 3 (2012) 101–135.
- B. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991.
- Ђ. Јеленић, *Нова Србија и Југославија. Историја националног ослобођења и уједињења Срба, Хрватиа и Словенаца од Кочине крајине до Видовданског устава (1788–1921)*, Београд 1923.
- F. Jesné, M. Jestin, *Les consuls de France et d'Italie à Salonique face aux guerres balkaniques, Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 181–199.
- Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938.
- Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990 [репринт издања из 1938. године].
- В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, II, Београд 1990.
- M. Kasmi, *Albania during World War I (1914–1918)*, Vojnoistorijski glasnik 1 (2016) 45–66.
- J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, London 1983.
- J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997.
- Н. Кисинџер, *Дипломатија*, I, Београд 1999.

- Р. Клог, *Историја Грчке нової доба*, Београд 2000.
- А. Karvar, *La formation des élèves Roumains dans les écoles militaires françaises: Un enjeu de politique extérieure dans les Balkans?*, Anuarul Institutului de Istorie „G. Bariț“ 45 (2006) 71–83.
- М. Ковић, *Дизраели и Источно јийање*, Београд 2007.
- М. Ковић, *Зайагноевројске јолийичке идеје у „Срјском књижевном јласнику“ 1901–1914*, Београд 2003 [магистарски рад у рукопису].
- М. Ковић, *Источно јийање као културни јроблем: Светислав Симић и Срјски књижевни јласник 1901–1911*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизаторске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 595–625.
- М. Ković, *La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 186–204.
- М. Ковић, *Срдија у борди за ојстанак (1903–1914)*, Два века модерне српске дипломатије, ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић, Београд 2013, 145–159.
- М. Ковић, *Балкански райови у историојрафији (јосле 1989)*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 359–376.
- А. Колаковић, *У служби оџаџдине: Сарадња француских и срјских инјелектуалаца 1894–1914*, Београд 2016.
- А. Kolaković, *L'Élite serbe et le modèle culturel français dans la revue Delo (L'Œuvre) de 1894 à 1915*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 205–216.
- А. Колаковић, *Француски инјелектуалци и Балкански райови (1912–1913)*, Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао, I, прир. А. Растовић, Ниш 2013, 413–429.
- В. Ђ. Крестић, *Срди у Ујарској 1790–1918*, Нови Сад 2013.
- *La Première Guerre mondiale*, I, dir. P.-M. de la Groce, Paris 1991.
- Commandant M. Larcher, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris 1929.
- D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York 1983.
- А. Лаиновић, *Бојдан Појовић и Гасјон Гравје*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 41 (1975) 108–111.
- В. Lory, *Un poste consulaire en Macédoine, Bitola-Monastir, 1851–1912*, Cahiers balkaniques 38–39 (2011) 127–148.

- S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope: Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat, Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Beograd 2005.
- С. Живанов, *Русија у међународним кризама (1908–1914)*, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 89–141.
- Д. Живојиновић, *Вајикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995.
- Д. Живојиновић, *Свети Сололица и односи између Аустро-Угарске и Србије*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 13–34.
- А. Животић, *Ајис на Косову 1912. године*, Војно-историјски гласник 1–2 (2005) 44–57.
- A. Z. Manfred, *Quelle fut la cause de l'Alliance franco-russe?*, Cahiers du monde russe et soviétique 1 (mai 1959) 148–164.
- Д. Мاستиловић, *Српска њолиничка елија у Босни и Херцеговини и Први балкански рај*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 129–150.
- V. Maciu, *La Roumanie et la politique des grandes puissances à l'égard de la Serbie (Octobre 1912 - Août 1914)*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 265–283.
- G. Merlicco, *La calda estate del 1940. La comunità italiana in Tunisia dalla guerra italo-francese all'armistizio*, *Altretalia* 53 (luglio–dicembre 2016) 29–59.
- Ђ. Микић, *The Albanians and Serbia during the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 165–197.
- Ђ. Микић, *Албанци и Србија у Балканским рајновима 1912–1913*, Историјски гласник 1–2 (1985) 55–80.
- П. Миленковић, *Историја грађења железница и железничка њолиника код нас (1850–1935)*, Београд 1936.
- P. V. Miller, *From Annexation to Assassination. The Sarajevo Murders, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 239–253.
- D. Milić, *Economic Consequences of the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 371–386.
- Д. Милић, *Модернизација саобраћаја на Балкану њосле 1878. године*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 505–518.
- D. Milić, *Serbia's Economic Relations with European Countries until World War I*, Европа и Србија, ур. С. Терзић, Београд 1996, 405–409.

- М. Милићевић, *Рајн за море, дејства српских њуруја у северној Албанији и на њриморју од 23. октобра до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.
- М. Милићевић, *Балкански рајнови*, Београд 2014.
- М. Милићевић, *Српска ујрава у Северној Албанији и на Приморју њоком Првој балканској рајиа*, Баштина 23 (2007) 255–279.
- М. Милићевић, *Трансјорњовање њуруја Приморској кора и њрва српска њо-морска дињика 1913. године*, Весник 36 (2009) 39–52.
- М. Милојевић, *Milenko Vesnitch et la France intellectuelle*, Југословенско-француски односи, Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији (Rapports franco-yougoslaves, A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie), ур. С. Терзић, Београд 1990, 244–247.
- А. Митровић, *Germany's attitude toward the Balkans 1912–1914*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Ђорђевић, New York 1987, 295–316.
- А. Митровић, *Les intérêts français en Serbie*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 231–250.
- А. Митровић, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1981.
- А. Митровић, *Сњране данке у Срдији 1878–1914: њолињика, њроњрес, евроњ-ски оквири*, Београд 2004.
- А. Митровић, *Сњране данке у Срдији 1882–1914*, Југословенски историјски часопис 30, св. 1 (1997) 7–24.
- F. Le Moal, *La Serbie du martyre à la victoire 1914–1918*, Paris 2008.
- F. Le Moal, *L'Italie et les guerres balkaniques: le jeu d'équilibre*, Les guerres balkaniques, dir. J-P. Bled, J-P. Deschodt, Université Paris-Sorbonne 2014, 165–175.
- R. Molho, *Salonique après 1912. Les propagandes étrangères et la communauté juive*, Revue historique 581 (1992) 127–141.
- А. Момбауер, *Узроци Првој свењској рајиа. Сњорења и сањласноњии*, прев. К. Тодоровић, Београд 2013.
- М. MacMillan, *The War that ended peace. The Road to 1914*, New York 2013.
- N. Narotchnitzky, *Deux tendances dans l'histoire des relations franco-russes (Bilan des recherches et des problèmes)*, Revue historique 481 (1967) 99–125.
- А. Nedok, *Balkanski ratovi 1912–1913: rad srpskog vojnog saniteta*, Београд 2012.
- М. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*, I, Paris 1937.
- Т. Огненовски, *Просветњнања њолињика на сњранскиње њроњањанди во време на њрвиоњ конзулски њериод во Бињола (1852–1912)*, Српскиот кон-

- зулат и конзулска Битола: зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, одржан на 30 мај 2009 г. во Битола, Битола 2009, 127–141.
- А. Otetea, D. Berindei, E. Campus, N. Fotino, C. Mureşan, *La situation internationale et la politique étrangère de l'Autriche-Hongrie pendant les premières vingt années du XXe siècle*, La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise 1900–1918, dir. C. Daicoviciu et M. Constantinescu, Bucarest 1964, 213–243.
  - V. Pavlović, *La Serbie dans le système des Alliances Françaises lors des guerres Balkaniques 1912–1913*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 109–142.
  - М. Павловић, *У двосџруком оїлегалу француско–срїске кулїурне и књижевне везе*, Београд 1996.
  - М. Павловић, *Од Есклавоније ка Јуїославији*, Сремски Карловци – Нови Сад 1994.
  - С. К. Павловић, *Исїорија Балкана 1804–1945*, Београд 2004.
  - Н. Е. Пападакис, *Елефїтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009.
  - В. Петковић, *Грчке раїне оїерације у Првом балканском раїу*, Лесковачки зборник 53 (2013) 151–169.
  - И. Петровић, *Медицинске мисије на срїским раїишиїима 1912–1918*, Нови Сад 2008.
  - J. Piot, *Le Monde des Journaux: tableau de la presses française contemporaine*, Paris 1924.
  - R. Poidevin, *Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914*, Revue historique 232 (1964) 49–67.
  - Ч. Попов, *Исїочно иїиїање и срїска револуција 1804–1918*, Београд 2008.
  - В. Поповић, *Исїочно иїиїање. Исїоријски иїреїлед борбе око оїсїанка Османлијске царевине у Леванїу и на Балкану*, Београд 1996.
  - Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007.
  - *Поранешниїе балкански војни: (1912–1913): извешїај на балканска комисија*, Скопје 2000.
  - N. Pitsos, *La presse française commente la question macédonienne à l'aube des guerres balkaniques*, Cahiers balkaniques 38–39 (2011) 181–196.
  - *Први балкански раї 1912–1913 (оїерације срїске војске)*, I, ур. В. Терзић, Београд 1959.
  - A. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des Grandes puissances (1912–1914)*, Tirana 1982.
  - С. Ратковић Костић, *Усвајање савремених сисїема наоружања у срїској војсци крајем XIX века*, Војно-историјски гласник 1–2 (2005) 11–43.
  - А. Раденић, *О масонерији и масонима у Србији*, Историјски часопис 42–43 (1995–1995) 169–226.

- С. А. Радоева, *Дојринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану (1904–1913)*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 17–30.
- М. Радојевић, *Научник и њолиџика. Полиџичка биоџафија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.
- М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом раџу 1914–1918*, Београд 2014.
- С. Раџић, *Александар Обренивић, владар на љрелазу векова – сукобљени свеџови*, Београд 2011.
- С. Раџић, *Владан Ђорђевић: биоџафија љоузданој обренивићевца*, Београд 2007.
- Н. Ракочевић, *Односи Црне Горе и Србије у љериоду 1912–1914*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 576–586.
- Р. М. Распоповић, *Црна Гора и Русија на љочетџу XX вијека*, Црна Гора и Русија. Огледи и есеџи, Београд–Подгорица 2005, 275–299.
- Р. М. Распоповић, *Династџије Романових и Пеџировића у сџољноџолиџичком животџу Црне Горе у друџој љоловини XIX и љочетџком XX вијека*, Црна Гора и Русија. Огледи и есеџи, Београд–Подгорица 2005, 175–187.
- А. Растовић, *Бриџанска љолиџика љрема Србији у Првом балканском раџу*, Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизациџски сми-сао, I, прир. А. Растовић, Ниш 2013, 73–86.
- А. Растовић, *Велика Бриџанија и Косовски вилаџетџ 1877–1912*, Београд 2015.
- R. Recouly, *La troisième République*, Paris 1927.
- P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965.
- K. G. Robbins, *Public, opinion and pressure groups*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 1977, 70–89.
- J. C. G. Röhl, „Jetzt oder nie!“ *The Resurgence of Serbia and Germany’s first „Blank Cheque“ of November 1912*, Срби и Први светски рат 1914–1918, ур. Д. Р. Живоџиновић, Београд 2015, 63–87.
- J. В. Романова, *Балкан у међублоковским љроџивуречносџима великих сила*, Први светски рат и балкански чвор, ур. М. Павловић, Београд 2014, 71–82.
- A. Rossos, *Russia and the Balkans (1909–1914)*, Stanford University 1971 (manuscript PhD thesis).
- С. Ружесковић, *Самсон Чернов и балкански раџови*, Српске студије 3 (2012) 83–100.
- E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd 2002.
- С. Скоко, *Друџи балкански раџ 1913: Узроци и љриџреме раџа*, I, Београд 1968.
- С. Скоко, *Друџи балкански раџ 1913: Ток и завршетџак раџа*, II, Београд 1975.

- С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Сћеја Сћејановић у рајовима Србије 1878–1918*, I, Београд 1984.
- С. Скоко, *Војвода Радомир Пућник*, I–II, Београд 1984–1985.
- G-H. Soutou, *La France et le concert européen dans la crise bosniaque*, 1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après, dir. C. Horel, Bruxelles 2011, 21–36.
- К. Спасић, *Дневник њојџуковника П. В. Фурнијеа, француској војној аџа-шеа за Србију и Црну Гору, о борбама за Биџољ 1912. џодине*, Мешовита грађа (Miscellanea) 15 (1986) 137–152.
- *Срби 1903–1914. Истџорија идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015.
- *Србија и Црна Гора у Балканским рајовима 1912–1913*, I, Београд 1972 (Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко).
- S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.
- S. Sretenović, *Reparacija pobedenih, dugovi pobednika: slucaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Filozofija i društvo 1 (2009) 223–245.
- С. Сретеновић, *Слабост зашџићенице, неизвесност шџићеника: француско-срџски односи, 1918–1940*, Два века модерне српске дипломатије, ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић, Београд 2013, 209–223.
- *Srpski vojni sanitet u Balkanskim ratovima*, прир. В. Поповић, V. Todorović, Beograd 2012.
- Ђ. Станковић, *Сџо џовора Николе Пашића. Вешџина џоворнишџва државника*, I, Београд 2007.
- Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и јуџословенско џишџање*, I, Београд 1985.
- С. Станојевић, *Срџско-џурски рајџ 1912. џодине*, Београд 1928.
- L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005.
- D. Stevenson, *Armaments and the coming of War. Europe 1904–1914*, Oxford University Press 2004.
- E. P. Stickney, *Southern Albania or Northern Epirus in European international affairs 1912–1923*, Stanford 1926.
- *Сџоџодинџица анексије Босне и Херцеџовине*, ур. Р. Кузмановић, Д. Живојиновић и Р. Михалчић, Бања Лука 2009.
- В. Стојановић, *Истџорија срџској војној санишџеа*, Београд 1925.
- Д. Стојановић, *Калуј за истџоријско џамћење: Балкански рајови у срџским уџденицима истџорије (1920–2013)*, Годишњак за друштвену историју 3 (2012) 91–103.
- Б. Стојић, *Први балкански рајџ у очима француске јавности*, Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао, I, прир. А. Растовић, Ниш 2013, 341–355.

- Б. Стојић, *Мисија Црвеној крсти у балканским рајтовима 1912-1913. године*, Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, ур. Н. Педовић, Зајечар 2014, 153–164.
- Б. Стојић, *Француска и сиварање албанске државе (1912-1914)*, Први балкански рат 1912/1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, ур. М. Војводић, Београд 2015, 187–201.
- Б. Стојић, *Скојље од Кумановске бишке до усјоставања српске власији*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36 (2015) 303–319.
- Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир и Српска Голгофа*, Век Српске Голгофе (1915–2015), I, ур. У. Шуваковић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, 405–425.
- Б. Стојић, *Француске војне мисије у балканским рајтовима 1912-1913*, Војно-историјски гласник 1 (2016) 26–44.
- Б. Стојић, А. Колаковић, *Гриур Јакшић и његова ангажованост Србије у Француској (1912-1913)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 413–432.
- В. Стојић, *French diplomacy toward Romania during the Balkan Wars (1912-1913)*, *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, ed. M. Gheboianu, C. Ioniță, Universităţii din Bucureşti 2016, 31–53.
- В. Стојић, *French Military Missions in Serbia during 1915*, *The Great War in 1915*, ed. by D. Denda, M. Ch. Ortner, Belgrade 2017, 254–274.
- Б. Стојић, *Морис Палеолог (1859-1944) – његов француски амбасадор у царској Русији*, Историјски часопис 66 (2017) 477–507.
- К. Сфорца, *Немари савремене Европе*, Загреб 1932.
- Д. Тасић, *Repeating Phenomenon: Balkan Wars and Irregulars*, *Les guerres balkaniques (1912-1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 25–36.
- У. Татић, *Француска у анексионој кризи 1908-1909*, Зборник Матице српске за историју 81 (2010) 23–42.
- У. Татић, *Француска и Србија (1860-1868)* [одбрањена докторска дисертација].
- Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo 1968.
- А. Ц. П. Тејлор, *Хазбуршка Монархија 1809-1918, историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- С. Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903) – Борба за Балкан*, Београд 1992.
- С. Терзић, *Стара Србија (19-20. век): драма једне цивилизације*, Нови Сад-Београд 2012.
- С. Терзић, *Аустроугарско обликовање албанској националној покрети (1878-1912)*, Европа и Источно питање (1878-1923): политичке и цивилизацијске промене, ур. С. Терзић, Београд 2001, 247–261.
- С. Терзић, *Пештер и околина у огледалу историјске демографије: истраживачки проблеми*, Милешевски записи 9 (2012) 183–199.

- С. Терзић, *Сџара Србија - настањак имена и знање о њој до 1912*, Историјски часопис 42–43 (1995–1996) 91–110.
- М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.
- С. Todorova, *La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 371–386.
- Р. Томас, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973.
- Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа: о сџуденџима из Србије на евројским универзиџеџима у 19. веку*, Београд 2003.
- Dž. D. Tredvej, *Soko i oraо: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, prev. S. Glišić, Podgorica 2005.
- А. Troude, *La France et la Serbie 1915–1918: coopération militaire, implantation économique et échanges culturels*, La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 337–360.
- U. Trumpener, *German Military Involvement in the First Balkan War*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 346–362.
- E. Tulça, *Une étude et militaire de la défaite rapide des armées ottomanes lors de la Première Guerre balkanique*, Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 19–25.
- G. A. Tunstall Jr, *Planning for War against Russia and Serbia. Austro-Hungarian and German Military Strategies, 1871–1914*, Columbia University Press New York 1993.
- *Turkey in the Modern World*, IV, ed. by R. Kasaba, Cambridge University Press, 2008.
- E. C. Thaden, *Public opinion and Russian foreign policy toward Serbia, 1908–1914*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 218–232.
- E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965.
- А-М. Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe–XXe siècle*, Paris 2001.
- В. Ђоровић, *Наше џодеге*, Београд 1929.
- В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
- В. Ђоровић, *Борба за независноџ Балкана*, Београд 1937.
- *Une histoire du monde au XIXe siècle*, dir. Th. Zeldin, Paris 2008.
- Ф. Успенски, *Исџочно џиџање*, Београд 2013.
- S. B. Fay, *Les Origines de la Guerre Mondiale*, I, trad. Ch. Jacob, Paris 1930.

- G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIXe XX secolo. Vita di Antonino di San Guiliano (1852–1914)*, Rubbitteno Editore 2007.
- X. Ферч, *Рајџна вешијина: данас и суџира*, Београд 1939.
- Ch. Fragistas, *The Balkan Wars. Their meaning in the history of Greece*, *Balkan Studies* 3 (1962) 247–257.
- R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, London 2000.
- K. A. Hamilton, *Great Britain and France, 1911–1914*, *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 1977, 324–341.
- D. Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press 2003.
- M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993.
- E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Oxford University Press 1938.
- E. R. Hooton, *Prelude to the First World War: The Balkan Wars 1912–1913*, Fonthill Media 2014.
- D. Cain, *Journalisme et diplomatie dans les Balkans. James David Bourchier et les guerres balkaniques*, *Les guerres balkaniques (1912–1913): conflits, enjeux, mémoires*, dir. C. Horel, Bruxelles 2014, 277–287.
- E. Malcolm Carroll, *French public opinion and foreign affairs 1870–1914*, London 1931.
- J.-C. Caron, M. Vernus, *L'Europe au 19e siècle. Des nations aux nationalismes (1815–1914)*, Paris 2011.
- G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIV–XX siècle)*, Paris 1991.
- G. Castellan, *Balkans, poudrière du XXe siècle*, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 217 (2005) 5–15.
- F. Constantiniu, *Economic and political interests of the Great Powers in Romania during the Balkan Wars*, *East central european society and the Balkan Wars*, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 289–294.
- R. J. Crampton, *The Balkans, 1909–1914*, *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 1977, 256–271.
- F. Crouzet, *Remarques sur l'industrie des armements en France (du milieu du XIXe siècle à 1914)*, *Revue historique* 510 (1974) 409–422.
- F. Crouzet, *Recherches sur la production d'armements en France (1815–1913)*, *Revue historique* 509 (1974) 45–84.
- J. Chastenet, *Raymond Poincaré*, Paris 1948.
- Г. И. Шевцова, *Руски хуманиџарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012.
- F. Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870–1915)*, Split 1933.

- А. Л. Шемјакин, *Лав Троцки о Србији и Србима током балканских рајнова (1912–1913)*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 111–124.
- S. Štedimlija, *Rusija i Balkanski savez 1912*, Anali 2 (februar 1937) 39–48.
- D. R. Watson, *Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités, 1912–1919*, The English Historical Review 439 (1995) 1191–1206.
- E. Weber, *The nationalist revival in France, 1905–1914*, Berkeley–Los Angeles 1959.
- S. R. Williamson Jr, *Military dimensions of Habsburg–Romanov relations during the era of the Balkan Wars*, East central european society and the Balkan Wars, ed. by B. Király, D. Đorđević, New York 1987, 317–338.

Штампа и периодика

- Балкански рат у слици и речи
- Bulletin International des Sociétés de la Croix-rouge
- Дело – лист за науку, књижевност и друштвени живот
- Илустрована рајвна кроника
- Journal des débats politiques et littéraires
- Le Temps
- Le Figaro
- Le Petit Journal
- L'Humanité
- Пијемонт
- Полијика
- Punch, or the London charivari
- Рајвник
- Revue d'artillerie
- Самоуправа
- Српски књижевни гласник
- Српске новине

Енциклопедије и лексикони

- *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1912, 1913 et 1914*, Nouvelle série, t. XXX–XXXII, Paris 1912–1914.
- *Vojni leksikon*, Beograd 1981.
- *Enciklopedija Jugoslavije*, V, Zagreb 1962.
- *Larousse du XXe siècle*, dir. P. Augé, V, Paris 1932.

Интернет бази података

http://www.bnf.fr/fr/collections_et_services/bibliotheques_numeriques_gallica.html

(Gallica – la Bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires)

<http://www.rusdiplomats.narod.ru/nekludov-av.html>

(Дипломаты Российской империи)

<http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/personnel-2e-serie.pdf>

(Ministère des Affaires étrangères – Direction des Archives)

<http://cmglobal.org/vincentiana-novus-en/vincentiana-2005-2008/2005-01/giuseppe-alloati-1857-1933-an-apostle-of-eucharistic-worship/>

(Vincentina Novus – Giuseppe Alloati)

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абдул Хамид II (Ikinci Abdülhamit) турски султан – 99, 184
Абрамовиц Мортон (Morton Isaac Abramowitz), дипломата, председник Карнегијеве фондације за међународни мир – 432, 433
Ажо Морис, директор Друштва за трговинску сарадњу са Немачком – 28
Ајнар Ремон (Aynard Raymond), француски дипломата – 12, 85, 124
Ајотов Давид Александрович (Давид Александрович Аитов, Dawid Alexandrowitsch Aitow), географ и картограф – 427
Албертини Луиђи (Luigi Albertini) – 159
Алвен Пјер (Pierre Alvin), француски капетан – 221
Александар III (Alexander III of Russia), руски цар – 21
Александар Карађорђевић, престолонаследник – 87, 93, 113, 124, 125, 174, 195, 196, 231, 349, 365, 422
Александар Обреновић, краљ – 49, 70, 217
Алоати Ђузепе (Giuseppe Alloati), свештеник – 417
Д'Алозије Риперт (Rippert D'Alauzier), француски капетан – 124, 215, 217, 219
Амбер Шарл (Charles Amber) француски економиста – 28
Андраши Ђула Млађи (Andrássy Gyula), аустроугарски државник – 44
Аното Габријел (Gabriele Hanotaux), француски државник и историчар – 9, 139, 392, 393, 412, 413
Арке Луј Франсоа Иплоит (Louis François Hippolyte Arqué), француски дипломата – 165
Артамонов Леонид Константинович (Леонид Константинович Артамонов, Leonid Konstantinovich Artamonov), руски пуковник, војни аташе – 195
Асквит Херберт (Herbert Henry Asquith), лорд, британски премијер – 128, 154, 244, 293, 353
Ахмед Муктар-паша (Ahmed Mukhtar Pasha), турски дипломата и велики везир од јула до октобра 1912. – 259, 375
Ахмед Решид-бег (Ahmed Rashid bey), турски министар – 233
Ахмед Фуад-паша (Ahmed Fuad Pasha), египатски принц, од 1917. султан Египта и Судана – 250, 252
- Базарија-ефендија (Nicolae Constantin Batzaria), новинар, пореклом из Македоније из породице цинцарског порекла – 232
Бајрам-бег (Bayram Bey) – 322
Бакс-Ајронсајд Хенри (Sir Henry Bax-Ironside), сер, британски дипломата – 78, 79, 92, 93, 107, 270
Барби Анри (Henry Barby), француски новинар – 120, 137, 273, 424, 431
Барер Камииј (Camille Barrère), француски дипломата – 23, 24, 128, 139, 157, 158, 241, 250, 292
Барес Бревет, (Brevet Bares) француски капетан – 213, 214
Бароли Карло (Carlo Baroli), италијански дипломата – 93
Бартело Филип (Philippe Berthelot), француски државник и дипломата – 139
Барту Луј (Jean Louis Barthou), фрнцуски председник владе – 11, 329
Батлер Николас (Nicholas Murray Butler), амерички филозоф, дипломата и професор – 425–428
Баумгарт Винфрид (Winfried Baumgart), немачки историчар – 41

- Баучер Џејмс (James David Bourchier), ирски новинар и политички активиста – 81
Беговић Махмут, паша – 184
Бејнс, белгијски дипломата – 141
Бекендорф Александар Константинович (Alexander Konstantinovich Benckendorff), гроф, руски дипломата – 92, 164, 166, 191, 225, 230, 236, 245–248, 252, 268, 280, 283, 296, 298, 299, 314, 323, 377, 382, 383
Бекер Жан-Жак (Jean-Jacques Becker) – 433, 435
Белама, свештеник – 282
Беланже (Bellanger), француски капетан – 124, 215, 219
Белић Александар, професор Универзитета – 112
Берар Виктор (Victor Bérard), француски филолог – 186, 427
Берн-Лагард Жил (Jules Jean Marie Léonard de Berne-Lagarde), француски дипломата – 217, 422
Бернајтер (Bärenreiter), аустроугарски министар – 170
Берти Френсис (Sir Francis Leveson Bertie), сер, британски дипломата – 287, 299
Бертолд Леополд (Leopold Berthold), гроф, аустроугарски министар – 32, 57, 75, 94–96, 133, 134, 147, 170, 171, 174–176, 189, 206, 239, 248, 249, 282, 284, 298, 300, 421
Бетман-Холвег Теобалд фон (Theobald Theodor Friedrich Alfred von Bethmann Hollweg), немачки канцелар – 118, 119, 251
Бизмарк Ото фон (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen), пруски канцелар и први канцелар уједињене Немачке – 19, 21, 34
Билински (Constantin Bilinski), аустроугарски делегат у комисији за разграничење Албаније – 282, 321
Бјанкони Франсоа Ксавијер (François Xavier Bianconi), француски етнограф и инжењер – 354
Бјелајац Миле – 434
Бјелановић Миџа – 18
Бјелановић Ристивоје – 18
Бјукенен Џорџ (Sir George William Buchanan), сер, британски дипломата – 166, 254, 293, 342, 344, 371
Блед Жан-Пол (Jean Paul Bled) – 16
Блондел Камил (Jules-Charles François Blondel), француски дипломата – 12, 96, 129–131, 148, 227–229, 234, 309, 346, 359, 360, 369–371, 373, 385, 386, 390, 391, 402, 440
Бобчев Стефан, гроф, бугарски дипломата – 146, 342, 344, 366, 367, 373
Богићевић Милош, дипломата – 87, 90, 93, 106, 140, 162, 163
Боден Алфред (Alfred Vaudoin), директор *Француско-српске банке* – 266
Бојовић Петар, генерал – 229, 271, 288, 289
Бојовић Радомир, министар – 212
Бомпар, супруга Мориса Бомпара – 413
Бомпар Морис (Maurice Bompard), француски дипломата – 12, 28, 46, 57, 58, 76–78, 95, 104, 148, 179, 199, 210, 272, 304, 305, 339, 353, 375, 413, 415
Борис (Boris III), бугарски принц, краљ од 1918. до 1943. – 78
Бошковић Матеја, дипломата – 81
Браилсфорд Хенри Ноел (Henry Noel Brailsford), британски новинар – 426
Бранцини Луиџи (Luigi Branciani), италијански новинар – 431
Братијану Јон Млађи (Ion I. C. Brătianu) председник владе и вођа Либералне партије – 54, 56, 345, 346, 370, 402
Братијану Јон Старији (Ion Constantin Brătianu), румунски председник владе – 43

- Бријан Аристид (Aristide Briand), министар, председник Француске – 11, 29, 37, 264, 265
- Брољи Виктор де (Achille Léonce Victor Charles de Broglie), војвода, француски министар – 42
- Брун Жан (Jean Brunhes), француски географ – 288
- Бугарски Јован, картограф – 182
- Буланжер Жорж (Georges Ernest Jean-Marie Boulanger), француски генерал – 21
- Булић Димитрије, потпуковник – 153
- Буњол, г-ђа – 408
- Буржоа Леон (Léon Victor Auguste Bourgeois), француски министар – 37, 329
- Буријан Стефан (Stephan Burián von Rajecz), аустроугарски министар – 239
- Бурнеј Сесил (Sir Cecil Burney), сер, британски вицеадмирал – 287–289, 302
- Бускије (Bousquier), француски пуковник – 59
- Вадингтон Анри-Гијом (William Henry Waddington), француски дипломата – 19
- Вајферт Ђорђе, гувернер Народне банке – 118
- Вало Пјер (Pierre Vallaud) – 435, 436
- Вангели Пандели (Vangeli Pandeli), председник албанске колоније у Букурешту – 282
- Васић, пуковник – 216
- Васов, бугарски генерал – 218
- Вебер Јуџин (Eugen Joseph Weber) – 42
- Венизелос Елефтериос (Eleftherios Kyriakou Venizelos, грч: Ελευθέριος Κυριάκου Βενιζέλο), грчки председник владе, министар – 52, 53, 76, 81, 82, 143, 233, 243, 268, 257, 372, 380, 384, 385, 391
- Веноста Висконти (Emilio Visconti Venosta) – 158
- Веснић Миленко, дипломата – 87, 88, 139, 146, 153, 155, 163, 167, 181, 229, 230, 331, 354, 379, 410, 411, 418
- Вешовић, генерал – 322
- Вивалба Макиоро Ђино (Gino Macchioro Vivalba), италијански дипломата – 200, 253, 417
- Вид Вилхелм (Wilhelm zu Wied), протестантски принц, кнез Албаније – 251, 252
- Видојевић Милан, капетан – 113
- Вили Доти (Doughty Vylie), британски потпуковник – 321
- Вировски Тодор Стефановић, публициста – 170
- Вилхелм, шведски принц, војвода – 251
- Вилхелм I (Wilhelm I), немачки цар – 251
- Вилхелм II (Wilhelm II), немачки цар – 26, 27, 94, 141, 147, 181, 193, 205, 240, 393, 394
- Виртемберг, породица – 251
- Војводић Михаило – 16
- Војновић, породица – 303
- Војновић Лујо – 14, 231, 232, 292
- Вујић Михаило, министар – 64
- Вуковић Гавро, војвода – 247
- Вукогић Јанко, пуковник – 125, 300, 384
- Вучковић, дипломата – 113
- Гавриловић, дипломата – 113
- Гази Ахмед Махмуд-паша (Gazi Ahmet Muhtar Paşa), турски генерал – 259
- Галанти (Galanti), италијански дипломата – 158
- Гамбета Леон (Léon Gambetta), француски државник – 23, 24

- Гандеракс Пјер Етијен (Pierre Etienne Marie Ganderax), француски дипломата – 84, 85
- Гарвин Џејмс (James Louis Garvin), британски новинар – 151
- Гарибалди Ђузепе (Giuseppe Garibaldi), италијански револуционар – 114
- Гарибалди Рићоти (Ricciotti Garibaldi), италијански генерал – 114
- Гелинек Ото (Otto Gelinek), француски војни аташе – 211
- Гелтон Фредерик (Frédéric Guelton)*, – 422, 433
- Генадијев Никола (Nikola Ivanov Genadiev), бугарски министар – 373, 374, 382
- Генадијус Јоанис (Ioannis Gennadius), адвокат и дипломата – 233
- Гешов Иван (Ivan Evstratiev Geshov), бугарски председник владе – 72, 79, 82, 83, 89, 93, 100, 107, 233, 234, 276, 283, 308, 327, 337, 338, 341, 349, 350, 357, 358, 363, 364, 388, 389
- Гизл Владимир (Wladimir Rudolf Karl Freiherr Giesl von Gieslingen), барон, аустро-угарски дипломата – 121, 233, 284, 297, 298
- Гика, румунско-молдавска породица – 250
- Гика Алберт Константин (Albert Ghica), гроф, румунски принц – 250, 251
- Гика Деметар (Dimitrie Ghica-Comănești или Demeter Ghica), гроф, румунски принц – 337, 338, 360, 372
- Гирс Александар (Alexandre de Giers), руски дипломата – 198, 281, 303
- Гирс Михаило Николајевич (Michel de Giers), руски дипломата – 198, 203, 281, 303
- Говен Огист (Auguste Gauvain), француски интелектуалац – 43, 139
- Годар Жистин (Justin Godart), француски правник – 426, 428
- Гојнић Лука, бригадир – 300
- Голц Колмар фон дер (Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz), немачки фелдмаршал – 53, 128, 142, 143
- Гошен Едвард (Sir Edward Goschen), британски дипломата – 119, 159
- Гравије Гастон (Gaston Gravier), француски географ и етнолог – 63, 137, 183
- Граном Жан-Ноел (Jean-Noël Grandhomme)* – 419
- Греј Едвард (Sir Edward Grey), лорд, британски министар – 40, 90, 105, 110, 116, 118, 119, 147, 148, 162, 187–191, 198, 224–226, 228, 239, 242–247, 252, 257, 258, 265, 268, 271, 272, 277–278, 284, 285, 287, 289, 291, 298, 300, 302, 306–308, 310–312, 322–324, 351, 365, 377, 383, 391, 396
- Гризингер Јулијус фон (Julius von Griesinger), немачки дипломата – 121
- Грујић Славко, дипломата – 30, 153, 154, 246, 268, 297
- Гу Жан (Jean Gout), подсекретар у француском Министарству спољних послова – 325
- Гулић Милан* – 18
- Густав V (Gustaf V of Sweden), шведски краљ – 251
- Дамјанов Симеон* – 355
- Данев Стојан (Stoyan Petrov Danev), бугарски државник – 94, 202, 216, 229, 234, 235, 243, 257, 261–263, 268, 305, 308, 337, 352, 357, 364, 365, 371, 372, 374, 376, 389
- Даринка, црногорска краљица – 407
- Де Кастелан, контеса – 222, 411
- Де Кастелан Жан (Comte Jean de Castellane), гроф, доктор – 407, 411
- Де Маргарит, барон – 58
- Де Ролан Санси (Rolland de Sancy), француски генерал – 407, 408, 411, 415, 416
- Дебени (Débenedy), француски пуковник – 220, 221
- Девил Габријел (Gabriel-Pierre Deville), француски дипломата – 12, 81, 82, 109, 200, 379, 438

- Деко Леон (Léon Coullard-Descos), француски дипломата – 12, 17, 62, 65, 74, 87, 88, 90, 107, 111, 120, 121, 125, 126, 153, 156, 161, 164, 167, 169, 170, 172, 183, 184–186, 194, 196, 211, 229, 248, 249, 267, 271, 348, 349, 353, 355, 363, 379, 404, 408–410, 411, 412, 421, 422, 430, 438
- Деларош-Верне Пол Анри (Paul-Henry Delaroche-Vernet), француски дипломата – 293, 295, 405
- Делкасе Теофил (Théophile Delcassé), француски државник – 23–25, 27, 28, 35, 37, 57, 89, 155, 296, 339–345, 359, 380–382
- Деспре Пол (Paul Louis Robert Hippolyte Desprez), француски дипломата – 51
- Дешио Жан-Пјер (Jean-Pierre Deschodt)* – 16, 435, 436
- Ди Костиљоле Д'Асти Карло Папа (Carlo Papa di Costigliole d'Asti), италијански мајор и војни аташе у Србији – 94
- Дизраели Бенџамин (Benjamin Disraeli), британски премијер – 19
- Димен Алфред (Alfred Chilhaund-Dumaine), француски дипломата – 89, 90, 132–135, 157, 174, 175, 181, 189, 230, 248, 351, 352, 354, 356, 378, 409
- Димитрије, митрополит српски – 120
- Димитријев Радко (Radko Dimitriev), бугарски генерал – 126, 368
- Димитријевић Драгутин Апис, мајор – 102, 103
- Дипи Шарл (Charles-Alexandre Dupuy), француски председник владе – 34
- Дирозел Жан-Батист (Jean-Baptiste Duroselle)* – 17, 26
- Дисеску Константин (Constantin G. Dissescu), румунски министар – 384
- Дитон Семјуел (Samuel T. Dutton), амерички професор – 426
- Добрев, бугарски дипломата – 80, 113
- Драга (Машин) Обреновић, краљица – 217
- Драгумис Стефанос (Stefanos Dragoumis, грч: Στέφανος Δραγούμης), грчки министар – 68
- Дучић Јован, песник, дипломата – 145
- Ђолито Ђовани (Giovanni Giolitti), италијански председник владе – 75, 76, 100, 158
- Ђорђе (George I of Greece), грчки краљ – 109, 111, 149, 380
- Ђорђевић Владан, председник владе, министар – 32, 53, 172, 173
- Ђорђевић Димитрије* – 16
- Евгеније Летица, митрополит дабробосански – 207
- Еду Жозеф-Пол (Joseph-Paul Eydoux), француски генерал-мајор – 53
- Екмечић Милорад* – 41
- Елеонора, бугарска краљица – 407
- Елиот Францис (Sir Francis Elliot), сер, британски дипломата – 233
- Емељанов Емилијан (Emilian Emelianov), руски дипломата – 175
- Емерсон Чарлс (Charles Emmerson)* – 324
- Енвер-бег (Ismail Enver Pasha) – 259, 396
- Ер Фредерик Жорж (Frédéric-Georges Herr), француски генерал – 212
- Ерентал Алојз Лекс (Alois Lexa Graf von Aehrenthal), гроф, аустроугарски министар – 57, 74, 75
- Есад-паша Топтани (Esad Pasha Toptani) – 124, 272, 279, 280, 285, 291, 294, 295, 299, 303
- Етијен Ежен (Eugène Etienne), француски дипломата – 84, 220
- Жакињон Франсоа-Гримел (François Grumel-Jacquignon)* – 434, 435
- Живковић Михаило, генерал – 114
- Живојиновић Драгољуб* – 85

- Жилбер др Шарл (Charles Gilbert) – 411, 412
Жилински Јаков (Yakov Zhilinskiy), руски генерал – 39
Жонар Шарл Селистен (Charles Célestin Auguste Jonnart), француски министар
– 11, 264, 265, 272, 275, 337
Жорес Жан (Jean Jaurès), француски политичар – 9, 127, 402, 435
Жофр Жозеф (Joseph Jacques Césaire Joffre), француски генерал – 39
Жујовић Јован, геолог, професор – 13, 63, 77, 88, 171, 195, 196, 366, 394, 395
Жуслен Гастон Феликс (Gaston-Félix-Jules Jousselin), француски дипломата – 200, 217
- Завађил Милан, капетан – 103
Зеки-паша (Halepli Zeki Paşa) – 98
Зорка (Петровић) Карађорђевић, црногорска кнегиња – 84
- Ивановић Милош* – 18
Иванчев Сава (Sava Ivanchev), начелник бугарског Генерлаштаба – 381, 384
Извольски Александар (Alexander Petrovich Iswolsky), руски министар, амбасадор
у Паризу – 31, 33, 37, 71, 143, 146, 185, 204, 225, 438
Иларион Радонић, митрополит зворничко-тузлански – 207
Илић Јелена – 18
Имануел (Immanuel), немачки официр – 195, 196
Империаљи Гиљелмо (Guglielmo Imperiali di Francavilla), маркиз, италијански
дипломата – 225, 228, 241, 284, 297, 311, 312, 316, 323
Ипен Теодор (Theodor Anton Ippen), аустроугарски дипломата – 239
Иса Бољетинац (Isa Voletini), албански првак – 102, 103, 322
Исмаил Кемал-бег (Ismail Kemal Bey), албански првак – 103, 177–181, 252, 281, 316
- Јагов Готлиб фон (Gottlieb von Jagow), немачки министар – 255, 272, 286
Јакшић Гргур, историчар, дипломата – 17, 186, 273, 354, 366, 429, 431, 432
Јанковић Божидар, генерал – 114, 138, 152, 180
Јевреји – 43, 124, 199, 253, 431
Јеленић Ђурђе, секретар престолонаследника Александра – 93, 349
Јовановић Васа, индустријалац – 65
Јовановић Љубомир (Љуба), министар – 78, 418
Јовановић Јован Пижон, дипломата – 13, 30, 70, 77, 96, 121, 122, 134, 135, 161, 164,
172, 230, 238, 280–283, 352, 356, 366
Јовановић Софија (Sophia Iovanovitch), ратни добровољац – 197
Јовићевић Андрија – 300
Јонеску Таке (Take Ionescu), румунски министар – 56, 83, 129, 227, 261, 268, 384, 388
Јорга Николај (Nicolae Iorga), румунски историчар – 399
Јосимовић Емилијан, професор – 64
- Кадри-паша – 123
Казо Емил (Emile Cazot), управник теолошке школе на Зејтинлику – 199
Кајо Жозеф (Joseph Marie Auguste Caillaux), француски државник – 34, 78
Какарићи Марко, албански првак у Италији – 179
Калафатовић Данило, потпуковник – 384
Калергис Димитриос (Dimitrios Kallergis, грч: Δημήτριος Καλλέργης), грчки ми-
нистар – 81
Калинков Георги (Gheorghii Kalinkov), бугарски дипломата – 83, 84, 370, 372, 373
Калмиков, руски дипломата – 113

- Камбон Жил (Jules Cambon), француски дипломата – 13, 24, 28, 40, 76, 89, 90, 104, 107, 110, 119, 133, 139–142, 155, 157, 159, 170, 171, 192, 193, 200, 201, 223, 235, 254, 255, 257, 276, 286, 325, 340, 390, 393
- Камбон Пол (Paul Cambon), француски дипломата – 13, 16, 24, 32, 41, 57, 89, 96, 127–129, 132, 139, 140, 164, 169, 175, 185, 186, 191, 223, 224–226, 228, 236–238, 242–246, 249, 250, 253, 258, 262–265, 268, 271, 275, 276, 281, 284, 291, 292, 298, 299, 308, 312, 314–316, 319, 323, 325, 327, 377, 378, 380, 382, 439, 440
- Каратеодори Александрос (Alexander Karatheodori Pasha), турски дипломата, министар – 104
- Карлије Пјер-Леон (Pierre-Léon Carlier), француски дипломата – 113, 122, 124, 158, 175, 217, 430, 431
- Карлоти Андреа (Andrea Carloti di Riparbella), италијански дипломата – 342
- Карнеги Ендрју (Andrew Carnegie), амерички индустријалац – 424, 426
- Карол I (Carol I al României), румунски краљ – 14, 20, 55, 83, 84, 93, 96, 129, 130, 148, 228, 229, 234, 359, 370, 371, 381, 393, 394, 399, 401
- Карп Петре (Petre P. Carp), румунски председник владе – 56, 261, 345, 346, 359
- Картрајт Ферфакс (Sir Fairfax Leighton Cartwright), сер, британски дипломата – 178, 363, 364
- Кастелан Жорж (Georges Castellan) – 45*
- Каидакис Хелен Гардикас (Helen Gardikas- Katsiadakis) – 82*
- Кехлер фон (Von Kehler), немачки генерал – 53
- Кидерлен-Вехтер Алфред фон (Alfred von Kiderlen-Waechter), немачки државни секретар – 34, 93, 104, 107, 119, 141, 157, 159, 163, 192, 223, 224, 242, 255
- Кинан Џорџ (George F. Kennan) – 433, 436*
- Кине Марсел (Marcel Cuinet), француски дипломата – 273
- Киперт Хајнрих (Heinrich Kiepert), немачки географ – 182
- Клаузевиц Карл фон (Carl von Clausewitz), пруски генерал и војни теоретичар – 53
- Клемансо Жорж (Georges Clemenceau), председник владе и министар – 31, 32, 139, 275, 276, 368
- Клоц Луј-Лусијан (Louis-Lucien Klotz), француски министар – 116, 155
- Коанда Константин (Constantin Coandă), румунски генерал – 384
- Ковалевски Максим (Maxime Kovalevsky), француски социолог – 426
- Ковић Милош – 18*
- Колаковић Александра – 18*
- Колушев, бугарски војни аташе – 85
- Констан Пол-Анри Естурнел де (Paul Henri Benjamin Balluet d'Estournelles de Constant), барон, француски дипломата – 425–428, 433, 435
- Константин (Constantine I of Greece), грчки престолонаследник, потом краљ – 52, 79, 272, 380, 391, 407
- Корн (Corn), француски потпуковник – 220
- Коромилас Ламброс (Lambros Koromilas), грчки министар – 82, 200
- Кочић Петар, писац – 207
- Кошанин, професор – 77
- Крајевски Леон Алфонс (Léon Alphonse Thaddé Krajewski), француски дипломата – 125, 278, 279, 319
- Крамерж др Карл (Karel Kramář) – 170, 171
- Кремијо Адолф (Adolphe Isaac Crémieux) – 43
- Крешић Огњен – 18*
- Кробатин Александар фон (Alexander Freiherr von Krobotin), аустроугарски генерал – 206

- Крозије Жил (Jules Pierre Crozier), француски дипломата – 31
 Кроу Ајра (Sir Eyre Alexander Barby Wichart Crowe), сер, британски дипломата – 26, 39
 Круљ др Урош – 207
 Кујунџић др Војислав – 410
- Лабиа Натале (Natale Labia), италијански дипломата – 321
 Лазар Мједија (Lazar Mjedija), бискуп – 418
 Лазаревић Милутин – 86
 Ламсдорф Владимир (Владимир Николаевич Ламсдорф, Vladimir Nikolayevich Graf Lamsdorf), руски министар – 28
 Ланикс Пјер де (Pierre de Lanux), француски новинар – 138
 Ланкен-Вакеница, барон (Baron de Lancken-Wakenitz) – 326
 Лардмел Шарл (Charles de Lardemelle), француски пуковник – 220
 Лаферт фон (von Laffert), немачки мајор – 321
 Лебрун Албер (Albert François Lebrun), француски министар – 214, 215
 Лебуко Ектор Луј (Hector Louis François Leboucq), француски потпуковник – 220
 Левкович Гудим (Goudime-Levkovitsch), руски делегат у комисији за разграничење Албаније – 321
 Леже Луј (Louis Léger), француски интелектуалац – 127
 Лењел Арман, француски инжењер – 126, 408
 Лепиди (Lepidi), француски потпуковник – 214
Ливен Доминик (Dominic Lieven) – 22
 Лихновски Карл Макс (Prince Karl Max Lichnowsky) принц, немачки дипломата – 142, 225, 233, 240, 241, 244, 310, 323
 Лоазо Шарл (Charles Loiseau), француски публициста – 14, 125, 155, 303, 304
 Лобри Франсоа-Ксавијер (François-Xavier Lobry), свештеник – 413, 415
 Лојс, швајцарски пуковник – 116
 Лојтер Церард (Sir Gerard Augustus Lowther), сер, британски дипломата – 259
 Лон Жан (Jean Victor Charles Edmond Leune), француски дописник, писац, војни авијатичар – 214
 Лоти Пјер (Pierre Loti), поморски официр и писац – 435
 Луј Бонапарта (Louis Bonaparte), принц, претендент на албански престо – 232, 250
 Луј Жорж (Georges Louis), француски дипломата – 36, 37, 96, 134, 139, 155, 164, 248, 338, 339
Лукић Александар – 18
- Мајореску Титу Ливије (Titu Liviu Maiorescu), румуински председник владе – 56, 83, 84, 130, 234, 262, 338, 341, 344, 345, 358–360, 369–371, 373, 381, 384, 385, 390, 394, 399, 402
Макмилан Маргарет (Margaret MacMillan) – 434
 Малегари Ђулио (Giulio Melegari), италијански дипломата – 342
 Мано Георги, румунски дипломата – 229
 Мантегеца Вико (Vico Mantegazza), италијански новинар и путописац – 51
 Марафини (Marafini), италијански пуковник – 320
 Маргилومان Александар (Alexandru Marghiloman), румунски министар – 384, 402
 Маржери Пјер де (Pierre Jacquin de Margerie), председник финансијске комисије – 325, 331, 332
 Марија (Princess Maria of Greece and Denmark), принцеза, сестра грчког престолонаследника Константина – 407

- Марија Павловна (Maria Pavlovna of Russia), војвоткиња – 251
Марија Фјодоровна (Мария Фёдоровна, Maria Feodorovna), руска царица – 303
Маринковић Војислав, правник – 14, 331–336
Маринковић Павле, дипломата – 68, 69
Мартиновић Митар, генерал, председник владе – 278, 292, 300
Масарик Томаш (Tomáš Garrigue Masaryk), чешки државник, професор Универзитета – 170–172
Матановић Јован, дипломата – 384
Матарел (Matharel), француски мајор, командант батаљона – 126, 210, 365
Махмуд Шефкет-паша (Mahmud Chefket Pasha), велики везир – 256, 259, 260, 271, 304, 305, 361
Маџаров (Madjaroff), бугарски дипломата – 351
Мелер Вилијем, британски новинар – 247
Метаксас Јоанис (Ioannis Metaxas), грчки генерал – 82
Мехмед Шукри-паша (Mehmed Şükrü Paşa), војсковођа, командовао опсадом Једрена – 272, 273, 360, 361
Милеран Александар (Alexandre Millerand), француски министар – 35, 46, 89, 144, 155, 210, 211, 275
Менсдорф Алберт фон (Albert Count von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein), гроф, аустроугарски дипломата – 225, 228, 232, 239, 240, 245, 260, 277, 278, 282, 284, 297, 312, 315, 316, 320, 323, 383
Мехмед V (Mehmed V Reşâd), турски султан – 177
Мехмед-бег Кониц (Mehmet bey Konitza) – 281
Мијатовић Чедомиљ, дипломата – 229, 233
Мијушковић Лазар, председник владе, министар – 231, 232, 277, 292, 297, 298, 332
Милетић, капетан – 124
Милетић Светозар – 67
Миловановић Милован, председник владе – 13, 69–73, 77–79, 82, 83, 87, 88, 93, 107, 108, 152, 430
Миљуков Павел (Павел Николаевич Милуков, Pavel Nikolayevich Miliukov), руски историчар, државник – 58, 426, 428, 429
Михаило, архимандрит – 165
Михаило Обреновић, кнез – 66, 68
Мицл (Miatzl), италијански пуковник – 320
Мишић Живојин, генерал – 296
Мишу Николај (Nicolae Mişu), румунски дипломата – 229, 261–263, 359
Мол Фредерик ле (*Frédéric Le Moal*) – 435
Молер др Сијиб, припадник норвешке морнарице – 430
Момбауер Аника (*Annika Mombauer*) – 133
Мондезир Жан Пијарон (Jean Pierron de Mondesir), француски пуковник – 124, 214–219
Монсон Едмунд (Sir Edmund Monson), сер, британски дипломата – 25
Мокорп (Maucorps), пуковник – 210, 309
Муравјов-Амурски Николај Николајевич (Николай Николаевич Муравьев-Амурский, Nikolay Nikolayevich Muravyov-Amursky), гроф, државник, дипломата – 358
Мустафа Асим-бег (Mustafa Asim bey), турски министар спољних послова – 97, 98
Наил-бег (Mustafa Nail Efendi) – 331
Нану Фредерик (Frederic Nanu), румунски дипломата – 342

- Наполеон III (Charles-Louis-Napoléon Bonaparte), председник Друге републике, цар од 1852. – 23, 221
- Начович Георгиј (Григор Димитров Начович, Grigor Dimitrov Nachovich), бугарски дипломата – 309
- Некљудов Анатолиј (Анатолий Васильевич Неклюдов, Anatolij Nekludov), руски дипломата – 72, 92, 100, 107, 200, 276, 364
- Нелидов Александар (Aleksandr Nelidov), руски дипломата – 72
- Нешић Ђорђе, трговац и банкар – 64
- Никола I, црногорски краљ – 60, 84, 85, 94, 105, 125, 202, 215, 232, 271, 283, 288, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 302, 362
- Николај I (Nicholas I of Russia), руски цар – 60
- Николај II (Nicholas II of Russia), руски цар – 27, 28, 33, 37, 80, 92, 102, 153, 203, 209, 251, 283, 293, 303, 362, 363, 379, 394
- Николај Михаилович (Nicholas Mikhailovich of Russia), велики војвода – 228
- Николај Николајевич (Nikolay Nikolayevich Romanov of Russia), велики војвода – 101
- Николајевић Светомир, професор, председник владе, министар – 64
- Николић Андра, министар – 229, 246
- Николсон Артур (Sir Arthur Nicolson), сер, подсекретар Форин офиса – 93, 224, 243, 244, 254, 368
- Новаковић Стојан, дипломата – 13, 67–69, 77, 229–231, 243, 246, 353, 363, 366, 369
- Нодо Лудовик, француски новинар – 431
- Нојрат др Ото (Otto Neurath), аустријски професор – 170
- Норандунгијан Габријел (Gabriel Noradounghian), турски дипломата – 98
- Нури-бег, турски поручник – 218
- Нушић Бранислав, писац, дипломата – 422
- Обреновићи, династија – 71
- Одре, свештеник – 415, 416
- Оман Емил (Émile Hauman), француски интелектуалац – 63, 155, 369
- Орел Камрин (Catherine Horel)* – 16
- Осман Низами-паша (Osman Nizami Paşa), турски дипломата – 98, 192, 232, 255, 259, 272, 308, 361, 385
- Офенберг фон (Von Offenbach), немачки генерал – 205
- Павловић Живко, пуковник – 229
- Павловић Стеван, дипломата – 330
- Палеолог Морис (Maurice Paléologue), шеф Политичког одељења – 15, 89, 90, 92, 145, 148, 163, 181, 181, 196, 197, 230, 255, 262, 264, 265, 275, 285, 293, 299, 339, 340, 354, 355, 361, 379
- Пали Константин, грчки капетан – 384
- Панас Димитриос (Dimitrios Panas), грчки дипломата – 82, 384
- Панафије Андре (Hector-André de Panafieu), француски дипломата – 12, 72, 87–89, 93, 95, 149, 231, 262, 276, 283, 305, 327, 328, 337, 345, 346, 352, 353, 363–365, 372, 375, 389, 404, 407, 438
- Паприков Стефан (Stefan Paprikov), бугарски генерал – 381, 382
- Паскал др – 410
- Пачу Лазар, министар – 64, 171, 267
- Пашић Никола, председник владе – 13, 14, 17, 30, 65, 69, 78–80, 88, 96, 108, 111, 120, 122, 134, 153, 154, 160, 161, 163, 167, 169, 171, 172, 174, 186, 200, 229, 230, 241, 249, 273, 281, 283, 289, 290, 322, 332, 349, 350, 353, 354, 357, 360–362, 365, 366, 372, 380–382, 384, 394, 399, 405, 418, 422, 426, 429–431

- Пејерон др Албер (Albert Peyron), француски доктор и биологичар – 430
Пелисије Жан (Jean Pélissier), француски новинар – 430
Перикар Жак (Jacques Péricard), француски новинар – 431
Петрић Нинко, министар иностраних дела – 334
Петар Велики (Петар I, Пётр Алексеевич Романов, Piotr Alekseïevitch Romanov), руски цар – 145
Петар I Карађорђевић, краљ – 49, 63, 64, 71, 78, 84, 85, 111, 120, 125, 156, 161, 251, 363, 394, 399, 401, 408, 416
Петрајев Александар Михаилович, руски дипломата – 239
Петровић Данило, престолонаследник – 278
Петровић Ксенија, принцеза – 232, 250
Петровић Миливој Ј., начелник Новопазарског округа – 61
Петровић-Његош, династија – 51, 283, 286, 303
Пеџет Лујиза Маргарет (Louise Margaret Leila Wemyss Paget), леди, супруга Ралфа Пеџета – 102
Пеџет Ралф (Ralph Spencer Paget), сер, британски дипломата – 62, 102, 121, 122, 164, 289, 309
Пешић Петар, потпуковник – 86
Пинон Рене (René Pinon), француски новинар – 126, 135
Пишон Стефан (Stephen Jean Marie Pichon), француски министар – 11, 31, 32, 37
Пјер (Pierre), француски потпуковник – 321
Пламенац Јован, сердар – 86
Поенкаре Анријет (Henriette Poincaré), супруга Ремона Поенкареа – 407
Поенкаре Ремон (Raymond Poincaré), председника Француске, министар – 11, 15, 16, 25, 32, 34–37, 39, 40, 46, 88–92, 95, 104–106, 109, 111, 114, 116–118, 127, 130–132, 135, 136, 139, 140, 146, 148, 155, 162, 163, 165, 167, 180, 181, 185–191, 193, 197, 210, 223–228, 232, 235, 236, 245, 246, 248, 250, 256, 257, 264, 265, 275, 276, 299, 314, 325, 335, 338–340, 361, 363, 368, 387, 394, 407–409, 413, 421, 435, 437, 440
Политис Николаос (Nicolas Politis, грч: Νικόλαος Πολίτης), грчки министар – 384
Поповић Богдан, дипломата – 63
Поповић Васиљ – 41
Поповић Дамњан, пуковник – 278
Поповић Димитрије, дипломата – 128, 153, 166, 296, 338
Поповић Јово, црногорски дипломата – 231, 232
Потапов Николај Михаилович (Николай Михайлович Потапов), руски генерал – 50, 281, 303, 321, 405
Поћорек Оскар (Oskar Potiorek), аустроугарски генерал – 207
Пренк Биб Дода (Prenk Bibë Doda), албански првак – 102
Прибићевић Милан, капетан – 196
Пријето Мануел Гарсија (Manuel García Prieto), шпански председник владе – 226, 227
Принцип Гаврило – 74
Прој Луцијан, директор француске школе у Битољу – 416
Протић Стојан, министар – 171, 405
Прохаска Оскар (Oskar Prochaska), аустроугарски дипломата – 173–176, 204
Пурталес Фридрих фон (Friedrich von Pourtalès), гроф, немачки дипломата – 342
Путник Радомир, генерал – 125, 405

Радев Симеон (Simeon Trajchev Radev), бугарски правник – 384, 388
Раденковић Богдан – 103
Радојевић Мира – 18

- Радославов Васил (Vassil Radoslavov), бугарски председник владе – 374, 380, 401, 428
- Рајс Рудолф Арчибалд (Rudolph Archibald Reiss), доктор хемије, професор, швајцарски криминолог – 432
- Ракић Милан, песник, дипломата – 176, 418
- Ракић Никола М., начелник за битољску област – 419
- Ранти (Renty), француски капетан – 309
- Рапапорт Алфред (Alfred Rappaport), аустроугарски дипломата – 178
- Растовић Александар* – 18
- Рафалович Артур (Arthur Raffalovich), руски дипломата – 396
- Рашид-бег Дино (Rashid Pasha), албански првак – 281
- Ревершон, др (Reverchon) – 410
- Редлих др Јозеф (Josef Redlich), професор Универзитета – 170, 171, 426
- Рекули Ремон (Raymond Recouly)* – 24
- Рел Џон (John C. G. Röhl)* – 159
- Ренувен Пјер (Pierre Renouvin)* – 435
- Рибо Тулон Александар (Alexandre-Félix-Joseph Ribot), француски министар – 21
- Ризов Димитар (Dimitar Hristov Rizov), бугарски дипломата – 78, 94
- Ристић Михаило, дипломата – 124, 358, 360, 361, 384
- Рифат-паша (Rifat Paşa), турски дипломата – 97, 127, 148, 191, 196, 197, 256, 305, 329, 330, 375, 376, 396, 421
- Романови, династија – 71, 92
- Романовски, руски војни аташе – 381
- Романос Атос (Athos Romanos), грчки дипломата – 331
- Сава-паша, турски министар – 104
- Савов Михаил (Mihail Savov), бугарски генерал – 149, 216, 218, 309, 368, 389, 419
- Савојска династија – 286
- Сазонов Сергеј (Sergei Dmitrievich Sazonov), руски министар – 33, 36, 37, 39, 40
- Саид Халим-паша (Said Halim Pasha), велики везир – 259, 273, 396
- Самарзијев, бугарски мајор – 81
- Сан Ђулијано Антонино (Antonino Paternò Castello, Marchese di San Giuliano), маркиз, италијански министар – 75, 157, 158, 241, 292, 297
- Санти (Santy), француски дипломата – 150
- Саријан Жан (Jean Marie Ferdinand Sarrien), француски председник владе – 35
- Сењобос Шарл (Charles Senobos), француски историчар – 430
- Сефа-бег (Sefa Bey), турски дипломата – 84, 130
- Симић Ђорђе, дипломата – 134, 174
- Скерлић Јован, књижевник – 67
- Скоко Саво* – 16
- Скулудис Стефанос (Stefanos Skouloudis, грч: Στέφανος Σκουλούδης), грчки дипломата – 233
- Сократ, антички филозоф – 136
- Солзбери (Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury), лорд, британски државник – 25
- Спалајковић Мирослав – 13, 29, 30, 79, 93, 95, 231, 334–336, 349, 362, 372, 384
- Спиридонов, руски генерал – 287
- Сретенковић Станислав* – 18
- Станојевић Станоје* – 41
- Станчов Димитар (Dimitar Stanchov), бугарски дипломата – 147, 218, 331, 354, 355, 376, 379, 384, 388, 428

- Степановић Степа, генерал – 114, 216, 270, 352
 Стефановић Светислав, начелник Пресбиороа – 65
 Стојановић Коста, министар – 331
 Стојановић Љубомир, министар – 78
 Страјт Георгијус (Georges Streit), грчки дипломата – 233
Суту Жорж-Анри (Georges-Henri Soutou) – 32
Сфорца Карло (Carlo Sforza) – 75
- Табурно Јероним, руски новинар – 126, 137
 Тајлан Пјер Морис (Pierre Maurice Tailhand), француски дипломата – 416
 Тарановски Адам (Count Adam Taranowsky von Tarnów), гроф, аустроугарски дипломата – 98
 Тардије Андре (André Pierre Gabriel Amédée Tardieu), француски државник и публицист – 139
 Тафнел (Tufnell), британски адмирал – 53
 Тахи, аустроугарски дипломата – 175, 204
Тејлор Алан (Alan Shaw Taylor) – 20
 Теодоров Теодор (Teodor Ivanov Teodorov), бугарски министар – 331, 338, 381
Терзић Славенко – 18
 Тефик-паша Ахмед (Ahmed Tevfik Pasa), турски дипломата и велики везир – 105, 127, 128, 191, 192, 198, 233, 258, 259, 271, 272, 396
 Тијери (Thierry), немачки мајор – 321
 Томић Јаша, писац, политичар – 120
 Тошев Андреј (Andrey Slavov Toshev), бугарски дипломата – 309, 340, 350, 357, 364, 372
Тредвеј Џон (John D. Treadway) – 85, 94
 Трикупис Харилаос (Charilaos Trikourpis, грч: Χαρίλαος Τρικούρης), грчки председник владе – 68
 Трифковић Марко, министар – 108
 Троцки Лав (Leon Trotsky), руски политичар – 436
Тулча Енис (Enis Tulça) – 97
 Турн-Дуглас Валзасин (Douglas von Thurn und Valsássina), гроф, аустроугарски дипломата – 134, 177, 342
 Турхан-паша (Turhan Pasha), турски дипломата – 98, 315
- Ђоровић Владимир – 16*
- Угрон Стефан фон (Stephan fon Ugron zu Ábránfala), аустроугарски дипломата – 121, 160, 161, 164, 348, 349
 Урошевић Сава, професор – 77
- Фалијер Арман (Armand Fallières), председника Француске – 11, 78, 420
 Фердинанд I Кобуршки (King Ferdinand I of Bulgaria), бугарски кнез и краљ – 70, 72, 74, 77–79, 94, 100, 107, 121, 145, 146, 149, 194, 200, 256, 309, 363, 364, 368, 374, 378, 381, 387, 389, 393, 424
 Ферид-паша (Ferid Pasha Vlora), албански првак – 177, 179
 Филип Нога (Philippe Nogga), албански песник и политичар – 281
 Фирсемберг Карл Емил фон (Karl Emil von Fürstenberg), принц, аустроугарски дипломата – 401
 Фицморис Џералд (Gerald Henry Fitzmaurice), британски дипломата – 198
 Фичев Иван (Ivan Fichev), бугарски генерал – 126, 218, 365, 384
 Фишер Адолф, др – 422

- Форгач Јохан (Johann Graf Forgách von Ghymes und Gács), гроф, аустроугарски дипломата – 121
- Франц Фердинанд (Franz Ferdinand), надвојвода, престолонаследник – 133, 181, 205, 206
- Фрањо Јосиф (Franz Joseph), цар – 30, 84, 94, 143, 147, 171, 204, 206, 208
- Фредерик, кандидат за албански престо – 250
- Фуад Хикмет-бег (Fuad Hikmet Bey), турски дипломата – 97, 110
- Фурније Пјер-Виктор (Pierre-Victor Fournier), француски пуковник – 50, 51, 125, 195, 210, 211, 220, 271, 278, 278–280, 289, 315, 320, 321
- Халил-паша (Halil Pasha) – 179
- Хартвиг Николај (Николаи Генрихович Гартвиг, Nicholas Genrikhovich Hartwig), руски дипломата – 71–74, 85, 88, 120–122, 154, 156, 161, 164, 167–169, 172, 271, 364–366, 381, 382, 394, 426
- Хасан Приштина (Hasan Prishtina), албански првак – 102
- Хасан Риза-бег (Hasan Rıza Pasha) – 126, 279, 322
- Хецендорф Конрад фон (Franz Conrad von Hötzenhof), аустроугарски генерал – 74, 84, 133, 206, 248, 284, 289
- Хирст Францис (Francis Wrigley Hirst), британски новинар – 426
- Хирш (Hirsch), барон – 56
- Хол Ричард* (Richard Hall) – 405
- Христеску (Hristescu), румунски потпуковник – 384
- Хусеин Кемал (Hussein Kamel of Egypt), египатски султан – 250
- Хусеин Назам-паша (Hüseyin Nâzım Paşa), министар, дипломата – 202, 259, 389
- Хутон Едвард* (Edward R. Hooton) – 144, 221
- Џвијић Јован, географ и етнолог – 76, 77, 80, 151, 152, 184, 185, 350
- Цимерман Артур (Arthur Zimmermann), немачки државни подсекретар – 133, 255
- Чариков Николај (Nikolai Charikov), руски дипломата – 77
- Чернин Отокар фон (Ottokar Theobald Otto Maria Graf Czernin von und zu Chudenitz), гроф, аустроугарски дипломата – 401, 402
- Чернов Самсон (Samson Chernov), руски фотограф – 425, 426
- Черњајев Михаило (Mihailo Chernaev), руски генерал – 145
- Џавид-бег, турски министар – 272, 331
- Џамбазовски Кирил* – 15
- Џорџ V (George V of the United Kingdom), британски краљ – 166, 247, 248
- Шебеко Николај Николајевич (Nikolai Nikolaevich Shebeko), руски дипломата – 385, 386
- Шемуа Блазијус (Blasius Schemua), аустроугарски фелдмаршал – 74, 133, 205
- Шен Вилхелм фон (Wilhelm Eduard Freiherr von Schoen), барон, немачки дипломата – 162, 163
- Шикинг Валтер (Walther Schücking), немачки професор – 426
- Шлијеб др Лудвиг – 430
- Шрадер Франц (Franz Schrader), географ и картограф – 427
- Шублије Максим, француски интелектуалац – 155

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Авганистан – 26
Агадир – 34
Ада Кале – 306
Азија – 26, 148, 420
Албанија, Албанци, Арнаути – 29, 36, 60, 95, 98, 101, 103, 113, 133, 144, 152, 156–158, 160–162, 166, 167, 169, 173, 175–186, 190, 207, 230, 232, 233, 235, 236, 239, 240, 242, 245–249, 251, 252, 254, 274, 275, 277, 278, 280–283, 288–290, 294, 296, 297, 300–302, 306, 310, 312–322, 357, 377, 401, 410, 421
Алгесирас, лука – 28, 34
Александруполис в. Дедеагач (данашњи Александруполис)
Алжир – 24, 129, 264, 438
Алзас – 22, 31, 206
Анадолија – 203, 305
Атика – 61
Атина – 60–62, 69, 81, 82, 105, 109–111, 190, 198, 200, 233, 259, 276, 297, 309, 313, 320, 327, 356, 357, 368, 369, 379, 380, 387, 392, 409, 419
Аустерлиц – 128
Аустрија, Аустријанци – 44, 57, 77, 94, 132, 133, 143, 164, 170, 174, 230, 240, 241, 323
Аустроугарска, Аустроугарска монархија, Аустроугарско царство – 11, 12, 14, 19, 20, 23, 28–30, 32, 33, 36, 43–45, 49, 52, 55, 56, 63, 69–71, 74, 75, 79, 84, 90, 91, 93–98, 101, 104, 105, 109, 110, 113, 119, 121, 123, 125, 126, 128, 129, 131–135, 138, 143, 144, 146, 147, 150–152, 154, 156–164, 166, 168–173, 175–178, 180–183, 185, 188, 189, 193, 203–206, 208, 209, 211, 224, 225, 228, 230–232, 235–237, 239–241, 245, 247–250, 257, 277, 278, 280–289, 291–295, 297–300, 303, 306, 310–318, 320–322, 326, 330, 338, 340–343, 345, 351, 352, 358–360, 363–365, 369–371, 374, 378, 382, 383, 386, 387, 392, 395, 399–402, 404, 411, 418, 421, 432, 437–439
Африка – 20, 26, 28, 36, 75, 76, 129, 265, 313, 437

Баба-планина (Перистерска) – 29, 80
Бабуна, река – 111
Бак, кантон – 108
Балканско полуострво, Балкан – 9–14, 17, 20, 22, 29, 31–33, 35–41, 43–46, 51–53, 56, 61–63, 66, 67, 69, 70, 73, 75, 76, 79, 82–84, 86, 88–101, 103, 104, 106, 107, 110, 117, 118, 120, 121, 125–129, 131, 132, 134–143, 145, 147, 152, 154, 157–161, 163, 165, 166, 170, 172, 179, 183, 185, 187, 189–193, 197, 198, 201, 204, 209–213, 215, 218, 219, 221, 223–228, 231, 237, 238, 239, 241, 252, 260, 262, 264, 265, 267, 268, 270, 273, 276, 282, 292, 300, 305, 309, 315, 318, 329, 337, 342, 343, 347, 348, 351–354, 356, 358–360, 364, 366, 369, 370, 373, 375–377, 382, 383, 388, 390, 391, 393–395, 397, 398, 400–405, 408, 409, 411, 416, 419–421, 423–425, 427, 429, 430, 433–435, 437–441
Балчик – 261, 337, 359, 369, 371, 373, 390, 393
Банат – 20, 205, 436

- Бангког – 72
Бар – 50, 60, 125, 278, 287–289, 399
Барбалуша – 289
Барбарас – 80
Барселона – 122
Бачка – 205
Баштево, село – 80
Бејрут – 179
Беласица, планина – 29, 387, 388
Белице, село – 80
Белгија – 48, 63, 89, 143, 221, 316, 317
Бели Дрим, река – 235, 290, 296
Белова – 56
Београд – 13, 17, 18, 48–50, 59–65, 70–74, 78–80, 82, 83, 87–89, 92, 93, 97, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 118, 120–123, 125, 126, 134, 137, 138, 154, 160–162, 164, 166, 167, 169–172, 175, 176, 183–186, 190, 194–196, 204, 205, 211, 212, 215, 216, 218, 220, 229, 230, 246, 248–250, 266, 267, 271, 274, 276, 278, 282, 289, 309, 312, 320, 331, 335, 336, 340, 348–350, 353, 355–357, 361, 363–366, 368, 369, 379, 381, 392, 398–400, 404, 407–412, 415, 421, 422, 425, 426, 430
Беране – 125, 185
Беранска каза – 44
Берјезовска острва – 27
Берлин – 12, 13, 19, 28, 38, 40, 43, 44, 75, 76, 87, 89, 90, 93–95, 97–99, 101, 104–107, 110, 116, 119, 133, 134, 140–142, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 168, 170, 171, 175, 177, 181, 187, 189–193, 206, 223, 232–235, 239, 250–252, 255, 263, 265–267, 272, 274, 284, 286, 294, 296, 298, 306, 324–328, 340–342, 352–354, 356, 364, 371, 375, 376, 378, 380, 385, 390, 393, 394, 402, 409, 426
Берн – 23, 80, 109, 116, 117
Бесарабија – 338
Беч (Vienne) – 13, 14, 31, 57, 62, 77, 89, 90, 93–95, 97, 101, 102, 110, 119, 120, 131–136, 144, 146, 151, 157, 158, 161, 162, 170–175, 178–181, 189, 193, 194, 204, 206, 230, 234, 238, 248, 250, 256, 280–282, 286, 294, 298, 312, 316, 324, 341, 351, 352, 363, 364, 366, 369–371, 376, 378, 386, 393, 401, 402, 409, 426
Бешик, залив – 259
Бијело Поље – 114, 185
Битољ – 58, 68, 100, 150, 167, 180, 183, 194–196, 212, 217, 239, 266, 321, 349, 352, 354, 400, 414–418, 422
Битољска област – 182, 195, 417, 419
Битољски вилајет – 30, 111, 122, 282, 422
Битољски округ – 414, 417
Бјелопољска каза – 45
Блиски исток – 34, 264
Богданци, село – 414
Бојана, река – 240, 280, 292, 296, 320
Бољетин, село – 103
Борски рудник – 60
Босна – 57, 95, 113, 185, 204, 206–208, 432, 436
Босна и Херцеговина – 29–32, 43, 55, 74, 75, 101, 135, 160, 176, 184, 204, 206–208, 433

- Босфор, Босфорски залив – 41, 145, 188, 252, 257
Бродарево – 44, 185
Брегалница, река, место битке – 111, 349, 367, 368, 372, 386, 430
Брежани – 80
Брза Паланка – 399
Брисел – 16, 89, 434
Бугарска, Бугари – 9, 14, 29, 30, 36, 37, 43, 45, 47, 54, 55, 59, 62, 67–74, 77–95, 97, 98, 100, 101, 103, 106, 107, 109, 110, 113, 116, 120, 122, 123, 126, 127, 129–134, 140, 144–150, 159, 161, 178, 182, 183, 187, 190, 191, 194–196, 198–203, 210–212, 215, 217, 218, 220, 227, 229–231, 233, 234, 237–239, 243, 253, 258, 260–264, 266, 270, 272–276, 283, 289, 305, 306, 308, 309, 326–328, 331, 337, 338, 340–346, 348–382, 384–391, 393–398, 400–402, 404, 405, 407, 410, 411, 413, 415–417, 419, 423, 424, 426, 428–432, 438–440
Будимпешта – 55, 64, 84, 175, 205, 254, 382
Буковина – 20, 421
Букурешт – 14, 43, 55, 61, 62, 83, 84, 93, 96, 121, 129–131, 148, 178, 203, 211, 220, 227–229, 234, 250, 261, 263, 264, 282, 321, 337, 338, 341–347, 358–360, 370, 372, 373, 378, 381–388, 390–399, 401, 402, 404, 410, 417, 435, 440
Бургас – 56
Бурса – 179
- Валона – 180–182, 299, 300, 317, 320–322, 349
Ваљево – 59, 60, 63
Вардар, река – 29, 80, 111, 159, 217, 357, 367, 379, 386, 387
Вардарска долина – 160
Вардарска Македонија – 29, 392
Вардарски слив – 183
Варна – 71, 342
Васељенска патријаршија – 68, 190, 236
Ватикан – 58, 418
Вашингтон – 24, 102, 129
Велика Британија – 10, 11, 13, 23–28, 34, 39, 40, 43, 59, 62, 91, 92, 102, 104, 116, 118, 119, 123, 125, 140, 153, 154, 159, 162–169, 172, 187–193, 198, 211, 220, 224–226, 228, 229, 231, 232, 235–239, 242, 246–248, 259, 267, 268, 285–289, 299, 300, 311, 312, 315, 323, 326, 330, 331, 342, 353, 354, 377, 395, 404, 426, 437
Велика Малесија – 102
Верона – 41, 42
Ветерско – 80
Вирпазар – 60, 278
Вис, рудник – 60
Врање – 113, 120, 37
Врањски рејон – 113
Враца (стари назив Вратца) – 373
Врмоша, село – 29
- Галипоље – 270
Геге – 182
Гњилане – 102
Големи врх – 80

- Голубац – 60
Горенци – 80
Гориште – 80
Горња Саксонија – 181
Градац, планина – 80
Градиште планина – 80
Груде, територија, племе – 280, 296
Грчка – 9, 29–31, 36, 45, 51–55, 61, 66, 68, 69, 73, 76, 77, 79, 81, 82, 87, 90, 91, 93, 98, 106, 109–111, 116, 120, 122, 132, 134, 140, 162, 178, 180, 188, 194, 195, 198, 200, 201, 213–215, 220, 229, 233, 234, 237, 238, 240, 241, 243, 245, 252, 253, 255, 258, 266, 268, 271, 274, 275, 295, 305, 308, 310–315, 320, 326, 328, 331, 348, 351–353, 356, 357, 361, 362, 366–372, 378–382, 384–394, 397, 401, 402, 405, 414, 419, 426, 428–432, 438–440
Губовци, манастир – 80
Гумулџин (данас Коматин) – 397
Гумулџински санџак – 397
Гусиње – 29, 240, 296
Гусињска каза – 44
- Далеки исток – 27, 40, 101
Далмација – 95, 204, 206, 208, 436
Данска – 276
Дарданели – 188, 200, 237, 252, 260
Дебар – 58, 111, 194
Дебарски дистрикт – 297, 312
Дебарско поље – 29
Дедеагач (данашњи Александруполис) – 56, 218, 233, 380, 423
Делвина – 236
Добрич – 373, 393
Добруџа – 83, 130, 131, 190, 227, 228, 234, 260, 261, 263, 337, 341, 348, 352, 355, 359, 360, 371, 388, 393
Дојранско језеро – 29
Доксани, црква – 74
Доњи Колашин – 186
Драч – 80, 111, 152, 153, 158, 160, 165, 167, 179–181, 194, 195, 200, 204, 224, 279, 289, 317, 399
Дренова, село – 80
Дрим, река – 152, 183, 186, 235, 249, 289, 290, 292
Дрина, река – 205, 296
Дрињача, река – 278, 280
Дубровник – 51, 204
Дунав – 57–59, 205, 263, 343, 367, 372, 373, 384, 393, 398, 399, 440
Дупница – 114
- Ђаковица – 58, 125, 180, 182, 196, 232, 240, 282, 283, 289, 296, 311, 312, 322, 323, 392
Ђевђелија – 59, 357, 367, 379, 386, 418
Ђевђелијски округ – 414, 417
Ђердап – 307
Ђирокастра – 320

- Европа – 9, 11, 17, 19–22, 24–26, 36, 40–43, 55, 67, 69, 91, 92, 96, 101, 107, 117–122, 126, 127, 132, 135, 137–139, 142, 144, 147, 148, 151, 154, 163, 167, 169, 181, 187, 190, 192, 193, 196, 197, 221, 223, 224, 230–232, 249, 255, 257, 258, 262, 264, 266, 281, 282, 284, 285, 288, 293, 298, 299, 301, 302, 315, 318, 324, 342, 346, 353, 358, 362, 369, 375, 376, 380, 395, 398, 399, 401, 419, 420, 427, 436, 438, 440, 441
- Егејска Македонија – 29, 394, 419
- Егејска острва – 100, 198, 241, 252, 258, 310, 311, 361, 376, 387, 439
- Егејско море – 44, 112, 114, 152, 157, 159–162, 171, 183, 188, 198, 223, 228, 233, 237, 241, 242, 254, 255, 257, 258, 272, 274, 275, 306, 310, 311, 361, 376, 388, 392, 395, 439
- Еласона – 113
- Екс Ле Бен – 411
- Епир – 9, 114, 130, 134, 188, 233, 405
- Етиопија – 81
- Женева** – 151, 407, 409
- Живаљево, село – 80
- Загреб – 14
- Запад – 22
- Западна Африка – 129
- Западни Медитеран – 40
- Зејтинлик – 199, 413, 414, 417
- Земун – 56, 85, 170, 204
- Зибевче – 113
- Злетово – 367
- Злетовска река – 111, 367, 430
- Иванковци** – 80
- Илинска планина – 80
- Имброс, остро – 252, 311
- Индија – 62
- Индокина – 20
- Исток – 14, 22, 41, 56, 73, 116, 132, 169, 187, 199, 219, 325, 351, 353, 361, 412, 435
- Источна Румелија – 43, 47
- Италија, Италијани – 20, 23, 24, 28, 33, 35, 36, 40, 42, 53, 57, 60, 64, 70, 75–77, 90, 94, 100, 104, 110, 114, 128, 132, 133, 152, 156–159, 161, 166, 169, 179, 180, 183, 188, 199, 200, 203, 211, 215, 221, 224, 225, 228, 236, 237, 239–241, 245, 250–253, 267, 282–286, 292, 297–300, 302, 310–313, 315–318, 320, 321, 326, 333, 342, 343, 378, 383, 387, 394, 404, 417, 439
- Источни Медитеран – 51, 100, 253, 259, 313, 387, 439
- Јабланица – 29
- Јавор – 114, 184
- Јаворски рејон – 113
- Јадран, Јадранско море – 57–60, 69, 112, 144, 150, 152–163, 165–167, 169, 173, 176, 177, 180, 183, 190, 202, 206, 207, 209, 230, 235, 238, 240, 241–248, 250, 252, 277, 278, 280, 285, 294, 296, 298, 349, 363, 399, 400, 425

- Јадранско приморје, јадранска обала – 44, 111, 151, 153, 156, 163, 172, 173, 180, 186, 231, 249, 288, 349
- Јакреново, село – 80
- Јанкова Клисура – 59
- Јањина – 114, 194, 195, 201, 214, 215, 233, 243, 247, 270–273, 283, 362
- Јањински вилајет – 282
- Јапан, Јапанци – 25, 26, 46, 71, 101, 212
- Jassy (Јаши) – 316
- Једрене – 56, 103, 114, 131, 134, 145, 149, 150, 190, 194, 195, 201–203, 214–216, 223, 230, 236, 254, 256–260, 269–273, 283, 349, 352, 361, 377, 378, 385, 394–397, 413, 424
- Једренски вилајет – 361
- Јерменија, Јермени – 420, 421, 424
- Јонско море – 114, 188, 242, 254, 313, 314, 392, 439
- Југоисточна Европа – 400
- Југославија – 29, 334–336, 432, 434, 435
- Јужна Добруца – 130, 227, 228, 234, 260, 261, 263, 337, 341, 348, 352, 355, 359, 360, 371, 393
- Јужна Морава – 113
- Јужна Угарска – 182
-
- Кавала – 114, 171, 198, 233, 378, 379, 387, 388, 394, 395, 402, 414, 423
- Кавказ – 70, 150
- Каиро – 23, 62, 102
- Калиакра – 337, 338
- Каракас – 62
- Картагина – 157
- Касидол – 185
- Касторија – 182
- Кастрати, територија, племе – 296
- Качаничка клисура – 29
- Кешани, село – 80
- Киликич в. Кукуш (Килкич)
- Килски канал – 22
- Кина – 71, 325
- Киренаика – 75, 311, 333
- Кири, река – 280
- Киркларели в. Лозенград (данас Киркларели)
- Китка, врх – 80
- Кладово – 57, 399
- Клементи, територија, племе – 296
- Козјак, планина – 29
- Колашинска каза – 44
- Колоње – 102
- Коматин в. Гумулцин (данас Коматин)
- Компјењ – 155
- Конго – 34
- Констанца, лука – 96, 218
- Копаоник – 77

- Коприва, планина – 29
Корапска врата – 29
Коритник, планина – 297
Корица – 314
Корча – 102, 236
Косово – 112, 120, 180, 392
Косово и Метохија – 9, 112, 114, 170, 183
Косовска Митровица в. Митровица
Косовски вилајет – 111, 112, 282
Кочани – 59, 100, 102, 386
Кочинчина (јужни Вијетнам) – 40
Крагујевац – 59
Крајова – 399
Краљевина СХС в. Југославија
Краљево – 59
Крапе, село – 80
Крезо – 35, 126, 270, 408
Крива Паланка – 29, 80
Крит, Крићани – 31, 48, 52, 66, 104, 274, 313, 393
Кронштат – 21
Крушевац – 59
Крушево – 68
Крушка-тепеси – 80
Крф – 48, 219, 287, 294, 313, 314
Крфски залив – 313
Крфски канал – 314
Кукуш (Килкич), село – 414–416
Куманово – 122–128, 138, 180, 193
Куцовласи в. Цинцари (Куцовласи)
Кучи, територија, племе – 296
- Лапово – 78
Лаурион, рудник – 61
Лезбос, острво – 237
Лемнос, острво – 188, 237, 252
Лепенац – 29
Лесковац – 182
Либан – 264
Либија – 128, 311
Ливониште, село – 80
Лијеж – 415
Лил – 155
Лиле Бургас – 144, 150, 272
Лим, река – 44, 183, 185, 296
Лин, село – 297 321
Лисац планина – 80
Ловћен – 297, 298
Логинци – 80
Лозана – 97, 237, 310, 311

- Лозенград (данас Киркларели) – 122, 126–128, 138, 140, 141, 144, 272
Лондон – 12, 13, 24, 26, 27, 30, 32, 41, 43, 63, 89, 92, 93, 96, 97, 104, 105, 110, 114, 116, 127–129, 132, 141, 142, 147, 153, 154, 161, 162, 164, 166, 168, 169, 176, 181, 185, 186, 188–192, 195, 198, 200, 202–204, 223–235, 237–248, 252–262, 265–269, 271, 272, 274–278, 280–282, 284, 285, 287, 290, 292–294, 296–300, 302, 304, 306, 308, 310–322, 324, 327–329, 336, 337, 339, 341, 343, 348, 349, 351, 353, 355, 359, 364, 371, 374–377, 380, 382, 383, 385, 389, 396–398, 420, 423, 424, 439, 440
Лорена – 22, 31
Лубенци, село – 80
Луково, село – 297
Луцерн – 85
- Љаодонг, полуострво – 71
Љеш – 58, 111, 153, 167, 179, 180, 289
Љума, област – 296, 312
- Мадагаскар – 215
Мадрид – 24, 51, 62, 129, 226, 227
Мађарска, Мађари – 64, 108, 129, 204–206, 230, 306
Македонија, Маћедонци – 9, 29, 30, 56, 59, 68–70, 73, 76, 78, 79, 82, 88–91, 95, 97, 100, 113, 114, 124–127, 130, 145, 150, 152, 170, 175, 180, 183, 184, 188, 195, 196, 212, 213, 217, 230, 234, 250, 254, 261, 263, 337, 347, 349, 350, 352, 361, 362, 364, 375, 378, 386–388, 392, 393, 397, 401, 409, 414, 417, 419, 420, 422, 426, 431, 436
Мала Азија – 201, 255, 260, 269, 421
Мала Брдица – 178
Малесија – 102
Малешке планине – 29
Мангалија, лука – 337, 343, 346
Манџурија – 157, 211, 212
Марбург – 426
Марица, река – 190, 260, 273, 397
Марков камен – 60
Мароко – 28, 34, 38, 191, 438
Марсеј – 108
Марцијанопол – 343
Маћа, река – 152
Медвеђа – 114
Медитеран – 40, 51, 100, 253, 260, 299, 313, 387, 439
Медитерански басен – 23, 154, 156, 237, 292
Медова – 111, 152, 180, 232, 271, 278, 289
Мексико – 50, 215
Мелаје, село – 61, 185
Мердаре – 58, 59
Метежево, село – 80
Метковић – 160
Метохија – 9, 112, 114, 170, 183, 392, 393
Мец – 64
Мецово или Мецовон (грч. Мётсоβο, цинцарски Aminciu), област – 182

- Мецидија, област – 261, 337, 338
Мидија, лука – 274, 306, 310, 375–378
Миљешева в. Милешева, река – 185
Минхен – 23, 203, 251
Мирцштег – 29, 30
Митровица – 56, 175, 185, 362
Мојине, село – 414
Monastir – 100, 195, 217, 422
Моравско-вардарска долина – 112, 113, 152
Мориља, село – 322
Москва – 127, 165, 363
Мраморно море – 188, 270
Мукден, место битке – 27, 247
Мурићани – 278
Мустафа Паша (Свиленград) – 113
- Нанси – 215, 218, 409
Нант – 135
Напуљ – 313
Немачка, Немачко царство (царевина), Немци – 13, 19–29, 33–35, 37–40, 42, 43, 45, 47, 53–55, 57, 64, 75, 93, 94, 96, 101, 104, 107, 110, 118, 119, 121, 126, 133, 135, 138, 142, 143, 147, 157, 159–163, 166, 168, 181, 192, 193, 203, 204, 206, 222–225, 228, 231, 237–240, 247, 248, 250, 254, 255, 257, 259, 265, 282, 286, 287, 289, 293, 298, 310–312, 321, 325–328, 330, 331, 338, 340–343, 353, 359, 393, 394, 401, 404, 411, 430, 440
Нерава, село – 80
Ница, планина – 29
Ниш – 56, 58, 59, 63, 65, 137, 182, 270, 380–383, 399, 421
Нова Варош – 184, 185
Нова Србија – 112
Нови Пазар – 44, 114, 156, 180, 182, 185, 322, 400
Нововарошка каза – 45, 184
Новопазарка каза – 44
Новопазарски округ – 61
Новопазарски санџак – 44, 111, 134, 160, 184, 185, 393
Норвешка – 129
- Одеса – 70
Опиле, село – 80
Опленац – 85
Орфано – 367
Осечина – 59
Османско царство, Османлије – 9, 12, 15, 29, 30, 34–36, 40–43, 46, 52, 53, 55, 57, 65–67, 75–77, 79, 82–85, 87, 88, 90, 91, 95–106, 108–111, 113, 115–117, 119–122, 127–132, 136, 137, 140–148, 150–152, 156, 158, 172, 173, 177, 179, 182, 183, 187, 188, 190–195, 198, 200–203, 207–211, 217, 219–221, 223, 225, 226, 228, 230, 232–238, 240–243, 245, 250, 252, 254–260, 262, 265, 267–277, 292, 304–311, 313, 315, 316, 319, 322, 324–334, 337, 343, 348, 351, 352, 360, 361, 375–378,

- 380, 385, 389, 392, 396–399, 405, 409, 410, 412, 413, 415, 420–422, 426, 435, 438–440
- Осогово, Осоговска планина – 29, 367
- Острић, вис – 80
- Охрид – 58, 68, 111, 321, 400
- Охридско језеро – 29, 79, 80, 111, 182, 186, 235, 240, 297, 357
- Палеокастар** – 182
- Паљурци, село – 414
- Париз – 12–14, 16, 22, 23, 25, 29, 30, 36–39, 42, 43, 45, 49, 50, 58–61, 64, 72, 88, 89, 97, 104, 106, 109, 115–119, 122, 127, 131, 135, 138, 139, 141–143, 146–148, 154, 155, 162–167, 172, 174, 178, 181–183, 185–187, 190, 191, 194, 196–199, 201, 202, 204, 206, 209–211, 214–216, 218, 219–221, 223–230, 235–238, 250–252, 256, 261, 262, 266–268, 270, 273–276, 278, 285, 287–289, 291–293, 295–297, 299, 300, 305–307, 309, 311–315, 318, 319, 321, 324–333, 334–336, 338–341, 346, 350, 354, 355, 358, 363, 366, 369, 371, 375–377, 379, 380, 383, 385, 388, 391, 394–397, 400, 402, 407–418, 420, 421, 423, 425, 426, 428–432, 434, 437, 438, 440
- Пастуша, планина – 29
- Пекинг – 62, 72, 276
- Пелагонија – 29
- Рѐга, предграђе Цариграда – 95, 105, 108, 124, 137, 148–150, 179, 192, 194, 199–201, 233, 258, 259, 267, 272, 305, 309, 352, 353, 397, 412, 414
- Персија – 26, 33, 203
- Пескадорска острва – 71
- Петраљице, село – 80
- Петроград (Санкт Петербургъ) – 13, 22, 26, 28, 33, 36, 38, 39, 52, 59, 60, 72, 75, 84, 89, 91, 94, 96–98, 104, 105, 107, 118, 119, 128, 134, 139–141, 145, 153, 156, 161–164, 166, 172, 177, 187–189, 203, 204, 206, 209, 228, 239, 247–249, 251, 254, 262, 265, 268, 274, 275, 284, 293, 295–297, 324, 325, 336, 338–346, 352, 357–359, 362–368, 370, 371–373, 375, 377, 379–381, 386, 395, 419, 437
- Пећ – 125, 180, 182, 184, 196, 240, 247, 362, 392
- Пећки санџак – 44
- Пештерска висораван – 61, 185
- Пијемонт – 261, 420
- Пикардија – 321
- Пирава, село – 414
- Пиринска Македонија – 29, 393
- Пишкупија, село – 29
- Плав – 240, 296
- Пловдив (Филипопољ) – 56, 62, 149, 150, 151, 270, 414, 424
- Пљеваљска каза – 44
- Пљеваљски санџак – 44, 70, 133, 183–185, 204, 239
- Пљевља – 44, 114, 185, 232
- Подгорица – 29
- Подржикоње, село – 80
- Подујево – 102
- Пореч – 111
- Поропоље планина – 80
- Потсдам – 33, 94

- Правиште – 367
Превез, полуострво – 188
Превица – 182
Прелепе – 196
Преспанско језеро – 29, 240
Прешевско-кумановска удолина – 29
Прибој – 44, 185
Прибој, нахија – 44
Призрен – 58, 68, 72, 138, 152, 156, 173–176, 178, 180, 182, 193, 200, 240, 247, 289, 296, 312, 320–322, 418
Пријепоље – 44, 114
Пријепољска каза – 44, 184
Прилеп – 59, 111, 126, 150, 180, 196, 352, 421
Приштина – 56, 58, 156, 175, 176, 180, 182, 400
Приштински санџак – 44
Прокупље – 59
Протајска планина – 80
Пруска – 22, 24, 42, 46, 64, 193, 262, 388
Пула – 284
Пчиња, река – 29
- Радујевац – 399
Радуч, планина – 29
Раконићи – 33
Рашка – 59, 70, 102, 161, 183, 233, 362, 393
Рашка област – 9, 44, 57, 61, 112, 205
Рашки рејон – 113, 114
Ребел, рудник – 60
Река, дистрикт – 297
Ремс – 155
Ретки Буки – 367
Ријека Црнојевића – 278
Рилски манастир – 81
Рим – 13, 23, 40, 75, 93, 94, 117, 128, 129, 157, 158, 193, 241, 250, 256, 281, 292, 298, 312, 320, 383, 418
Рио де Жанеиро – 129, 176, 276
Рипањ – 60
Ристовац – 56, 113, 150, 410
Родоп – 79
Рожаје – 184
Рожајски крај – 185
Румелија – 127, 397; в. и Источна Румелија
Румелијски вилајет – 100, 127, 140, 187
Румунија, Румуни – 14, 15, 20, 43, 45, 50, 52–56, 67, 82–84, 96, 97, 116, 128–131, 148, 178, 190, 203, 204, 210, 227–229, 234, 250, 260–263, 306, 312, 320, 337, 338, 340–348, 352, 355, 358–360, 366, 369–375, 379–383, 385–391, 393, 394, 398, 399, 401, 402, 439, 440
Рурска област – 35

Русија, Руско царство, Руска царевина – 10–12, 21, 22, 24–26, 28, 30–33, 36–43, 45–48, 50, 51, 55, 57, 59, 70, 71, 73–75, 77–79, 84, 87–92, 98, 100, 101, 104–107, 109–111, 118, 119, 121, 123, 128, 130, 133, 136, 139, 143–148, 150, 151, 153–157, 159, 161–170, 172, 177, 185, 187–191, 193, 200, 202–204, 206, 209, 221, 224, 225, 227, 228, 230–232, 235–237, 239, 245–250, 252, 257, 261, 262, 274–277, 280, 281, 283–288, 291–293, 295, 296, 298–300, 303, 304, 311, 312, 315, 323, 325, 330, 337–341, 344, 348, 352, 354, 356, 362–366, 368, 371, 373–375, 377–382, 385–387, 394–396, 400, 402, 404, 424, 426, 435, 437, 438, 440, 441

Сан Ђовани ди Медуа в. Медова

Сабле – 343

Сава, река – 205

Савоја – 411

Садова, место битке – 262

Самоков – 365

Самос, острво – 104

Самотрака, острво – 252, 275

Санто Доминго – 276

Санџак в. Новопазарски санџак

Сасено, острво – 314

Света гора – 114, 191, 236

Свети Јован Медовски, лука – 58, 166, 171

Свети Наум – 29

Свиленград в. Мустафа Паша (Свиленград)

Северна Африка – 20, 28, 75, 76, 313

Северно море – 40

Седан, место битке – 19, 20, 43, 402

Серфиџа (данас Сервија)

Сијам – 102

Силистрија – 130, 261, 283, 337, 338, 342, 343, 345, 346, 373

Синаји – 84

Сирија – 264

Сједињене Америчке Државе – 24

Сјеница – 44, 102, 109, 114, 184

Сјеничка каза – 44

Сјенички санџак – 44, 70, 133, 183–185

Скадар (Scutari) – 58, 125, 194, 201, 240, 249, 257, 271, 277–283, 285, 287–291, 293–298, 300, 302, 303, 321

Скадарски вилајет – 111, 125, 182, 282

Скадарско језеро – 278, 280, 290, 292, 296, 320

Скопље (Uskub) – 56, 59, 68, 102, 108, 113, 122–125, 127, 137, 138, 141, 156, 158, 161, 167, 170, 174, 175, 178–180, 195, 196, 205, 206, 212, 213, 216, 217, 249, 266, 296, 349, 362, 367, 380, 400, 408, 410, 416, 422, 430, 431

Скопска област – 182

Скопски вилајет – 30, 183

Славонија – 14, 95, 205

Смирна – 122

- Солун – 44, 45, 56, 57, 59, 60, 83, 113, 114, 122, 124, 149, 152, 178, 191, 198–200, 216, 217, 229, 230, 236, 237, 243, 243, 252–254, 271, 288, 307, 348, 349, 352, 357, 363, 367, 378, 380, 393, 413–415, 417, 423, 426
- Солунска лука, пристаниште – 108, 149, 252
- Солунски викаријат – 413
- Солунски вилајет – 30
- Солунско залеђе – 253, 393
- Солунски залив – 152
- Сопа, село – 80
- Сопот – 80
- Сопоћани – 185
- Софија – 14, 56, 61, 72, 74, 77–82, 85, 87–89, 92, 93, 95, 97, 98, 100, 101, 105, 107, 109, 110, 131, 145, 146, 148, 187, 190, 195, 198, 200–202, 212, 216–218, 220, 229, 231, 234, 255, 256, 262, 263, 270, 276, 283, 291, 305, 308, 309, 327, 328, 337, 338, 341, 346, 348, 350, 353, 356, 360, 362–366, 369, 372–378, 379, 381, 384, 389, 391, 401, 404, 407, 409, 414, 432
- Сплит – 160, 208
- Србија – 9, *passim*
- Средња Азија – 26, 203
- Средоземље – 52, 227, 395
- Средоземно море – 12, 178
- Срем – 205
- Стара Загора – 126
- Стара Рашка – 70, 102, 114, 183, 233, 362, 393
- Стара Србија – 105, 111–113, 151, 152, 160, 161, 180, 183–185, 193, 229, 421
- Стилос, рт – 314
- Стодра – 280
- Стојаково, село – 414
- Стокхолм – 23
- Струга – 68, 297
- Струма – 79, 379, 386, 387
- Струмица – 68, 386, 387, 393
- Струмичка долина – 384
- Студена, рудник – 60
- Сутјеска – 185
- Табија – 337
- Тајван – 71
- Талишманци, село – 80
- Тангер – 26, 129, 191
- Тарабош – 114, 124, 283, 290, 296, 302
- Тасос, острво – 237, 275, 311
- Татари – 377
- Тенедос, острво – 237, 252, 311
- Терезин, казнионица – 74
- Тесалија – 114
- Техеран – 71
- Тодорак, село – 414
- Токијо – 72, 102

- Тракија – 9, 114, 124, 127, 150, 188, 210, 212, 216, 270, 305, 309, 375, 377, 393, 396, 397
Тракијска област – 414
Трансилванија – 20, 55
Трговишка каза – 44
Трентино – 20
Триполис, Триполитанија – 35, 53, 75, 76, 241, 311, 333
Трст – 20, 172, 178, 179, 209, 253, 281, 282
Тулон – 21, 218
Тузи – 125
Тулари – 59
Тулон – 21, 218
Тунис – 23, 24, 57, 276, 438
Тупалски вис – 114
Турн Северин – 384, 398, 399
Турска – 32, *passim*; в. и Османског царство, Османлије
Туртукаја в. Тутракан
Тутин – 61
Тутракан (Туртукаја) – 359, 371, 373
Thēgaria, предграђе Цариграда – 52, 55, 77, 78, 309
- Ћустендил** – 114
- Угао – 185
Угарска – 182
Улцињ – 182
Уругвај – 215
- Фашода** – 25
Фез, град – 34
Фер – 321
Филипопољ в. Пловдив (Филипопољ) – 149, 414, 424
Француска, Французи – 9, *passim*
- Хабзбуршка монархија, Хабзбуршко царство – 42, 67; в. и Аустроугарска, Аустроугарска монархија, Аустроугарско царство
Хаг – 29, 225, 311, 336, 425
Халкидик – 393
Херцеговина – 29–32, 43, 55, 74, 75, 101, 135, 160, 176, 184, 204, 206–208, 433, 436
Хиос, острво – 237
Холандија – 317
Хоти, територија, племе – 296
Хрватска – 14
Хрисопиги, манастир – 52
- Цариброд** – 56, 357
Цариград – 24, 31, 40, 53, 56–58, 62, 65, 68, 69, 72, 76, 77, 89, 95, 97, 98, 100, 101, 103–105, 108, 109, 122, 130, 131, 144–151, 177, 179, 187, 190, 191, 194–196, 198–203, 210, 212, 217, 218, 224, 229, 232, 236, 237, 250, 256–260, 262, 264,

- 265, 267–269, 272–274, 276, 278, 279, 309, 316, 319, 327, 328, 339, 348, 353, 361, 375, 384, 397, 409, 413–417, 425, 439
- Централна Африка – 20, 265
- Централна Европа – 107
- Цетиње – 51, 60, 71, 84–86, 94, 105, 124, 125, 190, 204, 232, 276, 278, 280, 281, 283, 284, 288, 289, 292–295, 297–300, 302, 303, 309, 320, 327, 405, 409, 415, 416
- Циганаши, место – 399
- Цинцари (Куцовласи) – 130, 182, 227, 260, 261, 263, 282, 312, 337
- Црни Врх – 29
- Црна Гора, Црногорци – 9, 16, 36, 43, 44, 49–51, 57, 60, 77, 84–87, 102, 105, 106, 114, 120, 123, 132, 157, 161, 171, 178, 179, 195, 198, 206–208, 210, 211, 215, 231–233, 238, 240, 243–245, 247, 248, 249, 268, 271, 276–278, 280, 281, 283–286, 288–304, 308, 311, 320, 321, 328, 331, 332, 362, 380, 384, 385, 392, 393, 397, 402, 405, 407, 416, 438, 440
- Црни Дрим – 29, 111, 249, 290, 297, 223
- Црно море – 96, 131, 146, 188, 190, 202, 218, 261, 272, 274, 306, 337, 343, 346, 393
- Црногорска обала – 291
- Црноморски мореузи – 145, 188, 260, 311; в. и Босфор, Босфорски залив; Дарданели
- Црноморско приморје, обала – 44, 337, 343, 346
- Црске, село – 80
- Цушима, место битке – 27
- Ч**
- Чајниче – 204
- Чамерје – 102
- Чаталца – 130, 144, 146, 148–150, 192, 194–196, 200–203, 212, 231, 233, 234, 242, 254, 256, 266, 270, 304, 379, 389
- Чесма, врх – 80
- Ш**
- Шабац – 63
- Шалона – 211
- Шар-планина – 29, 79
- Шаховићи – 185
- Швајцарска – 43, 109, 116, 317
- Шведске – 221, 251, 317
- Шибеник – 208
- Шкумба, река – 111, 297
- Шпанија – 24, 28, 160, 226–228
- Шпринг – 181
- Штип – 59, 180, 367, 379, 386, 400

Биљана Стојић
ФРАНЦУСКА И БАЛКАНСКИ РАТОВИ (1912–1913)

Издавач	Историјски институт Београд
За издавача	др Срђан Рудић, директор
Лектура	Милица Симић
Регистри	Славица Мереник
Превод резимеа на енглески	Татјана Ђосовић
Припрема за штампу	Давор Палчић
Секретар Редакционог одбора	Снежана Ристић
Идејно решење и припрема корица	Слободан Симић
Штампа	
Тираж	400 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

